

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 10

ВІННИЦЯ
2006

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 10

ВІННИЦЯ
2006

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2006. - 412 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 30 березня 2006 р. (протокол № 9)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);
Л.В. Баженов – доктор історичних наук, професор;
В.П. Газін – доктор історичних наук, професор;
В.М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
М.А. Журба – доктор історичних наук, професор;
М.М. Кравець – доктор історичних наук, професор;
О.П. Рєєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
В.О. Корнієнко – доктор політичних наук, професор;
О.Г. Лойко – кандидат історичних наук, професор;
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
О.А. Мельничук - кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського.
Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.П. Шевчук – доктор історичних наук, професор;
В.І. Кучер – доктор історичних наук, професор;

ISBN 966-

© Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського, 2006

Історія України

Заєць І.І.

ВИТОКИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
(НА МАТЕРІАЛАХ МЕЗОЛІТИЧНОЇ ЕПОХИ) 9

Стадніченко Р.В.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ КОРИННЯ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ З КРАНАМИ
СЕРЕДНЬОГО СХОДУ В ЕПОХУ ДРЕВНОСТІ 11

Струкевич О.К.

СТАВЛЕННЯ СТАРШИН ГЕТЬМАНЩИНИ ДО ПРЕДСТАВНИКІВ
МОСКОВСЬКОЇ ЕЛІТИ 18

Шахрай Т.О.

ЕВОЛЮЦІЯ ДВОРЯНСЬКО-ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ТА
ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. 23

Кузнець Т.В.

ЦЕРКОВНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПРАВОСЛАВНОГО КЛІРУ
УМАНСЬКОГО ПОВІТУ В ХІХ СТ. 27

Редькіна О.А.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ УПРАВ В УКРАЇНІ 33

Магурчак А.М.

МИКОЛА ПОРШ В ПЕРІОД ПАРТІЙНОЇ КРИЗИ УСДРП
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1907–1910 РР. 36

Бардаш О.Д.

ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ЩОДО ТЕАТРАЛЬНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ
ТА ЇЇ НАСЛІДКИ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – 1917 Р.). 40

Козак І.І.

УКРАЇНСЬКИЙ БУКВАР КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ ТІЄЇ ПОРИ 44

Скус О.В.

ЄВРЕЙСЬКІ ОБЩИНИ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. 48

Рудницька Н.В.

РОЛЬ ДРУКАРСТВА ТА БІБЛІОТЕК В СТАНОВЛЕННІ І РОЗВИТКУ ОСВІТИ
ЄВРЕЇВ НА ВОЛИНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 54

Колодюк І.В.

МАГІЧНЕ ЛІКУВАННЯ РАЦІОНАЛЬНО ПОЯСНЮВАЛЬНИХ ХВОРОБ
НА ПОЛІССІ (ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ) 57

Козинець І.Ю.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УТВЕРДЖЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ
АДМІНІСТРАЦІЇ НА ВОЛИНІ 61

Мельничук О.А.

З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ У
ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. 70

Наукові записки

Дудник О.В. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА КИЇВЩИНІ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 - ЛИПЕНЬ 1919 РР.)	75
Красносілецький Д.П. ПОВСТАНСЬКО-ПІДПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯКОВА ГАЛЬЧЕВСЬКОГО НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1922 – 1925 РР.)	80
Гончарова Н.П. ПРОБЛЕМИ НЕПУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ 1920-Х РР.	86
Кузьмінець Н.П. БІЛЬШОВИЦЬКА ПОЛІТИКА “ОЖИВЛЕННЯ” РАД І ІІ ПРОВЕДЕННЯ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РР. ХХ СТ.	89
Мазур І.В. ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ В ГУБЕРНСЬКИХ МІСТАХ УКРАЇНИ (1920-1929 РР.)	95
Тучинський В.А. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ У СКЛАДІ УРСР В 1924 Р.	102
Петренко В.І. ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ В 1929 Р.	108
Степанчук Ю.С. ТОВАРИСТВО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА УКРАЇНИ ТА ЙОГО МІСЦЕ В ГРОМАДСЬКО- ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РЕСПУБЛІКИ В 20–ТІ – ПОЧАТКУ 30–Х РР. ХХ СТ.	117
Шарпаний В.Г. ОСОБЛИВОСТІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УССР ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РР. ХХ СТ.	120
Ніколіна І.І. УКРАЇНІЗАЦІЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ ТА ВПЛИВ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ 20 – 30-Х РР. ХХ СТ. НА ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ	123
Стасюк О.О. ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ В КІНЦІ 1920-Х- НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.	134
Стрижак Є.М. ВАСИЛЬ ГОЦА (1885–1937): СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ДИРЕКТОРА ЖИТОМИРСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ	138
Дабіжа К.Л. ОЛЕКСАНДР КОШИЦЬ – ДИРИГЕНТ, КОМПОЗИТОР, ЕТНОГРАФ	144
Гуменюк О.В. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ ЕВОЛЮЦІЇ У ВЗАЄМИНАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ЗІ СТАЛІНСЬКИМ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	148
Мазило І.В. ТРУДОВИЙ ПОДВИГ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1943-1945 РР.)	151

Серія: ІСТОРІЯ

Данілова І. Ю. ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ВІДНОСНО ПРОТЕСТАНТСКИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1955 РР.)	154
Лутай М.Є. ДО ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОЇ І ЧЕСЬКОЇ „ВІЙСЬКОВО-ПОВСТАНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ” НА ЖИТОМИРЩИНІ	159
Романець Л.М. ПРОБЛЕМА ПОПОВНЕННЯ ВЧИТЕЛЬСЬКИМИ КАДРАМИ ШКІЛ УКРАЇНИ В ПОВОЄННІ РОКИ	162
Романюк І.М. МІСЦЕ ОСОБИСТОГО ПІДСОБНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В АГРАРНОМУ ВИРОБНИЦТВІ 1950-Х - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 60-Х РР. ХХ СТ.	164
Заплотинська О. ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ НОНКОНФОРМІЗМ В УКРАЇНІ У 1960 – 70-Х РР.: СОЦІО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ	167
Мельников Д.О. РОЗВИТОК СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (80-ТІ РР. ХХ СТ.)	172
Барановська Н.П. ВПЛИВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ НА ДОВКІЛЛЯ ТА СПОСІБ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЗАБРУДНЕНИХ РЕГІОНІВ	176
Мельничук Т.А. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1989 Р.	182
Реснт О.П. СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА І ВИКЛИК ЧАСУ	185
Кабачинський М.І. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗБУДОВА ПРИКОРДОННИХ СТРУКТУР НА ПІВДЕННІЙ ДІЛЯНЦІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ В 1991-2003 РР.	189
Ніколаєць К.М. ПОБУДОВА СОЦІАЛЬНО ОРІЄНТОВАНОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	194
Буртяк Г.Я., Юр'єв В.І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ В УКРАЇНІ, ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ	197
Коляструк О.П. ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТСЬКИХ ГРУП ТА ФРАКЦІЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ДРУГОГО СКЛИКАННЯ У 1994-1998 РР.	202

Наукові записки

Історія Поділля

Кондюк А.С. КОМПЛЕКСИ ТРАДИЦІЙНОГО ВБРАННЯ ПОДІЛЛЯ	208
Косаківський В.А. ЕТНІЧНИЙ ТА КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЧЕЧЕЛЬНИКА У XVI– НА ПОЧАТКУ XXI СТ.	212
Бакалець О.А. ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ПОДІЛЛІ В XVII –XVIII СТ. (ЗА СКАРБОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ 1844- 2005 РР.)	216
Сторожук А.І., Куриленко В.М. АВТЕНТИЧНА ПІСНЯ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ТВОРЕННЯ, ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ, МАНЕРИ СПІВУ	228
Шатковська І.С. ТВОРЧІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ДІЯЧІВ А.Г.КОЦІПІНСЬКОГО ТА В.І.ЗАРЕМБИ В ІСТОРІЇ МУЗИЧНОГО ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ XIX СТ.	233
Дзюба А.С. МАРІЯ РУДЕНКО – ПОДІЛЬСЬКА ФОЛЬКЛОРИСТКА XX СТ.	237
Стрельбіцька Н., Халайцян В. ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКОГО ПОШТОВОГО ЗВ’ЯЗКУ НА ПОДІЛЛІ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	242
Публіка Т.В. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НА ПОДІЛЛІ В 20-30-ТІ РОКИ XX СТ.	248
Соломонова Т.Р. СТАНОВЛЕННЯ ВІННИЦЬКОЇ ФІЛІЇ ВСЕНАРОДНОЇ БІБЛІОТЕКИ ПРИ УАН (ВУАН)	252
Пойда О.А. СОФІЯ РУСОВА І ПОДІЛЛЯ	257
Мельничук І.П., Ткаченко А.Д. ТУЛЬЧИНСЬКИЙ ОКРУГ В 20-Х РР. XX СТ.	260
Кравченко М.М. ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ВІННИЧЧИНІ В 20-Х РР. XX СТ.	262

Всесвітня історія

Маринчук Т.Т. ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗАСОБИ МУЗИЧНОЇ ВИРАЗНОСТІ В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (ВІД АНТИЧНОСТІ ДО ВІДРОДЖЕННЯ)	266
Довгань П.В. ВТІЛЕННЯ СВИТОГЛЯДНИХ ІДЕЙ ВІДРОДЖЕННЯ І БАРОКО У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ЖАНРУ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ СЮЇТИ	271
Васильєв В.Ю. ФОРМУВАННЯ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН УСРР З РСФРР (1920 Р.).....	277
Коляструк О.А. УКРАЇНСЬКА І РОСІЙСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ	

Серія: ІСТОРІЯ

РАДЯНІЗАЦІЇ (20-І РР. ХХ СТ.)	282
Кравчук О.М. СЛОВАЧЧИНА В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ПРАГИ (1918 – 1929 РР.)	286
Разиграєв О.В. ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1921 -1939 РР. В АРХІВНИХ ЗБІРКАХ УКРАЇНИ	293
Денисюк А.В. ТРУДОВИЙ РЕСУРС СИБІРУ В КІНЦІ 20-Х РР. ХХ СТ.	298
Коннова М.В. ВІЙСЬКОВА ДОПОМОГА СРСР РЕСПУБЛІКАНСЬКІЙ ІСПАНІЇ У ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1936 – 1939 РР.	302
Боднарчук Т.В. ПОСТМОДЕРНІЗМ ЯК ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН В ЙОГО ЗВ'ЯЗКАХ З ІНШИМИ КУЛЬТУРАМИ	304
Біньовська Л.С. Г.А. КІССІНДЖЕР – ПАТРІАРХ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США	309
Ковпак Л.В. ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА (1990– ПОЧАТКУ 2000-Х РР.)	316
Жукова О. СИСТЕМА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ЯК ОДИН З АСПЕКТІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЛЕЙБОРИСЬКОГО УРЯДУ У 1997-2001 РР.	325
Неприцький О.А. ПРИДНІСТРОВСЬКИЙ КОНФЛІКТ: СПРОБИ ВРЕГУЛЮВАННЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	328

Історіографія та джерелознавство

Красовський Я.Й. РЕФОРМА 1861 РОКУ ТА ЇЇ ОЦІНКА В ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	332
Іскра С.І. КАТОЛИЦЬКІ ЗГРОМАДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОДІЛЛЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ	338
Лаас Н.О. КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ АРНОЛЬДА ТОЙНБІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ РАДЯНСЬКИХ ТА ПОСТРАДЯНСЬКИХ ВЧЕНИХ	341
Стопчак М.В. РОБІТНИЧА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	345
Тростогон А.М. ЕТНІЧНІ МЕНШОСТІ В УКРАЇНІ В 1920 – 1930 РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	355
Стадник О.О. ПОДІЛЬСЬКЕ СЕЛО В РОКИ НЕПУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	361
Плахотнюк С.С. ДОКУМЕНТИ ЦДАВО УКРАЇНИ ПРО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ	

Наукові записки

В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 20-30 РР. ХХ СТ.	365
Григорчук П.С. РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ВЗАЄМИНИ В КІНЦІ 30-Х РР. ХХ СТ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	369
Войнаровський А.В. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В ПОЛЬЩІ У 1944 - 1948 РР.	372
Ніколаєць Ю.О. НОВАТОРИ ВИРОБНИЦТВА УРСР ПЕРІОДУ ХРУЦОВСЬКОЇ “ВІДЛИГИ” У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ	380
Родінова Н.Л. "СЛОВАРЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ" БОРИСА ГРІНЧЕНКА	384
Антонішина Т.П. УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ ТА ЇХ ВІДРОДЖЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ	388

Рецензії

Калитко С.Л., Поп Ю.І. КОПИЛОВ С.А. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVII – ПОЧАТОК ХХ СТ.).– КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ОПОМ, 2005.- 464 С.	391
Павлишена Ю.В. ХОСЕ САФРА ВАЛВЕРДЕ. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА В ДЕСЯТИРІЧЧЯ ФРАНКО. – МАДРИД, 2005. – 515 С.: JOSE ZAFRA VALVERDE. EL SISTEMA POLITICO EN LAS DECADAS DE FRANCO. – MADRID: GRAFITE EDICIONES S.L., 2004. – 515 P.	393
Григорчук П.С., Романюк І.М. ДМИТРО ПОП. ІСТОРІЯ ПІДКАРПАЦЬКОЇ РУСИ. – УЖГОРОД, 2005. – 261С.	394
Лисий А. К., Лойко О. Г. БІЛЕЦЬКА ОЛЬГА. ПОДІЛЛЯ НА ЗЛАМІ XIV-XV СТ.: ДО ВИТОКІВ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ОБЛАСТІ: МОНОГРАФІЯ. – ОДЕСА: АСТРОПРИНТ, 2004. – 416 С.	395
Соломонова Т.Р., Калитко С.Л. БАЖЕНОВ Л. АЛМА МАТЕР ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА: МІСТО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ - ОСЕРЕДОК ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ XIX- ПОЧАТКУ ХХ СТ. - КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ:ОПОМ, 2005.-415 С.	397
Григорчук П.С., Зінько Ю.А. РОМАНЮК І.М. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО У 50-ТІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х РР. ХХ СТ. – ВІННИЦЯ: КНИГА – ВЕГА, 2005.-256 С.	399
Ткаченко А.Д. РЕГІОНАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНИ. – К., 2006. – 336 С.	400
Дибчук Л.В. ФІНАНСОВА ПІДТРИМКА КАНАДСЬКИМ ІНСТИТУТОМ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ ПРИ АЛЬБЕРТСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНОЗНАВЧОЇ НАУКИ	404
Відомості про авторів	408

Історія України

І.І. Заєць

**ВИТОКИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
(НА МАТЕРІАЛАХ МЕЗОЛІТИЧНОЇ ЕПОХИ)**

У збірнику наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету (історичні науки, том 14), в 2005 році автором опубліковано першу публікацію з проблеми витоків духовної культури українського народу, в якій розглянуто пам'ятки пізнього палеоліту на Україні, що засвідчують найраніший етап виникнення й розвитку первісного мистецтва¹.

Логічно продовжуючи дослідження даної проблеми в такому аспекті, розглянемо епоху середнього кам'яного віку-мезоліту.

Близько XI-X тисяч років тому пізній палеоліт змінився мезолітом. В цей час в природі Європи, в тому числі і на території сучасної України, сталися значні зміни: остаточно зникли льодовики і встановилася сучасна геологічна епоха-голоцен.

Коротко зупинимося на цьому питанні. В історії людства драматичною подією було велике зледеніння північної кулі Землі, яке розпочалось 1 млн. років до наших днів і свого максимального розвитку досягло 100 тисяч років тому. Просуваючись із Скандинавії на Південь, льодовик по долині Дніпра (Борисфен) досяг району сучасного Кременчука. Однак максимальне похолодання клімату мало місце пізніше – під кінець льодовикової епохи: 20-17 тис. років до н.е., і лише близько 10 тис. років до наших днів наступило різке потепління.

Так, в останнє тисячоліття льодовикової епохи на півночі Європи існувало холодне Балтійське озеро, яке значною мірою зумовило холодний клімат на прилеглих територіях. Внаслідок просування льодовикового язика на Південь із Швеції до Ютландії гігантська крижана гребля перегородила гирло Балтики й рівень води в морі піднявся на 30 метрів над рівнем Світового океану. Але під кінець льодовикової епохи під дією сонячних променів улітку крижаний щит почав танути й бурхливі потоки води призвели до прориву крижаної греблі. Найінтенсивніше цей прорив стався у 8213 р.² біля гори Білінген у центральній Швеції. За один рік рівень Балтики впав на 30 метрів. Теплі та солоні води Атлантики проникли до Балтики. Ці події відомі як Білінгенська катастрофа, вони знаменували кінець льодовикової та початок післяльодовикової епохи. Утворення теплого Балтійського морського басейну стимулювало подальший відступ льодовика і різке пом'якшення клімату. На тогочасну територію України прийшли теплі й вологі повітряні маси з Атлантики, що зумовило кардинальну перебудову природного середовища. З єдиної тундроприльодовикової зони утворилось три: тундра, лісова і степова.

Від берегів сучасного Чорного моря до середнього Подністров'я, в тому числі Середнього Побужжя, розляглася південна степова смуга. Тодішня земна поверхня мала собою верхній материк, яким у рівнинних місцях був суглинок або пісок. Процес утворення сучасного ґрунту в той час (8-6 тис. до н.е) ще не розпочався. Величезна територія місцевості, особливо на початку мезоліту, мала вигляд не земної, а водної поверхні з численними островами. Чорне море, як і раніше, було озером. Лісотундра і Тундра панували на Півночі України. Величезні простори між ними займали листяні та хвойні ліси. Всю територію поступово заселили сучасні види тварин і птахів. Полювання на цих тварин, часто дуже рухливих і здебільшого нестатних, вимагало створення нових мисливських знарядь. І вони, ще на ранньому етапі мезоліту, появились – ними стали лук і стріла.

Винайдення лука та стріл мало дуже важливе значення для збільшення продуктивності полювання. Воно стало доступним невеликим групам людей і навіть окремим мисливцям, а тому надійним джерелом добування засобів для життя.

Зростання продуктивності полювання з часом привело до зменшення кількості тварин в окремих районах або цілковитого їх зникнення. Це зумовило швидкий розвиток рибальства та збиральництва, а пізніше привело до приручення та розведення домашніх тварин, а відтак і до найдавнішого скотарства. Цим новим формам господарської діяльності людини мезолітичної епохи відповідали й більш досконалі техніка обробки каменю і виготовлення з нього знарядь, які в науці отримали назву геометричних мікролітів (від грецьких слів "мікрос" – малий і "літос" – камінь). До них, зокрема, належать такі форми: трикутники, трапеції, сегменти і круглі скребки тощо. Ці мікроліти не мали самостійного призначення, а служили вкладишами в дерев'яні та кістяні оправи досить великих знарядь – наконечників списів і дротиків для рибальства.

Наукові записки

Практична доцільність мікролітів та інших вкладишів була настільки важливою, що їх використовували і в наступні епохи неолітичного та енеолітичного часу (Буго-дністровська та трипільська культури) аж до появи залізних знарядь праці та винайдення способу їх гартування (сталь) і навіть пізніше.

Подальше. Характер господарства, насамперед полювання та рибальства, визначили і характер людських стоянок та жител мезолітичної епохи. Більшість стоянок були короточасними і розташовувались на невисоких берегах річок та озер, зручних для рибальства. Їх культурні залишки здебільшого склалися з невеликої кількості кам'яних знарядь праці, кісток тварин, черепашок та річкових молюсків. Основним типом жител на них були невеликі легкі споруди у вигляді куренів, збудованих з дерева і гілок. Поряд з житлами або всередині їх влаштовувалися вогнища. Місця короточасних стоянок мезолітичних мисливців та рибалок нерідко заливала вода під час повеней, а їх залишки заносило піском. Іноді так повторювалося по кілька разів. Люди в цю епоху періодично поселялися на одних і тих же місцях. Саме тому багато мезолітичних стоянок, особливо в печерах, мали по кілька горизонтів культурних залишків, відокремлених один від одного стерильними прошарками піску, глини чи інших порід. В окремих випадках такі горизонти знахідок залишали, можливо, одні й ті ж групи мисливців та рибалок.

В умовах розвитку рибальства та полювання на птахів, рухливого способу життя, наявності великих водних обшарів виник найдавніший транспорт – водний³. Спершу плавали на окремих колодах, потім на плотах із зв'язаних колод, а в майбутньому, зокрема в епоху неоліту, на човнах, видовбаних з великих дубових дерев. Таким був перший етап раннього мезоліту. На пізньому етапі суспільство вступило в переднеолітичний період, який отримав визначення – протонеоліт (УІ-УІ тис. до н.е.), в процесі якого відбулись значні зрушення в економіці та духовній культурі мезолітичного населення. Конкретно це простежується на пам'ятках кукрекської, мурзак-кобинського етапу гірськокримської та гребениківської археологічних культур. Стоянки всіх цих трьох груп були розташовані на обширній території сучасної України: від Пруту до Дону й від Чорного моря та Азовського морів до Надпоріжжя.

Як уже сказано, однією з таких культур була кукрекська (назва від стоянки Кукрек біля Сімферополя (Крим). Станом на кінець 80-х років минулого століття від степового Криму до Подністров'я нараховувалось понад 20 пам'яток аборигенів – кукрекців, з якими ввійшли в контакт протонеолітичні мігранти з Подунав'я. Останні розселилися на території теперішньої Одеської області (стоянки поблизу с.Гребеники Великомихайлівського району). На стоянці виявлено понад 2500 виробів з кременю, в тому числі 250 різних знарядь праці.

Л.Л. Залізник наголошує: раптова поява гребениківського поселення у Північно-Західному Надчорномор'ї збігається в часі з Чорноморським потопом (ця подія датується приблизно 7,6 тис. років тому). Цей же дослідник підкреслює, що гребениківські мігранти відкрили шлях для нових хвиль неолітичних переселенців з Подунав'я на Правобережну Україну, що зрештою привело до неолітизації регіону⁴. Кожна наступна хвиля неолітичних переселенців виштовхувала попередню далі на північний схід. Названі та інші процеси призвели до тісного контакту двох угруповань протинеолітичної епохи: населення кукрекської та гребениківської культур. Наслідком цих контактів була обов'язкова кукрецька домішка (вкладні мікрочастинки з притупленим краєм та олівцеподібні нуклеуси) у всіх відомих гребениківських комплексах. Більше того, схожий синтез різних традицій обробки кременю простежується також в наступну неолітичну епоху, зокрема на стоянці Печера (Тульчинський р-н Вінницької області), де чітко простежується поєднання типового укресцького кременю з гребениківськими трапеціями та однобічними нуклеусами⁵.

Озброєні луками й стрілами та доскональними вкладишами і кістяними знаряддями праці первісні люди в мезолітичну епоху розселилися на всіх материках земної кулі, в тому числі і на території України.

Важливою особливістю пам'яток мезоліту є існування досить значних близьких між собою територіальних груп, які належали спорідненому населенню – племенам. Останні утворювалися з об'єднання найбільш споріднених родових колективів. Такі території з близькими між собою пам'ятками в науці отримали назву – мезолітичних етнокультурних областей⁶, різних за розмірами і за часом існування. Кожна з них, у свою чергу, поділяється на менші райони – так звані мезолітичні культури окремих племен та їх населених груп. Чітку межу між такими областями провести досить складно або й зовсім неможливо. Протягом двадцятих – п'ятидесятих років ХХ століття внаслідок польових археологічних досліджень на території України відкрито і досліджено десятки стоянок мезолітичних культур, які входять в окремі археологічні групи цього періоду.

Важливу інформацію про епоху мезоліту ми отримуємо з досліджених групових поховальних пам'яток, зокрема могильників. До їх числа належать три могильники у районі дніпровського Надпоріжжя. Перший з них – Волоський, розташований у с. Вольське на південь від Дніпропетровська. В ньому виявлено 19 поховань, розміщених компактними групами. Переважну більшість небіжчиків поховано в дуже скорченому стані на правому боці, із зігнутими в ліктях та піднесеними до обличчя руками. Переважали чоловічі поховання, серед кісток яких виявлені крем'яні вістря. Одне із них стирчало у шийному хребці похованого, що свідчить про його насильницьку смерть, можливо під час кривавої сутички племен. Крім того, покійників, очевидно, зв'язували. Подібний звичай, як вважають, впливав з певних релігійних уявлень.

Другий могильник – Василівський I – знаходився біля селища Василівка Синельниківського району Дніпропетровської області. В ньому знаходилось 24 кістяки. Померлі (переважно чоловіки) були покладені в скорченому стані на боці. На багатьох кістяках виявлено сліди вохри.

Третій могильник – Василівський III – розташовувався поруч з першим Василівським могильником. З 44 похованих – 37 були скорченими. В скелетах похованих теж стирчали наконечники стріл, що також свідчить про криваву сутичку між мезолітичним населенням різних племінних угруповань.

Особливістю обряду поховань у всіх досліджених могильниках було посипання покійників вохрою, що пов'язане з віруваннями в очисну силу вогню, який імітувався червоною фарбою⁷.

Отже, мезолітична епоха, включаючи і протонеоліт – це час виключно складних природних явищ, що призвели до утворення сучасних кліматичних умов, які зумовили абсолютно новий спосіб життя її населення. Це час значних зрушень в економіці мезолітичних племен, зародження відтворюючих форм господарства та виникнення родових могильників, дослідження яких дозволило вперше вивчити поховальний обряд у мезоліті України. Як наслідок всіх цих та інших процесів в галузі матеріальної і духовної культури в суспільстві посилюється віра в сили природних явищ та їх позитивну роль в житті людини, що, в свою чергу, сприяло значному піднесенню духовного рівня населення в наступну неолітичну добу, зокрема найранішої Буго-дністровської землеробської культури на території України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заєць І.І. Витоки духовної культури українського народу // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки.-Т.14.- Кам.-Под., 2005.- С.46-58; 2.Залізняк Л.Л. Лісові мисливці післяльодовикової доби // Первісна історія України. - К., 1999.- С.56-68; 3.Чмихов М.О. Мисливці, перші землероби та скотарі мезоліту-протонеоліту // Археологія та стародавня історія України.-К.,1992; 4.Залізняк Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. -2005.-№3. - С.3-12; 5. Там само; 6.Шовкопляс І.Г. Основи археології. - К., 1972; 7.Колосов Ю.Г. Мезоліт // Археологія Української РСР. – Т.І.- К., 1971.-С.64-77.

Р.В. Стадніченко

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ КОРИННЯ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ СЕРЕДНЬОГО СХОДУ В ЕПОХУ ДРЕВНОСТІ

Починаючи з древнього етапу розвитку відносин, до часів становлення цивілізованих, мирних форм співробітництва в ХХ ст. – взаємини між Україною та країнами Середнього Сходу відбувались, в цілому, на основі неперервних засад співпраці і опираючись на відпрацьовані механізми організації цієї співпраці. Історичні джерела та факти географічної науки засвідчують неепізодичність таких взаємин, що обґрунтовується факторами географічної, соціокультурної та історичної близькості. Хоча древній етап української історії – це вузол слабо досліджених та гіпотетично змодельованих конструкцій в наукових пошуках, тим не менш слід зважити на наявність багатьох спільних фактів древньоісторичного розвитку етносів, формування їх національного обличчя та створення державно-політичної організації.

В древності на всій площині Євразії головними імперативами політичного розвитку і вибору географічно вигідної дислокації, були сприятливі кліматичні, рельєфні та біологічні умови генезису (підтвердженням цього слугує хоча б факт виникнення перших розвинених цивілізацій у междиріччях та долинах річок Тигру, Євфрату, Нілу та ін.).

Але причиною і наслідком вибору місцевості проживання була також і геостратегічна вигідність, яка передбачала контроль над торговельними мережами та можливості переміщення на

нові простори з колонізаторськими цілями. Щоправда, вірогідно припустити, що усвідомлення древніми племенами даної категорії вимог тогочасної дійсності скоріш за все носило квазіполітичний характер і відбувалось синхронно з вирішенням банальних проблем свого часу: збільшенням кількості осіб у племенах, відвоюванням життєво-необхідного простору у інших народів, боротьбою з природою за виживання.. Усі ці фактори спорадично впливали на безперервний процес історичного розвитку, як “невидима рука” управляли організуючим механізмом людської еволюції.

Виходячи з сучасних підстав і переваг, якими володіє Україна при здійсненні міжнародної політики, а саме, як країни, що має вдаль географічне розташування, але, внаслідок рівнинності території, майже позбавлена природних захисних бар’єрів, древність представляє цілком закономірний інтерес при фундаментальному дослідженні найважливіших історичних проблем власного буття: проблем етногенезу та виникнення державної організації, соціокультурної ідентичності та поліетнічної спорідненості; впливу цих процесів на розвиток відносин з прилеглими східними країнами і народами (тюрками, іранцями та ін.). Враховуючи те, що процес формування етносів та націй – довготривалий і складний як за формою, так і за змістом, а розвиток відносин з іншими народами накладає відбиток, що важко стирається, на виникнення держави; відстеження історії державної організації проливає світло на ступінь “контактності” і “конфліктогенності” з тими чи іншими народами. Сучасні європейські народи: німці, французи, англійці – виводять початок своєї національної історії з середини IX ст. н.е., і щільно пов’язують питання національного розвитку з проблемами державної самоорганізації (наприклад, поява самостійних Німецької та Французької держав внаслідок розпаду імперії Карла Великого в 843 р., заснування найдавнішого англійського князівства в IX ст. та народження державних організмів угорців та поляків в X ст.¹) – хоча етимологічні коріння європейці пускають вглиб древності; італійці до 2.5 тис. років, а греки – до 3 тис. років з моменту виникнення людини з національним обличчям, для всіх цих держав характерною є первинна поліетнічність, яка внаслідок асиміляції домінуючим етносом призвела до виникнення окремих унікальних етно-державних організмів, які між тим формують (формували) свою зовнішньополітичну діяльність з врахування історичних, етнічних та географічних умов виникнення та розвитку власної державності.

Походження і розвиток української держави теж досить розтягнутий у просторі й часі процес, не менш драматичний та неоднозначний. Знаходячись на перехресті євразійських комунікацій, народи, що населяли територію сучасної України безперервно мігрували, асимілюючись між собою та залишаючи власний відбиток в етногенотипі українців. Географічні та кліматичні умови північно–причорноморського степу, переваги рельєфу лісостепової зони та родючості ґрунтів для осілого способу життя, природні багатства на всій площині тогочасного дніпровського субрегіону сприяли швидкому заселенню цих земель з боку, спочатку балканських (Трипільська культура), а згодом і азійських племен². Безперервна боротьба за право володіти багатою землею, що точилася між різноманітними племенами, призвела до високого ступеня концентрації етнічних одиниць на відносно невеликих територіях (в V-II тис. до н.е. – в північно-західному причорноморському мікрорегіоні, з II тис. до н.е. по I тис. н.е. – по всій береговій північнопричорноморській лінії, а після Великого переселення народів (IV-VII ст.) – у Східноєвропейському регіоні в цілому.

Етноміграційні фактори індоєвропейських переселень, що розпочалися з середини XV ст. до н.е. зі Сходу і призвели до заселення древніх українських земель спочатку кіммерійцями, потім скіфами і, нарешті, сарматами – відчутно збагатили і до того строкату мозаїку етногенезу українців. Лінгвістичні дослідження підтверджують іраномовність всіх трьох вищевказаних народів; суперечки точаться лише з приводу мовної належності сарматів, щоправда Геродот, описуючи скіфів, залишив про них (сарматів) наступну згадку: “савромати говорять скіфською мовою, але говорять нею здавна неправильно..” (натякаючи, певно, на існування сарматської мови, як форми скіфського діалекту..)³. Ознаки нашарування іранської та древньоіранської лексики в сучасній українській мові лише підтверджують суттєвий вплив трьох наведених груп племен на формування соціокультурної парадигми древніх українців, слов’янські пращури яких багато перейняли як від господарського стилю життя трипільців, так і від скіфо-сарматських звичаїв і традицій⁴.

Оскільки форми організації азійських племен, що кочували та населяли територію древньої України, відрізнялись як за ступенем, так і за моделлю самої організації – це могло накласти свій відбиток на генезу української державності, а відтак і на етно-політичні орієнтації. Найвищого рівня дослов’янської державності на Причорноморському узбережжі досягли скіфи. Спричинено це було перед усім зовнішньою загрозою зі Сходу, коли в VI до н.е. новоутворена Ахеменідська держава з ядром перського етносу, на чолі з Дарієм I впритул наблизилася до скіфських кордонів. Перський

правитель переслідував декілька геостратегічних цілей (маючи і особисті причини вороже ставитись до скіфів, через неодноразові вилазки останніх на територію закавказьких земель персів, колишню Мідійську державу)⁵; по-перше, західний сегмент його володінь охоплював землі Малої Азії на Півдні і пониззя Дону на Півночі, і якщо малоазійські рубежі мали вигідні геодезичні та рельєфні умови, то степова зона північно-західних володінь вимагала постійного просування вперед, по-друге, вірогідно, Дарія цікавив контроль над геополітично важливою гілкою торговельних шляхів, що сполучали античний світ із землеробськими районами лісостепу, епіцентр розв'язки яких знаходився на заселених скіфами просторах (саме цим фактором можна пояснити історичну причину передислокації центру скіфів у Нижнє Подніпров'я та степовий Крим в сер. VI ст. до н.е., приблизно в той же період, коли відбувалось протистояння перській державі)⁶.

Незважаючи на високий військово-політичний та соціокультурний рівень скіфської державної організації (як з огляду на рівень військового мистецтва, так і опираючись на аналіз розвиненої системи політеїстичних вірувань, що багато в чому перегукувалась із слов'янським язичництвом⁷), – у II ст. до н.е. на історичній арені їх заміщують сармати, племена яких сформувались у заволзьких степах у III – II ст. до н.е., на основі язигів, роксоланів, аорсів та аланів, і пересування яких було спричинено пошуком нових пасовищ. Займаючи спочатку степову зону між Доном і Дніпром, вже в середині I ст. вони розселяються ще західніше, у сарматському оточенні виявляються скіфські городища на Дніпрі і у Криму, античні поліси – Ольвія, Тіра, Ніконій, Боспорське царство⁸. До того ж їх постійні набіги і вимоги сплачувати данину – зумовили переселення на нові території ранньослов'янського зарубинецького населення з Середнього Подніпров'я⁹. Осмислюючи вищевикладені факти доцільно звернути увагу на вірогідність того, що процеси безперервного нашестя викликали ефект внутрішньої консолідації в слов'янському середовищі, що дав змогу кристалізуватися східнослов'янським осередкам державності в сер. I тис. н.е., тобто стимулював процес державної консолідації у слов'ян.

До монголо-татарської навали, українську територію турбувало не одне тюркське плем'я, але це не завадило формуванню національного обличчя слов'янської держави, яка в той час стала одним з найпотужніших геополітичних центрів Євразії. Хронологію постійних загарбницько-спустошливих атак різних гілок тюрків детально описав ще Агатангел Кримський: “після Р.Х. ми бачимо, як хвиля за хвилею тягнуться од китайських меж до Європи, через Урал, Волгу та Дон, через теперішні українські степи: гуни – IV ст. (в V ст. під проводом Атіли), авари – VI ст., хазари II-X ст., печеніги (баджнаки) – IX-XI ст., торки і половці (кумани, кипчаки) – XI-XIII ст., і, на завершення, вже найостанніший потік – тії турки, тії русько-літописні “татари”, що і XIII ст., під проводом другого народу, монголів, завоювали Русь¹⁰.” Слід звернути увагу, що здебільшого експансивні переміщення тюрків, які йшли потік за потоком через північно-причорноморські степи, встигали засновувати на підкорених євразійських територіях свої державні утворення – іноді осілі, іноді кочові; але потім вони або безслідно тонули під асиміляційним цивілізаторським пресом завойованих ними народів (залишаючи незначний пласт власної етнокультури¹¹), або в боротьбі з автохтонним населенням змушені були знову переміщуватись до Азії.

Для України події епохи древності слугують додатковим підтвердженням надзвичайної геостратегічної вигідності власного розташування та свідченням безперервного розвитку цивілізаційних вогнищ на її сучасній території. Розташувавшись в серці комунікативно-міграційних рухів, межуючи з декількома цивілізаціями та культурами – площиною Причорноморського та Дніпровського субрегіонів слугувала з одного боку транзитним перехрестям безперервних переселень і розселень, а з іншого – геополітичним генератором цивілізаційного розвитку різноманітних народів Євразії, історичним стрижнем виникнення безпосередньо самої української держави, що підтверджується і етимологічними дослідженнями.

Якісно нова політична ситуація взаємостосунків зі Сходом в історії України виникає з постановням (заснуванням) спочатку міста Києва, а згодом великодержавного об'єднання слов'ян – Київської Русі. Перша згадка терміну “рус” у східних джерелах датується VI ст.¹². Вже в VII ст. слов'яни посилюють торгові зв'язки з арабами та персами, з якими вони могли познайомитись, ймовірно, в процесі торговельного обміну при посередництві Візантії. Про жваві відносини іранської держави Саманідів із слов'янами, які проникали у східні райони Північного Кавказу, свідчать археологічні знахідки на території Східної Європи – велика кількість речей, завезених з Саманідської держави¹³. В цей період стосунків слід виділити три головних імперативи політичної діяльності, які були логічним наслідком державно-політичної організації при веденні зовнішніх зносин, і які спричинялись поступовим ускладненням дипломатичної гри на теренах Візантійських володінь та

держав, що з ними межували: по-перше, торговельний обмін між Київською Руссю і багатим Сходом, який на тоді був базовою одиницею мирних міжнародних стосунків; по-друге, безперервна військово-політична, загарбницька політика, що витікала з боротьби за отримання доступу до тогочасних водних артерій торгівлі – Волзько-Каспійського та Дніпровсько-Чорноморського шляхів, а також (особистим) індивідуальним прагненням володарів до розширення власних володінь; по-третє, постійна необхідність захисту і контролю з центру (з Києва) вже підкорених племен і народів (особливо в питаннях збору данини), яка ускладнювалась перебуванням з володіннями кочових племен та землями Хазарського каганату, який претендував на збір данини з підлеглих київським князям племен, і чого на певних етапах каганам вдавалось досягти, використовуючи як політичний, так і військово-політичний тиск.

Ймовірно, такою тривимірною панорамою імперативів геополітики детермінувались цілі та діяльність держави Київська Русь. Слід, щоправда, окремо відзначити колонізаторсько-місіонерську діяльність дружин деяких князів (наприклад, під час східного походу русів 944 р. в м. Бердаа¹⁴), але здебільшого військова політика оберталась навколо цілей захисного та загарбницького характеру. З іншого боку, загальний контекст відносин наводить на думку про те, що не меншою важливістю відзначались і фактори суб'єктивного плану. Тогочасна епоха на передній план висувала одноосібну форму правління, з її певними модифікаціями на східній євразійській паралелі. Тому, в залежності від характеру, політичної волі та особистих вмінь київські князі то збільшували, то зменшували підконтрольні собі землі; також неоднаковою, як наслідок, була і зовнішньополітична активність у східному напрямку. Святослав – князь-завойовник, геостратегічний та військово-тактичний талант якого можна порівняти з хистом Олександра Македонського, досить вдало закріпився на східних рубежах руської держави, створивши лінію потужних форпостів і знищивши небезпечне політичне утворення Хазарський каганат, однією з головних статей доходу якої були надходження від транзитних зборів, що сплачували руські купці, коли здійснювали вояжі до квітучих міст Сходу. Не меншою вагою та авторитетом на Середньому Сході користувались і інші правителі-попередники Святослава: Дір, Олег, Ігор – але з часом, у зв'язку з причинами, здебільшого, внутрішньополітичними, авторитет Руської держави на Сході почав танути..

Хронологічно, аналіз зовнішньої політики Київської Русі взагалі слід починати з об'єднання київського та Новгородського князівств у єдину Державу з центром у Києві і 80-х роках IX-го ст. адже саме з цього часу політична стратегія на сході і заході має скоординовану програму зусиль та заходів, що спрямовувались на досягнення конкретної мети – зміцнення міжнародного становища Руської держави. Тому дослідження проблеми історико-географічних основ взаємин Русі зі Сходом дає можливість простежити певні закономірні тенденції розвитку відносин саме з цього періоду.

На думку автора подібна ситуація сприяла активній зовнішній політиці молодого феодального прошарку Древньоруської держави як на економічному так і культурному рівні, внаслідок чого відбувалось – територіальне зростання Київської Русі. Діяльність у цьому напрямку хронологічно розпочинається, на думку дослідника М.Ф. Котляра, з часів правління князя Діра – наступника Аскольда; а саме з 880 р. коли вперше було здійснено похід на Каспій¹⁵. Умови, що породжували такий хід подій розвитку, свідчать про те, що переваги географічного характеру диктували необхідність просторового розширення, в свою чергу зумовлюючи розвиток як військових, так і мирних форм взаємин зі Сходом. Осмислюючи вищевикладені факти, походи руських військ на Схід: на Волгу, в Закавказзя і на Каспійське море – мали далекосяжні плани як в економічному, так і в політичному відношенні. До X ст. встановилися досить тісні торговельні відносини між Руссю і Сходом. З Русі ввозили у східні країни Волзьким та Донським шляхами багато традиційного товару (хутра, мед, рибу та ін.), а в зворотному напрямку, східні, зокрема, арабські і перські купці ввозили на Русь свої товари, особливо срібло (в різних ювелірних виробках, монетах і злитках) та найрізноманітніші тканини¹⁶.

З початку X ст. мирні форми стосунків все частіше перериваються військовими сутичками, організованими походами та нападами. Характерно, що після успішного походу на Візантію в 907 р. древньоруські дружини здійснюють три, майже один за одним, значні походи на Схід – в 909-910 рр., в 910-911 рр. та 913-914 рр. Два невдалих походи русів на Каспій змусили древньоруських політиків звернути особливу увагу на Схід і ретельно підготуватись до наступних кампаній у цьому напрямку. Для проведення успішного походу пропрацьовувались як військово-політичні, так і дипломатичні тили, - зокрема, в 911 р. направляється великокнязівське посольство до Візантії, де укладається мирний договір. Київські правителі марно зондували ґрунт на своїх південних рубежах, адже Візантійська імперія, яка зазнала поразки від русів у 907 р., всіляко сприяла походам русів на Схід.

Можна припустити, що походи руських військ у східному напрямку, були також тісно пов'язані з відчайдушною боротьбою європейських народів проти арабського натиску. Походи русів, без сумніву, підірвали сили арабів і в значній мірі сприяли обороні візантійських військ від натиску арабів¹⁷. Така вмільа геополітика і дипломатія Візантії з одного боку наштовхувала, спричиняла вороже ставлення великокняжого уряду до східних правителів, але руси й самі після здійснення вдалих походів на прикордонні держави, а також посиливши свій вплив всередині країни – не могли не спрямувати своїх поглядів на Схід, що був на той час центром стікання багатств з усіх кінців світу; до того ж нестримний потяг торгівельного прошарку феодалів до наживи, виділяючи на ці потреби немалі кошти, всіляко сприяв організації військових кампаній.

Тогочасна ера вимагала такої форми зносин між державами, за якої сила кожної з них визначалась військово-політичним потенціалом і талантом правителя, тому похід 912-913 рр. – був логічним продовженням політичних устремлінь князя (за деякими даними ним міг бути і Олег, – оскільки останні п'ять років його життя (після 912 р.) – невідомі) у Східному напрямку. Одночасно виникає необхідність сплати транзитного мита Хазарській державі, тому проведення в Керченській протоці зустрічі і переговорів русів з хазарами на предмет дозволу рухатись руським військам через землі хазар – відкрило можливість русам підніматись Доном і, волоком перетягнувши свої човни у Волгу, спуститись по Волзі до Каспійського моря. Існує думка про те, що зустріч і переговори русів з хазарами відбулися на Дону, біля новозбудованої хазарської фортеці Саркела, яка мала важливе оборонне значення для Хазарії.

Незважаючи на розгром руського війська під Ітілем, похід в район Каспійського моря в 913-914 рр. мав велике міжнародне значення. Руські війська підірвали сили арабів на Сході, в районі Каспію, кілька місяців тримаючи в напрузі великий район арабських володінь. Цей похід в значній мірі підірвав силу і безпосередньо арабських князівств, і на деякий час затримав агресію арабських мусульман на Захід. Одночасно було підірвано арабське панування в Закавказзі. Цим походом було розпочато вдалий замах на військово-обґрунтування претензій щодо повноправного відстоювання державних зовнішньополітичних інтересів на Сході. В усіх подальших походах починає проглядатись чіткий стратегічний розрахунок і тактична вишколеність, що не могло не відобразитись на результатах цих експансіоністських устремлінь.

Східний вектор зовнішньої політики Київської Русі пов'язувався з загальною міжнародно-політичною стратегією. Після припинення походу древньоруського війська і флоту на Візантію в 944 р., коли біля гирла Дунаю було досягнуто домовленості з візантійськими послами щодо принципів мирного русько-візантійського договору, частина руського війська на кораблях вирушила в далекий похід на Схід. Цей похід знайшов широке відображення в тогочасних та пізніших східних джерелах.

Дослідження проблеми дає можливість припустити, що оскільки Схід уявлявся як джерело невичерпних багатств, лише розуміння київськими князями складності заморських походів на великі відстані, що було підтверджено досвідом декількох попередніх східних поразок, не давало змоги повністю сконцентрувати свої зусилля на цьому зовнішньополітичному курсі, але програвши в протистоянні, хоча й тимчасово, Візантії та Хазарії, як це не парадоксально, київський князь розв'язував собі руки у східному напрямі через дві головні обставини: відчуття *status quo* в прикордонній обстановці та вигідність східного військового походу для Візантії й Хазарії – для перших, через постійне протистояння арабам, для других – в зв'язку з тими транзитно-митними перевагами, які завжди виникали під час походів русів на Схід. Щоправда бажанню руської дружини закріпитися на західному узбережжі Каспійського моря, не довелось здійснитись. Але колонізаторська мирна політика, яка проводилась завойовниками, надовго залишилась в пам'яті східних народів. Походи руського війська і їх героїчна звитяга викликали великий резонанс на Сході. Руссю почали цікавитись, з нею прагнули встановити більш тісні взаємини. Поет Нізамі одну з кращих поем – “Іскандер-Наме”, присвятив походу русів на Бердаа¹⁸.

Молода міцніюча Руська держава вимагала бурхливої діяльності: проведення енергійних дій в галузі зовнішньої політики трансформації внутрішнього устрою. З першим завданням князь Святослав справився настільки, наскільки вимагала від нього епоха¹⁹. Першочерговим завданням, яке стояло перед феодалною знаттю Київської Русі, було здійснення східного військового походу і убезпечення східних торгових шляхів та східних ринків збуту руських товарів. Фактично, головною причиною східної кампанії Святослава – був пошук нових ринків. Спричинено це було й тим фактором, що в житті Древньоруської держави з кожним десятиліттям все більше значення мала східна торгівля, яка йшла через Хазарію, а тому хазарський каган мав повну можливість не лише контролювати діяльність пересування руських купців, але й брати в них у вигляді мита значну

частину прибутків. Як наслідок такої залежності, київська знать, очолювана Святославом, перші свої удари спрямувала на Схід проти Хазарського каганату. Зростаюча Древньоруська держава прагнула зміцнити свої позиції на Сході, і природно прагнула взяти в свої руки Волзький торговий шлях. Отже, зіткнення між зростаючою Київською державою і занепадаючим Хазарським каганатом було неминуче.

Після розгрому Хазарії руські війська рушили на Північний Кавказ, в північному Дагестані біля Каспійського моря було взято Хазарське місто Семендер. Частина жителів Хазарської столиці Ітіль та міста Семендер, змушена була тікати на острови Каспійського моря. Сам же Святослав не обмежився розгромом Хазарських міст, а й підкорив їх своїй владі, залишивши в них руські гарнізони²⁰. Досліджені джерела нашттовують на гіпотезу про те, що Древньоруська держава ще до походу Святослава на Схід могла мати свої володіння біля Керченської протоки (адже частина східнослов'янського населення жила на нижньому Поволжі та Подонні²¹). Зміст кавказького походу руських військ говорить про те, що Святослав ставив собі за мету оволодіння не лише Волзьким, але й Дніпровсько-Донським напрямом руської торгівлі зі Сходом, на якому важливу роль відігравала Керченська протока.

Окремі факти схиляють до висновку про те, що така вдала колонізаторсько-завойовницька політика призвела до того, що Київська Русь повністю взяла в свої руки Волзький торговий шлях – одну з найважливіших торгівельних артерій Східної Європи. Було встановлено дружні зв'язки з багатьма поволзькими та кавказькими народами, окремі з яких, навіть прийняли руський протекторат. Крім Волзького торгового шляху в руки Древньоруської держави потрапила друга важлива торгівельна магістраль – Кавказько-Донська. Зміцнила Київська Русь свої позиції в Криму на Азовському морі та північному узбережжі Чорного моря. Окремі поселення східних слов'ян, що протягом довгого часу існували та розрослися на Керченському та Таманському півостровах і на берегах Азовського моря тепер були об'єднані в одне напівудільне Тмутороканське князівство, яке перетворилося у форпост Київської Русі на Сході північного чорноморського узбережжя та на Закавказзі. Це вивільнило додаткові ресурси для реалізації успішної південної політики – захоплення чорноморських торгівельних шляхів.

Слід зазначити, що перші успіхи Святослава відповідали й інтересам Візантії, особливо розгром Хазарського каганату. Але остаточні результати походу страшенно налякали константинопольський імператорський двір. В першу чергу – це стосувалося успіхів Святослава на Сході і на Кавказі, які загрожували візантійським володінням в Криму; оскільки Русь тепер огинала їх з двох боків: з Заходу - від Дніпра, і зі Сходу – з боку Дону. Виходячи з цих причин, візантійський уряд починає влаштовувати мережу складних дипломатичних інтриг та підступів, внаслідок яких в 972 р. від рук печенізької орди на чолі з ханом Курею, який мав про угоду з Константинопольським двором – гине Святослав²². Саме з загибеллю Святослава Ігоревича геополітична діяльність Русі на Сході згортається; спочатку добре організована внутрішня політика Володимира Великого та Ярослава Мудрого вдало забезпечила ефективне функціонування захоплених Святославом східних комунікацій, але згодом, через внутрішні усобиці та обмеженість інтересів руських володарів – землі на Сході крок за кроком втрачаються і переживають нову колонізаторсько-місіонерську хвилю, але вже не руську..

Осмислюючи вищевикладені факти, у відношенні Сходу – Русь наслідувала традиції і йшла шляхом, що був прокладений задовго до X-го ст. З часом відносини між Руссю і країнами Каспійського регіону поглиблювались, встановлювались постійні зв'язки; які, внаслідок конкурентної боротьби, все частіше перемежовувались із військовими зіткненнями. Походи русів на Каспійське море та на Чорноморське узбережжя, боротьба за торгівельні артерії Волги та Дону – підтримували і зміцнювали для Київської Русі славу морської держави, яка тим більше поширювалась через вдале для Києва протистояння на Чорному морі найбільшій на той час морській державі – Візантії. Поступово освоюючи і заселяючи Приазов'я, східний Крим і Тамань, руси були зацікавлені і в вільному виході на Волгу і Каспійське море з ціллю розвивати торгівлю з Закавказзям та південним узбережжям Каспію. Морські походи русів на Каспій не були простими грабіжницькими набігами, як, наприклад, наскоки норманських вікінгів, – а війнами, що в ту епоху трактувалось як форма продовження дипломатії, і на які було здатне лише дуже розвинене у військово-політичному плані державне утворення, яким була Київська Русь.

Загальний контекст відносин між Руссю і Середнім Сходом наводить на думку про те, що якщо до походів на Каспій, річкові торгівельні шляхи русів були витягнуті в меридіональному напрямку – уздовж річок, то з включенням у сферу інтересів Русі Каспію, з'явилося ще декілька

.....

шляхів, які проходили приблизно по паралелі. Саме таким був шлях із гирла Дніпра навколо Криму в Азовське море, потім вгору по Дону, по волоку на Волгу, і далі в Каспійське море. Історіографічні джерела нашоухують автора на думку, що тодішня система міжнародних зносин, обертаючись навколо трьох головних геополітичних імперативів (внутрішня організація, війна і торгівля), та опираючись на індивідуальний талант правителя – з іншого; ставила відповідні вимоги та завдання державам, дотримання, з огляду на свої внутрішні потенції яких, дозволяло природно претендувати на рівновеликий своєму внеску вплив в середовищі цієї системи: слабкі держави – боролись за своє виживання, могутні – отримували доступ до світових ресурсів. Київська Русь частково продемонструвала таку могутність, виконуючи правила чотирьох безумовних принципів розвитку в тогочасному середовищі.

Щоправда викликає увагу цілий ряд можливих міжнародно-політичних прорахунків, які були здійснені як в часи могутності Київської держави, так ще в більшій мірі, в період її феодальної роздробленості та міжусобної ворожнечі. У внутрішній політиці не було розроблено чітких правил престолонаслідування, які б мали, на думку автора, ґрунтуватись на праві абсолютного майорату старшого сина (або на вибір князя – найталановитішого, за принципом меритократії). Безперечно, вдала військово-тактична діяльність великокняжого уряду не переросла і в чітко організовану колонізаторську та асиміляційну політику, що з часом призвело до втрати завойованих територій та залишення стратегічно важливих річкових, морських та прикордонних баз-поселень; особливо це помітно на Сході, де упор на звичайну воєнну, фізичну силу, лише з незначними місіонерсько-колонізаторськими елементами, все частіше призводив до втрат завойованого. Фактично, досягнуті Святославом-завойовником величезні геополітичні успіхи не були закріплені його спадкоємцями, а лише дозволили тимчасово користуватись отриманими плодами попередніх військових перемог.

На думку автора, особливо це проявляється під час входження Київської держави у більш тісні стосунки з Західною цивілізацією, де опорними імперативами геополітичної діяльності націй були висока концентрація потенціалів на обмежених площах, що призводило до посиленого зростання конкурентної живучості серед них; та успадкування соціокультурних та політичних надбань високорозвинених культур та імперій – Греції, Риму, Імперії Карла Великого. Для дієвої конкуренції з такими народами потрібен був надвисокий ступінь самоорганізації та доступ до великих джерел ресурсів, що в напіврозробленому вигляді містились на Сході (саме цією геостратегічною перевагою відносно вдало користується протягом всього свого існування Російська імперія..). Досліджений масив інформації нашоухує на гіпотезу про те, що недостатнє усвідомлення переваг геостратегічного характеру з боку руських правителів, призвело до втрати здатності повноцінного використання геостратегічних переваг в процесі зносин з країнами Середнього Сходу. Тому повернути обстановку сприятливих можливостей стосовно реалізації геополітичних інтересів до певної міри вдалося лише в часи запорізької вольниці.

В цілому, розглядаючи історико-географічні основи співпраці між Україною та країнами Середнього Сходу в контексті історичних контактів народів і цивілізацій, незалежно від ступеня їх конструктивності, географічної обумовленості та економічної доцільності, можна простежити позитивний вплив, які вони справляють на формування дотичних ліній взаємовигідних зв'язків. Історико-політичний аналіз даної проблеми дозволяє висловити припущення, що такий вплив проявляється і в ХХ-му столітті, адже в еру інформаційно-техногенної глобалізації може слугувати однією з домінант утвердження життєдіяльного простору новітніх державних організмів в процесі розвитку відносин по всіх важливих міжнародних азимутах. Географічні ж імперативи доцільності, що протягом останніх тисячоліть демонструють тенденцію до незмінності, відтворюють себе ще з більшою силою в процесі інтенсифікації сучасних цивілізаційних відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Залізняк Л.Л. Походження українського народу (Інститут українознавства Київського університету ім. Тараса Шевченка). – К.: ПБП “Фотовідеосервіс”, 1996. - С. 31; 2. Етнічна історія давньої України / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, О.П.Моця та ін.; Інститут археології НАН України – К., 2000. – С.54-72; 3. Геродот із Галікарнасу, Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – К., 1992. – С.31-62; 4. Тищенко К.М. Найдавніші іранські запозичення в українській та фінській мовах // Матеріали міжнародної конференції “Україна – Іран: минуле, сьогодення, майбутнє.”. – Київ: Інститут міжнародних відносин. – 2000; 5. [40] Геродот із Галікарнасу, Історія греко-перських війн (Кн. IV, розділ 11-12). – Москва., 1972. – С. 142-159; 6. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін., під ред. В.А. Смолія. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1997. – С. 19; 7. Рыбаков Б.А. Язычество древних словян. – Москва, 1981. – С.432; 8 Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін., під ред. В.А. Смолія. – С. 14; 9. Там само - С. 19; 10.

Агатангел Кримський. Історія Туреччини, - 2-е вид. випр., - Київ – Львів: Олір, 1996. – С. 14-15; 11. Також там – С. 14; 12. Гуржій І.О. Україна і Близький та Середній Схід. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 39; 13. Древнерусское государство и его международное значение / А.П. Новосельцев, В.Т. Пашуто, Л.В. Черенин, В.П. Шушарин / Под. ред. К.М.Удагина. – Москва: Международные отношения, 1965.- С.559 – 562; 14. Також там – С.560 – 562; 15. Бережинський В.Г. Походи Київської Русі на Каспій. – К.: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2000.- С.25; 16. Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. – К.: Видавництва Академії Наук УРСР, 1963. – С. 199; 17. Також там – С. 70; 18. Бережинський В.Г. Походи Київської Русі на Каспій. – К.: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2000.- С. 4-7; 19. Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. – С. 92; 20. Також там – С. 150-154; 21. Гуржій І.О. Україна і Близький та Середній Схід. – С. 26-29; 22. Гуржій І.О. Вказана праця. – С. 29.

О.К. Струкевич

СТАВЛЕННЯ СТАРШИН ГЕТЬМАНЩИНИ ДО ПРЕДСТАВНИКІВ МОСКОВСЬКОЇ ЕЛІТИ

Звільнення історичної науки від тиску відомої ідеологічної доктрини, а ще більше від тиску великодержавного російського націоналізму, прикритого комуністичним месіанством¹, створило сприятливі умови для об'єктивного дослідження реалій історичного співіснування українського та російського народів, їхніх держав. Це, звичайно, стосується й доби Української козацької держави, витвореної генієм Б.Хмельницького.

Початковою академічною віхою у дослідженні даного питання слід, безперечно, визначити працю М.Костомарова „Две русские народности”. До істотних відмінностей українського і російського народів він включив відмінності побутового, соціально-психологічного, духовного та ідейно-політичного змісту².

Прояви вищості культурно-духовної сфери українців щодо росіян підкреслив у епілозі роману до російського перекладу роману „Чорна рада” П.Куліш³. Разом з тим, він, не сприймаючи політичної організації Гетьманщини, виправдовував імперську політику російського царату щодо Української козацької держави⁴. Так само політику царату щодо українських старшин та їх політичної організації виправдовував О.Лазаревський. Він був переконаний, що українську соціальну верхівку „в прагненні її до остаточного рабського пригноблення народу, міг стримувати тільки суворий нагляд Великоросійських чиновників”⁵.

Як національну трагедію для українців потрактував приєднання України до Росії В.Антонович, вважаючи, що це обумовили такі внутрішньополітичні фактори, як відсутність „грунтової цивілізації”, „міцної дисципліни”⁶, а головне – „відсутність державницького інстинкту”⁷. Народники пізнішого часу, що активно працювали на зламі ХІХ – ХХ ст., частіше приходили до висновків, що вирішальну роль зіграли не внутрішні, а зовнішньополітичні чинники і, щонайперше, застосування сили як вирішального засобу реалізації ідеї „русского государственного единства”. Серед них слід насамперед назвати О.Єфименко⁸, А.Маркевича⁹, В.Павелка¹⁰.

Тоді ж з'явилися праці, які містили аналіз змісту стосунків між російськими урядовцями й офіцерством та українськими селянами. Це насамперед роботи В.Барвінського та Д.Міллера, які показали цілий ряд типових зловживань стосовно українських мешканців міст і сіл¹¹. Цю ж тему, але уже без побутових, морально-психологічних подробиць, висвітлив М.Максимович, зібравши матеріал про те, як на українців Лівобережжя ліг тягар забезпечення російських військ, число яких все збільшувалося протягом ХVІІІ ст.¹²

Кінець ХІХ – перші десятиліття ХХ ст. в українській історіографії ознаменувалися виникненням і утвердженням державницької концепції. Зрозуміло, що її методологічні засади стали інструментом дослідження українсько-російських стосунків. Особливий внесок у їх вивчення зробив М.Драгоманов. У праці „Пропавший час. Українці під московським царством” він розглянув цілий ряд аспектів політичної історії України в 1654-1876 рр. і серед них виділив такий важливий аспект українсько-російських взаємин, як сприйняття суспільно-політичного устрою Російської держави українським суспільством¹³.

Загалом характерними рисами цього періоду розвитку історіографії стали: підкреслення самобутності історичного розвитку українського етносу; особливості суспільно-політичного устрою Української козацької держави; їх несумісність з соціальними порядками та монархічним державним ладом північного сусіда. При дослідженні міжнародних зв'язків Української держави предметом

досліджень стали умови входження України до складу московської держави, обґрунтовувалися юридичні підвалини українсько-російського союзу, розвиток українсько-російських відносин в умовах інкорпораційної політики російського уряду щодо України у XVIII ст., роль російського самодержавства та українського гетьманату в процесі формування нової української аристократії¹⁴. Після радянського періоду сучасні українські історики у рамках відновлення історичної правди, спростування радянських фальсифікацій ще раз змушені були підняти названі питання уже на рівні сучасної методології та базі напрацювань державної школи та істориків діаспори.

Визначаючи стан висвітлення в історіографії проблеми розвитку українсько-російських стосунків, сучасні дослідники-історіографи стверджують, що „на різних історіографічних відрізках часу найбільшою популярністю у науковців користувалася проблематика, пов'язана із дослідженням їхнього політичного зрізу”. Сьогодні серед ряду питань українсько-російської взаємодії все більше „актуалізується необхідність наукової розробки такого важливого аспекту українсько-російських відносин, як формування стереотипу сприйняття українця в свідомості росіянина і навпаки – оформлення образу росіянина в уявленні українського народу”¹⁵.

Завданням свого дослідження ми обираємо саме з'ясування ставлення українських старшин до московських/російських урядовців та військових.

Погоджуючись на підданство тому чи іншому монархові-протекторові, українська еліта в жодному разі не визнавала права на урядування в Україні іноетнічного чиновництва. Дана орієнтація абсолютно чітко фіксувалася уже в березні 1648 р. у листі Б.Хмельницького до коронного гетьмана М.Потоцького. Опіраючись на волю козацького загалу, гетьман, серед ряду вимог, вказував на необхідність усунення з полків усіх старшин-“ляхів”, повну їх заміну урядовцями “лише з їх народу”¹⁶. Вимогу здійснювати в Україні владу виключно зусиллями української політичної еліти у пунктах 1, 3, 4, містив і Переяславсько-Московський договір 1654 р.¹⁷.

У межах даної орієнтації будували свої взаємини з представниками московської еліти й наступники Б.Хмельницького. Як передавали 2 січня 1659 р. московські посланці слова І.Виговського: “Присягав він гетьман на тому, що йому бути у царської величності бути в підданстві, а не на тому, щоб бути Московським воеводам в містах і щоб Москалям панувати; ніколи того не буде”¹⁸.

Заперечення можливості урядувати в Україні для представників польської політичної еліти обґрунтовувалося посиленнями на історичний досвід взаємодії українського суспільства та польських урядовців. Так, коли польські чиновники у переговорах з правобережною старшиною на початку 1671 р. з приводу визнання протекції польського короля вдалися в своїх обіцянках до неконкретного формулювання: „як було перед війною”, українську сторону це не задовольнило принципово. „Адже тоді, – писали генеральні судді, – не тільки гетьман чи полковник, але й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло великі утиски й мусило з такого ярма визволятися”¹⁹.

Як тільки українські старшини зустрілися з першими ж спробами російського уряду за допомогою інституту воевод перебрати на себе управління українськими справами, орієнтації стосовно польських урядовців зразу ж були екстрапольовані на московських службовців. Так, влітку 1658 р. Самійло Виговський з приводу заяв М.Пушкаря про допущення в Україну „государевих воевод” попереджав московського посла П.Скуратова: „Було те і при королях Польських, що були Лядські полковники, а з ними Ляхів чоловік по десять: через те і міжусобиця виникла, полковників і Ляхів побили”²⁰.

Сам факт урядування в Україні-Гетьманщині представників інших еліт українські старшини оцінювали як порушення прав та вольностей: “Звичай у вас такий, щоб все вчинити зі своєї волі... І за королів Польських так же було: як почали було вольності наші ламати, так за те і стало”²¹. Так порушення прав і вольностей, які у даному випадку представник української еліти розглядав як природне право старшинства урядувати у межах ним організованого політичного тіла, стали причиною загострення взаємин з московською елітою, котра, використовуючи статус свого монарха стосовно України, вдалася до спроб негайного підпорядкування українського суспільства його ресурсів собі. Як наслідок, взаємини між елітами з самих початків їх стосунків набули конфронтаційного змісту. У жовтні 1657 р. на старшинській раді в Корсуні полковники "Зеленський, Богун і третій... казали гетьману і начальним людям: бути нам у царської величності неможливо

тому: хоча він, государ, до нас і милостивий, тільки начальні його государеві люди до нас не добрі і наговорять государя на те, щоб привести нас у всіляку неволю і пожитки наші у нас відняти”²².

Коли ж приєднання стало доконаним фактом, українська еліта завжди підкреслювала свою непідлеглість будь-яким представникам російського суспільства. Це слід пов’язувати передусім з тим, що у міждержавних стосунках українські старшини розглядали себе повністю рівноправними з московськими служилими людьми. Так, П.Дорошенко 12 лютого 1669 р. звернувся до Г.Ромодановського з протестом на той факт, що російський воєвода через його голову таємно листувався з чернігівським полковником, наказним гетьманом Д.Многогришним. За аргумент проти такого ігнорування гетьман використав підкреслення рівності: „...Що не мало б чинитись, оскільки ми є християни рівні і єдинокупельно і єдиним миром у святому хрещенні помазані брати”²³. Але особливих сентиментів з приводу „братства во Христі” в українській еліті не виникало. Вказівка на братство подавалася у контексті вимоги на визнання за українцями рівноправності. Оскільки цього не спостерігалось, гетьман П.Дорошенко вважав за доцільне діяти жорстко паритетно.

В українських старшин сформувалася чітка позиція на підданство цареві і заперечення будь-якої причетності представників московських властей до управління українськими справами. Типовим прикладом тут може послугувати лист 24 червня 1662 р. до царя від наказного гетьмана Я.Сомка. Додавши до свого звернення й листа Г.Ромодановського до Зінківського полку про надання воєводі 300 підвод та 50 провідників, гетьман просив царя надіслати Г.Ромодановському указ, „щоб про те припинив і в наші військові права Запорозькі не вступався... хай своєї дорученої справи від в. ц. в-ті береже...”²⁴

У рамках даної орієнтації демонстративне здивування-неприйняття проявляв також І.Мазепа, реагуючи у січні 1691 р. на спроби київського воєводи М.Ромодановського давати наказ київському сотникові І.Бутримі: “І він Гетьман дуже тому дивується: для чого він боярин і воєвода до київського сотника... пам’ять прислав [і] не описався про те з ним Гетьманом та з полковником Київським. А йому до того сотника і справи немає”²⁵.

Невизнання над собою влади представників російської еліти було незаперечною нормою до Полтави. Далі відбувся надлом (але не злам) на користь виключно вищих сановників. (Проте поступка з українського боку все-таки передбачала участь російського/українського монарха, який мав своїм указом призначати ту чи іншу особу з російської еліти.) І.Скоропадському довелося погодитися з вимогою радитися в українських справах з царським резидентом. Проте і в такому випадку участь того передбачалася у спільному з гетьманом прийнятті рішень щодо загальних питань, але не питань поточного адміністрування. Тут позиція українських старшин залишалася незмінною: вони не погоджувалися з намірами російських урядовців домінувати у політичній системі Гетьманщини.

На недопущення втручання російських урядовців в Українські справи були спрямовані також зусилля П.Полуботка та генеральних старшин. У щоденнику Генеральної Військової канцелярії (далі: ГВК) за 3 грудня 1722 р. ми зустрічаємо запис про те, що вони домоглися царського указу „такого, щоб про важливі справи, до всієї Малоросії стосованих, коли доведеться мати які ради, ознаймувати одному п. бригадиру (Вельямінову – О.С.) і чинити з ним за порадою, як за покійного гетьмана Скоропадського бувало... а колегії в те не втручатися”²⁶. Старшини домоглися й того, що Малоросійська колегія перестала звертатися до ГВК указами (формами діловодства розпорядчого змісту, якими звертався вищий орган до підпорядкованого) і для спілкування з нею стала використовувати промеморії (як до органу, що не є субординаційно підлеглим)²⁷. У спілкування з Малоросійською колегією дану форму діловодства використовувала й Генеральна Військова Канцелярія.

Визнання участі призначеного монархом урядовця у „радженні” з гетьманом українських справ зовсім не пов’язувалося з готовністю визнати за емісаром права очолити політичну систему Гетьманщини. Яскравим проявом такої орієнтації є активний опір у травні-червні 1733 р. хворого Д.Апостола та генеральних старшин спробам кн. А.Шаховського та генерала С.Наришкіна підпорядкувати останньому справу прийняття політичних рішень у Гетьманщині²⁸.

Погодившись з причетністю призначеного імператрицею С.Наришкіна до “правління всіляких військових і громадянських в Малій Росії порядків”, рішення стосовно яких мали здійснюватися гетьманом “за порадою спільно” з генералом, українська політична еліта не визнавала домагань

російського генерала на час хвороби гетьмана перетворитися в одноособового главу краю, про що, таємно від російського емісара, підготувала відповідне прохання до імператриці.

Стосовно ж усіх питань поточного адміністративно-політичного життя орієнтації української еліти залишалися незмінними. Так, наприклад, проект „Прав, за якими судиться малоросійський народ”, початий за Д.Апостола, ще раз переглянутий та обговорений за К.Розумовського, і „Прохання малоросійського шляхетства...” 1763 р. фіксували вимогу про недопущення російського чиновництва й офіцерства до втручання в справи Гетьманщини²⁹. Яскравим емоційним проявом даної орієнтації може бути „Розмова Великої Росії з Малоросією” перекладача Генеральної Військової канцелярії С.Дівовича. У різкій формі, сповненій сарказму, автор відверто висміював представників російського суспільства за їх спроби перебрати на себе управління українськими справами³⁰.

Серед орієнтацій на російське чиновництво, особливо протягом перших десятиліть існування України-Гетьманщини, виділяються й орієнтації на підпорядкування представників московської еліти українським нормам співжиття за допомогою каральних засобів. Один з таких фактів засвідчує повідомлення до Москви посла В.Кікіна про те, що на початку 1667 р. полтавський полковник розпорядився „побивати до смерті” усіх тих, хто під час ярмарків збиратиме податки на користь воеводи. Крім того, за свідченням гінця, що доставив листа до Москви, полковник, очевидно для недопущення можливих порушень з боку московитян, „у Полтаві, в трьох слободах виставив варту свого полку козаків по п’ятдесят чоловік в слободі”³¹.

Орієнтацією на готовність карати представників московської політичної еліти фізично 13 вересня 1671 р. був наповнений лист чернігівського полковника В.Многогірського до Л.Полуботка з приводу затриманих останнім московських чиновників: „...Це є піддячий [, що] до зачаття війни Брюховецького, його милості, самому казав, що ще і ваших кафтанів, як і Сомкових, не закаємося носити... Того ж піддячого, за наказом цього листа, вийнявши з тюрми і давши вину, надгніти живоття, киями не бий, щоб не було синяків, але так потримай в руках, щоб не забув довіку”³². Л.Полуботок наказ виконав, покаравши піддячого батогами³³. Проте реалізація таких орієнтацій була доволі рідкою, а на середину XVIII ст. накази козацьким патрулям про покарання російських солдатів дозволяли собі видавати лише представники нижчого ешелону старшинства, як це засвідчують випадки з окремими сотниками Миргородського та Лубенського полку. Коли ті давали накази козацьким патрулям бити московських військових, у випадку зловживань „як собак”³⁴.

Насильницьке обмеження політичної суб’єктності у період постсуверенного автономізму, нехтування українських інтересів у поєднанні з зухвальствами представників московської еліти формували в старшинському середовищі різко негативні емоційні орієнтації як щодо політики Москви, так і її політичної еліти. Для прикладу наведемо лише вислови, зафіксовані у “Чолобитній генеральній старшини на Івана Самойловича”: “нерозсудлива бісівська, дурна і бридка війна Московська”, “чорти-москалі”, “дурна Москва”, “боляри непоштивої матері діти”³⁵. Показовою у даному контексті є й реакція І.Самойловича на повідомлення про скарги “москви” у Переяславі з приводу великої кількості серед них хворих та померлих: “Хоча б і всі пропали, то я б тим не печалився”³⁶.

Високий загальний культурний та освітній рівень українських старшин при постійному імперському тискові з боку московської/російської еліти сприяв формуванню в українському середовищі зверхнього ставлення до інтелектуального та професійного рівня московських урядовців. Це особливо чітко прослідковується у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Попри всю, не виключено, що й позірну, лояльність В.Кочубея до монаршого престолу, навіть він у записці-скарзі, адресованій московському монархові, виявляв обурення з приводу того, що новопризначений генеральний писар запідозрив його у спілкуванні з московськими урядовцями, за висловом П.Орлика, „дурними москалями” як консультантами, мовляв, недолугого старого генерального писаря: „...У чому помиляється Пан Орлик, бо я Суддя, на писарстві перебуваючи, ніколи до дурних Москалів нічого не писав, а писав до Пресвітлого Престолу Монаршого і до Синкліту”³⁷.

До речі, дана цитата знову ж засвідчує справедливність того твердження, що представники української еліти не сприймали московське чиновництво та офіцерство представниками монаршої влади в Україні. Тільки з огляду на це можна пояснити, чому формулювання „дурний москаль” не розглядалося досвідченим у міждержавному спілкуванні українським урядовцем як хоча б дуже опосередкована образа монаршої особи, та ще й у ситуації, коли від цієї особи В.Кочубей сподівався

на відновлення справедливості.

Відголосками зверхнього ставлення до російських урядовців була, вважаємо, готовність частини українських старшин взяти участь у роботі катерининської законодавчої комісії виключно у якості експертів – знавців права³⁸.

Орієнтація на монопольне право здійснювати управління власним суспільством не могла бути порушеною навіть визнанням за монархами права на завоювання. Дана орієнтація прочитується в уривку Г.Габ'янки: „...Коли, допущенням Божим, які монархи і завоювали Русь, проте від того ж народу руського старійшину в Росії постановляли і насиллям старійшин своїх від себе не насилали людям...” Щодо даного питання гадяцький полковник для прикладу наводив політику литовського великого князя Гедиміна, який, призначивши у завойованому краї князя, залишив руську еліту недоторканою у її владних функціях: „...Інші ж володарі всі від руських людей були”³⁹. Звернемо увагу й на ту деталь, що Г.Габ'янка спрямовував свої зусилля не на переконування якихось внутрішньополітичних опонентів. Тут старшини не відчували потреби комусь доводити своє право на управління. Дані зусилля спрямовувалися на адресу тодішніх головних зовнішніх опонентів, представників російської еліти.

Таким чином, потребуючи протекції-захисту і включеності монарха до системи прийняття політичних рішень і у зв'язку з цим погоджуючись на підданство, українська політична еліта ніколи не погоджувалася на втручання в українські справи іноетнічної еліти, навіть якщо мова йшла про еліту країни монарха-протектора. Тут в силу вступав природний закон захисту елітою політичного тіла, яке вона організувала, а тому здобула можливість користуватися всіма перевагами від здійснення влади над ним.

Посилення воєнно-силового тиску на еліту України-Гетьманщини примусило її поступитися на користь виключно вищих царських сановників, причетність яких до українських справ мала обов'язково узаконюватися царським указом. Проте і в таких випадках їх участь передбачалася у спільному, з найвищими репрезентантами з українського боку, прийнятті рішень щодо загальних, але не питань поточного адміністрування. Серед орієнтацій на представників іноетнічної еліти ми зустрічаємо вимоги щодо їх підпорядкування в Україні українським нормам співжиття (які, правда, з посиленням воєнного тиску послаблювалися чи, точніше, переходили в сферу інобуття політичної культури), формування щодо них різко негативних емоційних орієнтацій (особливо з огляду на їх зухвале поведіння), зверхнє ставлення до їхнього інтелектуального рівня, невизнання їх, навіть гіпотетичного, права на урядування в межах українського політичного тіла, незважаючи й на законне тоді право завоювання.

Дослідження питань сприйняття українськими урядовцями іноетнічних чиновників та військових створює перспективи для глибшого вивчення питань політичної культури українців та їх етнопатристичної ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К., 1998. – С. 425 – 431; 2. Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. 1. – СПб., 1863; 3. Кулиш П. Черная рада: Хроника 1663 г. – СПб., 1899; 4. Кулиш П. Записки о Южной Руси. В 2-х т. – Т. 2. – СПб., 1857. – С. 174; 5. Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии XVIII века // Русский архив. – 1871. – С. 383; 6. Антонович В. Коротка історія козаччини. – Коломия, б. р. – С. 6; 7. Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1905. – Т. III. – С.38; 8. Ефименко А. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии (1708 – 1802) // Киевская старина. – 1882. – № 7–9. – С. 301 – 412.; 9. Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. – Одесса, 1893. – С.4, 13; 10. П-ко В. Конец старой Малороссии (1733 – 1786 год в истории Левобережной Украины) // Киевская старина. – 1905. – № 11 – 12. – С. 344; 11. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII – XVIII вв. – Харьков, 1909. – С. 221 – 227; Миллер Д. Хозяева и постояльцы. – Харьков, 1909. – С. 2 – 8; 12. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – С. 107 – 118; 13. Драгоманов М. Пропавший час. Українці під Московським царством (1654 – 1876). – К., 1991. – С. 26 – 44; 14. Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини XIX – початку XXI ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 504 – 505; 15. Там само. – С. 521 – 522; 16. Цит. за: Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. – С. 48; 17. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.IX. – Кн.1. – С. 785 – 786; 18. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси (далі: Акты ЮЗР). – Т. 7. – С. 271; 19. Цит. За: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і

політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – 335; 20. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 126; 21. Там само; 22. Там само. – С. 43–44; 23. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 74; 24. Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 112; 25. Звідомлення Л.О.Окиншевича про відрядження до Москви (травень – липень року 1926) // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 344 – 345; 26. Лазаревский А.Отрывки из дневника Лазаревский А.М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-23 годы. – К., 1897. – С. 21; 27. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. – С. 35, 41; 28. Листування р.1733 про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – Вип. 3. – С. 363; 29. Права, по которым судится малороссийский народ 1743. – К., 1879. – С. 44; Прошение малороссийского шляхетства 1763 г. // Український історичний журнал – 1993. – № 7-8 – С. 93; 30. Дівович С. Розговор Великої Росії з Малою Росією // Українська література ХУІІІ ст. – К., 1983. – С. 396; 31. Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 181; 32. Акты ЮЗР. – Т.9. – С. 729; 33. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 727; 34. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII – XVIII вв. – Харьков, 1909. – С. 229; 35. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч. I. – М. 1858. – С. 300 – 301; 36. Там само. – С. 302; 37. Там само. – Ч. II. – М. 1859. – С. 149; 38. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1965. – Кн. XIV. – Т. 27. – С. 40; 39. Лазаревский А. Опущенная в печати страница из летописи Граб янки // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 297 – 298.

Т.О. Шахрай

ЕВОЛЮЦІЯ ДВОРЯНСЬКО-ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Через домінування класового підходу у вивченні минулого радянська історична наука майже не займалась дослідженням господарської діяльності людей, які належали до “експлуататорських класів”, хоча цілком очевидно, що історія дворянства невіддільна від історії всього суспільства, а особливо від його економічного життя.

Волинська губернія на початок ХХ століття була економічним регіоном з досить розвинутими ринковими відносинами. Землевласники виявляли чималу ініціативу і підприємливість у розвитку сільського господарства. Їх господарства спеціалізувались переважно на виробництві зерна та цукрових буряків – вони працювали виключно на ринок. Особливо міцним в регіоні було коріння польських латифундистів. Поміщики, будучи панівною силою в економіці краю, тримали в своїх руках і керівні посади в адміністративному апараті, і уперто відстоювали свої привілеї.

Дана стаття присвячена з’ясуванню змін та трансформування дворянсько-поміщицького землеволодіння на Волині, яке протягом століть відіграло велику роль в економічному житті краю і всієї України.

Для вивчення вказаної проблеми, важливе значення мають матеріали першого Всеросійського перепису 1897 р.¹, а також матеріали вміщені в розмаїтих оглядах Волинської губернії². Висвітленню соціального та національного складу дворянства краю сприяють публікації працівників Генерального штабу російської армії, які проводили офіційні дослідження в галузі регіоналістики. Так, А.Забеліним був укладений загальний військово-статистичний огляд Волинської губернії³. Процес колонізації дворянства посів значне місце у дослідженні викладача Волинської духовної семінарії М.Теодоровича⁴. Йому належить фундаментальна праця, у написанні якої брало участь духовенство епархії. Тут ми знаходимо важливу інформацію про спольщення відомих історичних родин Волині.

Особливої уваги заслуговують дослідження Данієля Бовуа⁵. В працях „Шляхтич, кріпак та ревізор”, “Битва за землю в Україні. 1863 – 1914 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах” вчений зробив спробу подати типологію соціально-економічних конфліктів у контексті трьохсторонніх відносин: українці-росіяни-поляки. На жаль, сконцентрувавши увагу на соціально-економічних конфліктах, автор залишив поза увагою процес перетворення магнатських латифундій на капіталістичні підприємства.

У праці І.Полякова⁶ найбільш повно серед дослідників ХІХ ст. прослідковується характеристика приватного землеволодіння в Волинській губернії, при цьому наводиться статистика польського землеволодіння. Автор робить висновок, що “в силу історичних обставин, кращі землі, нерідко в кілька десятків тис. десятин кожна, належала польським магнатам”⁷. Процес скорочення земельного фонду волинської заможної шляхти після січневого повстання 1863 р. висвітлена в праці сучасних дослідників П.Олешко та Т.Панишко⁸.

Отже, пропонується тема досі не була предметом спеціального розгляду, хоча так чи інакше привертала увагу дослідників.

Наукові записки

Аграрна проблема завжди мала неабияке значення для України, більшість населення якої аж до середини ХХ ст. було пов'язане з сільським господарством. Внаслідок реформи 1861 року в Росії земля перетворилась на товар, що призвело до руйнування станового землеволодіння. Якщо до реформи володіння землею було винятковим правом дворянства, то після неї за наявності грошей землю міг придбати будь-хто. Внаслідок цього відбулися істотні зміни у поміщицькому землеволодінні й соціальній структурі. Площа поміщицьких земель у Волинській губернії зменшилась з 4,8 млн. дес. до 3,8 млн. дес., тобто у поміщиків залишилось 65,8% землі, якою вони володіли до реформи⁹. Проте реформа не підірвала їх економічної могутності.

Таблиця №1

Категорії власників приватних земель Волинської губернії на 1905 рік¹⁰

Категорії власників приватних земель	У % по Волинській губернії
Дворяни	72,5
Селяни	10,5
Купці	5,1
Інші	11,9

Отже, статистичні дані наочно вказують, що Волинь була районом панування дворянсько-поміщицького землеволодіння. За розмірами землеволодіння губернії поділялись на ряд категорій (див. табл. №2).

Таблиця. №2

Групи дворянсько-поміщицьких землеволодінь Волинської губернії на 1905 рік¹¹

Групи за розміром	Число землеволодінь в групі (у %)	Кількість десятин землі в групі (у %)
До 10 дес.	11,4	0,1
Від 10 до 20 дес.	8,4	0,2
20 до 30 дес.	3,8	0,1
30 до 40 дес.	2,3	0,1
40 до 50 дес.	2,3	0,1
50 до 100 дес.	8,9	0,8
Разом до 100 дес.	36,7	1,4
Від 100 до 1000 дес.	47,2	24,4
1000 дес. і вище	16,1	74,2

Враховуючи дані таблиці, можемо зробити висновок, що с поміщицької землі Волинської губернії були великими латифундіями – понад 1000 десятин кожне господарство. Найбільші маєтності були зосереджені в Новоград-Волинському повіті, де 8 поміщиків володіли 198111 дес. Серед великих землевласників губернії слід відзначити родину Уварових-Терещенків, що мали 93944 дес. землі в двох повітах (Житомирському та Новоград-Волинському)¹².

Серйозні зміни відбулися в середовищі польських дворян внаслідок репресій щодо польської меншини після січневого повстання 1863 року, в якому польська шляхта була головним організатором і учасником. Генерал-губернаторові були надані додаткові надзвичайні повноваження. У регіоні був оголошений військовий стан, встановлювався обов'язковий викуп селянами землі у польських поміщиків, викупні платежі зменшувалися на 20%. Частина маєтків поляків-поміщиків була конфіскована, на інші – накладена контрибуція (шестивідсотковий збір з прибутків). Ці заходи були спрямовані насамперед на ліквідацію великого та середнього польського землеволодіння і, відповідно, поширення володінь російських поміщиків: полякам заборонялось купувати та орендувати земельні наділи, їх позбавляли права на кредит тощо¹³. Так, за розпорядженням губернського управління на Волині було конфіковано 17 маєтків (19921 дес. землі)¹⁴. Так, наприклад, після придушення повстання у Луцькому повіті, було конфіковано маєтки землевласників Глембовського та Моржинського і вислано останніх на каторжні роботи до Сибіру¹⁵.

Конфіскація маєтків польських дворян, а також їх висилка за межі губернії погіршили економічний стан регіону: державні маєтки, які раніше орендували польські землевласники, тепер не давали прибутків, тому було вирішено розпродати частину казенної землі. З цією метою 23 липня 1865 року царський уряд затвердив інструкцію про порядок продажу казенних земель у західних губерніях особам російського походження, які працювали або бажали тут поселитися¹⁶. Передумовою жорстокого дотримання платіжного тиску на польських землевласників, що мало їх підштовхнути до

Серія: ІСТОРІЯ

необхідності продажу маєтків, був указ від 10 грудня 1865 року “Про заборону купувати нові землі особам польської національності”¹⁷. Шляхта виглядала розгубленою, але ніхто не наважувався опротестувати дії влади, за винятком найбільших родин: Потоцьких, Сангушків, Браницьких та інших¹⁸.

Необхідно зважити й на іншу обставину, внаслідок якої польські поміщики в краї втрачали соціально-економічне підґрунтя для свого подальшого існування. Це поступове збідніння через традиційно значні витрати на життя в великих містах і за кордоном. Саме ця обставина і підштовхувала поміщиків закладати свої маєтки або здавати їх в оренду. Наприклад, поміщики Вишневецький і Білецький домовилися, за посередництвом друзів, що Вишневецький зобов’язувався повернути Білецькому 9500 злотих. П’ятсот злотих він заплатив готівкою, а в рахунок погашення 9 тис. віддав Білецькому в оренду на три роки село Старий Вишневець Кременецького повіту з трьома найближчими селами, причому гарантував орендарові прибуток¹⁹.

У таблиці №3 відображено співвідношення загальної кількості дворянських і поміщицьких землеволодінь Волинської губернії до переданих в оренду (дані таблиці стосуються маєтностей розмірами понад 50 десятин).

Таблиця №3.

Співвідношення дворянсько-поміщицьких землеволодінь у власності та переданих в оренду на 1913р.²⁰

№ з/п	Повіти	Кількість землеволодінь переданих в оренду особами дворянського стану		Загальна кількість володінь, які належать особам дворянського стану
		в загальному числі	в %	
1	Житомирський	14	8	175
2	Володимир-Волинський	27	18	149
3	Дубнівський	11	1	98
4	Заславський	5	9	56
5	Ковельський	1	1	88
6	Кременецький	26	28	94
7	Луцький	9	6	148
8	Новоград-Волинський	18	14	126
9	Овруцький	6	6	99
10	Острозький	44	43	102
11	Рівненський	12	14	88
12	Старокостянтинівський	38	31	124

Аналізуючи статистичні дані таблиці, можна зробити висновок, що, не дивлячись на передачу земель в оренду деякими представниками дворянства, велика кількість земельної площі залишалась у володінні осіб зазначеного стану. Поміщики були зацікавлені у збереженні своїх землеволодінь, тому що земля була головним фактором їхнього добробуту. Дані таблиці вказують на те, що найбільше землі передано в оренду польськими поміщиками в Острозькому повіті і, відповідно, становила 43% від загальної земельної поміщицької власності. Найменше земель, зданих в оренду, було в Ковельському та Дубнівському повітах – 1%. Середня ж кількість орендованих земель по Волинській губернії складала 15%.

Попри несприятливу політику щодо польського дворянства, у середовищі волинської аристократії кінця ХІХ ст.–початку ХХ ст. було чимало представників польської магнатерії. Заходи влади по усуненню польських землевласників від провідних позицій у господарському житті краю не мали успіху. У 1889 р. новопризначений Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор О.П.Ігнат'єв зазначав, що “політика обрусіння краю” бажаних наслідків не дала. Попри впроваджені обмеження, польській шляхті вдавалося обійти їх і зберегти від роздрібнення та втрати свої маєтки²¹. В 1911 р. у звіті волинського губернатора вказувалося, що росіяни не вповні усвідомлюють свою місію в краї. Купівля землі для них була швидше справою прибутковою, а не національною. Часто росіяни здавали придбану землю в довгострокову оренду під заставу. Поляки ж, натомість, продавали землі один одному, і, таким чином, уникали переходу її до рук російського дворянства²².

Розміри приватних польських та російських землеволодінь трьох губерній Правобережної України на 1911р.²³

Губернії	Приватні володіння поляків	Приватні володіння росіян
Київська	858 000	1 234 000
Волинська	1 297 000	1 523 000
Подільська	861 700	764 100

Попри енергійність і завзяття царського уряду витиснути польських землевласників не дали бажаного результату. Незважаючи на тенденцію збільшення приватних землеволодінь росіян, Волинь залишилася зосередженням історичних шляхетсько-аристократичних родів. Так, серед великих землевласників на Волині кінця XIX ст.–початку XX ст. можна згадати представника роду Сангушків – князя 14 коліна Романа Владиславовича, який був власником понад 65 тис. дес. землі в Заславському повіті (маєтки в м. Заслав, м. Білгородка, м. Славути)²⁴.

До давнього князівського роду належала родина Любомирських. На кінець XVIII ст. власність Станіслава Любомирського включала 31 місто та 738 селищ, які приносили щорічно прибуток 2991641 злотих. Лише у Волинському воєводстві нараховувалось 12 маєтків. Але з 1793 року і, особливо, з 1795 року, коли відбувся третій поділ Польщі, магнатська родина все більше втрачала власність. Однак, дякуючи зусиллям невістки Станіслава Любомирського, жінки освіченої, енергійної, розорення вдалося уникнути²⁵. Але на 1913 рік нащадкам роду князів Любомирських з їх колишніх 12 маєтків Волинської губернії належало лише шість (загальною площею 29995 дес. землі), які розташовувалися в Рівненському, Володимир-Волинському, Дубнівському та Луцькому повітах²⁶.

Площа ж земельної власності князів Радзивілів, також на 1913 р., у Дубнівському, Луцькому, Рівненському, Староконстантинівському повітах складала десь близько 37 тис. дес. землі²⁷. Маєтності графів Грохольських в Заславському, Кременецькому, Луцькому, Овруцькому, Рівненському, Староконстантинівському повітах складала 16645 дес. землі²⁸. Князі Яблоновські були власниками 27495 дес. землі²⁹, Стецьким належало 14302 дес. землі³⁰.

Говорячи про польських латифундистів, не можливо обійти увагою маєтності графа Йосифа Альфредовича Потоцького. Його земельна власність становила 55135 дес. і розміщувалась в Новоград-Волинському та Заславському повітах. В Заславському повіті були Шепетівські маєтності, які складала 14212 дес., та Антонінські - 12430 дес. Смагдиревський маєток в 12327 дес. та Плищесвський в 19255 дес. були в Новоград-Волинському повіті³¹. Розкішне життя графа привернуло увагу польського мемуариста З. Мейштовича, який писав, що на “60 тис. га чорнозему, що залишились від Заславського князівства, успадкованого після Сангушків, процвітали: кілька цукроварень, прекрасно доглянуті ліси, корпус управителів, добре оплачувані робітники, а в його осерді – палац, чи радше два з’єднаних разом палаци і величезна стайня. Комфорт відповідав останнім англійським чи американським стандартам. Казали, що розкіш була надмірною, забагато гербів на дверях, вікнах, ручках дверей, упряжі, відрах, торбах тощо. Коли він [Потоцький] виїжджав з дому, то з тріском розчинялись двері і два козаки [тобто слуги, одягнені по-козацькому] розстеляли по засніженому хіднику червоний килим аж до екіпажу, що чекав на нього”³².

Аграрні перетворення відкрили шлях до розвитку капіталістичних відносин. Власники маєтків змушені були перебудовувати свої господарства, щоб не втратити їх назавжди. Прикметним при цьому було те, що історична магнатерія включалась у підприємницьку діяльність. Так, зокрема, Йосиф Потоцький на кінець XIX ст. був найбільшим цукровим магнатом, володіючи цукровими заводами в Клембівці, Шепетівці, Кременчуці, Корці на Волині, в Сапові, Сутківцях на Поділлі, в Бужанці та Вільховці на Київщині³³. Вартість виробництва на 1907 рік лише на цукрових заводах Волині досягала 3178000. крб. при кількості робітників у 2746 осіб. Найбільшим був Шепетівський цукровий завод: кількість робітників досягала 1353 осіб, а обсяг виробництва – 1226000 крб³⁴. Крім того Потоцький у своїй власності мав Смагдиревський скляний завод та Клембівський піщаний³⁵.

Спадкоємцям Ф.А. Терещенка у Волинській губернії належали три цукрових заводи: Коровинецький, Червонський, Андрушівський. Ці заводи були найкраще устаткованими. На них працювало 2173 робітники. Вартість виробництва, також на 1907 рік, сягала 2351900 крб. В 1914 році Коровинецький завод витратив на виробництво 1353 крб., а одержав прибутку 220 тис. крб³⁶.

Загалом на Волині промисловість мала тільки три галузі виробництва: обробка сільськогосподарської сировини (харчова і шкіряна) – 88,5% всієї продукції, лісова і деревообробна –

4,7% й обробка мінералів – 3,7%³⁷. Серед підприємств по обробці сільськогосподарської сировини особливе місце в економіці краю посідали цукрові заводи, які з розвитком капіталізму виростили у велику галузь промисловості.

Отже, на межі XIX-XX століття відбувалася соціальна трансформація поміщиків. В першу чергу це стосувалося поміщиків з дворян. Механізм змін відбувався за наступними напрямками: скорочення їх чисельності та обсягів землеволодіння; формування на основі поміщицьких маєтків підприємницького сільськогосподарського виробництва; зміна характеру зайнятості їхніх власників. Тобто простежується природний процес поступового обмеження поміщицького землеволодіння, перехід в інший соціальний статус, формування на їх основі господарств іншого типу. Всі важелі економічного життя краю продовжували знаходитись у руках магнатурії, хоч треба визнати, що з часом це ставало робити все важче. Лише представники найбагатших родин Волині змогли зрозуміти та усвідомити перспективи великих економічних перетворень, які відбулися в Європі, і використати можливості капіталістичного прогресу для промислового розвитку краю, що опосередковано впливало на загальний добробут мешканців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. VIII. – Волынская губерния. – СПб., 1904. – 282 с; 2. Обзор Волынской губернии за 1903 г. – Житомир, 1904. – 133 с; Обзор Волынской губернии за 1904 г. – Житомир, 1905. – 73 с; 3. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Часть 1. – К., 1887. – 365 с; 4. Теодорович Н.И. Статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии (Кременецкий и Заславский уезды). – Том III. – Почаев, 1893. – 687 с; 5. Даниель Бовуа. Шляхтич, кріпак та ревізор. – К., 1996. – 495 с; Битва за землю в Україні. 1863 – 1914 рр. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – 334 с; 6. Поляков И. Крупное землевладение на Волыни. – К., 1898 - 77 с; 7. Там само. - С. 5; 8. Олешко П., Панишко Г. Польське та українське землеволодіння на Волині в II-й половині XIX – поч. XX ст. // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі XXI ст.” Чернівці 2000 Доповіді та повідомлення. – Том 2. – Чернівці, 2001. – С. 177 – 181; 9. Панишко Г. – Вказ. праця. – С. 24; 10. Статистика землевладений 1905 года: свод данных по 50 губерниям Европейской России. – СПб, 1907. – С. 25; 11. Там само. – С. 30; 12. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. – С. 1-34, 145-195; 13. История СССР с древнейших времен до наших дней. – Том 5. – М., 1968. – С. 71; 14. Nadolska W/ Osadnictwo polskie w guberni Wolynskiej, (2 polowa XiX - XX poczatek wieku)//Zamojszczyzna i Wolyn minionym tesiacleciu. Historia, Kultura, Sztuka. Konferencja naukowa. – Zamosc, 2000 – S. 141; 15. Олешко П., Панишко Г. Вказ. праця. – С. 178; 16. Громачевский С.Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. Изд. второе. – СПб., 1904. – С. 24; 17. Свод законов Российской империи, дополненный по предложениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. – СПб., 1913. – Кн. 3.- Т.Х. – С. 31-43; 18. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство европейской России конца XIX ст. —начала XX века. М.,1969. – С. 74; 19. Олешко П., Панишко Г. Вказ. праця. – С.179; 20. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. – С. 1-270; 21. Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999. – С. 42; 22. Даниель Бовуа. Битва за землю в Україні. – С.75; 23. Даниель Бовуа. Шляхтич, кріпак та ревізор. – С. 363; 24. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – С. 205; 25. Волынские епархиальные ведомости. – 1880. - №25. – С.1150; 26. Поляков И. Вказ. праця. – С. 42-43; 27. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – С. 70-223; 28. Поляков И. Вказ праця. – С. 30; 29. Там само. – С. 27; 30. Там само. – С.32; 31. Там само. – С. 8-10; 32. Даниель Бовуа. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914 рр. – С. 259; 33. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф.575. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк. 90 – 92; 34. Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губернии Киевской, Волынской, Подольской. – К., 1907. – С. 640; 35. Поляков И. Вказ. праця. – С. 30; 36. ЦДІА України. – Ф.830. – Оп.1. – Спр. 1655. – Арк. 3; 37. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. – Житомир, 1900. – С. 26.

Т.В. Кузнец

ЦЕРКОВНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПРАВОСЛАВНОГО КЛІРУ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ В XIX СТ.

Останніми роками все активніше досліджується церковна історія, яка була неправомірно вилучена з дослідницького поля в радянський період. Заповнюється значна прогалина української історіографії, яку штучно утворили разом із забороною функціонування церкви як важливої інституції

духовної сфери життя суспільства. Але саме релігія і церква здавна відігравали дуже поважну роль в житті українського народу. І тому в оновленому демократичному суспільстві постає нагальна необхідність як вдосконалення стосунків між державою і церквою, так і заповнення прогалин в церковній історії. Однією з таких прогалин є регіональний аспект історії православної церкви і в його контексті – проблема церковного землеволодіння парафіяльного кліру.

Проблема соціально-економічного становища православного духовенства Правобережної України вже має свою історіографію. При її висвітленні автори частково торкалися і питання церковного землеволодіння в досліджуваний період. Це, перш за все, дослідження О.П. Крижанівського¹ та А.Л.Зінченка², в яких характеризується становище православної церкви на Правобережжі у XVIII – першій половині XIX ст., показуються основні віхи політики російського самодержавства стосовно церковного землеволодіння тощо. Більш наближеними до визначеної нами проблеми є роботи Ю.В.Коптюха³, що показують стан матеріального забезпечення православного кліру Правобережної України та висвітлюють процес реформування церковного землеволодіння в першій половині XIX століття. Однак названі дослідження не охоплюють всю проблему, так як в них на широкому історичному тлі характеризуються загальні особливості, а відтак регіональний зріз залишається поза увагою дослідників. Окремі роботи присвячені і регіональним аспектам означеної проблеми. Наприклад, С.І.Жилюк⁴ досліджує становище православної церкви на Волині впродовж XIX – початку XX ст., а М.Чучко⁵ характеризує соціально-економічне становище та побут буковинського православного духовенства. А у сформульованій нами постановці проблема ще не досліджувалась.

Метою даної наукової розвідки є узагальнення розпорошених у різних джерелах відомостей про церковне землеволодіння Уманщини, про його форми та обсяги, про тенденції у його розвитку впродовж XIX століття. Заглиблення в регіональну історію уможливило деталізацію, що слугує більшій ілюстративності та унаочненню загальних закономірностей. А ще дослідження конкретного регіону слугуватиме введенню у науковий обіг нового джерельного матеріалу, що врешті-решт сприяє збагаченню фактологічної бази і створенню подієвої канви для глобальних досліджень. З історії окремих регіонів, як з маленьких цеглинок, вивершуватиметься загальна будівля церковної історії.

Виокремлення окремого регіону – Уманського повіту Київської губернії – виглядає цілком логічним, так як впродовж XIX - початок XX ст. він був досить значним. За площею він був третім, а за чисельністю населення – другим серед 12 повітів губернії. До того ж, на його території православних церков було найбільше з усіх протопопій Київської єпархії. Отже, пропонується публікація є новим зрізом регіональної історії православної церкви в Україні і в умовах відновлення повноцінного духовного життя українського народу та відновлення релігійного життя сприятиме вивченню досвіду функціонування держави та церкви.

Утримання православного духовенства з прадавніх часів залежало від доброї волі мирян, причому основною формою його були безпосередні збори причтів в парафіяльних церквах і отримання плати за здійснення треб (відправи з нагоди вінчання, хрестин, поховання тощо). В другій половині XVIII ст. плата за треби була узаконена і навіть визначена урядовою таксою. Окрім того, парафіяльне духовенство часто отримувало підтримку від вотчинників своєї парафії чи від фундаторів церков, а іноді і від всієї общини чи від заможних і благочестивих її членів. Ще однією формою утримання парафіяльного духовенства була земля. Саме наділ причта землею найчастіше переважав над іншими формами утримання. Пояснювалось це тим, що нехватки землі ніколи не відчувалося, навпаки, бракувало робочих рук для її обробітку. І уряд прагнув замінити грошові та хлібні пожертвування саме земельними наділами. Сільські та іноді й міські общини жалілися на наявність повинності, тому їм було вигідніше відводити для своїх причтів земельні наділи, ніж платити податки припасами, а тим паче грішми. З тієї ж причини земельний наділ причтам був вигіднішим і для поміщиків.

З приєднанням Правобережжя до Росії в кінці XVIII ст. становище православного духовенства змінюється. Православний клір отримує всі політичні права і опиняється серед привілейованої верхівки населення. Уряд починає опікуватися духовенством як щодо правового його становища, так і щодо його матеріального забезпечення. Православним церквам, що не мали земельної властивості, вона надавалась з поміщицького землеволодіння за вотчинними грамотами⁶. Наділення православного духовенства згідно затвердженої в Росії в 1765р. пропорції почалося на Правобережжі з 1797р., за умови обробітку цієї землі селянами. А указами від 18 грудня 1797р. та 6-го липня 1800р. фактично заборонялося змінювати наділи, що перетворювало їх на постійні⁷. Наділення поміщиками

православного кліру землями відбувалось, як правило, за рахунок селянських земель. Це вносило певні зміни у взаємостосунки поміщиків і духовенства.

Закони початку XIX ст. змінили статус церковних земель православного кліру приєднаних до Росії територій. За існуючим законодавством вони стали власністю церкви, а не власністю священників як це було раніше. Спадковість церковного землеволодіння викорінювалась, і тепер отримання священницького місця означало тимчасове користування земельними угіддями до виходу за штат. Як поодинокі виключення відомі випадки, коли після виходу за штат дозволялось користування церковними землями. Як от, 4 червня 1802 року священник с. Ризини Василь Березовський надіслав прохання Митрополиту Київському і Галицькому Гавриїлу, в якому зазначав, що прослужив в Ризинській парафії 30 років, за цей час обзавівся чималим господарством і після виходу за штат хотів би користуватися половиною прибутку з церковної землі. Невідомо яким би було рішення Митрополита щодо такого прохання, якби не біда, що спіткала парафію с.Ризини. Новий парафіяльний священник Олексій Новицький був звинувачений мирянами в пожежі церкви, оскільки відіслав паламаря з плугом в поле, а паламарські обов'язки доручив хлопчику, який після служби залишив в паламарській вогонь. Закриваючи церкву, Новицький цього не побачив, і в результаті пожежі церква згоріла дотла. Колишній священник Василь Березовський пожертвував на будівництво нової церкви 330 мідних рублів і, окрім того, парафіяни надіслали Митрополиту листа з проханням задовольнити прохання колишнього настоятеля церкви. Тому, як виключення, резолюція Митрополита була такою: священнику В.Березовському залишитися в Ризинській парафії і користуватися третьою частиною церковної землі⁸.

Законодавче закріплення нового статусу церковних земель знайшло відображення і в пропозиції Синоду, що при погодженні з Сенатом була затверджена 31 серпня 1804 року. Нею заборонялося передавати церковну землю особам світського звання. Дозволялося лише міняти церковні землі після погодження з духовним керівництвом, якщо в тому була нагальна необхідність, з наступним затвердженням їх за церквами в довічне володіння. Остаточо це було затверджено 17 листопада 1810 року, а судові рішення стосовно передачі церковної землі у приватне володіння розглядалися в Сенаті як справи про державне майно. Отож церковні землі, перебуваючи у власності церков, стали власністю російського самодержавства.

Що до величини земельних наділів православних причтів, то традиційною була пропозиція 33 дес. Однак це було досить мало і уряд зобов'язував сільські громади, по можливості, виділяти для церков ще по 3 десятини.

Але й це не вирішувало в повній мірі проблему забезпечення православного кліру і в червні 1805 року спеціальним указом духовенству було дозволено купувати населені мастки, щоправда при особливому рішенні на кожен випадок. 3 січня 1819 року це право поширювалось крім монастирів та архієрейських кафедр, і на церкви. Враховуючи це, а також те, що указами 1808, 1811 і 1821рр. церковні причті Правобережної України отримали пільги в землекористуванні, православна церква дещо закріпила і розширила свою земельну власність.

Розширення церковного землеволодіння не залишило байдужими поміщиків, а особливо землевласників-поляків. Вони під різними приводами захоплювали церковні землі та інші угіддя. В 1811 році протоієрей с. Христинівки Данило Новицький поскаржився до суду на поміщика Стахурського, що той намагався привласнити з церковного землеволодіння частину земель "на 20 днів орної землі і на 40 косарів сінокосу"⁹; в 1814 році подібну скаргу надіслав до суду священник с. Гродзево Іоанн Моравський на посесора Корманського¹⁰; в 1827 році священник с. Коржової Павло Ясинський та диякон Василь Юнацький шукали покарання за захоплення церковних земель управителем помістя Рафаловичем – Залютинським¹¹. Таку ж кривду вчинив церковному причту с. Яроватки в 1829 році поміщик Селярентковський, за що парафіяльний священник Роман Чеважевський звернувся до суду¹². Прагнув розширити свої земельні володіння за рахунок захоплених церковних земель і поміщик с. Заячківки Гуляницький, на що жалівся в 1832 році священник Іоанн Волянський¹³. А в 1842р. священник с.Текучої Йосип Коморницький рапортом в Уманське Духовне Правління скаржився, що ерекцією 1763 року граф Потоцький надав парафіяльній церкві 2372 кв. сажні землі, якою і користувався причт до 1842 року. Та коли 13 червня того ж року він вислав в поле косарів, то їх вигнав орендатор с. Ропотухи майор Г.Терпицький, з землями якого межує церковний сінокіс, вмотивовуючи це тим, що ці угіддя належать йому¹⁴.

Розгляд подібних скарг часто затягувався, і судова тяганина тривала роками. Як приклад можна навести розгляд справи про утвердження в правах на володіння землею церкви села Коржової. Суть конфлікту полягала в тому, що від церковного землеволодіння до ґрунтів сусіднього села

Сушківки була відчислена одна зміна орної землі, а церковний хутір переданий с. Коржів Кут. З 1821 року церковним хутором користувався поміщик Етлінгер, а з 1839р. начальство військового поселення привласнило сінокісні угіддя церкви. І от 30 червня 1844 року Київська Палата Громадянського суду розглянула скаргу притчу с. Коржової і винесла таке рішення: всі церковні землі і угіддя с. Коржової назавжди залишити у володінні священно- і церковнослужителів даної церкви; за некористування з 1821 року церковним хутором і розібрану поміщиком Етлінгером хату стягнути з нього чи його помістя понесені втрати; відшкодувати вартість захопленого начальством військового поселення сіна з церковного сінокоосу – 90 коп. за 1839 рік і за всі наступні роки; за вирубаний поміщикам Рафаловичем будівельний ліс відшкодувати за рахунок нового власника с. Коржової поміщика Етлінгера. Це судове рішення було затверджене спеціальним указом Сенату за №1795 від 9 липня 1859 року¹⁵. Як свідчать архівні документи, дана судова справа тяглася більше 30 років і вирішення її на користь коржівського причту швидше зумовлене новою політичною ситуацією, а ніж справедливістю суду.

Загальний процес збільшення церковного землеволодіння та, в цілому, забезпечення православного духовенства йшов досить повільно. Хоч указом 20 липня 1842 року поміщики Південно-Західних губерній зобов'язувались забезпечувати православний клір житловими приміщеннями та в допомогу парафіяльним причтам виділяти “120 днів піших і 70 тяглих”, але часто-густо розпорядження не виконувалось. Як от в м. Дубовому поміщик Перетяткевич (володів половиною цього населеного пункту, а іншою половиною володіла донька померлого брата Кароліна Августіна –авт.) в 1843 році відзвітувався документом, в якому значилось, що церковний причт має два будинки. Та насправді їх не було, на поміщика була подана скарга, а священно- і церковнослужителі потерпали через відсутність житла. Священик Василь Юркевич, дописуючи до “Киевских Епархиальных Ведомостей” про ставлення дубівського поміщика Перетяткевича до церковного причту, наводив і такий факт: щоб випросити у поміщика с. Вільшанки, Карла Метелицького дозвіл на побудову помешкання, парафіяльний священник Григорій Кансевич часто стояв в передпокої поміщика босим, бо тільки так можна було випросити аудієнцію. А взагалі, за словами о. Василя Юшкевича, “поміщики польського походження не виконували приписів начальства, а розпорядження губернського Комітету щодо забезпечення духовенства вважали для себе необов'язковими, з презирством відносились до місцевих адміністративних органів, а до парафіяльного духовенства були байдужими”¹⁶.

Окрім того, що поміщики захоплювали церковні землі, обмеження церковного землеволодіння відбувалося і в ході передачі конфіскованих маєтностей графа Потоцького у Відомство військових поселень Київської і Подільської губерній. Як видно зі справи священника с. Помийника (нині - Вікторівка) Симона Галятовського, причт тамтешньої церкви з давніх часів до конфіскації помістя Потоцького в користуванні мав присадибної землі 2 дес., орного поля в трьох змінах 39 десятин, сінокісної землі з ліском 40 десятин, всього ж – 81 десятина і декілька сажень. Після конфіскації помістя у відомство військового поселення церковному причту було залишено тільки 33 десятини землі¹⁷. Зрозуміло, що після ліквідації військових поселень церковний причт склав прохання про повернення колишнього землеволодіння. В 1865 р. була розпочата справа священника с. Бабанки о. Прокоповича про повернення церковних земель, що були відмежовані військовому поселенню¹⁸. Тоді ж велася і подібна справа, розпочата на прохання священника с. Циберманівки (нині –Іванівка) о.Чеважевського¹⁹. А впродовж 1868 - 1869 років Уманський повітовий суд розглядав справу по звинуваченню начальника 1-го округу військового поселення в захопленні землі і садів у псаломників с. Романівки Ніколаєвичів²⁰. Захоплені насильно і відмежовані церковні землі частково поверталися у власність православних причтів, але і це в повній мірі не вирішувало проблему забезпечення парафіяльного духовенства.

Для збільшення матеріального забезпечення православного духовенства, церковне керівництво пропонувало дозволити духовенству орендувати маєтки і окремі господарства. Така практика на Уманщині не набула значного поширення, та все ж окремі священнослужителі скористалися таким дозволом. Наприклад, священник с. Псярівки (нині Ятранівка) Андрій Каковський орендував т.зв. Псярівсько - Гайдамацьку ділянку землі в 339 дес. 760 сажень, річна плата за яку становила 556 руб. 48 коп. Та 4 жовтня 1868 року цю землю купив Дійсний Статський Радник, директор Уманського училища садоводства Микола Іванович Аненков²¹.

Одним із заходів поліпшення матеріального становища православного духовенства було придбання землі у приватну власність. Як от 7 березня 1872 року поміщик Уманського повіту села Орадівки Франц Карлович Запольський продав у вічне і спадкове користування парафіяльному

священику с. Легедзиної Іоанну Моссаковському ділянку землі зі свого помістя Орадівки у 19 дес. 468 сажень. З них: орної – 11 дес. 1374 саж., садибної 1350 саж., місце для будівництва вітряка – 144 саж. Покупка коштувала священику 584 руб. 57 коп. сребром²². За існуючим законодавством земельні, лісові та інші угіддя, надані урядом церквам і церковним причтам, звільнялись від поземельного збору на місцеві земські повинності. А приватні земельні володіння церковного причту обкладалися традиційними зборами. Та це не було перешкодою в розширенні приватновласницького землеволодіння православного кліру.

Всі церковні землі поділялись на три категорії: 1) землі, що в повному розумінні належали церквам і становили оброчну статтю для них; 2) землі, хоч і пожертвовані церквам, але доходи від їх використання поступали не церквам, а причту; 3) землі церковних причтів (присадибні і польові). Кількість церковної землі була різною, як і традиції наділення земельними угіддями різнилися в різних єпархіях, в залежності від місцевих умов. Але спільним критерієм у визначенні величини земельної ділянки були тих же 33 десятини. Впродовж першої половини XIX ст. ця пропорція у визначенні земельного наділу церков у більшій чи меншій мірі витримувалась. Та в пореформені роки в церковному землекористуванні з'явилися нові підходи. Указом №44 від 15 жовтня 1869 року Св. Синод узаконував відхід від традиційної пропорції при наділі церков землею і значно лібералізував процес формування церковного землеволодіння. Тепер мало вважатися узаконеною пропорцією не 33 дес., на чому наполюгали місцеві земські органи, а 99 дес. І якщо такий розмір може бути зменшений до 66 дес. чи 49 дес., то лише з необхідності, у випадку не-хватки земель в даній місцевості. При виділенні церковних земель враховувалась кількість мешканців населених пунктів, а також рівень їх заможності, особиста приязнь до церкви і причту місцевого землевласника. Чи не визначальною в цьому процесі стала щедрість пожертвувачів. А в разі відсутності доброї волі поміщиків, вони примусово зобов'язувались виділити для утримання церковного причту 33 десятини землі.

В Уманському повіті православні церкви і їх причти були, в цілому, добре забезпечені землею. За даними на 1858 рік церковне землеволодіння в повіті складало: 243 дес. 2368 саж. присадибних земель; 4412 дес. 2355 саж. орних земель; 1161 дес. 1186 саж. сінокісних угідь; 48 дес. 2310 саж. "неудобних земель" і 1455 саж. лісу.

В цілому це трохи більше 5868 дес. землі, що становить 1.45% від усіх земельних угідь повіту. В цю кількість не ввійшли приватні землеволодіння православного кліру, бо їх величину та загальну кількість покищо з'ясувати не вдалося. Земельні наділи ж парафіяльних церков були, як правило, більші 33 десятин. У 60-х роках XIX ст. за даними Л.Похілевича, який наводить величину земельного наділу 106 з 146 церков Уманщини, церковне землеволодіння було таким: 29 дес. землі мала 1 церква; 33 дес. землі мали 7 церков; 34-40 дес. землі мали 47 церков; 41-50 дес. землі мали 19 церков; 51-60 дес. землі мали 11 церков; 61-70 дес. землі мали 8 церков; 71-80 дес. землі мали 5 церков; 81-90 дес. землі мали 3 церкви; 91-100 дес. землі мали 2 церкви.

А 3 церкви мали у користуванні більш як по 100 дес. землі. Це такі як Покровська церква с. Нової Греблі – 114 дес., Троїцька церква с. Хижні – 118 дес. і Покровська церква с. Погорілої – 114 дес. Землі²³. Як видно, переважна більшість церков володіла земельними угіддями, від 34 до 60 десятин, тільки 7 церков мали у користуванні 33 дес., а понад 20 церков були наділені значно більшими земельними ділянками. Однак ці підрахунки не є повними, оскільки у Л.Похілевича відсутні відомості про величину церковного землеволодіння 40 парафій Уманського повіту.

Більш загальне уявлення про церковні землі Уманщини дають зведені дані статистичного обстеження земельної власності, здійсненого центральними державними органами в 1877 - 1878рр.²⁴ Всього церковної землі в повіті тоді було 6630 дес., з яких 5167 дес. були орними. Стосовно приватного землеволодіння церковного причту, то офіційна статистика назвала 11 власників, що володіли 43-ма десятинами землі. За наступне десятиліття, до 1887 року, загальна кількість церковної землі в повіті дещо зменшилась і становила 6400 дес.²⁵ Однак дані центральної та місцевої статистики дещо різнилися, оскільки на 1888 рік церковної землі в Уманському повіті числилось 6005 дес.²⁶ Отож за даними трьох названих джерел, у 1878-1888 роках церковні землі Уманського повіту становили зверх 6000 десятин. Відносно невеликі розбіжності в трьох названих величинах (6630, 6400 і 6005), думається, можна пояснити відсутністю вказівки про те, чи рахувалась вся церковна земля в повіті, чи тільки землі православних церков. В цілому ж, зауважимо, що 1,5% земель Уманського повіту складали церковні землі.

Приблизно таким землеволодінням зберігалось до кінця XIX ст. А за даними 1904 року, в Уманському повіті церковних земель було 6170 дес.²⁷, що втім так само становило трохи більше 1,5% від загальної кількості. Однак в перше десятиліття XX ст. навколо церковного землеволодіння

розпалювались неабиякі пристрасті. Революційні події 1905-1907 років, що загострили аграрну проблему, не могли не відобразитись у ставленні до церковних земель. Та суспільні настрої щодо реформування церковного землеволодіння не були підтримані урядом, і церковна власність лишалась недоторканою. Її збереження гарантувалось державними законами і волею благодійників, які заповідали церквам земельні наділи. Російський самодержець підтвердив недоторканість церковних земель в Маніфесті 3-го листопада 1905 року. Після придушення революційної хвилі урядом була підтверджена позиція щодо збереження церковного землеволодіння, а на шпальтах офіційних церковних видань публікувались статті, заголовки яких вже самі собою давали відповідь на питання про церковні землі. В 1908 році “Киевские Епархиальные Ведомости” опублікували дві статті свящ. С.Брояковського: “Церковные земли и их неприкосновенность” (№21) і “О праве пользования церковными землями и другими угодьями” (№49)²⁸, в яких окреслювалось законодавче підґрунтя церковного землеволодіння.

Політична криза 1917 року і нове піднесення революційної активності мас знову актуалізували питання про церковні землі. Випадки самовільного захоплення земельних угідь церковного причту чи спроби поділу церковних доходів спричиняли скарги священників. Тому Київська Духовна Консисторія дала таке пояснення виходу з подібних ситуацій: всі церковні землі знаходяться в безпосередньому розпорядженні церковного кліру. Право здійснення розподілу доходів з церковних земель при зміні членів причту, а також право розгляду сварок серед них, що виникають в процесі користування рухомим і нерухомим майном, належить виключно духовному начальству. В разі порушення церковної власності, священникам рекомендувалось звертатись до світських властей з проханням про захист прав²⁹.

Отже, впродовж ХІХ ст. церковне землеволодіння, як і загалом проблеми матеріального забезпечення православного кліру, перебувало під захистом російського самодержавства. Як видно із конкретних прикладів землекористування духовенства Уманського повіту, спроби переділу чи захоплення церковних земель розглядалися у судовому порядку і вироки судів оберігали права духовенства. Формулюючи загальний висновок, потрібно констатувати, що православний клір Уманського повіту був в достатній мірі забезпечений земельними угіддями, що врешті створювало його стабільний економічний стан. А ось дослідження питання питомої ваги прибутку від використання землі у загальній структурі доходів православного духовенства є перспективним, як, врешті, і з'ясування величини всього сукупного прибутку, що ілюструватиме матеріальне становище православного кліру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крижанівський О.П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.-К., 1992; 2. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царату на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.-К., 1991; 3. Коптюх Ю.В. Реформування землеволодіння православної церкви на Правобережній Україні в першій половині ХІХ ст.//Вісник Київського славистичного університету.-К., 2003-Вип.14.-С.95-101; Його ж. Матеріальне забезпечення православного кліру Правобережної України (кінець ХVІІІ - перша половина ХІХ ст.)/Вісник Київського славистичного університету.-К. 2003.-Вип.18.-С.47-53; 4. Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.). – К., 1995; 5. Чучко М. Соціально-економічне становище та побут буковинського православного духовенства в імперії Габсбургів//Український історичний збірник -К., 2004-Вип.7.-С.141-153; 6. ПСЗ.-Собр.1-е.-Т.9.-№6544.-С.263-277; 7. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК України).-Ф.2012.-Оп.1.-Спр.530.-Арк.5; 8. ЦДІАК України.-Ф.127.-Оп.594.-Спр.70.-Арк.1-8; 9. Державний архів Черкаської області (далі - ДАЧО).-Ф.833.-Оп.1.-Спр.21.-Арк.1-22; 10. ДАЧО.-Ф.833.-Оп.1.-Спр.32.-Арк.1-40; 11. ДАЧО.-Ф.833.-Оп.1.-Спр.69.-Арк.1-378; 12. ДАЧО.-Ф.833.-Оп.1.-Спр.78.-Арк.1-50; 13. ДАЧО.-Ф.833.-Оп.1.-Спр.90.-Арк.1-66; 14. ДАЧО.-Ф.833.-Оп.1.-Спр.325.-Арк.7; 15. ДАЧО.-Ф.833.-Оп.1.-Спр.702.-Арк.1-6; 16. Киевские Епархиальные Ведомости”. -1883. -№12. -С.255-258; 17. ДАЧО.-Ф.833.-Оп.1.-Спр.699.-Арк.2; 18. ДАЧО.-Ф.833.-Оп.1.-Спр.857.-Арк.1; 19. ДАЧО.-Ф.833.-Оп.1.-Спр.857.-Арк.1; 20. ДАЧО.-Ф.833.-Оп.1.-Спр.780.-Арк.1; 21. ДАЧО.-Ф.833.-Оп.1.-Спр.1002.-Арк.1; 22. ДАЧО.-Ф.833.-Оп.1.-Спр.1048.-Арк.19; 23. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся.-К., 1864.-С.339-376; 24. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып.ІІІ. Губернии Малороссийские и Юго-Западные.-СПб., 1884; 25. Логанов Г. Статистика землевладения Европейской России по уездам.-СПб., 1906.-С.28-29; 26. Адрес-календарь: Справочная книга Киевской губернии на 1888 год.-К., 1888.-С.92-93; 27. Календарь и записная книжка Земского корреспондента Киевской губернии на 1916 год.-К., 1916.-С.127; 28. Киевские Епархиальные Ведомости.-1908.-№21.-С.515-523; №49.-С.1304-1309; 29. Киевские Епархиальные Ведомости”.-1917.-№27.-С.211-212.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ УПРАВ В УКРАЇНІ

Виконавчими органами земств були управи, повітові і губернські, які склалися з голів та членів і обиралися, відповідно до Положення 1864 р., виключно з числа гласних на першому засіданні земських зборів нового скликання терміном на три роки. Голови повітових управ затверджувалися губернатором, а губернських - міністром внутрішніх справ, члени управ вступали на посаду без будь-якого затвердження. Всі ці особи не набували статусу державного службовця. Звіти земських управ підлягали розгляду та остаточному затвердженню земських зборів.

Губернські і повітові управи як виконавчі органи земств у період між сесіями зборів керували майном земств, а також господарством губернії чи повіту відповідно до рішень цих зборів, їх постанов та інструкцій з окремих питань. Законодавство містило в собі перелік обов'язків управ і передбачало їх щорічний звіт перед зборами. Особлива увага приділялася фінансовій діяльності.

За загальним правилом, управи повинні були суворо дотримуватися кошторисів і розкладок, які затверджувалися зборами; причому непередбачені відхилення у витратах, тимчасові позики із земських коштів допускалися лише в окремих випадках.

Діяльність управ здійснювалася невеликою кількістю виборних земських службовців. Як правило, їх склад налічував 3-6 осіб. Однак не всі гласні могли стати членами управи: чиновники місцевих казенних палат, повітових казначейств, особи духовного сану не мали такого права, інші ж службовці могли зайняти посаду гласного лише з дозволу начальства. Щоправда, інколи бюрократія йшла на поступки. Так, циркуляром господарчого департаменту від 27 серпня 1897 р. земцям була надана можливість сумісництва посад у земському управлінні з іншими посадами, наявними у відомстві Міністерства внутрішніх справ¹.

Розподіл повіту на виборчі ділянки з призначенням місць виборів знаходився в руках управ, і практика показала, що вони нерідко використовували це право в інтересах своєї партії². Тут слід сказати, що всі підготовчі дії повітових управ до виборів проводились ними практично без будь-якого контролю як з боку земських зборів, так і з боку губернаторів. І хоча згідно із законом губернатор мав право давати розпорядження, але фактично покладався у цих питаннях на управи, бо, не володіючи докладною інформацією про місцеві умови, не мав зазвичай жодних підстав для зміни пропозицій, що йому надавали управи. Це давало можливість повітовим «партіям» користуватись ситуацією та скеровувати вибори у своїх інтересах. Тут і призначення виборчих з'їздів у термін, незручний для більшості виборців, і несвоєчасне оголошення виборчих списків тощо. Усе це було можливим і нерідко застосовувалося на практиці³. У Полтавській губернії це право часто оберталося проти дрібних власників. Так, у 1880 р. про це свідчив у своїй записці гласний Константиноградського повіту Д.Дьяконов, посилаючись на «досвід багатьох років». У 1886р. селянин Клименко протестував на Гадяцьких земських зборах проти дії управи, яка прагнула обмежити представництво дрібних власників⁴.

Вище зазначалося, що за своїм соціальним складом земства здебільшого були середньодворянськими, тому цілком заслужену популярність отримало земство, в якому переважали селяни - Бердянське повітове Таврійської губернії. Чи не єдиним поміщиком тут був А.Товбич, якому багато чим завдячувало земство. У 1866-67 рр. та з 1869 р. він був членом, а в 1872-91 рр. – головою управи. Разом з ним працювали: член управи городянин Фрізен (до 1883 р.), особистий дворянин Я.Шварц (у 1886-1900 рр. член управи, потім голова), поселянин Я.Харченко (у 1892-1900 рр. голова повітової, а потім і Таврійської губернської управи), члени управи А.Фукс (1889-1906 рр.) і Г.Каростоянов (70-ті-80 рр.). Одним словом, тут увесь час діяла усталена група активних робітників-поселян. Розмахом своєї діяльності Бердянський повіт привертав загальну увагу. У 1895 р. міністерство народної освіти висловило подяку земству “за турботу щодо впровадження народної освіти в повіті”. В інших галузях теж відзначалася видатна земська діяльність: ще в 1880 р. була встановлена стаціонарна лікарська допомога, а в 1905 р. кількість лікарів дорівнювала 23, тоді як в інших повітах дуже довго було всього по одному лікарю⁵.

Без перебільшення можна сказати, що напрям діяльності того чи іншого земства значною мірою визначався земськими управами. Дані про склад губернської й повітових земських управ Катеринославської губернії за 1887-1891 рр. свідчать, що з 34-х їх членів (відомостей про Павлоградську управу немає) 25 або 73,5%, були дворянами, по 3 представники було від селян і поселян (17,6%), 2 - від сільських обивателів (5,6%), 1 - провізор (2,9%). З роками кількісні зміни відбувалися, але незначною мірою, тому можна стверджувати, що наведене співвідношення було у

цілому характерним для більшості земських управ. З відзначених 34-х членів управ 9 мали вищу (закінчену й незакінчену) освіту, 11 закінчили гімназії, пансіони й різні училища (в основному військові, із них 2 - неповний курс), 5 навчались у сільських школах, 1 одержав домашню освіту. Про освіту 8 членів управ даних немає, але оскільки 7 із них - дворяни, а 1 - поселянин-власник, то можна припустити, що певну освіту вони також отримали. Характерно, що з 6 членів управ, які закінчили університети, 5 мали юридичну освіту та ступінь кандидата права. При цьому 2 з них були почесними гласними Олександрівської земської управи, 3 - Катеринославської повітової⁶.

Загалом можна стверджувати, що саме в Олександрівському повіті найбільш зримо проявився взаємозв'язок між вдало підібраними членами земської управи та успішною діяльністю земства. З 5 її членів два, як уже зазначалося, потомствені дворяни І.Василенко та П.Рудь, мали ступінь кандидата права і були почесними членами управи, головою управи був персональний дворянин О.Тихомиров, а членами - розумний, діяльний селянин І.Тарасенко (був членом Олександрівських повітових земських зборів понад 20 років - явище, що часто зустрічається у дворянському середовищі, але як для представника селянського стану - випадок зовсім безпрецедентний) та заповзятий, діловий, як і більшість колоністів, поселянин-власник Г.В.Шредер. Таке поєднання представників різних станів в управі давало досить значні позитивні результати. Високий освітній рівень був у членів Катеринославської повітової управи. З 5-ти її членів троє закінчили університети, один - гімназію, ще один - ветеринарне училище. Усі п'ятеро були дворянами. Але освіта членів управи могла бути запорукою їхньої успішної діяльності, але, на жаль, цього не сталося, що значною мірою і спостерігалось у Катеринославському повіті. Що ж до Новомосковської управи, то вона зі своїм традиційно дворянським складом була ніби покликана бути взірцем певних діячів, чий прізвища ставали прізвиськами⁷.

За Положенням 1890 р. допускалося обрання на земські посади осіб, які не були гласними, але мали право голосу на виборчих зборах. Це Положення вимагало, щоб голови управ були неодмінно з осіб, які мали право вступу на державну службу. Колишній порядок затвердження голів управ було збережено, та ще й уведено затвердження губернатором і членів управ. З цього приводу голова Чернігівської губернської управи В.Хижняков, який пробув на цій посаді 9 років, писав, що завжди був змушений вдаватися до посиленних приватних протекцій, аби відстояти кандидатів, представлених ним на затвердження. Чернігівський губернатор Анастасьєв з цього приводу нерідко підкреслював, що губернська управа - крамольна установа, що вона влаштовує у себе революційний осередок, свідомо залучаючи до складу своїх службовців найнеблагонадійніших людей⁸.

Слід зазначити, що списки обраних на посади голови та членів повітових земських управ подавалися на затвердження губернатору. Повітовим урядником подавалися також дані про вказаних осіб, де зазначалося наступне: майновий стан, освіта та суспільне становище, моральні якості, а також те, яку має репутацію, чи може з успіхом для справи виконувати службові обов'язки. В останній графі обов'язково вказувалася також наявність дружніх стосунків з людьми, які визнані владою неблагонадійними⁹.

Для успішної роботи земської управи неабияке значення мала узгодженість у роботі земських зборів і земської управи, розподіл обов'язків між членами управи та її головою. Як стверджував член Глухівської повітової земської управи І.Магеровський, «велика відстань відділяє земські збори від земської управи. Зв'язку між ними дуже мало. До цього часу практика земських установ не розробила справедливих стосунків між земськими зборами та земською управою... Вся справа в тому, що наша управа позбавлена живої діяльності й будь-якого напрямку, системи, а вся діяльність наша зводиться до канцелярської писанини... Протягом мого дворічного перебування на посаді у нас жодного разу не було загального засідання управи, яке б присвячувалося обговоренню поточних земських справ... Усе робиться якимось само собою, випадково, як-небудь і ким-небудь. Папери надходили безперервно; випадково потрапляли якомусь члену управи для помітки і тільки. Потім відповідь чи розпорядження на папері робилася будь-ким у канцелярії, яка пропонувала його випадковому члену управи для підпису, і справу зроблено... Уся діяльність базується у нас на канцелярії, робота якої аніскільки не торкається земського життя, справи якої потім переходять в архів. Далі можна сказати, що земська діяльність становить у нас якусь канцелярську таємницю, розкрити яку не завжди вдавалося навіть покликаним для цього... Уся робота нашої управи зводилася до того, що ми отримували і видавали гроші, тобто вели лише касову діяльність... Проте за межами канцелярії й управи у всіх сферах управління було безладдя»¹⁰.

Така ж картина спостерігалася в подібних земських установах не лише Чернігівської, але й Катеринославської та Херсонської губерній. Враховуючи ці недоліки, окремі земські збори вжили

.....

заходів щодо наведення порядку в роботі земських установ. Так, скажімо, комісія, створена Чернігівськими повітовими зборами, розробила інструкцію для управи, в якій давалися рекомендації щодо організації практичної роботи. Зокрема, для успішної, рівномірної організації роботи рекомендувалося розділити повіт на дільниці, закріпивши кожну з них за конкретним членом управи для того, щоб усі місцеві перевірки та збір даних у кожній з них були прямим обов'язком того, кому підпорядкована дільниця, що було б досить ефективно¹¹. Вичерпні інструкції щодо діяльності особового складу управи давалися також управам відповідними повітовими зборами. Потреба у розробці і затвердженні відповідного документа виникла в 1911 р. на надзвичайних Роменських земських зборах¹².

У 1877 р. херсонський губернатор визнав неможливим поєднання в одній особі посад члена губернської та повітової управ, що тоді мало місце в Херсонському земстві¹³.

Полтавські губернські збори затвердили необхідні вказівки щодо керівництва різними галузями земської справи та правила ведення діловодства¹⁴. Така ж ситуація у створенні системи діяльності земських установ була і в інших місцях¹⁵. Так, інструкцією земських зборів, даною Олександрівській повітській земській управі в 1880 р., було визначено її структуру, яка складалася із канцелярії і присутствія, куди входили голова або його заступник та не менше двох членів управи. Було визначено також, що засідання управи можуть бути як дорадчими, так і розпорядчими. Різниця лише в тому, що дорадчі засідання повинні проходити за участю всіх членів, а для розпорядчих достатньо було одного голови чи його заступника або чергового члена управи. Для поповнення присутствія в разі потреби міг бути запрошений почесний член управи¹⁶.

У дорадчих засіданнях Олександрівської повітової управи могли брати участь і незапрошені гласні, але вирішального голосу вони не мали. Якщо прийняте управою рішення, на їх думку, не відповідало земським потребам, то вони могли додати до журналу дорадчого засідання своє міркування. Інструкція зобов'язувала управу щорічно складати детальні звіти про свою діяльність по кожній галузі господарства, друкувати їх особливим виданням і розсилати гласним не пізніше місяця до відкриття чергових зборів. До звіту додавалися і доповіді, які мали розглядатися на наступних зборах. Порядок денний дорадчих засідань був значно ширшим, він включав питання найму та звільнення службовців, виконання постанов зборів, скликання надзвичайних засідань зборів, обговорення доповідей, які складаються членами управи і мають подаватися на збори, розподілу обов'язків між членами управи, перевірки та затвердження їх звітів про виконану роботу тощо.

Таким чином, губернські та повітові земські управи зосередили в своїх руках вирішення найважливіших питань місцевого життя. Головним критерієм ефективності їх діяльності була узгодженість у роботі земських зборів і управ, раціональний розподіл обов'язків між членами управи та її головою. З урахуванням виявлених прогалин і недоліків у роботі управ деякі земські збори розробляли інструкції для своїх виконавчих органів, надавали практичні рекомендації з організації їхньої повсякденної роботи, визначали структуру та порядок засідань. Земства вели свої справи гласно і відкрито, керуючись прагненням створити кращі умови для серйозної та правильної постановки земської роботи, незважаючи на всі перепони як з боку правих гласних, так і з боку адміністрації.

Отже, земські управи діяли як виконавчі органи місцевого самоврядування, оскільки: була створена і ефективно діяла мережа установ, підпорядкованих управі, що підтверджує аналіз розподілу обов'язків у відділеннях Полтавського, Херсонського, Чернігівського губернських, Олександрівського повітового земств; важливою складовою реалізації демократичної основи земств було здійснення губернськими і повітовими зборами контролю за діяльністю земських управ; нечітка визначеність статусу земських установ, сфери їх компетенції, взаємодії з адміністрацією, бюрократичні засади в управлінні органами самоврядування нерідко призводили до зловживань чиновників, перевищення державними службовцями своїх повноважень; земський виконавчий механізм, незважаючи на його недоліки, давав змогу реалізувати чимало корисних для народу проектів в галузі освіти, медицини, сільського господарства тощо; потужним важелем земської діяльності стала гласність, яка систематично порушувалася місцевою адміністрацією; повітові і губернські управи зосередили у своїх руках найважливіші питання місцевого життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Циркуляр Департаменту господарського від 27 серпня 1897 р. про можливість сумісництва посад по земському управлінню з посадами по відомству міністерства внутрішніх справ. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (Далі – ЦДІА України).- Ф. 442. (Канцелярія Київського, Подільського,

Волинського генерал-губернатора).- П.665.- Спр.12.- Арк.46. 2. Веселовский Б.Б. История земств за сорок лет. В 4 т. – СПб.: Изд. О.Поповой, 1911. – Т.4. – С.181; 3. Лохматова А. Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999. – С.20; 4. Веселовский Б.Б. История земств за сорок лет. В 4 т. – С-Пб., 1911. – Т.4. – С.289; 5. Там само. – С.264-265. 6. Лохматова А. Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999. – С.21; 7. Там само. – С.22. 8. Хижняков В.М. Из истории одного земства // Русское богатство. – 1913. – Кн.3. – С.162; 9. Списки осіб, обраних головою та членами повітових земських управ в 1901 р. // ДАЧО.- Ф.145.- Оп.3.- Спр.22.- Арк.39-41; 10. Веселовский Б.Б. История земств за сорок лет. В 4 т. – С-Пб., 1911. – Т.3. – С.442-443; 11. Клопотання Чернігівської міської думи про присвоєння гласним Думи В.Хижнякову та І.Шрагу звання почесного громадянина м. Чернігова. Державний архів Чернігівської області // ДАЧО.- Ф.145. (Чернігівське губернське по земським і міським справам присутствіє).- Оп.2.- Спр.1288.- Арк. 5; 12. Інструкція Роменській повітовій земській управі. // ЦДІА України.- Ф.707.(Управління попечителя Київського учбового округу).- Оп.229.- Спр.150е.- Арк.30; 13. Стенографический отчет Херсонского губернского земского собрания (очередная сессия 22-31 октября 1876 г.) – Херсон, 1877. – С.468-470; 14. Хижняков В.М. Обзор деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. – Чернигов, 1915. – С.129; 15. Доповідь Змієвської земської повітової управи 1905 р. // ЦДІА України. - Ф.336.- Оп. 1.- Спр. 2130. - Арк. 24; 16. Чижевский П. Систематический сборник постановлений Александровского уездного земского собрания, 1866-1899. – Александровск, 1900. – С.111-117.

А.М. Магурчак

МИКОЛА ПОРШ В ПЕРІОД ПАРТІЙНОЇ КРИЗИ УСДРП В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1907–1910 РР.

Стаття присвячена діяльності одного із лідерів українських соціал-демократів М. Порша у період кризи УСДРП 1907(II половинна) – 1910 рр. Будь-яка партія у своєму розвитку переживає підйоми і спади. Не обминул цього процесу і українські соціал-демократи.

В історіографії даному питанню не приділялося значної уваги. Однак окремі аспекти даної проблематики розглядалися в працях В. Головченка, І. Гирича., А. Жука.¹ Зазначені автори причини кризи УСДРП вбачали в розбіжностях між лідерами партії. А роль М. Порша в цьому процесі висвітлювали недостатньо. З вище зазначеного автор ставить мету проаналізувати маловідомі факти діяльності М. Порша в кризовий період УСДРП. Актуальність даного дослідження обумовлена тим, що у вирішенні партійних криз початків – кінця ХХ століття значну роль відігравали її лідери.

Третьочервнева реакція значно ускладнила діяльність УСДРП та опозиційних партій зокрема. Це проявилось у масових арештах. Проте М. Поршу вдалося цього уникнути. Але більшість партійних керівників з метою уникнення репресій, змушена була виїхати до Львова, де 4 липня 1908 р. створили Закордонну Групу УСДРП.² Серед них були В.Винниченко, Д. Донцов, А. Жук, В. Степанківський та ін. Іншим чинником негараздів були розбіжності щодо партійної політики між М. Поршем з одного та „емігрантами” з іншого боку. Саме на цьому ми будемо акцентувати нашу увагу. Основні пункти звинувачень опозиційної частини партії зводилися до фракційної політики, диктатури ЦК.

Відповідаючи на ці закиди, М. Порш вбачав у них безпідставність і антипартійність. На його думку, опозиційна частина партії своїми думками вороже ставиться до загальнопартійних принципів, переслідуючи мету – знищити ЦК або звести до мінімуму його роль. Однак, визнаючи існування опозиції і її неминучість з огляду на те, що по-перше, „брак різких класових меж в нашому громадянстві, невизначеність соціальної структури нашої нації, невелика кількість міського робітництва, більш відокремленого від інших буржуазних класів, числове панування в українському робітництві сільського пролетаріату, перейнятого дрібнобуржуазними ілюзіями, домінуюча роль в українському національному русі дрібно буржуазної інтелігенції”.³ По-друге, фактична співпраця різних політичних представників, в тім числі соціал-демократичних, у організаціях української „буржуазної” демократії, яке стало можливим внаслідок організаційного і ідейного занепаду партії.

Члени З.Г. УСДРП проявили ініціативу у партійному відродженні. Зокрема, вони намагалися скликати загальнопартійну конференцію у Львові 16 липня 1909 р. Зважаючи на те, що на конференції були лише представники частини партійних організацій, вирішено вважати даний захід „приватною нарадою партійних робітників”. Учасники наради виступили проти традиційних форм керування партією і вимагали тактичних і програмних змін, а саме: використання всіх легальних можливостей в партійній роботі на місцях; співпраця із демократичними партіями та просвітньо-економічними організаціями; участь в кооперативному русі.

На нараді було прийняте рішення про заснування для обох течій у партії друкованого органу і видавництва, а також, запропонували проводити „підготовчу діяльність”, тобто закласти основи для утворення ідейної єдності, однак такий заклик не був підтриманий М.Поршем.⁴

Львівська нарада дала поштовх для активізації діяльності М. Порша, який був членом Центрального Комітету УСДРП. В діях „львів'ян” М. Порш вбачав намір утворення окремої фракції, навіть самостійної партії. В цьому він особисто звинувачував В. Козленка, в діях якого вбачав „захват влади”.⁵ А саму нараду оцінював негативно: „її політичне значення – нуль: ні одної змістовної резолюції, ясної і дійсне с.д., що показувала б поступ думки. Навпаки все має мізерну ціну, в порівнянні з всіма нашими здобутками ..”.⁶ Щоб перехопити ініціативу у відновленні партійного будівництва і тим самим дати відповідь на поставлені питання, М. Порш разом із Л. Юркевичем намагалися провести 18 квітня 1910 р. у Києві конференцію. До цього заходу спонукали також і місцеві партійні організації. Так, московська група УСДРП 8 квітня 1910 р. повідомляла М. Порша, що внаслідок обговорення рішень львівської наради розкололася, однак більшість підтримала політику М. Порша і закликали відродити партію. У свою чергу, вони запропонували провести конференцію об'єднаних партійних організацій для оновлення ЦК і обрання Редакційного Комітету.⁷ Взявши це до уваги, М. Порш при допомозі Л. Юркевича виробили порядок денний конференції, і щоб уникнути звинувачень у таємничості дій, розіслали у всі партійні осередки запрошення щодо обрання представників на конференцію, кожній організації надавався один голос а київській два голоси.⁸ Із запрошених не прибули представники від петербурзької, полтавської та прилуцької організацій, а також членів З. Г. УСДРП. Фактично більшість представників представляли і підтримували ЦК, і це змушувало організаторів проведення конференції кваліфікувати даний захід як „нараду ЦК з участю представників від організацій”. Така постановка змусила внести деякі корективи в план порядку денного наради, до якого було включені такі питання: справа скликання партійного з'їзду; становище в партії і вихід з нього; обрання центральних органів партії; об'єднання з РСДРП; участь у міжнародному соціалістичному конгресі в Копенгагені. У намірах проведення конференції жандармерія мала певну інформацію, яка в більшій мірі була достовірною, а саме: місце проведення, делегати із міст, організатори проведення – М. Порш, Л. Юркевич, яким надали кодові назви – „Сильний” і „Водопадний”.⁹

Аналізуючи порядок денний, слід зазначити, що М. Порш, по-перше, хотів зняти питання про керівництво в партії, оскільки проти його партійної політики і особи виступали В. Винниченко, А. Жук та ін. По-друге, обговорити і вирішити питання стратегії і тактики партійної політики. Беручи до уваги критичний стан місцевих організацій, делегати наради перенесли питання про проведення партійного з'їзду на невизначений час. Проте це питання залишалось в прерогативі ЦК. Дивним виглядало рішення наради про те, що резолюції мають необов'язковий характер.¹⁰ Це свідчить про те, що М. Порш не хотів йти на загострення і тим самим показував про намір йти на компроміс.

Не дивлячись на те, що М. Поршу і його прихильникам не вдалося провести конференцію, а тільки приватну нараду, але її рішення засвідчили, що М. Поршу на деякий час вдалося перехопити ініціативу щодо партійного відродження і продовжувати власну партійну лінію. Це яскраво проілюструвало видання нового партійного часопису – „Нашого Голосу”, в якому позиції надійно утримували прихильники ЦК. Так, в травні 1910 р. був обраний склад нового об'єднаного ЦК і відповідно редакції Центрального Органу, до якого увійшли Д. Донцов, В. Дорошенко, Д. Піщанський, Л. Юркевич і В. Степанківський. Відсутність М. Порша в складі ЦК, до якого він входив з 1904 р. пояснювалося боротьбою між Л. Юркевичем та власними розрахунками. З того моменту М. Порш вже не впливав на політику ЦК і займався пропагандою і діяльністю як рядовий член партії.

Вихід з кризового стану УСДРП М. Порш виклав в статтях: „Сучасний момент в життю української нації і завдання української соціал-демократії”, „Наші організаційні завдання”, які вийшли в 1910 р. на сторінках львівського збірника „На теми дня”. Аналізуючи кризовий стан партії, М. Порш зазначав, що джерелом його є „організаційне питання, як будувати за сучасних обставин нашу партію”.¹¹ При цьому він відзначив, що партія як організація „зникла ще з кінця 1907 р.”, і залишилися тільки окремі члени партії і невеличкі групи та організації, між якими були відсутні спільні інтереси. А це призвело, на думку М. Порша, до відсутності впливу „на наші національні відносини, котрий мала вона за колишніх часів”.¹² Такий стан речей призвів до змін в ідейній площині, яка „виявляє нам нині картину ідейної слабості, котра особливим різким контрастом стоїть супроти сили і зросту політичної думки буржуазії”.¹³

„Вагомий” вплив на скрутне становище партії, на думку М. Порша, внесли окремі її члени, які не виконували постанов з'їздів. Зазначаючи, що в партії існували різні течії, деякі члени були із „нахилом до опортунізму”, які породили опортуністичну течію серед української соціал-демократії. Критикував головні гасла „опортуністів” – націоналізації господарства, співпраця із несоціалістичними партіями, газетами, які М. Порш як марксист називав буржуазними.

Для виходу партії з кризи М. Порш пропонував провести ряд організаційних заходів. Зокрема, він вважав, що партія повинна бути нелегальною, як і будь-яка соціал-демократична організація тогочасної Росії. Аргументація його зводилася до того, що до цього партію спонукають суспільно-політичні зміни, які ставлять нові політичні завдання, а також руйнація партійного організму, яка, в свою чергу, призвела до занепаду організаційного досвіду, традицій. Щоб надати партійному організмові „нової енергії”, закликав до об’єднання як на загальнопартійному, так і на місцевому рівнях. Такою структурою, яка повинна взяти на себе вирішення цих питань – ЦК, який повинен займати чітку позицію.

Не дивлячись на певні ідейні розбіжності, які М. Порш вважав за перебільшування, для цілісності партії запропонував поруч із ЦК створити Центральний Орган у функції якого мали входити розвиток основ партійної політики, творення ідейної єдності партії.¹⁴ Іншими структурними елементами в партійному відродженні партії на яку М. Порш звертав особливу увагу, партійні групи і організації. Зважаючи на тогочасну їхню інертність, найголовніше завдання – „будити в нашій партії дух творчості і ініціативи.”¹⁵ Відновлюючи старі і створюючи нові осередки, на яких покладалися просвітницькі функції. До завдань місцевих осередків М. Порш також відносив згуртування культурницьких сил українського робітництва, які мають певний досвід і стали б „міцним культурним робітничим фундаментом для масової української, робітничої партії.”¹⁶ Пропонуючи утворювати партійні структури, М. Порш зазначав, що вони повинні залучати невелику кількість робітництва, а згуртування культурницького українського робітництва із певним досвідом „широкого партійного виховання” заклали б фундамент для масової робітничої партії. Тільки в боротьбі партія набиратиме сил. Методом цієї боротьби було б використання різних економічно-політичних конфліктів, а особливо тих, головним змістом яких є українська справа. Це втручання, на думку М. Порша, допоможе наростанню революційного настрою і стимулюватиме робітників до самоорганізації і тим самим будитиме в масах інтерес до партії.¹⁷

В діяльності місцевих організацій М. Порш висловився за самостійне читання членів книжок, газет, рефератів, а також проводити дебати на різні тематики. Оскільки така схема дала б, на його думку, більше користі, ніж „систематичні” лекції „недозрілих пропагандистів, а також діяльність колишніх „пропагандистських гуртків” і „агітаційних бесід”, які за браком творчих сил не можна утримувати.”¹⁸ Іншим завданням місцевих організацій був контроль партії над поведінкою деяких членів, щоб позбутися „антипартійних елементів”. Аргументами М. Порша було те, що тогочасний поліцейський жорсткіший від дореволюційного, а це призвело б до залучення в партію провокаторів і зрадників. Із цієї тези логічно випливало те, що М. Порш запропонував для організаційної діяльності застосовувати принцип обережності і конспіративності.

Не обминув М. Порш питань, які стосувалися взаємовідносин місцевих партійних осередків із легальними товариствами. Перебуваючи на класових принципах, він запропонував підтримувати зв’язки з тими, які по суті і своєму складу робітничі. Не відкидаючи ті товариства, які на думку М. Порша є буржуазними, закликав створювати там свої групи для агітації під керівництвом місцевої нелегальної організації, ставлячи за мету розповсюджувати українську легальну і нелегальну літературу, знайомити з українським рухом і українськими політичними партіями, проводячи це дуже обережно. І це створить культурний ґрунт для зросту для нелегальної партійної організації.¹⁹

Новий структурний елемент, який запропонував М. Порш для партійної місцевої діяльності, був так званий інститут „мужів довір’я”. Суть його зводилася до наступного: зважаючи на нестачу сил і засобів в тих місцях, де були раніше партійні осередки, але залишилися окремі члени її і поодинокі прихильники партії запропонувати їм працювати від імені партії, на яких покладалися б контролюючі, агітаційні функції. Однак, як покажуть подальші події, дана пропозиція і багато інших, в силу об’єктивних причин, не були втілені в життя.

Ідея „закордонців” залучення інтелігенції в роботу, керівництво партійних організацій викликала гостру критику М. Порша: „ми поставимо нашу інтелігенцію під вплив робітництва, ми примусимо її служити інтересам і потребам нашого робочого класу.”²⁰ З одного боку це може свідчити про відсутність реальної і продуманої політики у взаємовідносинах із інтелігенцією, яка б стала в допомозі партійного будівництва. З іншого таке ставлення було обумовлене тим, що М. Порш вважав тогочасну українську інтелігенцію „як верству, перейняту дрібнобуржуазною селянською ідеологією, ідеологією домінуючого класу в нашій нації”.²¹

Проводячи процес партійного об’єднання, М. Порш висловився за посилення в партії дисципліни і волі партії над усе. Крім того, він висловлювався за використання у партійному

будівництві – преси, спілок, клубів, товариств але у тому випадку коли не буде шкодити розвитку партії.²²

Критика опозиційної частини за співробітництво із „буржуазними” виданнями знайшла своє відображення в листі М. Порша до А. Жука. У грудні 1909 р. він писав: „Так, я цікавлюся Вашими літературними працями, як цікавлюся роботою всіх інших наших опортуністів по „Радах”, „Селах”, „Ділах”, бо вважаю таку роботу більш небезпечною для нас, ніж буржуазну демократичну. Це ворог внутрішній ... Активна праця в легальних культурних і економічних інституціях спільно з демократичними елементами, нарешті з’єднання всіх українських соціалістичних партій (а яка з їх не вважає себе такою) і т.д. – це такі мелодії, яких дійсно не можна не вважати покажчиком розкладу свідомості декотрих елементів в наших рядах – розуміється не тільки тих, котрі ці погляди висловлювали, але ширших груп. Ось через що – ще й перед нарадою я був такої думки, - нашим завданням повинно стати не тільки створення ідейної єдності в тих справах, котрі виникли за останні часи, а ще більше пильний догляд за прозорою нашої ідеології ...”²³

Відповідаючи на закиди А. Жука щодо неспівпраці із партіями націонал-демократичного напрямку, М. Порш зазначав: „Ви звете мавпуванням наші переконання ... Коли наші погляди є мавпуванням в тому розумінні, що не ми перші їх вигадали, то і Ваші погляди нагадують теж один оригінал. Коли ми мавпуємо з соціал-демократів, то Ви мавпуєте з націонал-демократів. Не думаю, щоб перше мавпування було для марксиста нижчої якості ніж друге!..”²⁴

Критикуючи своїх опонентів по партії, М. Порш висловився проти створення окремих партійних течій, посилаючись на досвід соціалістичних партій Західної Європи. Ці течії, на думку М. Порша, призводять до розколу партії і дискредитують її серед робітництва. Визнаючи деякі помилки директив ЦК (відповідно і свої) зазначив, що для цілої партії буде кориснішим, коли саме ЦК буде керуватиме місцевими організаціями, а не окремі члени партії.²⁵ Частина однопартійців, яка перебувала у Львові мала іншу думку, на відміну від М.Порша, щодо партійного будівництва. Яскравим її представником виступав А. Жук. На відміну від Російської, в Австро-Угорській імперії, де в більшій мірі існували свободи, вільнодумство, „емігранти”, ознайомившись із здобутками європейської соціалістичної думки, відкидали ті догматичні штампи які використовували російські соціал-демократи і в значній частині М. Порш, а саме: марксистську догму про класову систему, диктатура пролетаріату і т. д. І це, безумовно, породило інше бачення щодо процесу відродження партії.

Отже, в складний для УСДРП час М. Порш намагався контролювати процес відродження партії. Запропоновані ним шляхи виходу з кризи могли бути втілені в життя, коли б вони мали прагматичний характер, оскільки деякі пункти були утопічними. Крім того, будучи лідером партії, М. Порш не зумів знайти спільної мови із опозиційною частиною партії. На жаль, М. Порш не усвідомлював радикальних змін, яких вимагала партія, оскільки дотримувався ортодоксальних марксистських позицій, на відміну від „емігрантів”. Однак, сама спроба вивести партію із кризи заслуговує на увагу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головченко В. Від „Самостійної України” до союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії на початку ХХ ст. – Х: Майдан, 1996. – 190с; Гирич І. У тіні В.Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху) // Молода нація. – 2002. - №3 (24); Жук А. Пам’яті Миколи Порша (1977-1944) (3 нагоди 85-ліття з дня народження) // Сучасність. – 1962. - №1.; 2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3807. – Оп.2. – Спр.48. – Арк.174-176; 3. Чацький М. (М. Порш) Сучасний момент в життю української нації і завдання української соціал-демократії // На теми дня. – 1910. – С.13; 4. ЦДАВО України – Ф. 3807. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.145; 5. National Archive of Canada (далі – НАС), А. Zhuk Collection (MG30C167). – Volume.4. – File.7. Лист М. Порша до А. Жука від 15.12.1909 р.; 6. Там само; 7. Центральний державний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України). – Ф.275. – Оп.1. – Спр.2227. – Арк.610-611; 8. Там само. – Арк.583; 9. ЦДА України. – Ф. 705. – Оп.2. – Спр.78. – Арк.48; 10. ЦДА України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.2227. – Арк.584; 11. Чацький М. Наші організаційні завдання // На теми дня. – 1910. – С.30; 12. Чацький М. (М. Порш) Сучасний момент в життю української нації і завдання української соціал-демократії // На теми дня. – 1910. – С.12; 13. Там само; 14. Чацький М. Наші організаційні завдання // На теми дня. – 1910. – С.34; 15. Там само. – С.35; 16. Там само. – С.36; 17. Там само. – С.37; 18. Там само; 19. Там само. – С.39; 20. Чацький М. (М. Порш) Сучасний момент в життю української нації і завдання української соціал-демократії // На теми дня. – 1910. – С.16; 21. Там само – С.9; 22. Там само. – С.16; 23. НАС. – Vol.4. – F. 7; 24. Там само; 25 Чацький М. Наші організаційні завдання // На теми дня. – 1910. – С.33.

ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ЩОДО ТЕАТРАЛЬНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ (КІНЕЦЬ XIX СТ. – 1917 Р.).

Актуальність дослідження даної теми зумовлена необхідністю об'єктивного висвітлення царської політики, що всіляко перешкоджала створенню українських п'єс та штучно обмежувала репертуар театрів. Відомо, що після встановлення в Україні радянської влади український театр продовжував зазнавати значних деформацій. Лише з 90-х років були розширені тематичні межі у театральному мистецтві, проте безпрецедентні переслідування царськими властями театрального життя вплинули на подальшу політику щодо театру й у незалежній Україні.

Метою даного повідомлення є системне висвітлення політики переслідувань, спрямованих на обмеження розвитку українського національного театру, розкриття причин офіційних заборон українських п'єс.

Перші кроки у висвітленні політики царизму щодо українського театру були зроблені С.Черкасенком на сторінках „Літературно-наукового вісника”¹. Укладачі книги «Украинский вопрос» на чолі з М.Грушевським приділили значну увагу висвітленню складного становищу українського театру за царату².

Грунтовною працею з історії українського театру є монографія Д.Антоновича „Триста років українського театру (1619-1919)”. У ній автор звернув увагу на ті труднощі, з якими стикалися українські трупи під час гастролей, на складні умови, які створювали царські власті і в яких опинилися українські театральні глядачі³.

При вивченні історії українського театру початку ХХ століття важливе значення має стаття В.Сахновського-Панкєєва, у якій авто наводить причини, які призвели до заборони українських вистав, зазначає, які саме п'єси українських драматургів були заборонені царською цензурою⁴.

Важливими, на нашу думку, при дослідженні політики царизму стосовно українського театру, є видання присвячені вивченню життя і діяльності - І.Карпенка-Карого^{5, 6, 7}, П.Саксаганського⁸, М.Кропивницького⁹.

За роки радянської влади у світ вийшло лише одне авторитетне наукове видання - це „Український драматичний театр”, в якому вміщений змістовний матеріал, документи та аргументовані висновки¹⁰. Вчені, які працювали над підготовкою багатотомної історії Української РСР, зазначили про перепони, які чинила цензура українським драматургам та постійні утиски з боку властей, не розкриваючи їх змісту¹¹. Окремі аспекти історії українського театру в роки першої російської революції з залученням архівних матеріалів викладено в монографії В.Кізченко¹². Важливою при вивченні історії українського театру в зазначений період є праця Р.Коломійця¹³.

Певний внесок у розробку деяких питань історії українського театру початку ХХ століття зробили О.Красильнікова¹⁴ і Н.Мірошніченко¹⁵.

Слід відзначити, що над розробкою даної теми працювали не лише українські, а й російські вчені, зокрема О.Міллер, який у своїй монографії, присвяченій українському питанню, наводить значну кількість документів, на яких ґрунтувалась політика царизму щодо України в цілому та українського театру зокрема¹⁶.

З другої половини ХІХ століття український театр розвивався в надзвичайно складній і несприятливій обстановці, постійно підлягав офіційним обмеженням. Зокрема Емський указ 1876 р. перешкоджав „будь-які на малоросійському нарідччі сценічні вистави, що мають характер українофільських маніфестацій”. У жовтні 1881 р. була скликана Особлива нарада, і на ім'я імператора був поданий проект змін стосовно українського друкованого слова й театру, а 16 жовтня всім губернатором конфіденційно було розіслано циркуляр, за яким „... драматичні п'єси, сцени та куплети на малоросійському нарідччі, дозволені до постановки драматичною цензурою раніше, а також, що будуть дозволені Головним управлінням, можуть виконуватися на сцені, однак з особливого на те кожного разу дозволу генерал-губернатора, а в місцевостях не підлеглих генерал-губернаторам, - з дозволу губернаторів.. Особливо підкреслювалося, що цілковито забороняється „улаштування спеціально малоросійського театру і формування труп для виконання п'єс і сцен виключно на малоросійському нарідччі”¹⁷.

На нашу думку, царизм убачав в українських виставах пропаганду української національної ідеї, і саме тому циркуляр 1881 р. з усією категоричністю попереджав про абсолютну неприпустимість будь-яких заходів спрямованих на створення українського театру, забороняв саме існування українського театру як явища національної культури¹⁸. Цей указ ставив український театр

у повну залежність від свавілля царських властей: на кожну виставу вимагався дозвіл губернатора. У свою чергу губернатори, градоначальники, справники послідовно проводили політику знищення українського театру. Прикладом такої політики є ставлення Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора О.Дрентельна, який заборонив українські вистави на території Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Чернігівської губерній, заявивши: „ніяких Кропивницьких і Заньковецьких не підпущу на гарматний постріл до Києва”. На питання, чому українські вистави дозволені в Петербурзі та у Москві, але заборонені в Києві, відповів: „там це тільки театр, а тут це політика”. Лише у 1893 р., після смерті генерал-губернатора О.Дрентельна, було здобуто дозвіл на проведення вистав у Києві¹⁹.

Подібне незаперечне виконання місцевими властями урядових указів призвело до того, що український театр змушений був постійно мандрувати (незмінною була заборона царизму щодо створення українського стаціонарного театру), а також це свідчить про страх царизму перед можливістю створення національного українського театру.

У лютому 1984 р. міністр народної освіти О.Толстой звинуватив українських діячів сцени у популяризації українських політичних ідей, зобов'язавши „всі трупи поряд з малоруськими п'єсами ставити однакову кількість актів російських п'єс”²⁰.

Політика царизму стосовно переслідування театрального життя у підросійській Україні знайшла своє відображення у діяльності цензурних відомств, які систематично забороняли кращі п'єси українських драматургів – М. Кропивницького, І.Карпенка-Карого, М.Старицького, викорінюючи цим самим „крамольний дух” і „спроби підбурювання нижчих станів проти вищих”²¹. Цензура забороняла „сюртучні п'єси”, в яких зображувалося життя інтелігенції, не дозволяла змальовувати в п'єсах життя купецтва, міщанський побут, а також історичні п'єси; дозволялися лише шаблонні картини кохання, сімейних радощів і скорбот, не виходячи за межі хутора та хати²². Цим самим цензура намагалась звести українську драматургію до рамок побутово-етнографічного жанру і, таким чином, керувала самим процесом розвитку української драматургії, спрямовувала його у соціальне пасивне русло, відводячи українському театру роль другорядного видовища, яке повинно задовольняти обивательські смаки²³. Цензура постійно забороняла до постановки драму М.Кропивницького „Глитай, або ж Павук”, мотивуючи це тим, що у п'єсі „зображено у картинах безвихідне матеріальне становище селян, яке спонукало їх до тяжких злочинів”, а також п'єси „Доки сонце зійде, роса очі виїсть”, „Дай серцю волю, заведе в неволю”, „Замулені джерела”, „Нерівня” та драму „Бурлака” І.Карпенка-Карого²⁴. Щоразу на запит театральних діячів про дозвіл цих п'єс до постановки цензурний комітет указував на мотиви т.зв. крайньої тенденційності п'єс. Щодо тих п'єс, які цензура дозволяла до постановки, то вони, як правило, доходили до глядачів у спотвореному вигляді. З цього приводу М.Кропивницький писав, що „комедію „Вій” уже розрішили, але повичіркували такі фрази: „скажи враже, як пан каже”, „пани вигадують підчас таке, що й мудріший не розтопче”.. обчіркували всі місця, де стоїть слово козак, запорожець..”²⁵

Політика гонінь на український театр полягала ще й у постійному переслідуванні українських драматургів, які були поставлені царизмом у такі умови, що не могли повністю виявити своїх творчих задумів і таланту. Царські власті перетворили на суцільний ланцюг арештів життя І.Карпенка-Карого, тим самим створивши несприятливі умови для творчої діяльності. Уява письменника постійно була скована примарою цензора, без дозволу якого жодна п'єса не могла потрапити на сцену²⁶.

Про складний стан українського театру свідчать доповіді П.Саксаганського та М.Заньковецької, що були зачитані на Першому всеросійського з'їзді театральних діячів 1897 р. Зокрема П.Саксаганський зауважив: „... сучасний стан театральної справи в Росії – жалюгідний, бо, по-перше немає доброго репертуару, а по-друге, в провінції немає театрів і вистави даються у поганих приміщеннях.. Коли ж візьмемо, зокрема народну південно-руську, так звану малоросійську сцену, то до загальних обмежень треба додати спеціально встановлені, ніби навмисно, щоб знищити народний театр.. Слова „запорожець”, „козак”, „рідний край” – жупел для цензури, і якщо п'єса більш-менш пристойно скомпонована та має ці слова, то краще не посилати її до цензури – все одно не дозволять. Тому всі малоросійські п'єси мають темою одноманітне кохання, зовсім нецікаве для народу, прикрашені танцями і співами”. У свою чергу, у доповіді, підготовленій М.Заньковецькою зазначалося, що „... театр на півдні Росії терпить ще від особливих, спеціально встановлених для малоросійського театру обмежень.. Для сцени заборонені: переклади на малоросійську мову драматичних творів з інших мов; п'єси з минулого життя Малоросії (більшість п'єс історичного змісту забороняється саме з огляду на цей зміст).. народ позбавляється можливості ознайомитися з творами європейських класиків, з особами свої історії, а артисти малоросійських труп не можуть у

.....
достатній мірі розвивати свої сили, будучи змушені діяти в надто вузькій сфері.. вказані утиски затримують розвиток малоросійських труп..”²⁷.

Від себе додамо, що зазначені вище обмеження щодо українського театру тривали не одне десятиліття і були лише частково (виділено О.Б.) скасовані під час революції 1905-1907 рр. На нашу думку, адміністративні обмеження щодо репертуару були причиною того, що українські драматурги прагнули демонструвати перед глядачами життя найбільш пригніченого у той час прошарку суспільства – селянства, і завойовував симпатії до нього серед кращої частини демократичної інтелігенції.

Виявлені нами архівні документи свідчать про те, що українським театральним діячам губернські власті відмовляли у запитах ставити українські п'єси, мотивуючи це тим, що „постановка на сцені одних малоросійських п'єс не дозволяється, а лише сумісно з російськими”²⁸.

27 лютого 1906 р. вийшов циркуляр Головного управління у справах друку, згідно з яким українські п'єси повинні були розглядатися на загальних підставах, без додаткових обмежень. Вперше за всю історію української сцени передові діячі українського театру одержали можливість здійснювати українською мовою постановки класичних творів російської драматургії²⁹. Як правило, з п'єс демократичного спрямування, дозволених до постановки на сцені, цензори викреслювали десятки реплік. Театральна цензура, незважаючи на офіційне зняття додаткових обмежень, продовжувала застосовувати до українського театру заборони, які вже були зняті для російського театру³⁰. Власті продовжували не допускати на сцену все те, що виходило за межі любовного трикутника на фоні сільського буття³¹.

Як бачимо, під впливом зростання в імперії революційних сил царизмові довелося міняти тактику прямих переслідувань і дозволити українські вистави. У той же час уряд продовжував чинити перешкоди, які, по суті, робили неможливим не тільки розвиток українського театру, але й ставили під загрозу його існування. Мова йде про поліцейське переслідування українських драматургів, видатних акторів, про заборони поліцією театральним колективам знаходитися в тому чи іншому місті більше 24 годин³². Царизм вимагав, щоб театральні трупи називалися не українськими, а „російсько-малоросійськими”. Приїзд українських труп до будь-кого міста підросійської України призводив до багатьох труднощів, пов'язаних зі свавіллям місцевих властей. Наприклад, градоначальник Одеси не дозволив приїхати до міста трупі М.Старицького, оскільки посланець від трупи прийшов домовлятися про гастролі в українському одязі³³. Царські власті вимагали від демократично настроєних акторів демонстрації „вірнопідданських почуттів”. Після того як один із театральних колективів (у розгул політичної реакції) категорично відмовився виконувати наказ місцевого відділення „Союзу російського народу” - відкрити виставу гімном „Боже, царя храни”, були заборонені вистави цієї трупи³⁴.

Щодо театральної цензури, то вона особливо у період спаду революції продовжувала здійснювати суворий нагляд за драматичними творами, не пропускаючи на сцену ті з них, у яких можна було запідозрити найменший натяк на революційні події. Для прикладу, п'єсу Т. Колісниченка „За волю і правду”, в якій показано події першої російської революції було знято з репертуару³⁵; п'єсу М.Кропивницького „Скрутна доба”, присвячену подіям, що відбувалися після проголошення імператором маніфесту 17 жовтня 1905р., цензура категорично заборонила до постановки на сцені через „оспівування революційного руху”, а автора пропонувала притягнути до кримінальної відповідальності. Була не дозволена до постановки на сцені п'єса М. Кропивницького „Розгардіяш”³⁶.

Отже, незважаючи на незначні поступки царизму щодо українського театру, політика російського уряду в цій сфері по суті залишилася незмінною: українські трупи, навіть першорядні, лишилися мандрівними, уряд не допускав створення творення стаціонарного українського театру в Києві, не дозволяв тривалих гастролей.

Всупереч забороні царизму створювати український стаціонарний театр М.Садовський у 1907 р. відважився на відкриття постійного театру в Києві. У свою чергу місцеві власті та проросійськи налаштована преса (наприклад, „Київський телеграф”) поставилися до цього скептично: „... ніяка зміна репертуару не воскресить малоруський театр, якому залишилася лише одна роль – місцева, так би мовити, локальна..”³⁷. Власті Києва, не дивлячись на дозвіл цензури, заборонили М.Садовському відкривати перший сезон виставою „Свреї”. Після того як М.Садовський заявив, що ставитиме комедію М.Гоголя „Ревізор” українською мовою, почалося відкрите цькування його за самий намір зробити це³⁸.

Царизм продовжував здійснювати суворий нагляд за діяльністю театральних труп Наддніпрянщини. Київський губернатор циркуляром від 18 січня 1910 р. наказав підвідомчим поліцейським чинам вести „неухильне стеження за тим, щоб драматичні твори, куплети, шансонетки виконувались у суворій відповідальності з текстами, дозволеними драматичною цензурою, щоб виконання їх не супроводжувалося жестами або обстановкою, які б надавали їм цинічного характеру”³⁹. У свою чергу, командуючий окремих жандармів наказав поліції проводити суворий нагляд за п’єсами, куплетами та шансонетками, які виконують на сценах театрів, наглядати, щоб вони точно відповідали дозволеній драматичною цензурою текстам і не супроводжувалися жестами або обстановкою, які б надавали їм цинічного характеру⁴⁰.

Влітку 1910 р. царські власті вирішили остаточно покласти кінець трупі П.Саксаганського. З листа актора трупи Г.Маринича до Б.Тобілевича стало відомо, що влітку 1910 р. трупа П.Саксаганського припинила своє існування в Бахмачі. Справник Бахмача всіляко тероризував трупу і намагався видворити її з міста, не дозволяв постановки деяких п’єс, а за те, що актори за кулісами проспівали „Солнце входит и заходит”, – прибув пристав з наказом припинити постановку на сцені п’єси „Панна штукарка”⁴¹.

12 березня 1912 р. київський губернатор у циркулярі наказ повітовим справникам здійснювати суворий нагляд за виставами, „суворо наставляючи призначеним для присутності на виставах поліцейських чинів на необхідність самого уважного спостереження за всім, що відбувається для того, щоб організаторами та учасниками їх надалі не допускалося нічого образливого для православної церкви і духовенства”⁴². Такого плану циркуляри не були винятком і для інших українських губерній. Так, у Переяславі (Полтавської губернії) справник чинив усілякі перешкоди українським аматорським гуртам. Царські власті, встановивши особливий нагляд за ходом театального життя, залучилися при цьому підтримкою православного духовенства. Не раз священики, почувши про українські вистави, виголошували у церкві прихожанам цілі промови про „еретиків”⁴³.

Несприятливі зовнішні умови для існування українського театру (практичний цілий сезон 1914-1915 років), актори не мали можливості виступати⁴⁴.

Отже, починаючи з 70-х рр. XIX століття царизм офіційно спрямовував свою політику на придушення культурного розвитку в Україні взагалі і театру зокрема. В українському театрі ця політика виявилась у значних тематичних і жанрових редукціях п’єс, звуженні аудиторії, у дискримінації українських митців порівняно з російськими, у відсутності постановки п’єс зарубіжних класиків в українській версії через заборони перекладів. За царату український театр не мав державного статусу, існував на засадах приватних антреприз, аматорських гуртків, за винятком першого в історії України стаціонарного театру М.Садовського, театр в Україні був мандрівним, представлений у вигляді гастролуючих труп несталою складу. У своїй діяльності театральні трупи повсякчас натикалися на відверту, рідко приховану, протидію царської цензури, місцевих властей та шовіністично настроєних кіл. Формально скасовані циркуляром Головного управління у справах друку у 1906 р. „обмежувальні правила щодо українських вистав” на практиці продовжували зберігати силу, і це не могло не позначитися на змісті і формах діяльності українського театру. Царська цензура забороняла й переслідувала вистави з будь-яким натяком на „неблагонадійні” настрої і натомість заохочувала поширення низькопробної „малоросійщини”.

Наслідки політики царизму щодо українського театру вплинули і на подальший розвиток українського театру як за часів Комуністичної партії, так і у роки незалежності. Загальновідомими фактами є те, що Комуністична партія за пропаганду національних ідей у театрі постійно критикувала український театр; переслідувала провідних театральних діячів (яскравим прикладом цього є арешт і розстріл українського режисера Л.Курбаса у 1937 р.). Радянське керівництво сприяло зменшенню кількості театрів на Україні. Лише частково лібералізація торкнулася українського театру за часів „Хрущовської відлиги”. З середини 60-х рр. минулого століття український театр, за сприяння радянського керівництва, поступово втрачав свій національне забарвлення та неповторність з театру активно витіснялася українська мова. Майже всі обласні музично-драматичні й театри музичної комедії перейшли на російську мову. Панування царизму в Україні призвело до того, що в Україні має місце обрив живого зв’язку мільйонів українців зі своїм минулим, втрата ними етнічного самобутнього обличчя. Безпрецедентні утиски української культури, зокрема театру за царату, вплинули не лише на ставлення радянських властей в Україні, а й на політику в сфері культури й у незалежній Україні. Прикладів цьому багато: на сцені національної опери України ставиться здебільшого західноєвропейська класика (зрідка українська – автор) у перекладі російською мовою

(виділено О.Б); у Національному академічному театрі російської драми імені Лесі Українки, в якому за сезон ставлять більше двадцяти вистав, одна вистава за твором Лесі Українки у перекладі російською мовою (виділено О.Б), інші вистави – приклади російської та західноєвропейської класики. Подібна ситуація склалася і в інших театрах України. Виняток становить Національний академічний драматичний театр імені І.Франка, на сцені якого ставиться більше вистав українських класиків, а вистави, що представляють зарубіжну і російську класику, йдуть українською мовою. Звичайно, таке сумне для України явище як російськомовні театри багато в чому залежить від вищого державного керівництва, зокрема від Міністерства культури і туризму України, а також від дирекції театрів і їх художніх керівників. Щодо керівництва українських театрів, то їх в основному посідають не представники української нації, а представники національних меншин, що населяють Україну. Останній чинник - це, на наш погляд, також наслідок політики царизму в Україні, адже відомо, що царський уряд прагнув бачити на керівних посадах України саме вірнопідданих росіян.

Проте, незважаючи на складне становище театру в Україні, сподіваємося, що з приходом до влади в державі національно-демократичних сил ситуація невдовзі почне змінюватись на краще.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Черкасенко С. З українського життя // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Річник XVI.- Книга 1.- С. 380; 2. Украинский вопрос.- М., 1915; 3. Антонович Д. триста років українського театру (1618-1918).- Прага, 1926; 4. Сахновский-Панкеев В. Украинский театр в период революции // Первая русская революция и театр. Статьи и материалы.- М., 1956; 5. Карпенко-Карий І. Життя і творча діяльність. - К., 1957; 6. Стеценко Л. І.Карпенко-Карий (Тобілевич). Життя і творча діяльність. - К., 1957; 7. Поступейко М. Про жандармські переслідування І.Карпенка-Карого // Радянське літературознавство. - 1959. - №5; 8. Тобілевич С. П.К.Саксаганський і його театр. - К., 1957; 9. Йосипенко М. М.Л.Кропивницький. – К., 1958; 10. Український драматичний театр. - К., 1967; 11. История Украинской ССР в десяти томах. Т.5. Украина в период империализма (начало XX века).- К., 1983; 12. Кизченко В. Первая российская революция и культурный процесс на Украине.- К., 1984; 13. Коломієць Р. Театр Сакса ганського і Карпенка-Карого. - К., 1987; 14. Красильнікова О. Історія українського театру ХХ сторіччя. - К., 1999; 15. Мірошніченко Н. Модернізм в українській драматургії початку ХХ століття // Український театр ХХ століття. - К., 2003; 16. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века).- СПб., 2000; 17. Там само. - С. 225; 18. Йосипенко М. Вказ. праця. - С. 108-109; 19. Російщення України. Літературно-науковий збірник. - К., 1992.- С. 277; 20. Саксаганський П. Театр і життя. Мемуари. - К., 1932.- С. 113; 21. Сахновский-Панкеев П. Вказ. стаття. - С. 270-271; 22. Карпенко-Карий І. Життя і творча діяльність. - К., 1957.- С. 64; 23. Коломієць Р. Вказ. праця. - С. 7; 24. Йосипенко М. Вказ. праця. - С. 141-142; 25. Кропивницький М. Твори в 6-ти томах. Т.6.- С. 444; 26. Стеценко Л. Вказ. праця. - С. 49, 52; 27. Дурилін С. Марія Заньковецька. Життя і творчість. - К., 1955.- С. 257-259; 28. ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 442. - Оп. 85. - Спр. 2.- Арк. 102; 29. Сахновский-Панкеев В. Вказ. стаття. - С. 280-282; 30. Дурилін С. Вказ. праця. - С. 159; 31. Барабан Л. Л.Старицька-Черняхівська. Тернистий шлях творчості. - Вінниця: Велес, 2003.- С. 18; 32. Стеценко Л. Вказ. праця. - С. 227; 33. Антонович Д. Вказ. праця. - С. 150; 34. Сахновский-Панкеев В. Вказ. стаття. - С. 290; 35. Український драматичний театр. Вказ. праця. - С. 413; 36. ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 295- Оп. 1- Спр. 148- Арк. 75-76; 37. Василько В. Микола Садовський і його театр. - К., 1962.- С. 19; 38. Там само.- С. 40; 39. ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 289- Оп. 1- Спр. 312- Арк. 204; 40. Там само. - Ф. 310- Оп.7 - Спр.1- Арк. 480.; 41. Тобілевич С. Вказ. праця. - С. 200; 42. ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 289- Оп. 1 - Спр.312 - Арк. 204; 43. Там само. - Ф. 274 - Оп. 1 - Спр. 3203 - Арк. 23; 44. Красильнікова О. Вказ. праця. - С. 40.

І.І. Козак

УКРАЇНСЬКИЙ БУКВАР КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ ТІЄЇ ПОРИ

Навчально-виховний вплив на особистість дитини, що здійснюється в освітніх закладах, відповідає потребам того чи іншого суспільства, зумовлюється його соціально-економічним, громадсько-політичним, мовно-культурним рівнем розвитку. Врахування усієї сукупності факторів, які впливають на здійснення освітнього процесу будь-якої історичної епохи – важлива передумова розуміння основних проблем становлення і функціонування підручника як основного засобу навчання з його специфічними дидактичними функціями.

Сучасний дисертаційний фонд містить ряд наукових робіт, які з різних позицій характеризують особливості освітньої системи кінця ХІХ – початку ХХ ст. Це дослідження Н.О. Дорошук, Ф.І. Кокошка, С.О. Масюк, А.І. Мисечка, Н.В. Саманас, Л.О. Терських та ін., які розкривають соціокультурні підходи до розуміння історико-педагогічних процесів тієї пори. Назвемо

також монографії, журнальні статті О.В. Сухомлинської, М.І. Баюк, В.І. Кізченко, М.В. Поповича, О. Реєнта, Ф. Савченка. Однак зазначені наукові роботи не мають вузькоспеціального завдання, спрямованого на комплексне вивчення українського букваря кінця XIX – початку XX ст. як багатовимірного феномена національної історії, культури, педагогіки, книгознавства у їхніх взаємозв'язках.

Завдання статті – з'ясувати основні передумови активізації української букваристики кінця XIX – початку XX ст. Особлива увага у цьому зв'язку буде приділена соціально-політичним подіям тієї пори як важливому фактору функціонування освітньої політики України. Для зручності проведення аналітичного розгляду проблеми у її історичному розвитку вдамося до періодизації як розподілу історико-педагогічної реальності на періоди, що якісно відрізняються один від одного.

Відомо, що в сучасній історико-педагогічній науці проблема періодизації як обов'язковий засіб пізнання будь-яких історичних явищ і прогнозування можливостей їх розвитку в майбутньому досі одноставно не розв'язана. Так, сучасні історики України як, скажімо, Н. Гупан^{5, 6}, виділяють у вітчизняній історії XX ст. такі етапи :

1-й (1900 – 1917) – відродження національної свідомості;

2-й (1917 – 1920) – українська національна революція (період визвольних змагань українського народу);

3-й (1920 – кінець 20-х років) – радянська українського суспільства.

Дещо іншу періодизацію освітнього процесу в Україні знаходимо в дослідженнях Л. Березівської¹. Тут діяльність київських просвітницьких організацій розглядається у трьох часових площинах: друга половина XIX ст. – 1905 р.; 1905 – 1917 рр.; 1917 – 1920 рр.

Принципово інші підходи до періодизації історії української літературної мови знаходимо у праці О. Горбача.⁴ Розглядаючи період кінця XIX – початку XX ст. як час новоукраїнської доби, автор виділив тут ряд етапів, серед яких:

- 1876-1905 рр. – перенесення видавничої діяльності з Києва за кордон;

- 1905-1914/17 рр. – відновлення газетно-видавничої діяльності в Києві;

- 1917-1921 рр. – запровадження української мови в усі ділянки державно-публічного життя.

Дослідник О. Реєнт⁹ аргументовано доводить, що період 90-х років XIX ст. – 1921 р. є третім (заключним) етапом формування загальноукраїнського національно-культурного відродження.

У контексті загальної періодизації педагогічної думки в Україні О. Сухомлинська¹⁰ виділяє такі періоди:

4-й період: XIX ст. – 1905 р. Становлення модерної педагогічної думки, педагогічне просвітництво в Україні;

5-й період: 1905 – 1920 рр. Педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу.

Отже, у сучасній педагогічній науці відсутня єдина система поділу історичних знань і уявлень на періоди та етапи, що пояснюється складністю об'єкта пізнання, різноаспектністю педагогічних знань у цілому.

У нашому дослідженні, що охоплює період з 90-х років XIX ст. до 20-х років XX ст., спробуємо виділити такі етапи в розвитку методики навчання грамоти та творення відповідних підручників в Україні: 1-й (кінець XIX ст. – 1905 р.) – формування методики опанування грамоти як наукової дисципліни; 2-й (1905 – 1917 рр.) – становлення методичної думки в період відродження української національної свідомості; 3-й (1917 – 1920 рр.) – розвиток методики навчання грамоти в період визвольних змагань українського народу.

Прийнявши таку періодизацію, перейдемо до детального розгляду основних характеристик освітнього простору тієї пори, політичних і мовно-культурних засад суспільства, які зумовлювали стан вітчизняної педагогічної думки у царині навчання дітей грамоти.

Перший етап пов'язуємо зі становленням української мови, її наукової термінології та лексики. Пріоритетними педагогічними цінностями цього періоду стали українська (рідна) мова, патріотизм, народність, релігійні морально-етичні постулати.

Період кінця XIX ст. – 1905 рр. характеризується як час низького рівня грамотності українського населення. В.П. Вахтеров на основі “Ежегодника Центрального Статистического Комитета”² за 1890 р. стверджує, що в малоросійських губерніях вчиться 1,9% населення, причому дівчатка становлять 8,5% загальної кількості учнів. За іншими даними², у 14 повітах 4 губерній відсоток грамотних учнів відносно загальної кількості українців становить 19,1% серед чоловіків і

1,2% серед жінок. Підтвердженням цього є твердження Ю. Шевельова¹³ про те, що за переписом 1897 р. серед українців загалом неграмотність сягала 80%.

Пояснюючи неграмотність російського та українського населення його бідністю, відсутністю правових умов, расовою неоднорідністю, сусідством з народами менш розвинених культур, дослідники тієї пори наполягали на реконструкції системи початкової освіти. Українська ж інтелігенція того часу головним засобом підвищення грамотності населення вважала ведення навчального процесу на материнській мові. Однак на підросійській Україні у період до 1905 р. правового розв'язання це питання не одержало.

За таких умов основним центром формування навчальної україномовної літератури виступала територія Галичини. Тут наприкінці XIX – на початку XX ст. вийшли друком українські букварі М. Врабеля (1898 р.), Б. Дідицького (1895 р.), Г. Зарицького та Р. Заклинського (1889 р.), О. Поповича (1902 р.), “Школа народна” львівського видання (1893 р.), які мали ряд пізніших перевидань. На територіях підросійської України в цей час жодного підручника для навчання грамоти школярів українською мовою видрукувано не було.

Другий етап зумовлений якісною соціально-економічною перебудовою суспільства, початком політичного відродження України, становленням її національної державності й національної школи. Протягом 1906 – 1913 рр. поживається видавнича робота, набуває усталеності український правопис, з'являються україномовні видання, у тому числі й нові підручники для навчання дітей грамоти. У цей час на українських землях відбувалися важливі зрушення в питаннях національного самоусвідомлення народу. Найголовнішим у цьому відношенні було проголошення 17 жовтня 1905 р. царського маніфесту про політичні свободи і створення Державної думи із законодавчими функціями. Це вселило надію народу України на появу свободи українського слова. Однак, крім відміни заборони друку, статус української мови з 1906 р. і до початку Першої світової війни істотно не змінився: українських шкіл не було, українське слово вперто не допускали до громадського життя.

Загалом період 1905 – 1917 рр., позначений революційними потрясіннями, боротьбою інтелігенції та прогресивного духовенства за українську школу з рідною мовою викладання, не приніс сподіваних результатів та обіцяних свобод, особливо на територіях підросійської України.

Найважливішими зрушеннями у справі популяризації правил українського слововжитку тієї пори було видання низки рідномовних букварів: О. Базилевича (1907 р.), Б. Грінченка (1906, 1907, 1917 рр.), Т. Лубенця (1906, 1908, 1917 рр.), Г. Неволовського (1907 р.), І. Пухальського (1906 р.), С. Русової (1906, 1917 рр.), О. Солтиса (1908, 1909, 1910, 1914, 1916 рр.), Н. Страхова (1905 р.), С. Черкасенка (1907, 1917 рр.). На жаль, масового застосування в освітній системі тієї пори вони не одержали, бо українських шкіл як таких на Лівобережній Україні тоді не було. Певною мірою згадані підручники використовувало товариство “Просвіта” у Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові, Полтаві та інших губерніях.

Таким чином, дореволюційна система освіти, побудована на засадах становості, спричиняла значні труднощі українському народу в справі оволодіння освітою. Існування різних типів шкіл і керівництво різними відомствами унеможлилювало забезпечення загальної, безперервної, обов'язкової освіти. Водночас чужа мова викладання, разом зі становою системою освіти і чужим російським змістом навчання, що був панівним у школах, неабияк гальмували розвиток народу у всіх ділянках життя.

Навесні 1917 р. розпочався наступний етап суспільного розвитку, основним змістом якого сучасні українські історики вважають розбудову української державності. Період 1917–1920 рр. – час складних соціально-політичних змін, у тому числі й змін освітньої галузі. Ліквідація царського режиму і прихід до влади Тимчасового уряду посилює боротьбу за демократичні свободи в Україні. Так, дії російського Тимчасового уряду, який продовжував політику своїх попередників, зберігав поділ території України на навчальні округи, підтримував проросійський настрій викладацької верхівки, викликали незадоволення Української Центральної Ради та спонукали до змін. У цей же час було сформовано перший державний орган керівництва освітою – Генеральний секретаріат освіти, який своє головне завдання вбачав у проведенні українізації школи на місцях, розробці та виданні нових підручників, підготовці національних учительських кадрів, наданні допомоги українським культурним спілкам тощо.

Подальший розвиток українська національна школа одержала після проголошення Української Народної Республіки суверенною державою (22 січня 1918 р.). Генеральний Секретаріат освіти було реорганізовано в Міністерство народної освіти на чолі з І.М. Стешенком. Під його керівництвом та з участю відомих педагогів тієї пори А. Музиченка, І. Огієнка, С. Постернака,

С. Русової, С. Сірополка та ін. була розроблена концепція національної школи в Україні.

Поряд з розробкою питання про всенародне навчання, Міністерство народної освіти багато уваги приділяло проблемі забезпечення національної школи підручниками. На початку 1918 р. було проголошено конкурс на кращі україномовні підручники.¹¹ Цей захід став могутнім стимулом оновлення навчально-методичного забезпечення школи, формування знань на національному ґрунті.

Демократизація всіх ланок суспільного життя продовжувалася і в наступні періоди становлення української державності, незважаючи на складні політичні зміни. Так, за часів Гетьманату (кінець квітня – листопад 1918 р.) утверджувалась орієнтація на українізацію громадського і суспільного життя. У цей час в особливо сприятливих умовах перебувала нижча школа: продовжувалася робота над створенням, рецензуванням, виданням нових підручників для навчання грамоти.

За часів Директорії (з 15 грудня 1918 р. по січень 1919 р.) було проголошено поновлену Українську народну республіку. В Міністерстві освіти відновилася робота комісії у справах єдиної школи та всенародної освіти, розроблялися нові законопроекти. У травні 1919 р. Наркомос України затвердив “Положення про єдину трудову школу”, яке запроваджувало обов’язкову, безкоштовну освіту, одночасне навчання рідною мовою всіх дітей від 7 до 16 років. Органи народної освіти активно працювали над розробкою навчальних планів та програм у ході перетворення існуючих шкіл у трудові школи I та II ступеня. Варто зауважити, що автором пояснювальної записки до програм з української мови на II ступені єдиної школи виступав А.І. Воронець,¹² студент історико-філологічного факультету Кам’янець-Подільського університету, один із переможців конкурсу на кращий український підручник тієї пори, укладач букварів. Таким чином, реформування системи народної освіти у цей час було спрямоване на розв’язання принципових завдань: створення єдиної трудової школи, поєднання навчання з виробничою працею, навчання й виховання рідною мовою.

Однак унаслідок активних політичних змін, коли на початку літа 1919 р. на Україні більшовики були розгромлені військами Денікіна, уряд Добровільної армії виступив за скасування принципів як єдиної, так і трудової школи. Особливе посягання було зроблено на українську національну школу: заборонялося навчання українською мовою, не дозволялося також викладання історії та географії України тощо.⁷ Українська школа в цей період зазнала найбільшого гоніння як з юридичного, так і з практичного боку.

Складні політичні події 1917 – 1919 років гальмували розвиток українського шкільництва на територіях Правобережної України. Так, порівнюючи кількість українських народних шкіл у Східній Галичині впродовж 1911/12 н. р. та 1920/21 н. р.,³ доходимо висновку, що кількість їх зменшилася на 682 заклади. Водночас кількість польських шкіл у цей час зросла на 335 закладів.

У 1920 р., після перемоги Росії над польськими та українськими військами, Україну було проголошено Українською Радянською Соціалістичною Республікою. Поряд з об’єктивними причинами як-от господарська розруха, голод, високий відсоток безпритульності серед дитячого населення та ін. у процес реформування системи освіти тієї пори були привнесені й суто суб’єктивні фактори. Як зазначає дослідник В. Липинський,⁸ нове керівництво Наркомосу України в особі наркома Г.Ф. Гринька та його заступника Я.П. Ряппо перебувало під впливом так званої “американської” моделі освіти, яка базувалася на матеріальному концептуальному підході й ідеях прагматизму. Відповідно й перевага у навчанні дітей грамоти надавалася американському методу або методу цілих образів, оскільки він найповніше мірою “задовольняє всі вимоги нової революційної педагогіки”.¹⁴

Щодо мовної політики, то починаючи з вересня 1919 р., урядом було видано цілу низку декретів на користь української мови. Однак сама кількість декретів та резолюцій майже однакового змісту вказує на значну міру формальностей у розв’язанні цього питання. Ю. Шевельов у своєму дослідженні вказує, що “на практиці в перші роки панування радянської влади 1918 – 1924 рр., спостерігаємо двоїсте ставлення до української мови... З одного боку, центральний уряд її ніколи не забороняв. З іншого - тому самому урядові, а особливо партії, в багатьох випадках вона була небажана”.¹³

Отже, період 1917 – 1920 рр. характеризується як час значних якісних змін в освітній політиці України. По-перше, це встановлення принципово іншої системи керівництва: заміни Міністерства народної освіти народним Комісаріатом з представниками всіх націй, припинення різновідомчого керівництва освітою. По-друге, це інше формування шкільної мережі: навчання дітей рідною мовою як у початковій, так і в середній школах, організація безкоштовного навчання дітей шкільного віку, розробка навчальних планів і програм, створення курсів для підготовки педагогів тощо. Особливо

яскраві зміни у змісті, організації, формах і методах навчально-виховної роботи школи відбулися після встановлення в Україні Радянської влади (1920 р.).

Початкова школа у цей період була забезпечена такими підручниками для навчання грамоти: А. Воронця (1918, 1919, 1920, 1921 рр.), Б. Грінченка (1917, 1918, 1921 рр.), Т. Лубенця (1917, 1919, 1922 рр.), Г. Неводовського (1918 р.), П. Петрушевського (1918 р.), С. Русової (1917, 1918, 1919 рр.), А. Савчука (1918 р.), В. Січовика (1917 р.), О. Солтиса (1918 р.), С. Титаренка (1921 р.), С. Черкасенка (1917, 1918 рр.) та ін.

Зазначене вище дозволяє зробити висновки про те, що особливості освітньої та мовної політики Української держави в різні періоди її існування не були однорідними. Це суттєво вплинуло на появу підручників з навчання грамоти.

Увага до соціально-політичних проблем підготовки та видання українських букварів кінця XIX – початку XX ст. допомогла виявити періоди демократичних підходів до творення цієї навчальної книги. На Лівобережній Україні – це часи державної незалежності, коли у 1918 – 1919 рр. було проведено конкурс на кращий український підручник з різних дисциплін. Особлива увага до цього періоду – шлях виявлення новаторських елементів змістової та структурної організації букваря.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Березівська Л.Д. Проблеми освіти та виховання в діяльності Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис...канд. пед. наук. – К., 1998. – 212 арк.; 2. Вахтеров В.П. Всеобщее обучение. – М., 1897. – С. 87; 3. Герасимович І. Сучасне наше шкільництво та “Рідна школа” // Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на переступний рік 1924. Річник 46.- С.117 – 124; 4. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку // Зібрані статті. Ч.ІІІ: Історія української мови. – Мюнхен, 1993. – С. 45-52; 5. Гупан Н. До періодизації розвитку історико-педагогічного процесу в Україні //Шлях освіти. – 1991.– №1.– С. 45-49; 6. Гупан Н. Розвиток вітчизняної історії педагогіки у 1917–1920-х роках: Історіографічний аналіз //Шлях освіти. – 2000. – №1. – С. 37-40; 7. Калинина Л.Н. Деятельность районных отделов образования по управлению учебно-воспитательными заведениями в Украине (1917–1994 гг.): Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1996. – С. 50; 8. Липинський В.В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр. //Укр. іст. журнал. – 1999. – №5. – С. 3-14; 9. Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття: стан і перспективи наукової розробки //Історія в школах України. – 2000. – №3. – С. 23-28; 10. Сухомлинська О. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру //Педагогічна газета. – 2002. – №10-11. – С. 3-4.; 11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: В 2 т. – К., 1997. – Т. 2. – 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 424 с.; 12. ЦДА ВОВ України. – Ф. 2582.– Оп.2.– Спр. 47.– Арк.56; 13. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941); Стан і статус. – К., 1987. – С.15, 116; 14. Яновская Э. Новые искания в преподавании грамоты //Путь просвещения. – 1924. – №6. – С. 88-106.

О.В. Скус

ЄВРЕЙСЬКІ ОБЩИНИ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Зміна світоглядних парадигм допомогла з'ясувати, що ціла низка актуальних проблем, пов'язаних з історичними подіями в Україні, протягом XIX століття залишалися поза увагою науковців. Окрім загальнотеоретичних аспектів, поглибленого вивчення потребують такі тематичні напрями як історія конфесійного життя в регіонах. Витоки багатьох, якщо не всіх сучасних конфесійних конфліктів слід шукати в історичному минулому. І в минулому, і в сьогоденні одним з важливих і найбільш складних питань релігійного життя було і залишається єврейське питання.

Це питання вже давно цікавить дослідників. З-поміж загальних досліджень слід відзначити монографії та наукові статті українських вчених: Я.С.Хонігсмана і О.Я.Наймана¹, Н.Щербак². Аналізуючи причини перегляду російської урядової політики в єврейському питанні, Н.Щербак у своїй статті акцентує увагу на описових характеристиках окремих періодів історії. Правові та політичні особливості загострення єврейського питання були висвітлені у дослідженнях М.Віттенберг³. З-поміж спеціальних регіональних досліджень слід відзначити статті Т.Кузнець та В.Чорномиза, в яких вони особливу увагу надають вивченню соціально-економічного становища євреїв Уманщини досліджуваного періоду. Але в усіх цих працях історія єврейських общин розглядається на загальному тлі. Тому дослідниця ставить перед собою завдання дослідити конфесійне життя єврейських общин на території Уманського повіту Київської губернії в другій половині XIX століття. Регіон дослідження вибраний не випадково, адже саме тут була чи не найбільша концентрація євреїв.

Єврейське питання не втрачало своєї актуальності впродовж усієї історії України, починаючи з поділу Польщі (1772, 1793, 1795 рр.). Внаслідок входження українських земель (в т.ч. і Уманщина) до складу Російської імперії, новими підданими стали 1,5 мільйони євреїв. З усього населення, яке ввійшло в склад Російської імперії, тільки євреї були обмежені в праві на обрання місця проживання. В смугу єврейської осілости в 1794 році була включена і територія Уманщини⁴. Смуга осілости – це певний феномен російської політики і права, який може розглядатися між прагненням євреїв зберегти традиційний спосіб життя і занепокоєнням Православної церкви з приводу можливого поширення іудаїзму.

Серед мотивацій смуги осілости головним було питання віросповідання: євреї, що прийняв християнство, звільнявся, в свою чергу, від будь-яких обмежень, які стосувалися його як єврея. Існування незалежного єврейського загалу, добре організованого в економічному, мовному чи релігійному плані, по суті був загрозою для функціонування політики царату.

Але обмеження в смугі осілости не відобразилися змінами на зовнішньому житті євреїв, на релігійно-обрядовій стороні їх побуту. Вони залишилися вірними давнім традиціям свого народу. Життя євреїв регулювалося тільки правилами з Талмуду і настановами рабинів, які фактично були керівниками общини.

Слід зазначити, що жоден з нехристиянських народів не привертав до себе такої прискіпливої уваги з боку російської влади, як євреї. Протягом XIX ст. політика російського уряду спрямовувалася на асиміляцію євреїв: смуга осілости, погроми, відсоткова норма (частка євреїв, яка допускалася в навчальних закладах), військова повинність, високі податки. В житті євреїв періоди відносного спокою змінювалися спалахами ненависті, стихійними погромами або новими антиєврейськими законами.

Предметом даної розвідки виступають єврейські релігійні общини і функціонування органу духовного правління при них.

За дослідженими нами історико-архівними матеріалами можна відтворити карту розміщення єврейських синагог, молитовних будинків та шкіл на території Уманського повіту в другій половині XIX ст.⁵

Уманський повіт був поділений на два равинати: Уманський і Букський. За підрахунками Кузнець Т.В., яка подає дані про кількість єврейського населення по повіту на другу половину XIX ст.: в місті Умані іудеї склали 72,1%, а в повіті – 15,4% від усіх мешканців повіту⁶. Отже, скупчувалися іудеї переважно в містах та містечках Уманського повіту. Пояснюється це тим, що єврейському населенню для проживання була виділена смуга осілости, обмеження, які виражалися і в забороні селитися в селах та „деревнях”, отже залишаються міста та містечка (див. таблицю 1). Єврейський квартал тогочасного міста знаходився на території сучасного заводу „Мегометр” та прилеглої до нього базарної площі, в районі між вулицями Радянська і Східна, де відповідно розташовувалися Верхня Єврейська, Нижня Єврейська та Грязна вулиці⁷.

Для того, щоб „вижити” в усіх тих рамках і межах, які були спрямовані щодо євреїв, вони об’єднувалися в общини. Кожна община намагалася забезпечити себе синагогою, де іудеї молилися, навчалися і зустрічалися з усією общиною. Синагога і все її начиння складали власність общини. Юридичне право власності і управління знаходилися в руках членів общини. Богослужіння в синагозі виконував уповноважений общини – читач молитов. Його місце знаходилося перед ківотом, де зберігаються сувої Тори. Він голосно читав молитву, і таким чином, всі присутні одночасно молилися, повторюючи за своїм керівником, а неграмотні могли вслід за ним повторювати слова молитви. Хоча загальна молитва в синагозі з давніх пір високо цінилася, важливе значення надавалося публічному читанню з Тори і Пророків. Кожну суботу читався уривок із Тори в послідовності, а в свята – відділ із Тори, який відповідав означеному святу⁸.

За єврейськими законами чоловіки і жінки не мають право молитися разом, тому входи до синагоги будувалися окремо. Зала, розміщена на другому поверсі, була призначена для жінок⁹.

Побут єврейського населення повіту визначався старозавітними-талмудичними настановами. В основі виховання завжди лежало вивчення Тори і Талмуду, традиційна єврейська освіта була суто релігійною. Хедер* і талмуд-тора** являли собою початкову єврейську освіту, в яких навчалися тільки хлопчики. Суботній спокій дотримувався беззастережно – увечері в п’ятницю життя в містечках

* Хедер – приватна школа, де за навчання дітей батьки вносили платню і вчитель отримував платню від батьків.

** Талмуд-тора – це школа, яка являла собою общинний заклад для підтримки бідних дітей, батьки яких не могли вносити платню за навчання

завмирало. Хлопчики обов'язково вивчали Тору й Талмуд, єврейську грамоту. Дуже суворо дотримувалися приписів в обрядовій сфері, стосовно одяжі та їжі.

Дані таблиці показують, що в місті Умані знаходилися три великих синагоги. Найдавніша двоповерхова дерев'яна синагога, яка знаходилася в першій частині міста, існувала більше 100 років. Друга кам'яна синагога, яка також розміщена в першій частині міста, називалась Старобазарна. Вона побудована за планом, завіреним відділом будівництва губернського Правління. Третя велика кам'яна синагога розміщена в другій частині міста, дата заснування невідома (документів на дозвіл не знайдено). Правила на побудову синагоги в місті вимагали, щоб храм був придатний до оборони. Будувалися синагоги в два поверхи, на башні будівлі знаходилися бійниці, які використовувалися для захисту єврейського кагалу від ворогів. Будівлі синагог мали квадратну форму або ж пропорційну.

За даними, які подає В.Чорномиз, на Верхній Єврейській вулиці старого міста знаходилася синагога брацлавських хасидів і молитовні будинки, школи. За єврейською енциклопедією, *хасидизм* (буквально „вчення благочестивості” від слова „хасид” – „благочестивий”) – це релігійно-містичний рух, який виник на Поділлі (на границі з Бесарабією) в кінці 30-х років XVIII ст. Початок цього руху в історії іудаїзму було покладено ребе Ізраїлем бен Елієзер, прозваним Бештом. Бешт виступав в ролі релігійного вчителя і народного проповідника, трибуна нового вчення „благочестя” притягувала до його резиденції в Междибожі народні маси з усіх кінців Поділля, Волині. Навколо нього згруповувалися і молоді талмудисти, з більш розвиненими релігійними почуттями і думками, яких він заглиблює в деталі свого вчення. Хасидизм – це релігійно-благочестиве вчення, яке зрозуміле усім віруючим, і саме через молитву передбачає спасіння кожної душі¹⁰.

Однією із цікавих фігур в хасидському русі є правнук Бешта по материнській лінії ребе Нахман, Брацлавський цадик. Цадика очолювали хасидські громади. За вченням р.Нахмана, „цадик – це душа, а хасид – це тіло, які взаємно доповнюють одне одного. Хасид повинен „приклеїтися” до цадика і прислуховуватися до всіх його слів, при цьому відкинувши всілякі думки, і мислити тільки розумом цадика. Це – основа благочестя. Але при цьому всьому хасид повинен залишатися вільним”. Цадик Нахман був учителем брацлавської гілки хасидів, від назви повітового містечка Брацлав Подільської губернії. В Брацлаві здійснилася його мрія знайти „ученого и красноречивого человека”, який посвятив би своє життя для поширення його вчення. В 1808 році він захворів на туберкульоз і, відчуваючи свою кончину, він вирішив поселитися в Умані, де за кілька років до його народження відбулася гайдамацька різня. „Души умерших там за веру, ждуть меня”, – говорив він. 16 жовтня 1810 року р.Нахман помер від сухот в місті Умані. „Я хочу остаться среди вас, и вы будете посещать мою могилу”, – заповів р.Нахман. Від того часу тисячі хасидів приїжджають на його могилу на свято „Рош-а-Шан” (Єврейський Новий рік)¹¹.

Як видно з таблиці, в Уманському повіті знаходяться синагоги в таких містечках: Буках, Тальному, Іваньках. В Буках і Тальному синагоги існували більше 50-ти років. Вдалося встановити особи деяких членів Духовного Правління уманських синагог, дані про яких наведені в таблиці.

Варті дослідницької уваги також дані про молитовні школи і молитовні будинки міста Умані і Уманського повіту. Під назвою молитовних шкіл і будинків царський уряд розумів особливі будівлі або особливі приміщення, де віруючі іудеї відправляли „общественные молитвы, общественное богомолие”, тобто моляться при ківоті в числі не менше 10 душ, які не молодші 13 років¹². Оскільки Уманський повіт знаходився в смузі осілости, то для відкриття молитовної школи потрібний був дозвіл Київського губернатора. Клопотання про дозвіл повинне було бути від імені всієї місцевої єврейської общини. Але була ще одна перепона для відкриття молитовних шкіл. Якщо молитовна школа будується на одній вулиці або площі, де знаходиться православна церква, то відстань між ними мала бути не менше 100 сажнів, а, якщо вона будується на іншій вулиці, то відстань може бути зменшена до 50 сажнів.

Внутрішнім благоустроєм і господарством молитовної школи завідувало Духовне Правління, яке обиралося молитовною общиною (прихожанами) даної школи. В таблиці наведено прізвища членів Духовного Правління деяких молитовних шкіл і будинків. Складалося Духовне Правління із равина (обов'язкового члена Духовного Правління) і трьох членів, які обиралися молитовною общиною на три роки: старости (габай), казначея (неєман), вченого (тлумача обрядів і богослужіння) і кандидатури до них.

Наприклад, староста наглядав за порядком і благочинством в молитовній школі, збирав пожертву, в тому числі на побудову нової молитовної школи, заготовляв все необхідне, проводив належні витрати. В молитовних школах можна було збиратися тільки для молитви і діяння обрядів віри, зберігати речі необхідні для богослужіння, а також метричні книги. Предмети, які

Серія: ІСТОРІЯ

використовувалися в молитовній школі, не підлягали „коробочному сбору”^{*}. Приміщення, в яких знаходилися молитовні школи, звільнялися від військового постою.

За архівними даними, в місті Умані знаходилося 4 молитовних будинки та 11 молитовних шкіл, а в Уманському повіті – 3 молитовних будинки і 13 молитовних шкіл. Називалися молитовні будинки і школи в залежності від того, в чийому будинку вони були розміщені або носили назви „Беть га-Мидраш”. Беть га-Мидраш – вища школа, буквально „дом дослідження”, або місце, куди особи, які вивчають закон, збираються слухати Мидраш, тобто тлумачення закону. Кількість учнів або слухачів не була обмежена комплектом, як в хедерах або в початкових училищах. Рабини, які запрошувалися общиною на посаду викладача, жили в приміщенні школи¹³. Синагога разом з молитовною школою „Беть га-Мидраш” нерідко знаходилася в одному приміщенні або по сусідству одна з одною.

Звідси напрашується висновок: єврейське населення Уманщини скупчувалося переважно в повітовому центрі та містечках повіту (Буки, Покотилово, Тальне, Іваньки, Ладжинка, Торговиця, Дубова, Антонівка). З цього випливає, що в цих містечках також зосереджена найбільша кількість єврейських общин з їхніми синагогами, молитовними будинками та молитовними школами (див. таблицю 1).

Отже, наведений вище матеріал свідчить, що попри утиски з боку російського уряду протягом XIX ст. щодо євреїв, єврейські общини повіту існували в досить значній кількості і розвивалися саме завдяки передачі релігійних цінностей – основи іудаїзму П’ятикнижжя.

Таблиця №1

Єврейські синагоги, молитовні будинки та школи Уманського повіту Київської губернії за 1876 рік¹

№	Населений пункт	Назва синагог, молитовних будинків, шкіл	Коли побудовано і ким дозволено на законних підставах	Члени Духовного Правління
1.	м.Умань	<u>Синагоги:</u> 1. Двоповерхова дерев’яна синагога	Існує до 100 років (документів по давності часу не знайдено)	
		2. Кам’яна синагога в першій частині Умані під назвою Старобазарна	Побудована по плану і фасаду, затвердженого будівничим відділом губернського Правління 22.01.1871 р. за №842	Староста – Лейла Горшков Корецький, казначей – Мошко Морох Друбич, кандидат до нього – Зельман Гороринхел, учений – равин Мочин
		3. Велика кам’яна синагога в другій частині Умані	Документів про дозвіл не знайдено	
		<u>Молитовні будинки:</u> 1. Кам’яний одноповерховий молитовний будинок в першій частині міста	Побудована по плану і фасаду, затвердженому колишнім Гол. Начальником Південних поселень Генерал-Лейтенантом Бароном Енгельгардом 5.04.1858р., замість дозволеної дерев’яної школи.	
		2. Молитовний будинок „Ханни Еттан-геровой”	Дозволено приписом губернським Правлінням від 3.11.1862 р. за №1713.	
		3. Кам’яний двоповерховий молитовний будинок в першій частині міста.	З дозволу колишнього інспектора Резервної кавалерії Графа Никитина 5.06.1852 р.	Староста – Шмерой Гольденштейн, казначей – Август Ройтман і вчений – Мойша Грожевський

^{*} „Коробочный сбор” – це грошовий збір єврейської общини, яким обкладені предмети першої необхідності та м’ясна продукція.

¹ Державний архів Київської області. - Ф.1. - Оп.336. - Спр.6197. - Арк.80-87.

Наукові записки

	4. Молитовний будинок під назвою „Купечеський”.	За резолюцією Губернатора від 30.06.1884 р. визнаний, що існує на законних підставах.	Староста – Аврам Мошков Линдисг, казначей – Янхель Яков Вільшанський, вчений – Август Янхелев Аксельруд
	<u>Молитовні школи:</u> 1. Молитовна школа під назвою „Горенштейна”	Дозволена приписом губернського Правління 30.05.1881 р. за №3111/441-81	
	2. Молитовна школа на Новому Базарі	За резолюцією Губернатора від 21.02.1890 р. за №842	Староста – Овпій Лившнуг, казначей – Іуслоп-Берь Толстоногий, вчений – Утоп Каган
	3. Молитовна школа під назвою „Литватська” в будинку Грина.	По журналу Губернського Правління від 25.06.1878 р. за №2063	
	4. Кам’яна молитовна школа під назвою „Тульчинського”	З дозволу Губернського Правління за наказом від 8.02.1841 р. за №4427	Староста – Мошка Мифелев Школьник, казначей – Янхель Мошков Бродський, вчений – Аба Кельмат Бродський
	5. Дерев’яна молитовна школа Штивеля (Штивельська)	Побудована по плану і фасаду затвердженим Київським Губернським Правлінням 6.11.1862 р.	Староста – Менаж Янгерь, казначей – Мехель Гефальбейж і вчений – Мойше Каган
	6. Дерев’яна молитовна школа Брацлавського	За резолюцією Губернатора від 23.06.1890 р.	Староста – Нусип Ларисмат, казначей – Айрик Айзенштейнг, вчений – Пенсах Заславський
	7. Молитовна школа під назвою Гецельського	Існує з давніх-давен – понад 50 років. По давності документів про дозвіл не знайдено. За резолюцією Губернатора від 30.06.1889 р.	Староста – Хаскель Рибак, кандидатом до нього - Михель Духовний, казначей – Липа Лившиц і вчений – Август Мойше Гинуборг
	8. Молитовна школа під назвою „Беть га-Мидраш”	За резолюцією Губернатора від 30.06.1889 р.	Староста – Янхель Маров Кочубіївський і кандидатом до нього – Горшка Яков Драхла, казначей – Лейбинг Нафтулов Лемберський, кандидатом до нього – Давид Докторович і вчений – Мошка Нутов Фридман
	9. Молитовна школа „Шамрин-Лабейкер”	По давності документів не знайдено.	

Серія: ІСТОРІЯ

		10. Молитовна школа „Гахпуас - Кала” (Ахпуса - Скали)	За резолюцією Губернатора від 4.08.1889 р.	Староста – Нафтун Гринберг, казначей – Янхель Хаймов Котлов
		11. Молитовна школа „Цирульничя”	По давності документів не знайдено. За резолюцією Губернатора від 4.08.1889р. за №842	Староста – Кужуг Юхель Седлецький, кандидатом до нього – Аронг Шаргородецький, казначей – Іоан Знуермат і кандидатом до нього – Мошка Могилевський, вчений - ? равин
		12. Молитовна школа „Ковальська”	По давності документів не знайдено.	
2.	м.Покотилово	Молитовний будинок	Існує з 1864 р. Документів про дозвіл немає.	
		1. Молитовна школа №2	Дозволена приписом губернського Правління від 10.10.1869 р. за №14042	
		2. Молитовна школа №3	За протоколом губернської будівничої комісії від 9.07.1880 р.	
3.	м.Буки	Синагога	Існує з давніх-давен. Дозволена за резолюцією Губернатора від 11.12.1890 р. за №289/89р.	Староста – Авруш Крашений, казначей – Сруль Гухала і вчений – Морока Морховський
		Молитовна школа	Існує з давніх часів. Документів про дозвіл немає	
4.	м.Гальне	Синагога	Існує більше 50 років. За резолюцією Губернатора від 14.02.1889 р. за №842	Староста – Зейвель Бондар і казначей – Давид Могильов
		1. Молитовна школа	Існує з давніх-давен	
		2. Молитовна школа „Клойз”	Побудована в 1862 р. з дозволу Київського Губернатора за планом 23.03.1862 р.	Староста – Айзик Бадіат, казначей – Вольх Волинець, вчений – Мошка Пучков
		3. Молитовна школа „Бетґа-Мидраш”	Побудована з дозволу Київського Губернатора від 19.06.1857 р. за №12756	Староста – Манусг Стеген, казначей - Айрик Малаго, вчений – Яков Поволуцький
		4. Молитовна школа під назвою „Четверта”	За резолюцією Губернатора від 14.02.1889 р.	Староста – Герша Винокур, казначей – Срунь Соболь
5.	м.Іваньки	Синагога		
		Молитовний будинок	За резолюцією Губернатора від 4.06.1889 р.	Староста – Фіоим Яков Юдковський, казначей – Янхель Іонков Досса і вчений – Август Пижхасов Соловей

Наукові записки

6.	м.Ладизинка	1. Молитовна школа	Існує з 1868 року	
		2. Молитовна школа	Існує з давніх часів	
7.	м.Торговиця	Молитовна школа		
8.	м.Дубова	1. Молитовна школа „Бетьга-Мидраш”	Існує з 1798 року. За резолюцією Губернатора від 17.01.1889 р.	Староста – Силиха Ноткин, казначей – Аврум Видгот і вчений – Іось Ситковський
		2. Молитовна школа „Клойз”	Існує з 1830 року. За резолюцією Губернатора від 17.01.1889 р.	Староста – Мордка Фельдманг і казначей – Хайлі Хагуєважський
9.	с.Маньківка	Молитовний будинок	Згадується в досьє солдата Мошка Педельмана	
10.	м.Антонівка	Молитовна школа		

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины: Краткий очерк истории. – К., 1993. – 176с.; 2.Щербак Н. Політика царизму щодо євреїв України в XIX столітті //Проблеми міграції. – 1999. - №1. – С. 19-27.; 3. Виттенберг М. Высшая комиссия для пересмотра законодательства о евреях (1883-1888): История создания и основные проблемы //Материалы Седьмой Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Часть 1. – М., 2000. – С.95-104.; 4. Киевская губерния //Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Т.9. – С.510.; 5.Державний архів Київської області. – Ф.1. - Оп.336. - Спр.6197. – Арк. 80-87; 6. Кузнець Т.В. Єврейське населення Уманського повіту в XIX столітті. //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.5. Серія: Історія. Збірник наукових праць. /За заг.ред. проф. П.С. Григорчука /– Вінниця, 2003. – С.27-34; 7. Чорномиз В. Еврейская жизнь в Умани. – Умань, 2002. – С.9. 8. Синагога //Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Т.14. – С.254.; 9. Чорномиз В. Еврейское население Умани. – Умань,2002. – С.8; 10. Історія релігії в Україні. //Навчальний посібник. – К., 1999. – С.426; 11. Брацлавський цадик. // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Т.4. – С.922-927; 12. Молитвенные школы, молитвенные дома. //Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Т.11. – С.231; 13. Бетьга-Мидраш //Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Т.4. – С.400.

Н.В. Рудницька

РОЛЬ ДРУКАРСТВА ТА БІБЛІОТЕК В СТАНОВЛЕННІ І РОЗВИТКУ ОСВІТИ ЄВРЕЇВ НА ВОЛИНІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Наприкінці XX ст. в Україні відновились дослідження історико-етнічних проблем, зокрема культури національних меншин, включаючи євреїв, що стало результатом національного відродження і відновлення української держави. Українська історіографія на сучасному етапі має в своєму арсеналі праці, які віддзеркалюють етнонаціональну спадщину, історію розвитку культури та освіти національних меншин. Це – дослідження В. Смоля, І. Кураса, І. Гурвича, Ю. Римаренка, С. Макарчука, В. Євтуха та інших.

Все більше з’являється наукових праць, які досліджують історію демографічних, економічних і культурно-освітніх аспектів життя євреїв. Авторами досліджень є В. Надольська, Д. Ельяшевич, В. Хітерер, І. Сергеева, О. Іващенко, Ю. Поліщук, І. Погребінська, А. Подольський, І. Самарцев, Я. Дашкевич, Я. Хонігсман та О. Найман.

Дослідники, які вивчали культурно-освітні процеси у євреїв, не приділяли уваги ролі друкарства та бібліотек в становленні і розвитку єврейської освіти. Євреї цінували книгу, як джерело знань, духовну і наукову скарбницю, розуміли її величезний вплив на формування культурного та освітнього рівня. В наявній статті автор зробить спробу показати роль друкарства та бібліотек в становленні освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX ст.

Розвиток освіти євреїв на землях багатонаціональної Волині у XIX – на початку XX ст. відбувався у складних соціально-економічних, суспільно-політичних і правових умовах. Але, всупереч шовіністичній політиці Російської імперії, єврейська спільнота швидко розвивалася. Згідно

із статистичними даними, протягом 1797 – 1897 рр. чисельність єврейського населення Волинської губернії зросла більш як у 27 разів і за переписом 1897р. становила 13,2% всього населення, в містах – 50,5%. Серед представників різних релігій найбільш грамотними були протестанти (38,2%) та іудеї (32,8%), а мусульмани (27,3%), католики (22,8%), старообрядці (13,1%), православні (11,7%) склали найменш освічену частину населення ¹.

Якщо порівняти грамотність серед представників окремих націй, то тут євреї займали четверте місце: чехи – 59,0%, німці – 37,8%, росіяни – 37,0%, євреї – 32,6%, українці – 9,3% ².

Найстарішою єврейською друкарнею на Волині була друкарня в Острозі. Її видання широко були відомі на всій території Російської імперії. У 1792 р. друкарня була відкрита з дозволу власника міста Малаховського місцевими міщанами Шмулем та Ароном Йосієвичем. З дозволу цензури вони друкували багато російської літератури. Ця друкарня проіснувала до 1832 р., її було закрито за рішенням уряду Росії. У 1788 р. у Полонному та в 1790 р. у Корці Новоград-Волинського повіту заклали єврейські друкарні Шмуль Беркович. У 1790 р. в Славуті Заславльського повіту відкрив друкарню Мошко Пінхасович, а в Дубно у 1802 р. – князь Любомирський (з 1804 р. її очолював Йона Якубович). У першій половині XIX ст. в Житомирі працювала широко відома на Правобережній Україні єврейська друкарня Гершка Шимоновича, яка відкрилася у 1793 р. ³.

В 1837 р. знаменита єврейська богословська друкарня була переведена зі Славуті до Житомира ⁴. З метою впорядкування друкарства у євреїв російський уряд видав Положення про єврейські друкарні. „Для забезпечення євреїв книгами, – писалося у Положенні, яке було затверджене 27 листопада 1845 р., – дозволяється мати дві єврейські друкарні – у Вільно і Житомирі, які повинні давати прибуток на користь освіти єврейського юнацтва. А для досягнення цієї мети треба: чи віддати друкарні з торгів у відкуп, чи, якщо ціни за відкупне утримання будуть незадовільними, дозволити Міністерству народної освіти замість відкупу встановити плату, але не більше як по 1 коп. сріблом з кожного віддрукованого в друкарнях листа паперу”⁵. Згідно з цим розпорядженням, у 1846 р. Житомирська друкарня заключила 12-тирічний контракт з урядом на щорічну виплату відкупної суми біля 5000 крб. сріблом. На відміну від загальних друкарень, єврейські підлягали суворій цензурі і нагляду зі сторони Міністерства народної освіти та місцевої поліції.

У 1848 р. купець Шапіро відкрив в Житомирі єврейську друкарню та за вимогою державної адміністрації завів книгу обліку надрукованої літератури. На початку 50-х років XIX ст. єврейські друкарні Житомира були підпорядковані дирекції міського рабинського училища. Всього за період 1833-1855 рр. в Російській імперії було дозволено цензурою і надруковано 1191 єврейських книг. Але насправді кількість єврейської літератури, виданої за цей період, перевищувала кількість, вказану офіційними даними ⁶. Майже половину єврейських книг було надруковано в Житомирі. Строк відкупу на утримання Житомирської друкарні закінчився у 1858 р., але утримувачі домовилися з урядовими службовцями про продовження контракту до 1862 р., пояснивши, що зазнали збитків від ввозу єврейських книг з Царства Польського та із-за кордону. Таким чином, книгодрукування було монополією відкупщиків. Вони встановили дуже високі ціни на книги.

Розповсюджувала літературу мережа єврейських книжкових магазинів. Лише в губернському Житомирі у 1878 р. з чотирьох книжкових магазинів три належали євреям. Але (на думку багатьох єврейських освічених діячів) цього було замало. „Недельная хроника Восхода” в 1883 р. писала: „Немає нічого важчого у Житомирі, як дістати порядну книгу для читання, особливо з юдаїки. Це тим більше сумно, що завдяки умовам, які здавна склалися, Житомир є центром юдаїзму всього Південно-Західного краю, і щорічно сотні молодих євреїв приїздять сюди для вступу у навчальні заклади” ⁷.

Література з друкарень надходила не з усіх галузей знань, які цікавили єврейську освічену громадськість. Переважали видання св. Біблії, Псалтиря, молитовників, книги єврейської теології, молитви для жіночої статі. Ніякої іншої єврейської та світової літератури, перекладів на інші мови чи з виданих у Західній Європі, друкарні не видавали. Третьою друкарнею за часом відкриття була друкарня І. Бакста, що розпочала роботу 25 травня 1860 р. Вона мала три ручні невеликі за розміром верстати (один – чавунний, інші дерев’яні, такий же прес), російські, польські і французькі букви. З Санкт-Петербурзької словолитні Флора і Марка їх було доставлено 20 пудів. Робітників було 9. В 1861 р. вийшла з друку книга „Первоначальные наставления в русском языке”. Видання цього навчального посібника мало важливе значення, хоча й викликало ряд критичних зауважень з боку вчителів. Критикувалися порядок викладення матеріалу (букви вивчалися згідно з порядком абетки), мілкий, хоч і чіткий, шрифт, зміст статей для читання та переказу, вірші для розвитку пам’яті. У надрукованих творах не були вказані автори, зустрічалися орфографічні помилки, недоліки у змісті молитв тощо ⁸. Викладач Житомирського рабинського училища І. Бакст розумів значення букваря для

початкового навчання і дарував його різним навчальним закладам. У 1861 р. він передав 10 примірників його книги „Недільній і святковій школі при хорі Волинського єпископа”⁹.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Житомирі діяло близько 20 друкарень. Найбільш відомі були єврейські М. Дененмана, А. Штеренберга, М. Бродовича. Асортимент їх друкованої продукції був досить різноманітним: від урядових постанов і канцелярських бланків до газет і книжок. Деякі друкарні спеціалізувалися на випуску учнівських зошитів, літографій тощо. На обкладинках майже всіх періодичних видань Волині друкувались видавничі та книготоргівельні списки літератури, що інформували про видання нових книг та їх наявність в книжкових магазинах.

У 1914 р. в Житомирі діяло 16 друкарень, власниками 13 з них були євреї: М. Катерберг, М. Дененман, М. Розенблат, Й. Блох, У. Ротенберг. Друковану ними літературу продавали 91 книжковий магазин Волинської губернії. В Житомирі популярними були книгарні Овсея Нухимова, Лендермана, Аврума Півника, Єдуарда Зейлера. Завдяки друкарням наприкінці XIX ст. євреї Волині були досить добре забезпечені навчальною та іншою літературою. В Житомирі почали випускати щорічну „Пам’ятну книжку для євреїв” російською мовою, в якій містилися офіційні повідомлення, дані з історії, культури, релігії, статистичні матеріали. На початку XX ст. твори дослідників Волині видавала друкарня М. Дененмана, в якій використовували електричний струм.

Значну допомогу євреям у піднесенні їхнього освітнього й культурного рівня надавали бібліотеки. На початку XIX ст. вони працювали при благодійних товариствах, молитовних будинках і в основному мали єврейську релігійну літературу. З 1866 р. частина єврейських громадян відвідувала Житомирську російську публічну бібліотеку, яка мала багатий книжковий фонд. Але в ній майже не було літератури на єврейську тематику, не виписувались єврейські періодичні видання. Дорого коштувало і обслуговування. Плата щорічно становила 6 крб., а за користування книгами необхідно було вносити заставу у 5 крб. У 1873 р. бібліотеку відвідали 3681 євреїв з 9112 відвідувачів. Учні Житомирського рабинського училища відвідали бібліотеку 3363 разів.

Активно забезпечував літературою житомирян на івриті та ідиш книготорговець Г. Скоморовський. Щомісячна плата за читання книг становила на івриті 40 коп., а за періодику – 20-30 коп. За вільне необмежене користування його бібліотекою читачі платили щомісячно 20 крб. Це було дорого для більшості євреїв Житомира. Про проблеми із забезпеченням періодикою писала „Недельная хроника Восхода”: „Єврейські видання в Житомирі отримують в дуже обмеженій кількості. Виписують у нас газети, в більшості, багачі, але читати хочеться багатьом. І ось кожний ранок квартира єврейського розповсюджувача кореспонденцій буквально потрапляє в облогу багатьох десятків євреїв різного віку і статі, бажаючих друкованого слова, які накидаються на кожний свіжий друкований орган, як на який-небудь скарб”¹⁰.

У 1882 р. молодь єврейської громади Житомира виступила з пропозицією створити громадську бібліотеку. Збирали гроші, книги і періодичні видання. Більшість літератури було подаровано рабином Житомира І. Кулішером. У фонді бібліотеки нараховувалось майже 200 книг з юдаїзму на івриті, велика кількість літератури була російською та німецькою мовами. Невдовзі внаслідок недбалого керівництва бібліотека перестала функціонувати. Успішна робота значної кількості єврейських приватних навчальних закладів потребувала забезпечення учнів навчальними підручниками, посібниками і літературою, в першу чергу виданою російською мовою. З приводу цього І. Кулішер вніс пропозицію Петербурзькому товариству розповсюдження освіти серед євреїв про створення бібліотеки для учнів приватних училищ Житомира. Товариство надіслало 97 книг з видань, які були допущені до використання в народних училищах, а сам ініціатор справи пожертвував 30 примірників¹¹. Впродовж XIX ст. бібліотеки молитовних шкіл, казенних і приватних училищ накопичили значний досвід організації індивідуальної і масової роботи з учнівською молоддю, виховуючи їх на духовних цінностях єврейства.

В 1896 р. у „Волинських єпархіальних відомостях” були надруковані „Правила про шкільні бібліотеки”, які містили чітку інструкцію з організації фонду бібліотек навчальних закладів, інвентаризації та каталогізації літератури, збереженню і реєстрації книг, були вказані обов’язки бібліотекарів, вчителів та учнів, розроблені заходи боротьби з боржниками, пропонувався досвід роботи з релігійною літературою.

На початку XX ст. на Волині функціонували бібліотеки двох типів: громадські і приватно-громадські. Громадські бібліотеки, отримавши дозвіл на відкриття на ім’я громади чи установи, в силу свого офіційного статусу, залучали до роботи співробітників, отримували значні благодійні внески грішми і книгами, швидко завойовували симпатію і довіру населення. Громадськість не боялася зловживань з боку керівництва бібліотек, адже вищим керівним органом були загальні збори

членів, які в будь-який момент могли змусити правління змінити характер і напрямок своєї діяльності. Якщо у 1905 р. у Волинській губернії працювала одна єврейська громадська бібліотека, то в 1910 р. їх стало п'ять. У Житомирі сприяли розвитку культури, освіти єврейського населення дві бібліотеки (при товаристві приказчиків і при синагозі), по одній було у Коростені, Судилкові, Кременці.

Приватно-громадські бібліотеки отримували дозвіл на відкриття на ім'я приватної особи, але в основі своєї роботи були ті ж принципи: відсутність комерційної мети, загальнодоступність і колегіальне управління. У 1905 р. на Волині працювало 10 приватно-громадських бібліотек, а в 1910 р. їх нараховувалось 14. Вони функціонували у Житомирі, Заславлі, Корці, Луцьку, Острозі, Острополі, Полонному, Старокостянтинові, Черняхіві, Чуднові, Володимир-Волинському, Дубно, Любарі, Новоград-Волинському.

Важливого значення набувають приватні бібліотеки. В Житомирі були відомі бібліотеки А. Штейнгауза й А. Вакса, в Луцьку – Г. Лібермана і М. Дікштейна, у Старокостянтинові – М. Рабиновича, в Ізяславі – М. Шапіро. У 1912 р. на Волині функціонували 45 бібліотек, читачами яких була досить значна кількість євреїв. Великою популярністю у Луцьку користувалася єврейська приватна бібліотека Я. Рехмана.

Розвиток книгодрукування і бібліотечної справи у євреїв Волинської губернії мали надзвичайно важливе значення для становлення розвитку єврейської освіти і виховання, сприяли розповсюдженню наукових знань, досягнень світової гуманітарної культури, були спрямовані на формування і підвищення духовних потреб і запитів єврейської спільноти, а особливо підростаючого покоління. Значна мережа друкарень, бібліотек та книжкових магазинів Волині допомагали єврейській молоді у самопізнанні, самовизначенні та самореалізації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г., Т. 8, Волынская губерния. – СПб., 1904.; 2. Там само.; 3. Огієнко І.І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994.- С. 246; 4. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: 16 т. – СПб, 1908 – 1913.- Т. 7.- С. 660-602; 5. Рассвет. – 1860 – №19; 6. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: 16 т. – СПб, 1908 – 1913.- Т. 15.- С. 855; 7. Недельная хроника Восхода. – 1883. – №33; 8. Волыньские губернские ведомости. – 1861. – №46; 9. Волыньские губернские ведомости – №49; 10. Недельная хроника Восхода. – 1883. – №33; 11. Волинь – 1897. – №68.

І.В. Колодюк

МАГІЧНЕ ЛІКУВАННЯ РАЦІОНАЛЬНО ПОЯСНЮВАЛЬНИХ ХВОРОБ НА ПОЛІССІ (ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ¹)

Здоров'я є нормою людського існування, а хвороба порушує цю норму. Хвороба – нездужання, відхилення від форм фізичного, фізіологічного та психічного станів. Протягом усього свого існування людство бореться з хворобами різними засобами – як раціональними, так й ірраціональними. Багато з ірраціональних засобів залишилося в минулому, деякі продовжують існувати і в наш час, незважаючи на розвиток наукової медицини.

Вивчаючи народну медицину, дослідники неодмінно торкалися питання лікування хвороб та поглядів народу на самі хвороби. Більшість з них проводили умовну класифікацію хвороб. Так, Є.Шарко ділив їх на два види. До першого він відносив хвороби, які походять від природних причин, зокрема застуда. Другу групу, за дослідником, складають хвороби, які спричиняють надприродні сили. Відповідно звідси і витікають два способи їхнього лікування. Так, перший вид хвороб лікується переважно ліками, які прямо впливають на хворий організм людини; другий – різними марновірними засобами, дії яких направлені переважно проти тих злих сил, від яких і виникла хвороба². В.Доманицький поділяв хвороби на "зверхні" і внутрішні. Так, до зверхніх належать "опек", "нарив" тощо, до внутрішніх – "пристріт", "вроки"³. Б.Грінченко виділяв хвороби фізичного і психологічного характеру⁴.

Схильність до поділення хвороб простежуються і в пізніших працях. Зокрема, дослідниця народної медицини З.Болтарович умовно поділяла хвороби на дві категорії. Першу складали хвороби застудного характеру, шлунково-кишкового тракту, хвороби, пов'язані з важкою фізичною працею, різноманітні рани, порізи, опіки тощо. Другу групу являли собою ті хвороби, які начебто виникають

без видимих на те причин: загальне ослаблення організму, недомагання, головні болі, психічна депресія тощо⁵.

Російська дослідниця Г. Кабакова пропонує наступну класифікацію:

1. Хвороби, пов'язані з порушенням заборон;
2. Хвороби, які мають раціональне пояснення;
3. Хвороби наслані ("зроблені")⁶.

Як бачимо, більшість дослідників тяжіли фактично до того, що поділяли хвороби на раціонально пояснювані (зовнішні, видимі) та на ірраціонально пояснювані (магічні). Лікуванням першого виду хвороб займається офіційна медицина, другої – народні лікарі.

Ми пропонуємо свою класифікацію хвороб, не претендуючи на її вичерпність. До першої групи віднесемо ті хвороби, які мають різні симптоми, проте ті обставини, що вони виникають раптово і не діагностуються офіційною медициною, примушують думати, що виникли вони від "поганого" ока чи думки або спеціально "наслані" людьми, які володіють знаннями з чорної магії.

Другу групу можуть складати хвороби, виникнення яких має раціональне пояснення, проте лікуються вони "магічними" методами. Зокрема, зубний біль, "удар", "кров", "золотнік", "чорна хвороба", "рожа", "волос". Зупинимось детальніше і розпочнемо з хвороб шкіри.

"Рожу" розпізнавали за зовнішніми ознаками. Це, здебільшого, почервоніння шкіри, свербіж, інколи з'являлися пухирі: "Вона червона, свербить і пече, зробиться пухир і нариває, може рана велика зробиться"⁷. Проте трапляються випадки ірраціонального методу розпізнавання. Шептуха спалює льон і спостерігає, чи летять іскри до стелі, чи ні. Якщо летять, то вона впевнено діагностувала, що у хворого рожа, якщо не полетять – то ні⁸.

Відносно процесу лікування – "спалювання" рожі, то він відбувається традиційним способом і лишається незмінним. "Шептуха" бере три чи дев'ять льняних пасом (бажано освячених) та шматок червоної тканини. Тканину кладе на хворе місце, бере одно пасмо льону, підпалює і шепче замовляння. Наведемо для прикладу: "Чого ти, ружа, сходилася? Чи ти з вітру, чи ти з пристриту? чи болюча, чи колюча, чи приспана, чи наслана. Я тебе виговорюю, з білої кості, з червоної крові. Кості не ламати, крові не бунтувати. А над річкою дуб стоїть, у тім дубі орел сидить, а в тому орлі – качка, а в тій качці – яйце. Як те яйце без води не розварити, так ти, рожо, розойдись. Иди, рожо, на великій моха, на великій болота, там бувай, а (ім'я) здоров'я вертай"⁹.

Процес повторює відповідно 3 чи 9 разів. Після спалювання попелом з льону засипає рану й обв'язує її ганчіркою¹⁰. Цей спосіб є стандартним і майже всі опитані знахарки розповідали переважно одне й те саме. Інколи радять "палити рожу" у трьох баб: "й одна об другій щоб не знала". Вважалося, що найуспішніше спалює рожу та баба, яка "або сама менша або сама старша (у сім'ї, серед дітей. – І. К.), а середнім, кажуть, не так дається"¹¹.

Використання тканини саме червоного кольору зумовлене, як вважала видатна дослідниця народної медицини українців З. Болтарович¹², тим, що базувалося на дії принципу імітативної магії (запальні процеси шкіри асоціювалися із червоним кольором, а схильність до аналогії – один з найпоширеніших методів лікування не тільки в українців, а й у багатьох народів¹³. Підтверджували це і самі шептухи, відповідаючи на питання, чому при "спалюванні" треба використовувати тільки червону тканину: "От іменно через то, що і рожа красна"¹⁴. Сам же процес паління шептухи пояснюють таким чином: "Шоб добре вигрівало, це ж льон палиться на людині, то воно ж вигрівается"¹⁵. Інша ж пояснила це так: поміч іде від того, що хворий нюхає палений льон, запах якого є корисним для хворого рожею¹⁶.

При досить стандартних розповідях про лікування рожі зустрічаються й особливі. Зокрема, шептуха із західного Полісся розповіла про те, що є рожа рання, а є й вечірня, тому приходиться треба зранку й увечері. Уранці читається одна молитва, увечері – інша¹⁷.

Причиною виникнення "волосу" могли слугувати нариви на пальцях рук чи ніг. Назва цієї хвороби мотивується віруванням у проникнення в організм людини водяного ниткоподібного черв'яка, що нібито утворився із кінської волосини. Поліщуки вважають, що така волосина найчастіше плаває у річці і проникає в організм через дрібні пошкодження, ранки. Проте на правобережному Поліссі під волосом розуміють випирання назовні кісток, суглобів, а жителі Мозирського та Єльського районів Гомельщини взагалі не знають такої хвороби.

Обов'язковими атрибутами при лікуванні "волосу" мали бути дев'ять пшеничних колосків та мисочка з теплою водою. Для більшого ефекту шептухи роблять три пучки колосків, у кожному по дев'ять. Їх зв'язують, прикладають до хворого місця і поливають гарячою водою¹⁸. Причому такий метод, який називався "вилиття волосу", був не тільки лікувальним, а й діагностичним. Якщо

.....
колоски "беруться косами до кучи, і не можна роздерти"¹⁹, впевнено ставили діагноз, що це волос. На території між гирлами Стиру та Горені практикується виливання волосу на віск²⁰. Виливаючи на віск, знахарки шепчуть: "Волос виливаю, виговораю. Тут тобі не колоти і не пороти, червоної крові не розливати, білого мозку не тирати, з червоної крові, з жовтої кості, з білого лица, з чорних (русявих) кос"²¹.

Лікування зубів в українців взагалі і в поліщуків зокрема майже завжди традиційно пов'язується з фазою місяця, причому головну роль у лікуванні відводять "молодику". Пов'язано це з тим, що дія місяця вважалася сприятливою в період його зростання²². "До того ж, наші предки причислювали місяць до астральної тріади разом із зорями та сонцем, де він був головним божеством"²³.

Щоправда, деякі шептухи вважають, що більше сприяє лікуванню старий місяць. Тут головну роль відігравала аналогія, бо "старий сходить, а молодий ще розвивається" відповідно до того, біль має зійти, як і старий місяць²⁴.

На Рівненщині радили замовляти зуби у такий спосіб: на молодика піти в поле, віднайти на землі кістку і тричі прикласти до хворого місця, примовляючи замовляння²⁵. Майже в усіх замовляннях "до зубів" головними "героями" виступають місяць та мерці: "Місяцю молодик, ти високо літаєш ти далеко відаєш. Чи не був ти на том світі, чи не бачив ти неживого?"

– Бачив.

– А в неживого зуби болять?

– Не, не болять.

– Так щоб у мене не боліли, не свербіли і не ятрились"²⁶

А.Темченко припускає, що звертання до місяця спричинено уявленням про те, що місяць світить для мертвих²⁷.

Відносно "ролі" мерців у лікуванні зубів, то вона присутня не лише в замовляннях. Зубного болю намагалися позбутися за допомогою справжніх мертвих: цілують померлого і стараються його непомітно вкусити, вірячи, що зуби замруть, як померлий. На похоронах колупаються соломинкою в зубах і кидають її у могильну яму, обводять мізинцем кругом рота померлого і примовляють: "Як вмершого заніміло тіло, так нехай заніміють мої зуби"²⁸. Підв'язували лице тим платком, яким підв'язували щелепу покійному²⁹.

Деякі "шептухи", окрім замовлянь, застосовують і конкретні дії. Так, одна з них розповіла, що вона "чавить зуби" малим дітям, у яких опухають ясна, таким чином: пальцем давить на них, поки не вийде весь гній. При цьому тричі або дев'ять раз проказує таке замовляння: "Зубища, зубища, ідіть на кроковища, з кроковищ на небо, бо там (імя) зубки треба"³⁰.

У середині ХХ ст., окрім замовлянь, при лікуванні зубів застосовували ще й такі методи: парилися над чавуном з вареною картоплею, прикладали до зубів відварене коріння слив – одноліток³¹. Шептухи добре знали, що їхні способи не завжди були ефективними. Одна з них щиро призналась: "І не кожний місяць так тобі допоможе, зуби є зуби"³².

Удар, "звих" – це хвороба, яка, з одного боку, має цілком раціональне пояснення: падіння і необережне ступання призводять до пошкодження тканини організму, порушення м'язових волокон. Проте, за переконанням поліщуків, ця хвороба є демонічною істотою. За поліським повір'ям, просто так людина ніколи не впаде. Коли ж упала, то це значить, що з нею нечистий бавиться, до того ж удар ніколи сам не пройде, доки його не замовиш.

Удар здебільшого замовляли. В основному ніяких обрядодій не виконували. Примовляючи, водили рукою чи свяченим ножом по хворому місці, хоча інколи і трапляється інформація про певні обрядодії при лікуванні цієї хвороби. Зокрема радили на болоче місце сипати пісок і примовляти: "Вдари, вдари, землю орали. Под це пісок сіяли. Як цьому піску не розвивається, так ударам не оживать, на жовтом кості, на червоної крові, на білому тілі опуху не давати. Вдари, вдари, ідіте з костя, і з великої, і з малої, із жили, із кості. Тут тобі не стояти, костя не ламати, красної крові не сушить, от болу освободить, здоров'ям наділить"³³.

Як варіант: по хворому місцю водити 9 сухими трісочками і казати: "Як цьому дереву на пні не стоять, голлем не махать, листям не зеленить, корнем не обростать, так цей болі колючой, болючой, сверблючой не колоть, не пороть, не щимить, не ятриться"³⁴.

При замовлянні крові особливих обрядодій не використовували. Як правило, воно зводилося до того, що знахарка свяченим ножом хрестила ушкоджене місце і замовляла його: "Ішла костяна баба з кам'яної гори, з кам'яною дійницею до костяної корови. Коли з кам'яної корови молоко потече,

тоді рабобожому (ім'я) кров потече"³⁵, як варіант: "Ішло три каліки через бистрії ріки, одне сиче, друге рубає, третє кров замовляє"³⁶.

На означення хвороби "підорваного" живота зафіксовано такі назви: зорвав живота, пудурвавс, ураз, зорвав золотніка, опушченіє желудка, пудвередився, зрази, тре подібрат враз, дитинець, родімець, тре золотніка направіт"³⁷. Поліщуки найчастіше вживають лексеми ураз, золотнік, дитинець. Житомирський дослідник В.Мойсієнко, займаючись аналізом замовлянь від золотніка, дійшов висновку, що "дитинець" може бути якоюсь таємничою істотою в організмі, що вимагає до себе неабияких почесей: постійне місце, золоте крісло, дороге сидіння тощо. Звернення до нього особливо шанобливі: "добрий чоловіче", "Божий приказниче", "Божий помічниче", "мій батенько". Усе лікування зводиться до встановлення "враз" на місце. І дійсно, не можна не погодитися з В.Мойсієнком, що це єдина хвороба, яку не виганяють з організму, а, навпаки, вмовляють, щоб лишилася. Це наводить дослідника на думку, що враз (золотнік) уявлявся не як ворог, а, навпаки, як своєрідний ангел-охоронець, своєрідне божество"³⁸. Останнє твердження видається певним перебільшенням. Усі поліщуки однотайно розповідають про те, що "золотнік" виникає у людей внаслідок важкої фізичної праці, надмірного перенапруження. За медичними знаннями мешканців цього регіону, підірваний живіт може викликати низку інших хвороб. Зокрема шлунка, хребта, серця, легенів, а інколи й бездітність у жінок"³⁹.

"Золотнік" необхідно "ставити". Для початку існувала певна діагностика. "Баба" пересвідчувалася: чи справді людина була "зорвана". Для цього хворий лягав на підлогу, а баба клала пальця на пупа і пересвідчувалася – б'ється "враз" чи ні: "Враз б'ється на пупу, як серце тюкає, а як подорваний, то аж буде під грудьми"⁴⁰. Якщо "враз на пупу не бився", то це означало, що людина зорвана, і "враз" треба ставити на місце. "Ставлять золотнік", як правило, у такий спосіб: баба, знайшовши, де враз б'ється, помаленьку тиснула на нього рукою, підводячи до пупа, примовляючи замовляння: "Вразе, вразику, золотий князіку, по бокам не ході, за спину не бері, в чересла не впадай, под груді не подпірай. Сядь собі на місечку, на золотом крісleckу. Там тобі буде шо піти, шо їсти. Просимо вразіка на місце сісти. Там тобі будуть столи позастілани, а кубки поналивані. Як ми тебе не знали, то ми тебе не чіпали, як ми тебе стали знать, стали на місечко прохать"⁴¹.

Ставили "золотнік" ще й у такий спосіб: хворому на пуп кладуть кусочок хліба чи зрізану картоплину, у які встромлюють 9 сірників, запалюють і накривають горщиком. А ще ставили на живіт череп'яний горщик з гарячою водою, кидали туди дев'ять маленьких камінців. Ставили золотнік і "на сокіру": сокіру ставили лезом до підлоги, а на обух налягали. Всі ці засоби були направлені на те, щоб притягнуть "враз" до пупа"⁴².

Після встановлення вразу рекомендували декілька днів нічого важкого не піднімати, інакше "враз" буде "бродячий", тобто при будь-якому фізичному навантаженні зриватиметься. Тоді дуже важко закріпити його на своєму місці.

Отже, підсумовуючи все вище сказане, зазначимо, що ряд хвороб, які діагностуються офіційною медициною, на Поліссі лікуються ірраціональними методами. Це можна пояснити народними віруваннями у магічне (не дивлячись на їх раціональне) походження цих хвороб, а звідси виходить поширений народномедичний принцип "чим забився, тим лікуйся".

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Польові етнографічні матеріали зібрані автором під час комплексних наукових експедицій, організованих Центром захисту культурної спадщини при МНС України у 2003 – 2004 рр. до переселенців з Чорнобильської зони (опитано більше 100 респондентів, переселених з Овруцького, Лугинського, Олевського, Народицького, Коростенського, Смільчинського, Малинського, Поліського, Іванківського районів Житомирської області). До статті залучені відомості, зібрані у 2003 р. під час експедиції до Зарічнецького та Дубровицького р-ів Рівненської обл. Матеріали зберігаються у науковому архіві кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Далі: Архів КЕК); 2. Шарко Е. Из области суеверий малороссов Черниговской губернии (народная медицина и представление о загробной жизни) // ЭО. – 1891. – Вып. 1. – С. 169–173; 3. Доманицький В. Народна медицина в Ровенському повіті на Волині // Матеріали до україно-руської етнології, – Львів, 1905. – Т. 6. – С.106; 4. Гринченко Б.Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1895-1897. – С. 24; Гринченко Б.Д. Из уст народа. – Чернигов, 1901. – С. 145; 5. Болтарович З. Народна медицина українців. – С. 19; 6. Кабакова Г. Антропология женского тела. М., 2001. – С.40-42; 7. Архів КЕК. – Ф.4. – П.4. – №84. – Арк. 21; 8. Там само. – Ф.4. – П.4. – №83. – Арк. 9; №87. – Арк. 19; №88. – Арк. 6; 9. Там само. – Ф.4. – П.4. – Од. зб. №89. – Арк. 16; 10. Там само. – Ф.4. – П.4. – №88. – Арк. 6; 11. Там само. – Ф.4. – П.4. – №87. – Арк. 19; 12. Про З.С. Болтарович див. ст. Колодюк І. З. Болтарович – видатна дослідниця народної медицини українців // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – К.: Унісерв, 2003. – Вып. 14. – С.151-153; 13. Болтарович З. Народна медицина українців. – К., 1990

– С.161;14 Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– №86. – Арк. 8; 15. Там само. – Ф.4. –П.4.– №85. – Арк. 8; 16 Там само. – Ф.4. –П.4.– №85. – Арк. 8; 17 Там само. – Ф.4. –П.4.– №105. – Арк. 8; 18. Там само. – Ф.4. –П.4.– №85. – Арк. 26; Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– №91. – Арк. 6; 19. Там само. – Ф.4. –П.4.– №83. – Арк. 9; 20. Там само; 21.Там само. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №97. – Арк 20; 22. Афанасьєв А. Древо життя. – М., 1983. – С. 70; 23. Мойсієнко В. Про дохристиянські божества та символічно-магічне кліше в поліських замовляннях // Народна творчість та етнографія. – 1992. – №2. – С. 44; 24. Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– №86. – Арк. 25; 25. Гурін І.І. Замовляння (ворожіння) // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3. – Од. зб.986. – Арк. 16; 26. Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №87. – Арк. 10; 27. Темченко А. Українські лікувальні замовляння: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2003 – 20 с.; 28. Ульяновська С. Магічні елементи поліського поховального ритуалу (на матеріалах Волинського та Центрального Полісся) // Народна творчість та етнографія. – 1992. – №2. – С. 72; 29. Беньковський І. Смерть, погребення і загробна життя по поняттям і верованням народу // Киевская старина. – 1896. – №9. – С. 244; 30. Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– №85. – Арк. 17-18; 31. Гурін І.І. Народні порівняння, бувальщини, народна медицина // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3. – Од. зб.210. – С. 49, 71; 32. Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– №87. – Арк. 10; 33. Там само. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №103. – Арк. 5;34 Там само. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №102. – Арк. 10;35 Там само. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №95. – Арк. 32; 36 Там само. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №87. – Арк. 8; 37 Мойсієнко В. Про дохристиянські божества та символічно-магічне кліше в поліських замовляннях – С.46; 38 Мойсієнко В.М. Номінація в поліській народній медицині...;39 Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження.–Львів, Інститут народознавства НАНУ, 1997. – Вип. 1. Київське Полісся 1994. - С.206; 40 Архів КЕК. – Ф.4. –П.4.– №105. – Арк. 10; 41. Там само. – Ф.4. –П.4.– Од. зб. №105. – Арк. 6; 42. Там само. – Ф.4. –П.4.– №101. – Арк. 9-10.

І.Ю.Козинець

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УТВЕРДЖЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ НА ВОЛИНІ

В історії українського народу доби національно-визвольних змагань є чимало періодів, які викликають значний науковий інтерес. До таких можна віднести процес державотворення в Україні за часів гетьмана П.П. Скоропадського. Особливо цікавими є питання здійснення гетьманських перетворень в окремо взятих регіонах Української Держави, це на даний час є досить актуальним і найменш дослідженим. Серед ряду губерній, що входили до складу гетьманської держави, вагоме місце належить Волинській.

Метою даної статті є спроба показати економічні та соціальні умови Волинської губернії на початку 1918 року, які стали підґрунтям для утвердження гетьманської адміністрації.

Для вивчення названої проблеми важливе значення мають матеріали першого Всеросійського перепису 1897р¹ і матеріали, вміщені в розмаїтих оглядах Волинської губернії², що подають відомості про кількісний склад її населення. Статистичний огляд і короткий аналіз розвитку основних галузей господарства Південно-Західного краю, складовою частиною якого була Волинь, подано у праці “Весь Юго-Западный край”³ та “Юго-Западный край. 1907 год”⁴.

Оскільки губернія була краєм, в якому велике землеволодіння було основою господарювання, то увагу дослідників тією чи іншою мірою привертало питання організації господарства, розміри землеволодінь, здійснення управління в маєтках і їх власники. До таких належить робота І. Полякова⁵, в якій характеризується приватне землеволодіння Волинської губернії.

Однак найбільш важливу інформацію з даної проблеми містять матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та державного архіву Житомирської області.

Розглянемо кількісний склад населення Волинської губернії, поданий першим Всеросійським переписом 1897р (див. табл. №1)

Таблиця №1.

Соціальний склад населення Волинської губернії на 1897 р.⁶

№ п/п	Стани	Загальна кількість душ	В %
1	Дворяни спадкові	34682	1.16%
2	Дворяни особисті	12342	0.41%
3	Духовенство	14955	0.50%
4	Почесні громадяни і купці	9622	0.32%
5	Міщани	640210	21.42%
6	Селяни	2241062	74,96%

Наукові записки

7	Іноземні піддані	30112	1,01%
8	Інші стани	6497	0,22%
	Всього	2989482	100%

Як бачимо, більшість населення губернії становили селяни, а заможні верстви населення, до яких входили дворяни, духовенство, купці і частина міщан становили всього близько 25%. Проте саме цій частині суспільства належала найбільша кількість багатств губернії. Вона володіла найкращими землями і маєтками, великими фабриками і заводами, розгалуженою мережею магазинів в усіх куточках України та за її межами. До таких потрібно віднести сім'ї Терещенків, Потоцьких, Сангушків, Уварових, Дуріліних, Рау.

До найбагатших землевласників не тільки Волині, а й усієї України належала династія Терещенків, які стали скуповувати землі, починаючи з 1860-х років, і здійснювали цей процес до 1910-х років. На початок ХХ ст. із куплених Миколою, Костянтином, Іваном, Федором і Семеном Артемовичами Терещенками володінь виділялись два комплекси, один із яких належав спадкоємцям Миколи і Федора, інший – Івана і Костянтина. Володіння братів Миколи і Федора, що знаходилися у Волинській губернії, включали Андрушівське (16935 дес), Червонське (16261 дес), Коровинецьке (16935), Привітівське (5759 дес), Мястівка (4372 дес), Приліпи (1615 дес) і виділялися високим рівнем благоустрою⁷.

Сім'я Терещенків була типовим представником поміщиків капіталістичного типу. Загальна площа їхніх земель складала 122338 десятин, із яких 75705 десятин відводились під пашню і тільки 3882 десятини або 5% здавалось в оренду селянам. Власне капіталістичне господарство велось на 95% орних земель. 66834 десятини оброблялися власними засобами і тільки 4983 десятини – селянським реманентом. Іноді селяни наймалися до поміщиків тільки на в'язку снопів або жатку⁸.

Вагоме місце в соціально-економічному розвитку Волині завжди належало польській шляхетській верстві. Перебуваючи у меншості (частка польського населення серед жителів губернії складала на 1912р 6,3%)⁹, шляхта мала найбільші земельні володіння у регіоні.

Серед великих землевласників Волині кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. потрібно назвати князя Романа Владиславовича Сангушка, що був власником понад 65 тис. дес. землі в Заславському повіті (маєтки в містах Заслав, Білогородка, Славута)¹⁰, із яких 39137 дес. становили лісові угіддя, що принесли у 1895 – 1896 рр 173254 карбованці чистого доходу¹¹.

Своїм багатством і впливами серед польської магнатерії Волині виділялась родина Потоцьких. Основу земельної власності графської родини складали маєтки Новоград-Волинського і Заславського повітів. На початку 90-х років ХІХст. земельна і промислова власність родини перейшла до рук останнього нащадка Волинської династії Потоцьких – Йосипа Альфредовича Потоцького. Землеволодіння графа були розділені на 4 самостійні адміністративні одиниці: Шепетівський маєток (14212 дес.), Антонінський (12480 дес.), Смолдирівський (12327 дес.), Пліщівський (19255 дес.)¹² Якщо в Антонінському маєтку були лише орні землі, то в Шепетівському, Смолдирівському і Пліщівському активно велось лісове господарство.

Про розміри маєтків і рівень господарювання магнатів можна судити із того, що найбільша кількість капіталів краю була зосереджена саме в латифундіях. Це підтверджують такі факти: число маєтків, де було більше 50 коней, на 1891 рік становило 836, на 1905 рік їх стало 949, а в 1912 році – 1069. Окрім робочих коней у маєтках Сангушків, Потоцьких, Браницьких, Любомирських вирощували на кінних заводах породистих скакунів, відомих по всій Європі, обраховуючи їх сотнями голів. Серед тяглової сили було багато волів. Стільки тяглової сили не було в жодному регіоні імперії: на чорнозем'ї північної зони, яке йшло після губерній Правобережжя, на 1912 рік існувало всього 599 маєтків, де нараховувалось понад 50 коней. Тобто, на Волині, Поділлі й Київщині напередодні світової війни тяглової сили було від двох до ста разів більше, ніж де-інде в імперії¹³.

З кінця ХVІІІ століття починається процес утвердження на українських землях Правобережжя російської знаті. Цьому сприяла агресивна політика Росії, якій внаслідок трьох поділів Польщі (1772р, 1793р, 1795р) дістались Київщина, Волинь та Поділля.

До найбагатших магнатів-росіян належала родина Уварових. Ще в 1806 році княгиня Марія Зубова (уроджена Любомирська) подарувала своєму чоловікові в третьому шлюбі генералу від кавалерії Федору Уварову Звягельський, Ємільчинський та Сербівський ключі в Новоград-Волинському повіті. Загальна площа цих маєтків становила понад 20 тис. десятин. До 1917 року родина Уварових вважалась однією з найбагатших не лише у Новоград-Волинському повіті, а й на всій Волині¹⁴.

Серія: ІСТОРІЯ

Окрім дворян, значні володіння у волинському краї мали російські купці. До таких відносяться брати Дуріліни. Зокрема, в Житомирському повіті Михайлу і Андрію Дуріліним належали два маєтки: Денишівський, в якому нараховувалось 2101 десятина землі і 9440 десятин лісу, і маєток в районі селища Висока Піч, де було 496 десятин землі і 1470 десятин лісу. В свою чергу Василю і Олександрю Дуріліним належав Сущанський маєток, розташований в Овруцькому повіті, що включав 128 десятин землі і 7434 десятини лісу. Усього ж купцям належало 21930 десятин землі. Важливим є той факт, що на території Денишівського маєтку знаходились багаті поклади залізної руди, яка використовувалася для виплавки чавуну на заводі, що належав власникам маєтку¹⁵.

Багата на земельні і природні ресурси Волинь стала місцем, де зосередилась найбільша кількість німецьких поселенців Правобережної України. Тут проживала 171 тисяча німців (5,7% від загальної кількості всіх жителів губернії), в той час як у Київській губернії їх було всього 19 тисяч (0,4%), а в Подільській вони зовсім були відсутні¹⁶. Більша частина їх ставала орендарями, але й були серед них надзвичайно багаті, і тут першість тримає німецький підданий Вільгельм Рау. У Волинській губернії йому належало 8 маєтків, загальною кількістю 22387 десятин, із яких 10210 десятин становили лісові угіддя¹⁷. Господарська діяльність пана Рау була направлена, в основному, на вирубку лісу і вивіз його за кордон.

Отже, із вищенаведеного можна зробити висновки, що позиції великих землевласників Волинської губернії були надзвичайно сильними. Найбільша кількість капіталів зосередилась у латифундіях, які займали 4,7 млн десятин. Володіння розміром більше 500 десятин у губернії на 1905 рік складали 90% по відношенню до надільної селянської землі, а по Південно-Західному регіону – 76,2%¹⁸. Для роботи на землі власники господарств використовували коней і волів, кількість яких обраховувалась десятками тисяч. Вагоме місце у збільшенні доходів землевласників займали вирубка і продаж лісу, завдяки якій на Волині активно почало розвиватися лісове виробництво.

Значні зміни, що відбулися в соціально-економічному і політичному житті Російської імперії в другій половині XIX століття вимагали від поміщиків нового підприємливого підходу до господарювання. Маючи кошти, землевласники перетворювали свої маєтки на великі капіталістичні господарства, що працювали виключно на ринок. Посилювалась товаризація і спеціалізація землеробства, у системі якого одними з головних сільськогосподарських культур залишались зернові. Повсюдно проводилась заміна малопродуктивних культур більш цінними, зокрема пшеницею, яка була основною сировиною для розвитку борошномельної промисловості. За кількістю млинів Південно-Західний край займав третє місце в Російській імперії. В 1893 році, за даними Департаменту Торгівлі і Мануфактур, тут діяло 397 млинів - із них у Волинській губернії – 36¹⁹, а вже в 1910 р. на Волині нараховувалося 400 млинів загальним оборотом в 28 млн. крб. Майже половина із них була обладнана за останнім словом техніки і мала від 2 до 12 перевалів, виробляючи щоденно 20 тис. пудів борошна²⁰. Найбільші товарні млини (виробництво яких становило 100 тис. пудів борошна) розташовувалися у Житомирському повіті. Тут зосереджувались млини різного типу: парові, газові, водяні, вітряні і, навіть, дизель-моторні. Серед їхніх власників потрібно назвати спадкоємців М. Х. Холоденка у Житомирі, на виробництві яких працювало 48 чоловік, а кількість виробленого продукту складала 430000 пудів борошна в рік; К.І. Варварову, яка будучи власником, здавала млин в оренду Л.Зозовському, А. Венделю, І. Шуфу і І.Торчинському, де працювало 18 чоловік, що виробляли 175000 пудів борошна; Володимира Генфеля, який володів єдиним у повіті дизель-моторним млином у с. Крошня, на якому працювало всього 3 чоловіка і вироблялося 60000 пудів борошна в рік і, звичайно, сім'ю Терещенків, яким належало в повіті 6 млинів, із них 2 знаходились у м. Андрушівка і виробляли 204400 пудів борошна в рік²¹.

Заробітна плата робітників борошномельних закладів мала певну градацію: робітники при вальцях отримували 13 – 17 крб. на місяць і продукти харчування, машиністи на великих млинах – по 25-40 крб., мірошники та їх помічники – від 30-40 і в окремих випадках до 100 крб. на місяць. Мірошники виконували обов'язки головних механіків або управителів²². Для того, щоб зрозуміти, на скільки вистачало робітникам такої плати, наведемо деякі ціни на продукти харчування на території Правобережної України в 1900 – 1914рр (див. табл. №2).

Таблиця №2

Ціни на продукти харчування в губерніях Правобережної України на початку XX ст.²³

Назва товару	Один. виміру	Ціна у крб.	Назва товару	Один. виміру	Ціна у крб.
Мука житня	кг	0,06 – 0,07	Курка	1 шт	0,45 – 0,85
Гречка	кг	0,11	Телятина	кг	0,3

Наукові записки

Яловичина	кг	0,17 - 0,34	Мед	пуд	7,5
Сало	кг	0,05 – 0,6	Сир	кг	0,15 – 0,22
Олія	кг	0,5	Гуска	1 шт	1,2

Як видно з таблиці, ціни на переважну більшість продуктів харчування були доступними. Якщо зіставити заробітну плату з ринковими цінами тих часів, бачимо, що навіть чорнороб при заробітній платі 60 коп. на день міг дозволити собі придбати курку або один кілограм сала чи, скажімо, понад 5 кг гречки.

Важливе місце в системі сільськогосподарських культур Волині зайняло вирощування цукрових буряків для потреб харчової промисловості і як кормової бази тваринництва. Ще у 20-х роках XIX ст. у поміщицьких господарствах України почало розвиватися цукрове виробництво. Реформа 1861 року дала певний простір для розвитку великим капіталістичним підприємствам. Південно-Західний край окреслився як район зосередження цукрової промисловості, який набув всеросійського значення. В 1907 році у Волинській губернії розташовувалося 15 цукрових заводів, три із яких належали сім'ї Терещенків: Андрушівський – М. А. Терещенку, Червонський – Ф. Ф. Терещенку і Коровинецький – нащадкам Ф. Ф. Терещенка. На заводах працювали, в основному, робітники-сезонники. Заробітна плата кваліфікованих робітників була різною: апаратники і машиністи одержували на місяць: на Андрушівському заводі 12 – 20 крб., на Червонському 10 – 37 крб.; майстрові одержували на місяць: на Андрушівському заводі 14 – 45 крб., на Червонському – 25 – 45 крб²⁴. Окрім зарплати, робітники отримували харчі: по 1,2 – 1,4 кг хліба на людину в день, по 200 – 400 г м'яса, 40 г сала й різні овочі²⁵. Сума виробництва заводів становила відповідно 853100 крб., 783500 крб., 733000 крб²⁶.

До великих цукропромислових магнатів Волині належали й поміщики польського походження. Найбільш успішно розвивалось цукрове виробництво на заводах родини Потоцьких і князя Сангушка. Разом з графінею Марією Потоцькою Роман Сангушко заснував два цукрових і один цукрорафінадний заводи у Клембівці, Кременчуці і Шепетівці. На початку XX ст. ці заводи виготовляли продукції на 331, 424 тис. та 1,6 млн. крб. Йому ж належало 45 торговельних закладів, де реалізувалася продукція підприємств. Отже, у князя був господарський комплекс по виробництву сировини для підприємств, її переробці та збуту. Все було підпорядковано раціональному веденню господарства, яке давало казкові прибутки²⁷.

В кінці XIX ст. – на поч. XX ст. найбільшим цукровим магнатом Волині був Йосип Потоцький, який володів цукровими заводами в Клембівці, Шепетівці, Кременчуці, Корці. На цих заводах йшов процес наростання виробничих потужностей, розширення виробництва, збільшення кількості найманих робітників, зростання їх заробітної плати. В 1888 році на Шепетівському цукровому і рафінадному заводах працювало 319 робітників в період виробничого сезону, а вже в 1907 році тут працювало 1353 робітника²⁸. На заводі діяло 15 парових котлів і сума виробництва становила 1.226.000 карбованців²⁹. При заводі функціонувала лікарня на 4 ліжка. Лікування робітників здійснювалось за рахунок власника. Завод розпочинав свою роботу десь 10 вересня і переробляв сировину до половини листопада³⁰.

Український цукор експортувався у різні країни світу: Англію, Голландію, Францію, Бельгію, Німеччину, Італію, Іспанію, Австрію.

Наступною важливою галуззю промисловості по переробці сільгосппродукції в губернії було винокуріння. Процес розорення дрібних винокурних підприємств, технічна переоснащеність (встановлення перегінного апарату системи Пісторіуса) привели до того, що кількість підприємств зменшилась, але випуск продукції збільшився. У 1913 році на Волині нараховувалося 132 винокурних заводи проти 71 у Київській губернії і 97 у Подільській. Найбільший із заводів знаходився у містечку Червоному Житомирського повіту і належав Ф. Ф. Терещенку. Щорічно тут вироблялося до 30 тисяч відер спирту. В своєму виробництві винокурна промисловість найбільше використовувала картоплю (55% виходу спирту), решта – патока (28% спирту) і хлібні припаси (17% спирту)³¹.

Серед інших районів Російської імперії Південно-Західний край посідав одне з перших місць в експорті спирту за кордон. В середньому за п'ять років (1906 – 1910 рр) вивіз спирту склав 67,4% загальноросійського експорту, причому його вивіз у Волинській губернії становив 16,5%, Київській – 15,7%, Подільській – 35,2%³².

Успішно розвивалось на Волині паперове виробництво. За кількістю фабрик на 1913 рік Волинська губернія займала перше місце в Південно-Західному краї. В ній знаходились всі три деревно-масні фабрики (2 знаходились у Дубенському і 1 в Новоград – Волинському повіті) і 9

паперових фабрик (в Ізяславському повіті – 4, в Новоград-Волинському – 2, в Острозькому, Ровенському, Дубенському - по 1)³³.

Паперові фабрики знаходились переважно на Поліссі або на кордоні Полісся, де було достатньо лісового матеріалу для палива і як паперової маси, а також багато проточної води, в якій можна було встановлювати турбінні двигуни. Перші підприємства по виготовленню паперу виникли у великих маєтках, що володіли лісом.

Значна частина паперового виробництва зосереджувалась у руках князя Сангушка. На початку XIX ст. ним були засновані дві папірні в м. Славута, які у 50-х роках були переобладнані папероробними машинами. Тут виготовляли переважно “цукровий” папір, тобто для пакування цукру на заводах князя. У 80-90-х роках папірні перейшли на виробництво цигаркового паперу і увійшли до складу Дитятківського акціонерного товариства³⁴.

Дане товариство відіграло важливу роль у розвитку паперової промисловості Волині. Довгий час технічним адміністратором трьох фабрик – Дитятківської, Понінківської паперової та Миропільської картонної був талановитий підприємець Хряков. У 1893р. він разом із фабрикантами Б.Б. Вепсе та К. А. Ротермудом об'єднав зусилля на ниві розвитку паперової галузі і створив Дитятківське товариство письмопаперових фабрик з основним капіталом 180000 крб. З 1893р. Хряков обіймав посаду директора правління товариства і директора Дитятківської фабрики, оборот якої на середину 90-х років досяг 1,3 млн. крб. Одночасно він займався торгівлею папером. За короткий час товариство створило розгалужену мережу торгових точок. Склади і магазини для реалізації паперу були у Києві, Кременці, Катеринославі, Одесі, Севастополі, Москві, Ростові-на-Дону, Тифлісі та Баку³⁵.

Хряков постійно вдосконалював виробничий процес, здешевлював його, поліпшував обробіток сировини і целюлози. Тут виготовлялися всі сорти паперу, причому дуже високої якості. Саме за це на Нижньоновгородській ярмарці фабрика отримала нагороду. На превеликий жаль, у 1903 р. Дитятківська фабрика, де було зайнято 600 робітників, згоріла³⁶.

Після знищення Дитятківської фабрики найбільшими підприємствами даного товариства стали Понінківська і фабрика, що розташовувалася у селищі Стара Гута Ізяславського повіту. Понінківська фабрика стала найбільшою не тільки серед фабрик, що входили до даного товариства, а й в усій Україні. У 1914 р. на ній працювало 857 робітників. В роки війни виробництво значно зменшилося, кількість робітників скоротилася до 339. Проте продукція фабрики користувалася великим попитом, її неодноразово нагороджували медалями на міжнародних виставках³⁷.

Середнє виробництво фабрик Південно-Західного району сягало близько 220000 крб. в рік, і в цьому відношенні вони абсолютно не поступалися великим підприємствам Західної Європи³⁸.

Таким чином, незважаючи на існування великої кількості кріпосницьких пережитків, на Волині на поч. XX ст. активно розвивалися капіталістичні відносини. На основі поміщицьких господарств утворювалися великі підприємства, що спеціалізувалися на переробці сільськогосподарської продукції. Найбільшого розвитку набула цукрова, винокурна і борошномельна промисловість. Активно розвивалось паперове виробництво, що базувалося на використанні власної сировини.

Власниками найбільших підприємств були багаті землевласники - вихідці із дворянського середовища і поміщики “нового” типу: Терещенки, Сангушки, Потоцькі, Уварови.

Однак у систему капіталістичних відносин включались не тільки власники великих маєтків. Економічна модернізація суспільства, яка в основних рисах завершилася на кінець XIX ст. з утвердженням фабрично-заводської промисловості, принесла величезні соціально-економічні зрушення у середовищі населення Волині. Вивільнившись з-під пут кріпосного права, селяни Волині почали активно включатись у ринкові відносини. Прискорення цьому процесу надала столипінська аграрна реформа.

Ще починаючи від XVII ст., в селянському господарстві України панувало індивідуальне начало, громадського (общинного) землеволодіння тут не було. А тому указ 9 листопада 1906р. “Про доповнення деяких постанов діючого законодавства, яке стосується селянського землеволодіння” фактично затвердив юридичну легалізацію існуючого землеволодіння. В період з 1906 по 1910 роки приватне селянське землеволодіння зросло майже втричі³⁹.

На початок 1905 року надільні землі серед селян Волинської губернії розподілялись так: із 292387 селянських господарств до 5 десятин мали 79613 господарств (27,2%), від 5 до 10 десятин – 147699 (50,6%), понад 10 десятин – 65075 (22,2%)⁴⁰. Таким чином бачимо, що половина селянських господарств мала наділи в межах від 5 до 10 десятин (1 десятина – 1,09 гектара) і малоземелля селян Волині було відносним. Для порівняння: у Бельгії 90% селян володіли 4,5 десятинами, у Німеччині – 77%, у Франції 71%. Проте всі вони збирали врожаї втричі більші, ніж у Російській імперії⁴¹.

Причиною було те, що селянські наділи були перемішані з наділами односельців або поміщика - посмужність, яка змушувала господарів начисто виснажувати землю. Щоб уникнути такого негативного становища, реформа пропонувала відселитися на відруби і хутора, скупивши свої землі в одне місце. Це дало позитивний результат. До 1 січня 1915 року в губернії було утворено 42091 нове одноосібне господарство. За цими показниками Волинь посіла 7 місце серед всіх губерній Росії⁴².

Про переваги хутірського господарства і результати реформи можна судити зі спогадів у 1917 р. генерала-лейтенанта російської армії, а через рік гетьмана України П. П. Скоропадського: “Поздно ночью мы добрались до какого-то хуторка в 16 верстах от Новоград-Волинска, где просидели весь остаток ночи... Тут в хате я разговаривал с хозяевами. Это были хуторяне столыпинской реформы. Рано по утру я обошел с ними весь хутор и пришел в восторг от виденного. Такого порядка и довольства в крестьянском хозяйстве я еще не встречал, хотя объездил и живал подолгу среди крестьян, особенно во время войны. Хуторяне приписывали свое благоденствие выделению их на отруба. Хозяин все время к своим пояснениям прибавлял: “Да, теперь стоит работать, ничего не пропадет, никому не придется давать объяснений.”⁴³

Як і раніше, основним заняттям селян залишалось землеробство, яке уже було тісно пов’язане із ринком. Основними культурами, які домінували в господарствах волинян, були озима пшениця і цукровий буряк. Ці дві культури в господарствах південно-західного краю у передвоєнні роки давали продуктів на 80-90 млн. крб. і слугували сировиною для найбільших галузей місцевої обробної промисловості – цукрової і борошномельної⁴⁴.

Вирощування буряка було справою прибутковою і копіткою. Восени або взимку цукрозаводчики укладали із селянами договори і видавали їм аванс під майбутній урожай. Вироблену сировину селяни повинні були здати на цукрові заводи. Прагнучи зацікавити селян у вирощуванні буряку, заводи видавали їм насіння, забезпечували їх сіялками, видавали мінеральні добрива. Це сприяло запровадженню у господарствах передової системи землеробства. Бурякосіяння стимулювало найм робочої сили в господарства, оскільки буряк був більш трудомісткою культурою, ніж зернові. В таких господарствах велике значення мала праця жінок, що значно підвищувало роль жінки в господарському житті.

Росту товарності селянських господарств Волині і їх залученню до товарно-грошових відносин сприяло вирощування хмелю. Перші хмільники з’явилися у Дубенському повіті в кінці 1860-х рр. Започаткував розведення хмелю у Волинській губернії у селі Мирогоща пан Свобода, що переселився із чехами на Волинь. Спочатку вирощуванням хмелю займалися тільки чехи. Але оскільки культивування хмелю не вимагало великого земельного наділу, то незабаром хмільництво поширюється і на інші повіти. Волинські селяни переймають у сусідів-чехів культуру вирощування хмелю. Особливо активно почали займатися хмелярством хуторяни Житомирського повіту, що стали відселитися на хутора ще у кінці 80-х рр XIX ст. З’явилися села, де хмелярством займався кожен селянський двір. Закладання одного хмільника на 1 десятині обходилося в 1 – 1,5 тис. крб., а найм робітників для його обробітку близько 100 – 150 крб⁴⁵. На десятині городу висаджувалося 80 кіп (копа – 80 кущів) коренів хмелю, які при середньому врожаї давали 40-50 пудів хмелю, або 600 - 700 крб. чистого прибутку. У найгірший за врожайністю й цінами рік продаж хмелю приносив не менше 100 крб. з десятини, а в середні і врожайні роки досягав 1000 – 1800 крб. У 1905 р., коли пуд хмелю коштував 32 крб., прибуток сягав 2000 – 2500 крб., а у 1911 р., в зв’язку із неврожаєм хмелю в Європі, попит на волинський хміль був дуже високим. Ціна за один пуд сягала 35 – 40 крб.⁴⁶.

Площі хмільників зростали, збільшувалась кількість зібраного хмелю. В 1910 р. посадки хмелю займали 2500 десятин, із них 2100 належало селянам⁴⁷, а на 1913р. під хмелем було зайнято 4690 десятин. Хміль збувався у Варшаву, Київ, Москву, Дубно, Вінницю, Житомир, Луцьк, Рівне, за кордон (Німеччину)⁴⁸.

Важливе значення для селян губернії мала наявність тяглової сили, без якої життя в селі було просто неможливим. За даними кінського перепису 1905р. у Новоград-Волинському повіті стан забезпеченості кінськими був таким: 35% селянських дворів були безкінними; 2/3 жителів або 65% дворів володіли кінськими, із них – 35,2% мали по 2 коней, 14,4% – 3 коней, 7,8% - 4 коней, всі інші – 5 і більше коней⁴⁹. Така диференціація свідчить про швидкий розвиток капіталістичних відносин у селянських господарствах Волині.

Про збільшення доходів селян на початку XX ст. і підвищення життєвого рівня свідчить ріст їхніх грошових накопичень. На 1909р. у Волинській губернії існувало 106 державних ощадних кас, в яких нараховувалося 22758 селян-вкладників, що складало п’яту частину від загальної кількості всіх вкладів губернії⁵⁰.

Свої кошти селяни витрачали на купівлю землі, худоби, реманенту, машин, будівельних матеріалів. Значну допомогу для придбання необхідної техніки і матеріалів надавала держава, завданням якої було створити на селі міцну групу заможних господарів.

Таким чином, можна зробити висновки, що на початку ХХ ст. у селянському господарстві Волині швидкими темпами розвивались капіталістичні відносини. Про це свідчить процес швидкого утворення відособлених хутірських господарств по всій території Волині, який почався тут ще у 80-х рр. ХІХ ст. Споконвічне прагнення українських селян мати власну землю і вести окреме господарство нарешті почало здійснюватися. Цьому сприяла продумана і послідовна політика держави, що проявилась у формі столипінської аграрної реформи.

Пропозиції реформи про відселення на відруби і утворення хутірських господарств були схвально сприйняті жителями Волині. Реформа дала можливість селянам закріпити землю у власність. І таке бажання виявили 95,7% селянських господарств – найбільша кількість серед всіх губерній України. Відтепер господарі змогли вільно розпоряджатися своїми наділами і вирощувати ті культури, які вважали більш прибутковими і вигідними. Це привело до вирощування у селянських господарствах таких технічних культур як цукровий буряк і хміль, що свідчило про перетворення землеробства в одну з галузей капіталістичної промисловості.

Ще одним свідченням проникнення капіталізму у селянські господарства Волинської губернії була участь селян у діяльності державних ощадних кас, використання у землеробстві нових сільськогосподарських знань і машин, створення різноманітних товариств по захисту прав виробників.

Всі ці факти свідчать про створення на селі міцної групи заможних середняцьких господарств, які напередодні світової війни розвинулися в бік фермерського капіталізму і стали найбільшою соціальною і економічною силою.

Однак на початок 1917 року економічна і політична ситуація Волинської губернії значно змінилася. Світова війна, у яку було втягнуте населення України, принесла жителям Волині руйнацію і голод. На території губернії двічі встановлювалась лінія фронту і два з половиною роки велись запеклі бої. Австро-Угорщиною були захоплені території Луцького, Ковельського, Володимир-Волинського, частково Рівненського, Дубенського, Кременецького і Острозького повітів. Це становило 22660 квадратних верств⁵¹. Понад 378 тис. чоловік змушені були покинути рідні місця і шукати порятунку на чужих землях⁵².

По закінченню військових дій більшість біженців Волині прагнули повернутися додому. Та на місці їхніх будівель тепер знаходилися окопи. Квітучі колись місцевості перетворилися у згарища. За приблизними підрахунками волинського губернського земства у Дубенському повіті було зруйновано 9955 жилих і 27342 холодних приміщення, в Луцькому повіті – 9345 жилих і 24695 холодних, в Кременецькому – 6700 жилих і 16655 холодних, у Рівненському – 1264 жилих і 2400 холодних, у Володимир-Волинському – 16849 і в Ковельському – 12590. На відбудову цих господарств на початок 1918 р потрібно було близько 180 млн.крб⁵³.

Не маючи осель, біженці селилися в окопах, рили собі землянки. Місцева преса, описуючи існування цих людей, сповіщала про масові захворювання, що розповсюджувалися між ними. Найпоширенішими були “іспанка” та плямистий тиф. У щотижневику “Волинська народна газета” повідомлялося, що в одному із жител розміщувалося 35 родин, причому 28 осіб того страшного житла хворіла плямистим тифом⁵⁴. Така ситуація вимагала негайної допомоги населенню з боку держави.

Та революційні події 1917 року відсунули на задній план проблеми постраждалих від війни. Головним питанням, яке потребувало вирішення, було аграрне. Майже одразу після Лютневої революції, згідно положення Тимчасового уряду від 21 квітня 1917 р., по всій території Російської держави для проведення заходів аграрної реформи засновувалися місцеві земельні комітети⁵⁵. Завданням цих органів, які відразу ж підпадали під ідейний вплив російських та українських соціалістів-революціонерів, було спрямування земельної справи в цивілізоване русло: заборона самовільних захоплень приватновласницької землі, розподіл в користування безземельних та малоземельних селян орендної землі, збільшення її фонду, зниження орендної плати, полагодження конфліктів між землевласниками та селянами, а також збір статистичних матеріалів для потреб реформи.

На Волині, як і по всій території України, земельні комітети почали утворюватися в другій половині травня–червні 1917 року. Особливо активно проходив процес створення волосних і сільських земельних комітетів. Проте з часом стало зрозуміло, що діяльність комітетів конкретно не була регламентована. Це привело до того, що в їхню роботу постійно втручалися виконавчі органи влади, ради солдатських, робітничих і селянських депутатів, більшовики.⁵⁶

З другого боку, роботу комітетів компрометував стихійно вибраний склад, в результаті чого нерідким було залучення випадкових людей. Наслідком такої непродуманої політики стало те, що за короткий час

господарству Волині, як і всієї України, були нанесені непоправні збитки. У доповідній записці волинському губернському старості, складеній членами спілки землевласників Волині, повідомлялося, що необізнана діяльність земельних комітетів призвела до повного зруйнування більшості маєтків. Поля знаходилися у запущеному стані: порушено сівозміну, весняний посів зовсім не проводився, розданий комітетами і розграбований реманент був вивезений за межі губернії⁵⁷.

Ще більше непорозумінь, а почасти й нарікань викликали положення III Універсалу Української Центральної Ради. Піклуючись про свій авторитет серед найбільшого селянства, верховна влада скасувала приватну власність на землю й передала її без викупу у власність всього трудового народу, націоналізувала поміщицьке, монастирське, казенне та церковне майно. Однак положення Універсалу про націоналізацію землі викликали гостре несприйняття серед землевласників і заможного селянства, котрі розбудовували свої господарства на засадах індивідуальної власності.

За роки війни обсяг земельних площ, що знаходився у власності чи користуванні селян-середняків, значно зріс за рахунок наділів поміщиків, які через брак робочої сили, мобілізованої до війська, не справлялися з обробітком землі й тому велику частину її віддавали селянам у формі оренди чи винагороди за працю. А тому наміри українського уряду поділити землю порівну, “по-справедливості” призвели, з однієї сторони, до протесту з боку заможних верств населення, а з іншої – до руйнації крупних, рентабельних господарств.

Особливо негативно така політика вплинула на розвиток провідних галузей господарства Волині - цукрової, паперової, шкіряної, лісової. Про це свідчать відомості керівників і власників підприємств, надані міністерству торгівлі і промисловості УНР. Так, директор Коровинецького цукрового заводу, що належав спадкоємцям Ф.А.Терещенка А.Шепетильников повідомляв: у 1914 році було перероблено цукрового буряку – 399513 дванадцятипудових берковців, у 1915 – 1916 рр – 346796 берк., у 1916 – 1917 рр – 249000 берк., у 1917 – поч.1918 рр – 168339 берк.; цукрового піску отримано: у 1914 р. – 707453 пуда, у 1915 – 1916 рр – 560138 пудів, у 1916 – 1917рр – 423672 пуда, у 1917 – 1918 рр – 294219 пудів⁵⁸.

Серед головних причин зменшення виробництва директор назвав військові дії та анархію, спричинену революційними подіями 1917 року. Як наслідок – зменшення площі посівів буряку, розладнання роботи залізничного транспорту, псування буряку через простоювання на залізницях, розкрадання його із полів, місць навантаження і зберігання⁵⁹.

Не краще становище було в лісопереробній промисловості. Голова союзу лісопромисловців Волинської губернії М.М.Вайсбурд повідомляв, що на початок 1917 року у губернії діяло близько 300 лісових підприємств, із яких 100 обслуговувалися паровими лісопильнями, а інші 200 - ручною працею. В цей час у промисловців працювало більше 30000 робітників. Проте всього через рік залишилось діяти тільки 10% цієї кількості підприємств, а 90% частково закрились, частково збанкрутіли⁶⁰.

Причиною такого становища галузі, як повідомляв М.М.Вайсбурд, стала анархія, яка до квітня 1918 року досягнула свого апогею. Самовільні захвати земель і лісів призвели до повного їх знищення і спустошення. Крім того, некомпетентні дії волинського губернського земства, направлені на відміну всіх лісорубних договорів, ще більше ускладнили становище лісопромисловців і поглибили анархію⁶¹.

Великих втрат зазнала паперова галузь. Як повідомляв власник рогачівської паперової фабрики М.Г.Воловник, за 1917 рік виробництво скоротилось на 50%, а із 21 лютого 1918 року воно зовсім припинилося. Без роботи залишилося майже 150 чоловік⁶².

Що стосується шкіряної промисловості, то головною причиною занепаду, як вважали власники заводів, було введення в роки війни монополії на виробництво і продаж шкіри. Держава встановила тверду таксу, за якою власник повинен був продавати їй свою продукцію. Але монополія не враховувала постійне зростання цін на матеріали, засоби виробництва, робочі руки. В зв'язку із цим, не маючи можливості оплачувати всі ці затрати, власник змушений був скорочувати, а іноді і закривати виробництво.

Вихід із такого становища власники підприємств вбачали у припиненні анархії і швидкому наведенню порядку у губернії. Зокрема, на нараді, присвяченій питанням скорочення виробництва на промислових підприємствах і заходах боротьби із промисловою кризою, що відбулася 11 квітня 1918 року у Житомирі, відзначалося, що потрібно покінчити із погромами, які проводяться селянами і селянськими комітетами у приватних господарствах; припинити хижацьке винищення лісів, яке стало результатом дії і бездіяльності місцевої влади; повернути заводам розграбоване селянами майно. Крім того, підприємці відзначали, що причиною занепаду заводів сміливо можна вважати надмірно високу заробітну плату і скорочення робочого дня. Так, якщо до війни лісоруб отримував у день 1крб.50 коп., а кваліфікований робітник до 3 крб. в день, то на початку 1917 року лісоруб отримував до 15 крб, а кваліфікований робітник – 20 і більше карбованців у день; на цукровому заводі денна заробітна плата у 1914 році становила: майстрових – 96 коп., робітників – 66 коп., а вже у 1917 році вона була у майстрових – 15 крб.06 коп., робітників – 10 крб.21 коп. при наданні квартири і харчового пайка; на шкіряних заводах заробітна плата виросла із 10 до 200 крб. в тиждень⁶³.

Таким чином, можна відзначити, що на початку 1918 року становище Волині було досить складним. Будучи, до 1914 року, регіоном з добре розвиненим сільським господарством і успішною промисловістю, вона перетворилася на відсталу, зруйновану частину колишньої могутньої імперії. Світова війна привела до

знищення значної частини волинських сіл і містечок. Понад 300 тис. чоловік змушені були виїхати із рідних земель і стати біженцями. Нова влада не змогла в повній мірі вирішити їхні проблеми, чим змусила самостійно шукати шляхи виходу із ситуації.

Економіка губернії була підірвана війною, а потім анархією, що наступила у 1917 році. Місцева влада, перебуваючи на стадії формування, була безсилою приборкати її розповсюдження. Утворені земельні комітети під приводом націоналізації, соціалізації та експропріації сприяли відвертому пограбуванню майна господарів. Більша частина підприємств через нестачу палива і сировини закривалися. Скорочення робочого дня, висока заробітна плата приводили до непомірно високих затрат із боку власників підприємств і змушувала їх скорочувати виробництво. Все це викликало незадоволення. Проти дій влади виступили Волинський союз землевласників, Союз польських землевласників Волині, промисловці, середнє та заможне селянство. Всі вони прагнули порядку і спокою в губернії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. – Т. VIII. – Волинская губерния. – СПб., 1904. – 282 с.; 2. Обзор Волинской губернии за 1903г. – Житомир, 1904. – 133с.; Обзор Волинской губернии за 1904г. – Житомир, 1905. – 73 с.; Обзор Волинской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – 104 с.; 3. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волинской губерниям составлена Юго-Западным Отделением Российской Экспортной Палаты Под общим наблюдением М. В. Довнар – Запольского, Под ред. А. И. Ярошевича. Изд. I-е. – К., 1913. – 1115 с.; 4.Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волинской и Подольской. – К., 1907.; 5. Поляков И. Крупное землевладение на Волини. - К., 1898 – 77с.; 6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. – Т.VIII. – Волинская губерния. – С. XI.; 7.Минарик Л. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в. – М., 1971. – 143с.; 8. Там само. – С. 130 – 131.; 9. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 14; 10. Список землевладельцев и арендаторов Волинской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. - С. 81.; 11. Поляков І. Вказ. праця. – С. 8.; 12. Там само. – С. 8 – 10.; 13. Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863 – 1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 256 – 257.; 14. Кондратюк Р. Створення системи російського землеволодіння на Волині (кінець XVIII – друга половина XIX ст.)// Житомирщина крізь призму століть. Науковий збірник. – Житомир, 1997. – С. 57.; 15. Поляков І. Вказана праця. - С. 20.; 16. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 14.; 17. Поляков І. Вказ. праця. – С. 20; 18. Анфімов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. –М., 1969. – С. 168.; 19. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 38; 20. Державний архів Житомирської обл. – Ф. 183. - Оп. 1. – Спр.93. - Арк. 5; 21. Памятная книжка Волинской губернии на 1912 год. – Житомир: Издание Волинского губернского статистического комитета, 1911. – С. 231, 234 – 235.; 22. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. Ч.2. – К., 1962. – С.241 – 242.; 23. Молчанов В. Життєвий рівень населення Правобережної України початку XX ст. (до 1914 р.). Дис.. канд. істор. наук. – К., 1999. – С. 111.; 24. Нестеренко О. Вказ праця. –С. 240.; 25. Ковтанюк Н., Шовкопляс А. Служіння для загальної користі. // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 1998. - №10. – С. 8.; 26. Весь Юго-Западный край. 1907. – К., 1907. – С. 640.; 27. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово – промислової статистики XIX ст.) - К., 1999. с.22; 28. ЦДА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4. - Арк. 90 – 92.; 29. Весь Юго-Западный край. 1907. – К., 1907. – С. 640.; 30. ЦДА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4, Арк. 90 – 92.; 31. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 35.; 32. Там само.; 33. Там само. – С. 53.; 34. Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог, 2000. – 184 с.; 35. Лазанська Т. Вказ. праця. – К., 1999. – С. 124.; 36. Там само. – С. 125.; 37. Блажевич Ю. З історії паперового виробництва у Південно-Східній Волині (XIX – початок XX ст.)// Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький. Ізяслав. Шепетівка, 1994. – С. 135 – 138.; 38. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 53.; 39.Погребинський О. Століпінська реформа на Україні. – Одеса, 1931. – С.5. ; 40. Михайлюк О. Селянський рух у Волинській губернії в 1905 році. // Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький - Ізяслав - Шепетівка, 1994 – С.139.; 41. Липинський В. Антистолыпинская ложь. //Факт. – 1997. - №29.; 42. Гайдай Л. Розвиток капіталізму в селянському господарстві Правобережної України (1906 – 1914рр). – Автореф. дис.. канд. істор. наук – К., 1979. – 25с.; 43.Скоропадський П. Спогади. – Київ –Філадельфія, 1995. – С. 60 – 61.; 44. Надольська В. Чеські господарства Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття.// Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 54.; 45. Гайдай Л. Вказ. праця – К., 1979. – С. 14.; 46. Надольська В. Вказ. праця. – С. 54 –55.; 47. Гайдай Л. Вказ. праця. –С. 14.; 48. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 55.; 49. Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волинского уезда (с таблицами и 40 диаграммами). – Житомир, 1912. – 185с + 71с (таблицы); 50. Гайдай Л. Вказ. праця. – С. 14.; 51. ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.142.; 52. Волинские народные известия. – 1917. - №10. – 17 липня.; 53. Там само. – 1918. - №9. – 20 червня. – с.19; 54. Волинська народна газета. – 1918. – №21. – 10 листопада. – С.19.; 55. Волинские народные известия. – 1917. - №10. – 17 липня.; 56. ЦДАВО України. – Ф. 1060. – Оп.1. - Спр.26. – Арк.58.; 57. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р.1644. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.33.; 58. ЦДАВО України. – Ф.1118. – Оп.2. – Спр.7. – Арк.12; 59. Там само. – Арк. 13.; 60. Там само. – Арк. 20.; 61. Там само. – Арк.22.; 62. Там само. – Арк.11,12,19,20.

З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Загострення соціальних проблем в умовах становлення ринкової економіки в Україні зумовлює пошук оптимальної системи соціального захисту, важливою складовою якою є соціальне забезпечення. Основною організаційно-правовою формою соціального забезпечення виступає загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Наслідком реформування соціального страхування в Україні стала поява спеціальних нормативних актів, які гарантують громадянам України матеріальне забезпечення та надання соціальних послуг у разі настання соціальних ризиків. На сьогодні система соціального страхування в Україні регулюється Основами законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування (1998 р.), Законами «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» (1997 р.), «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» (1999 р.), «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» (2000 р.), «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням» (2001 р.), «Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування» (2001 р.), «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (2003 р.) та іншими нормативно-правовими актами.

Якщо для незалежної Української держави інститут державного соціального страхування є новим явищем, то поява його у світовій практиці належить до другої половини ХІХ ст. Саме тому, автор статті поставив за мету дати загальну характеристику соціальному страхуванню як історичному явищу, з'ясувати його походження, еволюцію, основні принципи та тенденції у світовій практиці, та в Російській імперії, зокрема на українських землях.

Проблема історії становлення та розвитку соціального страхування частково висвітлювалася у працях Вигдорчика Н.¹, Трапезникова В.², Любимова Б.³, Сташківа Б.⁴, Болотіної Н.⁵, Горілого А.⁶ Надточія Б.⁷ тощо.

Література із соціального страхування на початок ХХ століття не мала єдиної загальноприйнятої термінології. Одне і те ж поняття позначалося нерідко різними термінами, і навпаки – один і той же термін вживався для позначення різних понять. Такий стан унеможливило систематичний виклад питань соціального страхування. Саме тому виклад матеріалу пропонуємо розпочати із визначення головних понять, про які йтиме мова в даній статті.

У другій половині ХІХ ст. під терміном «страхування» розуміли систему забезпечення будь-якого ризику шляхом перекладання його матеріального забезпечення на велику кількість учасників. Соціальне страхування, зокрема, розглядали як вид страхування взагалі, який має забезпечити учасників від ризику, заподіяного їм соціальними явищами, соціальними нещастями. Під цією назвою об'єднувалися ті види страхування, що мали за мету поліпшення становища широких мас населення і були засобом боротьби із соціальними нещастями.

Соціальне страхування покликане було забезпечити застрахованого від ризику втрати заробітку в широкому значенні цього слова. Для збереження заробітку необхідне поєднання двох умов: володіння робочою силою і можливістю продажу її на ринку. Тому і втрата заробітку можлива була в двох випадках: при втраті робітником працездатності і при відсутності попиту на працю. Згідно з цим ризик утрати заробітку обіймав собою кілька видів окремих ризиків. Можливість припинення попиту на працю складала предмет страхування від безробіття. Втрата працездатності забезпечувалася декількома формами страхування в залежності від причини, що викликала непрацездатність. Так, розрізняли страхування від хвороби, від нещасних випадків, від старості, від інвалідності, страхування материнства, нарешті, страхування вдів і сиріт, тобто страхування на випадок смерті годувальника родини⁸.

Крім характеру ризику, забезпечуваного соціальним страхуванням, страхування могло бути різним у залежності від способу його організації – добровільним чи обов'язковим. З іншого боку, за організацією і формою страхування могло бути місцевим, якщо воно поширювалося на визначену частину країни чи на визначену групу населення, чи загальним, якщо воно охоплювало всю країну чи частину населення. Оскільки в усіх видах обов'язкового страхування брала участь держава, то такий вид страхування інколи називали «державним». Хоч у літературі того часу не рекомендувалося

вживати такий термін, адже держава, в деяких випадках, була причетна і до добровільного страхування⁹.

Переходячи до висвітлення історії соціального страхування, маємо зауважити, що в Росії на початку ХХ століття під словосполученням «соціальне страхування» здебільшого розуміли ту форму страхування, яка існувала на той час в Німеччині, тобто загальнообов'язкове страхування від захворювань, нещасних випадків, старості та інвалідності. Однак існуючі на той час в різних країнах форми соціального страхування не вичерпувалися обов'язковим страхуванням німецького зразку. Разом з тим, німецький тип страхування не був ні першим, ні останнім етапом у розвитку соціального страхування. В тих чи інших формах таке страхування існувало в різних державах задовго до того, як німецький рейхстаг прийняв у 1883 р. перший закон про загальнообов'язкове страхування. І якщо в одних державах здійснювався перехід від старих форм соціального страхування до загальнообов'язкового страхування німецького зразку, то в інших спостерігалися спроби запровадити інші, перспективніші форми.

Віддалені історичні корені соціального страхування ми знаходимо в різноманітних системах піклування про бідних. В усі часи й у всіх народів громада – у формі приходу, общини, міста, цеху – в тій чи іншій формі допомагала своїм незаможним членам. Однак соціальне страхування у вигляді організованої взаємодопомоги зустрічається лише в перших століттях нашої ери. Так, в стародавніх Греції та Римі християни організовували спілки взаємодопомоги та похоронні каси. Такі ж спілки релігійно-економічного характеру існували і в середні віки¹⁰.

Широкого розмаху соціальне страхування набуло при капіталізмі, який частково зруйнував патріархальний зв'язок, що існував всередині общини чи цеху. Тому особи, що потребували допомоги, прагнули створити нові штучні форми суспільних організацій. З цього часу виникають численні та різноманітні організації добровільного страхування, що ставили за мету забезпечення своїх членів на випадок втрати заробітку. Це був перший етап у розвитку соціального страхування.

В найбільш розвинених капіталістичних державах Європи – Англії та Франції – соціальне страхування отримало значне поширення в середині ХVІІІ століття. В Англії, раніше від інших, з'явилися так звані «дружні товариства», які через добровільне страхування матеріально підтримували своїх членів, переважно у випадку хвороби чи смерті. Такий же характер добровільного страхування мали товариства взаємодопомоги (*Societes de secours mutuels*) і робітничі компаньйонажі (*compagnonages*) у Франції¹¹.

З часом добровільне страхування стало необхідною складовою частиною програм робітничих спілок і англійських тред-юніонів. Наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. професійні робітничі спілки з'являються в усіх капіталістичних державах Європи та Америки.

Із розвитком капіталізму та збільшенням чисельності робітничого класу зростає і кількість страхових організацій та їх членів. Окрім випадків хвороби чи смерті спілки та товариства починають видавати пенсії старим та інвалідам, страхувати не лише самих членів, але і їх сім'ї, збільшуються розміри та терміни виплати допомоги. Крім видачі грошової допомоги запроваджується натуральна медична допомога. Однак незабаром стало зрозуміло, що добровільне страхування при самій ідеальній його організації не в змозі забезпечити робітника належним розміром допомоги, значно обтяжуючи його бюджет. Основними рисами добровільного страхування були обмеженість його розповсюдження та недостатня інтенсивність допомоги. Тому вихід з такої ситуації вбачався в частковому перенесенні страхового тягаря на підприємців та державу. Тобто саме життя висунуло питання про обов'язковість страхування.

Перша детальна теоретична розробка питання про обов'язкове страхування належить англійському вченому Джононі Ванкуверу. У своїй книзі «Дослідження причин і наслідків бідності» (1796 р.). він запропонував організувати особливі ощадні каси з обов'язковою участю в них певних категорій населення. Ці обов'язкові каси повинні були виплачувати своїм учасникам допомогу на лікування і поховання, пенсію інвалідам, старим, удовам, сиротам і здійснювати підтримку безробітним. Ванкувер розробив детальний проект організації страхування, за яким роботодавець був зобов'язаний сплачувати внески, які, однак, він міг вирахувати із заробітної плати робітника. Окрім Ванкувера ідею обов'язкового страхування підтримували і деякі англійські письменники¹². Однак в кінці ХVІІІ – початку ХІХ ст., коли будь-яке втручання держави у відносини між працею і капіталом вважалося посяганням на свободу громадян, інститут обов'язкового соціального страхування не отримав належної підтримки.

Лише активізація робітничого руху протягом ХІХ ст. змусила передові капіталістичні країни перейти у сфері трудового законодавства до врегулювання відносин між підприємцями та

робітниками. Перші закони з охорони праці були прийняті в Англії на початку 30-х рр. Після цього і в країнах континентальної системи права (особливо у Франції та Німеччині) на зміну манчестерському напрямку у законодавстві приходять так звані державний соціалізм, що передбачав активне втручання уряду у відносини між працею і капіталом з метою попередження та відвернення соціальних конфліктів. З цього часу і розпочинається власне поступовий і безперервний розвиток інституту соціального страхування

Перш ніж перейти до принципу обов'язковості у страхуванні, законодавці європейських країн намагалися заохочувати добровільне страхування через надання різноманітних пільг страховим касам, залучення меценатів із заможних класів. Початковою формою обов'язкового страхування були факультативно-обов'язкові каси страхування на випадок хвороби, запроваджені в Пруссії промисловим статутом 1845 р.

Згодом принцип обов'язковості знаходить своє втілення у формі частково-обов'язкового страхування щодо окремих категорій працівників, в першу чергу для гірників. Так, в Австрії і Пруссії подібні закони були прийняті у 1854 р., Бельгії – 1868 р., Франції – 1894 р. Наступним етапом була поява законів про відповідальність підприємців за нещасні випадки з робітниками під час роботи. У силу того, як створювався ґрунт для визнання законодавцем ідеї відповідальності підприємців за каліцтва робітників, підприємці почали самі заявляти про необхідність страхування від нещасних випадків. Вони зрозуміли, що нести індивідуальну відповідальність перед травмованим робітником важко для окремого підприємця і тому почали самі створювати добровільні товариства взаємного страхування підприємців у разі нещасних випадків з робітниками. Таким чином, ризик і відповідальність розклалися на ширше коло учасників. Таких товариств до початку 80-х років XIX ст. в Німеччині було вже 52¹³.

За таких умов закон про обов'язкове страхування від нещасних випадків з робітниками, прийнятий у Німеччині у 1881 р., був природним завершенням переходу підприємницької суспільної думки від початку добровільності до обов'язковості в страхуванні від нещасних випадків. Перші страхові закони з'явилися в Німеччині не раніше і не пізніше того, як був підготовлений для них твердий ґрунт (закон 1881 р. про страхування від нещасних випадків, закон 1883 р. про страхування на випадок хвороби, і закон 1889 р. про страхування на випадок старості й інвалідності). Коло осіб, що підлягали соціальному страхуванню, поступово розширювалося. Так, якщо у 1883 р. страхуванням було охоплено 40 % найманих робітників, то на початок XX ст. – 75 %¹⁴. Паралельно з цим здійснюється розширення функцій страхування. Розпочавши зі страхування від хвороб і нещасних випадків, Німеччина згодом перейшла до страхування від старості та інвалідності. На початку XX ст. було запроваджено страхування вдів і сиріт, розпочався рух за обов'язкове страхування материнства. Спостерігається тенденція перекласти тягар страхування на імущі класи та державу. Так, прийнятий рейхстагом в 1911 р. законопроект розподіляв внески по страхуванню від хвороб порівну між роботодавцями і робітниками (до цього часу робітники сплачували вдвоє більше).

Слідом за Німеччиною обов'язкове страхування робітників було запроваджено в Австрії (1887—1888 рр.), у Норвегії (1894 р.), у Фінляндії (1895 р.), у Швеції (1898), в Іспанії (1900 р.), у Голландії і Бельгії (1901 р.)¹⁵.

В той час, як одні держави Європи копіювали законодавство Німеччини, інші переходили до нових форм соціального забезпечення – системи державних пенсій. Вперше така система була теоретично розроблена в Англії у 1870-х рр. З усіх проектів найбільш відомим був проект Карла Бутса. Однак практичне застосування нової системи відбулося не в Англії, а в Данії. Датський закон 1891 р. гарантував кожному громадянину, що досяг 60-річного віку право на отримання пожиттєвої пенсії із державних коштів чи доходів місцевих общин. Подібні закони про запровадження державних пенсій були прийняті в Новій Зеландії (1898 р.), Англії та Австралії (1908 р.)

Система пенсій спочатку знайшла застосування в області забезпечення старості. Але австралійський закон 1908 р. поширив її на забезпечення інвалідності, і, частково, в разі настання нещасного випадку¹⁶.

У Росії, в тому числі і в Україні, розвиток ідеї соціального страхування здійснювався через наслідування найбільш розвинутих у капіталістичному відношенні країнам.

Історичні умови економічного і політичного життя Росії представляли малосприятливий ґрунт для розвитку в ній організацій взаємодопомоги. Головна маса населення – селянство – не почувало необхідності в соціальному страхуванні, тому що в умовах общинного сільського життя воно знаходило своєрідну страховку від важких наслідків соціальних ризиків. Міське населення було дуже слабо розвинуте і, в переважній більшості, ніколи не поривало зв'язку з землею. Тому робітник, при

настанні умов втрати здатності до праці чи безробіття, дивився на село як на останній притулок, де в селянському господарстві знаходив підтримку у важкі хвилини. Таким чином, потреба в організаціях взаємодопомоги в Росії була набагато слабшою, ніж у країнах Заходу, де капіталізм вже давно зруйнував общинний лад і переніс центр суспільного життя із села в місто. Крім того, уряд Російської імперії, що стояв на ґрунті придушення всіх проявів широкої ініціативи, припиняв будь-яку спробу громадян до організованих ініціатив.

Однак, незважаючи на несприятливі умови, організації добровільного страхування в Росії існували, переважно на західних окраїнах – Польщі, Північно-Західному краї, Прибалтиці, які за економічною структурою наближалися до умов Західної Європи. За своєю формою такі організації становили цілий спектр установ, починаючи із організацій суто патріархального типу (як релігійні братства) і закінчуючи організаціями частково обов'язкового страхування. Між цими двома крайніми формами існували організації напівблагоїдного характеру, страхові товариства, кредитно-страхові установи, професійні робітничі спілки.

Прикладом найбільш патріархальних організацій добровільного страхування в Росії були братства («хеври») євреїв-ремісників. В кожному губернському чи повітовому місті Північно-Західного краю існувало декілька таких братств. Кожне з них об'єднувало ремісників однієї професії – кравців, шевців, столярів. За рахунок добровільних внесків учасники кас мали право на допомогу у випадку хвороби чи поховання. За усіма ознаками «хеври» наближалися до середньовічних корпорацій.

Наступним типом організацій добровільного страхування були товариства прикажчиків, у яких брали участь не тільки прикажчики («дійсні члени»), але в значній кількості і власники торгових закладів («почесні члени»). Товариства купецьких прикажчиків видавали допомоги: у разі втрати місця роботи, на поховання, родинам померлих, на виховання дітей, на придане нареченим, а також довічні пенсії учасникам, що перебували дійсними членами не менше визначеного терміну (наприклад, у Москві не менше 25 років). Організації добровільного страхування представляли і товариства типографських і ремісничих робітників, де об'єктом страхування були усі види тимчасового нестатку: хвороба, безробіття тощо¹⁷.

У другій половині XIX ст. бере початок страхування робітників і опіка їх у зв'язку з хворобою, каліцтвом чи старістю. У 1861 р. було прийнято закон "Про допоміжні товариства" при казенних заводах. Членами товариств могли бути всі робітники, що пропрацювали на заводі не менш одного року. У касу цих товариств обов'язково сплачувалося від 2 до 3 % заробітної плати, і таку ж суму вносило заводоуправління. Каси видавали допомогу хворим, інвалідам. Таким чином, законами 1861 і 1862 рр. на підприємствах гірничої промисловості вводилися пенсії за втрату працездатності у зв'язку з каліцтвом та за багаторічну роботу (похилий вік). Пенсії виплачувалися через каси взаємодопомоги. З 1887 р. почали діяти правила про видачу допомог робітникам і службовцям державних залізниць.

Крім казенних гірничих заводів, обов'язкові пенсійні каси існували на залізницях (закон від 30 травня 1888 р.), що мали за мету забезпечення старих і інвалідів, виплати допомоги у разі тимчасової потреби. Кошти пенсійних кас склалися із 6%-х відрахувань жалувань членів, із штрафів, внесків залізничного товариства.

Незважаючи на незначний розвиток обов'язкового соціального страхування в Росії, страхові організації на початок XX ст. охоплювали за статистичним підрахунком, до півмільйона учасників¹⁸. Це при тому, що Росія на той час була державою, яка лише недавно ступила на шлях капіталістичного розвитку, не звільнившись повністю від кріпосництва, з безправним населенням, з необмеженим пануванням адміністративного впливу уряду.

Функції страхування здійснювалися в Росії своєрідним інститутом обов'язкового забезпечення робітників лікарською допомогою, якого зовсім не знала Західна Європа. Ніде, крім Росії, закон не зобов'язував фабрикантів на свій рахунок будувати лікарні для робітників, утримувати лікарів, видавати робітникам безкоштовно ліки (Положення Комітету Міністрів від 26 серпня 1866 р.). Це положення було фактично продиктовано страхом уряду перед холерою, розсадниками якої були фабрики і заводи.

Активізація робітничого руху на початку XX ст. зумовила прийняття окремих актів, що стосувалися фабрично-заводського законодавства. Так, у 1901 р. прийнято "Тимчасові правила про пенсії робітникам казенних гірничих заводів і рудників, які втратили працездатність на заводських і гірничорудних роботах". 2 червня 1903 р. видано закон "Про винагороду потерпілим внаслідок нещасних випадків робітникам, службовцям і членам їхніх сімей на підприємствах фабрично-заводської, гірничозаводської промисловості", який набув чинності з 1 січня 1904 р.¹⁹ Це – перший закон, в основу

якого було покладено принцип обов'язкового страхування. За цим законом робітникам встановлювалася матеріальна компенсація за заподіяну їм шкоду в результаті нещасних випадків, які сталися в процесі роботи. У відшкодуванні збитків можна було відмовити тільки у зв'язку з грубою необережністю або злим наміром самого робітника. Потерпілим за рахунок коштів підприємця виплачувалися допомоги чи пенсії в розмірі половини заробітку з часу отримання травми до дня поновлення працездатності чи до офіційного визнання повної непрацездатності. При визнанні робітника повністю непрацездатним призначалася пенсія у розмірі 2/3 річного заробітку. Підприємці зобов'язувалися забезпечити потерпілому безплатну медичну допомогу або відшкодувати витрати на лікування. У зв'язку зі смертю потерпілого в результаті нещасного випадку або в період лікування чи не пізніше двох років з часу його настання підприємець повинен був брати на себе обов'язок пенсійного забезпечення сім'ї, що втратила годувальника. Вдовам встановлювалася пенсія в розмірі 1/3 річного заробітку померлого довічно чи до нового одруження. Дітям до 15 років пенсія призначалась у розмірі 1/6 заробітку померлого, а повним сиротам — в розмірі 1/4 заробітку кожному. Цей закон охоплював 25 % робітників царської Росії²⁰.

Під тиском нового революційного піднесення серія прийнятих раніше актів фабрично-заводського законодавства доповнювалася законами про страхування. У лютому - червні 1912 р. III Державна дума прийняла пакет страхових законів "Про затвердження канцелярій у справах страхування робітників", "Про затвердження Ради у справах страхування робітників", "Про забезпечення робітників на випадок хвороби", "Про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві"²¹. Загальне керівництво соціальним страхуванням у країні здійснювала Рада у справах страхування робітників при Міністерстві торгівлі й промисловості. У губерніях та великих містах створювалися страхові канцелярії, які спостерігали за виконанням страхових законів. Робочими органами на місцях були лікарняні каси та страхові товариства. Останні об'єднували зі страховою метою роботодавців по округах. У царській Росії діяло декілька тисяч страхових кас і близько 10 товариств.

Відповідно до закону "Про страхування робітників від нещасних випадків" обов'язкове страхування робітників покладалося на підприємців, які повинні були застрахувати всіх своїх працівників у спеціальних страхових товариствах, що створювалися за територіальним принципом, їхніми членами були власники підприємств кількох губерній. Фінансові страхові фонди формувалися виключно із внесків підприємців. Управління страховим фондом і всіма справами товариства здійснювали його керівні органи в особі загальних зборів, правління, ревізійної комісії і спостережного комітету. Крім покриття поточних ризиків, пов'язаних з нещасними випадками на виробництві, закон зобов'язував страхові товариства мати пенсійний фонд.

Обов'язковому страхуванню підлягали всі працівники підприємства за умови, що розмір їхнього річного утримання не перевищував 1500 руб. Робітники користувалися правом на матеріальну допомогу у зв'язку із втратою працездатності через тілесні пошкодження, отримані в результаті нещасних випадків на виробництві. Потерпілі протягом перших 13 тижнів отримували допомогу з лікарняної каси підприємства. Після цього вони переходили під опіку страхових товариств²². Незалежно від сімейного стану їм виплачувалася допомога в розмірі 2/3 заробітку до видужання або до дня визнання повної чи часткової непрацездатності. Після встановлення непрацездатності потерпілому призначалася пенсія, що сягала 2/3 заробітку залежно від міри каліцтва. Якщо робітник був повністю непрацездатним, тобто втратив зір, руки чи ноги, то йому виплачувалася пенсія в розмірі повного заробітку. У разі смерті робітника внаслідок нещасного випадку пенсію могли одержувати вдова (1/3 заробітку померлого – довічно), діти (1/6 заробітку на кожную дитину до досягнення ними 15-річного віку), батьки (1/6 заробітку). Однак у всіх цих випадках загальна сума виплат не повинна перевищувати 2/3 заробітку загиблого²³.

Законом "Про страхування робітників на випадок хвороби" введені грошові допомоги робітникам, які захворіли, та надання медичної допомоги. Для страхування робітників на випадок хвороби при кожному підприємстві з кількістю робітників не менше 200 створювалися лікарняні каси. Дрібні підприємства могли створювати спільні лікарняні каси. Працювали вони на підставі статуту, що затверджувався спеціально створеними органами нагляду — страховими канцеляріями. Органами управління лікарняними касами були загальні збори як їхній вищий орган та правління, що було виконавчим органом. Загальні збори складались із представників робітників та роботодавців. Останнім належало 2/3 від кількості голосів робітників. Правління каси складалось із представників обох сторін, але роботодавець мав на один голос менше, ніж представники робітників. Грошовий капітал лікарняної каси створювався за рахунок внесків застрахованих робітників та відрахувань власників підприємств. 60 % коштів складались із внесків робітників, а 40 % — із відрахувань роботодавця. На лікарняні каси покладалася видача допомоги: 1) на випадок хвороби; 2) на випадок каліцтва; 3) на випадок пологів; 4) на випадок смерті. Крім цього, ці каси могли надавати матеріальну допомогу

сім'ям потерпілих і безробітним. Тим, хто занедужав, виплачувалася допомога у зв'язку з хворобою в разі втрати працездатності. Видача допомог проводилася з 4-го дня захворювання, але не більше 26 тижнів. Розмір їх визначався загальними зборами каси на підставі встановлених законом норм: для сімейних — від 1/3 до 1/2 заробітку, для одиноких — від 1/4 до 1/2 заробітку. Відповідні розміри допомог встановлювалися на поховання.

Допомога при пологах видавалася тільки тим жінкам, які пропрацювали на підприємстві не менше 3 місяців — упродовж 2 тижнів до і 4 тижнів після пологів у розмірі 1/2 повного заробітку.

Закон передбачав надання робітникам медичної допомоги, зокрема первинної, при раптових захворюваннях і нещасних випадках, амбулаторного лікування, лікування у стаціонарних закладах і прийняття пологів з повним утриманням. Витрати за медичну допомогу робітникам покладалися на роботодавців. Усі види лікувального обслуговування були безплатними. У випадку втрати робітниками працездатності у зв'язку з хворобою підприємець був зобов'язаний забезпечити безплатне лікування впродовж чотирьох місяців.

Положення обох законів, що стосувалися страхування від нещасних випадків та на випадок хвороби, збігалися щодо застрахованих осіб, тобто робітників і службовців фабрично-заводської, гірничої, гірничозаводської промисловості, підприємств приватних залізниць і внутрішнього пароплавання, за винятком дрібних підприємств із кількістю робітників 20—30 осіб. Страхуванням на початку ХХ ст. було охоплено 3 млн. робітників. Діяли ці закони тільки в регіонах Європейської Росії²⁴.

Отже, соціальне страхування як інститут соціального забезпечення у світовій практиці вперше з'явився у другій половині ХІХ ст. у таких країнах, як Німеччина, Австрія, Фінляндія, Швеція, Бельгія. В Росії, переважно аграрній країні з повільними темпами розвитку капіталізму, закони про обов'язкове державне соціальне страхування усіх робітників з'явилися на початку ХХ ст. До цього часу страхування здійснювалося через забезпечення робітників лікарською допомогою. Пакет страхових законів, прийнятих Державною Думою Росії в 1912 р., передбачав страхування робітників від нещасних випадків, на випадок хвороби. Лікарняні каси виплачували застрахованим допомоги у разі пологів, хвороби, каліцтва чи смерті. Попри всі свої недоліки нові страхові закони ввели вперше в російське законодавство про фабрично-заводську працю принципи обов'язкового страхування.

Простежуючи історію соціального страхування, надалі слід звернути увагу на зміну основних напрямків та принципів соціального страхування в Росії та Україні після приходу до влади більшовиків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования. – СПб., 1912; Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. – СПб., 1917; 2. Трапезников В. Основы трудового права: Общеизвестная систематизация законов о труде. – М.–Л., 1925; 3. Любимов Б. Социальное страхование в прошлом и настоящем. – М., 1925; 4. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навчальний посібник. – К., 2005; 5. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні.- К., 2005; 6. Горілій А.Г. Історія соціальної роботи в Україні: Курс лекцій. – Тернопіль, 2002; 7. Надточій Б. Соціальне страхування у контексті історії // Соціальний захист. – 2003. - №3. – С. 20; 8. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование.– С. 2-3; 9. Трапезников В. Вказана праця. – С. 64; 10. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. – С. 46.; 11. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. – С. 6-7; 12. Яроцкий В.Г. Страхование рабочих. – СПб., 1895. – Т.1. – С. 232; 13. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование: – С.10; 14. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. – С.12; 15. Трапезников В. Вказана праця. – С. 65; 16. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. – С.14; 17. Трапезников В. Вказана праця. – С.66; 18. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. – С.53; 19. Шельмагин И.И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России 1900-1917. – С. 139; 20. Сташків Б. Вказана праця. – С. 325-326; 21. Важнейшие законодательные акты (1908-1912 гг.). – С.827-875; 22. Сташків Б. Вказана праця. – С. 327; 23. Історія держави і права України. Академічний курс. У 2-х томах. За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – Т.1. – С. 592; 24. Сташків Б. Вказана праця. – С. 328.

О.В. Дудник

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА КИЇВЩИНІ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 - ЛИПЕНЬ 1919 РР.)

Історичні документи свідчать, що в умовах Української революції 1917 -1921 рр. у різних регіонах України мали місце селянські виступи¹. Вони створювали серйозні проблеми для владних структур, безпосередньо впливали на соціально-економічне становище краю, виступали

дестабілізуючим чинником державотворення. Проте причини селянських виступів, їх характер та регіональний аспект потребують переосмислення та об'єктивного висвітлення. Радянська історіографія селянські заворушення пояснювала наявністю великих землевласників-експлуататорів, а також малоземельних та безземельних селян, обгрунтовувала положення про те, що останні йшли за більшовиками, прагнули встановлення радянського ладу².

Погоджуючись з твердженням про те, що одна із причин селянських виступів крилася в наявності поміщицьких землеволодінь, разом з тим доцільно враховувати земельну політику державних структур влади, що створювалися в Україні в роки революції. Мета статті полягає в тому, щоб на основі матеріалів та документів з історії Київщини встановити залежність селянських виступів, їх характер та розмах від земельної політики Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та більшовицької влади.

З перших днів національно-визвольної революції селянство Київщини на своїх з'їздах, зборах і сходах вимагало від Центральної Ради провести земельну реформу, надати землю малоземельним і безземельним селянам. На Київському губернському селянському з'їзді, який проходив 27-28 квітня 1917 р. в прийнятій резолюції вказувалося, що «приватна власність на землю на Україні повинна бути скасована і земля повинна перейти без викупу в Український земельний фонд, яким має порядкувати Український народний сейм»³. Висловлювалося застереження з'їзду про те, що земля має належати тільки тим, хто її обробляє своїми руками. Рішення з'їзду щодо земельного питання виражало позицію партії українських есерів, які вважали, що вся земля на Україні має перейти без викупу в користування всього народу. В своїй програмі есери вимагали ліквідувати приватну власність на землю, а земельні багатства повинні бути передані вільним спілкам землеробів, общинам і народним закладам місцевого самоуправління на основі загального державного закону. Есерівські підходи до реформування аграрних відносин на селі домінували на Уманському, Білоцерківському, Ніжинському, Канівському повітових селянських з'їздах. В жовтні 1917р. Уманська селянська спілка в газеті «Вільна Україна» видрукувала свою програму. В ній висувалася вимога, щоб вся земля належала народові, кожному хто має право на земельний наділ. В цьому ж місяці відбулися збори Косенівської селянської спілки, на яких були присутні понад 300 селян. Учасники зборів висловилися за ліквідацію великої власності на землю, а землю селянам мали наділити земельні комітети, створені на основі рішень Центральної Ради.⁴

Малоземельне і безземельне селянство надіялося, що нова влада задовольнить їх сподівання на землю. Такі надії посилювалися з прийняттям Центральною Радою третього Універсалу, який в листопаді 1917 р. оголосив про скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні та інші землі нетрудових господарств і передачу їх «земельним комітетам, обраним народом.»⁵ Сподіваючись на реалізацію положень Універсалу, на багатьох з'їздах приймалися звернення до селян, щоб вони самочинно не захоплювали землю. З'їзд представників селянських спілок Таращанського повіту 3 грудня 1917р. заявив, що до того часу, поки Українські установчі збори не вироблять закон про передачу землі, селяни не повинні самочинно її ділити, бо «такий поділ може внести заколот серед народу». З'їзд вважав, що всією землею до Українських установчих зборів, мають розпоряджатися повітові і волосні комітети, яких і повинні слухати⁶.

Проте урядовці УНР проявили непослідовність у розв'язанні цього важливого соціально-економічного завдання. Відсутність нормативно-законодавчої бази сковувало діяльність створених земельних комітетів. Уманський земельний комітет визнавав, що від жителів села Роги щоденно поступають вимоги надати малоземельним і безземельним ділянки землі в орендне користування під ярій посів. Однак відсутність відповідних нормативних актів не дозволяла земельному комітету задовольнити такі вимоги⁷.

Непослідовність і бездіяльність влади у вирішенні земельної проблеми стала однією з причин, що селяни поступово переходили до більш радикальних дій. Факти свідчать, що з березня 1917 року на Київщині селяни використовували різні форми економічного тиску на землевласників, не посягаючи на їх земельну власність. Однак з часом селяни стали самостійно захоплювати поміщицьку землю. Безземельні селяни переходили до стихійних дій, які руйнували існуючу систему землеволодіння. Навіть за заниженими даними в Україні в березні - червні 1917 року відбулося 143 виступи селян, а липня до першої половини жовтня - 525.

Місцева влада відчувала руйнівний характер стихійних виступів селян і зверталася до центральної влади з вимогою вживати адекватні заходи. 17 листопада 1917 р. управитель Тальнівським маєтком княгині Долгорукої телеграфував київському губернському комісару, що селяни навколишніх сіл самочинно захоплюють землю, усувають з роботи робітників і службовців. В

телеграмі Уманського союзу землевласників Генеральному секретаріату внутрішніх справ УНР зазначалося: «В результаті того, що населення неправильно зрозуміло універсал, захоплені всі маєтки Уманського району. Реквізований живий і мертвий інвентар і всі запаси, розкрадено корм, багато жилих будинків розгромлено і спалено. Просимо якомога швидше вжити заходів для припинення страшної анархії. Просимо виконати обіцянку прислати військову силу». Враховуючи таку ситуацію, командування штабу Київського військового округу для утихомирювання селянства направило в сільські регіони Київщини війська. В Уманському районі була розквартирована військова частина в кількості 200 воїнів, в Білій Церкві - 100, в Звенигородці - 100 військових. Підрозділи поряд з охороною цукрових, винокурних і винних заводів призначалися для утихомирення селянства, захищали власність від захоплення і погромів. Передбачалося з цією метою сконцентрувати також військовий загін в 300 чоловік в Києві.⁹

Під тиском партії українських есерів та селянської спілки Центральна Рада в січні 1918 року прийняла земельний закон. Він передбачав вилучити землю у поміщиків і передати її малоземельним і безземельним селянам. Однак проведення в життя закону затягувалося, запропонована процедура носила бюрократичний характер. Для отримання землі в користування селяни мали подати заяву до сільських управ, а останні включали бажаних в спеціальні списки, які затверджували сільські сходи і передавали їх до волосного земельного комітету. Процедура передбачала право селян оскаржити рішення земельного комітету. Однак розпочата робота по реалізації Закону УНР була перервана наступом більшовицьких червоноармійських військ. Більшовицька влада на тому етапі зосереджувалася переважно на реквізиції з українських сіл хліба та сільськогосподарських продуктів.

З витісненням більшовицьких військ і поверненням Центральної Ради Селянські спілки вимагали від влади прискорити земельну реформу. Проте влада по суті не реагувала на такі вимоги. В цих умовах місцеві органи в багатьох випадках під тиском селян самостійно вирішували питання з землеволодінням. Уманська повітова земельна управа в квітні 1918 р. прийняла рішення, згідно якого безземельні селяни до проведення в життя земельного закону мали отримати тимчасово 0,5 десятин землі на дорослу і 0,25 - на малолітню людину. Не більше 3-х десятин землі мали отримати додатково сім'ї, які вже мали 3,5 десятин. Таку ж ділянку землі передбачено надати особам, які займалися ремеслом або торгівлею. Особи, які здавали ділянки землі в оренду на тривалий термін отримували по 3 десятини. В ряді сіл по іншому підходили до розподілу землі. В селі Кочержинці Уманського повіту на загальних зборах селян було вирішено поділити землю в 1918 році наступним чином: на одну душу виділити по 5 десятин¹⁰.

Отже в добу Центральної Ради земельне питання в інтересах малоземельних і безземельних на законодавчому рівні послідовно не вирішувалося. Однак приватне землеволодіння зазнавало змін. В ряді повітів Київщини земельні комітети встигли реалізувати закон про земельну реформу, частина селян отримала у власність земельні наділи. Частина землі селяни самостійно захопили у поміщицьких господарствах, ділили їх маєтки та інвентар. Все це викликало соціальну напругу та дестабілізувало суспільно-політичне життя в регіоні.

Особливо велике невдоволення селянства викликала земельна політика Гетьманату. Уряд в своїй заяві від 10 травня 1918 року підтвердив прагнення відновити приватну власність, а також створити в Україні «селянства здорового, забезпеченого землею і здатного в найвищій мірі підняти її продуктивність». Земельні комітети, сформовані при Центральній Раді були ліквідовані. На їх місці були створені органи Української Держави - земельні комісії. Вони призначалися для вирішення завдань землекористування та земельної власності. На місцях реалізацією гетьманського курсу займалися регіональні управління хліборобства та державного майна, а також губернські, повітові, волосні земельні, земельно-ліквідаційні та особливі комісії. В серпні 1918 р. розпочала свою діяльність Уманська повітова земельно-ліквідаційна комісія. Вона переглядала справи, пов'язані з діяльністю колишніх земельних комітетів, земельних відділів, Рад робітничих, селянських депутатів та інших організацій, які діяли у березні 1917 - квітні 1918 р. Встановлювався і порядок розгляду заяв про відновлення порушеного землеволодіння. Одним з перших подав заяву до Уманської ліквідаційної комісії землевласник Журавський. Він звинувачував селян у пограбуванні майна, яке йому належало в дев'яти селах повіту. Поміщик вимагав, щоб комісія заставила селян повернути його майно і відшкодувати втрати.¹¹

Невдоволення селянства Київщини земельною політикою Гетьманату суттєво підсилювалося антиукраїнськими діями німецької військової адміністрації. З сіл регіону цілеспрямовано вивозилися до Німеччини та Австро-Угорщини тонни хліба, м'яса, цукру тощо.¹² Німецьке військово командування не тільки вивозило надбання селян, але й військово-польові суди

окупаційних властей переслідували та жорстоко карали селянство за їх виступи проти гетьманської влади та окупаційних військ. Політика Гетьманату по захисту приватного землеволодіння, заборона страйків, вимоги передати державі надбання урожаю 1918 року, все це та інше були причиною радикальних виступів селянства проти гетьманської влади та окупаційних військ.

На початку червня 1918 року повстання виникло у Звенигородському та Таращанському повітах, в якому взяло участь до 30 тисяч селян та вільних козаків. Серед повсталих знаходилися і селяни Уманського повіту. Повстання носило антигетьманську спрямованість, повсталі виступали проти німецьких військ і їх втручання у внутрішнє життя українського суспільства. Газета «Союз» у статті "Події на Звенигородщині та Уманщині" 20 червня 1918 р. писала, що повстання розпочалося в районі станції Розсоховатка, де місцеві селяни, щоб не допустити до себе німецькі війська, розібрали залізничну колію. Повстанці були озброєні ручними бомбами, кулеметами, рушницями і просто сокирами та лопатами. В боротьбі проти повсталих використовувалися значні сили гетьманської варти та німців. 10 липня 1918р. біля станції Поташ відбувся жорстокий бій між повстанцями і німецькими військами. Газета "Уманське слово" повідомила, що на полях появилася маса трупів, а ранених, "нараховувалося сотні."¹³

Недостатня підготовка повсталих, елементи стихійності, слабкий зв'язок між повітами, початок жнив та турботи селян про збір врожаю ослабили антинімецький і антигетьманський виступ Вільного козацтва і селян. Декілька німецьких полків, озброєних артилерією погасили вогнище повстання в Звенигородському, Уманському та Таращанському повітах. Учасники повстання зазнали жорстоких репресій, їх узгоджено і спільно влаштовували владні структури Гетьманату і військово-німецьке командування. Уманська повітова варта, затримуючи учасників повстання та невдоволених режимом, передавала їх німецькій комендатурі, яка, в свою чергу, відправляла їх до військово-польового суду. Проте репресії не зупинили виступи селянства. Селянський рух став соціальною опорою Директорії в її збройній боротьбі проти гетьманського режиму.

Збідніле селянство у справі реформування землеволодіння великі надії поклало на Директорію, яка своїм законом від 9 січня 1919 р. проголосила скасування приватної власності на землю. Така заява стала одним із суттєвих чинників, які обумовлювали підтримку селянством нової влади. Селянський з'їзд Летичівського повіту, на який в грудні 1918 р. зібралася 340 делегатів, висловив повне довір'я Директорії, заявивши, що всіма силами буде підтримувати її уряд і чим зможе допомагатиме йому¹⁴. Як одне із головних завдань - забезпечити спокій і порядок між селянством і республіканським військом. Волосна Ксаверівська народна рада визнала Директорію як революційний орган і заявила про її підтримку. Підтримка проявилася і в тому, що рада звернулася до селян волості з закликком справно виплачувати всі державні і земські податки, аби тим самим активно підтримувати УНР¹⁵. Демократичні організації Васильківського повіту створили комісію, яка займалася постачанням республіканських військ кіннями, хлібом, фуражем та одягом. Селяни села Кодак Ксаверівського повіту добровільно передали Лубенському полку 52 пуди вівса¹⁶. Білоцерківська міська дума 14 грудня 1918 р. прийняла резолюцію, запропоновану українськими соціалістичними партіями. В ставленні до Директорії в резолюції вказувалося: "Дума вважає своїм обов'язком констатувати той факт, що симпатії широких мас міського населення цілком на боці нової влади". Надзвичайні збори Уманської повітової ради висловлюючи довір'я Директорії вимагали, щоб в першу чергу вона вирішила земельне питання¹⁷.

Закон УНР про скасування приватної власності на землю в значній мірі заспокоїв селянство. Створювалися повітові земельні управи, які визначали земельні ділянки для приватно-трудова діяльності, скасовувалися орендні договори, формувалася земельний фонд. Перші кроки реформування землекористування припинили самовільне захоплення селянами землі, припинилися антипоміщицькі виступи. В повітах та волостях звучали пропозиції щодо реалізації земельного закону Директорії. Уманська земельна управа висловила за те, щоб земельні площі з висококультурним хліборобством не дробити, а передати їх трудовим спілкам, які мають бути створені. На селянських сходах пропонувалися розміри земельних наділів для селян, громадського користування та умови орендних відносин. Як з'ясувалося, Директорія виявилася непослідовною у реалізації свого земельного закону, що викликало нарікання та незадоволення селянства. Через два місяці після виходу закону Директорія стала вимагати, щоб селяни за тимчасове володіння землею здавали державі третину врожаю, повну сплату вартості за оренду і навіть попередню сплату всіх податків. Виконуючи настанови центральної влади, повітові ради Київщини стали забороняти власникам самостійно реалізовувати свою сільськогосподарську продукцію. Справа доходила до того, що представники влади передавали до суду справи тих власників, які наважувалися продавати

.....
вирощене на власній землі. В селі Поташ Машуровської волості в лютому 1919 р. була заведена справа на орендатора Дерев'яновського за те, що він продав скирту ярової соломи. Представник комісаріату постачання Уманщини М. Грейберг зробив висновок: «Солома взята на обмін і поміщик не мав права продавати» і пропонував винного притягти до відповідальності¹⁸.

Суперечливою і непослідовною виявилася і продовольча політика Директорії, яка безпосередньо стосувалася селянських господарств. В перші місяці своєї діяльності республіканський уряд дещо полегшив хлібну повинність українського селянства порівняно з гетьманською владою. 9 березня 1919 р. закон Директорії про хлібну монополію скасував хижацькі норми, що існували при Гетьманаті. Залежно від розмірів власної землі встановлювалися податки. Селяни, у яких було до 3-ох десятин землі, взагалі звільнялися від хлібоздачі. Проте 15 серпня 1919 р. Директорія видала новий закон про хлібну повинність. Згідно цього закону норми обов'язкової хлібоздачі підвищувалися в 2-5 разів. Закон дозволяв місцевій владі забирати без будь-якого відшкодування продукти в тих господарств, які не здали їх у визначений термін. Дозволялося стягувати штрафи в десятикратному розмірі з тих господарств, які приховували сільськогосподарську продукцію. Встановлювалися жорсткі покарання і за інші дії, що перешкождали хлібоздачі. Отже положення земельного закону Директорії не були по суті реалізовані, а її продовольча політика виявилася непослідовною. Така політика викликала невдоволення безземельних та малоземельних селян, селянські господарства були обтяжені податками, які суттєво зросли в добу Директорії. Все це можна пояснити загальною складною політичною та соціально-економічною ситуацією в Україні. Назривала суперечність: влада не вирішувала проблему з землекористуванням і одночасно посилювала податковий тиск на селянські господарства.

З другим приходом на українські землі російських червоногвардійців, більшовицькі структури влади реалізовували курс на усупільнення сільського господарства, на створення колективних форм господарювання. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, щоб забезпечити собі підтримку селян і солдат, у своєму маніфесті оголосив про негайну передачу селянам усіх поміщицьких земель разом із живим і мертвим інвентарем. За прикладом більшовицької Росії форсовано насаджувалися в українському селі різні типи колективних господарств. Більшовицька влада на Київщині організувала хліборобські комуні, товариства для заготовки посівного насіння, племінної худоби, організації збуту продукції. Сільське населення закликалося до створення товариств по вирощуванню городини, молочних та ягідних артилей. В реалізації свого курсу більшовики спиралися на комітети бідноти. Перші трудові комуні на Київщині організувалися в квітні 1919 р. В червні 1919 р. в Уманському повіті було засновано 15 комун, на початку липня - 25. Христинівська трудова комуна була створена з учнів, учителів та працівників-залізничників¹⁹. Колективні господарства на Київщині (як і взагалі на Україні) організувалися без врахування конкретних умов, з порушенням принципу добровільності. На поміщицьких землях, відведених під комуні, часто-густо селилися не споконвічні селяни, а міські жителі або прибулі з інших регіонів. Зі створенням комун радянська влада не розв'язувала земельне питання, а насильно забирала в селян їх продукцію, і це була одна з причин антибільшовицьких виступів селянства. Газета «Червона зоря», аналізуючи ситуацію в Оксанинській волості на Київщині, відмічала, що «відношення селян до радянської влади співчуваюче, вороже - до комун». А далі зазначала, що виступали проти комуні 30 чоловік в селі Небелівка, 40 чол. - в Оксаниноі, 20-вНерубайки²⁰.

Селянські маси переконувалися, що більшовицька влада не задовольняє їх потреб, не вирішує земельне питання, а руйнує приватну власність. Отамани Уманського, Черкаського, Чигиринського, Сквирського, Липовецького повітів почали звертати увагу на Директорію, встановлювати з нею контакти. Найбільш впливовий отаман Київщини дістався до Кам'янець-Подільського, де провів переговори з урядом УНР. На Черкащині лідер селянських повстанців В.Чучупак підняв жовтоблакитний прапор і з повсталими селянами потіснив більшовицькі загони²¹. На Уманщині активність проявляв Клименко, який мобілізував селянство на боротьбу проти радянської влади. В червні 1919 р. повстанці захопили і перекирили рух потягів по лінії Умань - Христинівка, розігнали про більшовицький виконавчий комітет Ладиженської волості, захопили і утримували кілька днів місто Умань, маючи на меті провести селянський з'їзд і проголосити нову владу²². Проте виконати свої наміри повстанцям не вдалося. Взагалі селянські виступи створювали великі проблеми для більшовиків. Тільки навесні 1919 р. повстанці в Україні прикували до себе сили Червоної армії загальною чисельністю до 21000 багнетів.

Таким чином причина селянських виступів на Київщині полягала в наявності великого землеволодіння з однієї сторони, та малоземельних і безземельних селянських господарств - з другої.

Поряд з наявністю різних розмірів земельної власності, причина селянських виступів крилася в земельній політиці керівників державних структур влади, які виникали в ході Української революції. Безпосередній вплив на настрої селянства оказувала продовольча політика властей, ігнорування соціальних потреб селянства. Селянство надіялося, що в ході революції мали відбутися суттєві соціально-економічні зміни. Однак непослідовність і суперечливість у вирішенні земельного питання були причиною селянських заворушень, їх виступів проти владних структур. Особливо радикальний характер селянських виступів на Київщині мав місце в роки Гетьманату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 - февраль 1918). Сборник документов й материалов. К 1957 - 660 с.; Черниговщина в годы гражданской войны 1919-1920 гг. Сборник документов й материалов. К 1975 - 455 с.; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. Збірник документів і матеріалів. - К, 1975.- 1081 с.; Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах.-К, 1996-1997; Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 р.: Документи і матеріали. - К, 2003; 2. Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на У краине в период Октябрьской революции. -К. 1957; Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922 рр.) - К.: 1955; Супруненко М.І. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни 1917-1920 рр.: в 3-ох томах.- К., 1970; 3. Народна воля, 1917 - 17(04) травня. 4. Вільна Україна. 1917, 1 жовтня. 5. III Універсал Української Центральної Ради. 7 листопада 1917 / Нова Рада. 1917, 8 листоп.; 6. Селянська думка (Тараща), 1917 - 16 грудня; 7. Уманський державний історичний архів, Ф. 399, Спр. 6, арк. 1; 8. Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р. К. 1940.- С. 39-40; 9. І. Хміль, І.Куташов Наростання селянського екстремізму в Україні (березень-жовтень 1917 р.) // Проблеми вивчення і дослідження Української революції 1917-1921 рр. К. 2002.- С.72; Союз (Умань) 1918-12 травня; 11. Уманське слово. 1918 - 18 травня; 12. Уманський краєзнавчий музей.- Спр. 2028 /3113.- Арк. 1-2., Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття) К. 2001, С. 103; 13. Уманське слово. 1918, 12 листопада; 14. Народне слово. 1918-6-19 грудня; 15. Васильківські вісті. 1918 - 16 грудня; 16. Васильківські вісті. 1918 - 11 грудня; 17. Державний архів Київської області. - Ф. 2798.- Оп. 2.- Спр. 1.- Арк. 7., Народне слово. 1918 - 17 (4) грудня; 18. Державний архів Черкаської області.- Ф. 2796.- Оп. 1.- Спр. 12.- Арк. 2; 19. Известия, (Умань) 1919, 1 травня., Сільська біднота 1919, 1 липня; 20. Червона зоря 1919, 6 липня; 21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).- Ф. 1738.- Оп. 1.- Спр. 50.- Арк. 47,60, 69.; 22.ЦДАВО України.- Ф. 1738.- Оп. 1.- Спр. 50.- Арк. 21.

Д.П. Красносілецький

ПОВСТАНСЬКО-ПІДПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯКОВА ГАЛЬЧЕВСЬКОГО НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1922 – 1925 РР.)

Проблема повстансько-підпільної діяльності Якова Гальчевського в другій половині 1922 – 1925 рр., його становлення як ватажка повстанської армії Правобережної України та намагання вплинути на кризову ситуацію повстанського руху потребує широкого осмислення та виокремлення в історичній науці.

Дослідженню даного історичного явища приділена ціла низка праць, автори яких: Сліпченко В.¹, Соловей Д.², Завальнюк К.³, Кульчицький Ю.⁴, Теленько Х.⁵, Вовкодав В.⁶, Мацько В.⁷, Руцький М.⁸, Срібняк І.⁹ та інші. Вони здебільшого фрагментально, а інколи й помилково висвітлили аспекти повстансько-підпільної діяльності Якова Гальчевського в зазначений період.

Найбільшого дослідження тема набула в працях Ковалевського Р.¹⁰ Безумовно цінним джерелом даного явища є мемуарне видання самого Якова Гальчевського-Войнаровського.¹¹

Активізації дослідження повстанського руху сприяла премія імені Якова Гальчевського „За одержимість у державотворенні”, заснована Хмельницькою обласною організацією Української Республіканської партії до дня Соборності у жовтні 1995 р.¹²

Багатогранна та насичена антибільшовицька повстанська діяльність Якова Гальчевського (Гольчевський, Орел, Орлик, Орлов, Орловський, Войнаровський) спричинила його виокремлення з-поміж інших отаманів.

Відправившись у рейд по східному Поділлі, Гальчевський віддав наказ, згідно якого 3–4 липня 1922 р. тимчасове командування Подільською повстанською групою покладалось на поручика Платонова.¹³ Для вербування селян до повстанського загону було направлено Лісового, Капустяна, Ходатського, Панчиха та інших. Останні поповнювали лави повстанців і за рахунок злочинців.¹⁴ Тоді ж до підрозділу Орла під командуванням Галука приєднався загін із 20 бійців отамана Ковальського¹⁵ (Ковалевський) із м. Вовковинці.¹⁶ 6 липня 1922 р. повстанці Галука з Летичівського

попрямували в Новоушицький повіт, де здійснили напад на м. Вільківці та с.Осламів. 7 липня повстанці Орла повернулися на Вовковинецькі хутори, де розділилися на чотири групи: загін на чолі з Гальчевським попрямував в Літинський повіт; загони Галюка та Погиби – у південні райони, а загін Хмари (Харченко) – в Летичівський повіт.¹⁷ Оскільки загін Гальчевського перебував тоді у рейді, можна припустити, що насправді у Літинський повіт попрямував загін Погиби або Кохана.

Того ж дня, ймовірно, бригада Хмари чисельністю 60 шабель поблизу с.Ходакська Слобідка Летичівського повіту змусила один з загонів Червоної Армії відступити, а вранці 8 липня вона зайняла с.Охримівці, де вбила двох червоноармійців та здійснила напад на Нетечинці. В цей же день повстанці повернулись в Охримівці. 10 липня вони були в с.Гармаки, звідки попрямували до с.Лука Барська. Очевидно, там відбулось об'єднання декількох бригад та груп, оскільки чисельність повстанців сягала близько 200 осіб.¹⁸ 11 липня загін Галюка здійснив напад на с.Солобківці, де було вбито 7 міліціонерів.¹⁹ Далі він розділився на дві групи: 1-ша відправилась в Летичівський, а 2-га – в Жмеринський повіти.²⁰

Після нападу на с.Женишківці, 15 липня загін Галюка об'єднався біля с.Гришки з загonom Погиби, але в районі Ходакська Слобідка вони розділилися на три групи: Лісового (9 осіб) – залишилась на місці, Погиби (7 осіб) – попрямувала через Жмеринський повіт в Могилівський, Галюка (22 осіб) – в Новоушицький²¹ та Кам'янецький повіти.²² 16 липня загін Галюка в складі 50 шабель здійснив напад на с.Підлісний Мукарів,²³ після чого попрямував до с.Віхровка, а 17 липня біля с.Майдан Морозівський близько 20 бійців загону Галюка вступили в бій з кінним загonom 72-го червоноармійського полку (поранено 1-го та вбито 2-ох червоноармійців, захоплено ручний кулемет).²⁴ Інший відділ Гальчевського 17 липня здійснив напад на м. Вовковинці.²⁵ 19 липня повстанці Гальчевського в складі 100 шабель вступили в бій з загonom Червоної Армії неподалік м.Вільківці, після чого попрямували до с.Нова Гута.²⁶ В ніч на 20 липня підрозділ Гальчевського під командуванням отамана Кохана здійснив напад на с.Дубове Літинського повіту.²⁷ 22 липня 1922 р. повстанці Гальчевського зайняли с.Сахни. А 26 липня вони попрямували в с.Майдан Голенищевський. Там взяли в полон двох червоноармійців, закупили у селян продукти за срібні гроші. Далі попрямували у с.Макаровці (Макарове) – Лука Барська – Радівці.²⁸ 24 липня загін Кохана здійснив напад на с.Буцни.²⁹ У цей час, ймовірно, загін отамана Галюка чисельністю 100 шабель дислокувався в лісі біля с.Морозів Новоушицького повіту.³⁰ Тоді ж він здійснив напад на с.Велика Струга, а наступного дня – Кусиківці, а 27 липня – Шатава.³¹ Він щовечора організовував розвідкові роз'їзди чисельністю 10 – 15 осіб, яким в Новоушицькому повіті допомагали діти.³² Повстанці Гальчевського чисельністю більше ста шабель в ніч з 27 на 28 липня завдали поразки червоноармійцям 7-го полку біля с.Росоха, а згодом здійснили напад на с.Буцни.³³ Біля с.Росоха в складі загону Гальчевського була група Кохана, яка вирушила в Лисогірку, а 28 липня здійснила напад на Пархомівку, де вступила в бій з загonom 8-го Червоного козацького полку.³⁴ 28 липня підрозділ Гальчевського під командуванням Кириленка здійснив напад на м. Маків, де пограбував цукровий завод та зруйнував волосний виконавчий комітет. Далі він попрямував до с.Чечельника.³⁵ 29 липня на хуторі біля м. Бар червоноармійці вступили в бій з бригадою Гальчевського під командуванням Капустяна (колишній начальник Летичівської міліції), внаслідок чого одного повстанця вбито, одного поранено та одного взято в полон.³⁶ Того ж дня через Мукарівську волость в південно-східному напрямку проїхало 25 вершників з загону отамана Кириленка. Цей загін перебував в тісному контакті з загonom отамана Садовського чисельністю 30 шабель, на озброєнні у якого було сім кулеметів. Останній тоді дислокувався в с.Ярова Слобідка, що неподалік м.Дунаївці.³⁷ Також відомо, що частиною загону Гальчевського чисельністю близько 20 шабель командував Бабієнко.³⁸ 29 липня загін Галюка здійснив напади на с.Баранівка та Сприсівка, що неподалік м.Дунаївці.³⁹ Тоді ж 1-ша сотня 1-го Черкозполку в складі 60 шабель на чолі з сотником Наливко поблизу с.Гармаки Новоушицького повіту приєдналась до повстанців Гальчевського.⁴⁰ У липні Галюк здійснив напад на м. Кам'янець.⁴¹ Наприкінці липня повернувся у Летичівський повіт із Східного рейду й сам Орел.⁴²

1 серпня повстанці Орла, Погиби, Ковбасюка, Лиха та Хмари в Зінківському лісі атакували кілька сотень червоноармійців 3-го кінного полку 1-ої дивізії. Через кілька годин вигнали з лісу ще два червоноармійських полки. Під час останньої сутички лише одного повстанця було легко поранено, а поміж червоноармійців – 55 вбито та 46 поранено. Звідти загін Хмари попрямував в Пашковецьку волость Проскурівського повіту. А загін Орла наступного дня (так як і 20 травня) був несподівано атакований в лісі біля с.Майдан Літинський, але повстанці швидко змусили до втечі 300 червоноармійців Вінницької школи піхотних командирів та відділ ДПУ.⁴³ Згодом повстанці схопили

інформатора та його помічника й повісили їх на дереві за те, що вони спричинили два напади чекістів на базу повстанців в лісі с.Майдан Літинський.⁴⁴

В ніч на 3 серпня загін Орла в складі 25 осіб напав на с.Ольхівці, де пограбував кооператив і залишив записку: „ Реквізовано все, що потрібно, для українських національних партизанів. Орлов”.⁴⁵ Існує версія, що даним загоном, незважаючи на записку, командував отаман Кириленко. Після зазначеного нападу він зайняв с.Березівка та Дурняки. В останньому повстанці роздавали награбовані речі з Ольховецького кооперативу та агітували селян вступати у лави повстанців.⁴⁶

Орел відвідав відділ пропаганди повстанської групи і забрав частину друкованих своїх наказів, відозв та оголошень. Це була відповідь повстанців на неправдиву інформацію, яка подавалась у відозвах Кам'янецького повітового революційного комітету.⁴⁷ А ось „зустріти” ешалон з Л. Троцьким, який прямував у м. Проскурів, в силу певних обставин, повстанцям Орла не вдалось. Проте вони добряче налякали його, підірвавши залізничну колію попереду ешелона, неподалік м. Вовковинці.⁴⁸

5 серпня 1922 р. о другій годині ночі повстанці чисельністю 250 осіб, розділившись на групи, напали на м. Бар.⁴⁹ 6 серпня бійці Галюка відбили несподівану атаку червоноармійців біля с.Морозова.⁵⁰ 7 серпня повстанці Гальчевського здійснили напад на м. Ялтушків.⁵¹ 8 серпня загін Гальчевського в складі 80 шабель при трьох кулеметах здійснив напад на Лознянський цукровий завод, після чого зайняв с.Багринівці.⁵² Тоді Орел покарав сотню червоноармійців (башкирців та татар) за насилля над селянами.⁵³

10 серпня о другій годині ночі загін Орла в складі близько 250 бійців зайняв м.Летичів.⁵⁴ 13 серпня загін Галюка чисельністю близько 100 шабель перебував на хуторі Гайдук Летичівського повіту.⁵⁵ Звідти він попрямував до м. Деражня.⁵⁶ 14 серпня він здійснив напад на с.Кальне та м. Деражня. Після цього загін зайняв Вовковинецькі хутори та с.Згарок. 15 серпня частина загону Галюка здійснила напад на с.Женишківці та Адамівку і 16 серпня вийшла до передмістя Деражні.⁵⁷ Але сам Галюк зі штабом попрямував в район с.Буцни та Гути на 2-ий з'їзд повстанських загонів Поділля (15. 08. 1922 р.).⁵⁸ За умови, що частина бійців з відділу Орла здавалась більшовикам, загальна кількість повстанців Орла становила 354 козаків та 27 старшин, які мали на озброєнні 42 ручних кулеметів. На з'їзді були присутні тільки бригади Орла: Галюка, Хмари, Лиховського, Лісового.⁵⁹ Наступного дня, проводжаючи загін Лісового, Орел захопив на Шпиченських хуторах бричку з командиром 24 Самарської дивізії Олександровичем. Його та двох червоноармійців було покарано. Оскільки за це вбивство більшовики розстріляли 7 відповідальників з с.Шпиченці та навколишніх сіл, Гальчевський наказав вбивати всіх більшовиків без винятку.⁶⁰ Далі Орел, залишивши Лісового, попрямував між с.Голенищево та Сахни, до Майдан Стасів та Багринівці (було ліквідовано більшовицький осередок), через Микулинці і до Дашківці.⁶¹ 16 серпня повстанці Гальчевського зайняли м. Зіньків.⁶² Їх чисельність складала 50 осіб. Одночасно 17 бійців здійснили напад на с.Пирогівці і попрямували до Пархомівців. Ще інша частина загону Гальчевського в складі 40 осіб того ж дня здійснила напад на с.Каміногірка Літинського повіту. 17 серпня отаман Гальчевський разом з 30 вершниками здійснив напад на м. Бар. За допомогою телеграфу він передав повідомлення начальнику політвідділу Подільської губернії: „ Був на ст. Бар, бачив Начсноба, окалечив 80 мільйонів карбованців і дав дулю. Відомий Вам Орел. Скоро побачимось у вас на ст. Журавлівка”. Надвечір того ж дня в тому ж складі загін Гальчевського здійснив напад на залізничну станцію с.Сербінівці. Звідти отаман Гальчевський продовжив телеграфувати: „Я Орел іду далі. Прошу переместить 24 кавполк в район Гайсіна. Почему Вы не прибыли в назначенное место. До свидания. Обязанный Вам Орел, Командир национальных партизан на ст. Сербиновцы”. Далі вказаний загін розділився на групи. Одна з них в складі 15 шабель в ніч з 17 на 18 серпня здійснила напад на Чернятинське лісництво та с.Маньківці,⁶³ 18 серпня – Кудиївці (поповнилась трьома повстанцями) – Носківці – Олексіївка. Друга група в цей час вирушила в зворотньому напрямку і дислокувалась на хуторі Шершні, що неподалік м. Бару.⁶⁴ Ймовірно, вона під командуванням Погиби 18 серпня здійснила напад на м. Ялтушків, після чого попрямувала у Бригадівський ліс. Там зустрілись Погиба, Галюк та Лісовий.⁶⁵ Загін Орла чисельністю 60 шабель з двома кулеметами 18 серпня зайняв с.Клетище та Майдан Трепівський, де було вбито міліціонера та двох червоноармійців.⁶⁶ Того ж дня загін Орла чисельністю 80 осіб здійснив напад на с.Дашківці, що неподалік м. Віньківці.⁶⁷ Також біля того села повстанці атакували колону червоноармійців, серед яких був Віталій Примаков. Останньому вдалось втекти на автомобілі. Далі загін Орла просувався через с.Пеньківку в Кипорів яр. 19 серпня повстанці атакували сотню червоноармійців біля с.Слобідка і попрямували до с.Майдан Трипівський,

біля якого атакували ще дві сотні червоноармійців.⁶⁸ Потім Орел відправився до с.Майдан Сахнівський (по дорозі атакували невеличкий загін більшовиків) — Вовковинецьких хуторів.⁶⁹

20 серпня 1922 р. за наказом Головного отамана збройних сил УНР с.Петлюри Гальчевського призначено командувачем всіма повстанськими силами Правобережної України.⁷⁰ Завальнюк К. вказує дату 20 липня 1922 р.⁷¹ А за даними Срібняка І., це сталося 15 травня 1922 р.⁷² Разом з цим, дослідникам був відомий документ, в якому зазначалося: «Наказую вам (тобто Гальчевському) обійняти командування всіма повстанськими загонами на Правобережній Україні. Увійти в контакт з такими ж повстанськими загонами на Лівобережжі для координації боротьби.⁷³ Керуватися всюди інтересами Батьківщини і законами УНР. Головний Отаман Військ УНР с.Петлюра». ⁷⁴ Цей документ був датований 15 лютого 1922 р.⁷⁵ Варто зазначити, що 20 серпня Гальчевському присвоєно звання полковника армії УНР. Тоді ж с.Петлюра написав наказ і про призначення Орла командуючим повстанчими загонами Правобережної України, але навмисно поставивши дату 15 лютого 1922 р.⁷⁶

20 серпня один із підрозділів загону Гальчевського в складі 80 шабель в с.Угли завдав поразку розвідці червоноармійців та залишив записку: „ Так буде Вам, ответчикам не підтримаючим дорогої України. Полковник Підкова”.⁷⁷ Наступного дня до загону отамана Гальчевського чисельністю 150 осіб біля Вовковинецьких хуторів приєдналися підрозділи отаманів Галюка та Хмари.⁷⁸ Але їхнє об'єднання було тимчасовим, оскільки 22 серпня повстанці Гальчевського в складі 100 шабель, проходячи через с.Варінка Летичівського повіту, атакували продподаткову групу. Того ж дня, неподалік с.Стара Гута та Кожухів оперував підрозділ загону Гальчевського під командуванням Підкови. Він нараховував близько 50 осіб.⁷⁹ А загін Орла дислокувався тоді в лісах біля м. Деражня.⁸⁰ 24 серпня Орел прибув на Вовковинецькі хутори, після переслідувань червоноармійцями.⁸¹ Тоді ж повстанці Гальчевського чисельністю близько 30 вершників здійснили напад на с.Майдан Рузький.⁸² 25 серпня відбулась нарада відділів Орла, на якій були присутні Хмара і Галюк.⁸³ Увечері Галюк попрямував на північний захід, а Орел і Хмара не змінили дислокації. 26 серпня їх район почали оточувати більшовики. Загін Хмари атакував один з більшовицьких загонів і здобув 10 коней та кулемет.⁸⁴ 28 серпня повстанці змушені, в силу певних обставин, перейти до оборони. З боєм вони переходили від лісу до лісу, протистоячи декільком червоноармійським дивізіям (всього в тому районі 6 дивізій). Більшовики навіть спробували ввести їх в оману, створивши спеціальний відділ, який був подібний до повстанців під проводом Галюка. Проте повстанцям вдалося вийти з оточення біля залізничної станції Комарівці. В районі між м. Нова Ушиця та Зіньків повстанці Орла та Хмари в повному складі (170 бійців) дали відсіч своїм переслідувачам – червоноармійцям 24 Самарської дивізії. Тоді Коноплянко був поранений в голову, але залишився в строю. Після цього повстанці повернулись до с.Комарівці, а далі попрямували в Зіньківський ліс. Там було вирішено переходити польський кордон.⁸⁵ Перед відходом на польський терен отаман Орел звів всіх повстанців у 1-шу бригаду Української партизанської армії Поділля на чолі з отаманом Кирилюком.⁸⁶

29 серпня в лісі біля с.Михайлівка відбувся бій між повстанцями Гальчевського та винищувальним загonom Щербакова. Зазнавши поразки, загін Гальчевського змушений був розділитись та тікати від переслідувачів. Згодом повстанці вступили в сутичку з 3 полком та кінною розвідкою 72-го полку Червоної Армії.⁸⁷ По ходу відступу, вони 31 серпня пограбували цукровий завод с.Велика Левада, що неподалік м. Фрампіль, здійснювали напади на села.⁸⁸ В той же час, решта повстанців Орла вводили червоноармійців в оману своєю діяльністю в районі Летичівського, Новоушицького, Кам'янецького та інших повітів.⁸⁹ Врешті-решт загін Гальчевського в складі близько 60 осіб 2 вересня в районі с.Скібче – Юрківці – Криків перейшов кордон.⁹⁰

Проте на Поділлі залишились загопи Галюка та Байди (Кирилук взяв собі такий псевдонім), які активно діяли у Новоушицькому та Летичівському повітах.⁹¹ У загопі Байди панувала сувора армійська дисципліна. Бійці розмовляли українською мовою та в своїй більшості, як і отаман, носили оселедці, незважаючи на різноманітний іноземний реманент та одяг. В ніч з 4 на 5 вересня вісім повстанців Байди здійснили напад на с.Дашківці.⁹² А 6 і 8 вересня повстанці Байди в селах південніше м. Віньківці були атаковані 4-им Червоним козачим полком.⁹³ Вже тоді, задля безпеки, загін розділився на декілька груп.⁹⁴ Опівночі 9 вересня 1922 р. загін отамана Байди чисельністю 22 шаблі здійснив напад на с.Пилипи Олександрівські, що неподалік м. Віньківці.⁹⁵ 11 вересня 30 його бійців дислокувались в лісі північніше с.Слобода Гулівська.⁹⁶ Увечері 12 вересня біля с.Гули, що неподалік м. Нова Ушиця, загін Байди чисельністю близько 18 осіб вступив в бій з загonom п'ятого Черкозполку. Отаман та 11 повстанців були вбиті.⁹⁷ За даними Коваля Р., цей бій проходив з четвертим полком, а наступного дня ще з іншим винищувальним загonom.⁹⁸ Також існує думка, що Байда загинув в сутичці з червоноармійцями в лісі біля с.Білічин.⁹⁹ Бій розпочався саме там.¹⁰⁰

Наукові записки

Галюк, Погиба, Богданенко (зв'язківець Орла з Петлюрою), Дмитришин 13 вересня пограбували економію Верхньоолчедаївського цукрового заводу, а 15 вересня вони були біля с.Вендичани. 18 жовтня передислокувалися в район м. Ярмолинці.¹⁰¹ Згодом у боротьбі з органами ДПУ загинули сотник Богданенко та Дмитришин.

У вересні 1922 р. багато осіб, причетних до загону Гальчевського, в тому числі й дружини Гальчевського, Коноплянка, Хмари, були заарештовані.¹⁰² 18 жовтня чекісти розстріляли сотника, підпільника Меджибізької волості Гвідона Кочуровського, а 22 жовтня вони арештували ще п'ять бійців Орла.¹⁰³ Більшість із них була розстріляна. Дехто з повстанців вирішив здатися органам більшовицької влади в надії на їх помилування. Наприклад, 21 жовтня добровільно склав зброю Погиба.¹⁰⁴

У ситуації, що склалася, Гальчевський вдався до організації рейдів в Україну з території Польщі:

- 22 жовтня південніше м. Гусятина через кордон перейшов перший сформований Гальчевським у Польщі відділ чисельністю 13 осіб, який мав завдання зв'язатись з тими, хто залишився на Поділлі.¹⁰⁵ На початку листопада його загін в складі 6 осіб діяв в Осламівській та сусідніх волостях;

- 3 15 листопада загін чисельністю близько 18 осіб воював за підтримки отамана Лижника біля м. Фрампіля, а потім, розділившись, – в Літинському та Летичівському повітах.¹⁰⁶ В загоні Орла були також Заболотний, Підкова та ін. 18 листопада в черговій сутичці з червоноармійцями в с.Тернова, що біля ст. Дунаївці, Орел, Хмара та Коноплянка були поранені.¹⁰⁷ 29 листопада більша частина бійців під керівництвом Галюка через переслідування чекістів попрямувала до Польщі. А Гальчевський з Коханом та Сензюком¹⁰⁸ у першій половині грудня 1922 р. діяли в районі м. Ярмолинці, Дунаївці та Смотрич.¹⁰⁹

- Навесні 1923 р. Орел зробив п'ять печаток: одну для себе як командувача повстанцями Правобережної України, другу – для Волинської групи Лукаша Костюшка, третю – для Південної групи Галюка, четверту – для Київської групи Івана Трейка, а п'яту – для Північної групи Куровського. 5 березня Орел призначив Хмару командиром повстанців восьми повітів Поділля. У квітні з Польщі до своїх районів дійшли Костюшко, Трейко і Куровський, Орел разом з 20 бійцями.¹¹⁰ Згодом всі вони повернулись до Польщі для підготовки липневого рейду.¹¹¹

- Станом на 1 липня група Гальчевського у складі 8 піхотинців оперувала в північній частині Вінницького повіту в районі с.Каміногірка, Уладівка, Пиківська Слобідка, Гуральня.¹¹² До того ж відомо, що 1 липня 1923 р. радянський кордон перейшов загін Гальчевського чисельністю 19 осіб, який складався з трьох груп.¹¹³ Група Орла попрямувала в Літинський повіт, Хмари – в район м. Жмеринки, Галюка – в Летичівський та Новоушицький повіти. 16 липня В. Сензюк в с.Сахни з 10-ти повстанців створив свій власний загін. Група під керівництвом Гальчевського чисельністю 6 осіб, озброєних карабіном, обрізом, п'ятьма револьверами та ручними гранатами в середині липня 1923 р. оперувала в селах південно-західніше м. Літина Вінницького повіту. Для її ліквідації було вислано два загони окружної міліції та групу ДПУ (загалом близько 30 осіб), на озброєнні у яких був навіть кулемет. 18 липня вони знайшли групу Гальчевського та вступили з нею в бій на хуторах біля с.Багринівці. Внаслідок стрілянини група Гальчевського втратила одного бійця, а одного пораненого, а ось їх супротивник втратив 2-ох вбитих (один, з яких командир взводу) та 1-го пораненого міліціонерів, двох коней, гвинтівку та револьвер. До того ж, незважаючи на допомогу міліції деякими селянами, які прагнули перекрити шлях, група Гальчевського прорвалася до лісу і зникла.¹¹⁴ 19 липня штаб Орла перейшов в район м. Проскурова. 26 липня в районі Охримівської Слобідки відділ Орла безуспішно атакували чекісти, але в ніч на 27 липня в районі м. Віньківці внаслідок бою з чекістами загинув В. Сензюк.¹¹⁵ 28 липня біля м. Зінькова загинув Є. Ковбасюк, а поранений Г. Кохан потрапив у полон. 3 серпня Орел разом з сотниками Рибалко та Коростовським були в районі с.Велика Левада.¹¹⁶ Тоді загальна чисельність повстанців Орла склала 150 осіб за рахунок бійців Кирилика (80 осіб) та Кохана (40 осіб). Зауважимо, що обох отаманів з ними вже не було. 5 серпня вони здійснили напад на м. Бар, а 7 серпня на цукровий завод, неподалік м. Літина.¹¹⁷ Загін Гальчевського разом з отаманом Хмарою оперував у Вінницькому та Проскурівському округах до 8 серпня, після чого змушений був повернутись до Польщі.¹¹⁸ В середині серпня 1923 р. троє повстанців групи Галюка біля м. Ялтушкова Могилівського повіту заволоділи тачанкою, а 15 серпня 1923 р. вони разом з Галюком зупинились в лісі біля с.Нетечинці, що неподалік м. Віньківці.¹¹⁹ В ніч на 24 вересня загін Галюка чисельністю 9 осіб переховується в лісах південніше с.Михайлівці, а 26 вересня

кількістю в 10 осіб пограбував економію с.Котюжани.¹²⁰ Повстанці на чолі з Галюком діяли в Могилівському та Кам'янецькому повітах до кінця вересня 1923 р., а потім повернулися.¹²¹ Незрозумілим залишається факт, як Орел сформував свій загін чисельністю близько 60 осіб, але в жовтні 1923 р. попрямував до Польщі.¹²²

На початку 1924 р. повстанський рух під проводом Гальчевського зазнав остаточної поразки.¹²³ Тоді розпочалися судові процеси над соратниками Гальчевського: Коханом, Матвієнком, Патлаєм, Огородником та іншими повстанцями.¹²⁴ 15 березня 1924 р. ДПУ заарештувало підполковника Хмару.¹²⁵

В травні 1924 р. Гальчевський, попередньо зібравши у Польщі довірених осіб, поїхав до м. Гусятина, де був розвідувально-пропагандистський відділ. Вже тоді він працював агентом розвідки 2-го відділу Польського Генерального Штабу та екзильного уряду УНР.¹²⁶

■ Під час весняної посівної компанії 1925 р. на Поділлі, а особливо в Проскурівському, Гайсинському та Могилівському повітах, відбувались селянські бунти. Тому наприкінці березня Орел з невеликою групою попрямував із-за кордону до Могилівського повіту у п'ятий рейд.¹²⁷ 1 квітня 10 вершників Орла здійснили напад на с.Богушівка та Житники. В ніч з 2 на 3 травня 8 бійців Орла на 2-ох підводах здійснили напад на с.Курашівка та Лісові Берлинці. В останньому залишили записку: „Хай живе вільна Україна! Хай живуть мужики! Хай живе батько Петлюра!” Вони були одягнені в форму лісників. Серед них був і Галюк. Ця група діяла до літа 1925 р.¹²⁸ Тоді Орел не тільки не створив повстанський відділ, але й змушений був переховуватись і тікати від більшості селян, які оголосили „полювання” на нього.¹²⁹

Таким чином, в період другої половини 1922р. діяльність Гальчевського зводилась до пожвавлення антибільшовицького протистояння та розширення повстанського загону (в серпні 1922 р. під його безпосереднім командуванням перебувало близько 500 бійців). Внаслідок цього Гальчевського було призначено командуючим повстанчими загонами Правобережної України. Але утримати запал антибільшовицького повстання йому не вдалося. Тому з жовтня 1922 по літо 1925 рр. Орел вдався до проведення рейдів з Польщі на Україну, чотири з яких носили повстанський, а п'ятий — суцього диверсійний характер. По ходу Орел корегував повстансько-підпільною роботою не тільки Поділля, а й Волині та Київщини. Але повстанська діяльність Якова Гальчевського зазнала поразку на початку 1924 р. у зв'язку з масовими арештами та судовими засіданнями найближчого оточення отамана.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сліпченко В. А. КП(б)У - організатор розгрому куркульсько-націоналістичної контрреволюції в 1921 - 1923 рр.// 36. ст. Із історії комуністичної партії України. - К., 1959. - Вип.2. - С.73-90; 2. Соловей Д. Голгота України. Частина 1-ша. Московсько-більшевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. - Дрогобич, 1993. - 288с; 3. Завальнюк К. Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті рр. XX ст.). - Вінниця, 2000. - 268 с., та ін; 4. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях (1917 - 1926 рр.). - Львів, 2000. - 260; 5. Теленько Х. Яків Гальчевський: отаман Болохівського краю (1919 - 1923)// Науковий збірник. Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції „Велика Волинь” . - Т.20. - Хмельницький - Стара Синява - Любар, 2000. - С.241-244; 6. Вовкодав В. Яків Гальчевський - народний герой (1897-1943 рр.)// Тези доповідей і повідомлень п'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1996. - С.54-55., та ін; 7. Мацько В. Шевченко у серці моїм. - Хмельницький, 1996. - 64с; 8. Руцький М. Яків Гальчевський і антибільшовицьке повстання на Поділлі// Система., 1998. - С.95-98., та ін; 9. Срібняк І. Обеззброєна, але не скорена (інтернована Армія УНР у таборах Польщі та Румунії в 1921 - 1924 рр.). - К.- Філадельфія, 1997. - 189с; 10. Коваль Р. Отаман святих і страшних. - К., 2000. - 288с., та ін; 11. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів У 2 ч. - Ч.1. - Краків, 1941. - 205с. - Ч. 2. - Краків - Львів, 1942.- 162с; 12. Премія імені Якова Гальчевського// Час. - 1995. - 21 жовтня; 13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.153; 14. Там само. - Арк.183; 15. Коваль Р. Вказана праця. - С.169; 16. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.177; 17. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Антибільшовицький повстанський рух на Поділлі під проводом Я. Гальчевського: географія і хроніка подій// Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. Науковий збірник. - Кам'янець-Подільський, 2002. - С.232; 18. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.162; 19. Коваль Р. Вказана праця. - С.169; 20. Державний архів Хмельницької області (Громадські об'єднання) (далі - ДАХО (ГО)). - Ф. Р-1010. - Оп.1. - Спр.207. - Арк.11; 21. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.232; 22. Там само. - С.233; 23. Коваль Р. Вказана праця. - С.169; 24. ДАХО (ГО). - Ф. Р-1010. - Оп.1. - Спр.207. - Арк.11; 25. Державний Архів СБУ у Хмельницькій області. - Спр.26404. - Арк.204; 26. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.171; 27. Там само. - Арк.181; 28. Там само. - Арк.1; 29. Там само. - Арк.179; 30. Там само. - Арк.174; 31. Коваль Р. Вказана

праця. - С.169; 32. ЦДАГО України. - Ф.1.- Оп.20. - Спр.1305. - Арк.177; 33. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.233; 34. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.179; 35. Там само. - Арк.179., (Байда)Коваль Р. Вказана праця. - С.169; 36. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.179; 37. Там само. - Арк.181; 38. Там само. - Арк.225; 39. Коваль Р. Вказана праця. - С.169; 40. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.177; 41. Гальчевський-Войнаровський Я. Вказана праця. - Ч.2. - С.115; 42. Там само. - С.98; 43. Там само. - С.100-107; 44. Там само. - С.123-124; 45. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.233; 46. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.185; 47. Гальчевський-Войнаровський Я. Вказана праця. - Ч.2. - С.116; 48. Там само. - С.118-120; 49. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.233; 50. Коваль Р. Яків Гальчевський-Орел, отаман Подільської повстанської групи // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. праць. - Фастів, 1999. - с.199; 51. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.185; 52. Там само. - Арк.187; 53. Гальчевський-Войнаровський Я. Вказана праця. - Ч.2. - С.124-125; 54. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.233., Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). - Ф. Р-5.МКФ - Оп.1. - Спр.1369. - Арк.49; 55. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.191; 56. ЦДАВОВУ України. - Ф. Р - 5.МКФ - Оп.1. - Спр.1369. - Арк.49; 57. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.191; 58. Гальчевський-Войнаровський Я. Вказана праця. - Ч.2. - С.127; 59. Там само. - С.129; 60. Там само. - С.134-135; 61. Там само. - С.136-137 ; 62. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.233; 63. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.194., Коваль Р. Вказана праця. - С.198; 64. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.195; 65. ДА СБУ у Хмельницькій області. - Спр.26404.- Арк.204; 66. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.194; 67. ЦДАВОВУ України. - Ф. Р - 5.МКФ - Оп.1. - Спр.1369. - Арк.49; 68. Гальчевський-Войнаровський Я. Вказана праця. - Ч.2. - С.138-142; 69. Там само. - с.143; 70. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.233; 71. Завальнюк К. Вказана праця. - С.32; 72. Срібняк І. Вказана праця. - С.103; 73. Кульчицький Ю. Вказана праця. - С.199; 74. Там само. - С.200., Коваль Р. Вказана праця. - С.198; 75. Кульчицький Ю. Вказана праця. - С.199; 76. Гальчевський-Войнаровський Я. Вказана праця. - Ч.2. - С.149-150; 77. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.198; 78. Там само. - Арк.200; 79. Там само. - Арк.202; 80. Гальчевський-Войнаровський Я. Вказана праця. - Ч.2. - С.145; 81. Там само. - С.147; 82. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.204; 83. Гальчевський-Войнаровський Я. Вказана праця. - Ч.2. - С.148; 84. Там само. - с.153-154; 85. Там само. - с.155-161; 86. Срібняк І. Вказана праця. - С.103; 87. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.233; 88. ДА СБУ у Хмельницькій області. - Спр.26404.- Арк.205; 89. ДАХО (ГО). - Ф. Р - 1010. - Оп. 1. - Спр. 207. - Арк.22; 90. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.233; 91. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.233., Коваль Р. Вказана праця. - С.212; 92. ДАХО (ГО). - Ф. Р - 1010. - Оп. 1. - Спр. 207. - Арк.24; 93. ДА СБУ у Хмельницькій області. - Спр.26404.- Арк.205; 94. ДАХО (ГО). - Ф. Р - 1010. - Оп. 1. - Спр. 207. - Арк.24; 95. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.216; 96. Коваль Р. Вказана праця. - С.212; 97. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.222; 98. Коваль Р. Вказана праця. - С.212; 99. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.233; 100. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1305. - Арк.222; 101. ДА СБУ у Хмельницькій області. - Спр.26404.- Арк.205; 102. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.233; 103. Коваль Р. Вказана праця. - С.213; 104. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.233; 105. Коваль Р. Вказана праця. - С.213; 106. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.233; 107. ДАХО (ГО). - Ф. Р-1010. - Оп.1. - Спр.207. - Арк.47; 108. Там само. - Арк.42; 109. ДА СБУ у Хмельницькій області. - Спр.26404.- Арк.206., ДАХО (ГО). - Ф. Р-1010. - Оп.1. - Спр.207. - Арк.24; 110. Коваль Р. Вказана праця. - С.215; 111. Там само. - С.216; 112. Державний архів СБУ. - Ф.13. - Спр.194. - Арк.38 зв; 113. Сліпченко В. А. Вказана праця. - С.88; 114. Коваль Р. Вказана праця. - С.218., Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). - Ф. Р-1657. – Оп.5. - Спр.62. - Арк.31; 115. Коваль Р. Вказана праця. - С.219; 116. Там само. - С.220; 117. Коваль Р. Вказана праця. – С.204; 118. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.234; 119. ДАЖО. - Ф. Р-1657. - Оп.5. - Спр.89. - Арк.28; 120. Там само. - Арк.41; 121. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.234; 122. Коваль Р. Вказана праця. - С.220; 123. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Вказана праця. - С.234; 124. Коваль Р. Вказана праця. - С.220; 125. Там само. - С.221; 126. ДА СБУ у Хмельницькій області. - Спр.26404.- Арк.5, 86; 127. Коваль Р. Вказана праця. - С.222; 128. Там само. - С.223; 129. Там само. - С.224.

Н.П. Гончарова

ПРОБЛЕМИ НЕПУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ 1920-Х РР.

Початок 1920-х рр. в Україні характерний утвердженням на її землях радянської системи влади. Після шести років безперервних війн і революцій, збройної боротьби, епідемій та вимушеної еміграції Україна втратила приблизно від 3 до 4 млн. чол. Промисловість була зруйнована, різко скоротилось виробництво, інфляція досягла немислимих масштабів.

Причини катастрофічного стану економіки полягали не лише у військовій руйні. Значною мірою це був наслідок політики "військового комунізму" – системи політичних та економічних заходів, яку більшовики застосовували в 1918–1921 рр.

У ці роки вся промисловість і торгівля були націоналізовані, приватна торгівля заборонена. Конфісковану в поміщиків землю передали селянам, але водночас запровадили продрозкладку, за якою з урожаю кожному члену селянської родини залишали невелику норму, а решту відбирали в державні фонди за допомогою "продзагонів", комітетів незаможних селян. Саме тому, з метою повного висвітлення подій того часу, доведення до сучасного читача реалій 20-х років ХХ століття, автор спробує проаналізувати праці вчених-істориків, економістів та зробити певні висновки стосовно тогочасних подій.

"Воєнний комунізм" був спробою безпосереднього переходу до виробництва і розподілу на комуністичних засадах – без приватної власності, ринку і товарно-грошових відносин. Ясна річ, ця спроба повністю провалилася. Україна особливо постраждала від цієї політики: її багаті природні та продовольчі ресурси нещадно експлуатувалися більшовиками. Така ситуація викликала масове невдоволення українського селянства. Саме цим і вмотивоване рішення В.Леніна щодо заміни розкладки натуральним податком. Це поклало початок системі заходів, яка згодом отримала назву "нова економічна політика" (скорочено – НЕП). Вона тривала сім років і була характерна певним економічним полегшенням для суспільства, відродженням ринкових відносин. Окрім непу, 1920-і рр. для України були ознаменовані відродженням української церкви і сплеском гуманітарних наук, часом українізації усіх сфер життя і збройною повстанською боротьбою проти влади Рад, репресіями і терором проти всього українського та колективізацією вже в кін. 1920-х рр. Ці означені риси українського суспільства 1920-х рр. засвідчують насиченість згаданих років подіями, наслідки яких визначили долю України в наступні щонайменше 60 років.

Старе римське прислів'я говорить: "Історія є вчителькою життя" (*historia magistra vitae est*). Вивчення уроків тих часів дасть змогу уникнути нам багатьох помилок тепер і в майбутньому. Задля цього здійснено огляд історіографічних студій вище означених сегментів розвитку українського суспільства. Історіографія непу своїми початками сягає 20-х рр. ХХ ст. Вона поділяється на декілька етапів, кожен з яких характерний обставинами політичного, економічного характеру. На вивчення даної проблеми великий вплив мала нова ідеологія. Адже історія розглядалась як засіб впливу на тогочасне суспільство. Наслідок боротьби за українську державність у 1917-1921 рр. не залишали у більшості науковців сподівань на відновлення науки без кон'юнктури, обслуговування влади. Не можна оминати й вплив на стан розробки проблеми економічної політики більшовиків і фактору часу. Науковцям слід було працювати "із сирим матеріалом", який не "відстоявся" або ж був для багатьох недоступним.

Вище названі обставини обумовили характер робіт 1920-х рр. Найбільшої довіри заслуговують роботи економістів, особливо тих, хто й до 1917 р. займався розробкою прикладних проблем ринкової економіки. Це, насамперед, роботи О.Чаянова та О.Челінцева¹, В.Матюхіна і Нікітіна², де досліджувалися проблеми сільського господарства, зокрема його ролі та місця в системі ринку. Не позбавленими актуальності є статті російських економістів Л.Пумп'янського та С.Прокоповича³, видані за кордоном.

С.Прокопович довів, що причини зростання і розвитку господарства полягають у ліквідації комуністичних засад організації господарства. Вважаючи, що 1921-1925 рр. неп вичерпав себе, фахівець, однак, не називає фактор правлячої партії, яка унеможливила господарський розвиток ринку. Політико-економічні особливості еволюції приватного капіталу в СРСР, теоретичні проблеми перехідного періоду, роль та місце приватного підприємства в торгівлі, сільському господарстві, промисловості і товарно-грошових відносинах досліджував Ю.Ларін (М.З.Лур'є)⁴. Концептуально його твори віддзеркалювали програмні положення більшовицької партії стосовно приватного сектора, а також принципи формаційно-класового аналізу суспільного розвитку. Запропонована ним періодизація еволюції приватного капіталу мала триступеневу хронологічну послідовність: становлення (1921-1923), розвитку (1924-1926), державного планового регулювання (1927 р.). Для Ю.Ларіна приватний капітал не абстрактна економічна категорія, а насамперед система соціально-класових відносин, виразником яких була наявність експлуатації, капіталістичного нагромадження.

Як антисоціалістична, антисуспільна та антипролетарська сутність приватного капіталу висвітлена у працях А.Гінзбурга⁵, С.Струмиліна⁶, І.Мінгуліна⁷, І.Кондрушкіна⁸. На загал в літературі 1920-х рр. існувало близько 20 визначень приватно-підприємницької діяльності. Найпоширеніших виявилось два – "приватний капітал" та "приватне підприємство". Саме тоді виникла і відповідна класифікація соціально-економічних типів приватних підприємств: "непмани", "середній та крупний непман", "дрібнобуржуазне населення", "куркуль-лихвар", "куркуль-підприємець", "куркуль-скупщик", "радянська буржуазія".

Важливе значення у вивченні відродження ринкових відносин мають праці дослідників-фахівців прикладної економіки. Особливістю цієї групи робіт є виклад матеріалу на основі статистичних даних та майже цілковита відсутність ідеологічних нашарувань. У цьому зв'язку пильної уваги заслуговує праця П.Ляшенка⁹. Ця праця була однією з перших в СРСР, в Україні зокрема, в якій автор зробив спробу дати теоретичне підґрунтя торгівлі, висвітлити проблеми її організації.

У другій половині 1920-х рр. вийшли друком дві монографії, в яких розглядалися проблеми розвитку і перспективи приватного капіталу. Праця І.Мінгуліна "Шляхи розвитку приватного капіталу"¹⁰ становить ґрунтовне дослідження на основі широкого кола статистичних даних тенденцій розвитку приватного капіталу в основних галузях господарства. Висновок автора про те, що питома вага приватного капіталу в радянській економіці є незначною і має тенденцію до зменшення, дає підстави стверджувати, що монографія об'єктивно відображала тогочасні реалії.

У праці Ц.Крона "Приватна торгівля в СРСР"¹¹ досліджуються витoki, роль приватного капіталу в розвитку торгівлі у період непу, стан приватної торгівельної мережі. Характеризуючи приватну торгівлю, автор спирається також на статистичні дані про питому вагу приватного капіталу в торгівлі ряду українських губерній, характеризує витoki приватного капіталу.

Активну участь у розробці проблем відновлення ринкових відносин в Україні брав проф. Ф.Свищев. Його праця "Регулювання товарообігу"¹² цікава не лише конкретною характеристикою торгівельної мережі, висновками щодо тенденції її розвитку, розкриттям засобів державного регулювання торгівлі, а й історичними розвідками досвіду регулювання торгівлі у давній Індії, Римі тощо. Звернення автора до історії робить його висновки про необхідність державного регулювання ринкових відносин більш переконливими.

Групу робіт економістів доповнюють колективні праці на замовлення радянського уряду. Загальною рисою таких робіт є ґрунтовність, глибина викладення матеріалу, конкретність і наукова обґрунтованість висновків. Деякі з них підготовлені спеціальними комісіями. Створена Радою Праці і Оборони комісія, до складу якої входив М.Кондратьєв, вивчала процес розбудови ринкової економіки у 1921/1922 рр. Результати роботи комісії було опубліковано у вигляді праці, де висвітлювався широкий спектр складових ринкової економіки: питання ціноутворення, кредитування торгівлі, діяльності бірж та ярмарків, організації торгівлі в регіонах, стан державної, кооперативної та приватної торгівлі. Водночас у загальній картині проблем непу особливості цього періоду в Україні не відбито. Автори роботи обмежуються наведенням лише окремих фактів, наприклад про роботу деяких українських бірж, а республіку вважають провінцією.

Народним комісаріатом торгівлі СРСР було підготовлено ще одну колективну працю "Внутрішня торгівля СРСР та її регулювання в 1923-1924 рр. та у першому кварталі 1924-1925 рр.". У роботі аналізується державна, кооперативна та приватна торгівельна мережа, обсяг товарообігу, вплив грошової реформи на стан внутрішнього ринку, торгівельна діяльність акціонерних товариств.

Проблеми розвитку дрібної промисловості розглядалися в статті Д.Шапіро "Шляхи і перспективи кустарного виробництва"¹³. Висновки автора стали заручниками офіційної політики щодо дрібного виробництва, оскільки дослідник помилково вважав кустарне виробництво безперспективним.

На межі 1920-х і 1930-х рр. вийшла друком стаття Б.Берковського "До питання про характеристику грошової системи СРСР"¹⁴. Автор доводить, що грошова форма відносин в умовах "соціалістичного господарювання" є деформованою, оскільки відносини між металургійною і рудовидобувною промисловістю можуть бути безгрошовими, а ціни не є регулятором ринку. Вона визначалася не ринковою конкуренцією, а встановлювалася державою. Це одна з небагатьох робіт економістів, яка зазнала впливу більшовицької ідеології.

Наступну групу праць представлено розвідками організаторів господарської роботи. Фокусує на собі увагу книга В.Бутковського "Іноземні концесії в народному господарстві СРСР".¹⁵ У цій праці питання залучення іноземного капіталу до економіки СРСР у формі концесій глибоко розкривається на основі багатого фактичного і достовірного матеріалу. Особливістю цієї праці є історичні екскурси, які проливають світло на значення і можливі наслідки іноземних концесій. В.Бутковський аргументує, що іноземні підприємці усвідомили можливість впровадження бізнесу в СРСР, однак політика націоналізації стримувала плани іноземців.

Проблеми подолання фінансової розрухи, висвітлюються у праці Г.Сокольнікова "Нова фінансова політика: на шляху до твердої валюти"¹⁶. Г.Сокольнікову, на той час керівнику фінансового відомства країни, вдалося зберегти власний погляд на роль грошей у господарстві в той час, коли

пропонувалися безгрошові виміри праці. Він доводить необхідність денационалізації частини підприємств, відновлення і розвитку ринкової основи господарства, скасування державної монополії зовнішньої торгівлі. Його погляди залишилися актуальними і наприкінці ХХ ст., що засвідчило перевидання праць фінансиста.

Варта уваги робота наркома внутрішньої торгівлі у 1922-1924 рр. А.Лежави "Внутрішня торгівля 1923р."¹⁷, в якій відзеркалено процес реалізації економічної політики партії більшовиків у сфері торгівлі, показано позитивні зрушення в організації апарату торгівлі, показано позитивні зрушення в організації апарату управління внутрішньою торгівлею, в обсягах товарообігу, у формуванні інфраструктури ринку. Наголос А.Лежава зробив на питаннях розвитку державної торгівлі та необхідності планового регулювання внутрішнього товарообігу.

У роботі П.Коломойцева "Торгівля і соціалізм. Економіка і політика торгівлі в СРСР"¹⁸ розкрито роль торгівлі у побудові соціалізму, дано оцінку зовнішньому та внутрішньому товарообігу. Досить цікавими є дані щодо розвитку та форм торгівлі. Водночас бракувало ідей щодо перспектив торгівлі. Звертають на себе увагу керуючими справами Ради з'їздів промисловості, торгівлі та транспорту М.Виноградського¹⁹, заступника голови комісії з внутрішньої торгівлі України Я.Гольберта.²⁰

У цих роботах визначається тактика вдосконалення організації торгівельної справи в СРСР і Україні. М.Виноградський розглядає проблеми торгівлі в роки непу. У своїх статтях він обстоює ідеї державного регулювання торгівлі, монополії зовнішньої торгівлі, посилення планових засад у економіці. Стан торгівлі в 1920-і рр. відображають і праці юристів, зокрема Є.Данилової²¹ та академіка Всеукраїнської академії наук В.Гордона²². Автори розкривають структуру вищих керівних та місцевих органів регулювання торгівлі, правову основу діяльності народного комісаріату внутрішньої торгівлі СРСР, Вищої ради народного господарства.

Отже, пріоритет у розробці практичних завдань непу, аналізі процесу відновлення ринкових відносин, висвітленні його проблем у науковій літературі належить економістам, юристам фахівцям торгівлі. Розкриваючи економічні та правові аспекти непу, вони обходили політичні питання.

Історичні праці з проблем економічної політики представлено лише монографією професора В.Устинова "Еволюція внутрішньої торгівлі СРСР"²³, в якій послідовно розкривається стан внутрішньої торгівлі Росії на початку та під час I світової війни, висвітлюється сутність політики "воєнного комунізму" та її руйнівний вплив на внутрішній ринок, доводиться необхідність відновлення ринкових відносин.

Відсутність робіт з історії нової економічної політики пояснюється, головним чином, фактором часу, про що йшлося вище. По-друге, радянська історична наука переживала період свого зародження. Більшовики зробили історію знаряддям власної ідеології. Відтак акцентувалась увага на історії РКП(б) та історії революційних рухів.

Таким чином, історіографію проблеми відродження ринкових відносин в Україні у 20-і рр. представлено працями економістів, партійно-державних діячів, фахівців-практиків. Звісно, критикувати тогочасних вчених, робити упереджені висновки ми не маємо права, адже, як сказав Ернест Ренан: „Талант историка состоит в том, чтобы создать верное целое из частей, которые верны лишь наполовину”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Челинцев А., Матюхин В. Динамика крестьянского хозяйства. – М., 1928.- С.34; 2. Никитин К. Частный капитал в СССР. – М.-Л., 1927.- С. 109-110; 3. Прокопович С. Что дал России нэп //Взгляд со стороны. – М., 1991. - С. 25-41; 4. Ларин Ю. Пути развития частного капитала. – М.-Л., 1977.- С.19-23; 5. Гинзбург А. Частный капитал в народном хозяйстве СССР.-М.Л., 1927.- С. 37-42; 6. Струмилин С. Судьбы частного капитала в СССР// Плановое хозяйство.-1926.- №9.- С. 9-32; 7. Мингулин И. Пути развития частного капитала. – М.-Л., 1977.- С. 125-130; 8.Кондрушкин И. Частный капитал перед советским судом (Пути и методы накопления, по служебным и ревизионным делам 1918-1986 гг.).– М., 1927.- С.48; 9.Ляшенко П. Экономика торговли. Теория и организация.– М., 1925.- С. 98-112; 10. Мингулин И. Пути развития частного капитала. –М.-Л., 1977.- С. 120-125; 11.Крон Ц. Частная торговля в СССР. – М., 1926.- С. 57-58; 12. Свищёв Ф. Регулирование товарооборота. – К., 1926.- С. 119-121; 13. Шапиро Д. Пути и перспективы "кустарного производства" // Проблемы экономики. – 1929. №7-8.-С. 34-46, 53-57; 14. Берковський Б. К вопросу о характеристике денежной системы СССР // Проблемы экономики. – 1929. – №7-8.- С. 21-26, 42-44; 15. Бутковский В. Иностранные концессии в народном хозяйстве СССР. – М. – Д., 1928.- С. 77-81; 16. Сокольников Г. Новая финансовая политика: на пути к твердой валюте. – М.,1991.- С. 98-103; 17. Лежава А. Внутренняя торговля 1923 года. – М., 1924.- С. 98-105; 18.Коломойцев П. Торговля и социализм. Экономика и политика торговли в Советском

Союзе.- X.,-1924.- С. 64-68; 19.Виноградарский Н. Ближайшие задачи торговой политики// Вестник промышленности, торговли и транспорта.-1925.-№10.- С. 47-53; 20. Гольберт Я. Состояние торговли и ее задачи// Промышленность и торговля Украины.-1923.-№9.- С. 26-29; 21. Данилова Е. Советское торговое право.-М.-Л., 1925.- С. 47-62; 22. Гордон В. Система торгового права. -X., 1924.- С.98-124; 23. Устинов В. Эволюция внутренней торговли СССР.- М., 1925.- С. 78-92.

Н.П. Кузьмінець

БІЛЬШОВИЦЬКА ПОЛІТИКА “ОЖИВЛЕННЯ” РАД І ЇЇ ПРОВЕДЕННЯ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РР. ХХ СТ.

В умовах політичної і економічної реформ, які проходять в Україні, зростає необхідність у глибоких наукових дослідженнях її історії, об'єктивному аналізі механізмів формування і функціонування органів влади. Процеси демократизації, зокрема, потребують всебічної оцінки суті і значення місцевих Рад, організаційних форм їх діяльності, причин нереалізованих можливостей.

Оцінюючи результати суспільного розвитку в умовах тоталітаризму, слід підкреслити, що монополія однієї партії на владу, командно-адміністративна система управління, панування беззаконня призвели до серйозних прорахунків, деформацій і перероджень в суспільстві. Тому тільки реальна оцінка історичних процесів і уявлень може забезпечити об'єктивне переосмислення історії місцевих Рад.

Звернення до досвіду організації влади на місцях продиктоване не тільки зацікавленістю до минулого. Воно життєво необхідне для сьогоденної діяльності місцевих Рад, яку б форму вони не мали у майбутньому. Правдиве розкриття ролі місцевих органів влади, становлення і діяльності їх структур в 20-ті роки, аналіз помилок є необхідною умовою вирішення ключових проблем, які виникли на сучасному етапі розвитку української держави. Сказане значною мірою обумовлює актуальність обраного предмета дослідження.

В 20-ті роки місцеві Ради законодавчо, формально були органами радянської влади. Але в період становлення тоталітаризму вони були позбавлені можливості реально виконувати свої функції і стали лише ширмою для партійно-адміністративного диктату. Це повинно орієнтувати науку на отримання уроків минулого, без врахування яких неможливо розраховувати на безпомилковість сучасних перетворень.

У цьому зв'язку цікава історія радянського будівництва, зокрема спроба „оживлення Рад”, здійснена на Поділлі в першій половині 20-х років ХХ століття.

Останнім часом зростає увага істориків до вивчення проблем радянського будівництва, зокрема до більшовицької політики „оживлення” Рад в зазначений період. Проте її реалізація на Поділлі висвітлена недостатньо. Цієї проблеми у всеукраїнському масштабі торкалися тогочасні партійні та державні діячі України – М.Ф. Володимирський, С.М. Власенко, А.І. Буценко, Д.З. Мануїльський.¹ Пізніше деякі особливості політичної трансформації Рад висвітлювали Б.М. Бабій, О.В. Гонтар, М.М. Олійник, П.К. Стоян, В.Ф. Шарапа.² Вагомий внесок у вивчення проблем радянського будівництва в роки нової політики в сучасній історіографії зробив С.В. Кульчицький.³ Деякі аспекти даної проблеми знайшли відображення у регіональних дослідженнях П.С. Григорчука, О.А. Мельничука, Ю.А. Зінька.⁴ В цих працях започатковано вивчення проблеми радянського будівництва на Поділлі в першій половині 20-х років.

Автор даної статті поставила за мету дослідити становище місцевих органів влади на Поділлі після закінчення громадянської війни, проаналізувати заходи місцевих більшовиків по „оживленню” Рад, розкрити механізм і наслідки контролю місцевих органів влади з боку партійних органів, виявити інші фактори, які негативно впливали на діяльність місцевих Рад Подільської губернії.

Об'єктивна необхідність у лібералізації суспільного ладу, в тому числі „оживленні” Рад після закінчення громадянської війни, була більш ніж очевидною.

На початку 1921 року політика „воєнного комунізму” виявилася повністю непридатною. Розгортання масового селянського руху, який охопив значну територію країни, в т.ч. Поділля, наростання страйкової боротьби робітників, хвилювання в армії свідчили про небажання трудящих мас миритися зі становищем, яке склалося в роки війни.

Політична система, яка сформувалася в роки „воєнного комунізму”, піддавалася жорсткій критиці з боку небільшовицьких партій і організацій. Більшовикам ставили за вину узурпацію влади, дискримінацію демократії, згортання діяльності місцевих Рад.

Відомо, що у 1921-1922 роках в ряді районів України, в т.ч. на Поділлі, місцеві Ради підмінялися тимчасовими надзвичайними органами влади – ревкомми, які хоч і включали представників місцевих Рад, фактично ж підміняли їх. Якщо додати до цього втручання, а то й самоуправство надзвичайних комісій, комнезамів, продзагонів, то не важко зрозуміти, якими були умови діяльності тодішніх Рад. Вони фактично втрачали роль органів влади.

Не обійшло Рад і таке лихо, як бюрократія. Зародження і прогресуюче наростання бюрократизму в механізмі Рад, крім загальних причин, були обумовлені конкретними історичними обставинами. Високі темпи націоналізації промисловості і одержавлення різноманітних сфер економічного життя, стимульовані вимушеною надцентралізацією всього і вся в роки громадянської війни, призвели до непомірного розбухання управлінського апарату. Далася взнаки загальна культурна відсталість країни, особливо широких селянських мас. Вони не змогли взяти на себе складні функції державного управління і навіть висунути зі свого середовища в достатній кількості більш-менш досвідчених організаторів і керівників. Перебільшеним виявився і рівень політичної зрілості трудящих мас, їх готовність до творчої державницької роботи. Словом, досвід показав, що маси не змогли впоратися з величезним обсягом владних і управлінських функцій і замінити „зламаний” державний апарат. Була наявною і інша обставина – еволюція Рад з органів багатопартійних в однопартійні. Утвердження монополю-пануючого становища більшовицької партії в Радах, до того ж в умовах громадянської війни, втрома мас від розрухи і голоду не могли не призвести до поступового згасання політичного життя всередині Рад, до падіння їх авторитету як влади, до згорання самоуправлінських засад у їх діяльності і зростання ролі чиновницького апарату.

Ставши монополю правлячою у державі, більшовицька партія стала на шлях злиття з державою, яке в кінцевому підсумку призвело до підкорення державних структур партії. Партійні органи все активніше і частіше стали підміняти радянські органи. За таких умов Ради якщо не за формою, то за суттю перетворилися в придаток партії. Звідси – падіння їх авторитету в масах, наростання невдоволення політикою правлячої партії і навіть терор проти її представників. Невипадково, внаслідок політичної кризи на початку 1921 року, стали поширюватися як серед робітників, так і особливо серед селянських мас гасла з вимогами „вільних Рад” або „Рад без комуністів”.⁵ Наявною, таким чином, була перша найгостріша криза радянської системи після приходу більшовиків до влади.

В цих умовах керівництво пануючої партії пішло на компроміс – взяло курс на розвиток багатокласової економіки (НЕП), деяке задоволення господарських інтересів селянства, однак без значних поступок в політичній сфері, боячись, що останні будуть згубними для диктатури пролетаріату.

Разом з тим логіка переходу до мирного життя вимагала скасування надзвичайних, переважно воєнних органів влади. В силу завершення бойових дій їх розпускають. Партія висунула завдання „оживлення” Рад. Виходячи з аналізу змін всередині країни і розстановки класових сил, більшовицьке керівництво вважало, що в нових умовах першочерговим завданням має стати підвищення рівня організаційно-політичної та ідейно-виховної діяльності Рад. Для цього, на його думку, необхідно посилити партійне керівництво Радами, поліпшити організаційні форми їх роботи на основі дальшого розвитку „соціалістичної” демократії, зміцнити Ради шляхом залучення до них широких мас трудящих, насамперед робітників. Тому для роботи в цих органах на Поділлі, наприклад, були відряджені досвідчені партійні та радянські працівники: І.Ю. Кулик, П.І. Буценко, О.Ф. Рашенко та інші. Ряд повітових радянських установ тоді очолили активні організатори більшовицького підпілля на Поділлі: М.М. Кушелев, Л.П. Панасик, Л.Г. Українчук. У 1921-1922 роках на Поділлі побували голова ЦВК М.І. Калінін, голова ВУЦВК Г.І. Петровський, заступник голови РНК України М.В.Фрунзе, секретар ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський.⁶ Важливим важелем впливу на роботу місцевих органів влади було шефство робітничих колективів над селами.

Особлива увага приділялася проведенню виборчих компаній, під час яких до управління державними органами приходили віддані радянській владі представники робітничого класу і селянства. „Пожвавлювати Ради, - говорив лідер більшовицької партії В.І. Ленін, – залучати безпартійних, перевіряти безпартійними роботу партійних – ось це абсолютно правильно. Ось де роботи безліч. Непочатий край роботи”.⁷

З метою очищення Рад від „класово-ворожих елементів” та забезпечення партійного проводу місцевими органами влади в 1921 році ВУЦВК прийняв постанову про регулярні перевибори Рад і скликання в установлені строки їх з’їздів. Постановою передбачалося також регулярне проведення засідань виконкомів на підприємствах для ознайомлення робітничих мас з методами роботи Рад, а

.....
також для виявлення думки трудящих з найважливіших питань управління і господарського життя.⁸ Центральне місце в роботі місцевих органів влади під час перевибірчих кампаній відводилося роз'ясненню того, що „в сільські Ради і волосні виконкоми повинні ввійти лише особи, яким дорогі завоювання революції й інтереси трудящих”, що в них не повинно бути місця куркулям, спекулянтам, монахам і духовним служителям церкви, колишнім поліцаєм, жандармам, петлюрівцям, військовослужбовцям денікінської, колчаківської і врангелівської армій, бандитам, злісним дезертирам з Червоної Армії.⁹

Партійні організації Поділля послідовно реалізували установку комуністичної партії щодо зміцнення пролетарського і бідняцького ядра місцевих Рад. Під час виборчої кампанії 1923 року кількість осіб, позбавлених виборчих прав у губернії, становила 53.634 осіб або 4,1 % виборців. У Вінницькій окрузі, зокрема, було позбавлено права голосу 9.634 чол. (3,8%), Гайсинській – 6.311 (3,3 %), Кам'янець-Подільській – 10.424 (4,5 %), Могилів-Подільській – 8.006 (6,5 %), Проскурівській – 13.216 (5,5%), Тульчинській – 1.950 (3,07 %).¹⁰ До складу місцевих Рад Поділля було обрано 25.548 чол., з них: чоловіків: 23.644 (94 %), жінок – 1.904 (8 %), членів і кандидатів КП(б)У – 817 (2,1 %), комсомольців – 427 (1,6 %), безпартійних – 24.304 (96 %).

Депутатами сільських Рад стали 22.645 (82 %) селян, 1205 (5 %) робітників, 1056 (4 %) службовців, 617 (2,5 %) червоноармійців, 1030 (4 %) середняків, 23.769 (90 %) українців, 530 (2 %) росіян, 705 (3 %) євреїв, 389 (1,5 %) поляків.¹¹

Під час виборів до місцевих Рад у Подільській губернії в 1924 році було позбавлено виборчих прав 50.969 чол., в т.ч. по Вінницькій окрузі – 9.791, Гайсинській – 7.340, Кам'янець-Подільській – 11.596, Могилів-Подільській – 8.006, Проскурівській – 12.881, Тульчинській – 9.471.¹² Було обрано до Рад 30.747 чол. Серед них було: чоловіків – 25.900 (85 %), жінок – 4.847 (15 %), членів і кандидатів КП(б)У – 1847 (6 %), комсомольців – 1228 (4 %), безпартійних – 27870 (90 %). До складу сільських Рад було обрано 25.214 (86 %) селян, 1290 (4 %) робітників, 2629 (8,7) службовців, 1187 (3,5 %) червоноармійців, 435 (1,5 %) кустарів, 18.638 (61 %) членів КНС, 2.240 (8 %) середняків, 350 (1,5 %) росіян, 1.169 (3,4 %) євреїв, 969 (3,1 %) поляків.¹³ Таким чином, основну частину трудящих мас селянства – середняків в складі сільських Рад Поділля навіть важко визначити.

Разом з тим слід зазначити, що, незважаючи на передвиборчі кампанії, організовані місцевими партійними органами, активність виборців залишалася низькою. В середньому по округах на Поділлі у виборах 1923 році брало участь 37 % від загальної кількості виборців, а в 1924 році – 55 %.¹⁴ В багатьох місцевостях населення негативно ставилося до кандидатів від комуністичної партії. Як свідчать звіти Подільського губвиконкому, під час виборчих кампаній 1923 і 1924 років у ряді випадків висувалася вимога таємного голосування, селяни відмовлялися голосувати списками, а пропонували своїх кандидатів до місцевих Рад. У правлячій партії складно будувалися стосунки з селянством, що відбивалося на результатах виборів. Усе це зміцнювало недовіру більшовиків до сільських Рад, які приховували в собі потенційну небезпеку „приходу до влади дрібної буржуазії”, до якої, в першу чергу, зараховували селян.

Значним гальмом на шляху до поживлення діяльності сільських Рад було

обмеження їх прав. II сесія ВУЦВК в жовтні 1925 року затвердила нове Положення про сільські Ради, в якому були розширені їх господарські й адміністративні функції. Однак врятувати становище це не могло: сільські Ради залишилися додатками до місцевих партійних органів.

Одночасно було взято курс на укрупнення Рад. У 1922 році в Україні розпочалася адміністративно-територіальна реформа. Її правові засади були закладені постановою ВУЦВК „Про упорядкування і прискорення робіт по адміністративно-територіальному поділу УРСР” від 1 лютого 1922 року. Одеська і Миколаївська губернії були об'єднані в одну – Одеську, Запорізька губернія була приєднана до Катеринославської. Кременчуцька губернія була розформована. В результаті реформи кількість губерній в Україні зменшилась з 12 до 9. 12 квітня 1923 року ВУЦВК ухвалив постанову „Про новий адміністративно-територіальний поділ України”, якою затвердив новий поділ республіки на окремі округи і райони.

За постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 року „Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії” на території губернії було ліквідовано повіти і утворено округи: Вінницький з 18 районів, Гайсинський з 14 районів, Кам'янець-Подільський з 17 районів, Могилів-Подільський з 15 районів, Проскурівський з 16 районів, Тульчинський з 13 районів. Таким чином, на території Подільської губернії замість 12 повітів було сформовано 6 округів і замість 145 волостей – 90 районів. Одночасно була зменшена кількість сільських Рад: замість 1860 – залишилось 1205.¹⁵ Віднині

вертикаль управління Радами здійснювалася за схемою: район, округ, губернія, центр. Це був важливий крок на шляху централізації управління Радами.

Але від старого адміністративно-територіального поділу в Україні залишилися ще губернії. Президія ВУЦВК постановою від 3 червня 1925 року „Про ліквідацію губерній і перехід на триступеневу систему управління” ліквідувала з 1 серпня 1925 року поділ республіки на губернії.¹⁶ Віднині територія УСРР поділялась на 41 округ, 680 районів, 10314 сільрад. В порівнянні з адміністративно-територіальним поділом 1923 року кількість округів і районів на Україні зменшилась на 11 відсотків. Зменшилась також кількість округів і районів на Поділлі. Був ліквідований Гайсинський округ, Хашчеватський район якого відійшов до складу Первомайського округу на Одещині; Гранівський, Теплицький і Тернавський райони – до складу Уманського округу на Київщині; Ситковецький і Дашівський – до складу Вінницького округу; Гайсинський, Ладизинський, Соболівський, Джулинський, Бершадський та Ольгопільський – до складу Тульчинського округу. Крім того, було ліквідовано ряд районів: Великокісницький, Калоський, Малокутищанський, Озаринецький, Терешпільський, Юзвинський.¹⁷

Ліквідація губерній сприяла наближенню партійного центру до місцевих органів влади, їх безпосередньому втручання в справи місцевого управління. І хоча Ради формально вважалися повновладними органами, працювали вони під постійним контролем і наглядом партійних органів.

Складовою частиною лінії партії по „оживленню” Рад була політика „коренізації”, яка, зокрема, передбачала на місцях, де компактно проживали етнонаціональні меншини, створення національних Рад.

Станом на січень 1921 року на території Подільської губернії, крім 2.174.313 українців, проживало 360.730 євреїв, 98.422 росіян, 71.260 поляків, 20.565 представників інших національностей.¹⁸ Єврейське населення мешкало переважно в міській місцевості, найбільше євреїв проживало в Могилів-Подільському (17,7 % населення), Вінницькому (16,1 %), Кам'янець-Подільському (15,2 %), Жмеринському (14,4 %) і Проскурівському (14,0 %) повітах. Поляки та росіяни проживали здебільшого у сільській місцевості, найбільше поляків налічувалось у Проскурівському (6,6 % населення), Вінницькому (5,3 %) та Кам'янець-Подільському (2,8 %) повітах, переважна більшість росіян були зосереджені у Вінницькому (8,6 % населення), Кам'янець-Подільському (4,8 %), Жмеринському (4,8 %) та Летичівському (3,8 %) повітах.¹⁹

В 1924-1925 роках на Поділлі розпочалось створення польських, російських, єврейських та інших національних органів самоврядування. Законодавчою основою національних Рад стала постанова РНК УСРР від 29 серпня 1924 року „Про виділення національних районів і рад”, яка визначала порядок їх утворення.²⁰ Для утворення національної сільради встановлювалась норма – 500 чоловік. При створенні національних сільрад враховувався не лише національний склад населення, але і його побажання, тяжіння тієї чи іншої територіальної одиниці до районного центру.

Для вирішення завдань по організації національних сільрад губернський виконавчий комітет та губбюро нацменшостей 20 травня 1925 року надіслали окрвиконкомам лист, в якому передбачались заходи щодо цієї роботи. Пропонувалося терміново провести обстеження населених пунктів, де проживають національні меншини, скласти списки тих поселень, з яких є можливість утворити національні сільради. Загальним зборам рекомендовано виявити бажання громадян виділитись в окрему національну сільраду, протоколи яких необхідно було розглянути на засіданні президії райвиконкому і з конкретними мотивованими висновками направити в окружні та губернські органи.²⁰ Подальший розгляд справ здійснювала Центральна адміністративно-територіальна комісія. Остаточні національні сільради затверджувалися Президією ВУЦВК.

В 1925-1926 роках, після проведення підготовчої організаційної роботи, в УСРР було створено чимало польських сільрад. Станом на 1 квітня 1926 року в республіці налічувалось 119 польських сільрад, що охоплювали 116.509 чоловік (28,4 %) польського населення УСРР. На цей час польські сільради на теренах Поділля розподілялись таким чином: в Кам'янець-Подільській окрузі функціонувало 10 Рад, Проскурівській – 16, Шепетівській – 14, Вінницькій – 8. Найбільше людей охопили Гречанська (3824 осіб), Буртинська – (3565), Мархлевська (3056), Яхновецька (2950), Тарнорудська (2730) польські Ради. Ще 12 Рад обслуговували понад 1 тис. чоловік.²²

Успішно відбувалося створення російських органів самоврядування. Організувати російські Ради працівникам місцевих виконкомів було набагато легше, ніж польські чи єврейські, оскільки не виникало кадрових чи технічних проблем і протидії з боку місцевих керівників та функціонерів. У 1925 році в УСРР було створено 69 російських сільських Рад. До кінця 20-х років на Поділлі у селах,

де проживали компактно росіяни, було виокремлено 5 російських Рад: Слободо-Чорнятинську, Борсківську (Вінницька округа), Пилипонівську, Ново-Шурську (Тулчинська), Петрашівську (Кам'янець-Подільська). Протягом кількох наступних років їх кількість дещо зросла. Було організовано ще 4 Ради (Новомикільську, Чернишівську, Анютинську, Пилипо-Борівську). Найбільше громадян охоплювала Борсківська Рада – 2.548 чол., найменше – Новомикільська (364), інші включали в себе 1-2 тис. чоловік.²³

Створення широкої системи національних сільрад переслідувало мету швидко втілити на практиці більшовицьку політику соціалізації різних районів республіки, залучити на бік влади селян – представників різних національностей. Коли уряд СРСР взяв курс на злиття націй і створення нової історичної спільності – радянського народу, необхідність у дальшому існуванні національних сільських Рад відпала. 23 листопада 1934 року було зроблено перший крок у напрямку ліквідації національних сільрад. Політбюро ЦК КП(б)У підтримало постанову Вінницького обкому партії про реорганізацію 18 польських сільських Рад в українські.²⁴ Невдовзі на Поділлі не залишилося жодної національної сільради.

Значна роль в „оживленні” радянської влади на селі відводилась комітетам незаможних селян (комнезамам). Часто на місцях вони були єдиними органами Радянської влади і підміняли своєю діяльністю сільради. 27 травня 1922 року ВУЦВК прийняв закон про комнезами, який визначав їх права і обов’язки в умовах нової економічної політики.²⁵ Законом були розширені адміністративні повноваження комнезамів. Обов’язки комнезамів зводились до: активної участі у боротьбі з „контрреволюцією”; охорони порядку (боротьба з бандитизмом, п’янством, куркулями); допомоги уряду в проведенні соціалістичного землеустрою; сприяння органам радянської влади в проведенні різноманітних державних повинностей, збору сировини, активної участі в усіх видах кооперації і прагнення оволодіти нею в інтересах незаможного селянства; участі в роботі робітничо-селянської інспекції і в установах Червоного суду; участі в справі народної освіти тощо. Отже, об’єднання незаможників мали перед собою два завдання: захист політичних і економічних інтересів незаможного селянства і сприяння органам радянської влади в справі державного і господарського будівництва. Ці завдання здійснювалися комнезамами Поділля як шляхом надання допомоги державним органам, так і безпосередньою участю незаможників в роботі державного апарату.²⁶ Але з часом комнезами, які були створено як допоміжний орган по встановленню і зміцненню радянської влади на селі, виконали свої завдання і їх діяльність вступала в протиріччя з діяльністю сільських рад. Прийнятий ВУЦВК і Раднаркомом УСРР 16 листопада 1925 року декрет „Про комітети незаможних селян УСРР” створював правову основу для перетворення комнезамів на добровільні громадські організації. „Робітничо-селянський уряд, - наголошувалося в декреті, - вважає, що настав момент зовсім звільнити комітети незаможних селян від адміністративної роботи та безпосереднього виконання державних функцій, перетворивши комітети незаможних селян у добровільні громадські організації захисту інтересів сільської бідноти.”²⁷

Важливе місце в активізації діяльності місцевих рад відводилося органам партійно-державного контролю – РСІ. Згідно з Положенням, затвердженим ВУЦВК 29 серпня 1923 року, при всіх окружних виконавчих комітетах Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів створювалися окружні відділення РСІ. Органи РСІ здійснювали контроль за роботою місцевих органів Радянської влади, вивчали правильність здійснення політики партії щодо Рад, вносили конкретні пропозиції щодо поліпшення їх роботи. Особливе місце в роботі місцевих органів контролю займала перевірка виконання директив партії щодо радянського будівництва на селі. Ставилося завдання забезпечити чистоту сільських Рад від куркульських елементів, подолати занедбаність звітності та невміле адміністрування, активізувати колгоспно-радгоспне будівництво.²⁸ Робота, проведена органами контролю, сприяла усуненню виявлених недоліків, вирішенню корінних проблем перебудови сільського господарства на „соціалістичних” засадах.

Політика „оживлення” діяльності Рад обумовлювала зміни в правовому становищі місцевих органів державної влади та з’їздів Рад. Це знайшло своє законодавче закріплення в затверджених ВУЦВК в 1925 році Положенні про окружні з’їзди Рад і окружні виконавчі комітети, Положенні про районні з’їзди Рад і районні виконавчі комітети, Положенні про сільські Ради, Положенні про міські і селищні Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Перелічені акти визначали права й обов’язки всіх місцевих органів державної влади, закріпили більшовицьке бачення радянської демократії.

Одним з найважливіших засобів „оживлення” Рад стало „правове забезпечення” виборчих прав громадян. 10 вересня 1924 року ВУЦВК і Рад нарком УСРР затвердили Положення про виборчі

права громадян та порядок проведення виборів,²⁹ в якому було приведено вичерпний перелік осіб, що користуються виборчими правами, й осіб, позбавлених таких прав. У листопаді 1925 року ВУЦВК і Рад нарком УСРР ухвалили нове Положення про виборчі права громадян, де узагальнювався вже набутий досвід, були зроблені деякі уточнення. Але і після цього коло осіб, позбавлених виборчих прав, залишалося значним. Вибори були нерівними, багатоступеневими, з відкритим голосуванням. Взагалі можна стверджувати, що виборів фактично не було. Кандидати, висунуті більшовицьким центром, завжди одержували більше голосів в умовах відкритого голосування. А тому Ради, хоч і вважалися повновладними органами, працювали ж під постійним контролем і наглядом партійних органів.

Отже, політика „пожвавлення” Рад, незважаючи на деяке позитивне значення, в цілому відбивала прагнення партійних структур посилити свій вплив на місцеві органи влади, зробити їх слухняним знаряддям в здійсненні власних комуністичних експериментів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Володимирський М.Ф. Організація радянської влади на місцях. – К., 1920; Власенко С.М. Міські ради на Україні. – Харків, 1927; Буценко А.И. К вопросу о районировании Украины. – Харьков, 1925; Мануїльський Д.З. Порадник волосного організатора радянської влади. – Харків, 1920; 2. Бабій Б.М. Українська радянська держава (1921-1925 рр.). – К., 1961; Гонтар А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития. – Київ–Одеса, 1990; Олейник Н.Н. Деятельность коммунистической партии по укреплению Советов (1921-1925). – Харьков, 1989; Стоян Ф.К. Советское строительство в Украинской ССР (1921-1925 гг.). – Автореф. дисс... д-ра ист. наук. – К., 1965; Шарапа В.Ф. Сельские Советы Украины в восстановительный период (1921-1925 гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1969; 3. Кульчицький С.В. Україна в добу нової економічної політики (1921-1928). – К., 1995; Його ж. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996; 4. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комнезами на Поділлі (1920-1933 рр.). – Вінниця, 2001; Мельничук О.А. Боротьба за владу у подільському селі// Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000; Зінко Ю.А., Кузьмінець Н.П. Роль з'їздів Рад у системі місцевих органів влади на Поділлі на початку 20-х рр. XX ст.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія, Вип. V. – Вінниця, 2003; Григорчук П.С. Сільські Ради національних меншин в Україні в 20-ті рр. XX ст.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія, Вип. IX. – Вінниця, 2005; 5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р-925. – Оп. 8. – Спр. 5. – Арк. 14, 18, 30; 6. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 408. – Арк. 1-3; 7. В.І. Ленін. Повне зібрання творів. Т. 44. – С. 75; 8. Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК У созыва. Вып. 1. – Харьков, 1921. – С.32; 9. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 78-79; 10. ДАВО. – Ф. Р-925. – Оп.5. – Спр. 62. – Арк.36; 11. ДАВО. –Ф.1. – Оп.1. – Спр.429. – Арк.219; 12. ДАВО.- Ф. Р-925. – Оп.5. – Спр.62. – Арк.35; 13. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.429. – Арк.204; 14. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.429. – Арк.218; 15. Отчет Подольского губисполкома за 1923 год. – Винница, 1923. – С.5; 16. Збірник узаконень УСРР. – 1925. - №29-30. – С.435; 17. Збірник узаконень УСРР. – 1925. - №29-30. – С. 445-446; 18. ДАВО. – Ф. Р-925. – Оп.2. – Спр.382. – Арк.21; 19. ДАВО. – Ф. Р-925. – Оп.2. – Спр.382. – Арк.23; 20. Итоги работы национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции: По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Харьков, 1927. – С.97; 21. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – С.54-61; 22. Національні меншини в Україні. 1920-1930-ті рр. (Атлас). – К., 1996. – С. 54-61; 23. Нестеренко В.А. Росіяни Поділля в період коренізації (20-і роки XX ст.). – Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету: Історичні науки. Т.4(6). – Коломия, 2000. – С. 208; 24. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – С. 331; 25. Закон про комітети незможних селян. 27 травня 1922 р. – Вінниця, 1922. – С. 3-16; 26. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комнезами на Поділлі (1920-1933 рр.). – Вінниця, 2001. – С. 12-48; 27. Збірник узаконень УСРР. – 1925. - №96. – С.527; 28. ДАВО. – Ф. Р-991. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 46-49; 29. Збірник узаконень УСРР. – 1924. - №34. – С. 235.

І.В. Мазур

ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ В ГУБЕРНСЬКИХ МІСТАХ УКРАЇНИ В 1920-1929 РР.

Перша половина ХХ століття в багатьох країнах Європи характеризувалась високими темпами урбанізації, пов'язаними насамперед з індустріальним розвитком. Небачена в історії швидкість зростання міст вражала уяву, невеличкі провінційні містечка перетворювались на промислові гіганти.

В Україні ці процеси співпали з нечуваним за масштабами експериментом, в якому взяла участь більша частина українців – побудовою соціалізму “в одній окремо взятій країні”. Цей збіг мав серйозні наслідки, і певною мірою, полегшив комуністичній владі її завдання, що полягали в

кардинальній зміні суспільно-політичної ситуації і соціокультурній трансформації, створенні "...комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи"¹.

Утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки було поступкою національному руху й дипломатичному протоколу. Вперше за свою багатомісячну історію український народ здобув територіально-адміністративну структуру для формування власної національної ідентичності.

Зміни у суспільстві і реформи, що охопили усі сфери життя, не могли не торкнутись міста як адміністративного, політичного, господарського та культурного центра українських регіонів.

У допромислову добу українські міста переважно були невеликими торговельними й адміністративними осередками для найближчих поселень. Їх активний розвиток спостерігається наприкінці XIX ст. у зв'язку з пореформеним піднесенням промисловості й торгівлі. Але розгортання урбанізації як широкого процесу, визначеного індустріальним розвитком, передусім стосується епохи "соціалістичного будівництва". На початку 1920-х –1930-х рр. було створено ту соціальну модель, згідно з якою почали будуватися й розвиватися міські поселення, відповідно до яких радянське місто, включаючи українське, існувало до початку 1990 років.

Міста, які були центрами науково-технічного прогресу, культури, осередками головних кадрів робітничого класу й інтелігенції, відіграють визначальну роль у розвитку соціально-економічного обличчя України. Саме на органи самоврядування міст – міські ради, – й було покладено важливе завдання в процесі трансформації перетворитись з політично-агітаційних органів на органи з господарчими функціями, які б контролювали зростаючий обсяг діяльності з розвитку промисловості, торгівлі й транспорту.

Проблема створення та діяльності міських Рад, в тому числі губернських, знайшла певне відображення у вітчизняній історіографії. Літературу, яка присвячена проблемам діяльності Рад, умовно можна розділити на 5 періодів: початок 20-х – початок 30-х рр.; середина 30-х рр. – середина 50-х рр.; середина 50-х – середина 80-х рр.; 60-80-ті рр.; початок 90-х років – до наших днів.

Перший період, який співпав з часом встановлення та формування нової системи Рад, в друкованих виданнях, брошурах та статтях відзначається яскраво вираженим популяризаторським характером. Основною метою авторів було донести до читача структуру і завдання Рад, а також узагальнити накопичений ними досвід роботи. Це були здебільшого відповідальні працівники державного і партійного апаратів, що мали практичний досвід роботи (професор Г.М. Португалов,² нарком внутрішніх справ РРФСР М.Ф. Владимирський³).

З середини 20-х років в роботі органів місцевого самоврядування прослідковується певне погирлявання роботи міських рад, що відповідно позначилось у публікації спеціальних досліджень В. Ігнат'єва, І. Ніругова, А. Колесникова, А. Кисельова та інших⁴.

В одній з перших енциклопедій держави і права, виданій в часи встановлення Радянської влади, опубліковано статтю Г.С. Михайлова та А. Лисицина, в якій дається визначення поняттям «міських Рад» та «міських земель»⁵. Секретар ВУЦВК 1921-1923 рр. С.Н. Власенко дає систематизоване уявлення про основні напрями діяльності міських Рад⁶. Секретар ВУЦВК 1923-1929 рр. П.І. Буценко характеризує радянський апарат⁷.

В процесі роботи на місцях Ради та їх секретаріати зіткнулись з рядом проблем, яким присвячені статті М.І. Калініна, Г.І. Петровського, В.Я. Чубаря, де аналізується діяльність зазначених структур. Однак, неоліком даних праць є відсутність в них критичного підходу до оцінки результатів впровадження системи Рад. З початку 30-х рр. публікуються окремі брошури, присвячені виробничій діяльності Рад, які носили прикладний характер.

Другому періоду, середина 30-х – середина 50-х рр., характерне різке зменшення кількості публікацій, їм притаманна описовість, вузька джерельна база, суб'єктивність в оцінюванні ролі Рад. Такий схематизм у висвітленні пояснюється зменшенням впливу міських Рад на життя суспільства та утвердження командно-адміністративної системи в Україні.

Середина 50-х – середина 80-х роках, що відносяться до третього періоду в історіографії Рад, припадає на часи часткової десталінізації суспільства. Розвиток законодавства, діяльність і структура, форми і методи роботи Рад по відновленню і розвитку промисловості, торгівлі і кооперації, приватного підприємництва – все це стало об'єктом систематичного наукового дослідження в ряді монографій, статей і дисертацій.

В 60-80-х роках захищено дисертації П.К. Стояном, В.В. Гречко, В.М. Духопельниковим, В.В. Підгасцьким та рядом інших істориків-дослідників⁸.

У ряді цих праць висвітлюється роль Рад у проведенні адміністративно-територіальної реформи УСРР, тема партійного керівництва діяльністю Рад. Деякі з досліджень охоплюють окремі

.....
регіони республіки. Значним досягненням цього періоду є широке використання джерельної бази та фактичного матеріалу.

Помітною подією для істориків, що вивчають діяльність Рад, став вихід у світ в 1990р. дослідження О.В. Гонтаря⁹, який докладно аналізує розвиток законодавства про міські Ради, хід і підсумки звітно-виборчих кампаній, питання взаємовідносин партійних органів і міських органів влади.

Незважаючи на значну кількість наукових праць з історії діяльності Рад на Україні, проблемі виникнення міськрад в губернських центрах, а також їх боротьби за утвердження права керівного органу, що контролює та стимулює розвиток міста в усіх його галузях, не присвячено жодного дослідження. Назви губернських центрів згадуються опосередковано, лише у випадках прикладів, на рівні менших населених пунктів держави, що не відігравали провідної ролі у розвитку системи міського господарства та не були ініціаторами тієї боротьби, яка вивела міські Ради на рівень представницьких органів місцевого самоврядування, що піклуються про долю рідного міста та його громади.

Радянська влада дала поштовх для перетворень як у напрямку формування нового адміністративного апарату, так і відповідного функціонального розподілу регіону. Зміна влади вимагала розробки власної форми управління та державного контролю низовим апаратом. Процес становлення системи міських Рад в Україні співпав з проведенням адміністративно-територіальної реформи, яка проводилась у два етапи, а саме при корективах у низовому районуванні, затвердженому у 1923р., та під час упровадження змін в адміністративну мережу у зв'язку з переходом до триступеневої системи управління у 1925 році.

В 20-х роках, згідно правових актів, міські Ради губернських і повітових міст не створювали власних виконавчих комітетів. Ці функції виконували губернські (а після їх скасування в 1925р. – повітові) і районні виконкоми, які в період між з'їздами Рад, повинні були звітувати перед міськрадами.

Такі перетворення стимулюють Ради міст, а особливо губернських центрів, боротись за збільшення своєї ролі в процесі контролю та керівництва містом як окремою адміністративною одиницею.

Прийнята в липні 1918 р. V Всеросійським З'їздом Рад Конституція узаконила організацію міськрад. Конституція розрізняла два типи міських Рад в залежності від кількості населення: в містах з населенням до 10.000 жителів і більше десяти тисяч жителів. Ради першої групи міст загалом прирівнювались до сільських Радам в галузі їх взаємовідносин з місцевими і центральними органами державної влади. Міські Ради другої групи прирівнювались до губвиконкомів; в окружних з'їздах Ради не брали участі і підпорядковувались безпосередньо ВЦВК і Раднаркому. При цьому навіть губернські з'їзди Рад не мали права контролювати їх бюджети, обминаючи губвиконкоми і губз'їзди¹¹.

Така ситуація контрастувала з системою посиленої централізації усіх державних органів, яка на початковому етапі відповідала умовам громадянської війни, а згодом новоствореній тоталітарній владі. Міські Ради були введені як складова частина в системи загальногубернської організації. За таких обставин Ради губернських міст, як представники місцевого самоврядування, не полишали намірів зберегти свою автономію і власні самостійні виконкоми.

До 1920р. Ради ледве діяли в кількох містах, на що з переходом до нової економічної політики звернули увагу високопосадовці, визначаючи в перспективі поліпшення роботи міських Рад¹². однією з обов'язкових умов стала організація у всіх містечках Рад, пленуми яких скликалися б не рідше двох разів на місяць.

Якщо думки спеціалістів щодо діяльності Рад в повітових містах та існування в таких містах виконкомів і їх взаємовідносин з повітовими радами та виконкомами розходились, то стосовно міських Рад губернських міст вони в основному співпадали. Визнавалось, що губернські міста повинні бути політичним центром губернії, що жваво й гостро реагує на всі події загальнодержавного чи місцевого життя. Міська Рада губернського міста мала стати тим органом, що порядкує як господарським так і культурно-освітнім життям міста-центру. Тож рішення про скасування як у містах губернського значення, так і в інших значних громадах виконавчих комітетів Рад і передачу їх повноважень губернським з'їздам і виконкомам, було недоречним.

Основним аргументом на користь єдиних виконкомів була обмеженість засобів і кадрів. Разом з тим практика показала, що позбавлення міських Рад самостійних керівних органів і свого апарату обмежувало їхні можливості, гальмувало розвиток активності депутатів, на тривалий період закріпило

.....
методи «воєнного комунізму» у роботі місцевих органів влади. Ще в 1920р. М.Ф. Владимирський відзначав, що «злиття міського і губернського виконкомів... веде за собою великий розлад у роботі»¹².

8 лютого 1921р. були опубліковані інструкції Президії ВЦВК «Про регулярні переобрання Рад» та «Про організацію міських Рад Робітничих і Червоноармійських Депутатів»¹³.

За підписом М.І. Калініна, голови ВЦВК, в березні 1921р. розсилаються циркуляри на місця, в яких наголошувалося на залученні пролетарських мас до управління державою. Саме міські Ради і стали тими ланками, які через депутатів – представників фабрик, заводів та майстерень – були безпосередньо пов'язані з виборцями.¹⁴

Рішеннями V Всеукраїнського з'їзду (лютий-березень 1921р.) було продубльовано ряд документів та постанов, що проголошувались ВЦВК: 30 березня 1921р. постанова «Про регулярні перевибори Рад і про скликання в установлені строки з'їздів Рад», дві інструкції – про секції і права та обов'язки членів міських Рад, крім того, постанова від 20 квітня 1921 р. «Про організацію міських Рад робітничих і червоноармійських депутатів».¹⁵

Підсумковим документом, що поєднував ряд законодавчих актів про міськради, було «Положення про Ради губернських, повітових і заштатних міст і поселень міського типу», затверджене Всеросійським ЦВК 26 січня 1922р. В Положенні визначались права і зміст роботи міських Рад, порядок їх виборів, формування виконавчих органів, скликання пленумів, створення секцій, права і обов'язки депутатів, юридичні основи взаємовідносин з іншими органами влади¹⁶. Прийняття даного Положення вплинуло на розробку радянського законодавства в союзних республіках. Так, в жовтні 1922р. відповідне Положення було затверджене ЦВК БРСР. В Україні ж республіканське Положення було прийняте лише у 1925р. До його введення керувались попередніми нормативними актами, прийнятими ВУЦВК про міські Ради.

Положення про міськради, ґрунтувалися на принципі місцевого самоврядування, коли вказували, що міська Рада є «вищим органом влади» на території міста. Однак, фактично вони такими не були. Більшість питань міського керівництва вирішувалося виконкомом і його відділами в поза міськрадами. Обрані на губернських і повітових з'їздах Рад виконкоми домінували в губернії й повіті, хоча формально підлягали Радам міст – фактично стояли над ними, були їм непідвласні. Це створювало ідеальні умови для відриву виконкому від пленуму Ради, перетворення депутатів в «підручних» виконкому.

Загалом перша половина 20-х років у плані розробки законодавства про міські Ради була досить плідною. За підрахунками А.Г. Алексеєнко, у цей час урядом УСРР було видано 32 нормативних документи – найбільша кількість актів про Ради у порівнянні із наступним двадцятиріччям. Третина з них припадала на 1921 р.¹⁷

Однак, життя постійно вносило свої корективи в розробку нових правових документів, що дозволяло уникати «перегинів» на місцях, у практичній роботі Рад, спрямованість на удосконалення їх форм, методів та завдань. На жаль, з початку 30-х років спостерігається згорання відповідної роботи по виборюванню прав та обов'язків для Рад як головних господарсько-управлінських одиниць міста.

Курс на «пожвавлення» роботи Рад, що проводився партійним керівництвом у всіх союзних республіках, незважаючи на всі заходи, затягувався в Україні. В 1924-25рр. уперше були проведені вибори до Житомирської міської Ради створені Ради в Черкасах, Умані, Білій Церкві.¹⁸ В жовтні 1925р. секретар ВУЦВК А.І. Буценко констатував, що в багатьох містах республіки Ради не створені, в тому числі і в губернському Чернігові¹⁹.

Кількість рад не була постійною, що характеризувало умови проведення адміністративно-територіальної реформи, яка вносила постійні зміни і корективи в статус міст і нових міських поселень.

У рекомендаціях, розроблених державотворцями, були сформульовані основні принципи пожвавлення Рад: пленум мав бути діючим органом, у секції, крім членів міськради, варто залучати актив з робітників і червоноармійців, ефективніше використовувати право відкликання депутатів. Новим було визнання за міськрадами права "керівництва установами й підприємствами, діяльність яких була пов'язана з обслуговуванням міста, складання окремих міських бюджетів і видання обов'язкових постанов по місту»²⁰.

Найбільше суперечок викликало питання про керівні й виконавчі органи міськради. Нормативні акти 1921-1922рр. виходили з того, що міськради губернських і повітових міст не

створюють власних виконавчих комітетів. Їх функції виконували губернські й повітові виконкоми, президії яких одночасно були й президіями міськрад, а голови - головами міськрад.

На початку 20-х років губвиконкоми мали до 15 відділів. А влітку 1923р. було проведено реорганізацію і скорочення апарату. В складі Харківського губвиконкому збереглося сім відділів: адміністративний, місцевої промисловості, комунального господарства, фінансово-податковий, земельний, військовий і РСІ. Відділи охорони здоров'я, народного господарства, соціального забезпечення й праці перетворювались в інспектури. До структури виконкому входили також комісії: планова, допомоги дітям, комітети незаможних селян (КНС), Рада фізкультури, статистичне бюро, а також губернського державного політичного управління (ГПУ), прокуратура й губернський суд. Президія складалася із семи осіб: голови, його заступника, секретаря й чотирьох членів²¹.

Виконкоми визначали строки виборів у міські Ради, скликали засідання пленумів, затверджували порядок денний, практично розглядали всі питання, що входять до компетенції міськрад, і в проміжках між з'їздами Рад повинні були звітувати перед ними. Відділи виконкому мали подвійне підпорядкування: президії виконкому й галузевому наркомату. Їм були підлеглі відповідні установи на території губернії, у тому числі й міські.

Протягом першої половини 20-х років між прихильниками й противниками міських виконкомів не вщухала боротьба, що спочатку призвела до поділу президій. Всесоюзна нарада 1925р. рекомендувала міськрадам обирати свої президії, які на з'їздах Рад повинні були включатися до губернського чи окружного виконкому. У праві на самостійний виконком міськрадам було відмовлено. Компромісний характер цього рішення був очевидний. Свій апарат міські Ради створюють тільки після ліквідації окружної системи й підпорядкування великих міст безпосередньо центру.

Певний час у деяких губернських містах УСРР існували міськвиконкоми й самостійні президії, Тимчасовий міськвиконком діяв у квітні-травні 1920 г. в Одесі, у травні-липні 1922р. - у Миколаєві. Самостійні президії міськрад створюються в Києві, Одесі, Миколаєві, Єлисаветграді й інших містах восени 1924 р., тобто ще до того, як це було законодавчо підтверджено²².

Слідом за Всесоюжною нарадою також пройшли наради на місцях. 10-13 лютого 1925р. відбулася Всеукраїнська нарада з радянського будівництва. У другій половині 1925р. були проведені губернські наради.²³ Матеріали нарад були покладені в основу рішень ІХ Всеукраїнського (3-10 травня) і ІІІ Всесоюзного (13-20 травня) з'їздів Рад. Ставилося завдання організувати таку діяльність Рад, яка б перетворила їх на «дійсно колективно працюючі органи»²⁴.

Велике значення для активізації діяльності губернських Рад на Україні мала Перша Всеукраїнська нарада працівників міськрад, що проходила у Харкові 5-17 жовтня 1925р. У нараді брало участь 66 представників від 29 міст республіки - голови, секретарі й керівники секцій²⁵.

Ще у вересні 1925 р. ВУЦВК звертається до міськрад із проханням вислати матеріали про свою роботу. З Луганська повідомляли: «До цього часу міськрада фактично існує лише на папері, тому що бюджет по місту перебуває повністю в розпорядженні окрвиконкому». Уманський виконком відзначав, що міськрада «хворіє на відрижку військового комунізму» і дотепер є «мілітаризованою». Основні причини його бездіяльності й абсентеїзму виборців - відсутність матеріальної бази й власного апарату. У висновках, за підсумками обстеження Одеської міськради в травні 1925р., вказувалося, що виконком самостійно вирішував всі міські питання й часом міськрада дізнавалася про їх рішення пост-фактум²⁶.

Делегати Першої Всеукраїнської наради міськрад обговорили й схвалили проект першого на Україні Положення про міські й селищні Ради УСРР, що було затверджено другою сесією ВУЦВК ІХ скликання 23 жовтня 1925 р. Прийняте Положення стало кроком вперед у процесі кодифікації міського законодавства в республіці. Проте воно не врахувало повною мірою рекомендацій Всесоюзної наради з радянського будівництва й з певних принципових позицій значно відставало від Положення про міськради РСФРР 1925 р.

Незабаром після його прийняття на місцях здійснюється перебудова роботи міськрад. Незадоволені обмеженими правами, що надавало їм нове Положення УСРР, міські Ради більше орієнтуються на установки Всесоюзної наради й Положення про міськради РСФСР 1925р. - створюють самостійні президії, міські бюджети, виборюють передачу міського господарства.

30 жовтня 1925 р. президія Харківської Ради вирішує проводити свої засідання окремо від повітвиконкому для висвітлення роботи Ради щотижня випускати додаток до газети «Пролетар» для Харкова. Була створена перша самостійна президія Сталінської Ради. Протягом 1926 р. з'являються

самостійні президії у всіх містах округу. У Києві й Миколаєві міськрадам були передані поточні справи, що стосувались міста²⁷.

Індустріалізація вимагала подальшого розширення повноважень міських Рад, удосконалення й уніфікації відповідних нормативних документів. Обстеження, проведене Президією ЦВК СРСР в 1927 р. показало, що законодавство про міськради не у всіх союзних республіках приведено у відповідність із рекомендаціями Всесоюдної наради 1925р. Невизначеними залишалися розпорядницькі й фінансові права міськрад. Проте було зрозуміло, доки у взаєминах виконкомів і Рад не досягнуто компромісу, не усунуто різнобою у структурі секцій і комісій та розподілі обов'язків між ними, налагодженої та оптимально-продуктивної роботи, яка б не продубльовувалась на різних рівнях влади, годі й досягти.

На Україні необхідність допрацювання Положення 1925 р. стала очевидною відразу ж після його прийняття. Створене на основі Положення РСФСР 1922 р., прийняте зі значним запізненням, воно не відповідало новим умовам. У січні 1927 р. делегати XII Київської окружної партійної конференції вказували на великі протиріччя між завданнями і можливостями міських Рад округу. З одного боку, будучи школою політичного виховання мас, вони проводили значну роботу із залучення робітників до управління містом, з іншого, юридично маючи права «господаря міста», насправді таких прав не мали. Така ситуація повністю відповідала стану речей і у губернських центрах. Був відсутній чіткий поділ функцій між міськрадою й повітвиконкомом. Міський бюджет, хоча й був виділений, але розпоряджався ним як і раніше виконком. Делегати конференції говорили, що на відміну від Москви й Ленінграда, де міськради вирішують всі питання, «у Харкові вважають, що на Україні ще не доросли до цього»²⁸. Недостатню регламентацію прав міськрад змушений був визнати й, що виступав на конференції, секретар ЦК КП(б)У В.П. Затонський. На користь розширення прав і компетенції міськради висловився IX Одеський окружний з'їзд Рад²⁹.

Претензії, висловлені делегатами з'їздів, підтверджувалися обстеженнями, проведеними на місцях. В 1927р. народний комісаріат РСІ СРСР обстежив діяльність Дніпропетровської Ради. Було встановлено, що всі найважливіші для життя міста питання «без ведення й участі міськради» продовжували вирішувати відділи й інспектури повітвиконкому. З 304 питань, розглянутих на об'єднаних засіданнях президії повітвиконкому й міськради, 166 були суто міськими, але підготовленими виконкомом без попереднього розгляду секцій міськрад. Таким чином, дійшли висновку: «міськрада була фактично в ролі статиста»³⁰. Відділи й інспектури райвиконкому вважають міськраду своїм виконавчим органом, а не навпаки, і не беруть до уваги її постанови. Траплялося, що заступника голови міськради навіть не пускали на засідання президії виконкому³¹.

13 квітня 1927р. X Всеукраїнський з'їзд Рад поставив завдання перед ВУЦВК переглянути Положення про міськради УСРР 1925р. вбк розширення їхніх прав в адміністративно-господарській і культурно-просвітній галузі.

Міськради повинні були дістати права юридичної особи. Пропонувалося створення самостійної президії, у великих містах - відділів комунального господарства й районних Рад, обов'язкове попереднє обговорення на секціях господарсько-оперативних планів та інше. Таким чином, тільки через два роки рекомендації Всесоюдної наради з радянського будівництва одержали офіційне визнання на Україні.

Влітку 1927 р. проект нового Положення був винесений на обговорення міських Рад республіки. У червні-липні він обговорювався секціями й президіями міськрад Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Зінов'євська (так називався нинішній Кіровоград з 1924 р. до 1934 р.) і інших міст. У нього були внесені редакційні виправлення³².

Нове Положення про міськради УСРР було затверджено 12 жовтня 1927 р. другою сесією ВУЦВК X скликання³³.

Наприкінці 1927р. Одеський повітвиконком відзначав, що міська Рада ще не використовувала всіх можливостей, наданих новим Положенням, його робота поживалася. До сфери впливу Ради ввійшли всі галузі міського господарства, якими до цього майже винятково керував повітвиконком, поліпшилася робота секцій і комісій. У звіті Зінов'євської Ради на початку 1928р. вказувалося, що міськрада «стає справжнім господарем міста, розподільником кредитів по міському бюджету»³⁴. У звіті уряду УСРР XI Всеукраїнському з'їзду Рад (7-15 травня 1929р.) зазначалось, що «розширення прав міськрад, особливо великих міст, які мають потужне комунальне господарство, більші джерела прибутків що спираються на індустріальний пролетаріат, значно поживали їхню практичну роботу. Ці Ради тепер фактично виконують всю місцеву адміністративно-господарську роботу і є практично найвищою владою на місцях»³⁵.

Однак, таке становище було не скрізь. Сила інерції, прагнення бюрократичного апарата виконкомів не випускати кермо влади зі своїх рук вели до відкритого ігнорування установок вищих органів влади й діючих нормативних актів. Деякі виконкоми продовжували по-старому вирішувати питання міського керівництва, без попереднього узгодження з міськрадою. Далеко не всі міськради були готові до здійснення наданих їм прав. Громіздкою була їхня структура. Рішення навіть простих питань нерідко затягувалось на тривалий час. Контроль за виконанням ухвалених рішень, зазвичай, не здійснювався. Керівники деяких установ не зважали на постанови міськрад.

Наскільки повільно змінювалися звичні стереотипи, підтверджує такий приклад. Відповідно до нового Положення міськради одержували право самостійного підписання фінансових зобов'язань і векселів по позиках, у той час як раніше це було прерогативою виконкомів. Коли Миколаївська міськрада стала оформляти кредит на 15 тис. крб. у Центральному банку комунального господарства, останній йому в цьому відмовив. Повітвиконком змушений був дати відповідні роз'яснення банку й тільки після цього кредит був наданий³⁶.

Міські Ради пройшли довгий шлях до визнання їх державно-представницькими органами. Однак, цю боротьбу не можна порівняти з тією, що йшла за встановлення і утвердження Рад як органів міського управління і господарства, а не просто – «агітаторів» і пропагандистів. Цей процес тривав майже 10 років у своїй початковій і, можна сказати, визначальній стадії, що заклала підвалини для подальшого розвитку і діяльності міських Рад губернських центрів України як повноправних господарів міста, що піклуються про його розвиток у різних галузях промисловості, комунального комплексу та культурно-освітній галузі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Власенко С.Н. Горсоветы на Украине (их работа и ближайшие задачи).-Харьков, 1927; 2. Португалов Г.М. Секции Советов.- М.,1922; 3. Владимирский М.Ф. Советы, исполкомы и съезды Советов: Материалы к изучению строения и деятельности органов местного управления. - М., 1920-1921; 4. Игнатъев В. Горсоветы. – М.-Л., 1926; Ниругов И. Проблемы районирования. – М., 1927; Колесников А. Районирование и улучшение государственного аппарата. –М.-Л., 1927; Киселёв А. Районирование и низовая сеть Советов.- М., 1929; 5. Энциклопедия государства и права. Под ред. П.Стучки. В 3-х томах.- М., 1925-1926.- Т.1. – С. 630-645; 6. Власенко С.Н. Горсоветы на Украине (их работа и ближайшие задачи).-Х., 1927; 7. Буценко А.И. К вопросу о районировании Украины.- Харьков, 1927.- 193 с.; 8. Стоян П.К. Советское строительство в УССР 1921-1925 гг.// Автореф. дисс. канд. ист. наук. – К., 1965; Гречко В.В. Оживление местных Советов УССР и совершенствование работы их аппарата в 1925-1927 гг.// Автореф. дисс. канд. юр. наук. – Харьков, 1960; Духопельников В.М. Деятельность Советов Харьковщины в восстановительный период.// Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Харьков, 1979; Подгаецкий В.В. Города Украины в годы НЕПа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур).- Днепропетровск, 1994.- 174 с.; 9. Гонтарь А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития. - Киев-Одесса, 1990.- 203 с.; 10. Энциклопедия государства и права. Под ред. П.Стучки. В 3-х томах.- М.,1925-1926.- Т.1. – С. 639; 11. Там само.- С. 640-641; 12. Владимирский М.Ф.Советы, исполкомы и съезды Советов: Материалы к изучению строения и деятельности органов местного управления.-М., 1920-1921.- С. 116; 13. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1921.- №11.-С. 71,72; 14. Сборник важнейших постановлений и распоряжений ВЦИК VIII-го созыва – М., 1921.– С.52-53; 15. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сб. док. 1917-1936.– М., 1959-1965 – Т.2.- С.93; 16. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР.– 1922.- №10.-С. 90; 17. Алексеенко О.Г. Организационная деятельность городских Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Украинской ССР (1917—1936 гг.) // Наук. записки Київського державного університету, 1957. – Вип. 6.– С. 41; 18. Гонтарь А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития. - С.17; 19. Первое Всеукраинское совещание городских Советов. 5-7 октября 1925 года: Стенографический отчет и материалы. - Харьков, 1925.- С. 3, 6; 20. Совещание по вопросам советского строительства. – М., 1925. – С.125-128; 21. Бюлетень–Харьковского губернского (окружного) исполнительного комитета Советов РК и КД. – 1924.– №3.- С. 241; 22. Гонтарь А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития.- С. 23; 23. Лепешкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921—1936 гг.) – М., 1959.– С. 100; 24. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных Советских Социалистических Республик: Сборник документов. 1917-1936. – М., 1959-1965.– Т. 3.–С. 78-80; 25. Первое Всеукраинское совещание городских Советов. 5-7 октября 1925 года: Стенографический отчет и материалы- Харьков,1925.- С. 88; 26. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). – К., 1961. – С. 239; 27. Гонтарь А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития. - Киев-Одесса, 1990.- С.25; 28. Стенографічний звіт XII-ї Київської окружної конференції. - К.,1927.- С.127; 29. Постанови IX округового з'їзду Рад РСЧ та ЧД 31 березня — 3 квітня 1927 року - Одеса, 1927.- С.151; 30. Радянська Україна. - 1927. - №3- 4. - С. 761; 31. Радянська Україна. - 1926. - №17-18. - С. 34-351; 32. Гонтарь А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития. - С. 27; 33. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР. – 1927. - №51-52. - С. 214;

34. Отчет о деятельности Зиновьевского горсовета I-го созыва. Март 1927 год – январь 1928 год. — Зиновьевск, 1928. –С. 5; 35. Два роки робіт уряду УСРР. 1926/27—1927/28 р.: Матеріали до звіту уряду XI з'їздові Рад — Харків, 1929.—С. 206; 36. Гонтарь А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития. - С. 29.

В.А. Тучинський

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ У СКЛАДІ УРСР В 1924 Р.

В історії України ХХ століття період 20-30-х років займає особливе місце. Саме в цей час в українському суспільстві відбувалися радикальні зміни в усіх сферах суспільного життя. Особливо значними ці зміни були у галузі міжнаціональних відносин. Попри появу в останній час великої кількості наукових праць, багато проблем передвоєнного двадцятиріччя залишаються малодослідженими. Однією із них є історія Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, що існувала в складі УРСР з 1924 по 1940 рр.

Питання утворення і розвитку Молдавської АРСР мало привертало увагу істориків. В Україні цю проблему досліджував В.Лисенко.¹ У двох його наукових розвідках, з позиції радянської історіографії, дано загальну характеристику історії створення Автономної республіки. Із істориків Республіки Молдови відзначимо дослідження С.Брисякіна та М.Ситника.² В монографії А.Репіди³ дано всебічну характеристику соціально-економічного розвитку Автономної Молдавської Республіки в складі УРСР. Проблеми історії МАРСР вивчаються істориками самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки.⁴ 12-13 жовтня 2004 р. в Тирасполі було проведено Міжнародну конференцію „Придністровська державність: історія і сучасність”.(До 80-річчя утворення МАРСР),⁵ однак в матеріалах конференції окремі питання утворення Автономної Республіки у 1924 р. розглядаються тенденційно, зокрема місце і роль молдавського населення в утворенні МАРСР.

Автор публікації ставить завдання дослідити головні передумови та причини утворення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки у складі УРСР. Значну увагу приділено політичній боротьбі у керівництві більшовицької партії щодо утворення Автономної Молдавської Республіки. У статті зроблено спробу подати хроніку подій утворення МАРСР.

Ідея утворення Молдавської Республіки виникла на початку 20-х рр. Вона з'явилася у середовищі політичних емігрантів – румун та молдаван, що проживали у Москві. Почалася тривала дискусія з приводу того, на якій території та у якій формі мала бути утворена державність молдавського народу.

Після утворення СРСР значно активізувався рух за створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, яка повинна була включати територію лівобережного Придністров'я та Бессарабії. Почався тривалий переговорний процес із Румунією про передачу території Бессарабії до складу Радянського Союзу. Ситуація на кордоні, який проходив по р. Дністер, залишалась вкрай напруженою, частими були артилерійські обстріли, що здійснювали збройні сили обох держав. В середині серпня 1923 р. в Тирасполі було скликано конференцію радянських та румунських представників для вирішення конфлікту на кордоні. Її робота тривала аж до грудня 1924 р., обидві сторони не бажали іти на компроміс. Делегація СРСР вимагала негайно передати територію між Дністром і Прутом Радянському Союзу, Румунія добивалася підписання угоди про визнання р. Дністер кордоном між двома державами.

Питання про повернення Бессарабії Радянському Союзу делегація СРСР поставила і на Віденській конференції, що відбувалася з 27 березня по 2 квітня 1924 р. Радянська делегація навіть запропонувала Румунії провести плебісцит щодо майбутнього Бессарабії, однак ця пропозиція не знайшла підтримки серед учасників конференції.

Після цього більшовицькій верхівці стало зрозуміло, що утворити Молдавську Радянську Республіку на цьому етапі неможливо. Тоді політичне керівництво СРСР взяло курс на створення на території УРСР автономії молдавського народу, а приєднання Бессарабії тимчасово було відкладено. Хоча серед військової верхівки лунали заклики силою зброї повернути територію між Дністром і Прутом до складу СРСР. Так, Г. Котовський виступаючи у 1925 р. на ІХ Всеукраїнському з'їзді рад, заявив: „Якщо нашому уряду, якщо нашим дипломатам прийдеться припинити мирні переговори, то наша Червона Армія і 2 кавалерійський корпус, яким я зараз команду, ми одним стрибком перескочимо через кордон, за яким панує боярська Румунія”⁶

На початку 20-х рр. розгорнулася активна пропагандистська та організаційна робота по підготовці утворення Молдавської Республіки. Вже 1922 р. У Тираспольському та Балтському

.....

округах почали створюватися молдавські сільради. Однак їх було дуже мало. Так, серед 118 сільських рад Балтської округи у 1923 р. молдавських було лише 8.⁷ Оскільки головна робота по визначенню території, на якій проживало молдавське населення, мала проводитися в Одеській губернії, там почали створюватися спеціальні молдавські органи. 11 березня 1924 р. Пленум Одеського губкому КП(б)У прийняв рішення про створення в складі губкому партії молдавської секції, першочерговим завданням якої був облік комуністів-молдаван.⁸ До червня 1924 р. крім губернської, діяли молдавські секції при Балтському, Миколаївському, Єлизаветградському та Первомайському окружках КП(б)У. Молдавські секції Одеської губернії займалися також підбором слухачів для молдавського відділення Одеської губернської партійної школи, а також виданням літератури молдавською мовою, політичною агітацією серед молдаван. На початку 1924 р. в Одесі було створено курси по підготовці вчителів для молдавських шкіл. Широкого розмаху набрала політична пропаганда. Одним із її центрів став Інтернаціональний клуб народів Заходу, який розпочав роботу в Одесі у лютому 1924 р., молдавська секція клубу об'єднувала понад 150 слухачів.⁹

Велику роботу по підготовці утворення Молдавської АРСР провела газета “Плугатарул Рош” („Червоний орач”) - офіційний орган молдавської секції Одеського губкому. Це була перша газета, що видавалась молдавською мовою, її перший номер вийшов 1 травня 1924 р.¹⁰

Значну роль у створенні Молдавської Республіки відіграли авторитетні командири Червоної Армії - Г.Котовський та М.Фрунзе. Саме під керівництвом Г.Котовського на початку 1924 р. було створено ініціативну групу, яка 4 лютого 1924 р. направила у партійні органи доповідну записку про необхідність створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Документ підписали: Г.Котовський - командир 2-го кавалерійського корпусу, А. Бедулеску-голова Балканської комуністичної федерації та Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу, С.Тімов – колишній голова Румунської комуністичної партії при Балканській комуністичній федерації, Т.Коріан – завідувач румунським сектором Комуністичного університету національних меншин Заходу та ін. Секретарем ініціативної групи та її ідейним керівником був Іон Діческу –Дік.¹¹

В записці детально та з більшовицькою прямою було викладено справжні причини утворення Молдавської Республіки, головною з яких було приєднання Бессарабії до СРСР, а також подальше поширення світової революції на Балкани. В документі, зокрема, підкреслювалось: „Молдавська республіка може зіграти ту ж роль політико-пропагандистського фактору, що і Білоруська по відношенню до Польщі, і Карельська по відношенню до Фінляндії. Вона може служити об'єктом залучення уваги і симпатій бессарабського населення і стане великим приводом для претензій на воз'єднання до неї Задністров'я.”¹²

Автори документа вважали, що вирішення бессарабського питання – це лише перший етап, за яким повинна відбутися революція в Румунії та інших країнах Південно-Східної Європи. Вони передбачали, що об'єднання Придністров'я та Задністров'я стане: „... стратегічним клином СРСР по відношенню до Балкан (через Добруджу) і до Центральної Європи (через Буковину та Галичину), який СРСР міг би використовувати як плацдарм у військових та політичних цілях.”¹³ 5 лютого 1924 р. доповідна записка надійшла в ЦК РКП (б). Наступного дня з нею познайомився М. Фрунзе і повністю підтримав викладені в ній пропозиції.¹⁴ Після цього почалася тривала та вперта боротьба за здійснення ідеї утворення Молдавської Республіки. Велися активні дискусії в партійних та радянських органах СРСР, УРСР та РРФСР щодо території і часу утворення Молдавської Республіки. Не було єдності і у керівництві ініціативної групи щодо форми майбутнього державного утворення.

Політбюро ЦК КП(б)У отримавши записку ініціативної групи, в середині лютого 1924 р. обговорило питання „Про Молдавську Радянську Республіку”. Думки членів вищого партійного органу розділилися, а тому конкретного рішення не було прийнято. Політбюро доручило відповідним органам визначити чисельність молдавського населення в місцях його компактного проживання та взаємини молдаван з українцями і представниками інших етносів, що проживають у Придністров'ї. В рішенні, зокрема було зазначено: „Просити ЦК РКП(б) до повторного розгляду нами цього питання не виносити остаточного рішення.”¹⁵ 20 березня 1924 р. питання „Про Молдавську РСР” було розглянуто на засіданні Політбюро ЦК РКП(б). Його готували Г. Чичерін та Х. Раковський, які дотримувались різних точок зору. Нарком іноземних справ СРСР Г. Чичерін вважав помилкою в умовах складного міжнародного становища створювати державність молдавського народу, натомість його опонент – повноважений представник СРСР у Великобританії Х. Чаковський – доводив на засіданні Політбюро необхідність такого державного утворення.¹⁶

Весною 1924 р. відбувався процес консолідації сил як прихильників, так і противників утворення Молдавської Республіки. В березні, коли це питання знаходило своє відображення лише в

секретних партійних документах, в багатьох містах СРСР відбувалися мітинги і зібрання бессарабських та румунських емігрантів, приурочені відкриттю радянсько-румунської конференції у Відні. В резолюціях, що приймалися на мітингах, ставилась вимога утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Однак вважати ці заходи формою підтримки ідеї утворення Молдавської Республіки на території Придністров'я не можна, тому що вони переслідували зовсім інші цілі. У виступах та резолюціях мітингів і зборів ставилась вимога утворення Молдавської Республіки не на території України, а на території Бессарабії та возз'єднання її з СРСР. При позитивному вирішенні бессарабської проблеми на Віденській конференції актуальним було б питання утворення Молдавської Республіки в Бессарабії, і лише зрив переговорів остаточно визначив місце державності молдавського народу України.

На початку квітня 1924 р., у відповідності до вказівки ВУЦВК, розпочалися роботи по вивченню території населеної молдаванами, а в середині травня Центральна адміністративно-територіальна комісія УРСР запропонувала Одеському губвиконкомові виявити всі населені пункти, де проживають лише молдавани або де вони складають переважну більшість населення. З ініціативи Г.Котовського зі складу кавалерійського корпусу, яким він командував, і який розташовувався у Придністров'ї, також була створена спеціальна комісія для обстеження місць проживання молдаван.¹⁷

Після завершення роботи комісії вказали різну чисельність молдавського населення регіону. Так, у доповідній записці Центральної адміністративної комісії „По питанню районування місцевостей, заселених молдаванами”, складені заступником наркома внутрішніх справ УРСР Черлунчакевичем, загальна чисельність молдаван, що проживали в Україні, складала 177,7 тис. чоловік, із них в Одеській губернії - 138,8 тис.¹⁸ В районах Придністров'я, як вказувалось у записці, проживало 114,8 тис. або 14,2 % молдаван і 419,6 тис. українців, що складало 69,2 % всього населення. Комісія зокрема відзначала: „Разом із молдаванами на території Придністров'я проживають українці та росіяни, які по кількості населення переважають молдаван. Територія де молдавани проживають компактно займає головним чином Придністров'я і розтягнута вузькою смугою шириною 10-25 верст і довжиною 250 верст.”¹⁹

За підрахунками комісії, що була створена з ініціативи Г.Котовського, чисельність молдавського населення Придністров'я склала 283,3 тис. чоловік, що більше, ніж на 100 тис. перевищувало дані Центральної адміністративно-територіальної комісії ВУЦВК. Пізніше діяльність комісії 2-го кавалерійського корпусу була визнана неправильною і вона була ліквідована.²⁰ Ще більш не точні дані про чисельність молдаван надала московська ініціативна група по утворенню молдавської державності. В її листі зокрема вказувалось: „На лівому березі Дністра в бувшій Херсонській та Кам'янець-Подільській губерніях компактно проживають не менше 500-800 тис., а за твердженнями румун - до 2-х млн. молдаван, які мають свої національні традиції та розмовляють на румунському діалекті, молдавській мові.”²¹ Ознайомившись із результатами роботи комісій, Голова ВУЦВК Г.Петровський рекомендував Політбюро ЦК КП(б)У відмовитися від створення Автономної Республіки до вивчення етнографічних та територіальних особливостей краю.²²

Ідея ініціативної групи не знаходила підтримки і в наркоматі іноземних справ СРСР. В записці Г.Чичеріна на ім'я В. Молотова від 3 березня 1924 р. зазначалось: „Створення МРСР в даний момент є передчасним, бо може викликати загарбницькі прагнення румунських шовіністів. Виявлення такої кількості молдаван, тобто румун на українській території, посилить позиції румун в суперечках по питанню Бессарабії.”²³ Виступаючи у парламенті з приводу утворення молдавської автономії, прем'єр-міністр Румунії К. Братіану заявив: „Я хочу розглянути це питання з більш загальної точки зору. Ми не повинні хвилюватися, а навпаки можемо лише радіти, що сусідня держава визнала те, що в наших територіальних претензіях ми не пішли так далеко, як потрібно було піти.”²⁴ На початку 1925 р. румунська газета „Віторул” повідомляла: „Військові кола отримали інформацію, що одночасно із проголошенням Молдавської Республіки не виключається можливість, що румунські села Задністров'я, не задоволенні більшовицьким режимом.. готові заявити, що вони на боці Румунії.”²⁵

В липні 1924 р. боротьба між прихильниками та противниками утворення автономії в Політбюро ЦК РКП(б) ще більше загострилась. Саме тоді відбулися два засідання вищого партійного органу більшовицької партії. 24 липня Політбюро рішення так і не прийняло через те, що перемогла ідея противників утворення Молдавської Радянської Республіки. Однак 29 липня відбулося вирішальне засідання Політбюро ЦК РКП(б), на якому були відсутні впливові противники створення Республіки – М.Калінін, К.Ворошилов та А.Смірнов. Заслухавши доповідь Г.Чичеріна, М.Фрунзе та Х.Раковського, Політбюро постановило: „1. Вважати за необхідне, перш за все з політичних мотивів, виділення молдавського населення в спеціальну Автономну Республіку у складі УРСР і

запропонувати ЦК КП(б)У дати відповідні вказівки українським радянським органам. 2. Запропонувати ЦК КП(б)У зробити повідомлення в Політбюро ЦК РКП(б) через місяць про хід роботи по організації Молдавської Автономної республіки. 3. Доручити тов. Фрунзе наглядати за швидким вирішенням цього питання.”²⁶ З урахуванням території компактного проживання молдавського населення більшовицький партійний орган остаточно визначив статус державності молдавського народу у вигляді Автономної Республіки.

Після позитивного рішення цього питання під керівництвом М.Фрунзе в Москві було створено комісію, яка отримала назву „Комісія по молдавському питанню,” яка зайнялася практичною роботою по створенню МАРСР. Постанова Політбюро ЦК РКП(б) викликала нову хвилю активності по законодавчому оформленню утворення Молдавської Республіки. Процес її утворення знайшов своє відображення на сторінках „Правды”, „Известий” та інших періодичних видань.

Виходячи із того, що більшість молдаван Придністров’я проживали на території Одеської губернії, ЦК КП(б)У доручив проведення заходів по утворенню автономії Одеському губернському комітету партії. У серпні 1924 р. на закритому засіданні губкому було створено Організаційну комісію, яка поділялась на адміністративно-територіальну та політко-агітаційну підкомісії. Комісія мала вирішити питання, пов’язані із визначенням кордонів та адміністративного поділу майбутньої республіки, організації усної та письмової агітації, обліку та навчання комуністів, що володіють молдавською мовою.²⁷

В постанові бюро Одеського губкому від 20 серпня 1924р. про роботу організаційної комісії зокрема вказувалося: „Не поширювати свідчення про роботу Оргкомісії, так як її робота носить суворо конспіративний характер, а ініціатива повинна виходити із низових селянських мас.”²⁸ Комісія спрямувала свою роботу так, щоб створити у населення губернії враження про утворення МАРСР як позитивну реакцію влади на вимогу молдавського населення Придністров’я. Спеціально підготовлені агітатори організовували багаточисельні мітинги та збори в містах та селах Придністров’я, на яких схвалювалися заздалегідь підготовлені резолюції.

На завершальному етапі створення МАРСР загострилася боротьба між бессарабськими та румунськими політичними емігрантами. Керівництво більшовицької партії активно залучало до організаційної роботи по створенню автономії вихідців із Бессарабії, натомість румунські емігранти під керівництвом І. Діческу-Діка не полишали надійна створення Молдавсько-Румунської республіки, обов’язкове запровадження румунської мови та намагалися орієнтувати молдавський народ на румунську культуру. Крім того, в московській ініціативній комісії не було єдності по питанню формування керівних органів Автономної Республіки. В партійні та радянські органи було подано „Список кандидатів ініціативної групи румун та бессарабців для заняття відповідальних посад в Молдавській АРСР,” що являв собою склад уряду на чолі з Г.Котовським. В список було внесено 12 румунів та 9 бессарабців, жодного представника Придністров’я там не було. Однак, коли у жовтні 1924 р. було затверджено склад тимчасових партійних та радянських органів Молдавської АРСР, то там вже переважали вихідці з Бессарабії, від румунських емігрантів в списку був лише Е. Арборе-Ралі.²⁹

Активність румунських емігрантів в створенні республіки викликала невдоволення з боку партійних органів України. Вже після утворення МАРСР, 15 грудня 1924 р., Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання „ Про групу бессарабців” і прийняло таку постанову: „ Політбюро відмічає наявність двох груп серед молдавських працівників – однієї, що знаходиться у Москві і складає так звану ініціативну групу з орієнтацією на румунську культуру, та іншої, - що складає основу обкому та Ревкому Молдавської Республіки з орієнтацією на народну молдавську культуру. Виходячи з цього Політбюро просить розпустити Московську ініціативну групу по створенню Молдавської Республіки.”³⁰ В січні 1925р. ініціативна група остаточно припинила своє існування. Доля ініціаторів та організаторів утворення МАРСР виявилася трагічною. В 1925р. пішли з життя Г.Котовський та М.Фрунзе, румунські емігранти – Т.Діамендеску, А.Ніколау, І.Дікческу-Дік та інші – загинули в період масових репресій 1937-1939рр.

Остаточно рішення про створення МАРСР було прийнято на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 19 вересня 1924 р., коли було визначено кордони та адміністративний поділ майбутньої автономії. Принципове політичне значення мав пункт постанови Політбюро про кордони республіки, у відповідності з яким її західним кордоном мав бути державний кордон СРСР.³¹ 25 вересня Політбюро знову повернулося до цього питання, однак із членів цього політичного органу був присутній лише Л.Каменев. В тривалій дискусії з приводу території та форми державності молдавського народу взяли участь кандидати в члени Політбюро ЦК РКП(б) М.Калінін, В.Молотов, члени ЦК РКП(б) К.

Ворошилов, Л. Каганович. Від імені українського керівництва з доповіддю виступив В. Затонський, від організаторів Молдавської республіки – Г.Старий, від ініціативної групи – І.Діческу – Дік. Незважаючи на те, що пропозиція ЦК КП(б)У про створення МАРСР була схвалена, Політбюро ЦК РКП(б) прийняло з цього питання додаткову ухвалу: „У відповідності до прохання т. Калініна, Смірнова та Ворошилова поставити на голосування всіх членів ЦК РКП(б) з опитуванням по телеграфу, питання про перенесення остаточного рішення про створення Молдавської Республіки на Пленум ЦК РКП(б)”³² Однак таке рішення не було виконано, черговий Пленум ЦК РКП(б), що відбувся у кінці жовтня 1924 р., цього питання вже не розглядав. Так остаточно завершилась боротьба між прихильниками та противниками створення МАРСР, що протягом тривалого часу велася у вищих органах влади СРСР та УРСР. Подолавши опір М. Скрипника, В. Чубаря та деяких інших керівників України, а також К. Ворошилова, М. Калініна, що їх підтримували у Москві, прихильники утворення Молдавської Республіки М.Фрунзе та Г.Котовський, румунські та бессарабські політемігранти добилися своєї мети. Варто також зауважити, що молдавське населення Придністров’я реальної участі в цих політичних подіях не брало.

Остаточне рішення про утворення МАРСР було прийнято на III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету восьмого скликання 12 жовтня 1924 р. в Харкові – тодішній столиці України. Молдавську делегацію на сесії представляли Г.Старий, П.Кіор-Янакі, І.Бадєєв, П.Кімбурен. Першим виступив голова Раднаркому Української РСР В.Чубар. Він зокрема відзначив, що при підготовці до утворення Молдавської АРСР партійні та радянські органи України, враховуючи тимчасову окупацію Бессарабії і прагнучи створити сприятливі умови для розвитку господарства і культури молдавського народу, вирішили включити до складу Автономної Республіки населені пункти та адміністративні райони, в яких молдавське населення не складає більшості. На завершення В.Чубар висловив надію, що обрана форма державності буде сприяти розвитку соціалістичної Молдавії і мати велике значення для трудящих Бессарабії в їх боротьбі за воз’єднання з радянською батьківщиною.³³

Сесія ВУЦВК прийняла Постанову про утворення Молдавської Автономної РСР та визначила її кордони, на заході та південному-заході кордон співпадав з державним кордоном СРСР. Це означало, що до складу Молдавської АРСР де-юре включалась і Бессарабія. Виступаючи 26 жовтня 1924 р. на одному із мітингів, народний комісар юстиції Української РСР М.Скрипник заявив: „Ми вважаємо кордон не по річці Дністер а Прут. Нехай тимчасово капіталісти тримають в своїх руках Бессарабію – це питання факту але не права. Право на нашому боці. На нашій карті червоною лінією обведена і Бессарабія, бо Бессарабія повинна стати частиною МАРСР”.³⁴

До складу Автономної Республіки увійшли частина районів Одеської і Балтської округ Одеської губернії, а також окремі населені пункти Тульчинської округи Подільської губернії. На початку існування територія республіки була поділена на 12 районів: Балтський, Олексіївський, Бирзульський, Рибницький, Ставровський, Ананіївський, Крутянський, Кам’янський, Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський та Слободзейський. Лінія кордону пізніше кілька разів уточнювалась і остаточно була встановлена лише в кінці 1926 р., площа республіки склала 8,1 тис. км².³⁵

Вся повнота влади в Молдавській АРСР до скликання I Все молдавського з’їзду Рад у відповідності до рішення третьої сесії ВУЦВК передавалася до Тимчасового Револуційного Комітету, до його складу увійшли Г.Старий(голова), М.Корнеєв, А.Іванов, Г.Бучушкану, І.Бадєєв та інші. Керівництво Молдавською партійною організацією до проведення першої республіканської конференції покладалося на партійне організаційне бюро, створене ЦК КП(б)У 15 жовтня 1924р. в складі семи чоловік. Секретарем партійного бюро було обрано І.Бадєєва.³⁶

Досліджуючи історію створення МАРСР, не можна залишити поза увагою національний склад населення автономії. В офіційних документах організатори утворення республіки шляхом фальсифікацій збільшили долю молдавського населення. Голова Рад- наркому УРСР В. Чубар, виступаючи на сесії ВУЦВК про необхідність утворення МАРСР вказав, що молдавани складають 58 % населення регіону.³⁷ Через рік після утворення Республіки, голова її Ревкому Г.Старий, опираючись на матеріали спеціальної комісії, дав таку характеристику національного складу МАРСР: українці – 38, 8 %, молдавани – 32, 1 %, росіяни – 11, 7 %, євреї – 11,3%, представники інших національностей – 6, 1 %.³⁸ Однак найточніші дані, що реально відображали національний склад Автономної Республіки, були отримані за наслідками перепису населення 1926 р. Загальна чисельність населення автономії склала 572,5 тис. осіб, із них українців - 277,5 тис. (48,5%), молдаван - 172,4 тис.(30,1%), росіян - 48,9 тис.(8, 5 %), євреїв - 48,6 тис.(8,5%), представників інших національностей - 24,9 тис.(4,4%).

Молдаване склали більшість лише у трьох районах республіки із 12, а саме: Дубосарському -67%, Слободзейському - 64,7 % та Григоріопольському - 45,7%.³⁹

Після прийняття закону про утворення МАРСР виникли проблеми, пов'язані із неможливістю розміщення у Тирасполі партійних та радянських органів влади через відсутність необхідних приміщень та складну ситуацію, що склалася на кордоні СРСР і Румунії по р. Дністер, через невизнання більшовицькою владою цього кордону. Тому 26 листопада 1924 р. керівництво УРСР прийняло рішення про розформування Балтської округи Одеської губернії та включення Балтського району з м. Балта до складу МАРСР. Місто було столицею Автономної Республіки з 1924 по 1929 рр. При цьому варто зауважити, що доля молдавського населення у Балтському районі складала лише 2,5%, а в м. Балті - 1,6%.⁴⁰ У 1929 р. столиця Молдавської АРСР була перенесена до Тирасполя. Цьому сприяла нормалізація відносин між СРСР та Румунією і взаємне визнання кордонів двома державами.

Підготовка та створення Молдавської АРСР була типовим прикладом більшовицької революційної творчості. Директиви вищих партійних органів направлялися в місцеві партійні організації і були обов'язковими для виконання. Зокрема ті, що рекомендували всю роботу побудувати таким чином, щоб вона носила характер руху, що виходив від молдавського населення лівобережного Придністров'я. Мета утворення МАРСР була тісно пов'язана із ідеологією світової революції, такі ж самі цілі мала виконати і Карело-Фінська АРСР, коли на фінську частину її населення покладалася ті самі завдання. Створення Молдавської АРСР на території Придністров'я, де завжди переважало українське населення, обумовлювалося не інтересами місцевих молдаван, а бажанням повернути Бессарабію. Молдаване, що склали у Придністров'ї незначну частину населення, зовсім не претендували на територіальну автономію, а національний рух місцевих жителів за створення державності молдавського народу так і не виник. Ініціаторами створення автономії стали бессарабські та румунські політичні емігранти, що таким чином прагнули повернутися на батьківщину. Створення МАРСР розглядалось ними як засіб впливу на внутрішню ситуацію у Бессарабії. Таким чином, у 1924 р. було закладено передумови придністровської проблеми, яка залишається не вирішеною і сьогодні.

В подальших наукових розвідках визначеної проблеми актуальним видається дослідження особливостей соціально-економічного, політичного та етнокультурного розвитку МАРСР у 1924–1940 рр., міжнародних відносин українців та молдаван в місцях їх спільного проживання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лисенко В. Г. . Шляхом братерського єднання. (До 50-річчя утворення Молдавської РСР).- К., 1974; Його ж. Утворення і розвиток Молдавської АРСР у складі УРСР (1920-1940 рр.) // Український історичний журнал. – 1974.-№ 9.- С.-48; 2. Брисякин С., Сытник М. Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа. - Кишинев. - 1969; 3 Репида А. Образование Молдавской АССР. - Кишинев, 1974; 4. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т. – Тирасполь, 1996. – Т.1; 5. Приднестровская государственность: история и современность. (К 80-летию образования МАССР): Материалы Международной научной конференции. – Тирасполь, 2004; 6.Начало большого пути: Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Коммунистической партии Молдавии. – Кишинев, 1964. – С. 133; 7. Лисенко В.Г. Утворення і розвиток Молдавської АРСР у складі УРСР (1920-1940 рр.). – С. 48; 8. Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 1089. – Арк. 10-11; 9. Там само. - Спр. 1215. – Арк. 21-22; 10. История Молдавской ССР. В 2-х т. – Кишинев, 1968. – Т. 2. – С. 143-144; 11. История Приднестровской Молдавской Республики. - С. 83-84; 12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 63. – Спр. 17. – Арк. 53; 13. Там само. – Арк. 54-55; 14. Репида А. Вказана праця. - С. 143-144; 15. ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 63. – Спр. 1243. – Арк. 29; 16. Начало большого пути: Сборник документов и материалов. - С. 150-151; 17. Иванова З.М. Левобережные районы Молдавии в 1918-1924 гг. – Кишинев, 1979. – С. 119-120; 18. ЦДАГО України. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 898. – Арк. 61; 19. Начало большого пути: Сборник документов и материалов. - С. 169; 20. Лисенко В.Г. Шляхом братерського єднання. - С. 18; 21. История Приднестровской Молдавской Республики. - С. 88; 22. Начало большого пути: Сборник документов и материалов. - С. 131; 23. ЦДАГО України. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 2116. – Арк. 76; 24. Центральный державный архив вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2073. - Арк. 42; 25. Там само. – Арк. 54-55; 26. Начало большого пути. Сборник документов и материалов. - С. 33; 27. Державний архів Одеської області. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 893. – Арк. 46; 28. Там само. – Спр. 913. – Арк. 8; 29. История Приднестровской Молдавской Республики. - С. 92; 30. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1235. – Арк. 39; 31. Начало большого пути: Сборник документов и материалов. - С. 43-44; 32. Сурилов А., Страту лат Н. О национально-государственном самоопределении молдавского народа. – Кишинев, 1967. – С. 81-82; 33. III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання 8-12 жовтня 1924 року. – Харків, 1924. – С. 5-6; 34. Скрипник Н. Митинг трудящихся Тирасполя // Правда. – 1924. – 28 октября; 35. Репида А. Вказана

.....
праця. – С. 106; 36. Афтенюк С.Я. Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа.- Кишинев, 1971. – С. 281; 37. III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання. - С. 48; 38 История Приднестровской Молдавской Республики. – С. 95; 39. Всесоюзная перепись населения 1926 года: УССР. Итоги по республике. – М., 1930.– Т. 26. – С. 19-20; 40. Начало большого пути: Сборник документов и материалов. - С. 37.

В.І. Петренко

ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ В 1929 Р.

Найбільший інтерес у науковців щодо подій 1929 р. на селі пов'язаний, насамперед, з примусовою суцільною колективізацією сільського господарства та “ліквідацією куркуля як класу”, оскільки здійснення цих кампаній більшовицькою владою зруйнувало одноосібне ведення господарювання, знищивши при цьому сотні тисяч ні в чому не винних хліборобів.

Наукових досліджень стосовно значного посилення репресивних хлібозаготівель напередодні насильницької колективізації обмаль, ще менше їх про впровадження в українському селі так званих “нових методів” в ході виконання хлібозаготівельних планових завдань. А саме реквізиції селянського зерна, які згодом переросли у відбирання всіх наявних продуктів харчування за “невиконання планів”, в найбільшій мірі призвели до величезних масштабів голодомору в Україні.

Серед наукових праць, де йде мова про “нові методи” хлібозаготівель 1929 р., важливе місце займає ґрунтовне дослідження “Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки”. Один з авторів, Л.В. Гриневич акцентує увагу на тому, що одразу із запровадженням “нових методів” хлібозаготівель розпочався масовий опис та продаж “з молотка” майна так званих куркулів. Результатом подібних насильницьких “методів” стало стрімке збільшення кількості відібраного зерна для держави, що одночасно прискорило наростання масового голоду в країні.¹

У цій же колективній монографії, в розділі “Українське село періоду НЕПУ” констатується, що за “новими методами” хлібозаготівельні планові завдання доводилися до кожного господарства і новий виток насилля на селі призвів до стрімкого зростання активних форм опору: все більше селян були готові зі зброєю, вилами чи сокирами рятувати своє господарство, а, отже, й своє життя.²

В колективній праці “Політичний терор і тероризм в Україні” зокрема аналізується хід хлібозаготівельних кампаній за “новими методами”; зазначається, що тих, хто ухилявся від поставок зерна у розмірах, визначених сільськими сходами, сільрадам дозволялося штрафувати у межах п'ятикратного розміру вартості хліба, що підлягав здаванню. Якщо штрафи не сплачувалися, майно боржників підлягало продажу з торгів. Дане рішення було прийняте 3 липня 1929 р. постановою ВУЦВК і РНК УСРР “Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів”, постановою дозволяла виносити звинувачення боржникам за статтями кримінального кодексу УСРР.³

Хлібозаготівельній політиці, що кілька років поспіль проводилася методами продовольчої розкладки і призвела до втрати селом значної частини необхідних харчових запасів, присвячена стаття І.В. Рибак “Детермінанта голодомору на Поділлі та південно-східній Волині у 1930-1932 рр.”

Однак детальний аналіз заходів, які були започатковані та впроваджені в Україні протягом 1929 р. за “новими методами” хлібозаготівлі і надалі тільки посилювалися, призвівши до масового голодомору, в історичній науці досліджено недостатньо. Потребує документального підтвердження і той факт, що примусова суцільна колективізація сільського господарства, яка розпочалась наприкінці 1929 р., мала тільки політичне спрямування, адже економічної необхідності не було, так як всі хлібозаготівельні завдання більшовицького керівництва були не тільки виконані, але й перевиконані. Висвітлити дані проблеми ставить перед собою завданням автор даної статті.

Новий 1929 рік не віщував українському суспільству нічого доброго: видача працюючому населенню міст продуктів по картках (перехід до карткової системи розпочався в лютому 1929 р.) не ліквідувала давки та бійки в довгих чергах за хлібом, іншими продуктами харчування.

Перспективи селянства передбачалися ще сумнішими. Зима 1929 р. повністю повторила події минулого року, коли всі зусилля влади були спрямовані на викачування позаекономічними засобами хліба та грошей із села. Так само, як це було раніше, директивні вказівки про виконання хлібозаготівельних та фінансових кампаній “будь за що” спровокували колосальний сплеск насилля та зловживання з боку місцевої влади. Обшуки, побиття, приниження селян, які чинили спротив, набули широкого розмаху. Так, про події в селі Заліське Тальнівського району Уманської округи, матеріали Державного Політичного Управління засвідчили: “.. Уповноважені райвиконкому.. вчинили

.....
обшук у господарстві селянина Цимбала (шість чоловік їдців), відібрали 5 мішків зерна.. і описали майно. Син Цимбала, комсомолец - повісився у клуні, батько – намагався зарізатися, але в нього відібрали ніж..”⁵

Коли в більшості українського селянства закінчилися припаси продуктів, розпочалося проїдання посівного матеріалу і масовий забій тварин. Народний Комісаріат торгівлі УСРР, змушений реагувати на дану ситуацію, надіслав директиву “До всіх завокрторгвідділів” з грифом “Не підлягає оголошенню”, в ній йшлося: ”Як наслідок заходів на хлібозаготівельному ринкові, заможніші групи селянства нині вибраковують худобу в більшому розмірі, ніж це можна вважати за нормальне. Не важко передбачити, що через деякий короткий час посилена реалізація селянської худоби зменшиться.. Тому треба нинішню кон’юнктуру використати, по-перше, для максимального посилення усупільненого сектору щодо кількісного і якісного збільшення череди в радгоспах, колгоспах та в молочарських фермах..”⁶ Наркомторг УСРР не запропонував нічого іншого для припинення масового вирізання худоби, окрім усупільнення її та передачі в колгоспи та радгоспи.

Намагаючись вийти з економічної кризи за допомогою Москви, перший секретар ЦК КП(б)У Косіор (призначений на посаду в серпні 1928 р.) направив навесні 1929 р. доповідну записку до ЦК ВКП(б), в якій підсумовував, що українська влада неодноразово ставила перед союзним центром питання про потребу завезення зерна в Україну, однак до цього часу воно залишилось невирішеним.⁷

Сподівання на допомогу Кремля дійсно були марними, про це засвідчила промова Сталіна на квітневому об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), в якій керівник держави в черговий раз підтвердив, що в сільському господарстві країни все відбувається за продуманим партійним сценарієм. Він зазначив: “.. Крім звичайних податків – прямих і посередніх, які сплачує селянство державі, воно дає ще деякий надподаток у вигляді переплат на промтовари і у вигляді недоотримання по лінії цін на сільськогосподарські продукти.. Чи посильний цей податок для селянства ? Так, посильний. Як він називається у нас інакше ? “Ножицями”, “перекачкою” коштів із сільського господарства у промисловість з метою швидкого розвитку нашої індустрії. Так от, цей надподаток, одержуваний в результаті “ножиць”, і становить “щось подібне до данини”. Чи не означає це, що, беручи цей додатковий податок, ми тим самим експлуатуємо селянство ? Ні, не означає. Природа радянської влади не допускає якої б то не було експлуатації селянства з боку держави.”⁸

Цинізм Сталіна меж не мав, обібравши селянство до нитки і спровокувавши хлібозаготівельною політикою голод, Сталін стверджував, що нічого особливого не відбувається, а насилля та експлуатація взагалі неможливі, оскільки селянство проживає в країні радянській.

Але, незважаючи на систематичність реквізицій хліба, у травні союзне керівництво, підводячи попередні підсумки хлібозаготівель 1928/29 господарського року, було змушене визнати суттєве недовиконання плану, зокрема Україною, поставки якої за 11 місяців (71,1 млн. пудів хліба) виявились вдвічі меншими від запланованих.⁹

Складна економічна ситуація пояснювалась не стільки наслідками недороду, скільки руйнівним впливом впровадженого владою механізму позаекономічного та політичного тиску на село: згортанням ринкових відносин і поступовою деградацією сільського господарства. Загальмувати негативні процеси можна було лише відмовою від силової політики. Натомість сталінський режим зробив ставку саме на неї, поставивши за мету перетворити надзвичайні заходи у систему, повністю ліквідувати товарообмін між містом та селом, загнати селян до колективних господарств, фактично перетворивши їх на кріпаків.

Становище усугублялась ще й тим, що селяни – боржники хлібозаготівлі попереднього господарського року, в обов’язковому порядку зобов’язувались виконати його планове завдання за рахунок нового урожаю, причому розмір хлібозаготівельного завдання прийдешнього року не зменшувався.¹⁰ У зв’язку з цим з року в рік масштаби хлібозаготівель зростали, а можливості їх виконання не покращувались, тому українське село стрімко розорювалося, а зубожіння селян все більше посилювалося.

Незважаючи на це, план хлібозаготівлі для України на 1929/30 господарський рік знову збільшився, він становив 255 млн. пудів зернових.¹¹ Щоб отримати таку значну кількість хліба з економічно виснаженого українського села, більшовицька влада потребувала потужного хлібозаготівельного апарату, наділеного особливими повноваженнями, в тому числі юридичним правом систематично здійснювати реквізиції селянського хліба. І таке право окружні, районні, сільські партійні та виконавчі органи влади отримали, як і отримали вони рекомендації щодо шляхів посилення хлібозаготівлі.

Наукові записки

Проаналізувавши попередню практику, яка доводила складність виконання річного плану поставок хліба з пропорційним квартальним розподілом та виходячи з того, що одразу після збору нового врожаю взяти його у селян буде легше, ніж навесні, коли припасів хліба значно поменшає, а проблем у зв'язку з наближенням посівної побільшає, центральне керівництво визнало за доцільне в 1929/30 господарському році основний тягар хлібозаготівель перенести на перше півріччя (липень-грудень) і проводити їх за так званими “новими методами”, які включали в себе цілий комплекс політичних та економічних заходів.

16 травня 1929 р. Вінницький окружний парткомітет отримав секретну телеграму ЦК КП(б)У за підписом С. Косіора “..для неухильного керівництва в роботі по хлібозаготівлях”, в ній констатовалось: “Повідомляється постанова ЦК ВКП(б) від 11 травня 1929 р. з питання хлібозаготівель. План хлібозаготівель на період травень-липень затвердити в розмірі 15 млн. пудів.. Вважати необхідним, спираючись на ініціативу сільської громадськості, провести через збори селян або земгромади постанови про обов'язкове виконання плану хлібозаготівель для даного села.. Більша частина хлібозаготівельного плану, приблизно 75%, повинна бути виконана за рахунок заможної частини села, менша – в порядку самозобов'язання – іншою частиною села. Для проведення в життя прийнятого загальними зборами хлібозаготівельного плану і розподілу його по окремих господарствах необхідно створити спеціальні сільські комісії.. Доручити НКЮ, ДПУ і НКВС на місці узгодити вказівки про боротьбу з елементами, які зривають міроприємства по хлібозаготівлях.. Не пізніше 15 травня командувати у всі округи.. членів ЦК і Раднаркому, зобов'язавши їх перебувати в районах до забезпечення повного виконання плану заготівель.. Мобілізувати на цей період ряд відповідальних окружних партпрацівників, закріпивши їх безпосередньо до районів і сіл для керівництва роботою по хлібозаготівлях.”¹²

“Нові методи” Політбюро ЦК КП(б)У планувало задіяти в 20-ти округах України, на Поділлі - у Вінницькому окрузі.¹³ (До складу УСРР у 1929 р. входив 41 округ)¹⁴

Степ:	Лівобережжя:	Правобережжя:	Полісся:
АМСРР	Ізюмський	Бердичівський	Волинський
Артемівський	Кременьчущкий	Білоцерківський	Глухівський
Дніпропетровський	Куп'янський	Вінницький	Конотопський
Запорізький	Лубенський	Кам.-Подільський	Коростенський
Зінов'євський	Ніжинський	Київський	Чернігівський
Криворізький	Полтавський	Мог.-Подільський	
Луганський	Прилуцький	Проскурівський	
Маріупольський	Роменський	Тульчинський	
Мелітопольський	Сумський	Уманський	
Миколаївський	Харківський	Шевченківський	
Одеський		Шепетівський	
Первомайський			
Херсонський			
Сталінський			
Старобільський			

Але вже наприкінці травня, отримавши вказівку Сталіна, ЦК КП(б)У зобов'язував й інші округи, в тому числі прикордонні, впроваджувати “нові методи” хлібозаготівлі на селі.

У відповідь 3-го червня 1929 р. секретар прикордонного Могилів-Подільського окружкому КП(б)У Коваленко надіслав в ЦК КП(б)У лист такого змісту: “Даним хочу поставити Вас до відома про те непорозуміння, яке виникло на ґрунті хлібозаготівель, в зв'язку з телеграмою ЦК №226, де зазначено, що додатково постановою Політбюро допускає застосування “нових методів” хлібозаготівель також в округах Могилівському, Любенському і Кременчущкому. Ця телеграма нас здивувала і викликала підозри про помилку.. Проте повне усвідомлення важкого становища з хлібом в країні, а також телеграма тов. Сталіна переконала нас в тому, що вияснення цієї справи могло б викликати на нас зі сторони ЦК безвідповідальність за таку важливу і вирішальну для нашої країни кампанію. Бюро одразу ж дало директиву РПК і вислало уповноважених в райони з вказівкою застосувати на практиці всі методи, перераховані постановою Політбюро від 11 травня..”¹⁵

Таким чином, з травня 1929 р. “нові методи” хлібозаготівель започаткували своє впровадження більшовицькою владою в усіх округах України, також і в прикордонних. Вони передбачали застосування в українському селі наступних заходів:

- Створення районних надзвичайних трійок єдиного керівництва хлібозаготівлями у складі: уповноваженого окружного парткомітету – члена бюро даного райпарткому, секретаря райпарткому і голови райвиконкому.¹⁶

- Організацію в кожному селі “Комісії сприяння хлібозаготівлям”. Комісія формувалася з представника сільської ради (як правило обирався головою комісії), члена КНС та 3-х сільських активістів, при умові виконання ними хлібозаготівельного плану. В невеличких селах комісії склалися з трьох чоловік. Склад комісій, попередньо узгоджений на зборах бідноти, затверджувався загальними зборами села. Основними завданнями комісій були обов’язкове виконання селом річного хлібозаготівельного плану, здійснення постійного контролю за надходженням високоякісного продовольчого зерна, посилення впливу і тиску сільської громадськості на заможну частину населення. Відповідали комісії, разом з уповноваженими райпарткомів, і за ухвалення постанов загальними сільськими зборами планових завдань та розподіл плану по господарствах.¹⁷

- Доведення плану до селянських господарств відтепер відбувалося таким чином: ЦК ВКП(б) і Наркомторг СРСР ставили завдання перед ЦК КП(б)У і Наркомторгом УСРР, останні – окружним партійним та виконавчим органам влади, окружні – районним органам влади, районні – сільським радам і “Комісіям сприяння хлібозаготівлям”. Комісії доводили планове завдання до кожного окремого селянського господарства. Створена вертикаль і щотижнева звітність давали змогу керівництву країни чітко контролювати хід хлібозаготівель і своєчасно реагувати на проблеми.¹⁸

Кардинальні зміни відбулися щодо термінів виконання хлібозаготівельного плану. Якщо раніше планове завдання розподілялось майже рівномірно на весь господарський рік (господарський рік розпочинався з початком жнив), то постанова Політбюро ЦК КП(б)У “В зв’язку з хлібозаготівельною кампанією 1929/30 рр.” від 26 липня 1929 р. з грифом “цілком таємно” орієнтувала всі партійні організації на виконання не менше 85% плану до 1-го січня 1930 р. В постанові також йшла мова: “Просити ЦК ВКП(б), щоб річний план хлібозаготівель для України був визначений не пізніше 15 серпня..”¹⁹ Це свідчить про повну залежність українського партійного керівництва від Кремля у визначенні розміру хлібозаготівельного плану.

Вже через три дні постанова ЦК ВКП(б) “Про організаційно-партійну роботу в зв’язку з прийдешньою новою хлібозаготівельною кампанією” від 29 липня 1929 р. з грифом “таємно” вимагала стовідсоткового виконання плану південними районами країни до 1 січня 1930 р., тобто, за перших шість місяців поточного господарського року, іншими районами – до 1 лютого 1930 р.²⁰

Відреагувавши на рішення Москви, в серпні 1929 р. ЦК КП(б)У поставив завдання окружним парткомітетам виконати хлібозаготівельний план протягом тільки першого півріччя господарського року. Відповідні директиви окружні парткомітети надіслали райпарткомам.²¹

При визначенні для господарств планового завдання хлібоздачі “Комісії сприяння хлібозаготівлям” зобов’язувалися 75% плану розподілити серед 7-8% (не більше 10%) заможників, так званих “куркулів”. 25% - повинна була здати інша, переважаюча більшість господарств села.²² Даний метод назвали колективним, – за його виконання несло відповідальність все село. Тільки таким чином, впровадженням на селі кругової поруки, влада змусила багатьох селян усіма засобами (аж до участі в розкуркуленні) домагатися виконання хлібозаготівлі, в першу чергу, заможними селянами.

Мобілізація партійного активу як сільського так і міського на виконання хлібозаготівельного плану повинна була тільки посилитись. Цьому передувала постанова Політбюро ЦК ВКП(б) “Про хлібозаготівлі” від 17 січня 1929 р. з грифом “таємно”, де акцентувалось: “..Дати директиву всім республіканським і місцевим організаціям про те, що хлібозаготівельний апарат і товариші, які відряджені в даний час для сприяння в хлібозаготівлі, не повинні обтяжуватися іншими дорученнями і завданнями.. Самій системі відряджень повинен надатись характер довготривалих..”²³

В свою чергу, 11 травня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло відповідну постанову, звертаючи увагу на те, що всі працівники, які відправлені на хлібозаготівлю, повинні знаходитися в районах до “забезпечення повного виконання плану заготівель..”²⁴ Партактиву не дозволялося залишати села до виконання завдання хлібозаготівельної кампанії.

Передбачалося формування на виробництві багаточисельних робітничих бригад. Вони відправлялись на тривалий період в село для реквізицій хліба, їхня кількість значно зросла з початком впровадження “нових методів” хлібозаготівлі.

Ще в червні 1929 р. Тульчинський окружком КП(б)У, реально оцінюючи можливість виконання хлібозаготівельного плану, в циркулярі “До всіх голів райвиконкомів, до всіх секретарів райпарткомів” з грифом “таємно” вказував на важливість “.. негайної мобілізації необхідної кількості

робітників для проведення як організаційної, так і практичної роботи по одержанню хліба в серпні місяці.²⁵

10 липня 1929 р. секретар ЦК КП(б)У Косіор в директиві окружкомом КП(б)У з грифом “цілком таємно” наголошував на “.. прийнятті ряду мір для організації робітничих бригад”²⁶

Кульмінаційним моментом для численних робітничих бригад, які були задіяні в хлібозаготівельній кампанії 1929 р., стала заборона їм залишати села до виконання селянами хлібозаготівельного плану.²⁷ З вересня 1929 р. робітники змушені були перебувати в селах безвиздно, по кілька місяців. Своє невдоволення вони виміщували на селянах, нещадно грабуючи їх, застосовуючи насильницькі дії в ході хлібозаготівлі, за всяку ціну намагаючись якнайшвидше виконати планове завдання, щоб повернутися до домівок. Наприклад, інформаційний відділ ЦК КП(б)У в огляді “Про хід хлібозаготівель” за жовтень 1929 р. повідомляв: “.. У селі Лука Барська Вовковинецького району Проскурівського округу (тепер: Барського району Вінницької області) селян-боржників били, водили по селу з одягнутою на голову грамофонною трубою і під звуки похоронного маршу вигукували “смерть врагам.”²⁸

Особливу роль, яку відіграли дані бригади в ході хлібозаготівельних кампаній, відзначив і вищий законодавчий орган країни – Всесоюзний Центральний Виконавчий комітет. В грудні 1929 р., підсумовуючи виконання хлібозаготівельного плану поточного року, ВЦКК відмітив, що план хлібозаготівлі виконано, незважаючи на опір глитая, і “робітники брали активну участь в хлібозаготівлях.”²⁹

- Всебічна допомога хлібозаготівельним організаціям з боку всіх громадських організацій, жіночого і молодіжного активу, особливо – комсомолу. У вже вказаній постанові ЦК ВКП(б) від 29 липня 1929 р. йшлося: “Комсомольські організації повинні поряд з комуністами показувати приклад у виконанні зобов’язань по хлібозаготівлі, виступаючи організаторами червоних обозів, залучати до роботи селянську молодь, широко використовувати “легку кавалерію” для покращення роботи хлібозаготівельного апарату.”³⁰ Комсомольські бригади, які здійснювали реквізиції селянського хліба, отримали назву “легка кавалерія”.

Про методи діяльності комсомольців Поділля свідчить такий факт: “.. В селі Вернянка Липовецького району Вінницького округу комсомольський осередок села Брицького, після обшуків селянських господарств, повісив двом куркулям на груди плакат з написом “Бойкот куркулю – ворогу радянської влади.” (Для активізації дій “легку кавалерію” з одних сіл направляли в інші села).³¹

Політбюро ЦК КП(б)У високо оцінювало роль громадських організацій в справі хлібозаготівельної кампанії. У жовтневій 1929 р. постанові зазначалось: “В зв’язку із зростанням опору куркулів хлібозаготівлям, мобілізація партійних, комсомольських, профспілкових організацій має вирішальне значення.”³²

- Прийняття вищими партійними органами влади постанов, державними інституціями законів, які давали юридичне право місцевому керівництву здійснювати реквізиції хліба в селянських господарствах і притягувати селян не тільки до адміністративної відповідальності за невиконання хлібозаготівельних планів, але й до кримінальної. Так, постанова Політбюро ЦК КП(б)У з грифом “Цілком таємно” від 18 червня 1929 р. вимагала від окружних і районних партійних ланок застосування таких заходів: “.. По відношенню до куркулів, злісних нездатчиків хліба державі, продовжувати застосування всіх мір – опис і продаж їхнього майна, а також притягнення до суду по ст. 58 КК УСРР.”³³ (Доречі, Народним Комісаріатом юстиції, за погодженням з ВУЦВК, примінення ст. 58 було узаконено тільки 10 вересня 1929 р., тобто правові акти не встигали за партійними директивами.)³⁴

З метою посилення тиску на “куркульський” прошарок селянства 3 липня 1929 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет прийняв закон “Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів”, який дозволяв примусове стягнення хліба з “куркульських господарств”. В законі підкреслювалось: “.. Незалежно від того чи будуть знайдені лишки, чи ні, всерівно застосовувати п’ятиразовий штраф, продаж майна тощо.”³⁵ Влада тим самим поставила заможніших селян у безвихідне становище, давши зрозуміти, що, якщо вони і встигнуть розпродати свій хліб (після прийняття рішення сільськими зборами про його здачу державі), всеодно будуть притягнуті до судової відповідальності.

Окружні партійні комітети, виконуючи партійні постанови та прийняті закони, поставили завдання хлібозаготівельним органам в кожному селі притягнути до суду по 2-3 господарства, що стало б уроком для інших. Суд і прокуратуру зобов’язали розглядати такі справи позачергово.³⁶

Хвиля репресій прокотилась в цей період і на Поділлі, в одному Жмеринському районі Вінницького округу за невиконання хлібозаготівельного плану до суду було притягнуто 40 селянських господарств.³⁷

- Позбавлення селян, невиконавців хлібоздачі, виборчих прав, з усіма наступними наслідками аж до притягнення до судової відповідальності, виселення з села тощо.³⁸ Причому, ця політична акція носила масовий характер. Наприклад, у Копайгородському районі з 14904 чол. виборців – 1004 чол. були позбавлені протягом 1929 р. виборчих прав.³⁹

- Заохочення владою ухвалені сільськими зборами рішень про виселення з сіл “злісних нездатчиків хліба”, що і відбулось в селі Кошлани Дашівського району (тепер - Оратівський район) Вінницького округу.⁴⁰ Виселення, безперечно, викликало у селян рішучий опір, який нерідко переростав у збройні виступи проти влади.

- Примусове індивідуальне обкладання селянських господарств з сільськогосподарського податку. Дане обкладання, що застосовувалось до селян-боржників, різко збільшувало розмір не тільки самого сільськогосподарського податку, але й також розмір самообкладання, величина якого залежала від податку. Індивідуальне обкладання часто призводило до повного розорення селянських господарств і спричинило швидке наростання селянського опору. Про це, зокрема, засвідчила резолюція бюро Вінницького окружного комітету КП(б)У “Про політичний стан округу” від 22 липня 1929 р., в якій констатовалось: “Найбільших розмірів досягла антирадянська діяльність в останнє півріччя при реалізації індивідуального обкладання по сільськогосподарському податку..”⁴¹

- Застосування політичного і економічного бойкоту “куркуля”. 19 березня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про хлібозаготівлі”, в якій ЦК націлював: “.. Основним заходом для посилення хлібозаготівель повинен стати розвиток широкої громадсько-політичної роботи. Так, як на даний час товарні лишки хліба знаходяться в основному в заможній частини села, то міри громадського впливу повинні бути спрямовані насамперед до цих прошарків і особливо до тих господарств, які маючи значні товарні лишки, зовсім не здали хліб державно-кооперативним заготовачам, або здали його в обмеженій кількості, тільки для виду.. Як захід громадського впливу на нездатчиків хліба - впровадити бойкот куркуля..”⁴²

Вінницький окружний комітет КП(б)У, звітуючи про прийняті заходи на дану постанову та постанову ЦК КП(б)У від 11 травня 1929 р. стосовно хлібозаготівельної кампанії, інформував: “.. Поруч з економічним бойкотом було пророблено питання по створенню політичного бойкоту, тобто, розв’язати класову боротьбу на селі, необхідно було так організувати бідняка з середняком, щоб на кожному кроці куркуль почував себе у ворожому оточенні..”⁴³

Редакторам газет ЦК КП(б)У поставив завдання: “.. Оголошувати прізвиська бойкотованих куркулів і сповіщати в чому полягає цей бойкот.., уважно стежити за тим, аби різні форми бойкотування не набрали масових явищ, не переростали в свою протилежність, як про це вже повідомлялось у керівній пресі, коли де-не-де спостерігалось бойкотування 15-20 % населення того чи іншого села..”⁴⁴

- Збільшення площ законтракованого зерна. В грудні 1928 р. Всесоюзна Рада Праці і Оборони прийняла постанову “Про контракцію продуктів сільського господарства в 1928/29 рр.”, в ній передбачалося: “Вважаючи за потрібне поширювати й надалі практику контракції, затвердити такі контрольні цифри для контракції: для ярових культур (орієнтовно) – 5 млн. гектарів, для рослинної сировини – 4,9 млн. гектарів.., для скотарської сировини – на загальну суму в 57 млн. карбованців.., для картоплі й іншої городини і овочів – 30 млн. карбованців.. План контракції для озимини подати не пізніше 31 січня 1929 р..”⁴⁵

Недоодержавши запланованої кількості зерна й іншої сільськогосподарської продукції (вплинули і кліматичні негаразди) у 1927/28 господарському році, сталінський режим таким заходом змусив селян-боржників підписувати кабальні договори з заготівельними організаціями про контракцію майбутнього урожаю, попереджаючи контрактантів про кримінальну відповідальність за недосів законтракованих площ.⁴⁶

В українських селах відбирали хліб в першу чергу в селян-контрактантів, причому досить часто це здійснювалось “на корню” – одразу з поля під час жнив. Так, у селі Теклівка Могилів-Подільського округу 61 % річного хлібозаготівельного завдання було виконано за рахунок контракції “на корню”⁴⁷.

- Відрахування дітей “куркулів”, невиконавців хлібозаготівельного плану, з вищих і середніх навчальних закладів та з лав Червоної армії. У доповідній записці Лисенка - уповноваженого з хлібозаготівель у Турбівському районі Вінницького округу, читаємо: “При проведенні бойкоту

.....
впроваджувались заходи, коли синка куркуля, чи заможника відкликали з ВУЗу, чи з Червоної армії і куркуль починав хліб завозити, але синка, все ж таки, відраховували..”⁴⁸ Для осіб, яких спіткало відрахування, це означало політичну недовіру з усіма відповідними наслідками.

- Виключення заможних селян і середняків за “саботаж хлібозаготівлі” із сільських земельних громад, що означало втрату земельного наділу. Щоб позбутись даної загрози, селяни змушені були, для виконання хлібозаготівельного завдання, купувати хліб на ринку в спекулянтів. Наприклад, в селі Лозовата Липовецького району Вінницького округу, після погроз виключення з земельної громади, “за два дні надійшло 700 пудів хліба”⁴⁹

- Занесення селян, які не дотримувались графіку хлібоздачі або оголошували бойкот більшовицькій державі, не здаючи зерно - на “чорну дошку”. У постанові Політбюро ЦК КП(б)У “Про хлібозаготівлі” від 19 березня 1929 р. зазначалось: “.. Місцеві партійні організації повинні проникнутися серйозністю становища і знайти в себе сили зрушити і розгорнути хлібозаготівлю.. Як міру громадського впливу на невиконавців хлібозаготівлі застосувати чорну дошку..”⁵⁰ Даний захід автоматично позбавляв селян всіх громадянських прав, а їхні господарства підлягали розпродажу.

- Формування і відправлення на зсипні пункти щотижневих “червоних валок”. На це націлювала вже згадувана постанова ЦК ВКП(б) “Про організаційно-партійну роботу в зв’язку з прийдешньою новою хлібозаготівельною кампанією” від 29 липня 1929 р. з грифом “таємно”. Постанова ставила завдання: “Для швидкої реалізації планів хлібозаготівель, масштабно використовувати і організувати червоні обози..”⁵¹

Окружні партійні комітети КП(б)У дали вказівку районному керівництву “впроваджувати метод систематичної та постійної організації щотижневих червоних обозів..”⁵² І, як констатували уповноважені з хлібозаготівлі, “.. це міроприємство дало гарні наслідки..”⁵³

- Заборона селянам продавати зерно як приїжджим спекулянтам, так і на ринку. Ринкові ціни, в зв’язку з хлібозаготівельною кризою, на той час були високими, і Народний Комісаріат торгівлі, щоб запобігти реалізації селянами зерна на ринку, запропонував збільшити розмір планового завдання і зменшити терміни здачі хліба державі.⁵⁴ Вказаний захід ще більше посилив насилля над селянством і практично зруйнував внутрішній зерновий ринок. Стосовно спекулянтів таємна директива Президії Вінницького окружного виконавчого комітету “Ч-187/г” від 5 червня 1929 р. вимагала “заарештовувати на місці”⁵⁵

- Постачання села дефіцитними промисловими товарами. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) “Про хлібозаготівлі” від 17 січня 1929 р. з грифом “Таємно. Не для преси” визначила пріоритет постачання, наголошуючи: “.. Дефіцитні промтовари повинні постачатись селянам, які продають свій хліб державі та кооперативним заготовачам..”⁵⁶

Була визначена і кількість промислових товарів для українського села – не менше 60 % всіх промтоварів, які надходили в Україну.⁵⁷

- Запровадження соціалістичного змагання між округами, районами, селами, господарствами за успішне і дострокове виконання хлібозаготівельних завдань. Народний Комісаріат торгівлі УСРР в серпневому циркулярі округам підкреслював: “В цілях успішного проведення і пошкваллення хлібозаготівельних робіт необхідно провести змагання по здачі хліба, як між окремими земельними громадами, так і окремими господарствами..”⁵⁸

- Оприлюднення результатів хлібозаготівлі в пресі та сільських стінних газетах. Стосовно цього заходу партійні форуми неодноразово наголошували: “Вся центральна і місцева преса, а також сільські і заводські друковані та стінні газети повинні вести активну пропаганду за чітке проведення партійної лінії.. При цьому, основним завданням стінних газет і окружної преси є висвітлення конкретного виконання хлібозаготівельних планів, як по районах, так і селах..”⁵⁹

- Проведення постійної агітації в школах серед учнів, з метою їхнього впливу на батьків для якнайскорішого виконання господарствами хлібозаготівельних завдань.⁶⁰

- Надсилання в села листів червоноармійців та робітників і публікація їх в місцевій пресі. Про необхідність використання даного заходу засвідчила постанова ЦК ВКП(б) від 29 липня 1929 р., в ній йшлося: “.. Повинна бути проведена необхідна масова робота серед червоноармійців і червонофлотців для мобілізації всіх сил на допомогу справі хлібозаготівель шляхом організації і відправлення колективних та індивідуальних листів червоноармійців на село; притягнути до масової роботи на селі відпускників Червоної армії, кадри територіальних частин і т.д..”⁶¹

- Відрахування невиконавців хлібозаготівельних планів зі складу пайщиків кооперації та відмова їм в наданні сільськогосподарського кредиту. Отримавши липневу постанову Політбюро ЦК КП(б)У “Про хлібозаготівельну кампанію 1929/30 рр.”, Вінницький окружком КП(б)У в директиві

“До всіх райпарткомів” від 3 серпня 1929 р. з грифом “цілком таємно” закликав: “.. Неухильно керуватися постановою ЦК КП(б)У.. Одним із заходів до селян-куркулів повинен бути – припинення відпуску кредитів..”⁶²

Зі складу пайщиків кооперації за невиконання хлібозаготівельних завдань селян розпочали відраховувати ще раніше, згідно березневої постанови Політбюро ЦК КП(б)У “Про хлібозаготівлі.”⁶³

- Впровадження системи преміювання сіл і окремих селян, які вчасно розрахувались з державою по хлібозаготівлях, виконавши планові завдання. Преміювання здійснювалося в основному продукцією легкої промисловості та сільськогосподарської кооперації. Даний захід став активно застосовуватись на селі з січня 1929 р., відповідно до постанови Політбюро ЦК ВКП(б) “Про хлібозаготівлі”. Постанова вимагала: “.. Визнати за необхідність встановити систему преміювання товарами сільських кооперативів за своєчасне або дострокове виконання виконання заготівельних планів, а також їх перевиконання..”⁶⁴

- Проведення в селах зборів, мітингів, демонстрацій на підтримку політики держави щодо хлібозаготівель.⁶⁵

- Посилення ворожнечі до “куркуля – опори капіталізму на селі”. Дана вимога партійної еліти і надалі пронизувала постанови, директиви, розпорядження вищих партійних і радянських ешелонів влади. У резолюції квітневого 1929 р. об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) акцентувалось: “.. Зростання соціалістичних форм господарства, витіснення капіталістичних елементів і пов’язане з цим зростання опору ворожих нам класових сил, неминуче викликають загострення класової боротьби на цьому переломному етапі соціалістичного будівництва. Пролетарська диктатура на даному етапі означає продовження і посилення (а не згасання) класової боротьби..”⁶⁶

Сільський люмпенізований актив, використовуючи заклик антиукраїнського тоталітарного режиму про загострення класової боротьби, разом з різного роду приїжджими бригадами все частіше здійснював насилля над своїми ж односельцями. Так, у звітах ЦК КП(б)У за перше півріччя 1929 р. відклалась така інформація: “.. Класова боротьба на селі прийняла самі гострі форми. Куркульня веде шалений опір аби не здати лишків хліба.. Куркулів, що не виконали свого плану, примушували допитувати один одного де він дів хліб, а при цьому шолкати один другого по носі, лизати стіни і таке інше..”⁶⁷

Уповноважені райпарткомів КП(б)У доповідали Вінницькому партокружку: “.. В кожному селі прийшлося описати хліб, забрати та продати по 2-3 господарства за невиконання накладених хлібозаготівель.. Своє майно від описання ховають по другим селам і, навіть, в іншому районі..”⁶⁸

Про насилля влади над селянами свідчать також огляди інформаційного відділу ЦК КП(б)У “Про хід хлібозаготівель” за червень 1929 р., де зазначається: “.. Спостерігаються випадки масових обшуків, арештів, визначення нереальних термінів виконання постанов комісій (24, 28 годин), масове складання актів за невиконання постанов, перекручування в бік продажу майна за нездачу хліба, розповсюдження нових методів хлібозаготівель на велику кількість середняцьких господарств, використовування хлібозаготівель з метою розкуркулення.. Крім того, були випадки наявності грубого поведіння, брудної лайки, залякування зброєю, та також випадки побиття окладних селян (Шевченківська, Лубенська, Ніжинська, Вінницька, Луганська округи)”⁶⁹.

Інформації Вінницького окружного партійного комітету “Про хід хлібозаготівель по Вінницькій окрузі” за перше півріччя 1929 р. висвітлюють настрої голодуючих селян, розмови серед них носили такий зміст: “Радянська влада дере останню шкуру й хоче нас залишити без хліба (Літинський район).. Влада вивозить хліб за кордон, а нас і середняків залишила без хліба (Дашівський район).. Більшовики хочуть вивезти з України весь хліб, після чого задушуть Україну (Калинівський район)..”; “При проведенні хлібозаготівлі, до 713 господарств примінили опис майна, до 238 господарств – продаж, а 110 осіб – до судової відповідальності за злочинну нездачу хліба.. На райпартзборах Синявського району (Проскурівська округа) виступив один партієць і заявив, що партія робить помилку, проводячи таку тяжку для селян хлібозаготівлю, селяни сидять на голодному пайку, сільське господарство руйнується.. В селі Миколаївці Козятинського району бідняки заявили на сході, що скоро всі здохнуть з голоду, ніде дістати хліба.. В одному із сіл Любарського району (Бердичівський округ) Комісія по хлібозаготівлі відмовилася від роботи, заявивши, що грабувати не підуть, а хліба в селі всерівно немає..”⁷⁰

Підсумовуючи результати репресивних хлібозаготівельних кампаній за “новими методами” 1929 р., можна стверджувати, що зусилля більшовицької влади, які базувалися на силових заходах, увінчалися для неї успіхом. Інформаційні зведення партійних і виконавчих органів влади за жовтень-листопад 1929 р. свідчать про завершення виконання планових завдань селами, районами, округами

України. Так, Вінницький окружком КП(б)У в інформації “Про хлібозаготівлю по Вінницькій окрузі” доповідав ЦК КП(б)У: “..На 27 жовтня 1929 р. річний план хлібозаготівлі виконано по окрузі на 110,2 %.. Бюро ОПК на своєму засіданні від 19/X ухвалило вважати за необхідність до 12 річниці Жовтневої Революції організувати по окрузі колективну здачу хліба у всіх селах районів поверх плану..”⁷¹

Всього з України до кінця 1929 р. було вивезено 310 млн. пудів зерна, що становило 121,5 % планового завдання.⁷²

Про успішне завершення господарського року в СРСР та виконання хлібозаготівельного плану повідомила груднева 1929 р. постанова РНК СРСР “Про постачання харчового збіжжя”. В ній підкреслювалося, що “успіх хлібозаготівель дав можливість утворити непорушний хлібний фонд у 2 млн. тонн..”⁷³

Отже, аналізуючи сутність десятків заходів, які були задіяні в українському селі у 1929 році, в зв’язку з впровадженням “нових методів” хлібозаготівлі, слід констатувати: переважна їхня більшість була спрямована на посилення репресій над селянством, що підтверджує факт державного терору проти селянина-одноосібника. Сталінське партійне керівництво вже навесні 1929 р. дало чітко зрозуміти, що не зупиниться ні перед чим для досягнення своєї мети – побудови індустріального комуністичного суспільства в країні у вкрай стислі терміни і в основному за кошти виробників продукції сільського господарства.

Відтепер за виконання обов’язкових завдань з хлібоздачі, тягар яких майже повністю лежав на плечах заможних і середняків, відповідала і неможлива частина селянства. При цьому практично встановлювався принцип кругової поруки: недодану частку поставок хліба належало виконати неможливим. Ця обставина стала серйозним стимулом для посилення психологічного тиску “своєї” бідноти на незговірливих односельців. І, як свідчать архівні джерела, в своїй більшості неможлики були готові, заохочені різноманітними пільгами, до силової реалізації на селі політики експропріації багатства у заможнішого селянства.

План здачі хліба за “новими методами” доводився “Комісією сприяння хлібозаготівлі” до кожного господаря особисто, і його невиконання, як правило, закінчувалося конфіскацією майна і продажем господарства з торгів.

У голодуючих селян України “нові методи” хлібозаготівель почали впроваджуватись вже з кінця травня 1929 р., за два місяці до збирання нового урожаю. Успіх кампанії в округах України забезпечували десятки тисяч партійних уповноважених, надісланих з виробництва - робітників, а також найдієвіша частина бідняцтва – сільський актив. І, як підтвердили підсумки хлібозаготівельної політики 1929/30 господарського року, загальнодержавне річне планове завдання було виконане протягом шести місяців.

Незважаючи на позитивні результати хлібозаготівель і забезпечення країни необхідною кількістю зерна (основна економічна вимога сталінського керівництва до українського села), листопадовий 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) прийняв фатальне, в першу чергу для аграрної України, рішення - курс на негайну суцільну колективізацію сільського господарства. Тому дане рішення Кремля є не, що інше, як крок політичний (економічної необхідності не було), мета якого – “знищити коріння капіталізму на селі”. Сталінський тоталітарний режим, який в основному вже сформувався, не бажав надалі залежати від селянина-одноосібника з його “дрібнобуржуазними поглядами”, які на той час стали основною перешкодою далекоглядним планам більшовиків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гриневиц Л.В. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінському // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. Голова редакційної ради – В.А. Смолій. Відпов. ред. В.М. Литвин. – К., 2003. - С. 291; 2. Гриневиц Л.В. “Надзвичайні заходи 1928 р. та особовий склад УВО” // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки.. - С. 307; 3. Політичний терор і тероризм в Україні. Голова редакційної ради В.М. Литвин. Відпов. ред. В.А. Смолій. – К.; 2002. – С. 360; 4. Рибак І.В. Детермінанта голодомору на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1930-1932 рр. // Держава та армія. – Львів, 2004. – С. 165; 5. Державний архів Вінницької області (далі-ДАВО). - Ф. П-29.-Оп. 1.- Спр. 473.- Арк. 55; 6. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 471.- Арк. 150; 7. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки.. - С. 288; 8. Маркова С.В. Голодомор 1932-1933 років на Поділлі. – К., 2003. – С. 15; 9. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки.. - С. 290; 10. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 470.- Арк. 270; 11. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 471.- Арк. 79; 12. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 475.- Арк.182; 13. Там само; 14. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 485.- Арк. 162; 15. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 487.- Арк. 35; 16. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 473.- Арк. 64; 17. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 486.- Арк. 9, 17, 27; 18. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 485.- Арк. 173; 19. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 471.- Арк. 35; 20. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 484.- Арк. 52; 21. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 486.- Арк. 25; 22. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 485.- Арк. 97; 23. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 484.- Арк. 5; 24. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 470.- Арк. 199; 25. ДАВО.- Ф. П-33.- Оп. 1.- Спр. 903.- Арк. 7; 26. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 471.- Арк. 19; 27. ДАВО.- Ф. П-33.- Оп. 1.- Спр. 798.- Арк. 234^а; 28. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 473.- Арк. 92; 29. Збірник

законів та наказів Робітничо-Селянського уряду СРСР, 1929. - №№ 1-76. – Арт. 743; 30. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 484.- Арк. 52 зв.; 31. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 459.- Арк. 28; 32. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 475.- Арк. 319 зв.; 33. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 470.- Арк. 270; 34. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду УСРР.- 1929. - №№ 1-27. - Арт. 93; 35. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 486.- Арк. 17; 36. ДАВО.- Ф. П-33.- Оп. 1.- Спр. 798.- Арк. 234⁴; 37. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 459.- Арк. 28 зв.; 38. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 463.- Арк. 38; 39. ДАВО.- Ф. П-54.- Оп. 1.- Спр. 45.- Арк. 16; Спр. 63.- Арк. 1; 40. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 479.- Арк. 147; 41. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 463.- Арк. 38; 42. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 470.- Арк. 75; 43. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 479.- Арк. 50; 44. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 470.- Арк. 87; 45. Збірник законів та наказів Робітничо-Селянського уряду СРСР.- 1929. - №№ 1-76. - Арт. 29; 46. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 479.- Арк. 45; 47. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 489.- Арк. 139, 140; 48. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 479.- Арк. 51; 49. Там само; 50. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 470.- Арк. 75; 51. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 484.- Арк. 52 зв.; 52. ДАВО.- Ф. П-33.- Оп. 1.- Спр. 798.- Арк. 234; 53. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 479.- Арк. 51; 54. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 471.- Арк. 79, 80; 55. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 479.- Арк. 154 – 156; 56. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 484.- Арк. 4; 57. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 485.- Арк. 174; 58. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 471.- Арк. 80; 59. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 484.- Арк. 53; 60. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 479.- Арк. 51; 61. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 484.- Арк. 53; 62. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 475.- Арк. 256; 63. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 470.- Арк. 75; 64. ДАВО.- Ф. П-31.- Оп. 1.- Спр. 484.- Арк. 4; 65. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 479.- Арк. 51; 66. КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1970). – К., 1980. – Т. 4. – С. 173; 67. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 473.- Арк. 69, 92; 68. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 479.- Арк. 52; 69. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 473.- Арк. 44, 55, 66; 70. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 480.- Арк. 78, 146, 147, 200; 71. ДАВО.- Ф. П-29.- Оп. 1.- Спр. 476.- Арк. 51, 56; 72. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 448; 73. Збірник законів та наказів Робітничо-Селянського уряду СРСР.- 1929. - №№ 1-76. – Арт. 743.

Ю.С. Степанчук

ТОВАРИСТВО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА УКРАЇНИ ТА ЙОГО МІСЦЕ В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РЕСПУБЛІКИ В 20-ТІ – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.

За роки незалежності наша держава зробила значні кроки на шляху ствердження та конституційного забезпечення діяльності громадських об'єднань. За цей час відбулася не лише їх трансформація, а й зміна суспільних поглядів на їх роль та місце в утвердженні України як демократичної держави. Розпочався і продовжується процес переосмислення багатьох наріжних істин, переоцінки суспільних цінностей. В умовах становлення сучасної української спільноти та структуризації відносин між окремими соціальними групами та державою виникає необхідність вивчення досвіду діяльності громадських об'єднань колишнього Союзу РСР.

Завдання даної статті вбачаються у висвітленні місця та ролі Товариства Червоного Хреста України (УЧХ) в умовах формування тоталітарної системи в 20 – ті – поч. 30 – х рр. ХХ ст.

Історія Українського Червоного Хреста представлена радянською історіографією добре. У різні історіографічні періоди до діяльності цього добровільного товариства зверталися такі дослідники, як В.Аврамов,¹ М. Барсуков,² С. Богуцький,³ І. Еліс,⁴ Д. Завіленський,⁵ К. Захаренко,⁶ Є. Кушнір,⁷ Г. Митерев⁸ та ін. Проте на сьогодні немає повного та об'єктивного дослідження, присвяченого УЧХ. Певне виключення становить фундаментальна праця М. Журби, де на фоні етнонаціональних та міжнародних аспектів діяльності громадських об'єднань українського села (20-30-х рр. ХХ ст.) подаються принципи та форми діяльності УЧХ у сільській місцевості.⁹

Серед низки добровільних організацій, що існували в Україні у міжвоєнний період, УЧХ була не лише найменш одіозною, а й користувалася значною пошаною серед населення, зокрема селянства.

Прикметно, що у тяжкі роки національно-визвольних змагань українські громадсько-політичні діячі завжди надавали великого значення роботі УЧХ. Зокрема Іван Огієнко був одним із фундаторів місцевих відділів цього незамінного для воюючої держави добровільного товариства.¹⁰

Проте з приходом більшовиків до влади “буржуазна” організація, якою вважався Червоний Хрест, пролетарській країні стала не потрібна. І тільки проблема голоду 1921-1922 рр. змусила більшовицьких лідерів повернути його з небуття.

Діяльність товариства складалася з таких основних засад: медично-санітарної та медикаментної допомоги населенню в місті й на селі, допомоги дітям, допомоги потерпілим від різних стихійних бід, військово-санітарної допомоги. Разом з цим, як і інші громадські об'єднання, Червоний Хрест України (УЧХ) прагнув до збільшення кількості своїх членів та до максимального забезпечення грошових надходжень у фонд організації.

У всіх губерніях з'явилися управління уповноважених Українського Червоного Хреста. Наприклад, у Подільській губернії таке управління було організоване у березні 1922 р. До його складу входили Вінницький, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Гайсинський, Тульчинський та Могилівський окружні комітети Червоного Хреста. Невдовзі на Поділлі функціонували 75 самостійних організацій та 37 організацій, об'єднаних комітетами, що вели практичну роботу.¹¹

Одним з перших Червоний Хрест започаткував проведення своїх "тижнів". Перший "Тиждень Червоного Хреста" в Україні було проведено наприкінці 1922 р. Завдяки посиленій популяризації серед населення засад УЧХ, крім зібраних коштів, "тиждень" дав організації тисячі нових членів. Вступ у члени Червоного Хреста проходив головним чином на ґрунті зацікавлення населення в медичній допомозі. Через два роки товариство нараховувало 236 тис. чол.¹²

Поліпшення матеріальної бази червонохресних організацій України припадає на 1926-1927 рр. До складу товариства в цей час входило 569 здравоохоронних установ у місті й на селі. На Поділлі в розпорядженні управління УЧХ в квітні 1925 р. було 24 амбулаторії, 7 зуболікарняних кабінетів, 30 аптек, 7 магазинів "Санітарія та гігієна", консультація для грудних дітей та вагітних жінок, акушерська консультація, дитяча консультація для безпритульних у Проскуріві. У розпорядженні Вінницького окружного комітету Червоного Хреста були аптека, літній сад, город лікарських рослин, кінотеатр "Червоні зорі", магазин "Санітарія та гігієна" та миловарний завод у Вінниці.¹³

УЧХ Південно-Західної залізниці мав такі постійні установи: 1 поліклініку, 2 амбулаторії, 4 зуболікарняних кабінети, 3 літніх дитячих санаторії, 1 дитсадок, 2 лазні, 1 пральню, 6 готелів, 2 напівплатні їдальні.¹⁴

Велику допомогу через свої заклади Червоний Хрест надавав сільському населенню, особливо організації санітарного огляду дітей дошкільного віку, школярів, брали участь через свої амбулаторії в щепленнях віспи, задіювали населення у будівництві лазень, криниць, дитячих майданчиків та інших заходах.

Червонохресні організації на промислових підприємствах були ініціаторами проведення таких масових санітарних заходів, як шефство над робітничими казармами, рейдів обстеження пунктів громадського харчування тощо. Ефективними були санітарні перевірки, результати яких широко ілюструвала преса. Час від часу на осуд громадськості виносилися волаючі приклади антисанітарних умов життя і праці населення. Наприклад, як повідомляє журнал "Червоний Хрест", на станції Бердичів, "при перевірці одного з пунктів громадського харчування, виявлено, що спецодяг робітників кухні і їдальні брудний; запаси води зберігаються в брудних відкритих діжках, вкритих мухами; полиці в кухні не миються, вкриті порохом; скрізь повно тарганів і мух; на стінах і стелі павутиння; хліба давали менше 100 г., при нормі 150 г." і т. п.¹⁵ Звісно, що подібна взаємодія представників товариства УЧХ з органами масових періодичних видань мала лише позитивні наслідки.

У військово- та лікарсько-санітарній роботі протягом 1926 р. товариством було проведено 125 довготривалих військово-санітарних курсів, через які пропущено близько 20-ти тис. слухачів. Червоний Хрест брав активну участь у медично-санітарному обслуговуванні Червоної армії, зокрема, зборів, маневрів, навчань і т. п. За безпосереднього сприяння УЧХ в Україні на поч. 1927 р. працювало 500 гуртків швидкої допомоги, в яких нараховувалося близько 25 тис. чол. У цей час лише для лікарів товариством проводилася робота з організації курсів по газообороні; проведено місячник на користь безпритульних та тиждень допомоги туберкульозним хворим.¹⁶

Проведення оздоровчих, профілактичних та санітарно-гігієнічних заходів сприяло зростанню авторитету Червоного Хреста, про що свідчить постійний зріст його членів. На початок літа 1927 р. товариство вже нараховувало близько 500 тис. чол., з яких 30% становили жінки. За соціальним положенням члени УЧХ розподілилися таким чином: робітники – 35%, селяни – 47%, службовці та інтелігенція (в більшості медичний персонал) – 18%.¹⁷

З початком політики індустріалізації та колективізації сільського господарства організація Українського Червоного Хреста, як і інші громадські об'єднання, змушена була пов'язати свою роботу з виконанням усіх виробничих завдань, поставлених перед республікою правлячим комуністичним режимом. Червонохресні осередки на місцях брали участь у розгортанні ударництва й соцзмагання, збиральних грошових кампаніях на санітарні літаки, поїзди, автоколони тощо. Під маркою поліпшення обороноздатності країни влада розпочала вилучення у населення матеріальних цінностей та грошових коштів, яких вимагали прискорені економічні темпи та закордонні братні компартії.

З дозволу секретаріату ВЦВК збір коштів проводився на терені всієї України. Форм вилучення грошей у населення було багато. Як правило, заздалегідь оголошувалося про проведення “тижневика”, “декади” чи “місячника Червоного Хреста”, під час яких проводилися різні акції. Наприклад, наближаючи суспільство до одного з “місячників УЧХ”, ВУЦВК затвердив низку підготовчих заходів, розроблених спеціальним оргкомітетом, а саме: “випустити 50 тис. гасел, відбиваючи в них роботу Червоного Хреста; виготовити 3 млн. різних марок, значків та емблем Червоного Хреста для розповсюдження серед населення; організувати радіопередачі по всій Україні; висвітлити діяльність організації в центральній та місцевій пресі; використати кіно”.¹⁸

Звіти місцевих комітетів повністю відповідали поставленим напередодні завданням. Єдиною невідповідністю було значне перевиконання різного роду соцзавдань та власних зобов'язань. На межі 20 - 30-х рр., “завдяки” подібним кампаніям, організованим під маркою Червоного Хреста, з населення України було зібрано близько 3 млн. крб.¹⁹

Даниною часу була організація так званих ударних бригад ім. Червоного Хреста. “Наше бойове на сьогодні завдання - йшлося в одному із звернень активу УЧХ, - завербувати до своїх лав ударників, зробити з них своїх активістів, навчитись у них працювати по-новому і перетворити нашу організацію на бойову, ударну, яка виконає свою соціалістичну п'ятирічку за три з половиною роки”. Лише одна червонохресна організація Київського паротяго-вагонно-ремонтного заводу на поч. 30-х рр. мала 52 штурмові бригади, що охоплювали близько 1 тис. робітників. Всі вони, як і тисячі інших подібних бригад, брали участь у колективізації, хлібозаготівлі та інших більшовицьких заходах, спрямованих на економічне знищення українського селянства.²⁰

Проте навіть в умовах всеохоплюючого колгоспно-індустріального авралу Червоний Хрест України намагався виконувати свої безпосередні обов'язки. Лише на допомогу дітям протягом 1927-1930 рр. ним було витрачено близько 7 млн. крб., під час повені на Дніпрі у 1931р. – 300 тис. крб., а постраждалим під час землетрусу у Вірменії було направлено 100 тис. крб. Бригади УЧХ та товариства “Друзі дітей” постійно займалися вирішенням проблеми безпритульності, допомагали у кампаніях проти щеплення віспи та ін.²¹

Певні досягнення організація мала в справі розгортання кваліфікованих медичних закладів: лікарень, поліклінік, амбулаторій, санаторіїв, будинків відпочинку та ін. В Україні на поч. 30-х рр. таких установ нараховувалося понад 600. За один рік, з 1 січня 1931 р. до 1 січня 1932 р. організація зросла з 500 тис. чол. до 1 млн. 500 тис. членів.²²

Трагедією у діяльності Українського Червоного Хреста стало те, що опинившись заручником більшовицької державної політики, надати належну допомогу українському селянству в роки голодомору він так і не зміг. Це свідчить про повне підпорядкування цієї громадської організації інтересам тоталітарної системи, яка лише прикривалася ідеями гуманності у своїх антинародних діях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аврамов В. Товариство Червоного Хреста в УРСР. Про Червоний Хрест: – К., 1971; 2. Барсуков М.И. Красный Крест и Красный полумесяц СССР: Исторический очерк. – М., 1955; 3. Богуцкий С. Международный обзор Красного Креста. – Харьков, 1924; 4. Еліс І. 100 років діяльності Товариства Червоного Хреста Матеріали на допомогу лектору / За ред. В.Ф.Зубко. – К., 1967; 5. Завіленський Д. Червоний Хрест та його допомога Червоній Армії. – Харків, 1931; 6. Захаренко К. Про Червоний Хрест. – Харків-Київ, 1931; 7. Кушнір Є.А. Радянський Червоний Хрест. – Харків, 1934; 8. Митерев Г.А. 100 лет Красного Креста в нашей стране. – М., 1967; 9. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30-х рр. ХХ ст.). – К., 2002; 10. Тюрменко І. Іван Огієнко – голову повноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) // УІЖ. – 1999. - №6. – С.109; 11. Давидюк А.Т. Діяльність управління уповноваженого Українського Червоного Хреста на Поділлі (1922 – 1925). // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико – краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 65; 12. Красный Крест. // Известия ЦК КП(б)У. - 1927. - №5 - 6. - С. 20; 13. Каплан М. Головні засади Українського Червоного Хреста. // Агітатор. - 1927. - №1. - С. 65; 14. Богданов О. УЧХ ПЗЗ до 15 роковин жовтня. // Красный Крест. - 1932. - №19 - 20. - С. 6; 15. Перші рейди. // Червоний Хрест. - 1931. - №17. - С.3; 16. Красный Крест// Известия ЦК КП(б)У. - 1927. - №5-6. -С. 20; 17. Там само; 18. План проведення місячника Червоного Хреста на Україні // Красный Крест.- 1932. - №22. - С. 10; 19. Від 3-го до 4-го Всеукраїнського з'їзду Червоного Хреста // Красный Крест. - 1932. - №10. - С. 1; 20. Відзначимо XIV жовтень втягненням ударників фабрик, заводів і соціалістичних ланів – до лав Червоного Хреста! // Червоний Хрест. - 1931. - №19 - 20. - С. 4; 21. Червонохресні бригади на транспорті. // Червоний Хрест. – 1931. - №7 - 8. - С. 7; 22. Від 3-го до 4-го Всеукраїнського з'їзду Червоного Хреста. // Червоний Хрест. - 1932. - №10. - С. 1.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УСРР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РР. ХХ СТ.

Історіографія проблем соціального розвитку радянського суспільства другої половини 30-х рр. налічує десятки монографічних праць та сотні науково-популярних статей, опублікованих протягом семидесяти років. Левова доля припадає на 90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст., коли історики активно висвітлювали обставини та наслідки політичних репресій, голодомору, масових депортацій етнопонаціональних груп. З'ясовуючи політико-економічні та ідеологічні підвалини становлення тоталітарної системи в Україні, дослідники започаткували і суттєво розвинули політологічний аспект суспільних трансформацій, що відбулися тоді, але знехтували проблемами соціальної історії. Пріоритетні для радянської історичної науки теми зазнали своєрідної теоретико-методологічної ревізії, яка мала виразні ознаки емпіричного критицизму та категоричних оцінок минувшини. Історія відбулася, відтак заслуговує на об'єктивний аналіз подій, фактів, явищ.

Сучасна історична наука повертається до соціальної проблематики, досліджуючи суспільство через біографічні нариси про яскраві особистості та повсякденне життя соціальних груп. У зв'язку з цим, крім репресій і тоталітаризму, характерних для 30-х рр., важливо дослідити матеріальне становище радянських пенсіонерів, тобто з'ясувати особливості пенсійного забезпечення в УСРР другої половини 30-х рр. в контексті повсякденного життя суспільства.

Спеціальних історичних досліджень проблем пенсійного забезпечення немає, але в літературі висвітлювалися окремі аспекти, починаючи з другої половини 30-х рр.¹ Наприкінці 50-х рр. вийшла друком брошура, автори якої віднесли пенсії до основного виду соціального забезпечення². Висвітлюючи історію соціального страхування, деякі дослідники торкалися і призначення пенсій³. У 1968 р., коли виповнилося 50 років «радянського соціального забезпечення», з'явилося декілька праць, автори яких виокремлювали історію становлення в СРСР пенсійної справи⁴. Вони вирізнялися від попередніх розвідок залученням джерельної бази. У 1973 р. була захищена одна з перших дисертацій про функціонування системи соціального забезпечення⁵. Авторами згаданих праць виступали юристи, економісти, медики, а історики займалися іншими проблемами.

Мета і завдання цієї науково-аналітичної розвідки полягає в тому, щоб виявити ключові соціальні пріоритети пенсійного забезпечення в державі, яка нехтувала загальноцивілізаційними цінностями, натомість підкреслювала класові принципи. Науково-світоглядний інтерес викликає мотиваційна сторона функціонування системи соціального забезпечення і пенсійного зокрема, зважаючи на політичний терор, депортації, переслідування, голод, карткову систему матеріального розподілу, які дисонують в контексті так званого державного філантропства.

Влітку 1934 р. в Україні налічувалося 176 тис. пенсіонерів всіх категорій, у тому числі 26 тис. інвалідів громадянської та імперіалістичної воєн, 25 тис. сімей загиблих на війні, 95 тис. сімей призовників Червоної армії, персональних пенсіонерів республіканського і місцевого значення⁶. Про них згадував нарком соціального забезпечення УСРР І. Слинко, якого призначили 7 липня 1934 р. замість Г.М. Покорного. Щорічно на пенсії витрачалося 35 млн крб., забезпечуючи у такий спосіб розміри пенсій – інвалідам війни в містах 15 крб. 30 коп., а на селі – 6 крб. 12 коп.⁷ Місячна пенсія професора становила 45 крб., академіка – 90 крб.⁸ За роки колективізації та голоду кількість пенсіонерів в Україні, яких забезпечували органи собезу, зменшилася на 23 тис. осіб, порівняно з 1929 р. коли їх налічувалося 199,3 тис.⁹ У 1932 р. соціальними послугами було охоплено лише 65% інвалідів громадянської та 52% першої світової воєн, а також дві третини родин загиблих на війні чоловіків¹⁰. Персональні пенсіонери, кількість яких неухильно зростала, досягнувши у 1932 р. 7100 осіб, мали стабільне пенсійне забезпечення¹¹. Наркомсобез передав міським товариствам взаємодопомоги (МТД) 4,5 тис. пенсійних справ «декласованого елементу», а загалом «на плечі» громадських об'єднань переписали 10 тис. пенсіонерів, відтак МТД мало забезпечити 14500 осіб, виділивши 840 тис. крб. на рік¹². Їх переважно забезпечували щоденним харчуванням та побутовим утриманням.

Пенсійне забезпечення належало до пріоритетних напрямів діяльності структурних підрозділів системи Наркомсоцзабезу УСРР. Вони переймалися насамперед призначенням пенсій інвалідам війни та військової служби, а також особам, прирівняним до них. Так, 16 липня 1935 р. РНК УСРР прийняв постанову «Про розмір пенсій для інвалідів війни і військової служби, осіб, до них прирівняних, а також членів сімей цих осіб», якою встановив такі місячні норми пенсій: для інвалідів «імперіалістичної війни» першої групи – 30 крб., якщо вони не мали підсобного господарства, а

.....
другої групи – 20 крб.¹³ За наявності власного сільського господарства розмір пенсій зменшували вдвічі. До уваги брали кількість непрацездатних членів родини, а також визначили «порядок і умови припинення сплати пенсій за майновим станом пенсіонерів». Постанова набирала чинності з 1 липня 1935 р., а 4 серпня того ж року ЦВК і РНК УСРР затвердили «Положення про державне забезпечення інвалідів війни і військової служби, осіб, до них прирівняних, а також членів сімей цих осіб». Згідно з Положенням всі попередні постанови, починаючи з 1922 р. і до 1930 р. включно, скасовувалися. За вказані роки було ухвалено 7 постанов, які стосувалися пенсій інвалідів війни та військовослужбовців. Право на отримання державної пенсії мали: особи, що стали інвалідами у зв'язку з участю в громадянській війні або під час військової служби в РСЧА; інваліди з числа колишніх червоногвардійців і червоних партизан; особи, прирівняні в соціальному забезпеченні до інвалідів громадянської війни (що надавали допомогу органам НКВС в охороні «радянських кордонів, державного порядку і безпеки»); сім'ї померлих або «безвісно відсутніх» учасників громадянської війни та військовослужбовців; «інваліди імпералістичної війни»¹⁴. До категорії пенсіонерів зараховувалися особи, «які вели активну боротьбу з контрреволюцією і в зв'язку з цим втратили працездатність, а також особи, які втратили працездатність від дій контрреволюції, куркульської помсти»¹⁵. Таким чином, судячи з §1 Положення, право на пенсійне забезпечення мали інваліди першої світової та громадянської воєн, червоноармійці і червоні партизани, активісти, військовослужбовці, а також члени, що перебували на утриманні померлої або «безвісно відсутньої особи». Пенсію одержували діти, брати, сестри до 16-річного віку, а також ті, що навчалися в навчальних закладах до 18-річного віку; непрацездатні дружини і батьки, які втратили працездатність (для чоловіків – до 60 років, для жінок – до 55 років). Інвалідам громадянської війни та військової служби в РСЧА передбачалися «сімейні надвишки»: при одному непрацездатному – 20% належної місячної норми пенсії, двох – 30%, трьох – 40% надбавки. Подібна вимога стосувалася також інвалідів першої світової війни, але в межах 10–30% «надвишку». Пенсіонери мали право лише на одну пенсію, яку нараховували з місцевого бюджету «за місцем постійного проживання» відповідні президії сільських і міських рад, а в містах обласного підпорядкування – інспектори соціального забезпечення міськрад. НКЗ встановлював порядок призначення і оскарження відповідних постанов президій рад та інспектур.

На підставі згаданих постанов РНК УСРР від 16 липня та 4 серпня 1935 р. НКЗ УСРР розробив та оприлюднив інструкцію про державне забезпечення інвалідів війни і військової служби. Нею скасовувалося 13 різних циркулярів, інструкцій і постанов, виданих НКЗ УСРР протягом 1926–1933 рр. Інструкцією 1935 р. право на державне забезпечення надавали особам рядового складу старої армії, які проживали в будинках для інвалідів. Особам офіцерського складу «старої (царської) армії» пенсію призначали за умови, «коли вони в дальшому були в РСЧА і флоті і брали активну участь в захисті радянської влади або коли вони, беручи участь в радянській або громадській роботі, довели свою відданість радянській владі»¹⁶. Дружина, що одержувала пенсію за померлого чоловіка, втрачала її у випадку одруження.

Основними формами державного забезпечення були визнані: трудове влаштування, пенсії і допомоги, утримання в установах собезу, народної освіти та охорони здоров'я. Пенсійне забезпечення надавали інвалідам першої і другої групи, особам, які не досягли 16 років, учням до 18 років, чоловікам 60-річного та жінкам 55-річного віку, родинам, які мали дітей до 8 років¹⁷. Перебування інвалідів у лікарнях терміном до 6 місяців не позбавляло їх права на пенсійне забезпечення. Для інвалідів «трудоових одноосібників», якщо розмір сплачуваного ними сільгосподатку не перевищував 125% «твердої ставки», пенсія виплачувалася. Інструкція, крім перелічених особливостей, які не мали застосування у попередніх постановах, регламентувала діяльність органів соціального забезпечення.

31 січня 1937 р. ЦВК і РНК СРСР переглянули розміри пенсій інвалідам громадянської війни і військової служби в РСЧА, колишнім червоногвардійцям і червоним партизанам, які були встановлені у 1935 р. Місячна норма інваліда першої групи без заняття сільським господарством становила 65 крб. (з господарством – 40 крб.); сімей померлих з трьома і більше непрацездатними членами – 45 і 25 крб.; з двома непрацездатними – 35 і 20 крб.; з одним – 25 та 15 крб.¹⁸ Зберегли принцип «сімейних надвишок» для інвалідів-пенсіонерів у випадках, якщо на їх утриманні перебували непрацездатні члени сім'ї, що проживали спільно з ними. Надбавки становили від 40 до 20%. Раднарком УРСР видав аналогічну постанову 29 червня 1937 р., врахувавши положення та принципи постанови союзного уряду від 31 січня 1937 р. ЦВК та РНК УРСР постановили 2 вересня 1937 р. «призначити інвалідам з числа колишніх червоногвардійців і червоних партизанів і членам їх сімей пенсій на 25% вище пенсій, встановлених для цієї категорії осіб»¹⁹. Про підвищення пенсій

«інвалідам імперіалістичної війни» не йшлося. Про них згадали у «Положенні про будинки для дорослих інвалідів системи НКСЗ УРСР» від 4 серпня 1938 р. Вони, як і решта інших категорій соціального забезпечення, мали право на притулок у будинках для інвалідів²⁰. Інструкцією НКСЗ УРСР 20 серпня 1938 р. передбачалося трудове влаштування, навчання і перекваліфікація інвалідів, які перебували на обліку собезу²¹. 28 березня 1938 р. НКСЗ УРСР затвердив «Положення про Інститут відновлення працездатності і протезування інвалідів», директора якого призначав нарком соціального забезпечення²².

Пенсійне забезпечення науково-педагогічних працівників протягом 1934–1936 рр. відбувалося на підставі постанови 21 березня 1934 р. «Про пенсійне забезпечення наукових працівників і викладачів вищих шкільних закладів і робітничих факультетів»²³, яку доповнювали 7 жовтня 1934 р. та 23 лютого 1936 р.²⁴ Так, 25 листопада 1934 р. персональну пенсію 500 крб. на місяць призначили родині М.С. Грушевського²⁵. Дослідники соціально-побутових умов життя інтелігенції в Україні 20–30-х рр. підкреслюють її жалюгідне матеріальне забезпечення²⁶. 9 квітня 1938 р. ЦВК і РНК УРСР ухвалили положення «Про пенсійне забезпечення наукових і педагогічних працівників вищих учбових закладів і наукових установ». Право на пенсію мали академіки та члени-кореспонденти АН УРСР, професори, доценти, асистенти, старші викладачі навчальних закладів, а також професори, старші і молодші наукові співробітники дослідних установ. У випадку їх смерті пенсію одержували рідні: діти, брати і сестри до 18 років, а учні - до закінчення школи²⁷. Пенсію призначали за наявності умов: перебування на посаді не менше 25 років, в тому числі не менше 15 років при радянській владі; якщо вони досягли пенсійного віку (чоловіки - 60 років, жінки - 55 років) та прослужили не менше 10 років при радянській владі або втратили працездатність (перша і друга група інвалідності), не досягнувши пенсійного віку, проте мали 15 років педагогічного стажу. До стажу науково-педагогічної роботи зараховували проходження військової служби в РСЧА, в червоногвардійських або червоно-партизанських загонах, а також діяльність на виборних посадах в радянських установах, громадських та професійних організаціях після 7 листопада 1917 р., перебування в науковому відрядженні. Безперервним педагогічним стажем вважали «час перебування у в'язниці або у фортеці, на каторзі або в засланні за революційну політичну діяльність, спрямовану на повалення царського і капіталістичного ладу, а також усунення в дореволюційний час від науково-педагогічної роботи за протиурядову діяльність»²⁸. Вражає наявність політичної мотивації, якої не спостерігалось при встановленні пенсійного забезпечення інвалідам першої світової війни. Розміри пенсій становили: для академіків та членів-кореспондентів АН УРСР, зав. кафедрами, професорів кафедр і науково-дослідних установ з вченим ступенем доктора наук – 600 крб. на місяць; професорів і зав. кафедрами без наукового ступеня доктора наук – 500 крб.; доцентам кафедр, старшим і молодшим науковим співробітникам кандидатам наук – 400 крб.; доцентам без наукового та асистентам з науковим ступенем кандидата наук – 350 крб.; асистентам і старшим викладачам без наукового ступеня - 300 крб. Сумісництво дозволялося пенсіонерам, але якщо пенсія разом з постійними заробітками або доходами не перевищувала півтораразового розміру пенсій.

До елітної групи належали персональні пенсіонери. 8 липня 1935 р. ЦВК і РНК УСРР затвердили «Положення про персональні пенсії»²⁹, скасувавши всі попередні нормативно-правові акти. Персональні пенсії призначалися особам «за виняткові заслуги перед республікою в революційній, державній, професійній, громадській, господарській, культурній діяльності і в області оборони Союзу РСР»³⁰. Існували два типи персональних пенсій: республіканського і місцевого значення. Право на звання пенсіонера республіканського значення мали п'ять категорій осіб: Герой Радянського Союзу, нагороджені орденами СРСР, почесною революційною зброєю та орденом Червоного Прапора; заслужені діячі науки, техніки, мистецтва та народні артисти республіки; ті, що «за свою активну підпільну революційну роботу зазнали репресій від царської чи контрреволюційної влади», видатні працівники в області оборони держави, державної, громадської, наукової, технічної, винахідницької і мистецької діяльності», нагороджені Президією ЦВК УСРР званням Героя Праці. Персональні пенсії місцевого значення надавали активним учасникам революційного руху, підпільникам періоду революції та громадянської війни, організаторам і керівникам загонів Червоної гвардії, повстанських і партизанських червоних загонів, «видатним працівникам радянських органів», медичним і ветеринарним працівникам, які втратили працездатність під час боротьби з епідеміями, особам, відзначених урядом за особливо «героїчні дії при обороні соціалістичної власності», а також тим, які «вели активну боротьбу з куркулями та контрреволюцією на селі і в зв'язку з цим втратили працездатність»³¹. Призначенням персональних пенсій займалася комісія при РНК УСРР, яку очолював нарком соціального забезпечення або його заступник. Норми пенсій становили:

республіканського значення 150–400 крб., а місцевого – від 75 до 300 крб. на місяць³². Якщо пенсіонер мав додаткові заробітки, то пенсія виплачувалася дещо меншою, тому існувала така вилка. Персональні пенсіонери мали певні пільги в квартплаті, а пенсії звільнялися від усіх місцевих податків і зборів. Будинки пенсіонерів, транспортні засоби (коні, велосипеди), домашня худоба, які належали персональним пенсіонерам, не підлягали оподаткуванню. Вони одержували безкоштовне і позачергове медичне обслуговування. Їхні діти, якщо навчалися у навчальних закладах, мали першочергове право на стипендію. Пенсіонери республіканського значення мали право безплатного проїзду комунальними залізницями. Права персональних пенсіонерів, їхні пільги та умови надання були виписані в інструкції НКСЗ УСРР від 29 серпня 1935 р. Вони фактично не змінювалися протягом наступних років. 25 березня 1937 р. НКСЗ та Наркомюст УРСР видали інструкцію «Про порядок порушення клопотань про призначення персональних пенсій республіканського значення», делегувавши права таким установам: ЦК КП(б)У, наркоматам, бюро обкомів партії, президії облвиконкомів, командувачам військових округ. Для порушення клопотання необхідно було подати такі документи: автобіографію, трудовий список, довідку про партійний стаж, довідку про склад утриманців, про розмір зарплати, акт лікарсько-трудової експертизи³³.

Протягом другої половини 30-х рр. пенсійне забезпечення зазнало певної уніфікації, позаяк були скасовані всі попередні нормативно-правові акти, внесені корективи до діючих законів, які, незважаючи на явні недоліки, свідчили про функціонування в УРСР системи пенсійного забезпечення основних категорій населення. Загальна кількість пенсіонерів, порівняно з 20-ми роками, зменшилася, а рівень забезпечення пенсіями та соціальними допомогам не перевищував двох третин контингенту НКСЗ. Існували політико-ідеологічні обмеження при встановленні пенсій, особливо для науково-педагогічних працівників. Розміри пенсій для окремих груп пенсіонерів суттєво збільшилися протягом другої половини 30-х рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Социальное обеспечение в Советском Союзе. – М., 1936. – 44 с.; Семашко Н.А. Право на социальное обеспечение. Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1938. – 47 с.; 2. Араков В.А., Левшин А.В. Социальное обеспечение в СССР. – М., 1959. – 94 с.; 3. Родионова Е.И. История социального страхования в СССР. Вып. 1 / Под ред. проф. Н.А. Виноградова. – М., 1966. – 33 с.; 4. Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР. – М., 1968. – 79 с.; 50 лет Советского социального обеспечения. Материалы конференции / Под ред. министра социального обеспечения РСФСР Д.П. Комаровой. – М., 1968. – 177 с.; 5. Слобожанин В.П. Система социального обеспечения при социализме: Автореферат диссертации... канд. экон. наук. – Минск, 1973. – 25 с.; 6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі - ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6463. – Арк. 14; 7. Там само; 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (Далі - ЦДАВО України). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2534. – Арк. 1; 9. Там само. – Спр. 2524. – Арк. 21; 10. Там само; 11. Там само; 12. Там само. – Ф. 1240. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 44; 13. Збірник законів УСРР. – 1935. – №23. – Арк. 136; 14. 33 УСРР. – 1935. – №22. – Арк. 125; 15. Там само; 16. 33 УСРР. – 1935. – №38–39. – Арк. 182; 17. Там само.; 18. 33 УСРР. – 1937. – №9. – Арк. 30; 19. 33 УСРР. – 1937. – №48. – Арк. 169; 20. Соціальне забезпечення. Збірник законодавчих і директивних матеріалів // Матеріали упоряд. Л.М. Брушловський і В.І. Корбут. – К., 1939. – С. 48–49; 21. Там само. – С. 71–73. 22. Там само. – С. 83–84. 23. 33 УСРР. – 1934. – №14. – Арк. 114. 24. 33 УСРР. – 1934. – №28. – Арк. 241; 33 УСРР. – 1936. – №13. – Арк. 59. 25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6463. – Арк. 46; 26. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк, 2004. – 455 с.; Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – 648 с.; 27. 33 УСРР. – 1938. – №19. – Арк. 70; 28. Там само; 29. Там само; 30. 33 УСРР. – 1935. – №20. – Арк. 108; 31. Там само.- 32. Там само. 33. 33 УСРР. – 1937. – №33. – Арк. 130.

І.І. Ніколіна

УКРАЇНІЗАЦІЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ ТА ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ 20 – 30-Х РР. ХХ СТ. НА ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ

Загальноосвітня школа УСРР в 20 – на початку 30-х рр. ХХ століття була важливою складовою політичного, економічного та культурного життя. Їй як найважливішому чиннику культурного будівництва в період піднесення української культури, національного відродження в Україні та процесу "українізації" (як складової частини загальносоюзної політики коренізації) відводилась головна роль.

На даний момент в Україні, коли втілюється в життя програма розвитку національної культури та освіти, вивчення досвіду минулих років набуває практичної значущості і тому дана тема є особливо актуальною.

Завдання цієї статті – вияснити, який був стан освіти напередодні змін, простеживши співвідношення між загальною кількістю учнів та числом тих, які навчалися в школах рідною мовою, а також висвітлити ті зміни, які відбулися в освітній сфері та процеси функціонування загальноосвітньої школи в цей період, щоб усвідомити українізацію загальноосвітньої школи як одне з важливих явищ суспільно-політичного і культурного життя в Україні у 1920-х – на початку 1930-х років та виявити її вплив на національне відродження українського народу.

Вітчизняна історіографія проблемам українізації приділяла увагу. Особливий інтерес при дослідженні у даному питанні викликає позиція тодішнього наркома освіти М.О. Скрипника. Автор показав динаміку росту загальноосвітніх шкіл для нацменшин, зробив висновок про сприятливий вплив процесу “українізації” на становлення і розвиток національної загальноосвітньої школи. М. Скрипник виступив із критикою розробленої другим секретарем ЦК КП(б)У Д.З. Лебедем теорії “боротьби двох культур”, сутність якої зводилася до вирішення національного питання через злиття національних мов і поглинання їх російською.¹

У праці Я. Дашкевича висвітлена робота по створенню української загальноосвітньої школи, автор намагається розкрити процес її українізації, вказавши на досягнення і недоліки.²

Використовуючи великий фактичний матеріал, В.Д. Яремчук в монографії розглядає досягнення в галузі розвитку українізації трудових шкіл, а також її недоліки.³

Б. Кравченко в своїй праці поряд з висвітленням процесу українізації народної освіти в 20-х рр. ХХ століття аналізує причини зміни національної політики.⁴

Глибокий аналіз розвитку загальноосвітніх шкіл на початку 1930-х рр. був зроблений у монографії Г.Г. Єфіменка. У дослідженні розглядається ставлення владних структур до культурного розвитку усіх етносів, що проживали в Україні в зазначений період.⁵

Узагальнену картину здійснення політики українізації взагалі та загальноосвітньої школи зокрема було дано в колективній монографії “Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки”.⁶

Революція 1917 р. розпочала активний процес національного розвитку як українського народу, так і тих національних меншин, що проживали на території України. Найважливішою проблемою загальноосвітньої школи у ті часи було переведення її на рідну мову учнів. Адже в Україні за царату не було жодної державної школи, в якій навчання проводилось українською мовою і мовами національних меншин.

Після громадянської війни правляча партія, щоб зміцнити свою владу на місцях, вирішила розв’язати національні проблеми в Україні. Було взято курс на залучення до неї національних кадрів, які розуміли національну мову та особливості культури.⁷ В Україні процес коренізації здійснювався у формі українізації. Основний акцент у вирішенні національного питання було зроблено на розвиток української мови, культури та освіти. Ще під час революції зародився масовий рух на підтримку українізації закладів освіти. З’явилися сотні нових шкіл, випущено понад два мільйони підручників і створені педагогічні курси для підготовки нових кадрів.⁸

Першими практичними кроками у проведенні “українізації” стали постанова ВУЦВК від 21 лютого 1920 р. “Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоросійською” і декрет РНК УСРР від 21.09 1920 р. “Про введення української мови в школах і радянських установах”. В останньому доручалося НКО терміново запровадити обов’язкове вивчення української мови в усіх навчальних закладах з українською мовою викладання, а також вивчення її в усіх закладах по підготовці працівників освіти.⁹

На місцях губернські відділи народної освіти протягом 1920 р. видавали розпорядження про те, що навчання рідною мовою учнів необхідно проводити тоді, коли в шкільній групі нараховується не менше 10 чоловік.¹⁰ Почали створюватися школи з рідною мовою навчання для учнів. Статистика 1922 р. свідчила про наявність у республіці переважної більшості українських шкіл і шкіл національних меншин. Загалом в Україні по перепису ЦСУ УСРР на 1 січня 1922 р. з 12109 (76,7 %) шкіл, які подали дані про себе, 6105 (50,4 %) були українськими, з них в сільській місцевості було 5629; 3404 (28,1 %) – російськими, 119 (1,0 %) – єврейськими, 102 (0,8 %) польськими. Шкіл, де заняття велися українською та російською мовами, було 1966 (16,2 %). Потрібно зауважити, що російськомовні школи функціонували переважно в містах, що свідчило про залишки надбання минулої політики русифікації освітньої системи.¹¹ Серед 960 896 дітей, про яких були зібрані дані,

українців було – 716 335, тобто більше 75 %. З 42 376 викладачів, які подали дані про себе, українці становили – 29 728, тобто 70 %.¹²

Спостерігалися непоодинокі випадки, коли керівні кола країни не підтримували існування українських національних шкіл. У проголошенні рівності української і російської мов, вони вбачали поступку “українському націоналізму” й шовінізму і на практиці перетворювали ці школи на російськомовні. Теоретичним обґрунтуванням цих дій на початку 20-х рр. стала так звана “боротьба двох культур”, за якою передбачалося “влиття української мови до російської”, а українські школи засуджувалися як реакційні.¹³ Х. Раковський, колишній голова Раднаркому, взагалі запропонував відмінити у школах викладання української мови лише через те, що введення її буде здійснюватися “учительством здебільшого петлюрівським”.¹⁴

VII конференція КПУ, яка відбулася в 1923 р., засудила цю так звану “теорію” боротьби двох культур і накреслила заходи по підвищенню освітнього рівня трудящих і проведенню українізації.¹⁵ Вирішальне значення у ліквідації цих помилок в національному питанні мали рішення XII з’їзду РКП(б) (17-25 квітня 1923 р.), з’їзд який схвалив принцип коренізації і засудив російський великодержавний шовінізм.

Декретами РНК УСРР від 27 липня 1923 р. “Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ”¹⁶ та ВУЦВК та РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. “Про заходи по забезпеченню рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови” було введено “українізацію” в ранг державної політики. В декреті від 1 серпня 1923 р. відзначалося, що причинами фактичного переважання російської мови були відносно слабкий розвиток української школи і української культури, взагалі відсутність навчальних посібників та достатньо підготовленого персоналу.¹⁷ Цей законодавчий акт підтвердив конституційну рівноправність мов усіх національностей, які населяють територію України. Ним проголошувалося, що всі мови є рівноправними та пропонувалися термінові заходи по розвитку української мови.¹⁸

У 1923/24 навчальному році, порівнюючи з 1922/23 н.р., майже вдвічі збільшилися асигнування на народну освіту і, як результат змінилося становище в сфері її українізації.¹⁹ Відповідно до запроваджених у 1923-1924 рр. освітніх законів, там, де переважала українська національність, навчання всіх дітей мало провадитись українською мовою. Компактним групам національних меншин гарантувалася освіта рідною мовою. І українську, і російську мови було зроблено обов’язковими предметами у школах, незалежно від мови навчання.

Столітня русифікація українського народу призвела до того, що за результатами перепису 1926 р. 1 млн. 800 тис. громадян української національності рідною мовою визнавали російську, в свою чергу 200 тис. російських громадян УСРР – українську.²⁰ Ще до революції 1917 р. В.П. Затонський писав: “капітал майже повністю втягнув в орбіту російської культури швидкий ріст українського міста. У фабричному казані змішувалися робітники, вихідці з українського села, з робітниками, які прийшли з Росії. Пролетарі-українці прилучались до російської культури, починали засвоювати російську мову, а разом з нею і відношення до усього українського, як до мужицького, відсталого...”.²¹ Тому перед Народним комісаріатом освіти постала проблема: чим керуватися при визначенні мови навчання дитини – ознакою національної приналежності чи ознакою визнання дитиною або її батьками чи особами, які їх замінюють рідною ту чи іншу мову.

В 1924 р. нарком освіти О.Я. Шумський вказував на те, що при прийомі дітей до школи потрібно керуватися останньою ознакою, навчити грамоти дитину тією мовою, яку вона розуміє. “Виносити друге рішення – це значить силувати, калічити дитину”.²² В цей час посипалися звинувачення на керівництво Наркомату освіти УСРР в зарахуванні до національних шкіл дітей за національною ознакою, тобто не враховуючи визнання батьками дітей їх рідної мови.²³

Хоча офіційно українізація розпочалася в 1923 р., основна кампанія по впровадженню її в шкільну систему розпочалась лише в 1925 р. Перші підсумки “українізації” освіти були підведені в 1924 р. заступником наркома освіти Я.П. Ряппо. В одній із своїх доповідей він наголошував на необхідності переходу до “якісної сторони освіти, до поліпшення її внутрішнього змісту”.²⁴ Ним також були наведені дані станом на 1 жовтня 1923 року про співвідношення між кількістю українського населення 72,5 % та українською школою 61,3 % і українсько-російською школою – 11,4 %.²⁵ З наведених Я. Ряппо даних по окремих губерніях відсоток українських шкіл у Київській, Подільській, Полтавській та Волинській губерніях перевищував відсоткове співвідношення українського населення в цих регіонах. Так, у Київській губернії відсоток українського населення становив 76,8 %, а українських шкіл діяло в цьому регіоні 92,4 %, в Подільській, відповідно, 81,6 % і 89,6 %, в Полтавській губернії – 92,9 і 97,7 і у Волинській – 70,5 і 87,7.²⁶

Повільно проходила українізація шкіл Харківщини. На 79,2 % українського населення, яке проживало тут, українських шкіл працювало 29,1 %. Практично не була українізована школа в Донецькій губернії – тут працювало 0,4 % українських шкіл, а проживало 47,9 % українців. Взагалі українізація шкіл Донбасу, як зазначалося, мала більш довготривалий характер, в той час, як по інших губерніях у встановлений 2-х річний термін завдання по українізації школи виконувалося. Я. П. Ряпо вказав також на те, що середній відсоток українських шкіл по всій Україні нижче відсотку українського населення на 11,2%.²⁷

У цілому ж процес “українізації” характеризувався планомірністю, послідовністю і високими темпами. Закономірно, що найбільші успіхи українізації школи були в сільській місцевості УСРР. Наприклад, на Харківщині діяло 85 % українських шкіл семирічок, і 86,5 українських 4-х річок. В самому ж губернському місті функціонувало 35,5 % українських і 42,4 % російських шкіл, хоча в місті населення за національною ознакою розподілялось так: українців – 39,8 %, а росіян – 35,7 %.²⁸

Динаміка ходу українізації трудшкіл УСРР вказувала на наступне: українських шкіл в 1922 р. функціонувало 50,4 %, російських – 16,2 %, мовами інших національних меншин – 33,4 %.²⁹ У 1923-24 р. нараховувалось україномовних шкіл – 66 %, російських – 18,3 %, україно-російських – 9,4 %, єврейських – 1,3 %, польських – 0,7 %, німецьких – 2,2 %, молдавських – жодної, інших – 2,1 %. В 1924-25 н. р. їх кількість дещо змінилась. Так, українських трудових шкіл вже було 77,8 %, російських – 10,4 %, україно-російських – 4,4 %, єврейських – 2,1 %, польських – 1,5 %, німецьких – 3,3 %, молдавських – 0,04 %, інших – 0,46 %. У 1925-26 н. р. українських шкіл діяло 79,1, російських – 7,1 %, україно-російських – 5,3 %, єврейських – 1,7 %, польських – 1,1 %, німецьких – 2 %, молдавських – 0,3 %, інших – 3,4 %.³⁰ Ці дані свідчать про те, що в цілому процес українізації майже відповідав кількісному співвідношенню відсотку українського населення. Але це не означало, що всі українські діти були задоволені рідною школою, бо відсоток охоплення дітей взагалі був не високий (45 %). Розглянемо функціонування шкіл I-го та II-го концентрів за мовами навчання в 1925-26 н. р. та розподіл учнів у цих школах.

Таблиця №1

Функціонування шкіл I-го та II-го концентрів за мовами навчання в 1925-26 н. р.
та розподіл учнів у цих школах³¹

Школи за мовою навчання	I концентр (в %)	Учнів у них (в %)	II концентр (в %)	Учнів у них (в %)
Українські	82,1	81,8	54,1	48,9
Російські	6,2	7,2	15,7	20,5
Україно-російські	3,9	4,8	17,1	20,7
Єврейські	1,2	1,3	5,8	4,3
Польські	1,1	0,7	0,8	0,5
Німецькі	2,1	1,3	1,5	0,7
Інші	3,4	3,4	4,9	4,4

З таблиці видно, що україномовних семирічок було лише 54,1 %, що свідчить про обмежене охоплення українських дітей, очевидно переважно селянських, початковою школою.

Про інтенсивність впровадження українізації свідчать також інформаційні звіти. Так, в доповідній записці секретарю ВУЦВК'у від 1924 р. Одеський губернський відділ народної освіти звітував, що в губернії з 2 173 закладів соціального виховання українізовано було 738, тобто 35 % від загальної кількості шкіл, а в 696 школах навчання велось іншими мовами. Водночас, відзначалося, що у всіх неукраїномовних школах вводиться як обов'язкові предмети українська мова і українознавство та в процесі українізації знаходяться близько 34% загальноосвітніх шкіл.³² І все ж, незважаючи на певні успіхи, українізація впроваджувалась повільно. Це було також констатовано на пленумі Одеського губвиконкому від 7 лютого 1924 р.³³ Зазначались причини цього явища. Серед них було відсоткове переважання російського населення у м. Одесі за переписом 15 квітня 1923 р. – 45 %, тоді як українців проживало в місті лише 4 %. На селі ж українське населення становило близько 70%. Другою причиною було незнання вчителями шкіл соціального виховання української мови.³⁴ Щодо Катеринославської губернії – то тут по всіх школах було введено викладання української мови як обов'язкового предмету і в лютому 1924 р. нараховувалось 36,8 % україномовних шкіл, 28,7 % шкіл з мішаною мовою навчання, 27 % загальноосвітніх закладів, навчання в яких велось російською мовою.³⁵

У плані українізації закладів соціального виховання Харківської, Одеської, Катеринославської і Донецької губерній передбачалось негайно провести перегрупування дітей в освітніх закладах зі змішаним національним складом і розподілити їх за мовною ознакою. В закладах з українським складом дітей, в яких частина предметів викладається українською мовою, а частина – російською, передбачалося ввести викладання всіх предметів українською мовою з початку навчального року та укомплектувати їх викладачами, які знають українську мову. За їх відсутності пропонувалося протягом 6 місяців вивчити її тим, хто бажає працювати в школах. В кожний російськомовний дитячий заклад з початку навчального року мали призначити викладача української мови, а в школи з викладанням українською мовою – викладачів російської.³⁶

Щодо розподілу учнів за мовою навчання, то в 1923 -24 н. р. він був такий: українська мова – 76,1 %, російська – 15,8 %; молдавська – 0,3 %; єврейська – 2,9 %; польська – 0,6 %; німецька – 1,2 %; україно-російська – 1,7 %; україно-єврейська – 0,1 %; україно-польська – 0,2 %; україно-німецька – 0,2 %; україно-молдавська – 0,03 %; інші – 0,77 %.³⁷

В 1924-25 н. р. діяло 14 683 загальноосвітні школи, з них – 10570 українських, тобто 72 %. Шкіл зі змішаною мовою викладання було 507. Найбільше були українізовані 4-и річки, а семирічні трудові школи тільки на 40 %, що не відповідало їх дійсній потребі. Пояснювалось це тим, що в старших групах більш русифікованими були не тільки діти, а й педагогічний персонал. Школи фабрично-заводського учнівства були українізовані на 15,3 %, школи селянської молоді на 56, 3 %.³⁸

Про успіхи в справі українізації відзначив В. Затонський. Наприклад, в 1923/24 н. р. початкових україномовних шкіл в містах функціонувало 33,7%, а на селі – 69,7 %. В 1925/26 р. їх кількість збільшилась до 43, 8 % в місті і 81, 9 % на селі.³⁹

Серйозні труднощі існували в українізації дітей, батьки яких працювали залізничниками, будівельниками, військовослужбовцями. Адже, їхня праця була пов'язана з постійними поїздками та переведеннями з місця на місце.⁴⁰

Зі всієї кількості груп загальноосвітніх шкіл на транспорті 2 850 – 1 385 були російськими, 1 465 – українськими. Якщо взяти до уваги відсоток українського населення на залізниці – то кількість українських шкіл соцвиху на транспорті була недостатньою. Педагогічний персонал Південно-західної залізниці володів українською мовою найкраще, мішана мова спостерігалась у педагогів Катеринославської дороги, майже зовсім не володіли українською мовою педагоги Донецької дороги. З ініціативи керівників відділів освіти створювалися вчительські курси української мови, але кількість педагогів, які пройшли через ці курси, була незначна.⁴¹

Серед причин, що стояли на перешкоді українізації шкіл, слід виділити, перш за все нестачу кваліфікованих кадрів. За оцінками сучасників в 1923 р. потрібно було для нормального навчального процесу 100 тис. вчителів, а в освітній системі їх налічувалося лише 70 тис.⁴² Український зарубіжний історик О. Субтельний відзначав, що їх було ще менше, лише 45 тис.⁴³ Таку ж цифру наводить Б. Кравченко і П. Бондарчук.⁴⁴ Потрібно зауважити, що серед загальної кількості вчителів у міських трудових школах тільки 59,1 % мали українську національність.⁴⁵ А на Харківщині за національною ознакою сільське вчителство поділялося на українців – 81,8 %, росіян – 17,4 % і інші національності – 0,8 %. По школах м. Харкова вчителі-українці становили 41,9 % , росіяни – 44,3 % і інші національності – 14,8 %.⁴⁶ Тому не випадково нарком освіти М. Скрипник в 1931 р. відзначав: “по всіх українських школах проводиться навчання російської мови, але далеко не по всіх школах – і зокрема російських – поставлено навчання української мови”.⁴⁷ Найбільшу потребу в україномовних учителях відчували школи Донбасу. В зв'язку з цим для укомплектування шкільних штатів зазначеного регіону із Правобережжя й Лівобережжя посилали освітян туди на роботу.⁴⁸ У плані українізації закладів соціального виховання Харківської, Одеської, Катеринославської і Донецької губерній губернські і окружні відділи народної освіти зобов'язувалися провести до 1 листопада 1924 р. облік учителів, які володіли українською мовою. Для освітян, які не володіли українською мовою, планувалось організувати курси, семінари по вивченню мови.⁴⁹ Особливо критичне становище було у Донецькій губернії. Так, у звіті Донецького губВНО від 24 грудня 1923 р. повідомлялося, що для українізації шкіл не вистачає понад 2790 вчителів, які володіли б українською мовою.⁵⁰ Дещо пізніше, на засідання колегії Наркомосу від 19 січня 1924 р., рекомендувалося Полтавському, Подільському, Волинському і Київському губВНО подати дані про кількість незайнятих на роботі у школі українських вчителів, які мали бажання переїхати на Донбас.⁵¹ Склалися списки вчителів, які володіли українською мовою, вони перегрупувалися, в першу чергу в російсько-українські школи, у яких частина предметів викладалася російською мовою, тому що вчителі не знали української.⁵² Катастрофічна нестача вчителів на Донбасі була приводом того, що М.О. Скрипник запросив з

Галичини 5 тис. учителів для дерусифікації Донбасу. Адже саме вони не знали російської мови і, на думку народного комісара освіти, могли б краще, ніж місцеві, зламати опір українізації в Донбасі. Проте союзні органи заборонили впроваджувати цей захід в життя.⁵³

Чернігівський губернський виконавчий комітет головною перешкодою в справі українізації вбачав відсутність необхідних коштів, у зв'язку з загальною дефіцитністю бюджету, а також недостатньою кількістю кваліфікованих кадрів.⁵⁴

Започаткування більшовицьким режимом процесу українізації привернуло на його бік вчителів, адже 72 % вчителів республіки належали до української національності.⁵⁵ Відтоді вчителів з групи “петлюрівців” перейменовано на “трудова інтелігенція”.⁵⁶ Але все ж таки в них існувало упереджене ставлення до радянської влади, яке В.П. Затонський пояснював так: “Український вчитель переважно ненавидів більшовиків не тому, що він стояв на боці капіталу, а саме тому, що більшовики, як йому здавалося не дають йому можливості мирно й спокійно працювати “на користь рідної неньки, селянсько-демократичної України”.⁵⁷

Нестача підручників також підживляла зусилля, спрямовані на українізацію школи. Заступник наркома освіти Я. Ряппо вказував, що в 1924 р. половина україномовних шкіл не мала підручників.⁵⁸ В 1923 р. з 2513 підручників, надрукованих в Україні, лише 459 були україномовними. Державне видавництво України (ДВУ) збільшило випуск для українських шкіл підручників тільки з 1924 р. Проте і цієї кількості не вистачало. У звітах уряду повідомлялося, що нібито “потреби шкільних підручників задовольнилися на 90 відсотків”, але в дійсності все було навпаки. Так, учитель із Дніпропетровщини стверджував, що від цих даних потрібно “забрати останній нуль, і ви матимете справжню ситуацію”.⁵⁹

Однією з причин дефіциту підручників було упереджене ставлення до авторів, адже, як тоді пояснювали, що вони були не комуністами, а “безпартійними вчителями і науковцями, які працювали в роки громадянської війни на користь націоналістичної влади Центральної Ради, Директорії”.⁶⁰ В 1924 р. Я. Ряппо зазначив, що школа українськими підручниками забезпечена на 50 %, ⁶¹ і це “змушувало батьків забирати своїх дітей з україномовних шкіл і віддавати натомість у російськомовні”.⁶² Значним успіхом було те, що М. Скрипник забезпечив російські школи в УСРР підручниками з української мови.

Загалом підручники для соцвиху було українізовано в 1924 р. на 91 %.⁶³ Комісія політбюро ЦК КП(б)У по українізації констатувала майже повну українізацію видавничої роботи НКО по лінії Держвидаву і повне забезпечення підручниками шкіл соціального виховання.⁶⁴

Уповільнювало поширення українізації і небажання партійного керівництва як місцевого, так і республіканського рівня переходити у діловодство на українську мову. Численні були висловлювання такого характеру того часу: “Чому вчителі вимагають від нас української мови – в партії ж все провадиться російською мовою. Ви, як бувші петлюрівці, хочете працювати українською мовою”, або “Ну, що ж, вони дали українську мову в школу, аби заспокоїти інтелігенцію, далі-ж її немає”.⁶⁵ Тому першочерговим завданням українізації була українізація партійного апарату, як приклад іншим закладам.

Та, незважаючи на нестачу вчительських кадрів і підручників, будівництво національної школи просувалось успішно. Так, в 1925 р. в Києві діяло 98 шкіл. З них 49 було російських, 35 українських, 7 єврейських, 2 польські, а також по одній татарській, німецькій, вірменській, арабській. В Одесі в цей час налічувалося 26 російських шкіл, 21 українська, 11 єврейських, 2 німецькі, 2 чеські та по одній грецькій, татарській, вірменській.⁶⁶

На IV сесії ВУЦВК в 1926 р. народний комісар освіти О.Я. Шумський доповідав про збільшення кількості національних шкіл, якими було охоплено 74 % дітей віком від 8 до 15 років. В той час, коли російських дітей охоплено 49,8 %, то українських лише 36,9 %.⁶⁷

Дійсно, показники українізації трудшкіл були дещо перебільшені. Це засвідчив також у доповіді О.Я. Шумський на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в 1927 р. Він звертав увагу на те, що “в залежності від того настрою, який існує щодо українізації, оголошують школу українізовану таку, яка має лише одну групу. Взагалі треба сказати, що українізація проходила стихійно, починаючи з перших днів радянської влади. Ціла низка шкіл на Україні перейшла на українську мову в основному після XII з'їзду партії й після наших постанов. Наприклад, в Донбасі 1924/25 р. діяло 33 % українських шкіл, 12 % змішаних і знизилася кількість шкіл російських до 45 %”.⁶⁸

Відношення рідної мови учнів до мови навчання в школах у 1926 р.⁶⁹

Мова	Українська	Російська	Україно-російська	Єврейська	Польська	Німецька	Інші
% учнів, що навчаються відповідною мовою	68,0	17,0	9,19	2,3	0,5	1,4	0,3
% учнів з відповідною рідною мовою	78,3	9,6	—	7,8	1,2	1,7	1,4

Ця таблиця розкриває дійсну картину того, що в російських школах навчалось дітей значно більше, ніж було учнів з рідною російською мовою. Пояснюється це тим, що в російськомовних школах навчалась і частина українців. Польські і єврейські діти були погано забезпечені школою з рідною мовою навчання. І більша їх частина вчилася в школах нерідною мовою. Найкраще забезпечені школою з рідною мовою навчання були німецькі діти.

Нижчий відсоток охоплення школою з рідною мовою навчання мають українські діти в порівнянні з російськими. Це пояснюється і найбільшою кількістю українських дітей в республіці. Зокрема нарком освіти О.Я. Шумський на засіданні політбюро ЦК КП(б)У в 1927 р. доповів, що в Артемівську є 59 % українських дітей, а в школах україномовних вчать лише 7,9 %. У Києві 41 % дітей української національності, а діє 35 % шкіл, в Миколаєві 16% дітей-українців, а лише 3 % вчать в українських школах. В Одесі, 14 % дітей шкільного віку, у яких рідною мовою була українська, а шкіл лише 8-9 %.⁷⁰ Це засвідчує причини навчання в російських школах дітей інших національностей.

Порівнюючи охоплення дітей школою взагалі і національною школою зокрема в українських школах навчалось на 11 658 дітей менше, ніж взагалі навчалось українців у школах. Отже частина їх навчалась в школах з іншою викладовою мовою. З 412 953 дітей російської національності учиться взагалі в школі 220 519, а в російських школах навчалось 323 775 дітей. Очевидно в цій школі навчалися й учні інших національностей.⁷¹

Піклування про розвиток корінної нації в УСРР, розширення мережі її шкіл та розвиток шкіл національних меншин, як невід’ємної частини процесу українізації, показав Всесоюзний шкільний перепис, який проходив 15 грудня 1927 р. Завдяки йому стали відомі успіхи в національній політиці на Україні. З обстежених 17092 шкіл першого концентру українськими були 14290, російськими – 1109, єврейськими – 311, німецькими – 547, польськими – 300, молдавськими – 89, болгарськими – 45, чеськими – 15, вірменськими – 4, татарськими – 5, шведськими – 2, ассирійськими – 3. Семирічних шкіл, де навчалися українською мовою, функціонувало – 1489, російською – 273, єврейською – 160, німецькою – 43, польською – 25, болгарською – 5, вірменською – 1, татарською – 1, грецькою – 1.⁷²

За даними шкільного перепису 1927 р. – 79,3 % від загальної кількості учнів навчалися українською мовою, 14,1 % - російською, 6,6 % мовами інших національностей.⁷³

В школах з українською викладовою мовою в 1927 р., в порівнянні з 1926 р., кількість учнів збільшилась на 134000 і складала 1578 000. Збільшилося також число учнів по школах нацменшин: єврейської національності – на 15000 і складало 61000, польських відповідно – 5600 і 18670, німецької – 8000 і 30000. При цьому ріст спостерігався як в першому, так і другому концентрах. Для шкіл з російською викладовою мовою характерне зменшення на 8000 учнів, зокрема в російських семирічках число учнів зменшилося майже на 13000. Це пояснюється тим, що до цього часу більшість семирічок були російськомовними.⁷⁴

Незважаючи ні на що, в 1927 р. 94 % українських учнів були зараховані до україномовних шкіл, а в кульмінаційний для українізації 1929 р. понад 80% загальноосвітніх шкіл вели навчання рідною мовою, а кількість учнів, які навчалися рідною мовою, досягла 97,2 %.⁷⁵

На особливу увагу заслуговує українізація шкіл Донбасу. Якщо на 1923 р. у міських регіонах Донбасу існувало лише по одній україномовній школі, то в 1929 р. понад третину цих шкіл було українізовано і половина дітей навчалась в них.⁷⁶

В рішенні від 3 січня 1927 р. спеціальної комісії ЦК з проблем українізації було записано: “Визнати, що НКО не проводив твердого керівництва справою українізації шкіл Соцвиху”.⁷⁷ Виникає суперечність, адже, за даними С. Сірополка, “в 1921 р. було 63 % шкіл та інших установ соціального виховання з українською викладовою мовою, при чому деякі губернії стояли значно вище середнього

Наукові записки

відсотку. Так, наприклад, Поділля, Полтавщина, Київщина мали біля 90 % установ з українською мовою, тоді як Харківщина й Донеччина – біля 20 %⁷⁸. За даними Б. Кравченка, в 1927 р. вже 82 % шкіл було українізовано, а 76 % загальної кількості учнів УСРР відвідували україномовні школи. У 1927 р. 49 % міських шкіл функціонували українською мовою і охоплювали 42 % міських учнів.⁷⁹ Це було великим досягненням, навіть якщо зважити на те, що дані офіційної статистики були перебільшені.

Про те, що дані про стан українізації шкіл не відповідали дійсності і перебільшувалися, було відомо навіть Головоцвуху. Так, згідно статистичних даних на 1 травня 1923 р. українських шкіл нараховувалось 11 057 від загальної кількості 17 110, тобто приблизно 64 %. І було зазначено, що ці дані трохи не відповідають дійсності. Наприклад, згідно даних, у Донбасі діяло 50 шкіл, а в дійсності було трохи більше 10. Тому підкреслювалось, що на кінець 1922-23 н. р. україномовних шкіл функціонувало майже 60 %, хоча кількість українського населення складає 19048000 або 72,5 % від загальної кількості населення республіки 25621463. Таким чином, значна кількість дітей ще навчалася російською мовою, і причинами цього були вагання місцевих народних відділів освіти, відсутність чи недостатня кількість навчальної літератури українською мовою.⁸⁰

Українізація шкіл ФЗУ проходила важче. Основною причиною цього було те, що основна частина учнів в цих навчальних закладах за національністю українцями не були. Тому на кінець 20-х рр. в більшості шкіл ФЗУ мовою навчання залишалась російська. На 1 листопада 1929 р. з 198 шкіл, що подали дані, навчання велось українською мовою у 42, російською – у 48, а в інших – двома мовами, в тому числі в 3 школах національних меншин. Але все ж таки зрушення були значними, порівняно з 1924 р, коли українською мовою навчання проводилось лише в 10 школах з 264. Водночас у 40 школах навчалися учні двома мовами. Отже, російськомовними були більше 80 % шкіл ФЗУ.⁸¹

Народний комісаріат освіти постійно намагався розширювати мережу шкіл з викладанням національними мовами у відповідності національному складу населення УСРР. У 1929/30 н. р. існувало 1539 російських шкіл, 786 – єврейських, 628 – німецьких, 381 – польських, 121 – молдавських, 73 – болгарських, 16 – грецьких, 15 – чеських тощо.⁸²

В протоколі постанов та розпоряджень народного комісара освіти УСРР М. Скрипника від 16 березня 1929 р. було констатовано, що в Донбасі та по містах УСРР українізація проходить дуже повільно і по україномовних школах відсоток учнів значно менший відсотку дітей, які вважають своєю рідною мовою українську. Далі зазначалося, що в Україні російська мова є обов'язковою для вивчення її у школах республіки, але не для переведення усієї роботи культурно-освітніх закладів. Робота культурно-освітніх закладів УСРР проводиться українською мовою, а в закладах національних меншин їх рідною мовою.⁸³ Завдяки його наполегливій роботі в стислі терміни було проведено українізацію закладів освіти.

Успіхи українізації тут були вражаючими, навіть якщо і українською школою вважали ту, в якій була хоча б 1 чи 2 українські групи. Наприклад, в Донецькій губернії у 1932 р. з 2239 загальноосвітніх шкіл 1769 були з українською мовою викладання, 207 з російською, близько 22 німецьких шкіл.⁸⁴

Якщо в 1922 р. співвідношення українських і двомовних шкіл визначалося 3:1, то у 1930 р. співвідношення українських і російських шкіл було 10:1 (14430 українських і 1504 російських). У 1929 р. понад 97 % українських дітей навчалася рідною мовою.⁸⁵ В одному тільки Зінов'євському окрузі на 5 січня 1928 р. із загальної кількості 585 шкіл 536 були україномовні.⁸⁶ В 1930 р. кількість шкіл з українською мовою навчання досягла 85,0 %.⁸⁷

Відсоток учнів кожної національності, що вчилися своєю мовою у 1929-30 н.р. був такий: українці – 97,4 %; росіяни – 81,2 %; євреїв – 53 %, поляків – 52,4 %, німців – 89,3 %, вірмен – 51,9 %; греків – 26,5% болгар – 84,9 % молдавани – 63,3 %, чехи – 48,9 %, інші – 22,1 %. Звідси можна зробити висновок, що 2,6 % українців вчилися у школах з іншою викладовою мовою.⁸⁸

Таблиця №3.

Обслуговування школою дітей різних національностей УСРР в 1929-1930 рр.⁸⁹

Національність	Національний склад населення (в %)	Національний склад учнів (в %)	Мова викладання в школах
Українці	80,1	78,9	79,4
Росіяни	9,2	9,6	14,1
Євреї	5,4	5,6	3,2
Поляки	1,6	1,1	1,0

Серія: ІСТОРІЯ

Німці	1,4	1,7	1,5
Молдавани	0,9	0,8	0,4
Греки	0,4	0,5	0,4
Болгари	0,3	0,4	0,3
Вірмени	0,04	0,05	0,03
Чехи	0,1	0,07	0,03
Інші	0,65	0,3	0,03

До того ж за національним складом українці склали 81,7 %, росіяни – 8 %, а навчалася українською мовою в школах першого концентру 83,1 %, росіян – 7,3 %. Проте у другому концентрі українців було 68,4 %, і навчалася цією ж мовою 69,8 %, росіян відповідно – 12,8 % і 14,2 %. Отже, у II концентрі російських шкіл вчилася більше дітей, ніж було учнів росіян, а в єврейських, наприклад, і польських менше, ніж учнів цих національностей. Так, євреїв за національністю нараховувалося 14,3 %, а навчалася рідною мовою – 5 %. Поляків було 1,6 %, а перебувало в школах другого концентру – 0,5 %. У першому концентрі теж спостерігається подібна картина. Це означало тільки одне, що певна кількість учнів певних національностей змушені були вчитись у школах з іншою викладавкою мовою.⁹⁰

У звіті НКО УСРР за 1929-1930 рр. зазначалося, що у всіх школах національних меншин введені як обов'язкові предмети українська і російська мови.⁹¹

У 1930-31 н. р. загальноосвітньою школою було охоплено 94,5 % дітей російської національності, 97,4 – німецької, 99,3 – єврейської, 96,9 – болгарської та 100 – грецької. Важливою була і міра охоплення дітей навчанням своєю національною мовою. На початку 1930-31 н. р. в російських школах перебувало 81,2 % дітей російської національності, 53 – єврейської, 84,9 – болгарської, 42,4 – польської, 81,9 – вірменської, 63,3 – молдавської, 26,5 – грецької. Водночас в українських школах навчалася 97,4 % дітей українців.⁹²

М. Скрипник, наводячи дані про те, що за переписом 1926 р. російських дітей навчалася рідною мовою 75,9 %, а українських дітей – 97,6%, відзначив, що це був показник неправильної лінії. На 1931 р. дітей української національності навчалася українською мовою в україномовних і змішаних школах – 99,7 %, а російських дітей в російських школах навчалася лише 48,8 % від загальної кількості дітей російської національності. Проте наведені дані щодо російських дітей, відзначив М. Скрипник, не включили тих учнів, які відвідували російсько-українські школи. Якщо підраховувати не школами, а групами – то російською мовою як рідною із загальної кількості всіх дітей навчається на Україні 91 %. Це було велике зрушення, якого не хотіли помічати вороже настроєні проти всього українського керівники комуністичної партії.⁹³

До 1932-1933 н. р. українці становили 83 % від усієї кількості школярів, росіяни – 7,8, євреї – 4,3, німці – 1,4, поляки – 1,7 %. В школах з українською мовою навчання налічувалося 89,4 % всіх школярів, тоді як у нацменшин кількість тих, хто навчався рідною мовою, була меншою від загальної кількості учнів цієї національності. Наприклад, у російських школах навчалася 5,3 % всіх учнів, в єврейських – 2 %, у німецьких – 1,3 %, в польських – 0,86 %.⁹⁴ Фактично школи національних меншин, до яких зараховували і росіян, розміщувалися в тих місцях, де ці національності проживали компактно, тобто в національних районах. Так, у 8-ми російських районах було 100 % охоплення російських дітей.⁹⁵

В умовах формування адміністративно-командної системи управління державою, уніфікацією національно-культурної сфери процес українізації в Україні все частіше почав розглядатися певними правлячими колами як націоналістичний, посилювалися звинувачення в націоналізмі, сепаратизмі, ворожості до російського населення. Під приводом цього було знято ще раніше з посади наркомів освіти Г. Гринька і О. Шумського. Саме Г. Гринько і О. Шумський намагалися втілювати в життя всі вище згадані постанови з українізації, а це не входило в дійсні, а не задекларовані плани правлячої партії. Адже, згідно статистичних даних, на 1 грудня 1928 р. українських шкіл діяло 16172, що складало 82,4 %, російських – 1314, тобто 6,7 %, німецьких – 57,4 – 2,9 %, єврейських 469 і 2,4 %, польських 325 і відповідно 1,7 % молдавських 113 і 0,6 %. Відповідно національному складу кількість українських, польських та німецьких шкіл перевищує відсоток відповідного населення в республіці. Російські ж діти були забезпечені рідною школою на 2,5 % менше, ніж росіян, що проживали в УСРР.⁹⁶

На рубежі 20-30-х рр. ХХ ст. почалося поступове поширення російськомовних шкіл та класів під виглядом зміцнення пролетарського інтернаціоналізму, прилучення до російської мови, культури.

Значно скоротилася кількість шкіл з українською мовою викладання.⁹⁷ Провідником національної політики по-сталінському зразку з 1925 р. був генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.М. Каганович.

Так, у м. Харкові на 1 вересня 1933 р., порівняно з минулим навчальним роком, на 10 російських шкіл стало більше, а російських груп було додатково відкрито – 81. Інтенсивний ріст російськомовних шкіл супроводжувався скороченням кількості українських. У тому ж Харкові з 44 існуючих раніше шкіл, на 1 вересня 1933 р. залишилося 30, єврейських було 5 і залишилось 5, польських, татарських і німецьких по одній.⁹⁸ На прикладі цього губернського міста чітко вимальовуються великодержавницькі інтереси «братньої» Радянської Росії і підтверджуються фактами слова колишнього наркома освіти УСРР О.Я. Шумського: “не можна говорити про євреїв, поляків чи німців, а думати про російські школи. Говорити, що євреїв чи німців ущемляють, а фактично йде мова про російські школи”.⁹⁹

Інтенсивний процес українізації та формування національної системи освіти продовжувалось до початку 1930-х років. У січні 1933 р. в Україну прибуває особистий представник Й.В. Сталіна П.П. Постишев, якому було доручено ряд завдань, серед яких і припинення українізації. Він привіз із собою оновлену команду ДПУ під керівництвом С. Балицького і близько 12 тисяч російських партійних діячів.¹⁰⁰

П.П. Постишев оцінював українізацію як “культурну контрреволюцію”. У практиці роботи органів НКО УСРР, як зазначав він, допускалася насильницька українізація шкіл, у яких діти, які говорили так званою “мішаною говіркою”.¹⁰¹ Як підкреслював М. Скрипник, в основі мішаної говірки лежить українська мова, а тому, на його, думку починати навчання дитини потрібно було українською мовою, навіть тоді, коли вона рідною мовою визнала російську. Це не влаштовувало керівництво комуністичної партії, яке було не зацікавлене в українізації тієї частини українців, яка вже було русифікована. М. Скрипник підкреслював, що “кількість учнів в наших семирічках, де всі дисципліни викладаються українською мовою, відповідає відсоткові української людності, що розмовляє українською мовою, як також відсоток російських шкіл для російської людності, якщо не брати групи української людності, яка говорить російською мовою, відповідає відсоткові учнів росіян. Вже це, що вони визнали себе по національності українцями, є характерним явищем”.¹⁰² У виступі на нараді НКО 14 лютого 1932 р. М. Скрипник визнав факт “механічної українізації” 9 % російських дітей.¹⁰³ Ця цифра не задовольняла компартійну верхівку, адже серед національних меншин це був найменший відсоток дітей, які навчалися в школі нерідною мовою.

Періодична преса початку 30-х років рясніла звинуваченнями НКО такого змісту: “Величезні перекручення національної політики партії мали особливе місце серед дітей росіян. Так, в Херсоні і Макиївці були зовсім ліквідовані російські школи і групи. В Миколаєві дітей, рідна мова яких є російська, навчалася рідною мовою лише 20,8 %, а решта українською. Під час проведення перепису дітей для виявлення їх рідної мови, там де не було достатньої пильності, вже спостерігалися спроби великодержавних шовіністів записувати всіх дітей до російських груп, а також була агітація шовіністичної частини українського вчителства проти цього перепису, бо це, мовляв, є “кінець українського Донбасу”.¹⁰⁴ Саме в “націоналістичному ухилі, який був прямим продовженням ухилу Шумського” було звинувачено М.О. Скрипника, який очолив НКО після О.Я. Шумського, з 1927 р. Не витримавши несправедливих звинувачень у націоналізмі, М.О. Скрипник 7 липня 1933 р. наклав на себе руки. Логічним завершенням наступу на українізацію стали червневий та листопадовий пленуми ЦК КП(б)У 1933 р., які ознаменували фактичне її припинення.

Таким чином, навчання в школах українською мовою розпочалося від перших днів радянського шкільного будівництва і в 20-х–на початку 30-х рр. набуло загального планового характеру. І це було своєрідним історичним переломом, шляхом до визнання української мови, відходом від великодержавного шовінізму. Але українізація загальноосвітньої школи УСРР, яку здійснювало керівництво НКО до 1933 р., суперечила компартійному керівництву, у плани якого не входила посилена увага до національного питання, до української культури. Зміна курсу національної політики більшовиками на початку 20-х рр. ХХ ст. була вимушеною тактичною поступкою, не розрахованою на тривалий період і на серйозне послідовне втілення. Водночас ця зміна була задалегідь продуманою пасткою. Адже у 20 – на початку 30-х рр. ХХ століття в Україні з одного боку відбувалося національне відродження і коренізація освіти, а з іншого – втручання компартійного керівництва в національну систему освіти з подальшим її свідомим руйнуванням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скрипник М.О. Перебудовними шляхами // УІЖ. - 1989. - №8. - С.118 - 124; - №11. - С. 99 - 108. - №12. - С.129 - 135; 2. Дашкевич Я. Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. - 1990. - №8. - С. 60-68; 3. Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. - К., 1993. - 100 с.; 4. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - К., 1997. - 423 с.; 5. Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938). - К., 2001. - 304 с.; 6. "Українізація" 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. - К., Інститут історії України, 2003. - 392 с.; 7. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). - К., 1996. - С 380; 8. Українська школа у Києві // Робітничая газета. - 1917. - 2 вересня; До українських середніх шкіл на Полтавщині // Робітничая газета. - 1917. - 23 грудня; 9. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (1917 - 1959 рр.): 36. документів в 2-х тт. - К., 1959. - Т. 1. - С.71; Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України) - Ф. 413. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 128; 10. Державний архів Київської області (далі - ДАКО). - Ф.142. - Оп. 1. - Спр. 318. - Арк. 194; 11. Ряппо Я. Про українізацію школи // Вісті ВУЦВК і ХГВК. - 1924. - 9 серпня; Народня освіта на Вкраїні. - Б/м., 1924. - С. 47; Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. - К., 1993. - С. 13; 12. ЦДАВО України. - Ф.166. - Оп. 4. - Спр. 621. - Арк. 63,64; Народня освіта на Вкраїні. - Б/м., 1924. - С. 47; 13. Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. - Х., 1926. - С. 10; 14. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921 - 1932 рр.). - К., 1965. - С. 33; 15. Там само. - С. 36; 16. ЦДАВО України. - Ф.413. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 117,118,119; Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (1917 - 1959 рр.): 36. документів в 2-х тт. - К., 1959. Т. 1. - С.239, 240; 17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 1977. - Арк. 14-14 зв; ЦДАВО України. - Ф. 413. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 121; 18. Декрет ВУЦВК і РНК УСРР про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови // Вісті ВУЦВК. - 1923. - 28 серпня; ЦДАВО України. - Ф. 1. - Оп. 2. - Спр. 2225. - Арк. 147; 19. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп.4. - Спр. 621. - Арк. 62; 20. Скрипник М.О. Перебудовними шляхами // УІЖ. - 1989. - №11. - С. 107; 21. Затонський В.П. Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. - 1927. - №6. - С.10; 22. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 2456. - Арк. 22; 23. Скрипник М.О. Перебудовними шляхами // УІЖ. - 1989. - №11. - С. 108; 24. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп.4. - Спр. 621. - Арк. 61; 25. Там само. - Арк. 64; Ряппо Я. Про українізацію школи // Вісті ВУЦВК і ХГВК. - 1924. - 9 серпня; 26. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп.4. - Спр. 621. - Арк. 64; Ряппо Я. Про українізацію школи // Вісті ВУЦВК і ХГВК. - 9 серпня 1924 р. - С. 2; 27. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп.4. - Спр. 621. - Арк. 64; Ряппо Я. Про українізацію школи // Вісті ВУЦВК і ХГВК. - 1924. - 9 серпня; 28. Буздальн С. Культурно - соціальне будівництво на Харківщині // Освіта на Харківщині. - 1927. - №6. - С. 9; 29. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 2251. - Арк.4; 30. Там само. - Арк. 21, 74; 31. Там само. - Арк. 5; 32. ЦДАВО України. - Ф.1. - Оп.2. - Спр.2225. - Арк.104; 33. Там само. - Арк.4; 34. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп.20. - Спр.2253. - Арк. 4,5 зв; 35. ЦДАВО України. - Ф.1. - Оп.2. - Спр.2225. - Арк.4,35,141; 36. Там само. - Арк.50; 37. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 2251. - Арк. 22; 38. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп.20. - Спр.1977. - Арк. 58, 62,63; 39. Затонський В. Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. - 1927. - №6. - С.29; 40. Сергучов О. Дещо із практики викладання мови // Радянська освіта. - 1926. - №10. - С.19; 41. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп.20. - Спр.2251. - Арк. 11; 42. Петровський Г. До народних учителів // Більшовик. - 1923. - 7 лютого; 43. Субтельний О. Україна. Історія. - К., 1991. - С. 339; 44. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - К., 1997. - С.120; Бондарчук П.М. Роль профспілок УСРР в "українізації" освіти (1920-і роки) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.6. - К., 2002. С.196; 45. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України. У 2 тт. - К., 2002. - Т.1. - С. 193; 46. Лобойко І. Склад учительства Харківщини // Освіта на Харківщині. - 1927. - №2-3. - С. 16; 47. Скрипник М. Перебудовними шляхами // Комуністична освіта. - 1931. - № 7-8. - С. 32; 48. Вісті. - 1926. - 20 листопада; 49. ЦДАВО України. - Ф. 4805. - Оп.1. - Спр.53. - Арк. 40; 50. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп.4. - Спр. 853. - Арк. 12; 51. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп.4. - Спр. 853. - Арк. 11; 52. Українізація установ Соцвиху // Більшовик. - 1923. - 11 серпня; 53. Субтельний О. Україна. Історія. - К., 1991. - С. 339; 54. ЦДАВО України. - Ф. 1. - Оп. 2. - Спр. 2225. - Арк. 146; 55. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - К., 1997. - С.120; 56. Політична підготовка вчителів // Більшовик. - 1923. - 19 квітня; 57. Затонський В. До радянського учителя // Радянська освіта. - 1923. - №1. - С. 7; 58. Ряппо Я. Про українізацію школи // Вісті. - 1924. - 9 серпня; 59. Вісті. - 7 квітня 1925 р; 60. ЦДАВО України. - Ф. 4805. - Оп.1. - Спр.53. - Арк. 40; 61. Ряппо Я. Про українізацію школи // Вісті ВУЦВК і ХГВК. - 1924. - 9 серпня; 62. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - К., 1997. - С.120; 63. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп.20. - Спр.1977. - Арк. 61; 64. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2251. - Арк. 2; 65. Перший Всеукраїнський з'їзд в Харкові від 5 до 11 січня 1925 р. - Х.; 1925. - С. 79; 66. Сторінки історії України ХХ століття. - К., 1992. - С. 94; 67. Загальне навчання на Україні та його перспективи: Доклад Народнього Комісара Освіти тов. Шумського // Вісті ВУЦВК. - 1926. - 20 листопада; 68. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп.6. - Спр.93. - Арк. 58 зв; 69. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп.20. - Спр.2251. - Арк. 6; 70. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр.93. - Арк. 58 зв.,59; 71. Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: Збірник документів. - К., 1979. - С. 491; 72. Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. - К., 1993. - С. 13-14; 73. Зубалій О.Д. Економічне і культурне співробітництво України з союзними республіками у міжвоєнний період (20-30-ті роки). - К., 1994. - С. 133; 74.

Авдієнко М.О. Народня освіта на Україні. - Х., 1927. - С. 31-33; 75. Всеобщее обучение. Ликвидация неграмотности и подготовка кадров. Статистический очерк. - М., 1930. - С. 26; Субтельний О. Україна. Історія. - К., 1991. - С. 339; 76. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - К., 1997. - С.121; 77. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп.6. - Спр.130. - Арк. 21; 78. Сірополко С. Народня освіта на Советській Україні. - Варшава, 1934. - С. 201; 79. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - К., 1997. - С. 120; 80. ЦДАВО України.- Ф.166.- Оп.3.- Спр. 862.- Арк.103,107,109,113; 81. Бондарчук П.М. Роль профспілок УСРР в "українізації" освіти (1920-і роки) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 6. - К., 2002. С.197; 82. Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. - К., 1993. - С. 17; 83. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп.7. - Спр. 695. - Арк. 19; 84. Курило В.С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. - Луганськ, 2000. - С. 202; 85. Дашкевич Я. Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. - 1990. - №8. - С. 61; 86. Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. ХХ ст. - Кіровоград, 2004. - С. 202; 87. Грищенко М. С Нарис з історії Української РСР. - К., 1966. - С.77; 88. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп.9. - Спр. 1199. - Арк. 4; 89. Там само. - Арк. 35; ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп.10. - Спр. 858. - Арк. 17; 90. Загальне обов'язкове навчання та політехнізація школи. - Х., 1931. - С. 13; 91. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп.9. - Спр. 1199. - Арк. 35; 92. Чирко Б.В. Під пресом імперської ідеології: Початок формування національної школи та її денационалізація в умовах тоталітарного режиму (1920 - 30-і роки) // Відродження. - 1993. - №1. - С. 67; 93. Скрипник М.О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. - Х., 1933. - С.12 -14; 94. ЦДАВО України.- Ф.318.- Оп.1.- Спр. 1403.- Арк.15-16; 95. Скрипник М.О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. - Х., 1933. - С. 15; 96. Сірополко С. Народня освіта на Советській Україні. - Варшава, 1934. - С.25; 97. Доленко Г. Процеси коренізації в Україні в 20-ті роки ХХ ст. // Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість: Збірник матеріалів Міжнародної студентської науково-практичної конференції. - К., 1999. - С. 207; 98. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп.11. - Спр. 179. - Арк. 9; 99. ЦДАГО України. Ф. 1. - Оп. 6. - Спр.93. - Арк.59; 100. Дашкевич Я. Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. - 1990. - №8. - С. 62; 101. Попов М.М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними. (Доповідь секретаря ЦК КП(б)У тов. М.М. Попова на зборях Харківського партактиву 9 липня 1933 р. // Комуністична освіта. - 1933. - №7. - С. 11; 102. Скрипник М. Чергові завдання соціалістичного будівництва національної політики на Радянській Україні. Статті й промови. - Х., 1931. - Т. 2, Ч. 2. - с. 114; 103. Скрипник М.О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. - Х., 1933. - С.13; 104. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп.11. - Спр. 162. - Арк. 93-95; Барун Р.К. До нового навчального року // Комуністична освіта. - 1933. - №7. - С. 36.

О.О. Стасюк

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ В КІНЦІ 1920-Х- НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

Одним із пріоритетних напрямків сучасної історичної науки є вивчення етнічної історії нашого народу. Особливий інтерес викликають руйнівні явища, до яких відносять і голодомор 1932 – 1933 років, під час якого традиційна українська культура зазнала впливу деформуючих чинників.

Трансформація української традиційної культури кінця 20-х-початку 30-х років ХХ століття не мала належного місця вивчення як у вітчизняній, так і в діаспорній науці, тому на сьогодні досить актуальною є історіографія даної проблеми.

Методичну основу даної статті становить порівняльно-історичний метод, який дозволив поглибити уявлення про стан дослідження явища традиційної культури в 1929 – 1934 роках в радянській, пострадянській і діаспорній науці.

Історіографію даної проблеми умовно можна розділити на декілька етапів. До першого слід віднести перші повідомлення та дослідження голодомору 1932-1933 років і його наслідків, зокрема зламу традиційної української культури в Україні, що належать зарубіжній історіографії, зокрема історикам української діаспори. Вже з другої половини 1932 року на Заході почали з'являтися перші повідомлення і статті, що містили фактичний матеріал про голод та його наслідки для українського селянства.

Італійський консул Серджіо Граденіго після поїздок по Україні в травні 1933 року повідомляв свій уряд через посольство Італії в Москві про вислів високого посадовця ДПУ, який цинічно заявив, що етнографічний матеріал має бути змінений¹. Яким би неймовірним здавалося це передбачення, його потрібно вважати реальним і здійсненим. В повідомленнях С. Граденіго є загальні описи зламу, що відбувся в культурі українського народу. Консул, зокрема зазначав випадки самогубства, що виникали на ґрунті голоду, божевілля деяких партійців, після інспектування села та байдужість дітей

до смерті батьків і навпаки. Заслуговують на увагу і описи поховань жертв голодомору, поданих у звітах консула².

Привертає увагу праця дослідника української діаспори Ф. Правобережного. Ця робота регіонального характеру, зокрема дослідження Київщини, містить цінний матеріал в якому пояснюється спротив українського селянства запровадженню колгоспів насамперед гостро розвиненим почуттям власності. В роботі акцентується увага на таких явищах як наступ на релігію, пошуки шляхів до виживання селянами³.

Великий внесок у висвітлення проблеми трансформації традиційної культури українського селянства зробив відомий англійський історик Роберт Конквест у праці, опублікованій у 1986 році в Нью-Йорку «Жнива скорботи». Автор дійшов висновку, що радянська влада робила все можливе, щоб знищити насамперед самосвідомість, стійкість та національний дух українського селянства. Страждання, нанесені українському народу не були лише фізичними⁴. Вартими уваги у праці відомого дослідника є досить часті загальні описи наслідків зламу традиційної культури в українському селі (самосуди, вбивства), порушення морально-етичних норм (доноси, підлабузництво) та зрушення психіки (самогубство, канібалізм, трупоїдство).

Другим етапом в історіографії даної проблеми стала спеціальна Міжнародна комісія з питань дослідження голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні, створена Всесвітнім конгресом вільних українців, метою якої було протягом 1985 – 1987 років з'ясувати факт голоду, його тривалість, причини та наслідки для України та українського народу. В 1986 році керівником дослідницької групи було призначено працівника Українського дослідницького інституту Гарвардського університету Джеймса Мейса. У висновках Міжнародної комісії, оголошених у Лондоні 1989 року, було записано, що «радянська влада добровільно використала голод для своєї політики денационалізації»⁵.

Починаючи з 1988 року українські радянські науковці отримали змогу вперше опублікувати свої висновки щодо дослідження періоду голодомору, і, як наслідок, в березневому номері «Українського історичного журналу» з'явилася стаття доктора історичних наук, професора, заступника директора Інституту історії НАН України С. В. Кульчицького. В своїй першій праці «До оцінки становища в сільському господарстві» автор дійшов висновку, що в колгоспах була присутня безгосподарність, що і стало причиною кризи в сільському господарстві, і, як наслідок, – голоду. Також маємо згадки в його статті про опустілі села, після випадків міграції селянства в міста⁶. В своїх наступних працях С. В. Кульчицький розглядав різні аспекти національно-культурного життя українського селянства в кінці 20–х-на початку 30–х ХХ століття. Автор зауважив, що тоталітарна влада прагнула обмежити внутрішній світ людини тільки тими цінностями, які не суперечили комуністичній доктрині⁷.

Третім етапом та активізацією досліджень проблематики голодомору та його впливу на традиційну культуру українців стала Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932 - 1933 років в Україні, заснована Л. Б. Коваленко та В. А. Маняком, яку нині очолює Л. Г. Лук'яненко.

З початку 1990-х років виходить значна частина праць вітчизняних науковців і публіцистів. На сьогодні кількість монографій, спогадів, публіцистичних видань, збірок документів та науково-теоретичних видань, присвячених голодомору 1932 – 1933 років, і, частково, традиційній культурі українців цього періоду перевищує понад сім тисяч.

Помітним виданням стала монографія С. В. Кульчицького «Ціна великого перелому» (К., 1991) в якій автор розглянув підготовку та перебіг суцільної колективізації в українському селі, процес розкуркулення найзаможнішого прошарку населення з насаджуванням селянам нової форми господарювання. Автор зазначав, що «віками нагромаджуваний досвід господарювання на землі здавався тепер непотрібним»⁸.

Про дослідження духовних втрат, яких завдала українському народові злочинна політика тоталітарної системи на селі, наголошує у своїй статті «Духовна руїна» Л. Б. Коваленко. Авторка стверджує, що мораль, традиції, талант народу, його пісні, віра – це все було відкинуто як непотріб, анахронізм і пережиток. Нищилися сільські майстри, інтелігенція – найкращі носії культури і національної ідеї українського народу. Л. Б. Коваленко переконана, що обірвався вічний живий ланцюг поколінь, і, як наслідок, зникли гени милосердя, справедливості, людяності, відваги і духовної досконалості⁹. На доносительстві, як новоствореній формі суспільної етики зупинився В. Маняк. Він зауважив, що тоталітарна влада роз'єднала і деморалізувала суспільство, аморальність стала нормою людських взаємин, в результаті чого син зрікався батька, а потім і Батьківщини¹⁰. Зокрема, книга «33: голод: Народна книга меморіал (К., 1991)», укладена авторами Л. Коваленко та В. Маняком, подає

потужний польовий матеріал регіонального характеру, що дає змогу об'єктивно дослідити злам, перекручування і нав'язування інших цінностей традиційній культурі українського селянства.

Важливим внеском в історіографію традиційної культури 1929 – 1934 років є праці відомого дослідника Поділля І. Г. Шульги, що містить соціально-психологічні спостереження вказаного регіону. У своїх працях автор дійшов висновку, що «голод не тільки фізично знищував, він деформував характери тих, що лишалися живими»¹¹.

Руйнування традиційної культури через становище сільської інтелігенції, яке завжди було зразком культури та моралі, розглянув Г. Касьянов. Автор зауважив, що включення вчителів до активу, участь у каральних загонах та викриття «ворогів народу» через дітей деморалізувало сільське вчителство.

Планомірне нищення соціального ґрунту української національної самосвідомості, втрату людяності і моралі розкриває у своїй історичній розвідці Б.І. Ткаченко. Початком руїни українського села автор вважає ліквідацію приватної власності, найзаможнішого прошарку населення. Автор підкреслює факти здичавіння людей, коли активіст, маючи тоді «і сало, і хліб, і скрині повні», кидає свою матір-небіжчицю з воза у півметрову яму до сусідського покійника¹². У своїй статті «Терор голодом» Б.І. Ткаченко значну увагу приділяє так званим «патріотичним вчинкам ленінської моралі» - доносам, наголошує на моральній деградації сільських активістів. Історик звертає увагу на участь дітей у розкуркуленні селян, зокрема наголошує на тій моралі, яка прищеплювалась дітям і калічила їхні душі. Прочитуємо зі статті: «... цілий клас: для масовості, для більшого розголосу, для показовості. Дітей посилали ревізувати горища, виловлювати курей, розкривати покрівлю хат та хлівів»¹³.

Важливі оцінки впливу сталінізму на культуру українського селянства наводять автори Г. Касьянов, В. Даниленко та С. Кульчицький у праці «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки (К., 1999)». На їхню думку, новими цінностями у суспільстві стали: відсутність демократичних традицій, масова звичка до насильства, цілковита зневага людської особистості і широке втілення в життя гіпертрофованого класового підходу¹⁴.

С. І. Білокінь у роботі «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (К., 1999)» розглядає державну політику як таку, що мала протиукраїнський характер. У праці висвітлюється велика кількість питань тодішнього соціального життя, зокрема історіософське осмислення культурної катастрофи першої половини ХХ століття.

Вагомий внесок у дослідження традиційної культури українського селянства кінця 20-х-початку 30-х років ХХ століття зробила унікальна книга Вільяма Нолла «Трансформація громадянського суспільства (К., 1999)», яка була створена у 1993 – 1995 роках Центром досліджень усної творчості та культури м. Києва під керівництвом Вільяма Нолла та за участі широкого кола науковців на матеріалах польових досліджень за темою «Усна історія української селянської культури 1920 – 1930-х років». Ця праця містить великий фактичний матеріал регіонального характеру, що особливо важливо для дослідження такої складної проблеми, як вивчення наслідків зламу традиційної культури українського селянства.

Дослідники І. В. Рибак та А. Ю. Матвеев у спільній праці «Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно Східній Волині (Кам'янець-Подільський, 2001)» наголосили на тих моментах комуністичного життя селянства, що згодом відбилися на традиційній культурі українців. Це, насамперед, утиски, переслідування, накладання штрафів у 5-кратному розмірі від вартості хліба, що треба здати, залякування у формі викликів в комісію для звіту, занесення на чорну дошку, оголошення через загальні збори бойкоту. Окремим селянам вивішували «чорні дошки» з написом «тут живе ворог радянської влади, котрий не здав свої лишки»¹⁵.

Історик В. І. Марочко у статті «Геноцид в українському селі 1932-1933 років: історико-політологічний аналіз» зауважив, що «фізичне насильство, яке супроводжувалося нанесенням тілесних ушкоджень і вбивством, моральним знущанням над селянами, стало нормою повсякденного життя в українських селах в період масової колективізації». Автор також констатує різні патологічні зрушення психіки у селянства, і як наслідок цього явище канібалізму¹⁶.

М. Шитюк¹⁷, О. Удод¹⁸ та ін. наголошують на численних негативних явищах, що виникали в українському селі (крадіжки, покидання батьками своїх дітей в надії, що хтось їх підбере і врятує від голодної смерті, поховання померлих не за обрядами, а просто присипаючи землею тощо). Незважаючи на такі численні красномовні факти, не можна однозначно стверджувати, що у середовищі колгоспників стала превалювати безвідповідальна психологія у ставленні до громадського майна та худоби, байдужості до всього, що перебувало за межами власного господарства. Дослідники

відзначають відрив дітей від сім'ї з «дрібнобуржуазною ідеологією», де поступово виховання молодого покоління бере на себе суспільство. Але сім'я, на нашу думку, та її роль у передачі духовних цінностей із покоління в покоління не перестає бути потрібною. Хоча й не можна заперечувати помітну втрату її провідної функції, оскільки її переобирає на себе комуністична історична освіта, надзавданням якої стало вироблення у молоді атеїстичних, антирелігійних цінностей.

Вагомим внеском в історіографію даної проблеми є видання, підготовлене дослідниками Інституту історії НАН України «Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки (К., 2003)», в якому розкриваються витoki і простежуються руйнівні наслідки голодного лихоліття для українського етносу та української культури. В ній аналізуються темпи усупільнення майна, створення ТСОЗів, колгоспів і подається характеристика різним формам опору українського селянства. С. В. Кульчицький дійшов висновку, що опір був абсолютно не організований, але сильний масовістю, що допомагало селянам позбутися страху перед виступами. Масових виступів і протестів набули так звані «баб'ячі бунти» - селянки, переживаючи про те, чим годувати своїх дітей, не хотіли усупільнювати корів, дрібну худобу і птицю¹⁹.

Важливий ряд проблем трансформації традиційної культури українського селянства проаналізувала О. М. Мовчан. Дослідниця приділила увагу формуванню владою таких негативних явищ, як шпигунство, доноси. Авторка зауважила, що внаслідок частих пограбувань виникали так звані самосуди, які за жорстокістю вироків не відрізнялися від мір покарання за розкрадання колгоспного майна²⁰. У статті також значна частина матеріалу присвячена міграціям селян із сіл в міста у пошуках порятунку, заробітчанства – традиційного способу виживання селян в умовах голоду. Акцентується увага на заготовленні і споживанні в їжу різних сурогатів, від надмірного вживання яких виникали найтяжчі хвороби: порушення шлунково-кишкового тракту, отруєння, набрякання тіла, особливо кінцівок.

Заслужують на детальний аналіз факти канібалізму²¹.

Значний аспект проблем релігійного характеру розглянуто Т. М. Євсєвою у статті «Безбожна п'ятирічка». Діяльність спілки воєнничих безвірників». Авторка вважає, що для українців найважчою ознакою і наслідком історичного процесу ХХ століття є глибинний злам історичної традиції. В своїй роботі історик звернула увагу насамперед на знищення християнського календаря польових робіт та заміну прадавніх християнських традицій радянськими, що насамперед стосувалися найбільших релігійних свят – Різдва та Великодня.²²

Значну кількість проблем, які недостатньо вивчені в історико-етнографічній науці, сформулював у своїх статтях С. І. Дровозюк. Автор зауважує, що одним із засобів руйнування народної культури була політика більшовицького режиму, спрямована на те, щоб примусити народ творити «народну культуру» наперед заданого змісту. Новими основними формами культури автор називає становлення комуністичної моралі, подолання релігійних пережитків та нові обрядові традиції, передумовами яких було подолання старих традицій²³. У своїй статті «Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932 – 1933 рр. в українській історіографії» С. І. Дровозюк підкреслив, що «голод-геноцид справив руйнівний вплив на всі сторони духовного життя, і особливи згубні і довготривалі наслідки він має у сфері суспільної свідомості народу»²⁴. У своїй статті автор перераховує ряд станів та явищ українського селянства, що виникли внаслідок голоду²⁵.

Є. П. Шаталіна у своїй статті «Голодомор: соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні аспекти» зробила акцент на морально-психологічному стані голодуючого селянства. Авторка зауважила, що через реальну загрозу голоду, серед українського селянства утворилась атмосфера нервозності, стурбованості та моральної пригніченості. Внаслідок нечуваного голоду, стверджує Є. П. Шаталіна, люди втрачали здатність відчувати свою людську сутність²⁶.

Здеформовану духовність нашого народу, втрату чесноти як постійну природну схильність і силу волі робити добро вивчає О. В. Огірко. «Пити і не працювати в радянські свята, пити, але працювати в релігійні свята» - такі дії, як стверджує історик, стали принципом зламаних голодомором людей²⁷.

Отже, з огляду виданих праць з історії голодомору 1932-1933 років в Україні видно, що проблема трансформації традиційної культури українського селянства під впливом колективізації та голоду не стала окремою систематизованим, узагальнюючим дослідженням. На сьогодні створена велика методологічна база та нагромаджена значна частина емпіричного матеріалу для створення узагальнюючої праці з дослідження зламу традиційної культури українців в кінці 1920-х- на початку 1930-х років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мухіна М. Упокорення голодом. – К., 1993. – С. 58; 2. Лук'яненко Л. Нюрнберг – 2. Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико – правова оцінка: Міжнар. наук.- теорет. конф. Київ, 25 листопада 2000 р. – К.,- Нью-Йорк, 2003. – С. 57; 3. Правобережний Ф. 8 000 000. 1933-й рік на Україні. – Вінніпег, 1951. – С. 50-55; 4. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор.- К., 1993. - С. 242; 5. Шевчук О. Міжнародна комісія з питань розслідування голоду на Україні 1932-1933 рр. // Золоті ворота.- 1993. - №4. – С. 29; 6. Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931 – 1933 рр. // УДЖ - 1988. №3. – С. 15; 7. Кульчицький С. В. Україна між двома світовими війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999. - С. 102; 8. Кульчицький С. В. Ціна великого перелому.- К., 1991. – С. 82-83; 9. Коваленко Л. Духовна руїна // 33: Голод: Народна книга- меморіал. – К., 1991. - С. 18, 22, 23; 10. Там само. - С. 212, 466; 11. Шульга І. Г. Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р. – Вінниця. 1993; Людомор на Поділлі К., 1993. - С. 144; 12. Ткаченко Б. І. Під чорним тавром. – Лебедин, 1993. – С. 261; 13. Ткаченко Б. І. Терор голодом / Голодомор на Сумщині. 1932 -1933. – Суми, 1993. – С. 14; 14. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.- К., 1999. - С. 322; 15. Рибак І. В., Матвеев А. Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та на Південно Східній Волині. – Кам'янець-Подільський, 2001. - С. 29; 16. Марочко В. І. Геноцид в українському селі 1932-1933 років: історико-політологічний аналіз // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листоп. 2002р. – К., 2003. – С. 36; 17. Шитюк М. М. Голод-геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини // Голод-геноцид 1932-1933 років на Миколаївщині: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали. – Миколаїв, 2003. - С. 42; 18. Там само. - С. 60-61; 19. Удод О. Деформація національно-історичної пам'яті українського народу // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 25 листоп., 2002 р. – К. ; Нью-Йорк, 2003. – С. 243; 20. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 369; 21. Мовчан О. М. Спротив хлібозаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. - С. 560-561; 22. Марочко В. І. Канібалізм в роки голодомору // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. - С. 575; 23. Євсеева Т. М. Безбожна п'ятирічка // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. - С. 656 – 658; 24. Дровозюк С. І. Народна культура в умовах утвердження тоталітарного режиму в Україні у 20-30 рр. ХХ ст.: історіографія проблеми // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Вип. V. Серія: Історія. Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. -С. 273; 25. Дровозюк С. І. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932-1933 рр. в українській історіографії // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 25 листоп. 2002 р. – К.,- Нью-Йорк, 2003. - С. 299; 26. Там само. - С. 299; 27. Шаталіна Є. П. Голодомор: соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні аспекти. // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – К. - С. 166, 171, 173; 28. Огірко О. В. Духовно-моральні наслідки голодомору в Україні // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. – К., 2003. -С. 146.

Є.М. Стрижак

ВАСИЛЬ ГОЦА (1885–1937): СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ДИРЕКТОРА ЖИТОМИРСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Вивчення біографій чільних представників номенклатури Наркомату освіти УСРР, який очолював М. Скрипник (1927–1933), і які зазнали репресій тоталітарного режиму, й досі залишається малодослідженим напрямом вітчизняної історіографії – попри те, що останніми роками у цій царині активно і плідно працюють такі вітчизняні і зарубіжні дослідники, як В. М. Даниленко, Ю. З. Данилюк, Г. В. Касьянов, В. І. Марочко, М. М. Кузьменко, О. С. Рубльов, Г. Хілліг й деякі інші¹.

У нашій публікації з'ясовуються маловідомі сторінки життя В. П. Гоци, який упродовж 5 років (1928–1933) очолював Житомирський інститут народної освіти. За останні 10 – 15 років цій непересічній постаті в історії вітчизняної педагогіки була присвячена чи не єдина історико-краєзнавча розвідка тернопільського дослідника Є. Гасая, відповідального працівника Тернопільської редколегії «Книги пам'яті України»². Принагідно згадувався В. Гоца й у синтетичних дослідженнях О. С. Рубльова, присвячених долі західноукраїнської інтелігенції 1920–1930-х років під російським тоталітарним режимом³.

Галицькі військовополонені-українці, які утримувалися у таборах, вже з другої половини 1917 р. відчули на собі усі «переваги» російської революційної демократії з прикметними для неї анархією й свавіллям, що позначалося на продовольчому й речовому забезпечення бранців.

Чотирнадцять військовополонених старшин-українців з табору у Новониколаєвську Томської губернії інформували наприкінці липня 1917 р. провідників українського національного руху: «Відношено ся до нас гірше ніж до Німців або Мадярів. Не признавано нам нашої властивої назви «Українці», а записувано нас то за «Малоросів» то за «русских», називано нас зрадниками славянства і т. д. [...]. Не змінили ся цілком на ліпше відносини наші і за нового [у]ряду. Противно навіть, бо перед тим була, хоч жорстока, але все-таки постійна влада, а тепер цю владу перебрав на себе «салдат-гражданін» і сей вирабляє з нами, що хоче».

«Відносини змінюються і все на гірші, доводять вже нашу терпеливість до краю [...]. Настали комитети, забрали муку і цукор і сейчас дають если їм останеться і если хочуть дати [...]. Рубель упав на своїй ціні, за него купити нічого не можна, а датога цей же сам нарід бранцеві маючому мало гроша неохоче продає свої продукти, – зауважували 15 вересня 1917 р. у листі до Комітету допомоги українцям-виселенцям при УЦР бранці-стрільці табору в Уфі, який підписали 21 чол. – Живем в поміщенях темних, вохких, де нема доброго воздуха: і при лихих харчах на тяжких роботах тратимо послідні свої сили, з чого виглядаємо вимучені чорні, що дивитися одному на друго[го] годі».

Погіршення власного становища й бруталну поведінку російського «салдата-гражданіна» мешканці уфимського табору змальовували такими, не без гіркої іронії, словами: «Тра додати, що хороша дисципліна удрала с фронту й загостила до нас напів живих, щоб кожного, хтоби смів встати по минуту від праці, наказати за непослух. Маєм кождий з нас одного солдата, котрі нас смотрят як ока в голові. Они нас в церкву не пускають, що нашому чоловікові в сій біді так миле. О тім, щоб котрій міг собі заробити копійку в вільний час і думати не можна. «Это не полагается», каже солдат, «комитет не разрешил». За се часто узнаєм, що чоботи або одіж, котру ми обрабляем, продає ся тими солдатами на базарі».

Вихід вони вбачали у зверненні до харитативних установ при Українській Центральній Раді.

Так, 4 жовтня 1917 р. з Тобольська до Комітету допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді адресувався однорічний доброволець австрійського війська Василь Гоца: «Хвальне Товариство! Я вже четвертий рік в полоні. Користувався вже помічю Вашого Товариства і знова прошу о позичку. Находжуся доволі в скрутнім положеню, біда зачинає руками – ногами чіпатись – а помочі ні звідки. Будьте ласкаві, наколи можливо, допоможіть – позичте. По війні все зверну. Zobov'язуюся словом чести віддати». 25 жовтня 1917 р. заявникові надіслали з Києва 30 руб. допомоги⁴.

Народився Василь Пилипович Гоца 8 березня 1885 р. у с. Озерна на Тернопільщині (нині – Зборівського району Тернопільської обл.) у незаможній селянській родині. У десятирічному віці (1895) утік з батьківської хати, службою та приватними уроками заробляючи на життя й подальше навчання. 1905 р. закінчив гімназію у Тернополі, 1910 р. – філософічний факультет Львівського університету. З 1902 р. він належав до Української радикальної партії Східної Галичини, брав активну участь в організації аграрних страйків, «студентських розрухів» та ін. Двічі був ув'язнений, відбувши 4 місяці тюрми. Як учасник протидержавних виступів втратив можливість поступити на державну службу. Відтак упродовж 1910–1914 р. В. Гоца поєднував працю директора Народного дому у м. Белзі на Тернопільщині й викладача української приватної гімназії у цьому ж місті⁵.

З початком Першої світової війни його покликали до австро-угорського війська. Невдовзі – 26 серпня 1914 р. – він потрапив до російського полону й утримувався у різних таборах Сибіру. Революційні події у Росії сприяли подальшій радикалізації колишнього члена Української радикальної партії аж до лівої екстремі – російського більшовизму з його вітчизняним підвидом – українським націонал-комунізмом. Як член Іноземної секції РКП(б) Василь Гоца брав участь у військових діях на Уральському та Сибірському фронтах, 1920 р. політпрацівником політвідділу XIV армії РСЧА – у польсько-радянській війні⁶.

Після завершення бойових дій Василя Пилиповича прикріпили до Подільського губкому КП(б)У й призначили завідувачем Ямпільської повітової народосвіти. На цій посаді він пробув до 20 лютого 1923 р., коли розформувався повіт. З 1 березня 1923 р. В. Гоца був переведений до м. Кам'янця-Подільського, обійнявши посаду старшого інспектора округового відділу народної освіти Кам'янецьчини. Енергійний керівник округової народосвіти чимало зробив для втілення у життя на підлеглий йому території урядової політики «українізації». Палкий шанувальник української пісні й

Наукові записки

хорового співу, він створив у місті Співоче товариство ім. Леонтовича та великий (320 співаків) хор при ньому, яким власноручно диригував; доклав рук й до поживлення роботи місцевого драматичного гуртка. Енергійні «українізаційні» заходи Василя Пилиповича сподобалися далеко не всім з місцевої партноменклатури та зайшлого російського елемента.

5 лютого 1927 р. керівник Кам'янецької наросвіти адресував листа заступникові наркома освіти УСРР А. Т. Приходьку: «Дорогий Товаришу Приходько! Ви пам'ятаєте, я просив Вас о перевод з Кам'янця. Цим листом я знова осмілююсь нагадати Вам про це. Я вже до того замучився в Кам'янці, що даліше моє перебування грозить мені до решти лишитися без нервів. Зі мною подібні історії, як з т. Самутіним в Винниці, з тою тільки різницею, що я не зі сторони свого апарату маю клопіт, а з Профспілками. На кождім кроці цькування, підтасовки, інсинуації. Я роботу вмію ставити і за Кам'яничину я не повстидаюся. Про це Вам можуть всі в апараті НКО [...] докладно сказати.

Хочу переїхати в яку-небудь округу бувшої Київщини (крім Бердичева) або Полтавщини. Буду працювати так, що Ви не пошкодуєте, що перевели.

З тов[ариською] пошаною і вітанням В. Гоца»⁷.

23 березня 1927 р. В. Гоцу перевели до м. Кременчука на аналогічну посаду старшого інспектора округового відділу народної освіти. Наступного року ротація наркомосівських кадрів привела Василя Пилиповича у крісло директора Житомирського (Волинського) інституту народної освіти. 23 жовтня 1928 р. новопризначений керівник інформував НКО УСРР у Харкові: «Повідомляю, що вчора (22/X) прибув до Житомира й вступив до виконання своїх обов'язків»⁸.

І на цій, новій для нього, керівній посаді Василь Пилипович виявив себе вмілим адміністратором, талановитим педагогом, який зумів згуртувати професорсько-викладацький та студентський колектив цієї волинської високої школи. Зрозуміло, що за нового директора потужний імпульс отримала й художня самодіяльність Житомирського ІНО, зокрема його хоровий колектив.

Край плідній діяльності В. П. Гоци на вітчизняній освітянській ниві поклали згортання «українізації» й репресії початку 1930-х років, що у першу чергу асоціювалися з діяльністю у республіці сталінського емісара П. П. Постишева. У вир репресій у сфабрикованій ГПУ УСРР «справі» так званої «Української військової організації» потрапив й керівник Житомирського ІНО.

3 серпня 1933 р. В. Гоца був заарештований у власному помешканні у Житомирі по вул. Карла Маркса, 46. Інкримінувалася йому «участь у контрреволюційній організації «УВО», що поклала собі за мету – повалення Радвлади на Україні»⁹. Вже через тиждень – 11 серпня – він пішов на руку псевдослідству, склавши покаянну заяву з «визнанням» власних неіснуючих «злочинів»: «Находячись співучасником контрреволюційної націоналістичної організації, маючи на протязі цілої низки літ за собою низку контрреволюційних, націоналістичних, дворушницьких вчинків, я, докладно збагнувши пропасть, в яку я таким чином попав, я сьогодні все це рішуче, з повним розумінням засуджую й прошу Колегію ДПУ дати мені можливість вернутися до трудового життя й тим самим надолужити там, де я нашкодив. Детальний опис моїх вчинків та фактів дам при дальшому слідстві»¹⁰.

Наступник М. Скрипника на посаді наркома освіти УСРР В. П. Затонський на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р., який був фактичним звітом – оглядом постишевського погрому української культури, доповідав високому партійному зібранню про гострий дефіцит педагогічних кадрів у республіці. З іншого боку, нарком освіти інформував присутню партноменклатуру, що вчителів старших класів готують 29 педагогічних інститутів УСРР. «Як ви думаєте, скільки директорів знято з роботи, заарештовано? – запитував Затонський. – З 29 директорів педінститутів за час мого перебування в Наркомосі (з лютого 1933 р. – Авт.) 11 чоловік знято з роботи, виключено з партії, більшість заарештовано»¹¹. Серед цієї «публіки», що позбулася посад «за допомогою» голови ГПУ УСРР В. А. Балицького, був названий наркомом й директор Житомирського інституту народної освіти Василь Гоца – один з тих, мовляв, «контрреволюціонерів» і «шкідників», що їх розставляв покійний М. Скрипник та його оточення (М. Яворський, О. Бадан та ін.) на керівних ділянках «педагогічного фронту»¹².

20 січня 1934 р. лікар санвідділку Київського обласного відділу ГПУ УСРР склав таку довідку, легітимізуючи відправлення засудженого до віддалених російських таборів: «Я, врач Ланцман, освидетельствовал арестованного Гоца Василя Филипповича и установил, что он болен ишиасом. Следовать в отдаленные края может»¹³. 14 лютого 1934 р. судова трійка при Колегії ГПУ УСРР оперативно розглянула «справу», ухваливши: «ГОЦА Василя Филипповича – заключить в исправтрудлагерь сроком на ПЯТЬ лет, считая срок с 3/VIII-33 г.»¹⁴.

Відтак вдруге у своєму житті В. Гоца не з власної волі помандрував до віддалених місць колишньої Російської імперії, але цього разу не на північ, а на південь – до Карагандинського поправно-трудового табору НКВД СРСР. У порівняно м'яких умовах цього виробничого табору Василь Пилипович не лише зустрів чимало знайомих земляків – уродженців Східної Галичини, а й дістав можливість і в місцях позбавлення волі сформувати співочий колектив, цього разу з бранців сталінського режиму.

У Карагандинському таборі НКВД СРСР засуджені галичани також трималися разом, утворюючи неформальне, але чітко окреслене табірне земляцтво. Як певна спільнота з виразними «антисовєтськими» настроями «проходять» вони й у повідомленнях таємних інформаторів. Так, в одному з таких «донесень» (від 19 травня 1935 р.) йдеться: «13.V. с. г. зав. лагерным музеем з/к ГОЦА (група ГАЛИЧАН, ст. 58, быв. чл[ены] УВО), быв. директор Житомирского института, прибыв с хором из Долинки [...], рассказал следующее: «Я получил письмо от своих студентов, которое цензура, по-видимому, не просмотрела, т. к. они пишут, что на Украине еще продолжают аресты украинской интеллигенции, а польский Мархлевский район совсем расформировали. Переселяют поляков на Днепропетровщину как ненадежных, а немцев с Украины тоже выселяют. Тех, которые ненадежные, в разные области подальше от границы, а менее надежных – просто в лагеря или в спецпереселенцы. С собой брать ничего не дают, кроме необходимой одежды. От жены тоже получил письмо, в котором она пишет, что устроилась работать в воинских частях в Житомире. Не знаю, как это ей удалось. Жена также описывает, что творится. Пишет, что чуть, то аресты и аресты. Одним словом, кошмар»...» (виділення наше. – Авт.)¹⁵.

Прочитований «сексотом» лист від житомирських студентів до свого колишнього директора засвідчує, що Василь Пилипович Гоца був гарним керівником, а його вихованці (принаймні частина з них) – людьми порядними, для яких арешт їхнього учорашнього професора української літератури був не лише незбагненим, але й не означав автоматичного переведення авторитетної для них людини до категорії табуйованих суспільних паріїв, будь-які контакти з якими раптово припинилися.

Вищезгадане переведення засуджених у сфабрикованій «справі УВО» уродженців західноукраїнських земель з відносно «комфортних» умов виробничого Карагандинського табору до сумнозвісних Соловків суттєво погіршувало їхнє становище й було пов'язане з загальним посиленням поліцейських заходів тоталітарної держави, «першопоштовхом» до чого стало убивство С. М. Кірова 1 грудня 1934 р.

Збереглося чимало енкаведистських матеріалів щодо реакції в'язнів-українців на посилення режиму щодо них, зокрема на відправку з інших таборів СРСР до Соловецького відділення ББК НКВД. Один з таких документів – агентурний меморандум Секретно-політичного відділення 3-ї частини 8-го Соловецького відділення ББК від 1 квітня 1936 р.: «Арешт і відправка з Караганди подіяли приголомшливо. Всі були обурені раптовим вилученням з роботи і терміною відправкою під конвоем у доволі важких умовах перевозки. Чутно було багато нарікань на адміністрацію Карлагу, на ГУЛАГ в цілому... У той же час давали поради... мовчати, потрібно бути обережним, бо всі розмови будуть кінець кінцем відомі органам НКВД.

Тоді почали співати... Організатором співу був Гоца. Першим помічником його – Ніколенко. Співали все народні пісні, всі галицькі пісні, релігійні, австрійські, польські, німецькі, чеські, угорські... Всі, крім російських. І крім революційних. Вийшло це випадково чи не випадково, але це факт»¹⁶ (виділення наше. – Авт.).

9 жовтня 1937 р. Особлива трійка Управління НКВД СРСР по Ленінградській області (протокол №83) розглянула серед інших й справу №103010-37 р. Оперативної частини Соловецької в'язниці ГУГБ НКВД СРСР на 134-х осіб – «українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну, шпигунську й терористичну діяльність в Україні, які, залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську, терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію «Всеукраїнський націоналістичний блок»...»¹⁷. Безглуздість цього обвинувачення очевидна з самого формулювання, підтверджується вона й тим, що нікого із 134-х в'язнів не допитували щодо належності до цієї «контрреволюційної організації». Усіх їх нашвидкуруч засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Власне кажучи, «засудження» як такого не відбулося, а було довільне рішення про вбивство цих (та й багатьох інших) осіб, яке ухвалив позасудовий орган – так звана Особлива трійка.

Аби сяк-так «легітимізувати» рішення про вищу міру покарання для соловецьких бранців, на них нашвидкуруч фабрикувалися «розстрільні» характеристики-довідки за двома підписами – начальника Соловецької в'язниці ГУГБ, старшого майора держбезпеки І. А. Апетера та його помічника, капітана держбезпеки Раєвського. Під час реабілітації у 1956 р. було швидко реконструйовано цю нескладну механіку повторного «засудження» в'язнів Соловків 1937 р. до страти: «На лиц, находящихся в заключении в Соловецкой тюрьме или Соловецких ИТЛ, предварительное расследование не производилось, а по агентурным материалам или справке по старому следственному делу выносилось на заседание Особой тройки, которая и выносила свое решение»¹⁸. Так, у довідці на Василя Гоцу стисло повідомлялося: «Находясь в лагере на о. Соловки, держится в группе однодельцев, среди которых высказывает клеветнические слухи о повальных арестах на Украине. До настоящего времени остается националистом, надеясь на «возрождение Украины», считает политику ВКП(б) великодержавной. Ведет контрреволюционные клеветнические разговоры об органах НКВД, говоря, что ГПУ имеет больше власти, чем ВКП(б)»¹⁹.

Дещо більше містилося у матеріалах таємного спостереження за в'язнем, де упродовж кількох років накопичувалися повідомлення таємних інформаторів – «сексотів». Зокрема, пильні «друзі чекістів» зауважували, що під час перебування у Карагандинському таборі В. Гоца нишком «з-під поли» давав читати товаришам по недолі книгу М. Костомарова «Руїна» (1879–1880), що на неї, мовляв, ласі усі «націоналістично налаштовані українці». Вважаючи себе безпідставно засудженим на підставі фальшивих обвинувачень, в'язень вважав своїм моральним обов'язком щороку писати заяви – оскарження до ЦК КП(б)У, без особливих надій на полегшення власної долі чи реабілітацію, аби «для історії лежав документ»²⁰.

Зрозуміло, що документи ці склалися на підставі агентурних повідомлень, вартість яких принаймні сумнівна. Але якщо навіть припустити, що погляди й висловлювання В. Гоци у цій тюремній атестації відтворено стовідсотково автентично, то й у такому випадку неможливо зрозуміти винесення смертного вироку людині за самі лише думки, переконання, висловлювання (хоча й необережні й незгідні з офіційною ідеологією).

Вищезгаданий список 134-х «українських буржуазних націоналістів» очолював М. І. Яворський. У ньому було чимало й інших західноукраїнських інтелігентів, а саме: В. В. Баб'як; О. І. Бадан-Яворенко; «член одеської групи УВО» Ф. В. Бардашевський (1891–1937) – в минулому офіцер австрійського війська, УГА та армії УНР; колишній депутат польського сейму Я. С. Войтюк; колишні члени Галревкому – М. Л. Баран та І. М. Сіак (водночас до страти засудили і його старшого брата Миколу Сіяка); В. П. Гоца – в минулому директор Житомирського ІНО; академік С. Л. Рудницький; професори П. І. Демчук та М. М. Лозинський; один з організаторів Легіону УСС, командир сотні й куреня у ньому Василь Федорович Дідушок (1889–1937) та його брати – Володимир Федорович (1897–1937) та Петро Федорович Дідушок-Гельмер (1889–1937); члени літературної організації «Західна Україна» В. І. Атаманюк-Яблуненко, М. Ірчан, М. А. Качанюк та М. К. Козоріс; колишній член політбюро ЦК КПЗУ М. Т. Косар-Заячківський; один з керівників скрипниківського НКО УССР К. Й. Коник; члени родини Крушельницьких – її глава Антін Володиславович, «сини петлюрівського міністра освіти» (мовою енкаведистських документів) – Богдан та Остап Крушельницькі; М. Г. Кузник (1895–1937) – в минулому директор Маріупольського інституту профосвіти; видатний вітчизняний театральний новатор Лесь Курбас; В. О. Олійник, Т. І. Репа, О. Г. Сарван, Є. Й. Черняк, М. Й. Ящун ..²¹

На кожного з 134-х «засуджених» по цій «справі» «українських буржуазних націоналістів» попередньо було складено лаконічну довідку-характеристику з переліком індивідуальних «контрреволюційних злочинів». Передрозстрільні атестації в'язнів-українців, зокрема галичан, хоча й побудовані на агентурних матеріалах, однак зафіксували надзвичайно цінні для майбутніх істориків роздуми репресованих в останній, найтрагічніший період їхньої біографії, і є вартісним джерелом для реконструкції менталітету наших репресованих земляків. Так, глузливо-зневажлива характеристика Ф. Бардашевським рядженого під українця Павла Постишева зайвий раз свідчить, наскільки однозначно-негативною була оцінка тогочасними українськими інтелектуалами цього сталінового поплічника, партноменклатурника-енкаведиста й патологічного українофоба. Нинішній історик України вже не сумнівається у великодержавній політиці червоної Москви в УСРР, а щодо масових

арештів 30-х років у республіці сучасній дослідник має незрівнянно докладнішу інформацію, ніж ізольовані на Соловках бранці тоталітарної системи, які послуговувалися випадковими й фрагментарними повідомленнями новоприбулих товаришів по недолі²².

Усіх їх убили 3 листопада 1937 р.

Тривалий час місце убивства першої, найбільшої групи соловецьких в'язнів (за списками жовтня 1937 р. 1.116 осіб – розстріляно 1.111), вивезеної з островів восени 1937 р., залишалося невідомим. Навесні 1996 р. з'явилися невизначні дані, що виконавець вироку (звичною мовою – «кат») – капітан державної безпеки Матвеев – був 1938 р. репресований нібито «за перевищення службових повноважень». Ознайомлення з його слідчою справою дозволило з'ясувати технологію масових убивств.

Отже, 16 жовтня 1937 р. заступник начальника Адміністративно-господарського управління УНКВД Ленінградської області, капітан держбезпеки М. Р. Матвеев отримав за підписом начальника Ленінградського УНКВД, комісара державної безпеки I рангу Л. М. Заковського письмову вказівку («предписание») такого змісту: «Предлагается осужденных Особой тройкой УНКВД ЛО согласно прилагаемых к сему копий протоколов Тройки за №№ 81, 82, 83, 84 и 85 от 9, 10 и 14 октября с. г. – ВСЕГО в количестве 1116 человек, содержащихся в Соловецкой тюрьме ГУГБ НКВД СССР, – РАССТРЕЛЯТЬ.

Для этой цели Вам надлежит немедленно выехать в г. Кемь и, связавшись с начальником Соловецкой тюрьмы ГУГБ – ст. майором госбезопасности т. АПЕТЕР, которому одновременно с этим даются указания о выдаче осужденных, – привести приговоры в исполнение согласно данных Вам лично указаний. Исполнение донесите – представив по возвращении акты»²³.

Приречених на смерть соловецьких в'язнів етапували морем до Кемі, звідти залізницею – до Медвеж'єгорська – й розміщували у слідчому ізоляторі Белбалттабору (розрахований був на одночасне утримання щонайменше 300 в'язнів). З ізолятора їх зв'язаними і майже цілком роздягнутими (вочевидь у країні бракувало й в'язнівського одягу, який треба було зняти з ще живих людей) на автомашинах доставляли на місце езекуції, що розташовувалося у 16 км від Медвеж'єгорська, в урочищі Сандормох, у пісчано-гравійному кар'єрі. Чоловіків на місце страти транспортували вантажівками, натомість жінок «галантні» енкаведисти підвозили легковими авто²⁴. За п'ять днів (27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 р.) М. Матвеев особисто (іноді за допомогою помічника коменданта УНКВД Ленінградської області Алафера) розстрілював щодня з револьвера 200–250 осіб згідно з чисельністю засуджених відповідним протоколом трійки (по одному протоколу щодня; основний «український» протокол – №83 – убивства 3 листопада 1937 р.)²⁵.

4 жовтня 1966 р. Військовий трибунал Прикарпатського військового округу, розглянувши протест військового прокурора Прикарпатського військового округу на постанову Судової трійки при Колегії ГПУ УСРР від 14 лютого 1934 р. та постанову Трійки УНКВД Ленінградської області від 9 жовтня 1937 р. щодо В. П. Гоци, з'ясував, що за наслідками перевірки дані про участь засудженого в антирадянських організаціях чи приналежність його до агентури іноземних розвідок не виявлені, а рішення 1937 р. про страту базувалося на необґрунтованому вирокі 1934 р. Відтак обидва вирокі щодо В. П. Гоци скасовувалися й «справи» припинялися «за відсутністю події злочину»²⁶.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. – 1990. – №8. – С. 75–86; Данилюк Ю. З. Заступник наркома освіти: О. Я. Полоцький // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 316–320; Рубльов О. С. Лідер «істориків-марксистів» України: М. І. Яворський // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 293–304; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – 176 с.; Рубльов О., Фельбаба М. О. І. Бадан-Яворенко – Учений секретар НКО УСРР, завідувачий сектором чужомовних словників «УРЕ» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 279–290; Даниленко В. М., Кузьменко М. М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу: Біогр. нариси. Севастополь – Донецьк, 2003. – 56 с.; Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К., 2003. – 302 с.; та ін.; 2. Гасай Є. Таємниця старої фотографії: [Василь Гоца] // Гасай Є. Не втомлюся шукати / Ред. Терноп. Книги Пам'яті. – Тернопіль, 1998. – С. 18–25; 3. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 138; Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у

загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 64, 130, 454–455, 475–476, 583; 4. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 64; 5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 1790. – Арк. 5; 6. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 1790. – Арк. 5 зв.; 7. Там само. – Арк. 7–7 зв.; 8. Там само. – Арк. 10; 9. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО) – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 12; 10. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 22; 11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 59 зв.; 12. Там само; 13. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 103; 14. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 107; 15. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1999. – Т. 3. – С. 226; 16. Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Шлях на Соловки // Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1998. – Т. 2. – С. 11–12; 17. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1997. – Т. 1. – С. 164; 18. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 24; 19. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 316; 20. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 316–317, 320; 21. Остання адреса. – Т. 1. – С. 164–166, 168, 170–176, 179, 183, 187–188, 190; 22. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 476–477; 23. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 1. – С. 32; 24. Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Львів, 2001. – С. 104; 25. Иофе В. Соловецкий расстрел 1937 г. // Остання адреса. – Т. 1. – С. 28–29; 26. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 433–434.

К.Л. Дабіжа

ОЛЕКСАНДР КОШИЦЬ – ДИРИГЕНТ, КОМПОЗИТОР, ЕТНОГРАФ

Чимало славних імен з великої літери, які прославили Україну і які заслуговують на гідне пошанування та пропаганду їх творчої спадщини, зберігає історія нашої культури. Чимало з них залишаються невідомими й досі, чимало лише за роки незалежності України повернулися із забуття або напівзабуття.

Одним з таких є ім'я Олександра Антоновича Кошиця (1875-1944), який належить до числа тих Митців, поява, якого в Україні, й за ласкою Бога поза її межами, нагадали світові про існування багатой української культури, а з нею й українського народу. Безмірне Кошицеве вміння розкрити душу свого народу перед слухачами світу відкрило народам українську духовну сутність та допомогло визначити український народ. Майстерним виконанням української пісні Олександр Кошиць зумів відкрити своєму народові його душу, щоб пізнав себе та став самотворчим¹.

Нині ми робимо перші кроки на шляху пізнання цієї постаті в історії національного та світового мистецтва та визначення її належного місця в ряду корифеїв української культури і провідну роль у цьому відіграли зарубіжні дослідники П. Маценко¹, М. Антонович², З. Лисько³. З вітчизняних музикознавців слід відзначити роботи Н. Королук⁴, О. Мінківського⁵. Однак творча спадщина О. Кошиця потребує більш фундаментальних та глибоких досліджень.

Метою даної статті є спроба подальшого вивчення життєдіяльності та творчих здобутків О. Кошиця, визначення його внеску в розвиток української хорової культури, вшанування його Україною.

Найбільш відомий та знаний О. Кошиць саме в такій області музичної творчості як диригентська, де його талант проявився найбільш яскраво та геніально. Плакаючи хоровий спів "а саррелла", що здавна був традиційним в Україні, він підніс його на ту висоту, яка дозволила О. Кошицю стати майстром світового рівня, визнаного не лише на своїй батьківщині, а й далеко за її межами.

Особливого значення мали його закордонні успіхи, тому що пропагуючи в світі українську музику, О. Кошиць тим самим пропагував українську національну ідею, відіграючи цим певну політичну роль, а відтак стаючи співзвучним нашому теперішньому часу. У зв'язку з цим неабияке значення мали багатотисячні англomовні видання його власних музичних творів, обробок народних пісень, де, окрім самої музики, містилися не лише коментарі до неї, але й дані про українську музику та про Україну зокрема.

Диригентський талант О. Кошиця суттєво впливав і на його власну композиторську діяльність, яка має виключно хоровий доробок, і найуспішнішу в ньому хорову "а саррелла". Його обробки народних, церковно-релігійних пісень мають власний композиційний стиль, що відрізняється тонким знанням хору, його виражальних та звукових можливостей. Підходячи до них не лише як композитор, а в першу чергу як диригент, як майстерний виконавець, О. Кошиць нерідко навіть музичну форму базував на розвитку звукових якостей та інших засобів виконавської сторони своїх творів. Незважаючи на це, вибрані твори композиторської

спадщини О.Кошиця довели свою високу мистецьку вартість та пройшли випробування часом. В першу чергу це стосується його церковно-релігійних творів.

Фольклорно-музична частина творчої спадщини митця менш відома. Численні записи народних пісень, зроблених О.Кошицем на Кубані та в інших областях України, безповоротно зникли. Тільки незначні фрагменти цієї праці опублікував свого часу М. Лисенко у своїх "Десятках" та сам Кошиць у сучасних своїх виданнях. Відомі в Україні лише дореволюційні видання обробок народних пісень О.Кошиця, зроблені видавцем Леоном Ідзиковським, а також, вже за радянських часів, збірка обробок українських народних пісень для мішаного хору під редакцією О.Міньківського. Основна ж їх частина, на жаль, загинула. На своє повне видання ще чекають наукові і популярні дослідження Кошиця, в основному з царини церковної музики.

Музикант працював в Україні тільки першу половину свого життя, а від 1919 року пропагував українську музику за кордоном. Тоді закордонні рецензенти неначе змагалися у доборі високих слів визнання мистецького таланту О.Кошиця та керованого ним хору, а через них і всієї України. Таких щедрих та захоплених характеристик з уст мистецьких кіл західного світу українці ще не чули.

Натомість у своїй батьківщині широкому загалу шанувальників хорового мистецтва довгий час ім'я О.Кошиця було майже невідомо. Як політичний емігрант митець аж до 1965 року стояв на особливому обліку, його твори не виконувалися, взагалі не згадувалося навіть його ім'я, так ніби він ніколи і не існував.

Збереження пам'яті і творчої спадщини О.Кошиця, особливо його церковно-релігійної творчості, стало обов'язком української еміграції. Якщо видання обробок народних пісень, хоч і у невеликій кількості, стало можливим у Радянському Союзі у 1965-1966 рр., то про видання музично-церковного доробку композитора, як ідеологічно чужого, навіть ворожого, не могло бути і мови. А це чи не найбагатша та найважливіша частина творчості О.Кошиця, пов'язана з його професійною освітою й особистими нахилами. Без знання і розуміння цієї складової не може бути розуміння його мистецької індивідуальності взагалі.

Олександр Антонович Кошиць походить із стародавньої родини священиків. Його батько Антоній Ігнатювич був довгий час священиком в с. Ромашках Канівського повіту на Київщині і там 12 вересня 1875 року народився його наймолодший син Олександр, майбутній музикант. Але незабаром, у 1877 р., о. Антоній переїхав до с.Тарасівки Звенигородського повіту і тут прожив 21 рік, аж до своєї смерті в 1898 році. Відтак родинним гніздом Олександра Кошиця була Тарасівка, ниви якої межували з кирилівськими, які колись босими ногами міряв молодий Т. Шевченко. „Це та земля, - згадує О.Кошиць, - де лунають найкращі в світі пісні, де чути найчистішу мову, де сяє найяскравіше між усіма сонцями сонце, яку вкрило найблакитніше небо; земля – свідок козацької слави; земля – де ходили гайдамаки з „святими ножами“; земля – з найкращими людьми на світі; земля... одним словом найкращий куточок на світі...”⁶ В Тарасівці формувався дитячий світогляд О.Кошиця, і саме тут він почув перші народні пісні від селян та вдома від батьків. Спершу Сашко ходив до сільської тарасівської школи, а потім від 1884 до 1890 року жив і вчився у бурсі в містечку Богуславі. Нині там розташований педагогічний коледж, в стінах якого плідно працює хорова капела ім. О.Кошиця під керівництвом Олексія Юзефовича.

У 1890 році 15-літнім юнаком О.Кошиць переїхав до Києва і вступив у духовну семінарію, де пробув шість років.

Добрий семінарський хор, що культивував здебільшого український репертуар включно з лисенківським, справляє на молодого Кошиця велике враження. Був в Семінарії також гарний оркестр майже симфонічного складу, були гарні скрипалі, челисти, кларнетисти. У „Спогадах” митця читаємо: „...це була якась природна консерваторія, без професорів, де постановка голосу передавалась по традиції, шляхом переймання гарної манери співу, а знання нот було також необхідне й самозрозуміле. Кожний семінарист був готовий прекрасний хоровий, а в більшості, і сольний співак, половина з них – прекрасні хорові диригенти”⁶. Крім того, Кошиць мав нагоду слухати першорядні київські церковні хори, як, зокрема, хор Софійського собору Якова Калішевського, хор Макаревича з Михайлівського монастиря, хор залізничників Москальова у Десятинній церкві і багато інших. Тоді вже Кошиць записував народні пісні, але, як сам зізнається, невдало, бо не мав належної музично-теоретичної підготовки. До цього ж часу належать і перші спроби в аранжуванні цих пісень для хору та виконання їх з товаришами-семінаристами. У 1893 році Кошиць особисто познайомився в Києві з Миколою Лисенком, показував йому свої записки й аранжування народних пісень. Лисенко прийняв його ввічливо, але на його композиторські спроби особливої уваги не звернув, натомість дав деякі поради щодо записування народних пісень.

Наукові записки

У 1896 році Кошиць закінчив Духовну семінарію і почав працювати на посаді учителя у с. Грузька, Київського повіту. Однак вчителювання було йому не до вподоби і він покинув цю працю та почав інтенсивно готуватися до вступу до Духовної Академії. У 1897 році після складання іспиту його прийняли до Духовної Академії в Києві, де він пробув чотири роки і був одним з її найсумлінніших студентів. В цей час Кошиць набував нових музичних знань, але його зростання як музиканта відбувалося не завдяки систематичній академічній науці, а здебільшого самотужки, через ознайомлення з репертуаром київських церковних хорів, концертів і опер. Надзвичайний талант О.Кошиця та його старанність не лишилися непоміченими, і у 1898 році, за пропозицією архімандрита Платона, О.Кошицю пропонують посісти місце диригента академічного хору Київської духовної академії, яким він керував три роки аж до її закінчення у 1901 р., і який, за спогадами П.О.Козицького, „...підняв надзвичайно високо з технічного та художнього боку”.⁷

Після цього О.Кошиць одружується і працює акцизним контролером на цукроварні в с. Нова Гребля на Бердичівщині. Не пробувши там і року, переїжджає на Кавказ і працює вчителем жіночої єпархіальної школи в м. Ставрополі. У той час тут жив обдарований диригент і композитор В.Беневський – учитель видатного майстра хорового мистецтва К.Пігрова. Спілкування й дружба з В.Беневським мали велике значення для О.Кошиця як у творчому, так і в людському плані. Їхнє листування тривало аж до смерті В.Беневського у 1930 році. За час дворічного перебування в Ставрополі О.Кошиць організував невеличкий чоловічий хор і давав концерти з мішаними російсько-українськими програмами, що дало підставу декотрим „добročинцям” написати листа до архієрея (в хорі поряд з аматорами співали і співаки Архієрейського хору), в якому О.Кошиць звинувачувався в політичній неблагонадійності та був представлений як український сепаратист та ворог Росії.

У 1903 році за рекомендацією М.Лисенка Кубанський відділ Російського Етнографічного товариства заангажував Кошиця для записування козацьких кубанських пісень. Три роки підряд /1903 - 1905/ О.Кошиць їздить в літні фольклорні експедиції по всій Кубані від станиці до станиці та записує близько тисячі надзвичайно цінних козацьких мелодій.

У жовтні 1904 році, недовго пробувши гімназійним вчителем у Тифлісі, О.Кошиць повернувся на постійне проживання до Києва.

Тут він отримує посаду вчителя співу в Духовній семінарії і диригента семінарського хору. Щоб здобути соліднішу музичну освіту, він записався до нововідкритої Музично-драматичної школи М.Лисенка на відділ композиції до проф. Г. Любомирського. При Школі існував невеличкий хор, що час від часу виступав з концертами; частиною програм диригував сам Лисенко, а частину доручав Кошицеві, який таким чином був водночас учнем Г. Любомирського з композиції і учнем-помічником М. Лисенка з диригування.

У 1908 році Кошиць стає ще й диригентом студентського хору Київського університету. З цим колективом О.Кошиць здобув своє артистичне ім'я. Хор з чудовим складом співаків та його талановитим диригентом швидко набули популярності. Саме у їх виконанні вперше прозвучав знаменитий „Щедрик” М.Леонтовича, а на змаганні київських хорів, що у 1909 р. проводились у оперному театрі з ініціативи губернських властей, хор О.Кошиця публікою був визнаний кращим.

В 1910 році Кошиць склав іспити і закінчив Музично-драматичну школу Лисенка. Як дипломну роботу той же студентський хор виконав тоді його хорову композицію "Черная туча" (на слова Апухтіна).

З 1912 по 1916 рр. О.Кошиць працює диригентом в театрі М. Садовського. Виступи з цим театром переважно у провінційних містах, іноді у вкрай несприятливих умовах, примітивний склад оркестру, недоукомплектований хор не давали змоги розгорнутися потужному мистецькому таланту О.Кошиця. Певні сподівання мав диригент на хор Київської опери, куди він був запрошений у 1916 р., але, не звикнувши до закулісних інтриг та атмосфери, що панувала тут, у 1917 р. О.Кошиць з радістю полишає роботу у цій установі.

В 1917 році, в час національного і державного відродження, Кошиць керує музичною частиною Драматичного Державного Театру в Києві. Недовгий час він був головою Музичного відділу при Міністерстві Мистецтв, працював також у Київській консерваторії як професор хорового співу. Згодом, коли була організована Українська Республіканська Капела, Кошиця призначають її диригентом. З цим хором у 1919 році О.Кошиць виїжджає за кордон і з великим успіхом гастролює по столицях майже всієї Західної Європи. Почалася подорож з Чехословаччини, далі були Австрія, Швейцарія, Франція. Віденська газета „Der Morgen” 16 серпня 1919 року писала: ”Враження від цієї музики таке, яке справляє на нас гомін природи. На

Україні народ творить не лише пісні, але й контрапункт. Ці пісні різноманітні на диво, різноманітні щодо ритму й щодо мелодійності. Щодо чистоти інтонації та точності гуртового співу наші найушлавленіші хори могли б багато чого навчитися від них". У 1920 році О.Кошиць концертував у Бельгії, Голландії, Англії, Німеччині, Польщі, а у 1921 році ще раз у Франції та Іспанії.

Після ліквідації Української Республіканської Капели О.Кошиць набрав новий хор і у 1922 році виїхав в концертне турне до Америки, де на нього чекав не менший тріумф, ніж у Європі. Спочатку подорож пролягла до США, а в 1923 році у Південну Америку, Аргентину, Уругвай, Бразилію, острови Барбадос та Тринідад. В сезоні 1923-1924 рр. О.Кошиць гастролює зі своїм хором по Канаді, Каліфорнії, Кубі і Флориді. Завдяки йому українська пісня вийшла на широкий світовий простір, завоювала серця мільйонів слухачів. У листі до В.Беневського О.Кошиць писав: "На концертах у „Торрео" в Мехіко-Сіті мене слухало в перший раз 32600, у другий – 36000, а в третій – 38000 чоловік".

Після припинення існування цього хору, аж до своєї смерті, О.Кошиць проживав здебільшого в США та Канаді. З 1925 року він інтенсивно займався композицією і добився видання частини своїх творів англійською мовою відомим Нью-Йоркським видавництвом M. Witmark & Sons. Ці видання розходилися великими накладками. Поза тим, він разураз брався за своє улюблене диригування, яке проходило завжди з великим успіхом, але, за браком матеріального забезпечення хористів, Маестро не міг мати постійного хору і тому його диригентська діяльність проходила з перервами. Визначними стали його концертні виступи з українським "Національним Хором" у 1926 — 27 роках, згодом (починаючи з 1936 р.) із "Злученим Українським Хором" околиць Нью-Йорку, "Слов'янським Хором" тощо. Крім диригентської, організаторської діяльності, митець займався композицією, записував свої думки та спостереження щодо національного фольклору й церковної музики, читав лекції з історії українського мистецтва, виховував молодь, багато зробив на громадській ниві (зокрема був одним із засновників Осередку Української Культури і Освіти у Вінніпезі). У трьох томах спогадів „З піснею через світ", де описуються поїздки по різних краях і землях, розповідається про труднощі, які весь час зустрічалися на творчому шляху хору та її диригента, про невдачі й досягнення – про все, що складає нелегке життя людини, котра цілком присвятила себе мистецтву, - О.Кошиць розкрився як вельми обдарований письменник.⁸

З нагоди 40-літньої музичної діяльності О.Кошиця та за значні заслуги перед національним та світовим мистецтвом Український Вільний Університет у Празі присудив майстрові вчений ступінь почесного доктора філософії. Гідна відзначення його діяльність і в Канаді, де він від 1941 року брав участь як викладач українських Освітніх Курсів у Вінніпезі, їздив з доповідями про Лисенка, концертував.

Помер Олександр Антонович Кошиць у Вінніпезі 21 вересня 1944 року.

Музична спадщина Олександра Кошиця, велика за своєю кількістю та глибока за якістю, забезпечує йому поважне місце в історії української музики. Його багатий талант, патріотизм, засвідчений перед усім світом, його віддане служіння українській музиці заслуговують на вдячність і пошану всієї України.

І у цьому сенсі на п'ятнадцятому році незалежності України нарешті зроблено перші кроки з гідного вшанування пам'яті видатного сина українського народу. Мовиться про Всеукраїнську хорову асамблею, яка була проведена 21-26 листопада 2005 р. саме з нагоди 130 річниці від дня народження О.Кошиця. Патронат цієї акції Міністерством культури, мистецтв та туризму України дають надію на те, що і на державному рівні зрозуміли значення цієї постаті в українській культурі та необхідності і важливості пропагування її творчої спадщини.

Протягом тижня в стінах Національної музичної академії України ім. П.Чайковського найкращі хорові колективи нашої держави представляли своє мистецтво. З концертними програмами, в яких обов'язковим було представлення і творів О.Кошиця, виступили хори з усіх регіонів України – від західних до східних. Символічно, що усі концерти проходили в річницю Помаранчевої революції і постать Олександра Антоновича Кошиця стала в музичному середовищі тим об'єднуючим началом, яке є таким необхідним нашому суспільству в ці історичні дні.

Отже, творчий внесок та життєвий шлях Олександра Антоновича Кошиця – визначного українського хорового диригента, композитора, етнографа, письменника та

громадського діяча – є прикладом вірного служіння українському мистецтву, розвитку національної хорової культури, що повинні стати об'єктом докладного вивчення та популяризації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Маценко П. Засади творчості О.Кошиця. – Вінніпег, 1950.- С.8; 2. Антонович М. Кошиць Олександр Антонович – композитор церковної музики і диригент. – Вінніпег, 1975. – 257 с; 3. Кошиць О. Релігійні твори. За редакцією З.Лиська. – Нью-Йорк, 1970. – 730 с; 4. Корольок Н. Корифеї української хорової культури ХХ століття. – К., 1994 – С.81-108; 5. Кошиць О. Українські народні пісні для мішаного хору. За редакцією О. Мінківського. – К, 1966. – С.5-8; 6. Кошиць О. Спогади. – К., 1995. – С.15-36; 7. Козицький П. Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування. – К., 1971. - С 101-102; 8. Кошиць О. З піснею через світ (Подорож Української республіканської капели). – К., 1998.- 319 с; 9. Зайцев П. Пісень дивних чарівник// Музика. – 2001. – Січень-квітень. - №1-2. – С.22-25; 10. Зьола М.М., Зьола М.Й. Грамзаписи хорів Кошиця// Музика. – 2001. – Січень-квітень. - №1-2. – С.25-27; 11. Ємець О. Згадуючи славних // Музика. – 2001. - Травень-червень. - №3. – С.29; 12. Митці України. Енциклопедичний довідник. За редакцією А.Кудрицького. – К., 1992. – 846 с.

О.В. Гуменюк

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ ЕВОЛЮЦІЇ У ВЗАЄМИНАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ЗІ СТАЛІНСЬКИМ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ще й сьогодні, після 60-річчя завершення Другої світової війни, не згасає полеміка навколо питання про характер відносин між радянською владою та населенням західноукраїнських земель. Чи справді вересень 1939 року був для західних українців золотим, чи може насправді був окупацією і грабунком? Важливим є історичний аналіз еволюції взаємин між західноукраїнською спільнотою та радянським тоталітарним режимом.

Події 1939-1941 рр. в Західній Україні привернули увагу радянських і зарубіжних істориків. Найбільш ґрунтовними і значною мірою підсумковими є праці В.Ковалюка, М. Рудницької, О.Рубльова та Ю. Черченка, Б. Яроша.

“Те, що... наші війська вступають до Західної України й Білорусії, мною, наприклад, було сприйняте з почуттям беззастережної радості, - характеризував тогочасні свої емоції відомий радянський літератор К. Симонов. – Треба уявити собі атмосферу всіх попередніх років, радянсько-польську війну 1920 року, наступні десятиріччя напружених відносин з Польщею, осадництво... спроби колонізації українського й особливо білоруського населення... Загалом, якщо пригадати всю ту атмосферу, то чому ж мені було тоді не радіти тому, що ми йдемо звільняти Західну Україну й Західну Білорусію? Йдемо до тієї лінії національного розмежування, яку колись, в двадцятому році, вважав справедливою... навіть... лорд Керзон, й про яку згадували, як про лінію Керзона, та від якої нам довелося відступити тоді... Те, що відбувалося, здавалося мені справедливим.»¹.

Говорячи про те, що республіканська і місцева радянська адміністрація на загал нехтували регіональними особливостями, усталеними звичаями та традиціями населення Західної України, заради справедливості не можна не згадати один документ, цікавий насамперед своєю унікальністю. Йдеться про постанову ЦК КП(б)У від 24 грудня 1940 р. під нейтральною назвою “Питання західних областей УРСР”. У ній робиться спроба пом'якшити негативний вплив Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. “Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень та про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ” на населення Західної України з урахуванням його національних та конфесійних особливостей і нетривалості знайомства з “радянським способом життя”. Тут говорилося: “Просити ЦК ВКП(б) дозволити не притягувати до відповідальності в порядку Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 року тих робітників і службовців польської національності західних областей України, які не вийдуть на роботу 25 та 26 грудня 1940 року, й тих робітників і службовців – українців та росіян західних областей, в тому числі Чернівецької та Ізмаїльської областей, які не вийдуть на роботу 7 та 8 січня 1941 року”².

Отже, чи не єдиний раз католики й православні Західної України за радянської доби її історії мали можливість святкувати Різдво ледь не з санкції ЦК КП(б)У.

В цілому наслідки «радянзації» духовного життя у Західній Україні були неоднозначними, суперечливими. З одного боку, здійснювалося чимало позитивних змін. Так, на цей регіон поширилися досягнення СРСР у галузі загальної освіти населення. Завдяки державній політиці українська мова та культура зайняли належне їм місце, потіснивши привілейовані раніше польську мову й культуру. Проте плата за це виявилася надзвичайно високою. Тотальний контроль з боку держави і диктат однієї офіційної ідеології спричинили неприродну одноманітність у духовній сфері, позбавивши її внутрішніх сил для саморозвитку. Не тільки польська, а й українська та єврейська культури в Західній Україні зазнали значних втрат, оскільки радянська влада, створивши сприятливі умови для розвитку одних — за її уявленням прогресивних — елементів цих культур, нещадно нищила всі інші.

Як свідчать численні спогади, у свідомості мешканців Західної України закарбувалися і позитивні, й негативні враження про радянські порядки в 1939—1941 рр. Це відчуття подвійної реальності було притаманне соціально-психологічній атмосфері того часу³.

Сильний вплив на свідомість західноукраїнського населення справляв культ соціальної рівності, що випливав із самої суті комуністичної ідеології. В результаті встановлення радянської влади впала більшість соціальних перебірок, які раніше обмежували соціальну мобільність. Перспектива дістати вищу освіту, зробити кар'єру, посісти високу соціальну позицію стала доступною для дуже широких верств населення. Й якщо реакція консервативної, раніше привілейованої частини суспільства на ці зміни була різко негативною, то молодь, особливо української та єврейської національності, вихідці з бідніших верств сприймали цю зміну з великим ентузіазмом.

Незвичним досвідом для населення Західної України, раніше дуже чітко поділеного на національні громади, була стрімка інтернаціоналізація різних сфер життя. Радянська влада всіляко домагалася усунення бар'єрів між людьми різних національностей. Методи, які застосовувалися при цьому, були, звичайно, далекі від демократичності. Ліквідуючи елементи громадського суспільства, держава заборонила у тому числі й будь-які об'єднання за національною ознакою. Державні ж установи з особливою ретельністю комплектувалися на багатонаціональній основі. При цьому безнастанно підкреслювалася абсолютна рівність представників різних націй і малося на увазі, що національна ознака взагалі не має ніякого суспільного значення. Вихователька дитячого садка, українка, роздратовано згадувала про практику в своїй професійній сфері: «В ім'я цієї «дружби народів» перемішали дітей різних національностей і на місці дотеперішніх однонаціональних садків створили різнонаціональний балаган»⁴.

Слід також наголосити, що з точки зору історичної перспективи найважливіші зрушення в свідомості людей були пов'язані із започаткованим у 1939—1941 рр. процесом інтегрування Західної та Східної України. «Об'єднання всіх українських етнічних територій мало глибокий психологічний і культурний вплив на розділених до того часу українців,— писав канадський українського походження історик О. Гарус.— Інтеграція й асиміляція західних українців у радянську систему з їхньою відмінною політичною, культурною та релігійною спадщиною виявилася, всупереч волі режиму, процесом двобічним.

В той час, коли керівництво радянської держави робило вигляд, що піклується про захист прав радянських громадян, воно уже у першій половині 30-х років скасувало гарантії прав особи в кримінальному судочинстві. Під час допитів слідчі застосовували до арештованих страшні методи слідства: погроза зброєю і побиттям; ставка віч-на-віч із фальшивими свідками; «голодний» приділ харчів; харчування оселедцями та позбавлення води; притискання дверима пальців на руках і ногах; замкнення до труни, в якій в'язень не має опори для ніг; стояння струнко декілька годин; карцери-ізолятори; по команді вставати і сідати протягом довгих годин; сидіння на ніжці стільця, перекиненого догори ногами; 72-годинна стійка (під наглядом) з випростаними вбік руками тощо.

Подібні методи слідства призводили до того, що тортуровані люди називали гурт своїх знайомих, які ніби з ними належали до контрреволюційної організації; їх заарештовували, а ті, в свою чергу, називали інших знайомих і т.д. Отже, коло весь час поширювалося, а масові арешти відбуваються за принципом: «краще арештувати 100 осіб невинних і заслати їх до концтаборів, ніж залишити невиявленого і неарештованого одного контрреволюціонера». Кожний, кого арештовували, наперед знав, що його засудять до ув'язнення в концтабори, лише не знав, на скільки років. Більшість з них не витримували фізичних і психічних методів допиту і вигадували для себе такі злочини, з яких навіть слідчі сміялися, але до протоколу зізнання їх заносили. Наприклад, А.Вайсберг описує, як велика група харківських студентів під впливом моральних та фізичних тортур призналася, що нібито готувала терористичний акт проти Станіслава Косіора. Студенти перебували дуже довго під

слідством, а за той час і Косіора було оголошено ворогом народу. Тоді НКВС запропонувало їм признатися, що вони готували атентат не на Косіора, а на Кагановича⁵.

Сталінський тоталітарний режим безжально винищував усіх, хто чинив опір або був потенційним противником його політики в Україні. Найтяжчих втрат зазнали українське селянство і національна інтелігенція. Це було наслідком цілеспрямованої політики, яка мала на меті ліквідацію проявів українізації, позбавлення українців історичної пам'яті, нейтралізацію їх устремлінь до самостійного національно-державного і культурного життя. Замість безкласового соціалістичного суспільства з високоефективною економікою, ідеальним політичним ладом – “радянською демократією”, гармонією в міжнаціональних відносинах, народи СРСР отримали небачений раніше вид тиранії, новий виток тотальної русифікації. Та вражав, і навіть деякою мірою викликав сміх той факт, що нова влада абсолютно нехтувала правами людини як громадянина і, що не менш важливо, як власника. Прикладом може слугувати лист Львівського Обласного Виконавчого Комітету до гр. Гонцяжа, у якого радянські військові забрали особисті речі, які він купив за власні кошти у польських офіцерів: “У відповідь на Ваш лист, якого Ви надіслали на ім'я тов. Сталіна, роз'яснюємо. Речі, які Вам були надані польськими офіцерами (сідла, паски та далековид /бінокль/) є речі військові і повинні бути повернені до війська. Отже, коли у Вас їх відібрали, то це не є грабунок, а законні дії наших військових частин”⁶.

Даний лист наштотує на думку, а чи не було принесено ці нахабно відібрані речі як військовий трофей радянської армії. Цілком ймовірно..

Лише політичним режимом – і саме ним – були обумовлені масові репресії, які склали, якщо відволіктися від війни, друге джерело людських втрат у 30-40-х роках. Причому, якщо у відношенні голоду ще можна, хоч і з неповною вірою, припустити, що його смертний розмах був непередбачуваним наслідком якихось прорахунків, що тут не було початкового наміру до знищення, то щодо репресій такого аж ніяк неможливо допустити. Репресії завжди за мету мають смерть або позбавлення волі багатьох людей. Їх грандіозне розширення в 30-40-х роках виходило з тиранічної природи сталінського режиму прямо і безпосередньо. Без масових репресій режим такого типу просто не міг існувати протягом довгого часу.

Загальне число людей, чий долі були загублені або зламані репресіями, як і число голодуючих, вимірюється мільйонами. Заради об'єктивності слід відзначити, що втрати від голоду вимірюються числом смертей, тоді як оцінюючи підсумки репресій зараз можна говорити лише сумарно про всіх, хто постраждав – і загинув, і тих, хто, пройшовши муки арешту, врешті залишився живим.

Не менш важливим є й те, що змінився соціальний склад населення України, зросла чисельність робітників, службовців. Характерно, що міста в ті часи зростали переважно за рахунок місцевого українського населення. І, як наслідок, переміщення людей з одних соціальних груп до інших супроводжувалося швидкою ломкою їх психології, способу життя, втратою усталених традицій, які вироблялися століттями. Ці процеси були наслідком прямого насильства влади і тому сприймалися мільйонними масами, особливо примусово пролетаризованим сільським населенням, болісно.

Не можна не згадати й про той факт, що Сталін нав'язав радянському суспільству тезу про загострення класової боротьби в СРСР в ході будівництва соціалістичного суспільства. Це положення органічно доповнювалося іншим – про наявність в радянських республіках “ повзучих ” націоналістичних ухилів. Теза про загострення класової боротьби стала теоретичною підставою для розгортання боротьби з будь-якими проявами інакомислення в суспільстві і партії, обґрунтування масових репресій в країні, нагнітання істерії страху аби паралізувати волю народу до опору.

Сплав суперечливих почуттів і настроїв, утворених у роки терору, - одна з важливих причин довготривалості й міцності культу Сталіна. Інакше кажучи, між терором і культом Сталіна був і прямий, і обернений причинно-наслідковий зв'язок. Зрозуміло, що за інших обставин культ того чи іншого керівника зовсім не веде автоматично до масових беззаконь і репресій. Багато залежить від людини, наділеної надзвичайними повноваженнями. Та будь-яке здорове суспільство не може існувати в таких умовах, коли єдиною гарантією не лише прав, а й самого життя його громадян слугують особисті якості керівника держави. І, як наслідок діяння практики сталінізму в радянському суспільстві, швидко танули ряди інтелігенції, здатної до критичного мислення. Натомість дедалі більше з'являлося представників “розумової праці”, що підміняли громадянську позицію та професіоналізм показною “ідейною відданістю”, вражені вірусом кар'єризму і пристосовництва, вони значною мірою сприяли становленню адміністративно-командної системи управління країною,

утвердженню сталінщини. Однак при всіх збоченнях сталінщини радянська присутність у Західній Україні якимось парадоксальним чином не залишала однозначного відчуття окупації та гноблення.

Якщо ж говорити про взаємини між населенням західноукраїнських земель і владою Країни Рад, то вони були двоетапні. Перший етап відносин характеризувався як обнадійливий і піднесено-героїчний: будувалися плани про вільне ведення сільського господарства, коли «Вся земля селянам», обмірковувалися наміри щодо розширення меж використання української мови та й власне самої українськості, намічались перспективи піднесення культурного, соціально-економічного рівня. Другий же етап співіснування жахав своєю безвихіддю (звичайно, не всі так думали, проте...) заборонялося все не радянське, російська мова ставала дедалі «головнішою», дійшло навіть до того, зі збірника М. Рудницької, що одягатися потрібно було якомога простіше: «...наш зверхній (зовнішній – О. Г.) вигляд почав сіріти, ми почали менше дбати за обстанову хати, наші чоловіки перестали носити краватки, ми закинули капелюхи і зав'язували голову хустиною. Навіть біла скатерть на столі в ідальні була для наших советських співмешканців доказом того, що ми «агенти капіталізму»⁷.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. - К., 1994. – С.184; 2. Там само. – С. 202; 3. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України // УІЖ – 1993 - №2. – С.15; 4. Там само. – С. 14; 5. Вайсберг; 6. ДАЛО.- Ф. Р – 221.- Оп. 1.- Спр. 220.- Арк. 65-66; 7. Рудницька М. Західна Україна під большевиками.- Нью-Йорк, 1958. – 82 с.

І.В. Мазило

ТРУДОВИЙ ПОДВИГ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1943-1945 РР.)

Залізниці України в роки Великої Вітчизняної війни були "судинною системою", яка сполучала фронт з тилом. Від їхньої чіткої роботи значною мірою залежали як успішний наступ армій, так і відбудова народного господарства у визволених районах.

Досвід бойових дій 1943-44 рр. в Україні продемонстрував великий вплив транспорту на їхній перебіг. У визвольних боях на українській землі брали участь війська шести фронтів, 28 загальновійськових, 6 танкових, 7 повітряних армій, Чорноморський флот, три військові флотилії, що склало біля половини живої сили і бойової техніки діючої армії¹. Тому для забезпечення наступальних операцій тільки на території Правобережної України залізничникам знадобилося в січні-лютому 1944 р. відправити 78 тисяч вагонів з військовими і вантажем на Сталінську дорогу і біля 100 тис. вагонів на Південно-Західну. В березні-квітні місяці цього ж року на Вінницьку, Південно-Західну і Ковельську дороги поступило більше 200 тис. вагонів. Для проведення бойових операцій по звільненню Криму знадобилося підвести 33 тис. вагонів з вантажем. В період проведення операцій в західних областях України залізничники Ковельської і Львівської доріг доправили 140 тис. вагонів з військовим спорядженням².

Неабияке значення транспорту було обумовлене ще й природним фактором - ранньою весною 1944р. Про останнє наголошує у своїх спогадах Герой Радянського Союзу, генерал армії П.Н. Лашенко: "Вранці четвертого березня 1944 року війська 60-ї армії перейшли в наступ, в напрямку Тернополя. Марш проходив в неймовірно тяжких умовах.. Дороги починаючи з Білогір"я..так розвезло, що усі йшли погрузнувши по коліна в густій, невилазній багнюці. Чорна як дьоготь і важка як свинець, вона пудовими шматками липнула до чобіт й шинелей. Тяжка військова ноша нагинала до землі й люди через силу, вистромляли ноги з липкого місива, щоб зробити черговий крок.. З наступом ночі температура різко падала. Мокрі, забруднені шинелі і ватники покривалися льодом.. З коней звисали борульки. На холоді багнюка гусли і колеса переставали крутитися. Тому, в даному конкретному випадку неабияку роль відіграла залізна дорога Одеса-Львів, за яку йшла жорстока боротьба.. Гітлер навіть видав спеціальний наказ, яким забороняв здачу цього важливого стратегічного і залізничного вузла м. Тернополя. Німці для підсилення своїх позицій використовували два бронепоезди. Також з під м.Умань були перекинуті дев'ять танкових й шість піхотних дивізій³.

Залізничникам також необхідно було доправити мільйони тонн авіаційного, танкового і автомобільного пального. Вага однієї заправки загальновійськової армії збільшилася в порівнянні з 1941 р. в три рази. Приблизно в 10 разів по відношенню до 1942 р. і вдвоє по відношенню до 1943 р. вирости на кінець війни витрати пального у фронтових наступальних операціях. Більшість пального

була видобута з нафти східних регіонів колишнього СРСР, Північного Кавказу і Азербайджану. Для його доставки на фронт використовувався, в першу чергу, залізничний транспорт. Тільки для забезпечення наступальних дій 2-го і 3-го Українських фронтів по знищенню групи армій противника - "Південна Україна", в районі міста Кишинєва залізничникам знадобилося створити запас пального біля 80 тис.тонн⁴.

Перекидка великої кількості військ з одного району дій на новий стратегічний плацдарм витікала з природи минулої війни. За цих умов збільшилися вимоги до залізничників, які обслуговували фронт. У південно-східних районах України на дільницях доріг Бахмач-Ніжин, Прилуки-Ніжин залізничники добилися збільшення пропускної здатності з 6 до 22 пар ешелонів на добу⁵. Був збільшений їх пропуск через станції Ново-Айдар, Куп'янськ, Люботин, Павлоград. На темпи військових перевезень вплинуло і введення до ладу великих залізничних вузлів міст Ворошиловграда, Запоріжжя, Кременчуга, Знам'янки. Військам Воронежського фронту техніку й спорядження доставляли залізничники Південно-Донецької магістралі. В райони вивантаження з 10 серпня по 10 вересня 1943 р. було направлено 37,5 тис. тонн вантажів⁶. Був збільшений потік вантажів для військ Центрального, Воронежського й Степового фронтів, що наступали на 800 кілометровій ділянці від Лоева до Дніпропетровська. Працівники сталених магістралей здійснювали перекидку 60-ї армії (25 тис. осіб з артилерією й іншою технікою) на Лоевському напрямку. Вона була здійснена на 120-кілометровій дільниці. Для цього знадобилося 24 години, замість запланованих 36⁷. Як наслідок, подолавши Дніпровську водну перешкоду, радянські військові частини вийшли в тил київському угрупованню ворога.

В період проведення боїв за Київ залізничники надали допомогу частинам резерву Головного командування в перебазуванні сил з Букринського плацдарму на Лютижський. Тому успішне проведення Київської наступальної операції багато в чому залежало від дій транспортників. Залізничники були поставлені перед необхідністю забезпечити широкий фронт робіт. У вересні місяці 1943 р. були введені в експлуатацію залізничні шляхи Ніжин-Прилуки-Золотоноша, 643 кілометри головних шляхів, 124 вузькоколіїних⁸. Також транспортні магістралі були впритул підтягнуті до р. Дніпро. Доставка вантажів тим самим була збільшена. Так, діюча на напрямку головного удару 39-а армія переважила сили ворога по чисельності піхоти у 3, кількості гармат-4,5 танків - 9 разів, тим самим були створені сприятливі умови для військ 1-го Українського фронту по звільненню 6 листопада 1943 р. м. Києва⁹. Усього в період проведення боїв за р. Дніпро на території Лівобережної України військовими спецформуваннями і залізничниками республіки було поставлено на службу фронту 2 тис. кілометрів шляхів¹⁰.

Нарощування темпів військових перевезень залежало від загальної ситуації на транспорті. Тому відбудова шляхів і мостів була важливим стратегічним фактором. Варто зауважити, що вивченню і узагальненню підлягає подвиг залізничників по масовому відновленню мостів і надводних переходів через великі й малі ріки України: Сейм, Дніпро, Сіверський Донець, Сож, Десну, Прип'ять, Буг, Дністер, Прут, Сян, Уж, інші, що мало неабияке значення для збереження і нарощування темпів наступальних операцій. На території, яка була під німецькою окупацією, виявилися пошкодженими залізні дороги, мости, усі телеграфні лінії зв'язку, шосейні дороги і аеродроми¹¹. Були виведені з ладу 5,6 тис. залізничних мостів¹². Відновлення роботи транспорту й функціонування мостових надводних переходів особливо було важливо в зоні дії фронтів. На перших порах відбудови залізничники зустрічалися з величезними труднощами. В першу чергу це відсутність кваліфікованих кадрів. Тому велику частину робіт виконували спеціалізовані військові формування залізничників. Показовими у цьому відношенні були дії шляховиків 1-ї гвардійської залізничної бригади по забезпеченню відновлювальних робіт в Донбасі. Через річку Мокра Московка міст довжиною 121,5 км., висотою 28,5 метрів почали споруджувати 2 листопада 1943 р. за умов повного його руйнування¹³. Ввід його в експлуатацію мав забезпечити рух поїздів у сторону Криму. Особливо потребували матеріального поповнення війська 4-го і 3-го Українських фронтів. Роботи розпочалися з видалення зруйнованих пролітних конструкцій, під артилерійсько-мінометним вогнем противника. Проводили їх війська 2-го мостового батальйону. Сержант 20-го мостового батальйону І.І.Горбунов, перебуваючи на висоті 28 метрів, не переставав здійснювати роботи по демонтажу пошкодженої конструкції. І замість запланованих 6 одиниць вирізав 13¹⁴. Не менш складно було встановити 15-тонні рами на висоті 17 метрів. Із цим завданням гвардійці справилися¹⁵. Під час робіт одна з рамних конструкцій через поводження металевого тросу зависла в повітрі й мала обвалитися в річку. Старший сержант В.Н. Гольцов, піднявшись по опорі на 28 метрову висоту, замість перебитого тросу укріпив додатковий, що дозволило без зриву продовжувати роботи¹⁶. На

правому березі річки додалися й труднощі з розмінування берега й мостових опор. Гвардійці-залізничники, долаючи труднощі, перший поїзд з військовим спорядженням пропустили через міст 22 листопада 1943р.¹⁷ Матеріальне забезпечення військ 3-го і 4-го Українських фронтів було значно покращене.

Важливими були роботи бригади по відновленню мостового переходу в районі м. Запоріжжя протяжністю 10,9 кілометрів через ріки Новий і Старий Дніпро¹⁸. Розпочати роботи заважала велика руйнація цього мостового переходу. Була сильно зруйнована плотина Дніпрогесу. Прийняли рішення будувати заново тимчасовий перехід через р. Новий Дніпро, острів Хортицю і південну частину р. Старий Дніпро. Вдруге гвардійцям-залізничникам довелося будувати такий великий постовий об'єкт. Особливо заважали наявні мінні поля на острові Хортиця. Складність полягає ще й у тому, що в січні місяці 1944 р. почалася відлига. Температура повітря піднялася до + 4-8 градусів. Танув сніг. Пішли дощі. Почалося бездоріжжя¹⁹. На допомогу прийшли цивільні залізничники й місцеве населення, з яких було сформовано 12 робітничих батальйонів чисельністю 500 осіб кожний²⁰. Нарощувати темпи робіт заважав сніг з дощем. Перша черга цього мосту була здана в експлуатацію 22 лютого 1944 р., що мало особливе значення на період, коли йшли напружені бої військ 3-го Українського Фронту з німецькими загарбниками на Правобережній Україні²¹. Для нарощування темпів наступальних операцій на території останньої велике значення мало будівництво мосту в районі станції Дарниця поблизу м. Києва. Військовою радою 1-го Українського фронту були встановлені терміни його будівництва - залізничники доставили 5 тис. куб. метрів лісоматеріалів, більше 1000 свай, 150 тонн металевих поковок²². З метою інтенсифікації відбудовчих робіт було мобілізовано 6000 осіб різних спеціальностей з числа осіб цивільного населення²³. Тому роботи велися цілодобово. Інша частина залізничників й місцевого населення були зайняті спорудженням іншого висоководного Подольського мосту довжиною 1195 метрів. Для цього необхідно було забити 2146 опор, встановити проміжні конструкції вагою більше 200 тонн, відсипати біля 100 тис. кубічних метрів ґрунту. Роботи були розпочаті 15 грудня 1943 р. і завершилися 20 лютого 1944 р.²⁴ На спорудження залізничного мосту в районі Києва було витрачено 48 тис. людиноднів або ж 45,4 людинодня на один погонний метр мосту. Середній темп відновлення склав 81,5 погонних метрів на добу²⁵. В цілому, при допомозі спец формувань НКШС на київському відділенні Південно-Західної залізниці до 15 січня 1944 г. було побудовано 37 великих і малих мостів²⁶. Спорудження мостів дозволило збільшити темпи відновлювальних робіт в цілому на залізниці.

У 1943 р. в роботі залізничного транспорту України відбувся значний перелом. Це було пов'язано з визволенням значної частини території від німецьких загарбників, які відступаючи, піддали транспорт нищівному руйнуванню об'єм, яких сягав значних розмірів. Тому була розпочата титанічна робота по його відбудові, специфіка якої полягала у тому, що територія України, на відміну від прифронтових районів СРСР, повністю була окупована. Тому й ступінь руйнувань на транспорті був дуже високий. В першу чергу доводилося здійснювати відбудовчі роботи на основних напрямках при максимальній концентрації зусиль залізничників, спеціальних військових формувань, місцевого населення. Першочергові відбудовчі роботи першої половини 1943 р. були здійснені в межах Ворошиловградської області, в другому півріччі – на території інших областей Лівобережжя. На початку березня 1943 р. радянські війська звільнили в межах Ворошиловградської області 40 міст і залізничних станцій, а також Північно-східні райони Сталінської /нині Донецької області/. За 50 днів залізничники разом з місцевим населенням на Північно-Донецькій магістралі відновили 700 кілометрів головних шляхів, мостові переходи, лінії зв'язку. З початку вигнання німецьких військ і до вересня місяця 1943 р. в межах Ворошиловградської області було відновлено 1104,1 км. головних шляхів, 6 великих мостів, 21 середній міст, 68 малих мостів, 800 стрілочних переводів²⁷.

До 10 травня Донбас був повністю зв'язаний залізничною сіткою з багатьма регіонами країни. Це дало змогу в період боїв за Донецький край військам Південного і Південно-Західного фронту з 10 серпня по 10 вересня відправити призначенням на Північно-Донецьку дорогу 37,5 тис. вагонів вантажів²⁸. При визволенні областей Правобережної України відновлювальні норми залізничних шляхів мали скласти 8 кілометрів, на практиці такі норми наближалися до 11-12 кілометрів на добу²⁹.

Також транспортна галузь стала одним з джерел матеріально-технічного постачання відбудови і нарощування виробничого потенціалу в промисловості й сільському господарстві. Так, в силу визволення території України значна увага була приділена органам державного і партійного керівництва відродженню Донецького вугільного басейну. ДКО двічі, 26 лютого і 22 жовтня 1943 р. розглядав питання про заходи допомоги по відновленню вугільної промисловості й шахт Донбасу³⁰. Був визначений об'єм робіт на четвертий квартал 1943 і весь 1944 роки. Було намічено відновити

діяльність 209 шахтних стволів загальною протяжністю 55400 метрів, відкачати 117 млн. тонн води³¹. Допомогу шахтарям надали залізничники. Вони доставили з усіх районів країни обладнання, машини, інструменти, матеріали. З Куйбишевської області ними було вивезено 53 вагони з шахтним обладнанням, з Кузбасу – 23 вагони³². Як наслідок до 1 січня 1944 року було введено в експлуатацію 15 великих шахт з добовою нормою виробітку 5 тис. тонн й 16 малих шахт³³. Це дозволило в короткі терміни відродити вугільну галузь Донбасу. Якщо у 1943 р. було добуто 4,3 млн. тонн вугілля, то у 1944 р.-21 млн. тон, а в 1945 видобуток вугілля виріс до 38,4 млн. тон, що значно вплинуло на формування паливного балансу країни³⁴. Таким чином шахтарі Донбасу добували 17 відскіків усього річного видобутку палива в СРСР, в 1945 р. цей відсоток склав 26,7³⁵. Доставляли його до місць призначення залізничники. З 1 по 25 квітня 1943 р. на Південно-Донецькій залізниці було відвантажено 1440 вагонів, або 28639 тонн вугілля.

Залізничники сприяли відродженню енергетичних потужностей металургійної й хімічної промисловості. Ними було поставлено заводу "Азовсталь" устаткування вартістю 98,3 млн. крб³⁷. Також транспортники виконали постанову ДКО від 6 березня 1945 р. і перевезли на промисловий майданчик Лисичанського азототукового заводу обладнання німецького хімічного комбінату "Хайде Брек", вартість обладнання якого становила 20 млрд. крб. золотом. На Лисичанському заводі залізничники додатково проклали 12 кілометрів колії³⁸.

Паралельно йшло відродження сільськогосподарського виробництва. Вже у 1945 р. посівні площі склали 23 млн. гектарів³⁹. Для переміщення зернопродуктів колективи залізних доріг України організували спеціальні кільцеві маршрути. На Сталінській залізниці їх було - 120, Одеській -100, Південній – 85⁴⁰. Своєчасне забезпечення сировиною й продуктами харчування різних регіонів України сприяло відродженню і налагодженню роботи багатьох галузей народного господарства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Федоров В.Г. Украина в Великой Отечественной войне 1941-45 гг.: 50-летие Великой Победы над фашизмом. - Смоленск, 1999.-С.47; 2. Железнодорожники в Великой Отечественной войне. - М., 1985. - С.287; 3.Лашенко П.Н. Из боя - в бой.-М.,1972.-С.231,233,235, 238,236,251; 4.Никитин В.В.Горючее фронту. - М., 1984.- С.77; 5.Ковалев И.В. Транспорт в Великой Отечественной войне 1941-45 гг. - М., 1981.-С.261; 6.Антипенко Н.А. На главном направлении. - М., 1971. - С. 108-109; 7.История Великой Отечественной войны Советского Союза.- Т.3.-М.,1963.-С.198; 8.Ковалев И.В. Транспорт в Великой Отечественной войне 1941-45 гг. - М., 1981.-С.270; 9.История Великой..Т.3.-М.,1963.-С.333; 10.Ковалев И.В. Транспорт в Великой Отечественной войне 1941-45 гг. - М., 1981.-С. 270; 11.Стомахин И. Восстановление индустрии Юга.- М., 1966.-С. 255; 12.Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи /1946-1980/.-К., 1999.- Т.13. - С.27; 13. Терехин К.П., Таралов А.С.Гвардейцы-железнодорожники.- М., 1966. - С. 93; 14. Там само.- С. 93-94; 15. Там само. - С. 95; 16. Там само. - С. 95-96; 17.Там само. - С.97; 18. Там само. - С. 99; 19.Там само.-С. 98; 20. Там само. - С. 101; 21.Там само.-С. 100; 22.Куманев Г.А. На службе фронта й тыла. - М., 1976.-С. 252; 23.Нариси Історії Київської обласної партійної організації. - К., 1967. - С. 472; 24. Железнодорожники в Великой Отечественной войне. - М., 1985. - С.280; 25.Ковалев И.В. Транспорт в Великой Отечественной войне 1941-45 гг. - М., 1981.- С.266-267; 26.Нариси Історії Київської..С.473; 27. ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.31.-Спр.4.-Арк.2; 28. Железнодорожники в Великой Отечественной войне. - М., 1985. - С.262; 29.ЦДАГО України.-Ф1.-Оп.1.-Спр.7.-Арк.167; 30. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам 1917-1967. - Сб.док.-Т.6.-М., 1968.-С. 169; 31.Кравченко Е.М. Военная экономика СССР 1941-45 гг.-М., 1963.- С.245; 32.Шигалин Г.И. Народное хозяйство СССР в период Великой Отечественной войны. - М., 1960. - С.151;33.Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. - Т.3. -К.,1973. - С.192-193; 34.Кравченко Г.С. Военная экономика..С.581; 35.История Великой Отечественной войны Советского Союза.-Т.4.-М., 1963.- С.581; 36.ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 14.-Спр.64.-Арк.39; 37.Кондратенко Л.В. Особливості відбудови промисловості України в 1943-45 рр.: 3б. наук. стятей: Сторінки воєнної історії України. - Вип.1.-К.,1997.-С.84; 38.Кондратенко Л.В. Вказана праця. - С.88; 39.Коваль М.В. Социалистическая экономика - важнейший фактор победы советского народа в Великой Отечественной войне. - К., 1984.-С.36; 40. Якушин С. Перевозки зерна кольцевыми маршрутами // Железно-дорожный транспорт.-1945.-№ 5.-С.28

І.Ю. Данілова

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ВІДНОСНО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1955 РР.)

Тривалий період окупації українських земель нацистськими завойовниками обумовив виникнення на їх теренах деяких форм організації життя, що неминуче вступали в конфлікт з довоєнною радянською суспільно-політичною системою. Передусім це стосувалося церковно-

релігійного життя. Його відродження отримало в радянській історіографії з її догматичним дослідницьким інструментарієм однозначну негативну оцінку.

Важкий, сповнений трагічних невдач хід війни, перші спроби осмислення причин поразок Червоної Армії підштовхували вищі ешелони влади до розуміння того, що з церквою та віруючими слід рахуватися. Релігійні інституції подавали посильну допомогу радянським збройним силам, пораненим воїнам, сім'ям загиблих, сиротам, відіграли важливу роль в консолідації суспільства, доклали чимало зусиль для зміцнення обороноздатності країни. До того ж, з нагоди визволення України від нацистської окупації протестантські релігійні організації, як і інші релігійні течії, надсилали звернення до радянських властей, в яких висловлювали безмежну подяку великому Сталіну за звільнення від кайданів фашизму. Це свідчить про те, що віруючі бажали знайти ґрунт для порозуміння і неантагоністичного співіснування.

Повоєнний час був одним з найскладніших в історії протестантизму, в період якого він зазнав серйозних втрат, що позначились на структурі, характері діяльності громад, житті багатьох віруючих. Але, незважаючи на це, українська релігійна палітра зазнала значної трансформації, що зумовлювалась активізацією діяльності різноманітних протестантських течій, формуванням нової релігійної мережі (відновлення церковних структур у протестантських конфесіях, державна реєстрація громад, утворення релігійних центрів), спробою протестантських релігійних осередків відновити свою практику, колишні організаційні структури, збільшенням кількості віруючих.

Так перед партійним та державним керівництвом Радянського Союзу й України постало завдання — не вступаючи у конфлікт з протестантами, взяти під контроль їхні релігійні формування, подолати традиційну відразу до релігії і церкви та вдатися до інтриг, що могли б закрити очі релігійникам на реальне становище.

Це поставило перед керівництвом України завдання не лише відбудови зруйнованого господарства, а й відродження довоєнного ідейного, етичного, побутового клімату в суспільстві, фундаментом якого були ідейно-політична уніфікація, псевдоколективізм, сліпа віра в безгрішність Сталіна і його оточення.

У наш час досить актуальною і дискусійною є проблема державної політики СРСР щодо протестантів у повоєнні роки. Це, насамперед, зумовлено тим, що багато архівних матеріалів і документів були недоступними для вивчення та аналізу. Лише в 90-х роках ХХ ст. вчені отримали можливість розкрити таємниці стосунків радянської влади та релігійних організацій.

Серед праць сучасних вітчизняних дослідників протестантських конфесій, які розглядали післявоєнний період слід виділити роботи В.Любашенко, Л.Мітрохіна, П.Яроцького, П.Панченка, М.Рибачука, С.Здіорука, Д.Норта, В.Барана, В.Єленського, С.Савінського, Т.Грушової.¹ Проблема державно-церковних взаємин, свободи совісті у СРСР, історії формування релігійної опозиції активно досліджують В.Пашенко, О.Бажан, О.Уткін, В.Яценко, Б.Яськів, В.Войналович, Є.Кардаш, Л.Алексєєва.²

Означений період характеризувався дивним історичним парадоксом. Сталінський тоталітаризм надав церквам певного політичного статусу, а хрущовський лібералізм, навпаки, спричинив нові переслідування, хоча й не такі криваві, як у 1930-их рр.³ Дослідник проблем державно-церковних взаємин В.Пашенко спостеріг, що "відносини між державою та церквою відбувалися за принципом "хазяїн-слуга".⁴ Під маскою зовнішнього відносного демократизму й лібералізму ясно проглядалося обличчя войовничого атеїзму, який у повоєнні роки дещо змінює свою стратегію, але не відмовляється від принципу знищення релігії.

З метою контролю за релігійною ситуацією в країні були створені спеціальні органи, що відали релігійними питаннями. Раді у справах Російської православної церкви і Раді у справах культів при Раднаркомі СРСР відводилась роль основного провідника державної релігійної політики.

Під впливом «нового курсу» стосовно релігії вищі партійні інстанції України дедалі частіше звертали увагу на випадки адміністрування, беззаконня місцевих властей. В протоколі засідання Політбюро ЦК КП(б)У (лютий 1945 р.) наголошувалося: «ЦК КП(б)У відзначає, що окремі керівники місцевих органів влади в Житомирській і Кам'янець-Подільській областях самочинно проводять закриття церков і костелів, а також грубо втручаються в розпорядок церковних служінь. Такі дії є неправильними і, по суті, провокаційними».⁵ ЦК партії наклав стягнення «на ряд відповідальних працівників, винних у порушенні чинного законодавства щодо культів».

Досить широкий віросповідний спектр суспільства, зумовлений, насамперед, його етнічною строкатістю, вимагав організацію самостійного, незалежного від Ради у справах РПЦ, органу контролю за життям громад інших конфесійних угруповань. Тому здійснення зв'язку між державними

органами та керівниками релігійних об'єднань і сектантськими організаціями, постановою уряду від 19 травня 1944 року покладалося на Раду у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР, їх уповноваженим у республіках і областях.⁶

29 травня 1944 р. РНК СРСР своєю постановою №628 “Про затвердження положення про Раду у справах релігійних культів при РНК СРСР штатів посадових окладів працівників Ради” визначає основні функціональні обов'язки РСРК.⁷ У постанові говорилося, що “РСРК здійснює зв'язок між урядом СРСР і керівниками релігійних об'єднань мусульманського, іудейського, буддистського сповідання, вірмено-григоріанської старообрядської, греко-католицької, лютеранської церков, сектантських організацій, з питань цих культів, які вимагають дозволу уряду СРСР”.⁸

Аналізуючи постанову, напрошується висновок, що в СРСР у формі РСРК з'явився потужний орган, який фактично і навіть юридично керував діяльністю релігійних культів. Під прикриттям зовнішнього демократизму держава продовжувала боротьбу з релігією. За допомогою адміністративного впливу, який здійснювала РСРК, було вирішено створити єдину, легко контрольовану церковну організацію (серед віруючих євангельсько-баптистського спрямування), поставити на її чолі “слухняне” керівництво і через нього, застосовуючи метод “поділяй і володарюй”, керувати помісними церквами й масовою релігійною свідомістю.

Основна мета, що її хотіли досягти партійні ідеологи СРСР і УРСР, — прискорене, класове “згасання” релігії, якій не місце у комуністичному суспільстві.

Всі зміни в сфері державної політики щодо церковних інституцій носили суто тактичний характер і не означали відмови атеїстичного режиму від усталених ідеологічних засад у ставленні до релігії і церкви. У «Закритому листі ЦК КП(б)У у питаннях релігії», надісланому у 1945 році партійним організаціям республік, наголошувалося: «Наша партія і уряд не змінювали свого ставлення до релігії і церкви, а в ході Вітчизняної війни церква змінила своє ставлення до радянської держави і оскільки церква у своїй діяльності ставить за мету надати допомогу нашому народу у боротьбі за остаточний розгром гітлерівської Німеччини..., тому і радянська громадськість, радянська держава по суті оцінюють цей бік діяльності церкви..»

Але ми, комуністи, ні на хвилину не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить нашому науковому марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і в кінцевому рахунку повинна бути подолана».⁹

Церква була впливовою силою на селі, що непокоїло владу. Особливо протестантські течії, які активно протистояли антирелігійній політиці радянської влади. На території Вінницької області діяли нелегально, але мали значний вплив на певну частину населення, 17 громад і 48 груп (1000 осіб) п'ятидесятників, апокаліпсисів (кількість не відома, діяли на території Погребищенського, Оратівського, Плисківського і Монастирищенського районів), 40 осіб ієговістів, 90 осіб адвентистів-реформістів, 200 осіб істинно-православних християн, 80 осіб іоаннітів, 40 осіб інокентивців, 1300 осіб адвентистів 7-го дня (26 легальних громад), 3600 баптистів (легальних громад - 71).¹⁰ Переважна більшість цих релігійних громад не підтримувала радянської влади, саботувала рішення партії і уряду, а їх члени відмовлялися служити в рядах Радянської Армії, не брали участі у суспільно-політичному житті країни, закликали населення до виходу з колгоспів.

Неодмінною умовою функціонування релігійних громад була їх обов'язкова реєстрація в органах державної влади. Механізм подібної процедури передбачав подання на затвердження цілого ряду документів, в яких обґрунтовувалися не лише основні напрямки діяльності об'єднань, що не мали виходити за межі дозволеного, але й вказувалися повні дані про актив громади, склад її виконавчих органів та особу священнослужителя.

Особливою пильністю відзначалися заходи радянської держави у ставленні до протестантських релігійних об'єднань, що знаходилися у віданні Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР. Їх реєстрації та офіційному державному визнанню передувала активна і копітка діяльність контролюючих органів щодо встановлення справжнього «політичного обличчя» та позиції, якої притримувалися вони за часів окупації, міри лояльності до політики радянської влади.

Важливо, що їх завданням було не лише з'ясування реально існуючої картини поліконфесійного простору України, але й розробка на цій основі конкретних запобіжних заходів, спрямованих на стримування активності релігійних громад, скорочення їх мережі і навіть ліквідацію небажаних церковних угруповань. В інформаційному звіті апарату Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР за квітень-червень 1947 р. кількісне скорочення релігійних громад визначалося як найголовніше і найважливіше завдання. «Проведенням цієї роботи, — зауважував Уповноважений Ради по УРСР П.Вільховий, — ми намагаємось скоротити мережу релігійних громад

— розплідників релігійно-містичної пропаганди серед населення, вживаючи заходів до недопущення штучного організаційного зміцнення громад».¹¹

Робота по регулюванню діяльності релігійних організацій, як засвідчує подальший перебіг подій, носила лише підготовчий характер і мала забезпечити підґрунтя для реалізації більш масштабних планів нищення духовної опозиції.

Починаючи з 1948 року, «ліберальне» ставлення до Церкви стало більш жорстким. Колишня лінія законності та терпимості оцінюється як шкідлива суспільству та партії. Режим нехтує патріотичною діяльністю церкви у війні, заявляє про необхідність ідеологічної боротьби з релігією. Прохання про відкриття церков, реєстрацію громад на території області не отримують позитивної відповіді як тепер, так і впродовж наступних років. На липень 1951 року відмовлено в реєстрації та закрито молитовних будинків євангельських християн - баптистів – 27, адвентистів 7-го дня – 3, старообрядців – 7.¹²

Простежується тенденція тиску держави на релігію, що проявляється насамперед у забороні діяльності релігійних громад і конфіскації молитовних приміщень, особливо тих, що зайняті під час німецько-фашистської окупації, переполах віруючим у придбанні інших приміщень чи будівництву нових.¹³

Нівелювання самобутніх рис церковних угруповань та поступове досягнення одноманітності конфесійної структури здійснювалося шляхом скорочення мережі громад релігійних культів. Якщо на 1 січня 1948 року на території України нараховувалось 1788 релігійних громад Євангельських християн-баптистів, 141 група Адвентистів сьомого дня, та вже на 1 січня 1956 року їх кількість значно зменшилась і складала: 1351 релігійних громад (ЄХБ) та 115 груп (АСД).¹⁴

Не змінюючи суті політики держави до релігії, влада тим самим часто переходила до антирелігійного терору, метою якого було “розкриття експлуататорського” змісту протестантських релігійних організацій, “антирадянської” діяльності священнослужителів та віруючих, розкриття класової суті релігії і церкви.

Церковна політика влади проводилась через чисельні таємні та цілком таємні директиви, розпорядження та інструкції, які розроблялись в кабінетах ДПУ й НКВС. Безпосередньо до пересічного громадянина доводилися лише, так би мовити, “благопристойні” вияви цієї політики. Насправді ж, на віруючі народні маси спрямовувався шквал атеїстичної та антицерковної практики. Релігійників надмірно обкладали податками, примушували підписувати позики, що перевищували фінансові можливості віруючих, виселяли без надання житла, конфіскували майно, відмовляли дітям духовенства навчатися у взнах, позбавляли права молитися в храмах, забороняли проводити молитовні збори, закривали церкви, переробляли молитовні будинки у спортивні зали, музеї, господарські склади, віруючому практично неможливо було отримати керівну посаду, високий професійний розряд, публічну подяку і матеріальну нагороду за працю. Вони повністю були позбавлені нормального правового статусу.

Релігійні протестантські громади втратили свою стабільність. За законом вони поділялись на офіційні, легальні, тобто ті, що підкорюються чинному законодавству, та на неофіційні, нелегальні - протизаконні. Це подрібнило їх на чисельні угруповання, послабило внутрішні резерви для подальшого формування церковних інститутів, зменшило активність релігійних громад у громадському та культурному житті.

Із 1954 р. питання державно-церковних відносин поступово переміщаються у сферу партійної діяльності і все тісніше пов'язуються з метою та завданнями антирелігійної роботи. Саме в цей період відбулося підпорядкування державної церковної політики партійній, спрямованій на формування атеїстичної свідомості, негативного ставлення до церкви та релігії.

Партійні і державні органи реалізують політичне спрямування стосовно релігії та церкви. Опубліковані в пресі постанови ЦК КПРС від 7 липня і 10 листопада 1954 року на XXII з'їзд КПРС, який прийняв програму будівництва комуністичного суспільства в СРСР, закріпив взятий партією курс для залишкового викорінювання “опіуму народу” зі свідомості людей.¹⁵ Вважаючи Церкву «класовою організацією», представником «феодалного та буржуазного класів», Сталін переслідував усі форми організованої релігійності. Для релігії вже не залишається місця. Існування церкви і віруючих “в умовах соціалізму» було оголошено “пережитком комунізму”, “продуктом впливу буржуазної ідеології”, а релігійність особи - “суспільним антиподом”.¹⁶

Після смерті Сталіна, усунення від влади і арешт одного з найближчих його помічників Л. Берії дозволив швидко і в основному безболісно провести реформу органів МВС СРСР - могутнього карального апарату, який забезпечував безперебійне функціонування радянської держави. У

Наукові записки

відповідності з постановами Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. та Ради Міністрів СРСР від 12 березня 1954 р. із складу Міністерства внутрішніх справ СРСР було виділено Комітет державної безпеки (очолив І. Серов, а в Україні відповідно В. Нікітченко) як самостійний орган при союзному уряді. Дещо раніше, восени 1953 року, на базі II Головного управління МВС СРСР було створено Головне управління по охороні військових та державних таємниць в пресі. Аналогічній реорганізації було піддано ряд інших структурних підрозділів МВС СРСР. До того ж такі заходи супроводжувались різким скороченням штатів.¹⁷

В 1953-1955 роках були проведені комплексні перевірки органів МВС-МДБ, які відкрили чимало фактів порушення законності. Виявлені порушення доводились до відома особового складу правоохоронних органів наказами міністра внутрішніх справ СРСР. Характерно, що один з перших таких наказів від 4 квітня 1953 року підписав сам Л. Берія. В ньому, зокрема, говорилося, що Міністерство внутрішніх справ СРСР встановило, що в слідчій роботі органів МДБ мали місце грубі порушення законів, арешти невинних радянських громадян, розгнуждана фальсифікація слідчих матеріалів, широке застосування різноманітних способів катування, жорстокі побої заарештованих, цілодобове застосування наручників та вивернуті за спину руки, яке продовжувалося в окремих випадках протягом кількох місяців, тривале позбавлення сну, утримання заарештованих в роздягненому вигляді в холодному карцері тощо. Такі бузувірські «методи допиту» доводили до того, що чимало з невинно заарештованих доводились слідчими до знесилення, моральної депресії, а деяких з них до втрати людської подобі. Наказ передбачав категоричну заборону застосування методів фізичного впливу, притягнення до відповідальності співробітників, винних в катуванні громадян.

В країні розпочався процес реабілітації жертв незаконних репресій. На початок 1956 р. комісіями було переглянуто 377 тисяч справ, звільнено 153506 чоловік, в тому числі на 14338 громадян справи повністю були припинені, і всі вони, у відповідності з законом, реабілітовані. Прокуратурою України на 1 січня 1955 року розглянуто справи на 2735 осіб. Серед них тисячі справ, які стосувались незаконних ув'язнень віруючих протестантських організацій.¹⁸

Але ці показники не означали повної відмови від репресій проти релігійників. Вище політичне керівництво України, уряд республіки, Рада в справах релігій при РМ УРСР продовжували вести планомірну роботу по обмеженню впливу найбільш поширених протестантських релігійних конфесій і течій на віруючих. Свій конкретний вияв це знайшло у ряді нормативних актів, спрямованих на повне підпорядкування релігійних громад спеціальним державним органам. Нерідко владні структури вдавалися до таких підступних кроків, як дискредитація окремих протестантських конфесій, релігійних груп, розпалювання розкольницьких тенденцій. Зокрема такі завдання покладалися на спеціальний підрозділ П'ятого управління Комітету держбезпеки України, його місцеві структури. Спираючись на розгалужену агентурну мережу, вони відстежували релігійні процеси, що відбувалися у регіонах, висловлювали свої рекомендації уповноваженому в справах релігій. Зокрема, спільними зусиллями органів КДБ та апарату уповноважених у справах релігій, при підтримці партійних та радянських органів, втілювались у життя плани повного витіснення сектантів з теренів України.

Отже, поворот у стосунках між сталінським режимом і церковними інституціями в роки війни мав з боку першого суто декларативний, номінально-пропагандистський характер. Сформована ще у 20-30-х роках та перетворена у надійний засіб нищення релігійних і церковних установ нова державна політика в основі своїй залишилась незмінною і в повоєнний час. У 50-ті рр. ХХст., незважаючи на певну демократизацію політичного життя в країні, продовжувалося переслідування представників протестантських релігійних громад.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40 - 70-их років ХХ ст.). – Дис...канд. істор. наук. – Полтава. – 2002. – С. 24; 2. Там само. – С. 25; 3. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч.ІІ. – Полтава. – 2001. – С.23; 4. Там само. – С. 24; 5. Лисенко В. Православна церква в 40-х рр. ХХст. // Український історичний журнал. - 1995. – №3. -С.73; 6. Войналович В. Голгофа для віруючих. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ - 1997. – №1-2 (4-5). - С. 210; 7. Хронологическое собрание законов, указов президиума Верховного совета, постановлений УССР. – Т.1. – К.,1963. – С.346; 8. Там само. – С. 347; 9. ЦДАГО України. – Ф. 1, Оп. 23, Спр. 1641. –Арк. 28-29;10. Даниленко В.М., Кононенко В.В. Релігійна політика радянської влади на Поділлі у перші повоєнні роки (1945-1948) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2005.- С.267; 11. Войналович В. Названа праця. –С. 215; 12. ДАВО. - Ф.П. – 136. – Оп. -32. – Спр. – 198. –Арк.42; 13. Там само. - Ф.П. - 136. – Оп. -32. –

Спр. – 198. – Арк. – 83; 14. Зінько Ю.А. Політика радянської влади щодо протистанських релігійних громад у документах державного архіву Вінницької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вип. II. – Вінниця, 2000. – С. 258; 15. Капталінська Ж.В. Відносини радянської держави та православної церкви (в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ ст.). – Автореф. дис. канд. історичних наук. – Запоріжжя, 2003; 16. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів, 1995. – С.350; 17. Бажан О. Процес десталінізації в Україні// З архівів ВУЧ-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1998. – №1/2 (6/7). – С.187; 18. Там само. – С. 202.

М.Є. Лутай

ДО ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОЇ І ЧЕСЬКОЇ «ВІЙСЬКОВО-ПОВСТАНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ» НА ЖИТОМИРСЬКІЙ

Початок 30-х - середина 40-х років ХХ століття - це одна з найтрагічніших сторінок в історії України і її народу. Вона пов'язана з утвердженням тоталітарного режиму в країні, невід'ємною складовою частиною якого став масовий терор проти власного народу.

Об'єктом терору стало не тільки корінне населення республіки -українці, а й німці, поляки, чехи, євреї і інші народи, що проживали на терені України. Репресії проти українців, поляків, німців, чехів та інших народів стали масовими після лютого-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 року, на якому “вождь народів” заявив, що країна в небезпечному становищі через дії саботажників, шпигунів, диверсантів. Установка була дана, і почалась нова хвиля терору, яка заповонила країну. Сьогодні це здається неймовірним, але був доведений навіть план репресій. Так, 31 липня 1937 року ЦК ВКП (б) затвердив наказ Єжова місцевим органам НКВС, згідно з яким за 4 місяці поточного року необхідно було репресувати 268950 чоловік, з них негайно знищити 75950 чоловік ¹.

В Україні органи НКВС почали сумлінно виконувати цей наказ. За влучним висловом відомого американського дослідника Роберта Конквеста, республіка стала вотчиною НКВС ². Почався пошук і викриття різноманітних контрреволюційних “організацій і блоків” і масові арешти безневинних людей, адже план треба було виконувати!

Як зазначає історик О.Д.Бойко, протягом 1930-1941 рр. в Україні було “виявлено” понад 100 різних “ центрів”, “блоків”, “організацій”. Лише в одній Житомирській області з 1 жовтня 1937 року до 15 лютого 1938 року було “викрито” і ліквідовано 19 “націоналістичних контрреволюційних організацій і 27 повстанських груп” ³.

Хвиля терору заповонила наш край. Так, за свідченням начальника Житомирського УНКВС Г. В'яткіна лише за 1937 і частину 1938 року в Житомирській області було репресовано більше 20 тисяч чоловік і в тюрмах НКВС знаходилось не менше 3-4 тисяч. “Дела эти - за словами самого В'яткіна,- велись вражеским способом, репресировались наряду с кулаками й политбандитами невинные люди” ⁴.

Справи дійсно велись ворожими, по відношенню до власного народу, методами. Річ у тім, що місцеві органи НКВС отримали дозвіл розглядати “справи” на шпигунів, диверсантів, поляків, німців, чехів на горезвісно відомих трійках до складу яких входили секретар обкому партії, прокурор області, начальник УНКВС і які без суду і слідства вирішували долі тисяч людей. Той же В'яткін на допиті засвідчив, що у вересні 1937 року отримав від республіканського керівництва НКВС зокрема якогось вказівку такого змісту: “Поезжай сейчас же организуй тройку и нужно стрелять не менее 500 человек в день с таким расчетом, чтобы все это закончить в максимально короткий срок..”⁵

І начальник Житомирського УНКВС В'яткін, і його підопічні ретельно взялись до роботи “Боясь за собственную шкуру, - заявил на допиті В'яткін - я вышолнил и последнюю вражескую директиву Успенского, по приезде в Житомир, я на второй день созвал тройку и за несколько дней рассмотрел дела примерно на 4000 человек, проходящих по делам как шпионы, диверсанты, участники ПОВ, участники немецкой фашистской организации и участники РОВСа. Все люди преимущественно были приговорены к расстрелу и расстреляны. Успенский через работников Спецотдела ежедневно подгонял, требуя ускорить работу тройки и расстрел приговоренных” ⁶.

Жорна репресивної машини було запущено на повний хід. Почався пошук шпигунів, диверсантів, “викриття” контрреволюційних організацій. Однією з таких організацій, яка нібито діяла на території Житомирської області і була викрита Житомирським УНКВС у 1937-1938 роках, була Німецька фашистська військово-повстанська організація, створена серед німців, які з ХVІІІ ст. компактно проживали на Волині. Керована вона Волинським фашистським центром, який знаходився у Житомирі. Створена ця організація була нібито ще в роки громадянської війни, в період окупації

Наукові записки

України німецькими військами, й остаточно оформилась у 1923 році. Керівництво “організацією” здійснював німецький генштаб і “єдиний фашистський центр в Україні”, що діяв у Києві⁷.

Волинський фашистський центр був нібито зв'язаний через пастора Густава Улле з німецьким консулом у Києві, від якого отримав завдання створити штурмові загони на Волині, і нібито 15 штурмових загонів було створено в Андрушівському, Баранівському, Ємільчинському, Житомирському, Малинському, Володарсько-Волинському, Червоноармійському, Новоград-Волинському та інших районах області.

На період війни “центр” “готував” диверсії на військових об'єктах, залізничних вузлах, на електростанціях та інших важливих ділянках. З цією метою були “створені” таємні склади зі зброєю і вибуховими речовинами.

Слідчими органами було нібито “виявлено” 137 гвинтівок, 73 револьвери, 41 обріз, 7 бомб і гранат, 4700 штук бойових патронів, 87 кілограмів амоналу, 174 метрів бікфордого шнура. Окрім цього, “учасниками” “центру” готувалось широке збройне повстання, яке повинно було допомогти німецьким окупаційним військам захопити Україну і встановити тут фашистську диктатуру.⁸

Окрім цього, Волинський фашистський центр “готував” на момент війни між СРСР і Німеччиною біо-мікродиверсію. На таємних нарадах “учасники” іще у 1936-1937 роках “розробили” конкретний план диверсії. З цією метою до складу “організації” були залучені лікарі-бактеріологи, які “виращували” бактеорологічні культури в Житомирській бактеорологічній лабораторії. На момент воєнних дій “планувалось” зараження водомережі, колодязів, а також харчових продуктів, виділених для бійців Червоної Армії.

Все це дало “підстави” органам НКВС розпочати масові арешти серед німецького населення. Лише по так званому Волинському фашистському центру в області було заарештовано 350 осіб німецької національності. Рішенням трійки при Житомирському облуправлінні НКВС від 20 вересня 1938 року всі 350 заарештованих були засуджені до вищої міри покарання -розстрілу.⁹

Хто ж були ці люди і за що були так немилосердно покарані? Назвемо хоч декілька імен. Гаг Яків Іванович - житель Ємільчино, учитель німецької школи; Браєр Роберт Фердинандович - житель Житомира, робітник фабрики “Індпошив”; Зонтак Адольф Федорович - уродженець села Садки Житомирського району, колгоспний коваль; Найман Олександр Людвигович, житель Житомира, завідувач хірургічним відділенням 1-ої лікарні; Гінце Віктор Вікторович - житель Житомира, професор по туберкульозних хворобах; Вейккерт Еміль Емільевич - житель міста Новоград-Волинська, лікар-рентгенолог; Цеге Федір Карлович - житель Андрушівки, помічник головного інженера Андрушівського цукрового заводу; Фрідріх Евальд Густавович - уродженець і житель Червоноармійського району, працівник контори “Заготльон”; Кервліс Август Богданович - житель Коростенського району, майстер цегельного заводу.¹⁰

Більшість заарештованих становили малограмотні або й зовсім неграмотні робітники та колгоспники, серед них два селяни-одноосібники, сім вчителів, два — голови колгоспів, три лікарі, один агроном. В числі заарештованих було дві жінки — Берта Іванівна Улле, домогосподарка (55 років) та Ольга Людвигівна Улле, вихователька дитсадка (44 роки)

Окрім німців, в приналежності до німецької фашистської військово-повстанської організації, були звинувачені і заарештовані 16 поляків і 12 українців.¹¹

Як показали матеріали перевірки цієї справи, згідно зі статтею 370 КПК УРСР, в 1956-1958 роках, масові арешти громадян польської, німецької чеської інших національностей у 1938 році проводилась за національною ознакою при відсутності на заарештованих матеріалів про їхню контрреволюційну діяльність чи приналежність до фашистської організації.

Щоб отримати необхідні докази вини, заарештованих жорстоко били та викликали на допити по 20-30 разів. За свідченням колишнього начальника 3-го відділу УНКВС Г.Басая, допитаного особливо уповноваженим 19 лютого 1939 року, співробітникам була дана вказівка від керівництва УНКВС отримувати за добу 5-6 зізнань заарештованих, а також жорстоко бити тих, хто не хоче давати потрібні зізнання. Він показав, що слідчі практикувати проведення так званих “конференцій”, коли на очах 10-15 заарештованих жорстоко били одного з них. Після чого, всі заарештовані починали давати показання про їхню приналежність до будь-якої контрреволюційної організації. Ось так слідчі отримували необхідні їм докази “вини” безвинних людей. На основі архівних документів УВС-УКДБ Житомирської області, КДБ-МВС УРСР, а також особого архіву МВС СРСР і других державних архівів було доведено, що всі 350 осіб заарештованих не були агентами німецької розвідки. Перевіркою було встановлено також, що ніякої зброї, вибухових речовин при арешті у цих людей не було вилучено. Окрім цього, у 1939-1940 роках були засуджені Військовим трибуналом

військ НКВС Київського округу до вищої міри покарання розстрілу колишній начальник УНКВС Житомирської області Г.В'яткін, його заступники Лук'янов і Гришин, начальник 3-го відділу УНКВС Федоров, начальники відділень 3-го відділу Манько і Малука за фальсифікацію слідства у цій справі і інші порушення законності при розслідуванні справ у 1937-1938 роках.¹²

Отже, перевірка справи відносно 350-ти осіб, звинувачених у приналежності до Німецької фашистської організації, не знайшла свого підтвердження. Військовий трибунал Прикарпатського військового округу, розглянувши 25 листопада 1938 р. протест військового прокурора на постанову трійки при Житомирському УНКВС від 20 вересня 1938 р. згідно з рішенням якої було розстріляно 350 осіб німецької національності постановив: "Рішення трійки від 20 вересня 1938 року відмінити і карну справу припинити за відсутністю складу злочину".¹³

..Через 20 років(!) справедливість перемогла, безвинно заарештованим і розстріляним 350-ти особам повернуто чесне ім'я, вони реабілітовані посмертно. І хоча їхні кати понесли заслужену кару, та не стало легше рідним і близьким, бо ніхто і ніколи не поверне їм батьків, братів, синів..

Наступною покараною нацією стали волинські чехи. Чим же завинив цей мирний і працьовитий народ?

Як і поляків, і німців, чехів звинувачували у тому, що нібито вони створили на території області чеську військово-повстанську шпигунську організацію "Чеське дружество". Нібито ця організація була утворена ще в роки громадянської війни розвідувальними органами і спиралась на полонених офіцерів чеської армії Франца Белика і Едуарда Манея, які у 1919 році прибули із Поволжжя на Волинь і організували тут чеську спортивну організацію "Сокіл". Під прикриттям цієї організації проводили контрреволюційну роботу серед чеського населення.¹⁴

У 1925 році в Житомир на посаду командира 44-ої стрілецької дивізії був призначений чех Штормбах. В цьому ж році по лінії Комінтерну в Житомир був направлений на роботу в чеську колонію Житомирського району на посаду завідуючого національною чеською школою "резидент" чеської розвідки Антон Водседалек.

І Штормбах, і Водседалек "очолили" керівництво організацією "Сокіл", і в її складі почали "створювати" чеські військово-повстанські дружини, а на окремих підприємствах, установах, чеських колоніях, в національних чеських школах - військово-повстанські групи "отбочки". У 1928-1929 роках Штормбахом було "утворено" в Житомирі "Чеське дружество", яке очолило на Волині всю роботу чеської військово-повстанської організації. Склад цієї організації постійно мінявся. На початок 1937 року до її складу "входили" С.А.Томан, Й.М.Яндура, В.В.Голан, В.В.Фортелко і інші.

Чеське дружество через Яндуру "підтримувало" зв'язок з секретарем чеського консульства у Києві Хасусом і від нього "отримувало" вказівки для розгортання контрреволюційної роботи. Виконуючи вказівки чеської розвідки, "Чеське дружество" нібито "створило" на території Житомирської області чеські повстанські дружини і "готувало" їх до збройного повстання на період інтервенції з боку Німеччини, а також проводило розвідувальну роботу на території СРСР на користь чеської розвідки. Слідством нібито було "ліквідовано" чотири повстанських дружини і 12 "отбочек".

Активними "учасниками" чеської повстанської організації були: Томан Степан Антонович уродженець і житель села Крошня Чеська, громадянин СРСР, столяр фабрики "Профінтерн"; Яндура Йосип Миколайович - уродженець села Іванків, житель Крошні Чеської, громадянин СРСР, плановик; Голан Вячеслав Вячеславович уродженець і житель села Крошня Чеська, громадянин СРСР, фінінспектор, Фортелко Вячеслав Вячеславович уродженець і житель села Крошня Чеська, громадянин СРСР, колгоспник і інші.

Як і в попередніх випадках з поляками і німцями, по задалегідь розробленому в стінах УНКВС плану, почались масові арешти серед чеського населення міста і області.

У "приналежності" до повстанської організації "Чеське дружество" було заарештовано 80 чоловік. Більшість із них - це жителі села Крошня Чеська - 51 чоловік. За соціальним станом 42 із них були колгоспниками, 3 - бухгалтери, 3 - столяри, 5 - слюсарів, 2 - водії, 1 - листоноша, 1 - швець, 1 - тесля, 1 - учитель, 12 - робітники заводів, інші працівники різних установ.¹⁵

Аналіз архівних документів дає змогу побачити всю абсурдність звинувачень цих людей. З боєм і гіркотою в душі читаємо документи про пред'явлені цим людям звинувачення. Так, "провина" колгоспника О.Й.Гжеблика полягала в тому, що "розповсюджував" провокаційні плітки про війну серед селян і недоброякісно обробляв колгоспну землю. І за ці "злочини" він був засуджений до вищої міри покарання - розстрілу. Бригадир колгоспу М.М.Гепфель звинувачувався у тому, що "проводив" активну контрреволюційну роботу, займався "шкідництвом" (в чому воно виявлене, не вказано), розладом трудової дисципліни серед колгоспників і на момент мобілізації повинен був

віддати колгоспних коней для потреб “повстанської організації”. Провина водія О.Я. Горака полягала у тому, що в період мобілізації він “зобов’язався” здійснити диверсію - підпалити першу і другу лікарні, оскільки працював водієм облздороввідділу. Колгоспник села Зубівщина Чоповицького району В.В.Пішель також проводив активну “контрреволюційну” роботу закликав колгоспників не виходити на роботу колгоспник В.И. Пертл, окрім приналежності до чеської повстанської організації займався і “вредительської” діяльністю в колгоспі - під час посівної компанії 1938 року вивів із ладу дві рядові сїялки і кращого коня. Крім того, на випадок війни мав підпалити збірний призовний пункт. Подібні “звинувачення” були пред’явлені 80-ти учасником цієї справи.¹⁶

Як і в попередніх випадках з поляками і німцями, чехи, а також особи інших національностей заарештовувались по заздалегідь складених органами УНКВС списках і без наявності доказів про їхню злочинну діяльність. На кожну особу складалась фіктивна довідка, в якій зазначалось, що та чи інша особа є учасником польської, німецької, чеської контрреволюційної організації і проводить контрреволюційну роботу.

На підставі подібних “доказів” 22 вересня 1938 року рішенням трійки УНКВС по Житомирській області були засуджені до вищої міри покарання - розстрілу 80 волинських чехів.¹⁷

На слідстві колишній начальник УНКВС по Житомирській області В’яткін зізнався: “..самое тягчайшее из моих преступлений то, что сомневался в правильности обвинения арестованных обласним управлением лиц, как участников польской организации войсковой, немецкой фашистской организации и чешской фашистской организации я расстрелял их и расстрелял по приговору тройки около 4000 человек, будучи не уверен в виновности значительной части зтих людей”.¹⁸ Ось так не був упевнений, але розстрілював безвинних людей. Родичі безвинно засуджених шукали правди і справедливості, подавали скарги і просили органи переглянути справу. Лише через двадцять років (!) 3 червня 1958 року Трибунал Прикарпатського військового округу опротестував постанову трійки УНКВС по Житомирській області від 22 вересня 1938 року відносно 80 заарештованих “учасників” військово-повстанської організації “Чеське дружество” і постановив відмінити її, а справу припинити за відсутністю у діях заарештованих складу злочину.¹⁹ Всі заарештовані у цій справі реабілітовані посмертно.

Лише сьогодні, коли перед дослідниками відкрилися закриті раніше архіви, можемо відновити справедливість і повернути безвинно загубленим українцям, полякам, німцям, чехам та представникам іншим національностей в Україні їхні чисті і чесні імена, згадати всіх безвинно убієнних і зробити усе можливе і неможливе, аби на нашій землі подібне ніколи не повторилося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія України. Нове бачення. У двох томах. –Т.2.- К., 1991.-С. 25; 2 Роберт Конквест. Великий терор / Нева. - 1990. - №4-С.23; 3.О.Д.Бойко. Історія України. - К. 2002 - с. 425; 4. Державний архів Житомирської області (Далі – ДАЖО) - Ф.Р. – 5013.- Оп. 2.- Спр. 5411-П, Т.19.- Арк. 405; 5.Там само.- Арк.404; 6. Там само.- Арк.405; 7. ДАЖО.- Ф.Р. 5013.- Оп.2.- Спр.7605.- Т 12.- Арк.1-6; 8.Там само.- Арк.4-6; 9. Там само.- Т.20.- Арк. 289-314; 10. Там само. - Т. 1.- Арк. 1-76; 11.За підрахунками автора; 12.Там само.- Стр. 5411.- Т.19.- Арк. 404-426; 13.Там само.- Стр. 5411.- Т.19.- Арк. 340-345; 394-432; 14.ДАЖО.- Ф.Р.-5013.-Оп.2.- Спр.7060.- Т.1.- Арк. 27-28,34; Т.4, Арк. 1-8; 15. Історія України. Нове бачення. У двох томах. –Т.2.- К., 1991.-С. 25; 16. За підрахунками автора; 17.Там само.- Спр.7060.- Т.4.- Арк.63-69, 72-230; 18.Там само.- Спр.7060.- Т.4.- Арк.63-39; 72-230; Т.5.- Арк.407; 19. Там само.- Спр.7060.- Т.5.- Арк.288-293.

Л.М. Романець

ПРОБЛЕМА ПОПОВНЕННЯ ВЧИТЕЛЬСЬКИМИ КАДРАМИ ШКІЛ УКРАЇНИ В ПОВОЄННІ РОКИ

Розвиток і функціонування шкільної освіти має надзвичайно важливе значення, вона є найдієвішим інструментом формування знань і свідомості підростаючого покоління, слугує узагальнюючим показником розвитку держави, її культури та науки. Рівень розвитку національної культури визначається перш за все змістом діяльності школи.

Без всебічного і об’єктивного дослідження історії шкільництва не можна відтворити цілісну історичну картину повоєнних років. Актуальність даної теми посилюється тим, що в історичній науці ще існують упереджені оцінки багатьох аспектів загальноосвітньої школи повоєнного періоду. Це стосується шляхів та темпів відродження шкільної освіти, забезпечення школи вчителями в умовах командно-адміністративної системи.

Метою даної статті є висвітлення напрямків забезпечення загальноосвітньої школи вчителями, показати їх залежність від тогочасного суспільно-політичного життя.

Стан освіти, кадрова політика впродовж минулих років привертала увагу багатьох фахівців. Останні десять-п'ятнадцять років відзначилися появою ряду праць, що за проблемно-змістовним навантаженням є близькими до досліджуваної нами теми.

Ваговим внеском у висвітлення аспектів історії освіти й шкільництва є дослідження В.Даниленка та А.Слюсаренка,¹ що робить їх працю особливо визначальною в методологічному плані.

На увагу заслуговують монографії С.Сворака,² В.Юрчука,³ В.Яремчука⁴ та інших, де аналізуються становлення, здобутки та трансформації шкільної освіти у післявоєнний період. У кандидатській дисертації Н.Красножон⁵ виділяються питання діяльності загальноосвітньої школи республіки в контексті суспільно-політичного життя 1943-1953 рр.

Проте проблема поповнення шкіл республіки вчительськими кадрами ще не стала предметом комплексного узагальнення.

Забезпечення загальноосвітньої школи педагогічними кадрами з особливою гостротою постали у повоєнний період. Проблеми, які потрібно було розв'язувати, полягали, по-перше, у виявленні шляхів підготовки такого вчителя, що був би спроможним реалізувати замовлення пануючої партійної влади, по-друге, постало питання достатньої кількості вчителів. Ці два питання – кількості-і якості і впливали вирішальним чином на процес відновлення і характер системи підготовки вчительських кадрів.

За роки війни Україна втратила близько 27,5% довоєнного складу вчителів, що на 13,5% перевищував аналогічний показник загальних втрат по Союзу.⁶ Крім того, частина вчителів була втрачена внаслідок репресій. На час визволення республіки в 1944 р. не вистачало близько 35 тис. вчителів.⁷

Нестача вчительських кадрів була причиною того, що окремі предмети не викладалися в школах роками, вчителі були надзвичайно перевантажені.

Щоб забезпечити школи України вчителями, було прискорено реевакуацію учителів зі східних областей СРСР, повертались на педагогічну роботу вчителі, що працювали не за фахом або перебували ще на службі в армії. На початку 1946 р. направлено в школи України 1679 вчителів, демобілізованих з армії, 786 вчителів, які до цього працювали на підприємствах.⁸

До педагогічної роботи також залучались спеціалісти, які не мали педагогічної освіти. Для таких вчителів почали функціонувати короткотермінові педагогічні курси. Рада Народних Комісарів України 30 травня 1944 р. ухвалила постанову “Про організацію 2-х місячних курсів підготовки і перепідготовки вчителів”. Спочатку вони були двомісячні, а пізніше щорічно такі курси із різними термінами навчання (4-х місячні, 6-місячні, однорічні) були організовані на базі всіх педагогічних закладів республіки. Лише в 1944 р. на короткотермінових курсах було підготовлено 11 тис. вчителів.⁹

Ще одним заходом, спрямованим на забезпечення шкіл вчителями, стала організація з 1945 р. при жіночих середніх школах одинадцятих педагогічних класів. За п'ять років було організовано 175 таких підкласів, переважно в школах обласних центрів.¹⁰ Маючи середню освіту, дівчата продовжували навчання і за рік отримували диплом вчителя 1-4 класів. Одинадцяті підкласи при жіночих середніх школах в Українській РСР існували протягом усієї п'ятирічки – до 1951 року. Далі потреба в прискореній підготовці вчителів 1-4 класів відпала, оскільки мережа педучилищ своїми випусками цілком покривала цю потребу.

Одним з дієвих напрямків поповнення вчительських кадрів була заочна освіта, яка набула широкого розмаху в зв'язку з постановою українського уряду від 12 березня 1944 р. “Про поновлення в системі Народного Комісаріату освіти УРСР заочної педагогічної освіти та про заходи по її зміцненню”, яка передбачала: а) поновити роботу заочних відділів при вищих, середніх педагогічних школах, б) вчителі, які не мали належного фахового рівня підготовки, повинні були закінчити відповідні заочні заклади в такі терміни: вчителі 5-7 класів – до 1 серпня 1946 р. учительські інститути, вчителі 8-10 класів – педагогічні інститути та університети до 1 серпня 1948 року. Вводилися пільги для вчителів-заочників, які успішно навчалися. На основі урядової постанови Міністр освіти П.Тичина видав наказ, згідно якого при Управлінні вищої школи були створені відділи заочного навчання. Відповідальність за стан заочного навчання вчителів покладалась на завідуючих обласними відділами народної освіти.¹¹

Основною ланкою підготовки вчителів для роботи у 5-10 класах загальноосвітніх шкіл були учительські (до 1950 р.) і педагогічні інститути. На час визволення України приступили до роботи 25 педагогічних навчальних закладів (3 університети, 10 педагогічних і 12 учительських інститутів).¹²

Але діюча мережа вищих педагогічних закладів неспроможна була виконати цього завдання, тому протягом 1946-1950 рр. було додатково відкрито 8 учительських та 5 педагогічних інститутів. Навіть такі заходи проблеми не вирішили.

Отже, аналіз проблем поповнення вчительськими кадрами шкіл республіки у перші повоєнні роки, не дивлячись на зростання кількості освітніх закладів, не сповна задовольняли проблеми школи в освітніх кадрах. Вирішення цих питань залежало від матеріальної бази загальноосвітньої школи й засвідчувало, що поставлені перед нею завдання у досліджуваній період так і не були виконані.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В., Слюсаренко А. Українська національна школа в ХХ ст.: Деякі проблеми розвитку та вивчення// III Міжнародний конгрес українців.-26-29 серпня.-Харків,1996.-С.131-138; 2. Сворак С. Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 рр.).-К.,1998; 3. Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки.-К.,1995; 4. Яремчук В. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність.-К.,1993; 5. Красножон Н. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр.): Дис.канд.іст.наук.-Переяслав-Хмельницький,2002; 6. Черник С. Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны.-М.,1984; 7. Історія Української РСР: У 8 т., 10 книгах.-К.,1979-Т.8.-С.427; 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).-Ф.1.-Оп.73.-Спр.327.-Арк.20-а; 9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). –Ф.166.-Оп.15.-Спр.1.-Арк.37; 10. Філіппов О. Розвиток Радянської школи УРСР у період першої післявоєнної п'ятирічки.-К.,1957.-С.57; 11. Культурне будівництво в УРСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: Збірник документів у 2-х томах.-К., 1961.-Т.2.-С.17; 12. ЦДАВО України.-Ф.166.-Оп.15.-Спр.1.-Арк.1-31.

І.М. Романюк

МІСЦЕ ОСОБИСТОГО ПІДСОБНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В АГРАРНОМУ ВИРОБНИЦТВІ 1950-Х - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 60-Х РР. ХХ СТ.

Сучасна соціально-економічна політика держави в аграрній сфері передбачає розвиток як селянських, фермерських господарств, так і особистого підсобного господарства (ОПГ) населення. Тому-то зараз особливої актуальності набувають питання вивчення еволюції селянства в умовах колгоспно-радгоспного ладу на селі в 1950-ті - середині 60-х рр. ХХ століття.

Дослідження політики радянської держави стосовно особистих підсобних господарств сільського населення в досліджувані роки залишається доволі складною та багатоаспектною проблемою, адже й дотепер не існує чітко визначеної дефініції цього поняття.

Радянська історична наука приділяла особливу увагу колгоспно-радгоспній аграрній історії, а особисті підсобні господарства були другорядною ланкою дослідження. Звичайно, демографічні процеси на селі, матеріальне становище селянства постійно фігурували в історіографії, однак проблема ОПГ у досліджуваній період фактично залишалась і залишається сповна не дослідженою.

Хоча проблемі історії українського селянства 1950-х - першої половини 60-х рр. присвячена значна джерельна база.¹ Господарство селянського двору колгоспної епохи, яке традиційно називають особистим підсобним господарством, було також об'єктом спеціальних в основному історико-економічних досліджень². Безпосереднє відношення до цієї проблеми мають і дослідження сучасного російського історика М.Безніна³, який чи не вперше в радянській історіографії розглянув основні елементи селянського двору. Автор проаналізував соціально-економічні зміни в селянському середовищі, дослідив процеси розселювання у аналізованій нами період.

Серед сучасних українських істориків, які займаються даною проблемою слід назвати В.Марчука і С.Тимченка⁴. Особливістю їхньої праці є те, що вони досліджували проблеми визначення етапів державної політики щодо особистих господарств сільського населення в 1955 - 1965 роках. Проте загалом тема, як і раніше, залишається маловивченою.

Головним завданням, а також метою пропонованої статті є спроба розкрити і висвітлити проблеми місця, ролі і функціонування ОПГ в аграрному виробництві 50-х - середині 60-х рр. ХХ століття.

Серія: ІСТОРІЯ

Назва «особисте підсобне господарство» (ОПГ) відображає швидше не місце присадибного землеробства і тваринництва в аграрній соціально-економічній підсистемі, а напрямок економічної політики, який довгий час розглядав особисті господарства як другорядні, неперспективні „підсобні”. Звичайно, для останніх десятиріч нашої історії поняття ОПГ більше відповідає дійсності, тому що зменшилась його частка в аграрному виробництві, в бюджеті самої селянської сім'ї. Однак так було не завжди. В кінці 50-х рр. ОПГ колгоспників виробляли від 50 до 80% валової продукції м'яса, молока, яєць, овочів, картоплі, натомість з 1953 по 1959 роки частка громадських господарств в виробництві цієї продукції збільшилась лише на 2-5%⁵.

Політика держави по відношенню до господарств селянського двору протягом 1950-1965 рр. була неоднорідною. З одного боку, пошук компромісного варіанту економічних відносин забезпечував мінімально необхідний життєвий рівень сільському населенню за рахунок особистих, підсобних господарств, а з іншого - не дозволяв ОПГ виходити за безпечні для існування громадського виробництва межі та забезпечував активність колгоспників в громадському секторі виробництва. Виходячи з цього, дії влади упродовж 1950-1964 рр. були спрямовані на збереження і закріплення виключно підсобного статусу ОПГ, обмеження можливостей для його зростання. Разом з тим, відмінності у підходах до здійснення державної політики щодо ОПГ в 1950-ті - першій половині 60-х рр. дає можливість виділити декілька її етапів:

1.1950 - 1953 роки - час найбільшого тиску держави на ОПГ, що було пов'язано з необхідністю відновлення колгоспно-радгоспної системи і повернення обсягів особистих господарств до довоєнних меж. Цей етап завершував період 1930-х - початку 50-х рр., коли склались цілком нові відносини в аграрній підсистемі в цілому.

2.1953 - 1956 роки - пом'якшення державної політики по відношенню до ОПГ.

3.1957 - 1964 роки - посилення державного тиску на підсобні господарства з метою зменшення їх економічного значення⁶.

Обмеження, а потім і відміна з 1 січня 1958 р. обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів з присадибної ділянки⁷, зменшення сільгосподатку та інші заходи, усуваючи перешкоди із господарств колгоспників, зразу ж були доповнені новим механізмом, який повинен був забезпечити орієнтацію селян в основному на колгоспне виробництво. Важливими кроками на цьому шляху повинні були стати, з однієї сторони, введення авансування, переорієнтування на грошову оплату праці, потім – запровадження гарантованої оплати праці в колгоспах, а з іншої – урізування ОПГ до становища допоміжного, підсобного. Розглядаючи політику обмеження господарства сільського двору, важливо підкреслити, що вже з 1954 р., у відповідності з постановою Ради міністрів СРСР від 26 березня 1954 р., «по ходатайству членів колгоспів проводились зменшення присадибних ділянок»⁸. Так з'явилося нове покоління селянських відрізків. Постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 6 березня 1956 р. „Про Статут сільськогосподарської артілі і дальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва й управління справами артілі” прямо орієнтувала: „...слід не допускати збільшення присадибного земельного фонду за рахунок громадських земель колгоспу, а, навпаки, прагнути до його скорочення, оскільки використання земель у громадському господарстві при наявності в МТС великої кількості техніки й високої механізації буде незрівнянно вигіднішим і колгоспники в кінцевому підсумку одержать дохід значно більший”⁹. Далі в постанові зазначалось, що при внесенні поправок змін і доповнень до Статуту сільгоспартілі „навіть чи є потреба зберігати раніше встановлену кількість худоби, яку може мати колгоспний двір”¹⁰.

Особливо посилювалась обмежувальна політика з кінця 50-х рр. Вже у виступі М. Хрущова на грудневому пленумі ЦК КПРС (1958 р.), на прикладі колгоспників села Калинівка Хомутовського району Курської області Росії, обґрунтовувався і пропагувався курс на скорочення особистого господарства¹¹. Правда, постійно при цьому підкреслювався принцип добровільності, необхідності усвідомленого підходу селян до таких змін. Однак пізніше адміністративно-командний метод взяв верх, що знайшло своє відображення у відомих заходах центральної влади, а також „ініціативах» на місцях.

Найбільшого розвитку тенденція скорочення долі ОПГ отримала в областях із розвиненим колгоспно-радгоспним виробництвом. Ще одним важливим ідеологічним чинником, що вплинув на політику влади щодо ОПГ, була прийнята в 1961 році нова Програма КПРС, що передбачала будівництво комунізму за 20 років. Тому на 1961-1964 роки припадає пік наступу на підсобні господарства, які, з точки зору офіційних партійних ідеологів, стояли на заваді руху до світлої мети.

Інколи підсобність трактується як залежність присадибного господарства по відношенню до колгоспно-радгоспного виробництва. Дійсно, селянська худоба часто відгодовувалась значною мірою

за рахунок зібраного з колгоспних полів сіна, інколи ВРХ купували в колгоспах і радгоспах або, як говорили, „виписували”, оранка городу часто проводилась колгоспними тракторами чи кіньми, збирали зерно інколи колгоспними комбайнами тощо.

Однак суспільство в цілому і колгоспне виробництво зокрема, існували за рахунок праці селянина ще в більшій мірі, ніж за рахунок їхньої допомоги. Та й у самого селянина не було ні уявлення, ні терміну „особисте підсобне господарство”, про що свідчать зокрема листи, звернення колгоспників із питань землекористування до вищих органів влади країни. Сільський житель міг сказати: „у своєму господарстві працювати”, „біля хати”, „потрібно попорати на дворі”, щось зробити тощо. А це означало, що поняття „підсобність” свого господарства в селянина не існувало.

Побічне визначення невідповідності офіційної характеристики і юридичного терміну „підсобне господарство” соціально-економічному статусу господарства селянського двору містилися в деяких партійно-державних документах. У постанові ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 6 березня 1956 р. „Про Статут сільськогосподарської артілі і дальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва й управлінні справами артілі” прямо говорилося: „Особисте присадибне господарство колгоспного двору повинне мати підсобний характер ... необхідно прагнути, щоб роль громадського господарства в доходах колгоспників в основному задовольнялися за рахунок громадського господарства і доход, одержуваний від участі в колгоспному виробництві, становив основну частку спільного доходу колгоспників, а присадибна ділянка і доходи, одержувані від неї, справді відігравали допоміжне значення і задовольняли головним чином особисті потреби колгоспника в свіжих овочах, фруктах, ягодах ...”¹².

Незважаючи на активне впровадження в життя цих заходів, завдання кардинального зменшення ролі ОПГ не було виконано. На середину 60-х років стало очевидним, що намагання вищого керівництва держави без наявності відповідних об’єктивних умов прискорити за допомогою адміністративно-командних методів процес повного переходу селян виключно до праці в громадському сектору зазнали поразки. Дана проблема тісно пов’язана з питанням соціальної еволюції селянства, зокрема із процесом „розселянювання”, яка проводилась методом експлуатації села. Обов’язковим елементом такої системи стало господарство селянського двору, яке мало аж ніяк не підсобний характер. Саме ці обставини лежали в основі завершення політики „розселянювання” і перетворення господарства селянського двору в ОПГ. Колгоспник-селянин поступово перетворювався в колгоспника-робітника.

Отже, підводячи підсумки розгляду проблеми розвитку особистого присадибного господарства селянства республіки 50-х - середини 60-х рр., слід підкреслити, що, по суті справи, в цей період існував селянський світогляд, який генетично продовжував тисячолітню традицію українського селянства.

Не дивлячись на створення колгоспно-радгоспної системи, ОПГ успішно конкурувало із цією системою. Присадибне господарство залишалось самим вигідним і надійним засобом самозабезпечення селянської сім’ї, тому колгоспники докладали максимум зусиль для його збереження і розвитку. Однак державна політика мала іншу мету, досягнення якої прямо пов’язувалось із завершенням в основному індивідуальної господарської діяльності селян. Драматична історія українського села 1950-х - першої половини 60-х рр. - одна із основних глав реалізації цієї політики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія селянства Української РСР. В 2-х т. -Т.2. Від великого жовтня до наших днів. -К., 1967; Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах, чотирьох книгах. Т.1. Книга 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938-60-ті рр.).-К., 1985; Історія крест’янства ССРСР. Історія советського крест’янства. В пяти томах. Т.4. -М., 1988; Історія социалистической економіки. В 7-ми томах. Т.6. -М., 1980;
2. Григоровский В., Алексеев М. Личное подсобное хозяйство колхозников, рабочих и служащих в СССР. -М., 1968; Белянов В. Личное подсобное хозяйство при социализме. -М., 1970; Шмелев Г. Личное подсобное хозяйство и его связи с общественным производством. -М., 1971;
3. Безнин М. Крестьянский двор в Российской Нечерноземье 1950-1965 гг. -М. -Вологда, 1991;
4. Марчук В., Тимченко С. До проблеми визначення етапів державної політики щодо особистих підсобних господарств сільського населення в 1955-1965 роках // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. - Черкаси, 2001. -Вип.3. -С.305-310;
5. Зеленин И. Аграрная политика Н.С.Хрущёва и сельское хозяйство государства// Отечественная история. -2000. -№1. -С.82;
6. Марчук В., Тимченко С. Вказана стаття. -С.306;
7. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. -М., 1968. -Т.4. -С.349-351;
8. Безнин М. Вказана праця. -С.106;
9. КПРС в резолюціях... -К., 1981. -Т.7. -С.183;
10. Там само;
11. Пленум ЦК КПСС. 15-19

.....
декабря 1958 г.: Стенографический отчёт. -М., 1958. -С. 66-69; 12. КПРС в резолюциях... - К., 1981. -Т.7. -С.180-181.

О.О. Заплотинська

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ НОНКОНФОРМІЗМ В УКРАЇНІ У 1960 – 70-Х РР.: СОЦІО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Темі політичних та культурних процесів 1960-70-х рр., що ввійшли в історіографію під різноманітними дефініціями, присвячено значну кількість досліджень. Однак, не дивлячись на популярність у вітчизняній історіографії 1990-х рр. теми українського опозиційного руху, дисидентства, шістдесятництва, соціо-демографічне дослідження даної проблеми залишалось поза увагою більшості дослідників. А якщо і робилися спроби такого аналізу, то об'єктом дослідження ставали здебільшого представники дисидентського та правозахисного руху, учасники різноманітних акцій протесту і жертви переслідувань з боку влади. Нонконформізм у середовищі літературно-мистецької інтелігенції, через аполітичність, часто прихований характер, розглядався або в контексті дисидентського руху, або через брак інформації просто ігнорувався дослідниками. Відсутність соціологічних, демографічних та статистичних досліджень, поряд з іншим, зумовила формування у історичній та публіцистичній літературі з даної проблематики певних, часто необґрунтованих, стереотипів. Зокрема, твердження про нонконформістів 1960-70-х рр. як про „молоде покоління” або як „масовий рух” у літературно-мистецькому середовищі тощо.

Серед українських істориків перша спроба соціологічного аналізу належить Ю. Курносову. Проаналізувавши самвидав 1960-х рр., дослідник знайшов біографічну інформацію про 503 особи, так чи інакше причетних до опозиційної діяльності. З них, за підрахунками, 58 осіб належали до літературного середовища (письменники та критики) і 35 – до художнього (художники та мистецтвознавці)¹.

Канадський дослідник Б. Кравченко, аналізуючи події, що відбувались в суспільно-політичному житті України в 1966-1972 рр., виокремлює, згідно інформації самвидавних часописів – „Український вісник” та „Хроніки текущих событий” – 942 особи, що брали активну участь у дисидентській діяльності². За браком інформації авторові вдалось детально ознайомитись з інформацією про фах лише 584 дисидентів. З них, за підрахунками дослідника, художників – 26, письменників – 55, перекладачів та видавців – 14, літературних критиків – 12³.

Згідно дослідження американського дослідника Я. Білоцерковича, який зібрав біографічні дані про 210 українських дисидентів, в дисидентському русі переважали літератори, їх – 24,3 % (54 особи) та „митці-гуманітарії” – митці, музиканти, історики, викладачі гуманітарних наук та мистецтвознавці. Їх було 20,1 % (37 осіб)⁴.

Про значний відсоток літераторів і митців у протестних акціях кінця 1960-х зазначається і в інших виданнях. Так, у монографії „Україна в сімдесятих”, на основі простого аналізу листа-протесту, написаного на ім'я Л.І. Брежнєва, О.Н. Косигіна та М. В. Підгорного в квітні 1968р., робиться висновок про широту охоплення нонконформістськими настроями саме в середовищі літературно-мистецької інтелігенції - із 139 (хоча така цифра – це очевидна помилка, оскільки лист підписали 138 осіб) „підписантів” 50 були письменниками і митцями⁵.

Отже, так чи інакше, присутність літературно-мистецької інтелігенції в даних підрахунках обумовлена її участю у політичних акціях. Але ж відомо, що літературно-мистецький нонконформізм не обмежувався тими особистостями, які ставили свої підписи під листами протесту. Складність хоча б чисельного визначення письменників і художників нонконформістів пояснюється тим, що, коли мова йде про суто мистецький феномен даного явища, „інакшість” була глибоко прихованою.

За основу для підрахунку кількості нонконформістів в середовищі творчої інтелігенції взято, передусім, архівні документи як партійні, так і документи творчих Спілок. Починаючи з 1959 р., доповідні записки та звіти по роботі творчих організацій рясніли іменами новаторів-„формалістів”. Застосування такого ярлика до літератора чи митця часто символізувало його перехід до неофіційного мистецтва. Зазначимо, що такий метод підрахунку кількості нонконформістської інтелігенції у літературно-мистецькому середовищі не позбавлений певної умовності. Оскільки через активне залучення окремих митців, особливо з літературного середовища, тієї епохи до політики, будь-який необережний крок – участь у зовсім „невинній”, з точки зору сучасника громадській акції протесту – міг стати причиною таврування навіть при наявності цілком соцреалістичних книг чи картин. Скажімо, І. Драч, який на початку 1960-х рр. за свої твори офіційною критикою таврувався мало не як

„ідеолог” формалізму, у другій половині 1960-х рр. не викликав у партійних ідеологів жодних зауважень щодо своєї поетичної творчості: згідно довідки секретаря партійного комітету СП УРСР В. Козаченка на І. Драча, письменник характеризувався як „представник талановитого поповнення літератури”. Однак пильну увагу партійних і державних органів до своєї особи викликав через підтримку О. Заливахи, М. Косіва, Б. Гориня та інших під час судових процесів у 1965 р.⁶

Інша проблема, яка виникає при застосуванні методу підрахунку за наявністю критики творів у партійних та спілчанських документах – на особливий рахунок офіційної критики потрапляли твори, в яких випадково піднімалися проблеми, популярні на початку 1960-х і заборонені вже в 1964 р. Так, у довідці ЦК КПУ „Про недоліки і помилки ідейно-політичного характеру, виявлені у працях, які готувалися до друку в 1964 році” згадується П. Загребельний, який в романі „День прийдешнього” пропонує, за термінологією документа, досить „сумні висловлювання” про психологію людини в період культу особи і „наклеп на радянський народ”,⁷ та Ю. Смолич, у статті якого „Розповідь про неспокій” (заверстана у журналі „Дніпро” №4, 1964), „письменницька діяльність Хвильового розглядається на рівні реабілітованих осіб і нічого не говориться про його ворожі націоналістичні погляди”⁸. Твори критикувалися (зміна ідеологічних орієнтирів у списку дозволених тем для художньої творчості змінювалась дуже динамічно впродовж 1960-х рр.), але обидва письменники, як відомо, – представники офіційної літератури. Є й інші приклади, які засвідчують досить неоднозначний характер нонконформізму окремих митців і складність завдання їх чисельного обліку. В 1969 р. під партійну критику потрапили твори письменника В. Лігостова як „суспільно-пасивні, нечіткі за авторською позицією”⁹. А вже через рік цей письменник, як „талановитий”, пропонується Київською організацією Спілки письменників до вступу в республіканську Спілку письменників¹⁰. Письменник-фантаст О. Бердник, з однієї сторони – з точки зору Б. Нікітченка – „матеріалістичне світосприймання” підміняє „ідеалістичним тлумаченням суспільних і наукових явищ”¹¹, а з іншого – у звіті Київської організації СПУ з приводу ХХІV з’їзду КПРС – названий серед тих письменників, які є основою „нашої сьогоднішньої прози”¹².

Підрахунок ускладнюється й тим, що окремі митці, маючи цілком зразкову біографію радянського громадянина, займаючи навіть високі посади в ієрархії творчих Спілок, ставали водночас таємними „ідеологами” нонконформізму (художник В. Ламах зокрема¹³). Окремі представники неофіційного мистецтва залишалися поза межами творчих Спілок, а отже, не згадувалися у звітах творчих організацій взагалі.

Тому при підрахунку нами використано ще й мемуарну літературу та літературно-публіцистичні твори самих нонконформістів, наукові дослідження істориків та мистецтвознавців, що в поєднанні з використанням масиву архівних джерел дозволило створити більш цілісну картину літературно-мистецьких процесів 1960-х – 1970-х рр. і розширити коло тих представників літературно-мистецького нонконформізму, які згадуються дослідниками при розгляді історії шістдесятництва.

Наявні архівні джерела, мемуарна та наукова література дозволяють ідентифікувати 86 художників і мистецтвознавців та 53 представники літературного середовища, творчість яких викликала ідеологічну критику, засудження і заборону через наявність „ідеологічних помилок”, „формалістичні шукання”¹⁴, тобто за вияв літературно-мистецького нонконформізму.

Як бачимо, нонконформізм в середовищі творчої інтелігенції не був поширеним явищем. Особливо, якщо взяти до уваги загальну кількість митців, які належали до творчих Спілок. Скажімо, на 1960-й рік Спілка художників УРСР нараховувала 1087 членів та кандидатів у члени Спілки¹⁵. Тоді як кількість художників-нонконформістів, за нашими підрахунками, в 1960-70-х рр. складала 86 осіб.

Спробуємо проаналізувати вікову групу, регіональне походження представників нонконформістської творчої інтелігенції, дані про місце постійного проживання й роботи та освіту.

Аксіомою стало твердження, що шістдесятники (якщо розглядати даний термін як збірне поняття для культурного і політичного явища інакомислення в 1960-х рр.) – це молоде покоління інтелігенції, що прийшло в активне культурне життя наприкінці 1950-х - поч. 60-х рр. Таблиці 1, 2 демонструють розподілення представників літературно-мистецького нонконформізму за роками народження.

Таблиця №1.

Роки народження. Художники

Роки народження	Кількість народжених	Відомих випадків(%)	Загальна кількість(%)
1910-1914	2	2,8	2,3

Серія: ІСТОРІЯ

1915-1919	1	1,4	1,2
1920-1924	7	10	8,1
1925-1929	14	19,7	16,2
1930-1934	10	14	11,6
1935-1939	16	22,5	18,6
1940-1944	16	22,5	18,6
1945-1949	4	5,6	4,6
1950-1954	1	1,4	1,2
Невідомо	15		17,4
Всього	86		

Таблиця №2

Роки народження. Письменники

Роки народження	Кількість народжених	Відомих випадків(%)	Загальна кількість(%)
1910-1919	1	2	1,8
1920-1924	5	10	9,4
1925-1929	4	8	7,5
1930-1934	8	16	15
1935-1939	19	38	35,8
1940-1944	7	14	13,2
1945-1949	6	12	11,3
Невідомо	3		5
Всього	53		

Основна маса нонконформістів з середовища творчої інтелігенції – це представники покоління, що народилось в 1930-х рр. – 53 особи (37,6 % від загальної кількості або 43,8 % відомих випадків). Отже, „молода генерація новаторів”, за термінологією офіційного дискурсу тієї доби, – це, в більшості, письменники та художники, які народилися між 1930-34 рр. і мали на початок 1960-х років по 30-34 роки, та покоління 1935-1939 рр. народження, на той час були у віці 25-29 років.

Щодо художників, спостерігаємо три хвилі поповнення нонконформістського художнього простору, що сформували три вікові групи. На початку 1960-х рр. у творче життя ввійшли художники-нонконформісти, представники покоління, що народилось між 1925-1929 рр. – 14 осіб (19,7%). Друга хвиля – покоління 1930-х рр. – 26 (36,6% відомих випадків). В кінці 1960-х рр. мистецьке життя поповнилось новим поколінням митців, що народились у період між 1940-1944 рр. – 16 (22,5% відомих випадків). Отже, твердження про молоде покоління художників-нонконформістів початку 1960-х рр. досить умовне, оскільки вік більшості митців на той час складав 35-39 років. Однак друга хвиля художників-нонконформістів була дійсно „молодою” – вік більшості представників складав 29-34 роки.

О. Зінкевич, розглядаючи творчість критиків І. Світличного та І. Дзюби, поставив запитання: чи спроможна була старша і середня генерація творчої інтелігенції стати новаторами. Відповідь була негативною. На думку історика, лише покоління 1935-1940-х, „не надто надщерблене війною”, без „співвідповідальності за злочини минулого”¹⁶ могло увійти в літературу та мистецтво новою хвилею, несучи зародки світогляду, який вирізняв їх з-поміж старших колег у творчих організаціях.

Проте зазначимо, що серед представників літературно-мистецького нонконформізму були митці і старшого покоління – Л. Семикіна, О. Заливаха, С. Караванський, С. Отрошенко та інші. Серед художників процентний склад представників старшого покоління, народжених у 1920-1924, 1925-1929 рр., складає 26,6%, тоді як у письменників – 18%.

Таблиця №3 відображає картину регіонального походження художників та письменників нонконформістів.

Таблиця №3.

Походження за областями

Область	Кількість народжених	Відомих випадків (%)	Кількість (%)
Вінницька	4	3	2.8

Наукові записки

Волинська	2	1,6	1,4
Дніпропетровська	1	0,8	0,7
Донецька	7	5,5	5
Житомирська	5	4	3,6
Закарпатська	7	5,5	5
Івано-Франківська	3	2,3	2,2
Київ, Київська	21	16	15
Кіровоградська	5	4	3,6
Крим	1	0,8	0,7
Луганська	1	0,8	0,7
Львівська	11	8,5	8
Миколаївська	2	1,6	1,4
Одеська	15	12	10,8
Полтавська	5	4	3,6
Рівненська	1	0,8	0,7
Сумська	3	2,3	2,2
Тернопільська	6	5	4,3
Харківська	2	1,6	1,4
Херсонська	1	0,8	0,7
Хмельницька	3	2,3	2,2
Черкаська	5	4	3,6
Чернігівська	3	2,3	2,2
Молдова	1	0,8	0,7
Польща	3	2,3	2,2
Росія	8	6	5,5
Узбекистан	1	0,8	0,7
Невідомо	12		8
Всього	139		

Найбільше представників літературно-мистецького нонконформізму були з Києва та Київської обл. – 21 із 127 осіб, про яких маємо точні відомості (16,5%); Одеси та Одеської обл. – 15 (11,8%), Львова та Львівської області – 11 (8,6%).

Щодо ареалів поширення нонконформістських явищ, то в літературі переважає думка про існування на Україні двох центрів опозиційного мистецтва – Львів і Київ, з перевагою, звичайно, Києва. Американський дослідник дисидентства в СРСР Д. Ковалевський, аналізуючи природу українського дисидентського руху, подає схему поширення нонконформістських явищ відносно віддалення від Києва, визначаючи ареал Києва та Львова як центрів¹⁷.

Відстань від Києва (км)	%
Київ	43,5
1-240 км	3,3
241-480 км	6,75
481 і більше	46,7

Безперечно, Київ лідирував, далеко залишивши по собі Львів, Одесу, Дніпропетровськ. Все ж, у кожному з цих міст нонконформістські явища в літературі і мистецтві були присутні. Таблиці 4 та 5 демонструють картину основних міст, де тривалий час або постійно проживали та працювали художники і письменники нонконформісти.

Таблиця №4.

За місцем постійного проживання та роботи художників

Міста	Кількість художників нонконформістів	Відомих випадків (%)	Загальна кількість (%)
-------	--------------------------------------	----------------------	------------------------

Серія: ІСТОРІЯ

Київ	31	39	36
Львів	22	28	25.5
Одеса	15	19	17.4
Ужгород	6	7.3	6.9
Івано-Франківськ	2	2,5	2.3
Дніпропетровськ	1	1.2	1.1
Харків	1	1,2	1.1
Черкаси	1	1,2	1.1
Невідомо	7		8
Всього	86		

Таблиця №5.

За місцем постійного проживання письменників

Міста	Кількість письменників- нонконформістів	Відомих випадків (%)	Загальна кількість (%)
Київ	39	79.5	73.5
Львів	6	12.2	11.3
Черкаси	1	2	1.8
Житомир	2	4	3.7
Одеса	1	2	1.8
Невідомо	4		7.5
Всього	53		

Згідно відомих нам фактів про 86 художників та 53 письменники, можемо зробити висновок про лідерство Києва за кількістю митців-нонконформістів (54,7%), Львова (21,9%), Одеси (12,5%).

Таке зосередження митців-нонконформістів в названих містах пояснюється наявністю, передусім, найбільших навчальних закладів. Київський художній інститут та Київський державний університет випустили найбільшу кількість спеціалістів, які згодом (або ще під час навчання) стали на шлях нонконформістської творчості – 39% митців, дані про освіту яких вдалось знайти. Серед львівських навчальних закладів маємо 21 випускника Інституту прикладного і декоративного мистецтва (18%), та 7 – Львівського державного університету (6%). Потужним закладом, в якому здобували освіту одеські художники-нонконформісти було, Одеське державне художнє училище – 12 випускників (10%).

Таблиця №6.

Навчальні заклади, в яких отримували освіту письменники та художники нонконформісти

Навчальні заклади	Кількість митців- нонконформістів, що їх закінчили або навчались	Відомих випадків (%)	Загальна кількість (%)
Київський художній інститут	26	22	18.7
Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка	20	17	14.3
Львівський ін-т прикладного і декоративного мистецтва	21	18	15
Одеське художнє училище	12	10	8.6
Львівський університет ім. І. Франка	7	6	5
Інститут живопису, скульптури та архітектури ім. І. Рєпіна, Ленінград	4	3.5	2.8
Літературний ін-т ім. М. Горького, Москва	4	3.5	2.8
Інші навчальні заклади	24	20	17.2
Невідомо	22		15.5
Всього	139		

Для нонконформістського простору 1960-70-х рр. характерне формування так званих „шкіл” навколо окремих представників старшого покоління митців, які здебільшого проживали у названих вище містах. Це особливо характерно для художників-нонконформістів, хоча поняття „школи” для неофіційного простору досить умовне і може трактуватися як певна парадигма поведінки та світогляд, що закладали своїм студентам окремі митці художніх навчальних закладів Львова та Києва, даючи поштовх для подальших самостійних новаторських пошуків. Так, більшість художників-нонконформістів Києва (тих, хто закінчував Київський художній інститут) були студентами А. Трохименка (із 30 художників-нонконформістів Києва – 8 навчались у його майстерні), С. Григор’єва (4 студенти), О. Шовкуненка, А. Петрицького. У Львові педагогами, які формували нонконформістські школи, були педагоги Р. Сельських, В. Манастирський (серед учнів – Е. Мисько, Є. Лисик, М. Кипріян, С. Караффа-Корбут, Л. Медвідь, В. Захарчишин), К. Звіринський (його вихованцями були А. Бокотей, Б. Галицький, Л. Цегельська-Крип’якевич, П. Маркович, І. Марчук, О. Мінько, Р. Петрук, Б. Сойка, З. Флінта, С. Шабатура).

Отже, проведене дослідження дає змогу зробити наступні висновки. По-перше, нонконформізм в літературно-мистецькому середовищі не був широко поширеним явищем. Однак зосередженість літераторів та художників в трьох містах України – Києві, Львові, Одесі – робила вплив митців-нонконформістів на мистецький простір досить відчутним. По-друге, щодо твердження про генерацію нонконформістів як представників молодого покоління більш правильне стосовно письменників, аніж художників, середній вік більшості яких на початку 1960-х рр. складав 35-39 років. Згідно проведених досліджень, незаперечним є факт постійного поповнення неофіційного мистецького середовища молодими митцями. Це спостерігається і в середовищі письменників, і особливо яскраво в середовищі художників. По-третє, певна лібералізація культурної політики лише виступила каталізатором процесу формування неофіційного літературно-мистецького простору, який на кінець 1960-х рр. не тільки не зник, внаслідок репресивних акцій влади та посилення ідеологічного контролю за діяльністю митців, а навпаки – зміцнив структури функціонування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (1960-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст. – К., 1994. – С.77.
2. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – С.317.; 3. Там само. – С. 312; 4. Bilocerkowycz J. Soviet Ukrainian Dissent: A Study of Political Alienation. – London, P. 123, Table 8;
5. Ukraine in the seventies / P. Potichnyj. – Oakville, 1975. – P.319.; 6. ДАКО. – Ф. П-1. – Оп.23. – Спр.106. – Арк.15; 7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5901. – Арк.117.; 8. Там само. – Арк.122; 9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.183. – Арк.37; 10. ЦДАМЛМ. – Ф.1098. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.30-31; 11. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.363. – Арк.7; 12. ЦДАМЛМ. – Ф. 1098. – Спр.28. – Арк.22; 13. ЦДАМЛМ. – Ф.581. – Оп.2. – Спр. 446; 14. Згідно архівних справ ЦДАГО України. (Оп.23, 24, 31, 32), ЦДАМЛМ (Ф.581, 590); Лобановський Б. Киевские анахореты: Обращение к абстрактным формам в творчестве ряда киевских художников 50-х – 60-х годов // Византийский ангел. – 1997. - № 3. – С. 32; 15. Kowalewski D. The Structure of Ukrainian Dissent // The Ukrainian Quarterly. - 1979. - №1(Vol.135). - P.45; 16. Зінкевич О. З генерації новаторів: Світличний і Дзюба. У джерел модерної української критики. – Балтимор–Торонто, 1967. – С.7-8; 17. ЦДАМЛМ. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.810. – Арк.15.

Д.О. Мельников

РОЗВИТОК СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (80-ТІ РР. ХХ СТ.)

Процес демократизації вищої школи в Україні включає таку форму залучення студентів до управління справами ВНЗ як студентське самоврядування. Основними завданнями органів студентського самоврядування (ними можуть бути студентський сенат, парламент, старостат, студентські деканати, ради тощо) є: забезпечення і захист прав та інтересів студентів, зокрема стосовно організації навчального процесу; забезпечення виконання студентами своїх обов’язків; сприяння навчальній, науковій та творчій діяльності студентів, створенню відповідних умов для їх проживання і відпочинку тощо¹. Реалізація цих завдань сприятиме гармонійному розвитку особистості студента, формуванню у нього навичок майбутнього організатора, керівника.

Варто вказати, що студентське самоврядування в нашій країні має свою історію. Тому сьогодні, приступаючи до реалізації положень Закону України «Про вищу освіту» щодо розвитку студентського самоврядування, необхідно проаналізувати досвід цієї роботи, зокрема у 80-х рр.

ХХст., в яких почали проявлятися деякі спалахи демократичних по формі та змісту молодіжних ініціатив.

Проблема, яку автор прагне дослідити у своїй статті, має свою, хоча й невелику, історіографію. Нею цікавилися не тільки науковці-історики, але і вчені педагоги, соціологи: В.Л. Арбеніна, Н.І. Черниш, М.Ф. Фатхулін, Є.П. Білозерцев, Д.О. Мельников та інші².

Враховуючи актуальність, досить обмежену джерельну базу з даної проблеми, її практичне значення, автор ставить за мету простежити процес розвитку самоврядування у вищих навчальних закладах України у 80-х роках ХХ сторіччя.

В цей період, особливо в першій половині 80-х років, у ВНЗ республіки панував авторитарний режим навчання і виховання. Діяльність студентів була під постійною увагою партійних та комсомольських організацій. Взавши на себе керівництво громадськими організаціями у ВНЗ парткоми, комсомол, разом с профспілковими органами, часто форсували збільшення кількості різного роду громадських організацій, залучаючи до цього процесу молодь, забуваючи про головне – якість роботи. Ось чому деякі громадські організації, діяльність яких, за умов правильної організації роботи, давала б позитивні результати у справі виховання молоді, через формалізм в роботі представників комітетів комсомолу та профспілки, членів ВЛКСМ втрачали свою справжню значимість. Значна частина молоді не бажала займатися суспільними справами, проявляла апатію, нігілістичне ставлення до того, що відбувалося навколо. В цей період проявлялося протиріччя між демократичною по своїй суті природою навчально-виховного процесу та адміністративно-бюрократичними методами управління ним, між прагненням молоді до нового та застарілими формами та методами роботи у ВНЗ. Про це з тривогою підкреслювалось у багатьох виступах учасників Всесоюзної науково-практичної конференції з проблем удосконалення системи управління та самоврядування в січні 1988року, яка проходила у м. Володимирі. У виступах учасників конференції підкреслювалось, що загальна атмосфера, яка склалась в країні в 70-х - на початку 80-х років, проблеми, негативні явища, які існували у ВНЗ, впливали і на студентське самоврядування: в багатьох навчальних закладах воно було девальвовано, існувало тільки на папері³.

Разом з тим, у 80-х рр. студентське самоврядування мало тенденцію до розвитку. Прикладом цього були громадські студентські деканати, у функції яких входив контроль за навчально-виховним процесом, керівництво роботою старост та активу груп, організацій змагання між групами. В деяких ВНЗ були створені ради старост, які контролювали навчальний процес, брали участь у роботі методичних комісій, розподіляли стипендії, місця в гуртожитках.

Певну роль у розвитку студентського самоврядування відіграли навчально-виховні комісії, які, як правило, створювалися при комітетах комсомолу вищих навчальних закладів. Вони формувалися з активістів, іменних стипендіатів та молодих викладачів. Кількісний та персональний склад комісій формувався та затверджувався комітетом комсомолу за погодженням з ректоратом вищого навчального закладу.

Навчально-виховні комісії вивчали стан навчальної роботи у ВНЗ, на факультеті, курсі, шукали причини, які впливали на якість знань студентів, разом із викладачами оцінювали якість засвоєння ними навчального матеріалу. Крім того, комісії слідкували за відвідуванням студентами занять, заслуховували на своїх засіданнях відповідальних за стан трудової дисципліни у групах, клопотали перед деканатами про покарання порушників, застосовували до них свої методи виховного впливу. Але робота цих комісій в більшій мірі носила формальний характер. Комітети комсомолу зверхньо ставились до вирішення питань, пов'язаних з навчанням та вихованням студентів. Нерідко за погане ставлення до навчання критиці піддавались не самі студенти, які цього заслугоували, а викладачі. Варто вказати і на те, що частина студентів, які були членами цих комісій, зустрівшись з першими труднощами, опускали руки, в подальшому виконували свою роботу формально. Це знецінювало роботу комісій, показувало їх неефективність.

В 1985 році в країні почалась так звана «перебудова». Вона стосувалась і вищих навчальних закладів. Їм було надано певні права щодо вирішення навчально-виховної та науково-дослідної роботи. Навчальним закладам було дозволено розробляти і приймати статути, положення про розширення прав студентів в управлінні ВНЗ, розвитку студентського самоврядування.

В продовження перебудовчих процесів у вищій школі ЦК КПРС у 1987 р. приймає постанову «Основні напрямки перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні». В постанові вказувалось на необхідність докорінним чином змінити стан справ у вищій та середній спеціальній школі, готувати спеціалістів з творчими задатками, які б могли вирішувати важливі завдання в

економіці та соціальній сфері. В документі партії підкреслювалось на необхідності розширення прав студентської молоді в управлінні справами ВНЗ.

Виконуючи вказівки партії, у ВНЗ почали розробляти свої Положення про студентське самоврядування, в яких визначались їх функції. Основна увага в роботі органів студентського самоврядування зверталась на необхідність по-новому організовувати роботу рад груп, курсів, факультетів, інститутів та університетів. В центрі уваги цих нових за змістом роботи органів молодіжного самоврядування повинні були стати питання захисту інтересів студентів, допомогти професорсько-викладацькому складі у вихованні молоді.

У ВНЗ України по-різному відгукнулися на рекомендації «зверху» щодо розвитку студентського самоврядування. Якщо в одних навчальних закладах почали розробляти свої Положення про студентське самоврядування (Київський інститут інженерів цивільної авіації, Львівський політехнічний інститут), то в інших ВНЗ (Донецькому, Одеському, Львівському, Харківському університетах, Вінницькому, Одеському політехнічних інститутах) вважали, що не потрібно створювати нові органи студентського самоврядування, а критично оцінити набутий досвід і, з урядованням вимог часу, його удосконалювати⁴.

В 1987 р. Мінвуз СРСР, ЦК ВЛКСМ та ВЦСПС прийняли постанову «Про першочергові заходи щодо розширення участі студентів в управлінні вищими навчальними закладами». Так, наприклад, пропонувалось вузам включати до складу Вчених рад четверту частину представників від студентської молоді. Студентам надавалось право брати участь у виборах ректорів та деканів факультетів. Пропонувалося розширити участь студентів у роботі приймальних і стипендійних комісій.

Для того, щоб дізнатись думку студентів та викладачів про можливість реалізації ідеї розвитку студентського самоврядування у ВНЗ країни та республіки, були проведені дослідження. Так, в 1988 році в рамках цільової програми Держосвіти СРСР «Суспільна думка» було проведено соціологічне дослідження в сорока ВНЗ країни, в тому числі і в Україні. Результати дослідження показали, що значна частина молоді (59%) негативно оцінили стан студентського самоврядування, що причиною цього є невідповідність студентів до цієї справи (51%)⁵. Дослідження показало, що недовіра до самоврядування росла від молодших до старших курсів. Однією з головних причин скептичного відношення студентів до можливості розвитку самоврядування була відсутність реальних дій ректорів, громадських організацій щодо його розвитку.

Дослідження виявило неоднозначну точку зору на розвиток студентського самоврядування самих викладачів. Значна їх частина вважала, що ця форма участі молоді в управлінні справами ВНЗ можлива тільки в сфері суспільно-корисної праці, побуту та відпочинку студентів. Що стосується самостійності студентів в організації навчального процесу, то тільки незначна частина викладачів вважала його необхідним. Особливо негативно вони поставились до пропозиції залучити студентів до оцінки якості викладання дисциплін, мотивуючи це тим, що це є спробою приниження авторитету викладачів, загострити їх стосунки зі студентами⁶.

Щоб дізнатись як відбувався процес розвитку студентського самоврядування у ВНЗ республіки, Мінвуз УРСР разом із ЦК ЛКСМУ, республіканською галузевою профспілкою в 1987-1988 рр. провели експеримент у 33 вищих навчальних закладах республіки.

Перший етап експерименту включав в себе вивчення стану студентського самоврядування в тих ВНЗ, де він проводився. Для цього вчені-соціологи Київського та Харківського університетів опитали майже десять тисяч студентів. В результаті були одержані досить екстраполяльні відповіді, систематизація яких дозволила зробити такі висновки. По-перше, значна кількість студентів сприймала студентське самоврядування як необхідний крок на шляху демократизації вищої школи і підтримувала ідею щодо необхідності подальшого розвитку цієї форми громадського самоврядування. По-друге підтримуючи ідею щодо розширення прав студентів в управлінні навчально-виховним процесом, за надання їм можливості самостійно вирішувати питання, пов'язані з розподілом стипендії, місць в гуртожитку та інше, вони забували про такий важливий соціальний елемент, як виконання студентами в цій справі своїх обов'язків. По-третє, значна кількість студентів (біля 70%) заявила, що вони не вірять у можливість розвитку студентського самоврядування, а майже кожний третій з опитаних відповів, що не бачить у цій формі студентської ініціативи ніяких переваг над іншими ініціативами молоді⁷.

Аналіз опитування студентів дозволяє зробити висновок, що значна частина студентів не була знайома з основними принципами та механізмами впровадження самоврядування в навчально-виховному процесі, не бажала брати участь у цій справі. На наш погляд, причиною цього були

глибокі деформації в духовній сфері суспільства, наростання соціальної апатії. Цей процес торкнувся і вищої школи. Бюрократичні форми в організації виховної роботи в навчальних закладах, коли педагогіка співпраці підмінювалась педагогікою примусу, посягли у свідомості молоді зневіру в позитивному результаті задуманого. Значна частина молоді не бажала брати участь у суспільній праці.

Певну роль у розвитку студентського самоврядування відігравали комітети комсомолу та профспілкові комітети студентів. При них створювалися такі органи студентського самоврядування як навчально-виховні комісії, студентські деканати, ради старост, стипендіальні комісії, комісії по прийому до ВНЗ тощо. Студенти брали участь у складанні розкладу занять, пропонували кандидатів на присвоєння студентам іменних та персональних стипендій, відстоювали інтереси тих студентів, які мали незадовільні оцінки, але брали активну участь у громадському житті ВНЗ. Позитивний досвід в цій роботі мав місце в Донецькому університеті, Дніпропетровському інституті інженерів транспорту, Київському інституті народного господарства, Харківському юридичному інституті та інших ВНЗ республіки.

На засіданнях комітетів комсомолу та профкомах заслуховувались звіти відповідальних за роботу органів студентського самоврядування. Проте роль комсомольських та профспілкових організацій в розвитку студентського самоврядування поступово знижувалась. Про це, зокрема, показували і результати соціологічних досліджень. Так, тільки 11% опитаних студентів вважали, що розвиток студентського самоврядування в значній мірі залежить від активності комсомольських та профспілкових організацій⁸.

Не дивлячись на те, що престиж комсомольських організацій у житті вищих навчальних закладів з кожним роком падав, більшість дослідників молодіжних проблем, представників державних та громадських органів, професорсько-викладацького складу дотримувались думки про необхідність розширення можливостей самоврядування, тільки за умови його функціонування при цих громадських організаціях. Таке бажання було продиктовано тим, що протягом багатьох років комсомольські та профспілкові організації брали на себе відповідальність за проведення виховної роботи серед студентів. Альтернативи у них на той час не було. Хоча, як показує досвід інших країн, розвиток студентського самоврядування відбувався по-іншому, наприклад, через впровадження у ВНЗ на демократичній основі різного роду студентських громадських формувань, які виконували функції управління та самоврядування навчальним та виховним процесами.

Таким чином, ми бачимо досить парадоксальну ситуацію, яка склалась у 80-х рр. в системі самоврядування у ВНЗ України. З одного боку в навчальних закладах діяла стійка система залучення молоді в процес управління, з'являлися нові форми участі молоді в управлінні вузівськими колективами. З іншого боку, демократична за формою система громадської активності молоді на практиці, на жаль, перетворилась у заорганізовану, бюрократичну систему, позбавлену права для саморозвитку. По суті, самоврядування як форма демократичного прояву влади студентської молоді в багатьох випадках набувало не реальної, а надуманої форми. Перебудовчі процеси, які розпочалися в країні та республіці зокрема сприяли появі нових форм участі молоді в управлінні навчальними колективами. Але обставини, які склалися в Україні в кінці 80-х років, не дали можливості у повній мірі реалізувати задумане. В системі самоврядування навчальними колективами з'являлися нові, характерні для того часу проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України "Про вищу освіту" // Освіта України. – 2002. – 26 лютого; 2. Арбеніна В.Л. Самоуправление в студенческой группе как средство активизации её воспитательного потенциала // Воспитательный процесс в высшей школе: его эффективность. – К., 1988. – С.178-190; Черныш Н.И. Пути достижения социальной зрелости студентов // Молодежь: вехи социальной зрелости. – Львов, 1988. – С.124-249; Фатхулин М.Ф. Воспитание специалиста. – Казань, 1900; Мельников Д.О. Участь студентської молоді в управлінні справами ВНЗ: історія і сучасність // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2000. – Вип. 96-97. – С.192-200; 3. Евликов В.С., Скрятов А.П. Развитие самоуправления в педагогических институтах в условиях перестройки высшей школы // Научный коммунизм. – 1989. – №2. – С.104; 4. Мельников Д.О. Вказана праця. – С.196; 5. Комсомол на путях перестройки. – М., 1988. – С.49-50; 6. Там само. – С.50; 7. Там само. – С.53; 8. Воспитательный процесс в высшей школе: его эффективность. – С.39.

ВПЛИВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ НА ДОВКІЛЛЯ ТА СПОСІБ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЗАБРУДНЕНИХ РЕГІОНІВ

Аварія на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС 26 квітня 1986 р. за своїми масштабами і наслідками перетворилась на найбільшу техногенну катастрофу ХХ століття. Найтяжчими її наслідками стали наслідки гуманітарні, зокрема її впливи на довкілля та спосіб життя населення забруднених регіонів. Вивчення цієї проблеми історичною наукою, в силу важко доступності інформації, почалося не настільки оперативно, як того вимагала ситуація. Доступ до важливих архівних джерел дослідники отримали лише на початку 90-х років у зв'язку з кардинальними суспільно-політичними змінами в країні.

Історичний доробок дослідників, які вивчали чорнобильський вплив на спільноту, охоплює в значній мірі місцеву складову. В регіонах, зокрема на Житомирщині, підготовлено і видано праці, які на прикладі саме цього регіону розкривають соціальні і економічні наслідки катастрофи¹. Аналогічного характеру праці на місцевому матеріалі підготовлено також у Луцьку² та Сумах³. Остання книга, зокрема, присвячена теоретичним і практичним питанням оцінки соціально-економічних і екологічних наслідків радіоактивного забруднення навколишнього середовища на прикладі аварії на Чорнобильській АЕС. Ця праця, виконана на стику історії, соціології та політології є прикладом того, що складна багатофакторна і багатоаспектна чорнобильська проблема може бути різнопланово досліджена тільки на стику різних фахових підходів. Підтвердженням цієї тези є і захищена в інституті географії НАН у 1997 р. дисертація, предметом дослідження якої стала еколого-соціальна ситуація у Київському Придніпров'ї⁴, в якій поєднано історичний, економічний, соціологічний та інші підходи.

Крім соціально-економічних, наслідки Чорнобильської катастрофи стали для суспільства й ще й величезною екологічною проблемою. Слід відзначити, що вивчення істориками саме екологічних проблем суспільства в цілому, та їх чорнобильської складової проходило досить інтенсивно. Так, у 1994 р. у Донецьку⁵ та у Львові⁶ були захищені кандидатські дисертації, які узагальнили діяльність державних установ та громадських організацій в ході вирішення екологічних проблем Донецького регіону та розкрили місце екологічних організацій, рухів та партій в системі суспільних об'єднань України. У 1996 р. відомим дослідником Васютою С.І. була захищена докторська дисертація „Соціально-екологічні проблеми України 70 – 90-х рр.”, в якій чорнобильська проблема зайняла серйозне місце. Науково-історичне осмислення цієї аварії саме як екологічної катастрофи було зроблене ним також в праці “Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання” (Тернопіль, СМП “АСТОН”, 2000, 536 с.), в якій він розглянув цю подію через її вплив на природне довкілля та соціально-медичні наслідки. Чорнобильська катастрофа трактується ним як соціально-екологічна межа політики псевдотехнократичного розвитку тоталітарного суспільства. Цій же проблемі, прямо чи дотично, присвячені й інші праці цього дослідника⁷ та його дружини і колеги О.А. Васюти⁸. Більш детальний аналіз публікацій з проблеми дивіться в спеціальному розділі книги „Чорнобильська катастрофа в публікаціях” (К., 2004, 207 с.) авторки статті.

Для чіткого визначення статусу забруднених в результаті аварії територій в Україні протягом 1991-1995 років, відповідно до вимог чинного законодавства, було проведено визначення відповідних зон, до яких віднесено 2293 населених пункти 74 районів дванадцяти областей: Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська. В подальшому, з метою уточнення ситуації, протягом 1996-2001 років ретельно і ґрунтовно методами авіаційної зйомки досліджувався радіологічний стан у зонах радіоактивного забруднення. Було вивчено понад 278 тис. кв. км територій України, наземне обстеження проведено майже на 80 тис. кв. км території, віднесеної до зон радіоактивного забруднення, і тієї, що межує з нею⁹. Привертаючи увагу до екологічної проблеми в Україні, перший заступник голови Комітету Верховної Ради з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи Заєць І.О. зазначив, що 5% території України є радіоактивно забрудненою¹⁰.

Високі рівні радіаційного забруднення викидів при руйнуванні енергоблоку, обмеження доступу людей в зону їх впливів та швидкі зміни радіаційної ситуації там обумовили необхідність дистанційних методів їх вивчення, в тому числі й методом математичного моделювання. Великою проблемою стали аналіз, методика і методи дослідження чорнобильських викидів. Так, дослідженнями Держкомгеології спільно з Інститутом ядерних досліджень НАНУ було встановлено,

що екстремальне забруднення геологічного середовища та погіршення еколого-геологічних умов України відбулося в зонах західного і південного „слідів”¹¹.

З екологічної точки зору ЧАЕС розташована в надзвичайно несприятливих умовах - у верхів'ї міграційних потоків, що контролюють житлово-промислову агломерацію р. Дніпро з населенням до 50 млн. чоловік, а вгору по долині р. Прип'ять – агломерації Центральної Європи. Це область живлення основних водоносних горизонтів Дніпровського артезіанського басейнів, на багатьох ділянках якого підземні води слабо захищені від поверхового забруднення. Для Полісся характерні підвищена кількість атмосферних опадів, уповільнений стік поверхових вод, сильна заболоченість та залісненість, дерново-підзолистий тип ґрунтів, що сприяє швидкій, протягом 10 – 100 днів, міграції радіонуклідів з ґрунту в рослинність і далі по харчових ланцюжках до людини. Все це обумовлює необхідність проведення на всій території, що зазнала забруднення, оперативного контролю за розподілом та міграцією в ґрунті та рослинності радіонуклідів, а також оцінювати їх вплив на рослинність¹².

За матеріалами п'ятої міжнародної науково-технічної конференції „Чорнобиль-96. Итоги 10 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС» (Зелений Мис -1996), вивченням екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи займалися лише в Києві та в Чорнобилі такі наукові заклади: Український НДІ сільськогосподарської радіології, Інститут радіоекології НАН України, Інститут гідротехніки та меліорації УААН, Медико-екологічний центр проблем Чорнобиля, Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р.С.Кавецького НАН України, Інститут ядерних досліджень НАН України, Науково-інженерний центр радіогідрогеологічних полігонних досліджень при Президії НАН України, Відділення металогенії ІГМР (рос) НАН України, Відділення радіогеохімії навколишнього середовища ІГМР (рос) НАН України, Інститут геологічних наук НАН України, Факультет охорони навколишнього середовища Академії праці та соціальних відносин, Державне геологічне підприємство „Геопрогноз” Держкомгеології України, Чорнобильський науковий центр міжнародних досліджень (Чорнобиль), Управління дозиметричного контролю НВО „Прип'ять” (Чорнобиль), Міжгалузевий науково-технічний центр „Укриття” НАН України (Чорнобиль), Спецпідприємство „Комплекс” (Чорнобиль). При цьому слід відзначити, що дослідження загального і конкретного характеру змін в екології проводили фахівці не лише України, а й інших постраждалих регіонів колишнього Радянського Союзу. Узагальненими виданнями, що акумулювали результати цих досліджень, ставали матеріали всесоюзних науково-технічних нарад по результатах ліквідації наслідків аварії, які відбувались в Зоні або в Зеленому мису (селищі ліквідаторів) і друкувались невеликим тиражем, а тому нині є надзвичайно важкодоступними. Зазвичай вони мали кілька томів, присвячених різним аспектам проблеми. Так, матеріали третьої такої наради під назвою „Чернобыль – 92” в IV томі висвітлювали саме радіоекологічні аспекти.

Викиди радіоактивності із зруйнованого реактора 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС обумовили появу такої окремої екологічної проблеми для України, як Зона відчуження – високо забруднена територія, яка утворилась навколо зруйнованого енергоблоку і самої станції і яка протягом значного періоду зазнає підвищеного радіаційного впливу. Ця зона, як унікальний науковий полігон протягом всіх післяаварійних років була і залишається об'єктом ретельної уваги дослідників різних напрямків знання і радіобіологів та радіоекологів зокрема. Висвітленню проблем Зони присвячено спеціальне дослідження авторки¹³.

Надзвичайно болючою для екології України є її забруднення радіоактивними відходами. В Зоні у 800 тимчасових похованнях, мало придатних для довготермінового зберігання високоактивних матеріалів, зосереджено забруднену 1986 р. техніку, рудий ліс тощо. Крім того, в Україні експлуатується 4 АЕС. Їх діяльність призводить до утворення значної кількості радіоактивних відходів (РАВ). Так, на АЕС України накопичено більше 20 тис.м³ твердих РАВ та більше 13 тис.м³ рідких. Невирішеними залишаються питання переробки цих відходів. Крім того, потребує визначення статусу та перспектив подальше поводження з відпрацьованим ядерним паливом, оскільки „мокре зберігання” не може тривати більше двох років, а сховище для „сухого” зберігання відходів є лише на Запорізькій АЕС.

Крім того, в Україні розташовано понад 8000 різних установ та організацій, діяльність яких призводить до утворення радіоактивних відходів і таким чином створює екологічну небезпеку. З них біля 5 тис. промислових підприємств, медичних установ та наукових закладів, що використовують радіоактивні речовини та джерела іонізуючого випромінювання. Збір, транспортування, переробка, кондиціонування та збереження цих відходів забезпечується силами Українського державного об'єднання „Радон”, у складі якого діють шість спецкомбінатів, п'ять із яких мають пункти зберігання

радіоактивних відходів. Сьогодні технічне оснащення міжобласних спецкомбінатів (що споруджувалися в 1965-70 рр. з експлуатаційним терміном 30 років) об'єднання „Радон” та станцій дезактивації не відповідає сучасним вимогам радіаційної безпеки. При цьому невирішеними залишаються питання здачі на збереження спецкомбінатам Українського державного об'єднання „Радон” закритих джерел іонізуючого випромінювання із терміном використання, що закінчився для підприємств-банкрутів чи тих, що припинили свою діяльність та передачі високоактивних ДВ, що використовувалися в дослідницьких установах.

Для врегулювання цих питань у співпраці з Держінспекцією Мінекоресурсів України було розроблено документ „Державні санітарно-екологічні правила і норми з радіаційної безпеки при проведенні операцій з металобрухтом”, які затверджено Постановою Головного Державного санітарного лікаря України та Наказом Міністерства екології та природних ресурсів України.

Працюючи над вирішенням проблеми, Мінекоресурсів України взяло у 2003 р. участь у науково-практичній конференції „Відходи: нове бачення”, що проводилася разом з Інститутом гігієни та медичної екології ім.О.М.Марзєєва АМН України, Академією Медичних Наук України та Міністерством охорони здоров'я¹⁴, рекомендації якої, на жаль, мало вплинули на реальну політику і практику. Знання про стан забруднення територій вимагали пошуку шляхів його поліпшення. Серед багатьох варіантів очищення ґрунтів, пропонувані науковцями, привертають увагу зусилля лісівників, спрямовані на пошук ефективних шляхів їх дезактивації.

Хоча узагальнена характеристика екологічних забруднень, викликаних чорнобильською катастрофою, з'явилась у 1990 р.¹⁵, роки, що минули з часу аварії, дозволили накопичити значний матеріал про зміни в екології довкілля. Фахівці різних галузей знання інтенсивно працювали, вивчаючи зокрема і таке специфічне питання, як забруднення довкілля такими радіоактивними елементами, як цезій, стронцій та ін. й розробляючи підходи до процесу інвентаризації радіоактивно забруднених ґрунтів¹⁶. Велика увага була привернута також до поведінки радіонуклідів у ґрунтах, їх вплив на мікроорганізми, стан чорнобильських радіонуклідів у ґрунтах поза межами зони та особливості їх поширення там.

В середині 90-х років зростає увага дослідників до групи трансуранових елементів, серед яких особливе місце посів америцій – 241 – штучний елемент, що утворюється в результаті ядерних реакцій при випробуванні ядерної зброї та в ядерних реакторах атомних станцій. Відомі його 21 ізотоп з масовими числами від 232 до 253. Найбільш значущий серед них - ²⁴¹Am з періодом напіврозпаду 433 роки. Інші мають періоди напіврозпаду від долі секунди до кількох годин, або, як ^{242m}Am – 152 роки, а ²⁴³Am 7370 років¹⁷.

В міру радіоактивного розпаду радіонукліда ¹³⁷Cs і накопичення радіонукліда ²⁴¹Am в навколишньому середовищі, роль останнього у формуванні дози внутрішнього опромінення населення буде зростати. Так, фахівці передбачають, що у 2004 р. його доля зросте до 10%, а у 2059 р. – до 35%¹⁸. Не менш серйозна увага приділялась за післяаварійні роки питанням вивчення забруднення водних об'єктів. Незважаючи на те, що, на думку фахівців, вода не основне джерело внутрішнього і зовнішнього опромінення людини, а дає лише близько 5% від суми всіх джерел, постійне дослідження і моніторинг міграції радіонуклідів у водних об'єктах, і особливо зони відчуження, продовжує лишатися важливим завданням. Саме ці водойми стали через водяну міграцію основним джерелом надходження радіоактивного забруднення до Прип'яті і далі – у Київське та інші водосховища Дніпра. Так, у 1988-89 рр. до 40% ⁹⁰Sr як основного забруднювача водних об'єктів (радіонукліди Cs швидко і міцно зв'язуються донними відкладеннями), що потрапляв до Київського водосховища із стоком ріки Прип'ять, формувалось на водозбиранні Білорусії, все інше надходило із заплавної та інших водойм 30-км зони¹⁹.

Починаючи з 1991р., в Науково-інженерному центрі радіо-гідрогеологічних полігонних досліджень при Президії НАН України велися дослідження по оцінці й прогнозу забруднення підземних вод зони впливу аварії (в межах Київської промислово-міської агломерації) радіонуклідами чорнобильського походження. У вертикальному розрізі вивчалися 4 водоносних горизонти: глибини до 20 метрів, до 130, до 200 та до 250 – 300 метрів. Спостереження показали, що концентрація цезія - 137 та стронція -90 має тенденцію до зростання в часі, а їх концентрації в Києві у водоносних горизонтах, що знаходяться на глибині 200 – 300 метрів вища, ніж в Київській області, де горизонти, що вивчаються, знаходяться на глибинах 2 - 20 та 45 – 130 метрів. За приблизними прогнозами дослідників, їх концентрація зросте до 2010 року в 10 разів²⁰.

Дніпро на середину 90-х рр. став домінуючим шляхом виносу радіонуклідів з 30-км зони відчуження та вторинним джерелом надходжень радіонуклідів ¹³⁴, ¹³⁷Cs і ⁹⁰Sr по водних харчових

ланцюгах в організм людини²¹. Вивчення цього питання протягом 1986 – 1991 р. дало підставу для твердження, що величина дози внутрішнього опромінення за рахунок ^{134, 137}Cs в Київській області на порядок вище такої величини в більш південних районах, в той час як величина по похідних Sr не відрізнялась для різних районів більше, ніж в 2 – 3 рази. При цьому відзначається, що концентрація радіонуклідів ^{134, 137}Cs в питній воді до 1991 р. зменшилась у більшості районів в середньому на порядок, в той час як концентрація ⁹⁰Sr в воді залишалась приблизно на одному рівні. Протягом всіх років процентний внесок ⁹⁰Sr визначав від 45 до 95% внутрішнього опромінення населення досліджуваних областей (Київська, Полтавська, Запорізька, Миколаївська) через питну воду та прісноводну (дніпровську) рибу. Що стосується колективної дози за рахунок цезію та стронцію, що поступали з рибою і водою в організм мешканців районів басейна р. Дніпро, то її величина визначає 0,6 додаткових смертей на мільйон мешканців. Фахівці зазначають, що ця доза є надзвичайно малою і її можна знехтувати²². Вивчалися також забруднення і загальний стан окремих водних об'єктів, зокрема Чорного моря²³, Дунаю²⁴ та Південного Бугу²⁵.

Накопичені знання про стан води та водних об'єктів, набутий досвід боротьби з їх забрудненням дозволили з часом поставити концептуальні питання про заходи захисту та особливості організації й виконання робіт при управлінні якістю води після аварії на ЧАЕС²⁶.

Чорнобильська катастрофа породила необхідність вивчення екологічного стану та рівнів забруднення окремих регіонів території України. Одним з перших (у 1990 р.) було поставлене питання про стан і шляхи поліпшення навколишнього середовища Києва²⁷. Вивчалась ситуація на Житомирщині, українському Поліссі, Запоріжжі і в цілому в техногенно-напружених регіонах.

Забруднення сільськогосподарських угідь належить до найбільш важких екологічних та економічних наслідків аварії на ЧАЕС. В результаті викидів із зруйнованого 4-го енергоблоку станції забрудненими станом на 1996 р. виявилися більше 5 млн. га, в першу чергу Українського Полісся²⁸. У зв'язку із ландшафтної-екологічними особливостями цього регіону високий рівень переходу цезію із ґрунту в рослини поставив під загрозу якість грубих кормів, вироблених на природних та окультурених пасовищах та сінокосах, що в свою чергу, обумовило небезпеку вживання людиною забрудненого молока та м'яса великої рогатої худоби. Саме з цими продуктами до організму людини надходить до 95% радіоцезію²⁹.

Забруднення сільськогосподарських угідь мало нерівномірний плямистий характер, тому виникла необхідність суцільного радіологічного обстеження всіх полів та угідь в кожному господарстві. В силу величезного обсягу роботи виникла потреба розробки експрес – методики оцінки рівнів забруднення ґрунтів, за даними наземної гамма-зйомки на місцевості з врахуванням радіонуклідного складу осадів та розподілу радіонуклідів по ґрунтовому профілю, адже при забрудненні території кількома невідомими фізико-хімічними формами з невідомим розподілом цих форм по площі неможливо надійно прогнозувати забруднення врожаю сільськогосподарських культур на цій території.

Український науково-дослідний інститут сільськогосподарської радіології вивчав закономірності міграції радіонуклідів у ланці ґрунт – рослина на 15 ґрунтових різностях, завезених з 10 областей України. Виявилось, що різниця по накопиченню стронція-90 у зерні гороху та пшениці на різних ґрунтах становила відповідно 26 і 23 рази, а різниця в накопиченні цезія-137 в зерні цих же культур на цих же ґрунтах була значно більшою і складала відповідно 134 і 80 раз³⁰. Цей же науковий колектив розробив і впровадив рекомендації, спрямовані на зниження накопичення радіонуклідів у врожаї сільськогосподарських культур.

Вжиті у післяаварійний період контрзаходи у рослинництві та тваринництві, зокрема вапнування забруднених земель та збагачення ґрунтів мінеральними речовинами, сприяли тому, що з 1993 р. в громадському секторі господарювання не вироблялась продукція з перевищенням встановлених санітарних норм. Однак виробництво молочної і тваринної продукції у особистих підсобних господарствах продовжує залишатися ризикованим саме через те, що тут набагато гірше відбувається процес очищення землі та зв'язування елементів забруднення.

За минулі роки проведено реабілітаційні роботи на 2 млн. 200 тис. га найбільш забруднених територій сільськогосподарських угідь для виробництва чистої продукції. Так, за 11 років залужено та (перезалужено) луків для випасання корів приватного сектору на площі понад 800 тис. га; на 570 тис. га проведено вапнування кислих ґрунтів, внесено підвищені норми мінеральних добрив; налагоджено виробництво і поставка преміксів та комбікормів з радіопротекторними домішками.

Крім того, продовжувались роботи по відновленню (реабілітації) територій, забруднених радіоактивними речовинами і поверненню їх народному господарству. Тільки в Житомирській

.....

області за чотири останні роки реабілітовано під пасовища та сіножаті - 2144 га виведених з обігу сільськогосподарських земель, на 188 га проведено заліснення. Проте є деякі особливості у співвідношенні рівнів забрудненості територій і накопичення забруднення в живих організмах. Так, в Рівненській області було визначено малі щільності забрудненості ґрунтів. Проте їх специфіка зумовила дуже високий коефіцієнт переходу радіонуклідів у рослини і далі у біологічні ланцюжки. Тому дози, що формуються у Рівненській області, найбільші, порівняно з іншими територіями України. Щоб виправити ситуацію, в області було проведено дезактивацію, внесені спеціальні добрива, котрі уповільнюють процес проникнення радіонуклідів у рослини і далі в живі організми. Станом на кінець 1999 р. було досягнуто ситуації, коли вміст таких небезпечних радіонуклідів, як стронцій та цезій у продуктах харчування, вироблених на Рівненщині, відповідає міжнародним стандартам.

Починаючи з 2001 року, запроваджено додаткові реабілітаційні заходи для території ряду населених пунктів Волинської, Житомирської та Рівненської областей, віднесених законодавчими актами до зони безумовного (обов'язкового) відселення, і які за радіологічними критеріями можуть бути переведені до зони гарантованого добровільного відселення³¹.

Важливими об'єктами спостереження екологів були основні типи лісових екосистем найбільш забруднених областей України і Росії (Київська, Брянська, Тульська та Калужська). Результати 10 років досліджень дозволили науковцям зробити висновок про те, в цілому на лісові масиви випало приблизно на 30% більше активності, ніж на ділянки, не покриті лісом. Було виявлено забрудненість радіонуклідами лікарської рослинної сировини в різних обл. України, грибів та інших лісопродуктів. Рухомість радіонуклідів наростає в силу збіднення ґрунтів на мінеральні речовини та збагачення їх органікою. Максимальних величин інтенсивність міграції досягає в умовах верхових боліт з торф'яними ґрунтами³².

Взагалі, проблему забруднення торфу та наслідків його використання стала однією із складових великої проблеми екологічного стану країни і, зокрема, її забруднених регіонів. Використання торфу в якості полива дозволяє зберегти ліс, що має величезне водоохоронне, ґрунтозахисне та протиерозійне значення. Встановлено, що один гектар торф'яних покладів за кількістю тепла, одержаного при спалюванні добутого торфу, рівнозначне 25 га середнього лісу. Однак після 1986 р. основні поклади торфу та місця його промислового видобутку в Україні опинились на радіоактивно забруднених територіях. Використання населенням в якості палива торфу, заготовленого в забрудненій місцевості, приводить до додаткового опромінення населення та забруднення навколишнього середовища.

Вивчення протягом 1991-93 рр. рівня радіоактивного забруднення 22 ділянок торфорозробок у 6 областях України, розташованих на „західному” (Рівненська, Волинська і Житомирська), „північному” (Чернігівська) та „південному” (Київська та Черкаська) слідах чорнобильського викиду виявило його значну неоднорідність. При цьому забруднення ділянок торфорозробок ^{134,137}Cs в західному напрямку в три рази вище, ніж ⁹⁰Sr. На північному та південному напрямках сліду співвідношення цезій-стронцій у видобутому торфі близьке до одиниці³³.

Значного радіоактивного забруднення зазнали ліси, особливо у північній частині України. У першу чергу це Житомирська, Київська, Рівненська, Чернігівська та Волинська області. Площа лісового фонду України, що зазнав радіоактивного забруднення радіоцезієм понад 1 Ки/км², становить 15 тис. км². Радіаційна обстановка у лісах залишається складною, оскільки лісові пожежі залишаються небезпечним фактором, який призводить до посиленого локального радіоактивного забруднення території та атмосфери. За останні роки вони щороку знищували від 2.8 до 11 тис. га лісів³⁴.

У 1992 р. жарке та сухе літо сприяло виникненню пожеж на забруднених територіях, в результаті яких в повітрі з'являлись радіоактивні частки, концентрація яких навіть на відстані в декілька кілометрів на 1 – 2 порядки перевищувала концентрацію аерозолів, характерну для даної місцевості. Таким чином виникла необхідність всебічного вивчення радіоактивних аерозолів пожежного походження. Розпочате у 1992 р. вивчення цього явища було продовжено і в наступні роки. Зокрема, у 1994 р. було влаштовано експериментальну пожежу у Брянській області. Дотичною до проблеми поширення радіоактивних аерозолів внаслідок лісових пожеж є також зростання їх концентрації внаслідок сильних вітрів. Експериментальний факт було зафіксовано у вересні 1992 р. в 30-км зоні, причому винос аерозолів спостерігався навіть у 500 км на північний захід, у м. Вільносі³⁵.

Для запобігання поширення пожеж, починаючи з 1994 року, було створено понад 50 тис. км мінералізованих смуг навколо соснових молодняків та насаджень з підвищеною пожежною

небезпекою. Одним із найефективніших методів захисту навколишнього середовища від поширення радіонуклідів та радіоекологічної реабілітації територій є заліснення земель з високими рівнями радіоактивного забруднення. За минулі роки заліснення проведено на території понад 250 га.

Всього на здійснення протирадіаційних заходів, за розділом бюджету "Радіологічний захист населення та екологічне оздоровлення середовища", у Державному бюджеті на 2002 рік, наприклад було передбачено 12 млн. грн., хоча потреба в коштах становила 125 млн. грн. І навіть майже десятикратно зменшені кошти держбюджетом практично не були виділені. У першому півріччі 2002 р. було профінансовано лише 582 тис. гривень, тобто лише близько 5 відсотків від річного плану³⁶.

Підводячи певні підсумки розгляду екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи для України, можна твердити, що, вони стали одними з наймасштабніших. Негативного впливу радіоактивного забруднення зазнали величезні території з їх лісами, водними об'єктами, сільськогосподарськими угіддями, що, в свою чергу, справило значний вплив на якість життя місцевого населення.

Владні структури держави докладали певних зусиль в справі дезактивації забруднених земель, регулювання водопостачання великих населених пунктів. Однак, опинившись в складних економічних умовах, в силу різних причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, держава не завжди приділяла питанням екології належну увагу, з часом все скорочуючи фінансування як наукових досліджень, так і практичних кроків поліпшення умов життя українців у постчорнобильських умовах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Комар В.В. Чорнобильська катастрофа: історичні аспекти, соціальні наслідки. – Житомир, 1999; Костенецький М. И., Грибиненко Г.Т. Эхо Чернобыля в Запорожье. – Запорожье, 1992; Чорний біль Житомирщини. – Житомир, 2001. – 445 с.; 2. Павлов В.І., Фурів І.І., Павліха Н.В. Соціально-економічні наслідки Чорнобильської катастрофи: адаптація, проблеми (за матеріалами Волинської області). – Луцьк, 2000. – 344 с.; 3. Семененко Б.А., Белова И.В. По следам Чернобыльской катастрофы: Социально-экономические и экологические аспекты. – Сумы, 1997. – 124 с.; 4. Гукалова І.В. Регіональний аналіз еколого-суспільної ситуації у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС (на прикладі Київського Придніпров'я): Дис.. канд. геогр. наук: 11.00.02 / НАН України; Інститут географії. — К., 1997; 5. Добробог Л.М. Діяльність державних установ і громадських об'єднань Донбасу по охороні навколишнього природного середовища. 1986-1992. – Автореф. дис. канд. істор. наук. – Донецьк, 1994; 6. Угрин Л.Я. Екологічні організації, рухи та партії в системі суспільних об'єднань України: Автореф. дис. канд. політичних наук. – Львів, 1994; 7. Васюта С.І. Постчорнобильський період в Україні: національний досвід в контексті цивілізаційних стратегій. – К., 2001. – 130 с. та ін.; 8. Див., напр.: у зб. Львівського Інституту українознавства НАН України на пошану професора Юрія Сливки „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність”. – Вип. 7. – Львів, 2000 статтю Васюти О.А. Проблеми охорони навколишнього середовища в Україні тоталітарної доби; Васюта О. А., Васюта С. І., Філіпчук Г. Г. Екологія і політика: У 2 т. – Чернівці, 1998. –Т. 1. – 424 с.; Т. 2. – 478 с.; Васюта О. А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку. – Тернопіль, 2001. – 599 с.; 9. Інформація одержана в Інтернеті на сайті Міністерства надзвичайних ситуацій: <http://mns.gov.ua/chornobyl/zabter/>; 10. 18 річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє / Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 року. – К., 2004. – С. 181; 11. Яковлев Е.А. Эколого-геологические аспекты аварии на ЧАЭС для Украины. – В кн.: Чернобыль-94. – IV Международная научно-техническая конференция «Итоги 8 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС». – Сб. докл. – Т.1. – Чернобыль, 1996. – С. 44-45; 12. Лялько В.И., А.Я. Ходоровский, А.И.Сахацкий, З.М.Шпортюк, О.Н.Сибирцева. Использование многозональных космических фотоснимков для контроля за загрязнением почвы и растительности радионуклидами (в связи с аварией на ЧАЭС). – В кн.: Чернобыль-94. – С. 99; 13. Див. Барановська Н. Чорнобильська зона відчуження – явище сучасності // Історико-географічні дослідження в Україні. – Зб. наук. праць. – Ч. 7. – К., 2004. – С. 186-210; 14. Сайт Мінекоресурсів в Інтернеті: www.menr.gov.ua/index.php; 15. Израэль Ю.А., Вакуловский С.М., Ветров В.А. и др. Чернобыль: радиоактивное загрязнение природных сред. – Л., 1990; 16. Батий В.Г., Кузьменко В.А. Математическое моделирование процесса инвентаризации радиоактивно загрязненных грунтов. // Пробл. Чернобыля. – 2001. – Вип. 8; 17. Васильченко В.Н., В.Т.Коротков, А.В. Носовский, Б.Я.Осколков и др. О радиационной опасности загрязнения окружающей среды радионуклидом ²⁴¹Am в следствии аварии на Чернобыльской АЭС. – В кн.: Чернобыль – 94... – С. 73; 18. Там само. – С. 81; 19. Кленус В.Г., М.А.Фомовский, В.В.Беляев, А.Е.Каглян и др. Радиоэкологический мониторинг водоемов 30-ти км зоны ЧАЭС. – В кн.: Чернобыль-94... — С.165; 20. Шестоपालов В.М., Ю.Ф.Руденко, В.В.Гудзенко, А.С.Богуславский. Некоторые особенности радионуклидного загрязнения подземных вод Киевской промышленно-городской агломерации. – В кн.: Чернобыль-96. – Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. – Пятая межд. науч.-техн.конф. – Сб.тезисов. – Зеленый Мыс, 1996. – С. 83; 21. Карачев И.И., Н.В.Ткаченко, Т.И.Бережная, М.И.Костянецкий. Оценка вклада хозяйственного водопользования в формирование дозовых нагрузок на

население бассейна р. Днепр. – В кн.: Чернобыль-94... – С. 207; 22. Там само. – С. 211, 215, 217; 23. Никитин А.И., Мединец В.И., Чумичев В.Б. и др. Радиоактивное загрязнение Черного моря вследствие аварии на ЧАЭС по состоянию на октябрь 1986 года // Атомная энергия. – 1988. – Т.65. – Вып.2; В.Н.Егоров и др. Модель крупномасштабного загрязнения Черного моря долгоживущими радионуклидами ¹³⁷Cs и ⁹⁰Cs в результате аварии на ЧАЭС // Вод. ресурсы. – 1993. – Т.20, №3; 24. Кагля А.Е. и др. Содержание радионуклидов в абиотических компонентах Дуная спустя 5 лет после аварии на ЧАЭС // Вод. ресурсы. – 1993. – Т.20, №3; 25. Золотухин А., Волошко Е. Тени Чернобыля над Южным Бугом // Столица. – 1992. – №15; 26. Войцехович О.В. К вопросу о концепции мероприятий по защите вод от вторичного радиоактивного загрязнения после аварии на Чернобыльской АЭС // Труды Укр. н.-и. гидрометеорологического и-та. – 1993. – Вып. 245; Дмитриев Н.В., Живодеров В.Н. Особенности организации и производства работ по защите подземных вод при ликвидации последствий аварии на ЧАЭС // Основания, фундаменты и мех. грунтов. – 1994. – №1; Лось И.П., Войцехович О.В., Шепелевич К.И. Радиация и вода: опыт обеспечения радиологической защиты в управлении качеством воды после аварии на Чернобыльской АЭС. – К., 2001; 27. Волощенко О.И. и др. Актуальные проблемы охраны окружающей среды в г. Киеве и пути их решения. – К., 1990; Гукалова І.В. Регіональний аналіз еколого-суспільної ситуації у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС (на прикладі Київського Придніпров'я): Автореф. дис.. канд. географ. наук / НАН України; Інститут географії. – К., 1997; 28. Пристер Б.С. Сельскохозяйственные аспекты последствий аварии на ЧАЭС. – В кн.: Чернобыль-96... – С. 11; 29. Архипов Н.П. Радиозоологические последствия аварии на ЧАЭС, результаты принятых мер и перспективы для 30-км зоны. – В кн.: Чернобыль-96... – С. 12; 30. Бондарь П.Ф., Ю.А.Иванов, Б.С. Пристер, Г.П. Перепелятников и др. Сельскохозяйственные аспекты оценки и улучшения радиологической обстановки на загрязненной территории. – В кн.: Чернобыль-94... – С. 309, 313-314; 31. <http://mns.gov.ua/chornobyl/zabter/>; 32. Щеглов А.И., Ф.А.Тихомиров, О.Б.Цветнова, Н.Д.Кучма. Закономерности и особенности поведения радионуклидов чернобыльского выброса в лесных экосистемах. – В кн. Чернобыль-96... – С. 16 -17; 33. Карачев И.И., Т.И. Бережная, Н.Д. Семенов. Радиационно-экологическая оценка месторождений торфа Украины. – В кн.: Чернобыль-94... – С.286-288; 34. <http://mns.gov.ua/chornobyl/zabter/>; 35. Будыка А.К., Б.И.Огородников. Радиоактивные газы и аэрозоли 30-км зоны ЧАЭС: итоги 10-летних исследований и перспективы. – В кн.: Чернобыль-96... – С. 128; 36. <http://mns.gov.ua/chornobyl/zabter/>

Т.А. Мельничук

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1989 Р.

Однією із складових вивчення соціально-демографічних процесів в українському селі 1989–2001 рр. є детальне дослідження та глибокий аналіз соціальної структури та професійного складу сільських мешканців.

Метою даної статті є з'ясування природи самого поняття “соціальна структура” та дослідження соціального складу сільського населення України за результатами перепису 1989р.

Соціальна структура суспільства в цілому та сільського населення зокрема у період із 1989 р. стала об'єктом дослідження поки що вузького кола науковців. Більшість праць присвячені соціальній структурі радянського суспільства¹ У 90-х рр. з'явилися статті, що характеризують соціальний склад сільського населення України, зокрема Шатохіна А. М.² Основним джерелом вивчення даного питання стали офіційні матеріали Міністерства статистики України³.

Перш за все, слід з'ясувати природу самого поняття “соціальна структура” та критерії, які ми будемо брати за основу, виокремивши та охарактеризувавши різні соціальні групи.

За роки існування комуністичної системи соціально-класова структура соціалістичного суспільства незмінно трактувалась як сукупність дружніх класів, соціальних груп та верств населення, що мали спільні інтереси, а також були об'єднані єдиною марксистсько-ленінською ідеологією та високою метою побудови комунізму.⁴ Кожна із виділених соціальних категорій – робітників, службовців та селян мала свою чітку, складну внутрішню структуру, що, за радянськими принципами, відображала галузевий та кваліфікаційний склад населення.

З початком перебудовчих процесів, коли широкі маси населення аграрного сектору стали власниками землі, а основні власники відійшли від безпосереднього управління виробництвом за рахунок залучення до керування найманих робітників, відносини власності на селі стають не такими чіткими, як раніше, втрачають свою колишню важливість, визначеність, чітку партійну приналежність.

Таким чином, в умовах незалежності України та реформи аграрного сектору, зрозуміло, що радянська класова модель спрощує реальну дійсність і не відбиває з достатньою повнотою багатовимірну картину соціального стану сільського населення. Тому перед дослідниками постало

питання розширення кола критеріїв поділу суспільства на соціальні групи та визначення соціальної структури населення як системи різноманітних видів спільностей – класових, майнових, професійних тощо та стійких і впорядкованих зв'язків між ними⁶.

Невизначеність у даному питанні, сприяла появі багатьох критеріїв, за якими виділялися певні соціальні категорії.

На думку професора Шабля О.І., соціальну структуру слід розглядати як сукупність соціальних (клас, трудовий колектив, група, прошарок), соціально – демографічних (молодь, пенсіонери), професійно-кваліфікованих, територіальних (тип населення) та етнічних спільностей.

Щодо інших теорій, то в міжнародній практиці замість теорії класів широко використовується концепція соціальної стратифікації. Вона розглядає соціальну структуру суспільства як багатовимірну систему, в якій поряд із класами, що породжуються відносинами власності, важливе місце належить статусу, доходам та владі. Розміщують людей у їх статусній ієрархії згори донизу за чотирма основними критеріями соціальної нерівності: неоднакові доходи, рівень освіти, доступ до влади, престиж професії.⁷

Принципи соціальної стратифікації враховуються також й істориками. За їх визначенням, “соціальна стратифікація – це процес соціального відтворення, внаслідок якого верстви (страти), групи, класи виявляються не рівні між собою і групуються в ієрархічно розміщені страти з різним престижем, власністю та владою. Вона означає не просто різне становище у суспільстві окремих індивідів, родин чи різних країн, а саме нерівне їх становище⁸”

Для прикладу, коли взяти за основу соціальної стратифікації сільського населення України модель американського соціолога У. Уотсона, за якою населення країн з розвинутою ринковою економікою суспільством поділяється на 6 класів, де присутні: вищий-вищий клас, нижчий-вищий, вищий-середній, нижчий-середній, вищий-нижчий, нижчий-нижчий класи, і дану модель у чистому вигляді використати до класифікації сільського населення України у 1989 – 2001 рр. То найвищим прошарком сільського населення, до якого б потрапили лише окремі представники, був би нижчий-середній клас. З огляду на те, що українське суспільство перебуває в перехідній стадії розвитку, рівень розвитку аграрного сектора України у досліджуваний період незадовільний, тому застосовувати модель соціальної стратифікації розвинутих країн у даному вигляді недоцільно, але деякі її складові можливо використати.

Тому, на нашу думку, найбільш повним та доцільним для нашого дослідження є тлумачення соціальної структури суспільства як стійкого зв'язку елементів у соціальній системі, що означає об'єктивний поділ суспільства на окремі прошарки (класи, верстви та групи) і зумовлює різний стан людей одне щодо одного за численними критеріями⁹.

Як вже зазначалось раніше, перехід від колгоспно-радгоспної системи до ринкових відносин, що супроводжувався утворенням нових господарств різних типів і форм власності, просто вимагав появи на селі нових соціальних прошарків.

Отож, слід зазначити, що протягом досліджуваного періоду соціальна структура сільського населення лише проходить процес трансформації від установлені за комуністичних часів соціально-класової структури до нової структури, яка буде відповідати новим ринковим відносинам, рівню розвитку суспільства в цілому, та нові групи перебувають у досліджуваний період у процесі трансформації та формування. Тому при дослідженні зміни соціальної структури сільського населення України протягом 1989 - 2001 рр. ми будемо виходити із комплексного характеру поняття соціальної структури, розглядаючи її як частину соціальної системи, яка поєднує у собі соціальний склад - набір елементів певної структури, що включають в себе різноманітні за типом соціальні прошарки та групи, та соціальні зв'язки - набір зв'язків між елементами структури, які різняться як за сферою поширення їх дії, так і за їх значенням у характеристиці соціальної структури суспільства на певному ступені його функціонування та розвитку.

В основу запропонованих характеристик різних соціальних груп сільського населення України у 1989 – 2001 рр. покладено ідеї поєднання, групування у відповідності з типом та рівнем головних занять, джерел засобів існування, рівнем освіти, а також спроба стратифікувати сільське населення за групами, що не виділяються у звітностях переписів населення: це партійна приналежність, належність до владних структур, розподіл населення за формами господарювання, за галузевою ознакою.

Останній, Всесоюзний перепис населення 1989 р., в порівнянні із попередніми переписами, коли йшов пошук статистами критеріїв об'єднання населення за суспільними групами, вже чітко визначив три суспільні групи населення: робітники, службовці та колгоспники¹⁰.

Наукові записки

Згідно переписних листів, до категорії робітників відносили промислово-виробничий персонал, робітників фабрик, заводів, металургів, шахтарів. До групи службовців належали спеціалісти промисловості, радгоспів, колгоспів, їх керівники, апарат органів державного управління, суспільних організацій. До окремої групи інтелігентів зараховували діячів мистецтва, культури, науки, лікарів, вчителів. Але в матеріалах перепису дана категорія жителів не виділялася, представників цих галузей записували службовцями. В радянському суспільстві інтелігенцію взагалі не виділяли в окрему самостійну групу, вважаючи прошарком суспільства. До категорії колгоспників належали: трактористи, водії, працівники ферм, полів, колгоспних садів та інших сільськогосподарських професій. Чисельність населення інших будь-яких соціальних груп, крім вище названих, а також тих, хто не входив до жодної, перепис не характеризує.

Звичайно, соціальна категорія колгоспників серед всього населення (включаючи непрацюючих членів сім'ї) у сільській місцевості була найчисельнішою та становила 8 293 353 тис. чол. або 48,3 % до всього населення. Тоді як частка робітників у сільській місцевості Української РСР на 1989 р. становила 6 983 233 тис. чол. (40,7 %), а службовців 1 830 937 тис. чол. (10,7 %) ¹¹

Проте їх чисельність в різних географічних регіонах різко відрізнялася. Розподіл сільського населення за суспільними групами в територіальному розрізі був такий. Серед селян найбільша частка колгоспників налічувалась у Вінницькій (619.499 тис. чол.), Львівській (420.155 тис. чол.), Житомирській (895.489 тис. чол.), Одеській (456.781 тис. чол.), Полтавській (440.900 тис. чол.), Тернопільській (450.543 тис.чол.) та Хмельницькій (518.705 тис. чол.) областях. Аналізуючи результати перепису населення, можна виділити деякі регіони, де частка робітників в аграрному секторі істотно перевищувала частку колгоспників. Різницю між даними суспільними групами в різних областях Української РСР прослідкуємо у наведеній нижче таблиці:

Таблиця №1

Розподіл сільського населення Української РСР за суспільними групами ¹²

	Всього населення включаючи непрацюючих (чол.)	В тому числі			В % до всього населення		
		Робітники	Службовці	Колгоспники	Робітники	Службовці	Колгоспники
Республіка Крим	746226	426371	114576	203272	57,2	15,4	27,2
Донецька	520616	262532	59780	197438	50,4	11,5	37,9
Закарпатська	739154	425755	73692	230440	57,6	10,0	31,2
Івано-Франківська	824195	413203	80492	325076	50,1	9,8	39,4
Київська	902782	448807	108848	343000	49,7	12,1	38,0
Луганська	392246	276013	45192	130503	55,1	11,5	33,3
Львівська	1115398	578938	112689	420155	51,9	10,1	37,7
Миколаївська	457956	215537	57922	183806	47,1	12,6	40,1
Харківська	686250	342884	85733	256996	50,0	12,5	37,4
Херсонська	481746	262625	66270	151755	54,5	13,8	31,5

Майже в усіх даних регіонах чисельність робітників у сільськогосподарському секторі Української РСР перевищувала 50%. Це можна пояснити зайнятістю основної частини населення в даних областях, що охоплюють в основному східні та південні області у галузях матеріального виробництва. У цих регіонах дані галузі розвинуті найбільше. Наприклад, із 1.082.295 тис. чол. сільського населення, зайнятих у промисловості: 32 794 тис. чол. у вугільній, 46 037 тис. чол. у хімічній та нафтохімічній, 35 512 тис. чол. у машинобудуванні та металообробці, 129 178 тис. чол. у легкій промисловості, 191 290 тис. чол. сільських жителів зайнятих у харчовій промисловості.

На ріст чисельності категорії робітників у міжпереписний період впливали міграція та урбанізація, розбудова промисловості, зростання чисельності радгоспів. Крім того, у східних областях історично склався специфічний тип міського розселення. Донецька область за чисельністю робітників займала перше місце серед областей України. Серед поселень переважають шахтарські міста і селища з великою щільністю населення. Тому частка сільського населення тут невеличка, і на дату перепису 1989 р. становила лише 517 тис. сільських жителів, тобто коливалася у межах 10 – 12 %¹³.

Соціальний статус робітників, згідно перепису мали також працівники радгоспів. Хоча, починаючи із 1990 р., відбувається процес зворотного перетворення радгоспів у колгоспи. Наприклад, вже у липні 1990 року статус колгоспів одержали радгоспи “Комуніст” Любомирського району Волинської області, а на початку 1991 р. радгоспи “Косовський” у Івано-Франківській області, “Старосамбірський”, “Прикордонник”, “Прогрес”, “Стрілківський”, “Дніпровський” у Львівській області, імені Мічуріна та “Маринівський” у Миколаївській області. Створювалися агрофірми, в яких виробничі відносини будувались на принципах госпрозрахунку, виникали аграрні кооперативні об’єднання і малі підприємства.

На загальну чисельність колгоспників і робітників впливав також виїзд населення у працездатному віці з села. Нерідко людина жила в селі, а працювала в місті, так звана категорія маятникових мігрантів, яка згадувалася вище, і при перепису більшість із цієї категорії себе також записувала до групи робітників.

Підсумовуючи вище сказане, слід зазначити, що згідно результатів перепису населення 1989 р. найбільшою соціальною групою в аграрному секторі Української РСР були колгоспники, але за рахунок впливу історико-географічних факторів розташування частини регіонів, значною в сільській місцевості була частка робітників. Але, за свідченням джерел, в жодній соціальній групі у 1989 р. не було зафіксовано категорій орендарів, селян – землевласників, тому що вони не були вже колгоспниками, а також не були підсобними робітниками, хоча вище ми вказували, що на 1989 р. вже розпочався процес створення фермерських господарств. В деяких випадках, при обрахуванні категорій різних соціальних груп, фермерів зараховували до зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, а в інших випадках – до тих, що не вказали суспільну групу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. А. В.Лихолат, И. М. Маковейчук, В. М. Мищенко и др. Развитие социально – классовой структуры населения Украинской ССР в 60 – 80-е годы. – К., 1988. – 285 с; 2.Шатохин А. М. Зміни у соціальній структурі українського села у перехідний період // Економіка АПК. – 2001. - №6. – С.106 – 112; 3. Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 р.) К., 1992. – С. 253.; 4.А. В. Лихолат, И. М. Маковейчук, В. М. Мищенко и др. Развитие социально – классовой структуры население Украинской ССР в 60 – 80-е годы. – К., 1988. – С.3; 5. Там само. – С. 142 ; 6. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О.І. – Львів, 1994. – С.199.; 7. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика: Підручник. – К., 2002. – С. 44; 8. Беренштейн Л. Ю., Кульчицький С. В., Панченко П. П., Падалко С. С., Живора С. М. Історіографія, методологія та джерельна база дослідження аграрних відносин в Україні у II половині ХХ ст., В. А. – К.,2000. – С.57; 9. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика. Підручник. – К., 2002. – С. 43; 10. Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 р.) – К., 1992. – С. 7; 11. Там само – С 16; 12.Таблицю розраховано: Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 р.). – К., 1992. – С. 16 ; 13. Население СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1990. – С. 14.

О.П. Реєнт

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА І ВИКЛИК ЧАСУ

Серед наукових проблем, які активно розробляються вітчизняними істориками, соборність України посідає одне з чільних місць. Наш науково-методологічний проект покликаний ще більше інтенсифікувати дослідницькі зусилля і повернути до обговорення їх результатів широкі кола громадськості, політикуму, представників державних органів.

Аналіз подій останнього року доводить, що дана проблематика вийшла за межі суто академічної і набула виразних практичних обрисів, потребуючи уваги не лише істориків та політологів, а й правознавців, соціологів, демографів, економістів, культурологів тощо.

Більше того, реальний хід подій унаочнив донедавна віртуальні, вірогідні сценарії подальшого державного розвитку, що безпосередньо становлять загрозу інтересам національної безпеки України. Все це актуалізує напрацювання фундаментальної науки та водночас ставить її перед необхідністю моделювати і прогнозувати суспільні процеси, а також генерувати рекомендації щодо управління й регулювання ними.

Звичайно, в одній статті можна хіба що окреслити коло питань, так чи інакше дотичних до проблеми єдності етнічних українських земель. Тому детальніше зупинимося, принаймні, на тих, які ще не стали віддаленою ретроспективою і, так би мовити, ще не втратили емоційного заряду і вольової напруги.

Справжнім викликом часу стали події, які супроводжували вибори президента України.

Передвиборна компанія обох кандидатів будувалася таким чином, що каталізувала демаркацію електорату за етнічними, регіональними, мовними, конфесійними та іншими ознаками.

Те, що за Ющенко голосували і греко-католики, і православні (як українці, так і росіяни, причому всіх конфесій) ушент розносить тезу про антиросійські настрої цієї частини електорату. В Росії, нарешті, повинні зрозуміти, що це були президентські вибори, а не референдум з одним запитанням: “Який курс Ви вибираєте: західний (американський) чи східний (російський)?”

Взагалі така примітивізація інтересів українських громадян змушує зауважити: пересічний українець такий же далекий від сповідування “американської мрії” (що про неї знають мільйони пенсіонерів, які віддали голоси лідерові опозиції?), як і пересічний росіянин. Будь-яка мисляча людина розуміє, що економічні, соціокультурні, конфесійні зв'язки, які історично пов'язують Україну і Росію, є чимось більшим, ніж елементом перевибірної кампанії, чи “гральна карта”, без якої сьогодні можна обійтися, а завтра “підібрати” з колоди. Водночас, сьогодні існує усвідомлення необхідності наповнення реальним змістом проголошеної у 90-ті роки “багатовекторної політики”.

Деяким російським політикам не вдається подолати обмеженість власних стереотипів. Вони міркують в тому ключі, що коли Україна вийде з-під впливу Росії, то обов'язково потрапить під контроль США, Євросоюзу, Польщі (кого там ще?). Теза про курс нового президента й уряду на те, щоб перетворити Україну на справді самодостатнього, рівноправного гравця, навіть не дискутується на вищому рівні. Симптоматично, чи не так? Очевидно, ця теза буде і надалі експлуатуватися, оскільки навіть двосторонні (не кажучи вже про багатосторонні) угоди поряд з певними здобутками вимагають обмеження суверенітету до заздалегідь обумовлених меж, і Україна не може бути виключенням цих правил.

Вибори президента України на довгі місяці стали однією з центральних тем російських ЗМІ. Часом траплялися в них матеріали, автори яких намагалися прискіпливо розібратися в тому, що відбувається, й неупереджено подати цю інформацію. Однак не вони визначали загальну тональність, яку характеризували дефініції у спектрі від “хохлы шалят” до “націоналістическо-фашистский шабаш”. Емоційно-образну палітру доповнювали рідкісна зневага до національних почуттів українців та інших неросіян, принизливий сарказм, ставлення до процесів українського державотворення як чогось неповноцінного, квазінаціонального. Причому у багатьох росіян вже 14 років не вкладається в голову, що українці – сформована політична нація. Більшість росіян щиро вважає українців братами рідними, добре до них ставиться і кидає провину за розкол Союзу, в якому вони жили “єдиною сім'єю”, на Горбачова, того ж Кравчука та інші сили. До розуміння того, що незалежна Україна стала втіленням багатовікової мрії багатьох поколінь українства, далеко не лише пересічним громадянам сусідської держави, але й її культурній і науковій еліті. Політичні ж кола мислять іншими категоріями, і для них навіть віртуальне перебування України у примарній “зоні впливу” Росії важливіші за будь-які реалії. Імперський синдром, як виявилось, вразив росіян набагато глибше, ніж це могли собі уявити навіть самі росіяни.

За словами головного редактора журналу “Политический класс” В. Третьякова, “Росія не знає, що вона хоче отримати від України. Крім збереження статус-кво – щоб залишились “нормальні економічні й політичні стосунки”. Що це таке, я не розумію”. Зате він розуміє інше.

Аналізуючи альтернативи російської політики щодо України, В. Третьяков у якості можливого сценарію пропонує використати бажання подолати розкол російської нації (25 млн. росіян живуть поза межами Росії): “Якщо повне возз'єднання з Україною неможливе, але є бажання возз'єднати російських людей в одну державу, то слід розглядати можливість возз'єднання з частиною України. ..Слід виходити з імперативного пріоритету – возз'єднання російської нації. У першу чергу з Україною, там живе найбільше “закордонних” росіян. Отже, потрібно було підтримувати того кандидата у президенти, який забезпечить просування цим шляхом, який хоче возз'єднання з Росією повністю, чи кандидата, який, навпаки, налаштований націоналістично і своєю політикою спричинить автоматично розкол України”.

Взагалі, попри розмаїття лексичних форм і образного ряду, наскрізні ідеї в “антипомаранчевих” публікаціях і передачах російських ЗМІ легко зводяться до кількох положень: по-перше, події в Україні носили, перш за все, антиросійську спрямованість (а коли б переміг

Янукович, то про волевиявлення 13 млн громадян України у 2-му турі можна було б забути?); по-друге, сценарій перемоги Ющенка писався в Америці; по-третє, все, що будуть робити новий президент і уряд, – буде на шкоду Росії і на користь її ворогам. Імперативом більшості публікацій стало гасло про те, що прихід до влади опозиції в Україні не лише посилює дотеперішні, але й створює нові загрози для Росії.

Останні 7–8 місяців засвідчили, що в Україні інтенсивно формується політична нація. Парадоксально, але самозакохана своїми безмежними повноваженнями і можливостями влада цього не помітила.

Під час виборів колишній президент України Л. Кравчук “повідомив”, що в Україні немає політичної нації. Або досвідчений політик несвідомо підмінює поняття (що маловірогідно), або лукавить (що він робить частіше). Л. Кравчук ще з прісної пам’яті доперебудовних часів переконаний у тому, що влада є не лише носієм делегованих їй управлінських функцій, а самодостатнім організмом. Народу при цьому щось там перепадає з панського столу. Все вирішує воля “еліт”, а воля має “каналізується” (правда ж, точне слово!) у потрібному владі напрямі. Напевно, в розумінні колишнього глави держави політична нація асоціюється з однорідним натовпом, який слухняно виконує розпорядження своїх проводирів. А вже вони знають, куди вести! Розкол електорату за політичними симпатіями та інтересами він прийняв за відсутність політичної нації.

Насправді ж політична нація – це не все доросле і дитяче населення, яке ходить у шарфиках однакового кольору і розуміється на політичних термінах. Це – критична маса (не десятки мільйонів) суспільства, яка уособлює розуміння основних корінних інтересів нації, є носієм її ідеалів і рушієм історичного поступу і здатна не лише відстоювати їх всіма політичними засобами, а й готова до тривалої, напруженої праці для їх втілення в життя.

Іманентною властивістю політичної нації є воля до прогресу, відчуття перспективи, свідомого усунення бар’єрів, які перешкоджають реалізації її потенціалу.

Політична нація нічого спільного не має з охлократією, бо формує у своєму середовищі політичну еліту, спроможну провести в життя волю нації.

Коли розуміти поняття “політична нація” так, а не як це трактує Л. Кравчук, то самі по собі відпадають звинувачування опозиції в тому, що вона використала “натовп”, сліпу стихію, “вічно” невдоволеною владою.

Подвійні стандарти засвідчили й інші політичні сили. Так, фракція “Регіони України” 22 січня 2004 р. оприлюднила заяву з приводу 85-річчя Акта Злуки. У ньому, зокрема, зазначалося: “Єдина Україна – це той головний і незаперечний факт, який є символом і узагальненням наших досягнень.. Єдність України – наше найбільше багатство перед лицем нових глобалізаційних викликів і непростих реалій сучасного міжнародного життя. З багатовікового досвіду боротьби випливають кілька уроків, які маємо засвоїти, щоб не повторювати минулих помилок”.

Серед цих уроків привертають увагу такі: “Українці не раз губили орієнтири і витрачали реальні шанси на здобуття державності, коли піддавалися настроям конфронтаційності, зведення рахунків, коли не вміли домовлятися і вибирати союзників. Не кажу вже про нестримне прагнення до “гетьманування”, про втрату моральних орієнтирів у політичній боротьбі.

Сьогодні єдність для нас – не просто політичне число, а єдино можливий фундамент реалістичної політики. Різновекторність допустима у пошуках союзників у зовнішній політиці, але вона перетворюється у тяжке гальмо на шляху внутрішньої консолідації”.

Другий урок автори пов’язують з умінням “впливати на складний перебіг доцентрових і відцентрових тенденцій у суспільному розвитку. У житті кожного народу є свій економічний, соціокультурний, духовний центр. В українців таким центром завжди був і є Київ. Усвідомлення його величезного значення в українській історії має йти паралельно з виробленням механізмів передачі частини владних функцій на місця, в регіони. Адже не можна забувати, що намагання сконцентрувати всю владу у центрі і невиважена регіональна політика відіграли далеко не останню роль у розпаді Радянського Союзу.

Взагалі проблеми соборності й регіоналізму якнайтісніше пов’язані, фактично це дві грані політичного моделювання й прогнозування. І коли політики воліють ніби “не помічати” регіональні відмінності й потреби, регіоналізм існує у пригніченій, пасивній формі і може призводити до небезпечних деформацій”.

Ця розлога цитата вимагає коментарів.

Як тільки з’ясувалося, що результати виборів серйозно загрожують клановим інтересам регіональних промислово-фінансових груп, підконтрольні їм політичні сили вдалися до активної

експлуатації регіональних гасел, ідею зміни балансу у стосунках центру з периферією. Все було б зрозумілим, коли б не спосіб, у який це робилося. Шантаж за формою, за змістом – цей демарш став реальною пробою сил сепаратистських промосковських кіл, для яких вищим понад усе – державу, націю, віру – залишаються їх власні економічні інтереси. Якщо називати речі своїми іменами, то обстоювання прав регіонів і федералізацій України є легітимною формою, зовнішньою оболонкою жорстокої боротьби за впливи, економічну монополію, консервування найбільш вульгарних засобів первісного нагромадження капіталу і творення своєрідних “вотчин” місцевих мультимільйонерів та обслуговуючих їх структур. Мафіозно-корумповані системи витворювали собі “вільні економічні зони”, різними методами виводили свої капітали з-під оподаткування за допомогою офшорних зон і “нарощували м’язи” для вирішального “штурму” столиці. Коли б він закінчився, напевно, не те що сепаратистських форумів, а бодай розмов про перерозподіл повноважень центру і регіонів ми б не почули.

Сценарій розкольників не спрацював, але Україна не застрахована від спроб його розігрування у якомусь відредагованому вигляді. Тому правоохоронні органи мають дати кваліфіковану оцінку діям, які були спрямовані проти територіальної цілісності держави і становили загрозу інтересам національної безпеки нашої країни.

Сьогодні продовжують дебатоватися перспективи федералізації України, передачі більш вагомих владних повноважень регіональним органам. Тим, хто розглядає дану проблематику в суто теоретичному ключі, можна порадити більш ґрунтовно оцінювати реалії.

По-перше, не слід серйозно сприймати перестороги на кшталт тих, які прозвучали в цитованому вище документі: мовляв, надмірна централізація сприяє накопиченню потенціалу глухого спротиву периферії, тож треба ділитися владою. На це може бути така відповідь: влади, як і грошей, ніколи не буває багато. В умовах ембріональної стадії розвитку громадянського суспільства і демократії посилення регіональних груп за рахунок делегування їм додаткових важелів управління відкине нас на 10 років назад. Країна перебуває у перманентній кризі і постійно вимагає “ручного” втручання, ударного, концентрованого вирішення надскладних соціально-економічних проблем. Відсутність загальнодержавного підходу, замкненість на своїх інтересах, небажання працювати на всю країну, всі регіони не дозволить місцевій владі синхронізувати свої дії з центром. Алгоритм співіснування Києва і Кримської автономії зайвий раз переконує у тому, що очікувати симфонії у стосунках центральної та місцевої влади за нинішніх умов – утопія.

По-друге, ще слід гарно поміркувати над тим, які перебудови існують для федерації України: етнологічні, соціальні, економічні, політичні, правові та ін. Одним з аргументів є твердження про поліетнічний склад населення України. Так, у підручнику “Громадянська освіта” йдеться про 110 національностей (С.121). На Луганщині мешкають представники 104 етносів. Однак не слід забувати, що домінуючим етнічним масивом у більшості областей України є українці. На території тієї ж Луганщини українці становлять 58%, росіяни 39% населення. Ці найбільші національні групи проживають у спільних ареалах, і саме тому етнічні ознаки не можуть бути основою для федерації.

Коли говорити про соціально-економічні чинники, слід погодитися з тим, що розподіл фінансових потоків має відповідати не лише одному критерію, коли прем’єр-міністр і президент піклуються перш за все про “свої” регіони. Однак сподіватися на те, що за сучасного стану економіки суб’єкти федерації зможуть, з одного боку, вирішити власні проблеми, а з іншого, в масштабах держави будуть нівелювати диспропорції та деформації, – марно. Швидше буде навпаки. А от колізій, суперечок з центром різних підходів до розв’язання проблем у соціокультурній сфері побільшає.

По-третє, на те, що федералізм гарантує реалізацію потенціалу місцевого самоврядування також базуються радше на припущеннях, аніж на чітких розрахунках. Так, С. Онуфрив стверджує, що федералізм як різновид децентралізації вирізняється тим, що громадяни виступають у ролі нормотворців на місцях у регіонах і вони ж їх виконують. Рівень правової культури наших громадян, їх правовий нігілізм і скептицизм у ставленні до власних можливостей впливу на державні справи мінімізують ці шанси до того неблизького часу, коли обриси громадянського суспільства набудуть у нас більш рельєфних форм.

По-четверте, дану проблему можна розглядати під кутом зору регіональних еліт. Якщо мати на увазі класичне змістовне наповнення цього терміну, то нині можна вести мову лише про сформовану бізнес-еліту. Але без структурованої культурної, інтелектуальної еліти, до того ж ще й інтегрованої в політичне життя і самоуправління, ідея федералізму приречена обслуговувати вузькі корпоративні інтереси купки банкірів та промисловців.

Як бачимо, переконливих аргументів для реформування адміністративно-територіального устрою України шляхом федералізації бракує. Тому, як би ми до цього не ставилися, у ближній перспективі найбільш ефективною уявляються сильна центральна влада в унітарній державі для федералізації.

Немає сумніву, що Україна відкриває нову сторінку своєї історії. Сильна влада завжди декларує і демонструє свої пріоритети. Нова влада повинна сформувати й оприлюднити національну ідею (політичної, а не етнічної нації), національну мету, національні інтереси, а також засоби їх реалізації (національну стратегію). Лише за цих умов можлива реальна політика сильної, впевненої у своїх силах, підтриманої власним народом влади.

Якщо відкинути романтику і дотримуватися класичної технології, то національна ідея і пов'язана з нею стратегія формулюються на стикові загроз і викликів, які стоять перед Україною і позитивного ідеалу, якого ми прагнемо. Мати чітку національну ідею і стратегію, обрамлені адекватними політичними засобами, – це право сильної держави. “Чи хочемо ми такою бути?” – питання риторичне.

М.І. Кабачинський

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗБУДОВА ПРИКОРДОННИХ СТРУКТУР НА ПІВДЕННІЙ ДІЛЯНЦІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ В 1991-2003 РР.

Державний кордон. Це поняття для більшості українських громадян з часів СРСР було якимось надзвичайним і трішки таємничим, а сама тільки думка про його порушення вважалась святотатством. Але реальність дуже швидко змінила пріоритети, і на початку 90-х років ХХ ст. кордони України виявилися фактично відкритими для безконтрольного переміщення громадян, транспортних засобів, незаконного вивезення товарів та вантажів, переміщення зброї, вибухових, наркотичних та отруйних речовин тощо. Різко зросла кількість спроб нелегального проникнення в Західну Європу через територію України громадян СНД, Азії і Африки. Динаміка зазначених процесів була надзвичайно високою.

Причин цьому було досить багато й передусім – умовний характер державно-територіального розмежування колишніх радянських республік. Тому, якщо на західних ділянках та у Чорному морі український державний кордон (успадкований від СРСР) був відповідно визначений, позначений та обладнаний, то з Російською Федерацією, Білоруссю, Молдовою його потрібно було ще тільки встановити та розбудувати.

Отже, прикордонникам необхідно було вирішувати ці та багато інших проблем для того, щоб забезпечити надійну охорону всіх рубежів країни і, зокрема, однієї з найскладніших його ділянок – південної, де значну частину прикордонних структур доводилось створювати заново.

Сьогодні нам ще багато що необхідно зробити, щоб досягти європейських стандартів в облаштуванні та охороні державного кордону, а отже розуміння того, як розбудовувались різні ділянки кордонів України в 1991–2003 роках, розвивалась оперативно-службова діяльність військ регіональних структур Прикордонних військ України (далі – ПВУ), які принципи організації були закладені в її основу і які завдання виконувались – це не тільки пізнання нашої недавньої історії, але й можливість усвідомлення підходів для вирішення проблем сьогодення. Таким чином, ці питання для удосконалення оперативно-службової діяльності сучасних прикордонників мають пізнавальне, наукове й практичне значення.

Проблемою облаштування та охорони південної ділянки кордону України переймалися автори низки різнопланових досліджень і публікацій. Так, І. Мельник, Д. Діордієв, Є. Войтенко аналізували історію, розбудову прикордонних структур регіону та виконання ними поставлених завдань в досліджуваній період¹, автори книги «Прикордонні війська України: історія і сучасність» – оперативно-службову діяльність порубіжників². Зі статей Л. Катеринича³, Д. Новічіхіна⁴, В. Кармазіна⁵, В. Андора⁶, Д. Петуніна⁷, І. Дадерко⁸, В. Макаренко⁹ дізнаємось про діяльність військовослужбовців прикордонних загонів, застав, комендатур і контрольно-пропускних пунктів Південного напрямку, О. Сірого – про те, як охороняла кордон авіаційна ескадрилья¹⁰, В. Вівата – як виконували завдання кораблі Морської охорони¹¹. Узагальнені дані щодо розвитку Південного напрямку ПВУ можна почерпнути в матеріалах командувача військ напрямку генерал-майора А. Яворського¹², у авторів газети «Прикордонник України»¹³, книги «Державна прикордонна служба України: історія та сучасність»¹⁴, які, в контексті виконання прикордонниками завдань по охороні

державного кордону, дають ретроспекцію регіональних структур з часу їх створення. Але досі комплексного наукового дослідження становлення та розбудови Південного об'єднання ПВУ протягом 1992 – 2003 років проведено не було.

Метою статті є дослідження процесу становлення і розбудови прикордонних структур на південній ділянці державного кордону України, а також підсумків їх оперативно-службової діяльності у 1991-2003 роках.

У 1991 р. Україна, керуючись миролюбною політикою, враховуючи бажання максимально сприяти розвитку добросусідських відносин між державами, підтримувати міцні економічні стосунки, зберігати багатопланові зв'язки між прикордонними регіонами, їх населенням, а також надіючись на здійснення спільної охорони кордонів по периметру колишнього Радянського Союзу силами прикордонних відомств країн СНД, будівництво інженерних споруд, контрольної-слідової смуги на українсько-молдовській, російській і білоруській ділянках не планувала. Мова йшла лише про організацію прикордонно-митного контролю.

Але дійсність дуже швидко внесла свої корективи. Як згадує перший командувач військ напряму генерал-лейтенант В. Бондар: „В цей час уряди Молдови та Румунії домовились між собою про перетин кордону громадянами за державними паспортами. З Румунії та Молдови ринула чисельна людська хвиля до нашої країни, що, в свою чергу, не сприяло стабільності в південному регіоні України. Наш уряд прийняв рішення щільно перекрити кордон. Особовий склад багатьох прикордонних частин, дислокованих в різних регіонах країни, був стягнутий на українсько-молдавську ділянку кордону для його надійного захисту. На основних транспортних магістралях були виставлені контрольні-пропускні пункти (далі – КПП), до яких увійшли прикордонники та представники МВС.

З загостренням обстановки на придністровській ділянці було прийнято рішення створити Південне управління з місцем дислокації в Одесі. На нього на першому етапі було покладено першочергове завдання – розгортання військ і організація охорони кордону на українсько-молдовській ділянці”¹⁵.

З цією метою в березні 1992 року в Одесі була створена робоча група ПВ, до якої долучили Одеську й Сімферопольську зведені оперативні групи – вони приймали особовий склад і техніку, що прибували, забезпечували вихід на охорону кордону знову сформованих комендатур і застав, їхню облаштованість. В квітні у райцентрі Красні Окна Одеської області почав діяти Республіканський штаб з організації охорони україно-молдовського державного кордону, до якого увійшли представники ПВ, МВС, СБУ, збройних сил та Національної гвардії¹⁶.

Керівником цих структур призначили В. Бондаря, який добре все запам'ятав: „Починали з нуля, бо ж ніякого кордону між Україною та Молдовою не існувало, як і приміщень, загонів, відділень, застав, технічних засобів тощо. А тут ще на біду в Придністров'ї спалахнув військовий конфлікт. Ситуація була повністю безконтрольною. Майже поруч з нашими прикордонними постами вибухали снаряди, горіли будинки, гинули люди. Треба було щось робити аби вогонь війни не торкнувся нашого кордону, не опалив українську землю. І ми, прикордонники, разом з підрозділами МВС, СБУ, Національної гвардії та воїнами Одеського військового округу робили все, щоб такого не трапилось.. Це було перше бойове хрещення..”¹⁷.

В результаті роботи організаційної групи, на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 4.05.1992 р. №221-03 „Про створення Південного, Південно-Східного, Північно-Західного управлінь ПВУ” та наказу Голови Держкомкордону від 8.05.1992 р. №042 було створено Південне управління ПВУ (з 13.12.1995 – Південний напрям) з місцем дислокації у м. Одесі (ці регіональні об'єднання були створені з метою підвищення оперативності управління частинами і з'єднаннями, що охороняли кордон)¹⁸.

Відповідно до Указу Президента України від 17.03.1992 р. №158 „Про заходи щодо охорони державного кордону України з Республікою Молдова”¹⁹, Постанови Кабінету Міністрів України від 14.04.1992 р. №192-02 та наказу Голови Держкомкордону від 4.05.1992 р. №92 в цей час також розпочалось формування Котовського, Березинського і Могилів-Подільського загонів прикордонного контролю (далі – ЗПК)²⁰.

На 1.09.1992 р. всі загони в основному були укомплектовані особовим складом, бойовою технікою (75 %) і приступили до охорони українсько-молдовського державного кордону. Першими їх начальниками були підполковники О. Степанюк, В. Голінко, М. Гурський.

Загалом до складу Південного управління станом на 1.01.1993 р. увійшло 4 загони (разом з новоствореними ще Одеський прикордонний загін (далі – ПРИКЗ), а також окремі КПП (далі –

ОКПП) „Ізмаїл” і „Чорномор’я”, 24 окрема авіаційна ескадрилья (далі – ОАЕ), 18 окрема бригада прикордонних сторожових кораблів (далі – ОБРПСР), шпиталь, 330-й інженерно-будівельний батальйон.

Серед питань, що вирішувались особовим складом управління протягом 1992-1993 років виділялись: викриття обстановки; підбір і втягування в службу новопризваного контингенту, котрий у переважній більшості складався з офіцерів, прапорщиків, військовослужбовців за контрактом, в тому числі переведених з Міністерства оборони, інших силових структур, призваних із запасу, а також тих прикордонників, які виявили бажання служити Україні і прибували для цього практично з усіх регіонів колишнього Радянського Союзу²¹; розгортання та облаштування елементарно необхідним підрозділів і управлінь з’єднань та частин; організація взаємодії з державними, правоохоронними, митними органами, ПВ суміжних країн; ведення широкої роз’яснювальної роботи серед місцевого населення про завдання і мету прикордонних підрозділів.

З 1994 р. діяльність прикордонників активізувалась, отримавши конкретне спрямування, сформульоване в Указі Президента України від 16.12.1993 року №596/93 „Про комплексну програму розбудови державного кордону”. Положення Комплексної програми стали базовими для розбудови державного кордону і ПВУ протягом 1994–1999 років²².

Розбудова управління продовжувалась, і в 1994 р. до його складу ввійшли з’єднання та частини, розташовані в Автономній Республіці Крим. Для керівництва ними створено оперативнo-військовий відділ з місцем дислокації в Сімферополі. До складу військ управління введено Сімферопольський ПРИКЗ і 5-ту ОБРПСР. У цьому ж році сформовано окремий дивізіон прикордонних сторожових катерів (далі – ОДНПСКА) спеціального призначення з місцем дислокації в Ялті; на базі дивізіону ПСКА Балаклавської бригади створено ОБРПСР з дислокацією в Керчі; ОКПП „Ізмаїл” реорганізовано в 17 ЗПК, „Чорномор’я” – в ЗПК „Чорномор’я” і вони з 20.08.1994 р. перебрали під охорону визначені ділянки кордону.

У 1995-1996 роках 18 ОБРПСР і 26 ПРИКЗ реформовано і на їх базі створено 26 Морський ПРИКЗ; сформовано окрему спецкомендатуру ПВУ з дислокацією в м. Форос; реформовано Кілійський дивізіон ПСКА в 18-у окрему бригаду ПСКР з дислокацією в м. Кілія; сформовано на базі 55-х курсів ВМС України морський навчальний ПРИКЗ; створено на базі 3 бригади річкових катерів ВМС та 18 окремого дивізіону ПСКА, 18 ОБРПСР з дислокацією в м. Ізмаїл.

Загалом до 2000 р. ділянка державного кордону Південного напрямку ПВУ становила 2854 км. До його складу входило 8 прикордонних загонів, 4 загони Морської охорони, 2 навчальні прикордонні загони і 9 окремих частин, 100 пунктів пропуску, з них 45 міжнародного значення²³.

13 грудня 1995 р. управління ПВУ були реорганізовані в напрями ПВУ. Їх штатна структура, за необхідності вирішення нагальних питань, теж зазнавала змін. Так, у 1992–1993 рр. замість відділу оперативного розшуку введено відділ по роботі з місцевим населенням²⁴; групу підготовки військ переформували у групу підготовки військ і військового виховання; додатково введено посаду помічника начальника управління з прикордонно-представницької роботи, старших офіцерів з підготовки та використання службових тварин, з використання авіації²⁵. У 1995–1998 рр. в напрямках додатково створено службу охорони природного середовища; військово-медичну службу; авіаційне управління; інформаційно-аналітичне управління; прес-службу²⁶; юридичну і кінологічну служби; групу оперативного планування застосування військ; групу з організації діяльності інспекторів прикордонної служби; групу з протидії незаконній міграції²⁷ тощо.

Серед факторів, які впливали на розвиток обстановки на ділянці кордону протягом досліджуваного періоду, в першу чергу виділялися: незавершеність його договірно-правового оформлення з суміжними державами; діяльність злочинних угруповань по транзитній переправі нелегальних мігрантів через територію України в держави Західної Європи і постійне вдосконалення тактики їх дій; створення стійких каналів контрабандної діяльності, незаконний вивіз та ввіз в Україну товарів і вантажів, як через пункти пропуску, так і поза ними, у тому числі зброї, наркотичних і психотропних речовин; залучення до протиправної діяльності поплічників із числа мешканців прикордоння нашої і сусідніх держав; незаконний промисел цінних порід риби у виключній (морській) економічній зоні України і безпосередньо в районі о. Зміїного; недосконалість існуючого законодавства України, що дозволяло багатьом порушникам уникати справедливого покарання²⁸.

Найбільш гарячою точкою залишалась молдовська ділянка кордону. Основними напрямками протиправної діяльності та напрямками зосередження основних зусиль на ділянці військ були придністровський (ділянка Котовського ПРИКЗ), бессарабський (ділянка Березинського ПРИКЗ).

Пильна увага зверталась на охорону кордону в міжнародних пунктах пропуску на ділянках Одеського та Ізмаїльського прикордонних загонів та реалізацію обстановки у межах територіального моря та виключної (морської) економічної зони України²⁹.

Охорона державного кордону на ділянці військ організовувалась відповідно до законодавчих актів України з прикордонних питань, Директиви командувача Прикордонних військ України та Наказу командувача військ Південного напрямку ПВУ „Про охорону державного кордону України на рік” і здійснювалась шляхом комплексного застосування різноманітних сил та засобів сухопутних, морських з'єднань та авіаескадриль у формі прикордонної служби, прикордонного контролю, прикордонних і спільних операцій, оперативно-розшукової діяльності та проведенням режимних заходів.

Основними завданнями які виконували війська напрямку, були: надійна охорона державного кордону, вжиття усіх необхідних заходів для забезпечення національної безпеки, реалізація прикордонної політики держави, боротьба зі злочинністю на кордоні; постійне удосконалення прикордонної служби, прикордонного контролю, інших форм ОСД, службової майстерності особового складу, системи збору, аналізу, узагальнення і прогнозування обстановки, яка складається на державному кордоні, своєчасне прийняття доцільних рішень і ефективне застосування наявних сил та засобів; оптимізація організаційно-штатних структур органів управління, впровадження в життя нових форм і способів керівництва військами; підтримання бойової готовності і боєздатності на рівні, який забезпечує виконання службово-бойових і спеціальних завдань у різноманітних умовах обстановки у тісній взаємодії з державними органами і правоохоронними структурами прикордоння; поліпшення якості оперативного забезпечення охорони кордону; удосконалення прикордонно-представницької роботи; поліпшення якості бойового навчання і фахової підготовки особового складу; забезпечення безпеки служби і усієї діяльності військ; підготовка, удосконалення навчання і виховання кадрового потенціалу військ, його вмиле і ефективного використання відповідно до призначення; здійснення системи заходів щодо економії фінансових і матеріально-технічних засобів, пошуку джерел надходження позабюджетних засобів³⁰.

Після виходу в 1998 р. постанов Кабінету Міністрів „Про прикордонний режим”³¹ та „Про контрольовані прикордонні райони”³², розпорядження Президента України „Про охорону державного кордону України в Азовському та Чорному морях і Керченській протоці та забезпечення прав України у виключній (морській) економічній зоні та континентальному шельфі в північно-східній частині Чорного моря”³³, в Південному напрямі вжито комплекс заходів щодо посилення режиму держкордону і охорони морського узбережжя. На морській ділянці створюється єдина система спостереження за надводною обстановкою, організовується взаємодія з відомствами, що ведуть діяльність в акваторії, здійснюються заходи з реєстрації маломірних плавзасобів, обладнання причалів, роз'яснення місцевому населенню правил прикордонного режиму.

Та все ж розвиток процесів нелегальної міграції, збільшення масштабів контрабандної діяльності відбувались і надалі, ставши буквально загрозою національній безпеці держави. Адже, наприклад, тільки від незаконного ввезення і продажу тютюнових виробів український бюджет втрачав щороку від 100 до 500 млн. гривень³⁴.

Тому Держкомкордон у 2000 р. запропонував загалом нову концепцію охорони держкордону, спрямовану на переорієнтацію зусиль з протидії нелегальній міграції і контрабанді в найбільш небезпечні напрямки, тобто, передусім, на ділянки кордону з Російською Федерацією і Молдовою³⁵.

Активність прикордонників не залишилась і поза увагою керівництва держави, яке врешті більш серйозно поставилось до їх потреб. Так, 16 листопада 2000 р. Указом Президента України була прийнята „Програма дій, спрямованих на підтримання режиму державного кордону України і прикордонного режиму, розвиток ПВ України та митних органів України, на період до 2005 року”, метою якої визначалось вдосконалення системи захисту національних інтересів на державному кордоні України³⁶.

Зглянулись і на катастрофічну ситуацію з фінансуванням. Як зазначав у січні 2003 р. Голова Держкомкордону М. Литвин: „Законом України „Про Державний бюджет на 2003 рік” на утримання ПВ передбачено 463503,6 тис. грн. .. Затверджена сума збільшена у порівнянні з минулим роком на 44,4% і забезпечує вже 51,2% від потреби військ, а не 30-33% як у минулі роки.”³⁷.

Весь цей комплекс заходів дозволив керівництву напрямку розробити нові стратегічні підходи щодо організації охорони кордону в межах відповідальності.

З першої половини 2000 р. й Південний напрям зазнає значного реформування. Тоді ЗПК реформовано у ПРИКЗ; реформовано 26 Морський ПРИКЗ; розформовано КЕЧ м. Ізмаїл і морський навчальний ПРИКЗ.

А оскільки у березні 2000 р. в Автономній Республіці Крим на базі сил та засобів Південного напрямку було створено Кримський напрям ПВУ, то з бойового складу військ вивели 6 військових частин³⁸.

З тих пір і до середини 2003 р. до складу Південного напрямку входило 5 ПРИКЗ (Могилів-Подільський, Котовський, Березинський, Ізмаїльський і Одеський), 13 прикордонних комендатур, 67 прикордонних застав, два загони Морської охорони (9 кораблів, 35 катерів), ОАЕ (5 літаків, з них: АН-26 – 2, АН-72 – 2, АН-24 – 1; 7 од. вертольотів Мі-8Т) і 3 окремих органи забезпечення.

Вони охороняли ділянку державного кордону на території Вінницької, Одеської, Миколаївської і Херсонської областей протяжністю 1945,993 км, у тому числі з Республікою Молдовою – 1018,6 км. та Республікою Румунією – 181,093 км. Сухопутна ділянка державного рубежу становила 761,9 км, річкова – 414,893 км, морська – 746,3 км, озерна – 22,9 км.

На ділянці військ напрямку функціонували 88 пунктів пропуску і 2 пункти контролю. За видами транспортного сполучення: автомобільних – 48, залізничних – 7, морських – 16 і 2 пункти контролю, річкових – 15, авіаційних – 2. За рік у встановленому порядку державний кордон перетинали близько 7 млн. осіб та 4 млн. транспортних засобів³⁹.

Першим командувачем військ напрямку був призначений генерал-лейтенант Бондар В. М., який керував до травня 2001 р. З травня 2001 по серпень 2003 рр. напрям очолював генерал-лейтенант Яворський А. С.

За досліджуваній період військами Південного напрямку ПВ України було:

обладнано 20 об'єктів охоронно-пожежною сигналізацією, встановлено 16 сигналізаційних приладів „Хміль-1”, 61 одиницю ППОС „Дозор-01”, „Дозор-1”, „Дозор-ЗМА”, 37 блоків резервного живлення, проведено фортифікаційне обладнання 20 місць для несення служби прикордонними нарядами, встановлено 16 шлагбаумів, прокладено 2,35 км ліній телесигналізації, побудовано 2 мости з комплекту ТММ (40 м). Силами військових частин відремонтовано: 33 ППОС, 12 металевих спостережних веж; проведено 191 прикордонно-представницьку зустріч; радіотехнічними постами спостереження виявлено, кваліфіковано та супроводжено 49029 цілей, з них 14484 іноземні; проведено 42 прикордонні операції; моряки-прикордонники затримали 21 турецьку та 6 болгарських шхун-порушників. За межі виключної (морської) економічної зони видворено понад 500 шхун; пропущено через державний кордон понад 102843320 осіб та 19238030 транспортних засобів. Затримано 18826 порушників, з яких 8120 незаконних мігрантів, 838 од. зброї, 36974 шт. боєприпасів, 831,281 кг наркотичної сировини, контрабандних товарів на суму близько 25 млн. грн.⁴⁰

У 2003 р. відбулось реформування ПВУ у правоохоронний орган спеціального призначення. З квітня 2003 р. був прийнятий Закон України „Про Державну прикордонну службу України”, який набирав чинності з 1 серпня 2003 р. Тому з 1 серпня 2003 р. Південний та інші напрями ПВУ були реорганізовані в регіональні управління – територіальні органи, котрі створили „з метою ефективного виконання покладених на ДПСУ завдань”, у складі якої вони й продовжили свою діяльність⁴¹.

Подальші дослідження стосуватимуться особливостей охорони державного кордону та оперативно-службової діяльності військ ПВУ на ділянці кордону Західного напрямку в 1991–2003 роках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Діордієв Д. Н., Мельник І. О., Войтенко Є. В. Адреса мужності – Південний кордон. – Одеса, 2001. – 300 с.; Мельник І. О. У гарячих степах України // Кордон. – 2002. – №1. – С. 16-17; 2. Оперативно-службова діяльність військ на південній ділянці державного кордону // Прикордонні війська України: історія і сучасність: Навчальний посібник. – Видання друге, оновлене й доповнене. – Хмельницький, 2001. – С. 160-173; 3. Катеринич Л. На варті кордонів держави // Країни. – 2001. – 30 квітня. – С. 3; 4. Новічihin Д. На охороне рубежів // Слово и дело. – 2002. – 12 липня. – С. 2; 5. Кармазін В. Кожен має займатись своєю справою професійно // Прикордонник України. – 2002. – 12 жовтня – С. 3; 6. Андор В. Стережуть свого кордона // Котовські вісті. – 2001. – 7 серпня – С. 3; 7. Петунін Д. Застава в селі // Вечерня Одеса. – 2003. – 8 листопада – С. 4; 8. Дадерко І. Традиціям верни // Черноморський маяк. – 2002. – 1 лютого – С. 2; 9. Макаренко В. На сторожі державного кордону // Єдність. – 1998. – 4 листопада – С. 1; 10. Серый А. Авіація охороняє границю // Одеські вісті. – 2001. – 3 листопада – С. 3; 11. Віват В. Спадкоємець геноїчних традицій // Слава і Честь – Південний кордон. 2002. – 2-8 листопада – С. 4; 12. Яворський А. Держава дбає про кордон, а ми, прикордонники, – про державу // Думська площа – Південний кордон. – 2002. – 24 травня – С. 1; 13. Південному напрямку ПВУ – 10 років // Прикордонник України. – 2002. – 16 травня – С. 3; 14. Південне регіональне управління ДПСУ // Державна прикордонна служба України: історія та сучасність / За заг. Ред. М.М. Литвина; редкол.: М.М. Литвин та ін. – К., 2004. – С. 108-121; 15. Боднар В. Все починалося у 91-му.. // Діордієв Д. Н., Мельник І. О., Войтенко Є. В. Вказ. праця. – С. 21-22; 16. Південне регіональне управління ДПСУ // Державна прикордонна служба України. – С. 109; 17. Боднар В. Все починалося у 91-му.. // Діордієв Д. Н., Мельник І. О., Войтенко Є. В. Вказ. праця. – С. 22-23; 18. Поточний Архів відділу документального забезпечення Південного регіонального управління ДПСУ (далі – АВДЗ ПдРУ ДПСУ). – Інв. 0240. – Спр. 084. – Т. 2. – Арк. 1; 19. Указ Президента України від 17.03.1992 р. №158 „Про

.....

заходи щодо охорони державного кордону України з Республікою Молдова” // Державний кордон України. Збірник документів за 1992 р. – К., 1993. – С. 20-21; 20. Поточний архів Сховище документів Адміністрації ДПСУ (далі – СД АДПСУ). – Інв. 1623. – Спр. 17. – Т. 2. – Арк. 223; 21. СД АДПСУ. – Інв. 715. – Спр. 3. – Т. 2. – Арк. 220. – Інв. 716. – Спр. 3. – Т. 3. – Арк. 47, 75-76; 22. Комплексна програма розбудови державного кордону. – К., 1994. – 76 с.; 23. Оперативно-службова діяльність військ на південній ділянці державного кордону. – С. 160. 24. АДЗ СхРУ ДПСУ. – Інв. 0142. – Спр. 42. – Арк. 1; 25. Центральний архів ДПСУ (далі – ЦА ДПСУ). – Ф. 5. – Оп. 36. – Спр. 59. – Арк. 1-2; 26. АДЗ СхРУ ДПСУ. – Інв. 0142. – Спр. 42. – Арк. 5-6; 27. АДЗ ПдРУ ДПСУ. – Інв. 0240. – Спр. 084. – Т. 2. – Арк. 13, 18; 28. Оперативно-службова діяльність військ на південній ділянці державного кордону. – С. 161-162. 29. Яворський А. Вказ. праця. – С. 1; 30. Оперативно-службова діяльність військ на південній ділянці державного кордону. – С. 172-173; 31. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 р. №1147 „Про прикордонний режим” // Офіційний вісник України. – 1998. – №30. – Ст. 1127; 32. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серпня 1998 р. №1199 „Про контрольовані прикордонні райони” // Юрист-плюс. – К., 2002; 33. Розпорядження Президента України від 6 жовтня 1998 року №515/98-рп „Про охорону державного кордону України в Азовському та Чорному морях і Керченській протоці та забезпечення прав України у виключній (морській) економічній зоні та континентальному шельфі у північно-східній частині Чорного моря” // Державний кордон України. Збірник документів за 1998 р. – К., 1999. – С. 38-39; 34. Солодко-гіркий контрабандний дим // Прикордонник України. 26 жовтня 2002. – С. 2; 35. Шишолін П. Пропасть не преодолеешь в два прыжка // 2000. – 2000. – 25 февраля – С. 18; 36. Указ Президента України від 16 листопада 2000 року №1241/2000 „Про Програму дій, спрямованих на підтримання режиму державного кордону України і прикордонного режиму, розвиток ПВ України та митних органів України, на період до 2005 року” // Державний кордон України. Збірник документів за 2000 р. – К., 2001. – С. 49-98; 37. СД АДПСУ. Інв. 8118, спр. 26, т. 1, арк. 142; 38. АДЗ ПдРУ ДПСУ. – Інв. 0240. – Спр. 084. – Т. 2. – Арк. 2-16; 39. Мельник І. У гарячих степах України. – С. 17; 40. Південному напрямку ПВУ – 10 років. – С. 3; 41. Закон України від 3.04.2003 р. №661-IV „Про Державну прикордонну службу України” // Закони України з прикордонних питань: Офіційний текст зі змінами і доповненнями. – Хмельницький, 2003. – Ст. 6, 7.

К.М. Ніколаєць

ПОБУДОВА СОЦІАЛЬНО ОРІЄНТОВАНОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Відповідно до Основного закону держави Україна має будувати соціально орієнтовану економіку. Отримання країною наприкінці 2005 року статусу країни з ринковою економікою породжує ряд проблем на шляху будівництва економіки, задекларованого у Конституції. Соціальні проблеми населення та можливі способи їх вирішення широко представлені у програмах політичних партій, програмах дії Уряду та Президента. Проте соціальна політика держави не є ефективною. Внаслідок падіння виробництва відбулося скорочення зайнятості в промисловості та у сільському господарстві. В сучасному світі економічні проблеми та соціальні проблеми взаємопов'язані, а їх комплекс породжує певні політичні проблеми. Вирішення соціальних проблем суто політичними методами без відродження економіки держави виглядає досить сумнівним. Отримання навіть довгострокових іноземних кредитів та коштів від приватизації не означає, що основні соціальні проблеми, пов'язані із зменшенням соціального розшарування населення та підвищенням його життєвого рівня, вдасться вирішити у стратегічній перспективі.

Проблеми розвитку економіки та їх зв'язок із соціальними проблемами розглядалися у працях П.Саблука, О.Новікова, Я.Жаліло, О.Белінської, Б.Панасюка.¹ Але динаміка розвитку держави та зміни, пов'язані із національною безпекою країни, що мали місце наприкінці 2005 року, потребують нових досліджень, які б сприяли в цілому розробці довгострокової програми стратегічного розвитку України, однією із складових частин якої були б пункти, що стосуються вирішення найбільш болючих проблем, пов'язаних із соціальною захищеністю населення республіки. Тому метою даної публікації є аналіз стану побудови соціально орієнтованої економіки в Україні на рубежі XXI століття на основі вивчення основних показників розвитку промисловості та сільського господарства як важливих чинників впливу на соціальний розвиток країни.

Економічна криза в Україні, яка вразила економіку протягом 90-х років ХХ ст., була результатом складної економічної ситуації, що склалася після розпаду СРСР у зв'язку із руйнуванням економічних зв'язків між республіками колишньої держави. Вона поглиблювалася завдяки прорахункам в економічній політиці урядів, недосвідченості української політичної та економічної еліти, яка несміливо приймала власні рішення. Також були і залишаються відсутніми важелі впливу народу на владу, що використовувала і використовує своє службове становище в особистих інтересах, нехтуючи загальнодержавними інтересами. Одним із негативних наслідків таких дій влади став

великий зовнішній борг. Протягом 1994-1999 рр. зовнішній борг зріс більше, ніж втричі і становив 12,5 млрд. дол. при ліквідних валютних резервах у 768 млн. дол.² Якщо у 1990 р. ВВП в Україні становив 157,9 млрд. дол. США, то в 1998 – 40,8 млрд. дол. Рівень падіння склав 74,2 %, причому на 1994-1998 рр. припадає 51,4 %.³ У 2000-2003 рр. в українській економіці відбувається зростання ВВП, що становить в цих роках 33,1 %, а за 2003 р. – 9,4 %.⁴ Але у січні - травні 2005 р. темпи зростання ВВП зменшилися до 4,7 %, промислового виробництва – 6,2 %, що нижче відповідних показників за 2004 рік. Спад виробництва у структурі промислової динаміки спостерігається за перших п'ять місяців 2005 року в металургії на 0,3%, нафтопереробці - 4,5%, на 11,2 % призупинилося зростання в машинобудуванні.⁵

У період 2000-2003 рр. мала місце тенденція до зростання номінальних і реальних доходів населення, які зросли на 43 %.⁶ З іншого боку, виникають суперечності внаслідок уповільнення економічної динаміки і швидким зростанням доходів населення, тому зростають ціни на продовольчі товари: за січень-червень 2005 р. – на 8,3 %, м'яса і м'ясопродукти – на 11-13 %. Загальний рівень інфляції за першу половину 2005 р. становив 6,4 %.⁷

За період реформ і переходу до ринкової економіки найбільших втрат в Україні зазнало сільське господарство. Виробництво валової сільськогосподарської продукції у середньому за 2002 - 2004 роки порівняно з 1990 роком скоротилося на 43,5%, продукції рослинництва – на 31%, тваринництва – на 53%.⁸ Відповідно до статистичних даних сільська молодь меншою мірою задоволена умовами дозвілля, відпочинку та умовами праці, аніж міська.⁹

Таким чином, перше десятиліття після прийняття Основного закону було скоріше часом первісного нагромадження капіталу українською економічною елітою за рахунок масової невиплати вчасно заробітної плати працівникам, маніпуляцій на валютному ринку та відповідного регулювання цін урядами держави і продажу частини національного багатства за кордон.

На шляху політичної боротьби зітнулися представники консервативної ідеології та ліберальної. До першої можна віднести колишніх представників партійної політичної еліти, а до другої – молоду українську буржуазію, що за будь-яку ціну прагнула до здобуття влади. Соціал-демократична ідеологія, як ідеологія суспільних верств, що найбільш зацікавлені у побудові соціально орієнтованої економіки, поступово відходила на другий план. Однак поступово низький рівень соціальної забезпеченості та зростання недовіри до влади призвели до загострення суспільного протистояння, яке вилилося у протистояння між представниками відносно старої генерації українських політиків та новими політиками ліберальної орієнтації наприкінці 2004 року, яке увійшло в українську історію, як “помаранчева революція”.

Останнім часом керівництво держави зробило спробу переглянути соціальну політику. Перед командою нової влади постало об'єктивне завдання: не лише утримати позитивну динаміку в соціальній сфері, а й надати цій динаміці стабільного характеру, забезпечивши її висхідний характер у довгостроковій перспективі. Реалізація цього завдання частково знайшла втілення у внесенні в березні 2005 року змін до Державного бюджету України на 2005 р. Внаслідок внесених змін питома вага соціальних видатків бюджету у ВВП зросла з 15 до 20 %.¹⁰ Однак, не дивлячись на це, впродовж року, після приходу до влади нових представників української політичної еліти рівень соціальної захищеності населення ще більш зменшився, а темпи розвитку економіки уповільнилися. Численні обіцянки щодо покращення життя так і залишилися невиконаними.

Ситуація в країні ускладнилася через проблеми у зовнішній політиці держави, пов'язані із невдачами у переговорах щодо постачання енергоносіїв в Україну. Такі проблеми можуть суттєво відбитися на соціальному стані більшості населення держави. Тому у сучасний період спостерігається збільшення уваги населення до соціал-демократичної ідеології, яка є основою для побудови соціально орієнтованої економіки.

Однак на цьому шляху неминуче мають зітнутися представники сучасних лібералів, які перебувають при владі і орієнтуються на вільні ринкові відносини та зменшення соціальних витрат держави, та соціалісти, що прагнуть до перерозподілу державного бюджету на користь професійних робітників. Така ситуація ускладнює будівництво соціальної економіки та неминуче призведе до нових соціальних конфліктів у країні.

Ситуація із побудовою соціально орієнтованої економіки ускладнюється відсутністю стратегічних планів розвитку держави. Така ситуація обумовлена неструктурованістю української політичної еліти та наявністю відцентрових течій у політиці, які проявилися під час політичної кризи кінця 2004 року і виражалися у прагненні частини політиків штучно поділити Україну на “східні” та “західні” регіони. Теоретично парламентські вибори 2006 року із проведенням їх на пропорційній

основі та збільшенням прохідного цензу мають певною мірою структурувати українську політичну еліту. Але великий зовнішній борг та невирішеність проблеми із забезпеченням країни енергоносіями можуть боляче вдарити по прагненню частини політиків покращити рівень соціального забезпечення населення.

Суперечності між прагненням до ринкової економіки та деклараціями побудови соціально орієнтованої економіки вступають у суперечність між собою у зв'язку із різним способом вирішення та визначення економічних завдань держави. Ринкова економіка прагне до скорочення державних видатків з метою стабілізації вітчизняної валюти та створення сприятливих умов для розвитку виробництва за умови посилення експлуатації працівників підприємств. Соціальна економіка передбачає наявність високих темпів розвитку економіки, які можуть забезпечити високий рівень соціальних витрат без загрози економічної стабільності.

На шляху до побудови соціальної економіки стоїть також проблема, пов'язана із використанням коштів, отриманих від приватизації. Поглиблення цього процесу передбачає з одного боку наявність у держави відносно великих коштів, що можуть бути використані у соціальній сфері, а з іншого поступово народжується категорія приватних власників, які зацікавлені у використанні цих грошей на економічні, а не соціальні потреби. Масштабна приватизація призводить до поглиблення соціального розшарування та може призвести до поглиблення прірви між народом і владою. В Україні поступово склалася парадоксальна ситуація, незрозуміла багатьом працівникам західних країн: в Україні наявність роботи не гарантує від бідності за низького рівня оплати праці.¹¹

Зовнішня політика держави також певною мірою до останнього часу стояла на шляху до побудови соціальної економіки. Вступ України до СОТ означатиме поступове скорочення обсягу виробництва у одних галузях промисловості та сільського господарства за рахунок нарощення темпів виробництва у інших. Для більшості населення держави важким ударом неминуче стане скорочення темпів сільськогосподарського виробництва, оскільки саме воно може бути до певного часу конкурентноздатним на світовому ринку за рахунок екологічної чистоти вітчизняних продуктів сільського господарства.

З іншого боку невизначеність галузей промисловості, що мають виступати у якості пріоритетних, у подальшому розвитку економіки неминуче призведе до численних економічних та соціальних конфліктів. Їх вирішення буде причиною зіткнень на соціальному ґрунті між інтересами промисловців та підприємців з одного боку, а з іншого – професійних робітників та службовців, частина з яких має втратити роботу.

Перехід до комплектування збройних сил на професійній основі та перспектива вступу до НАТО також можуть стати серйозною перешкодою на шляху до збільшення державних соціальних витрат. Модернізація армії за світовими стандартами неминуче призведе до використання частини коштів, що мали б піти на соціальні потреби населення. З іншого боку різке скорочення армії збільшує кількість найманих працівників і сприятиме збільшенню рівня виробництва.

Тривала відсутність державної уваги до вирішення демографічної проблеми, пов'язаної із вимиранням нації, також сприяє поступовому збільшенню числа пенсіонерів, які вимагають посилення соціальної допомоги з боку держави. Така допомога має лягти великим тягарем на тих, хто працює. Ще більше поглиблює цю проблему недосконалість системи пенсійного забезпечення та загальна атмосфера недовіри населення до банківської системи, яка могла б стати основою накопичення цільових пенсійних вкладів.

Вихід із кризової ситуації бачиться у вдосконаленні системи вітчизняного законодавства передусім через зниження податкового тиску на виробників та посилення контролю за сплатою фіксованих податків. Крім того, доцільно було б, визначивши стратегічні пріоритети економічного розвитку, використовувати кошти від приватизації на розвиток вітчизняної економіки. Але цьому сприяє загальна нестабільність політичної ситуації в країні та відсутність загальнонаціональних консолідуючих політичних сил. Такі сили мають з'явитися з політиків нової генерації, основою діяльності яких має стати лобіювання вітчизняних галузей економіки. Законодавча заборона лобістської діяльності зовсім не буде означати фактичного її припинення, адже політична боротьба як така має на меті завоювання влади з метою відстоювання власних економічних інтересів. Численні зовнішні загрози національній безпеці державі, і передусім енергетична, мають мінімум два варіанти розвитку. Перший передбачає поступову зміну орієнтації у зовнішній політиці держави у бік переходу до сфери впливу країн, що володіють енергоресурсами та підпорядкування їм власної економіки. Інший варіант передбачає згуртування населення навколо проблеми економії енергоносіїв та пошук альтернативних шляхів енергопостачання. Для використання будь-якого з них потрібне

об'єднання вітчизняної політичної еліти, основою для якого можуть стати спільні економічні проблеми. Не останню роль у цьому плані також відіграватиме необхідність вирішувати соціальні проблеми, пов'язані із збільшенням рівня соціальної захищеності населення. Така проблема пов'язана із необхідністю відтворення людських ресурсів для забезпечення економічних потреб. Тобто соціально орієнтована економіка можлива лише за умови політичної консолідації значної частини політичних об'єднань держави на основі розуміння ними довгострокової власної перспективи передування при владі. Така перспектива вимагатиме заходів, пов'язаних із відбудовою вітчизняної економіки на основі визначення пріоритетних галузей її розвитку, та вибору вектору у соціальній політиці у бік захисту інтересів професійних робітників.

Саме необхідність збільшення кваліфікації та кількості професійних робітників як фундаменту для відбудови економіки має бути тією причиною, що примусить політиків всерйоз замислюватися над перебудовою системи соціального забезпечення держави, поєднаного із державним регулюванням економіки, метою якого є обмеження вільного ринку і конкуренції та перерозподіл коштів всередині держави шляхом запровадження прогресивного оподаткування, що є чи не єдиним шляхом, який може уникнути серйозних соціальних конфліктів на економічному підґрунті.

Тому задекларована у Конституції побудова соціальної економіки є поки що орієнтиром для консолідації різних політичних сил держави та широких верств населення навколо цілісної довгостроковою вигідної для більшості населення держави програми економічного розвитку. Основні компоненти цієї програми мають бути складені за участю провідних економістів, юристів, політологів. Розробка моделей реформування та розвитку соціальної політики держави у перспективі могла б допомогти створенню економічної моделі розвитку, яка задекларована у Конституції України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агропромисловий комплекс України: Стан., тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник / За ред. П.Т. Саблука та ін.–Вип. 6.–К., 2003.–764 с.; Новикова О., Жаліло Я., Белінська О. Пріоритети соціальної політики України / Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки.–К., 2004.–С. 42-53; Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці ХХ ст.–К., 2004.–744 с.; Жаліло Я., Белінська Я. Особливості соціально-економічного розвитку України в 2004 – першій половині 2005 р. // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – К., 2005.–С. 22-36; 2. Історія України: Навчальний посібник.2-ге видання.–К., 2003.–С. 632; 3. Там само.–С.633; 4. Гальчинський А, Львовичкін С. Становлення інвестиційної моделі економічного зростання України // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – К., 2004.–С.28; 5. Жаліло Я., Белінська Я. Особливості соціально-економічного розвитку України в 2004 – першій половині 2005 р./ Становлення інвестиційної моделі економічного зростання України// Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки.–К., 2004.–С.33.; 6. Новикова О., Жаліло Я., Белінська О. Пріоритети соціальної політики України // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки.–К., 2004.–С. 42; 7. Жаліло Я., Белінська Я. Особливості соціально-економічного розвитку України в 2004 – першій половині 2005 р. Становлення інвестиційної моделі економічного зростання України / Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки.–К., 2004.–С. 33; 8. Статистичний щорічник: Сільське господарство за 2003 рік.–К., 2004.–С. 342; 9. Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки).–К., 2002.–С. 29; 10. Жаліло Я., Белінська Я. Стратегічні завдання економічного та соціального розвитку України // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки.–К., 2005.–С. 29; 11. Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття.–К., 2002.–С. 634.

Г.Я. Буртяк, В.І. Юр'єв

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ В УКРАЇНІ, ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ

У науковій літературі поняття „конфлікт” (від лат. слова *conflictus*) означає зіткнення не співпадаючих інтересів, поглядів, дій як окремих осіб, так і політичних партій, громадських організацій, етнічних груп, держав та їх органів, суспільно-політичних систем.

Конфлікти супроводжують людство протягом усього історичного шляху впродовж життя людини. Вони зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами, а саме: нерівністю людей, соціальних і національних спільнот; несумісністю суспільних та індивідуальних цінностей; невідповідністю між сподіваннями та дійсністю; відмінністю у політичній культурі, типах лідерства; відсутністю достовірної оперативної інформації; прагненням завоювати та утримати владу.

На побутовому рівні панує думка, що конфлікти в основному мають негативні функції. Дійсно, важко заперечити, що наявність конфліктів, особливо довготривалих, створює загрозу

ліквідації наявної політичної системи, негативно впливає на авторитет і функціонування влади, є життєво небезпечною для учасників конфлікту; виникнення ж конфліктів у сфері науки, освіти, культури привносить елемент духовної деградації.

До позитивних відносять конфлікти, які дають можливість природним шляхом підтримувати динаміку суспільно-політичного життя, що призводить до поновлення і творчої модернізації політичної системи; допомагає зняти напругу в суспільстві, досягти внутрішньо-групової згуртованості; знайти союзників, які здатні підтримати і посилити конфліктуєчу сторону; стимулювати свою активність, творчість, домогтися соціальних змін.

У сучасній науковій літературі виділяють два основні підходи щодо визначення сутності поняття *конфлікту*, які сформульовані американським соціологом Т.Парсонсом та німецьким політологом Р.Дарендорфом. Т.Парсонс зокрема вважає, що кожне суспільство є відносно стійкою й стабільною культурою. Кожний елемент такого суспільства робить свій посильний внесок для підтримки діючої політичної системи; кожне суспільство є добре інтегрованою структурою, функціонування якої спирається на ціннісний консенсус його членів. Основним методом забезпечення належної стабільності та інтеграції такого суспільства є співпраця конфліктуєчих сторін. Р.Дарендорф, навпаки, стверджує, що конфлікт у політиці є звичайним явищем. На його думку, відсутність конфлікту в суспільстві є чимось дивовижним і ненормальним. Адже кожне суспільство не є незмінним, тут не існує сталості, немає нічого постійного, воно пронизане розбіжностями та конфліктами. Головне для кожного суспільства – відшукати належні форми і методи розв'язання конфліктів. „Той, хто вміє справлятися з конфліктами, - писав він, - той бере під свій контроль ритм історії. Той, хто втрачає таку можливість, дістає цей ритм собі у супротивники”.

В основі соціально-політичних конфліктів і криз лежать глибокі розходження між різними політичними системами, державами, партіями, політичними лідерами, основу яких складає відмінність, неспівпадання, альтернативність, а часом і непримиренність різних політичних орієнтацій. Як правило, вони виникають за умов, коли відсутні або блокуються можливості послаблення політичного напруження, а причиною їх виникнення можуть бути будь-які вчинки чи прийняті рішення протидіючих сторін. За всієї різноманітності підходів до цієї проблеми спільним для них є одностайне розуміння політичного конфлікту як постійнодіючої форми боротьби за владу в суспільстві, подальший розвиток та вдосконалення політичної системи.

Проблематика соціально-політичного конфлікту в історії світової політичної думки має давні традиції. Найбільший внесок у розроблення теорії конфлікту зробили Аристотель, Т.Гоббс, Н.Макиавеллі, Д.Віко, А.Токвіль, К.Маркс, М.Вебер, В.Парето, Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Р.Дарендорф, Л.Козер, Дж.Рекс та інші.

З метою розвитку конфліктології як науки в сучасній Україні створено ряд наукових центрів та інститутів, які займаються цією проблемою. Доволі інтенсивно її почали розробляти в інституті соціології НАН України¹, Українському науково-дослідному інституті проблем молоді², в Національному інституті стратегічних досліджень³, Міжнародному інституті глобальної і регіональної безпеки⁴ та інших наукових центрах. У 1996 р. створено Всеукраїнське товариство конфліктологів.

Серед сучасних українських вчених, які досліджують теорію і практику соціально-політичних конфліктів, варто відзначити праці І.Бекешкіної, Д.Видріна, Д.Дзвінчука, В. Кременя, В.Литвина, В.Пазенка, В.Перебенесюка, А.Ручка, Ф.Рудича, В.Танчера, М.Томенка, С.Телешуна та інших.

Порівняно незначна кількість наведених вище наукових праць з питань конфліктології пов'язана, насамперед, з тим, що в радянські часи ця проблема активно не досліджувалась і набула певного розвитку лише в останні 10-15 років. Внаслідок цього об'єм і якість матеріалів, накопичених в результаті наукових досліджень в Україні, значно поступається кількості і якості західних. В опублікованих працях не в повній мірі розкрито сутність та природу соціально-політичних конфліктів в Україні, що і спонукало авторів даної публікації до більш глибокого дослідження цієї проблеми, зокрема щодо розкриття змісту та причин виникнення сучасних соціально-політичних конфліктів (між „реформаторами” і „консерваторами”), виробничих конфліктів, (між елементами ланцюга „регіон-центр-регіон”, на міжпартійній та внутріпартійній основі) мовних, міжконфесійних, міжнаціональних, зовнішньополітичних, міжособистісних).

Характеризуючи сучасний розвиток української держави і суспільства, практично всі без винятку – як політики, так і науковці, як праві, так і ліві – вказують на значне затягування перехідного процесу становлення цивілізованої, демократичної політичної системи в Україні, що породжує підвищений рівень суспільно-політичної конфліктності. Нинішній етап розвитку України

.....

супроводжується постійними конфліктами між виконавчою та законодавчою владою, партіями і рухами, окремими політичними лідерами, фракціями в парламенті, апаратами Президента, Уряду та Верховною Радою, між місцевою і центральною владою, а також владою і різними прошарками населення тощо.

„Відповідно значна кількість конфліктів, які сьогодні виникають в Україні, - зауважує Голова Верховної Ради, член-кореспондент НАН України В.Литвин у статті „Сучасна Україна у дзеркалі суспільно-політичних конфліктів”, - потребують для свого розв’язання вже не просто якоїсь одноразової дії чи одиничного рішення, а цілого комплексу надзвичайно складних заходів, що вимагають величезних витрат ресурсів – політичних, економічних, матеріальних, фінансових, організаційних тощо”⁵.

Одним із найгостріших конфліктів у сучасному суспільстві є суперечність між двома рівновеликими соціальними групами, які можна умовно визначити поняттями „реформатори” та „консерватори”. Незважаючи на те, що кінцеві цілі державного і суспільного розвитку були визначені Конституцією, де Україну проголошено суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, – внаслідок непослідовності, низької ефективності реформ, корупції та непрофесійної діяльності владних структур, у суспільному та політичному середовищі країни стався розкол, створено ґрунт для широкомасштабного протистояння всередині країни. Чимало людей розчарувались у доморошених демократах, а на цій основі в демократії. Багато з них і досі ідеалізують недалеке минуле.

Весь подальший процес політичного розвитку України вирішальним чином залежатиме від того, наскільки вдасться вирішити саме цей конфлікт, розв’язання якого можливе лише з допомогою діалогу і консенсусу, оскільки його суб’єктами виступають мільйони громадян України. Шлях до розв’язання цього глобального конфлікту лежить у подальшій стабілізації, демократизації та гармонізації суспільства, створенні правової держави, підвищенні матеріального та духовного рівня життя широких верств населення.

Загальною загрозою політичній стабільності залишається складна ситуація в економіці України. Стагнація виробництва, зростання тіньової економіки, корупції, значне підвищення цін на промислові та продовольчі товари, зниження купівельної спроможності населення, катастрофічне зростання бідності, неприхована заклопотаність багатьох „публічних політиків” власним облаштуванням, призводять до нагромадження нерозв’язаних проблем і викликають незадоволення народних мас політикою владних структур. Все це спричинює конфлікти, перш за все, у виробничій сфері: з питань заробітної плати, техніки безпеки, соціальних послуг, недемократичності управління. Такі конфлікти породжують мітинги, пікети, страйки, випуск продукції без її відвантаження замовникам. Розв’язання цих конфліктів можливе при послідовному проведенні реформування економічної сфери, подоланні корупції, підвищенні відповідальності та професіоналізму керівних кадрів держави.

Значними мікрополітичними чинниками дестабілізаційних процесів у державі є напружені відносини між Президентом, Урядом і Верховною Радою. Особливу увагу слід звернути на природу політичного конфлікту в українському суспільстві, який виник у результаті підготовки та проведення президентських виборів 2004 року, внаслідок чого (хоча нам не хотілося б це визнавати) Україна, по суті, поділена на „Схід” і „Захід” – прихильників В.Юшенка і В.Януковича. Порушення виборчого законодавства, фальшування виборів призвели до зростання політичної напруги в суспільстві, проведення третього туру президентських виборів, створення такої політичної ситуації в державі, яка породила нові конфлікти, котрі вимагають якнайшвидшого розв’язання.

Неабияким фактором конфліктогенної ситуації в Україні є також напруга між елементами ланцюга „регіон – центр - регіон”, тобто конкуренція між регіональними, політичними і фінансово-промисловими елітами за здійснення впливу на прийняття рішень центром. Нині чітко простежуються три-чотири центри регіонального впливу – Донецький, Дніпропетровський, Київський, Кримський. Головні причини виникнення напруги між ними пов’язані з розподілом фінансових і матеріальних ресурсів, бюджетною політикою центру, рівнем впливу тіньової економіки й криміналітету на прийняття політичних рішень.

Досить поширеними є міжпартійні та внутріпартійні конфлікти. Адже багатопартійність як явище внутріпартійного життя суспільства і як прояв політичного плюралізму не тільки не виключає, а навіть передбачає можливість таких конфліктів. Враховуючи наявність в Україні великої кількості політичних партій (станом на 1 січня 2005 р. - 127), їх розмаїтість та розмитість, низький рівень ідеологічної та політичної визначеності, проведення чергових виборів на пропорційній основі,

ймовірність збільшення конфліктів між різними політичними силами, в т.ч. і з однорідними ідеологіями, зростатиме. Однак дуже важливо, щоб при їх розв'язанні конфліктуючі сторони дотримувались політичної культури, проявляли толерантність до інших точок зору.

Важливими чинниками, що впливають на збереження конфліктогенності у політичній сфері, є мовні проблеми. Йдеться, зокрема, про конфлікти з приводу надання російській мові статусу державної, які вимагають законодавчого вирішення.

На шляху відродження України серйозні перешкоди становлять міжконфесійні конфлікти. Така бажана для нашого суспільства внутрішня стабільність порушується ворожнечею між церквами, ієрархами, священиками, віруючими. Спектр їх протистояння досить високий: боротьба за храми, майно, лідерство, сфери впливу. Мова в даному випадку йде, в першу чергу, про серйозні конфлікти всередині православ'я – розкол Української Православної Церкви на прихильників Київського патріархату (УПЦ-КП) і Московського, основною причиною якого є неоднакова реакція на національне відродження та темпи українізації церкви. Даний релігійний конфлікт має багатоплановий характер і проявляється як на політичному, так і на богословсько-ієрархічному та побутовому рівнях.

Політичні партії, рухи, організації, окремі діячі вбажають у тій чи іншій релігії, церкві свою опору, залучають віруючих до членства у своїх лавах. За таких умов церкві важко залишатися поза політикою. Міжцерковний конфлікт проявляється також на богословському рівні. Кожна із церков устами своїх богословів теоретично обґрунтовує свою роль і місце в історії українського народу, доводить своє право на лідерство в сучасному процесі національного відродження. Міжцерковний конфлікт на побутовому рівні знаходить вияв у нетерпимому ставленні віруючих одних конфесій, церков до послідовників інших, відвертій ворожнечі між ними. Міжцерковний конфлікт на рівні буденної релігійної свідомості – це одна з форм масового протистояння людей у суспільстві, яка призводить до порушення громадського спокою, створює напругу у певному регіоні, населеному пункті.

Серед політичних конфліктів важливу роль відіграють суперечності на національній основі. За оцінками міжнародних та вітчизняних експертів, національна політика України протягом останніх років була привабливою для багатьох, зокрема сусідніх, країн як така, що забезпечувала належний спокій в державі, хоча нерозв'язаних питань залишилося чимало.

Найбільш конфліктогенною ситуацією на національній основі в Україні є кримськотатарська. Вона породжує цілий „букет” невирішених проблем, а саме: проблему історичного плану (досі не вирішено, хто нестиме відповідальність за депортацію кримських татар, і як ставити питання про матеріальну та моральну компенсацію за понесені збитки); проблему відсутності матеріальних і фінансових ресурсів для забезпечення переселення та облаштування; проблему доступу кримських татар до землі на півострові, тенденції анклавізації при розселенні кримськотатарської спільноти; комплекс проблем політичного характеру (певна закритість кримськотатарських громадсько-політичних організацій, негативне ставлення місцевого населення і влади до претензій з боку кримськотатарської спільноти). Нині ситуація на півострові контролюється. Цьому, зокрема, сприяє відсутність відкритих проявів ісламського фундаменталізму у кримськотатарському середовищі, певне дистанціювання кримських татар від місцевого криміналітету. Однак загроза виникнення міжнаціонального конфлікту в Криму залишається.

Належної уваги заслуговує розгляд зовнішньополітичних конфліктів України з іншими державами та міжнародними організаціями. Мова, зокрема, йде про конфлікти через невиконання нашою державою ряду вимог ПАРЕ, через миротворчу місію в Іраку, участь у боротьбі з міжнародним тероризмом. Мають місце міждержавні конфлікти з Румунією через територіальні претензії, суперечності з Росією через проблеми спільного економічного простору, о.Тузли тощо. Політичні конфліктні ситуації виникли в суспільстві через можливий вступ України до ЄС, НАТО, ВТО, ЄС. Все це вимагає більш прозорого активного проведення роз'яснювальної роботи серед громадян країни і за її межами щодо сутності існуючих проблем та можливі шляхи їх розв'язання.

Окремо варто наголосити на міжособистісних конфліктах, що мають місце між політичними лідерами, представниками різних політичних течій, між членами однієї і тієї ж політичної партії, основою яких, як правило, є зіткнення власних амбіцій та політичного безкультур'я.

В.Литвин стверджує, що нинішній український політикум в основному демонструє не стільки політичні конфлікти, скільки конфлікти в політиці чи конфлікти політиків, що здебільшого носять особистий характер⁶. З такою трактовкою проблеми важко погодитись, оскільки з міжособистісних вони можуть перетворитися у міжгрупові, втягуючи в свою орбіту значні маси людей. Про це,

зокрема, свідчать вересневі події 2005 року, коли міжособистісні конфлікти між представниками владної команди -- Прем'єр-Міністром України Ю.Тимошенко і секретарем Ради національної безпеки П. Порошенком, сутність яких була оприлюднена екс-державним секретарем О. Зінченком та іншими політиками, призвели до глибокої політичної кризи в державі, в т.ч. і до відставки уряду та звільнення з посади секретаря РНБУ, інших представників влади, що негативно позначилось на іміджі України.

І, нарешті, декілька слів про управління конфліктами між окремими особами на побутовому рівні. Перш за все, визначимо основні ознаки поведінки особи, що свідчать про наявність потенційного конфлікту, а саме: неадекватна поведінка, демонстрація зверхності, формальна ввічливість, пошук винних, звинувачення колективу або його окремих членів. Причинами таких конфліктів найчастіше бувають надмірна завантаженість, нечіткий розподіл прав і обов'язків, невідповідність посади і компетентності, незадовільний стиль керівництва, погані умови праці, невизначеність власних цілей і перспектив зростання, психологічна несумісність членів групи, обмеженість особистих можливостей.

Існує велика кількість порад щодо розв'язання конфліктних ситуацій, зокрема методика вирішення міжособистісних конфліктів шляхом реалізації наступних кроків: а) опис (початок розмови з конкретного і максимально об'єктивного опису конфліктної ситуації); б) визначення варіанту поведінки, за допомогою якого можна усунути конфлікт; в) наслідки – інформування про те, якою буде вигода (чи невгода) тієї особи, яка змінить свою поведінку. Однак забезпечити ідеальні форми і методи подолання конфліктних ситуацій для кожної особи неможливо, що вимагає від особистості виробити для власних потреб свою індивідуальну стратегію і тактику поведінки у кожній окремо взятій конфліктній ситуації.

Для того, щоб уникнути появи і розвитку соціально-політичних конфліктів, дуже важливо вчасно знаходити шляхи до їх запобігання та розв'язання. Існує чимало форм і методів подолання конфліктів, серед яких найбільш поширеними є: відкладання, посередництво та переговори. Так, метод відкладання використовується на початковому, передконфліктному етапі, коли конфліктна ситуація лише назріває. Цей метод є досить поширеним, однак малоефективним, оскільки новий конфлікт може спалахнути в будь-який час з новою силою. Метод посередництва застосовується на будь-якому етапі конфліктної ситуації, особливо на етапі її загострення. У ролі посередників можуть виступати особи, яким певна організація доручила ввійти у контакт з конфліктуючими сторонами; установа, яка за родом своєї діяльності покликана розв'язувати конфліктні ситуації (арбітраж); держава, що має найбільше можливостей (закони, матеріальну базу, авторитет) для вирішення наявних суперечностей. Метод переговорів є найбільш результативним та надійним, порівняно з іншими, оскільки він може використовуватись на всіх етапах розвитку конфлікту і завершується, як правило, прийняттям рішень, що влаштовують обидві конфліктуючі сторони.

Враховуючи все вищезазначене, можна зробити наступні висновки:

1. Як уже відзначалось, соціально-політичні конфлікти і кризи в суспільстві виконують як негативні, так і позитивні функції. Важко заперечити, що вони приносять чимало незручностей людям. В той же час політичні конфлікти виконують і позитивні функції, даючи змогу конфліктуючим групам суспільства і влади про інформувати громадськість про свої інтереси та потреби, стимулюють позитивні зміни в суспільстві, виступають постійнодіючими формами його подальшого розвитку. Отож твердження окремих політологів про існування суспільства або цілком безконфліктного, або з незначними локальними конфліктами виявились науково-неспроможними. Як стверджує французький політолог Б.Гурней: „У світі існує лише одне місце, де немає конфліктів - кладовище”.

2. Як бачимо, соціально-політичні конфлікти в сучасній Україні є досить поширеними. Їх природою і основним змістом є нестабільна політична ситуація в державі, низький рівень громадянської свідомості суспільства, незадовільний стан економіки, конфлікти у виробничій сфері, високий рівень корупції, низький життєвий рівень громадян, постійні непорозуміння між Верховною Радою, Президентом та Урядом, окремими регіонами та центром, суперечності на національній, мовній та релігійній основах, конфлікти між політичними партіями, правлячою елітою та опозицією, між окремими політичними лідерами. Далеко не останню роль у виникненні політичних конфліктів відіграють такі фактори, як відчуження народних мас від держави, органів державної влади, місцевого самоврядування; низький рівень громадської самосвідомості, незадовільна інформованість про реальний стан справ; високий рівень активності опозиційних структур; позиція засобів масової інформації, нерішучість, некомпетентність відповідальних осіб на всіх рівнях.

Однак як свідчить аналіз конфліктогенної ситуації в Україні, нині у державі не сформувалися радикальні політичні сили, яким було б під силу „розв'язати” в своїх інтересах відкритий політичний конфлікт, довівши його до агресивної силової стадії. В той же час масштабний політичний конфлікт на латентній (прихованій) стадії в суспільстві все ж таки існує.

3. Для того, щоб уникнути появи і розвитку конфліктно-кризових ситуацій, дуже важливо вчасно знаходити шляхи до їх запобігання та розв'язання. У зв'язку з цим варто, в першу чергу, подбати про підготовку компетентних спеціалістів, здатних виконувати завдання з врегулювання конфліктів та їх запобігання, передусім політичними методами. Тут на перше місце виходить уміння аналізувати політичні події, виявляти протидіючі сторони; володіти необхідними статистичними даними та даними соціологічних досліджень; уміти аналізувати події та телепередачі, періодичну пресу, листівки, які висвітлюють інтереси протидіючих сторін, лозунги, під якими проходять маніфестації та мітинги.

Принципово важливим є вміння вибирати способи і стиль поведінки учасників розв'язання конфліктів (морально-правовий, силовий, примусово-переговорний, ідеалістичний), вміло скористатися спеціальними конфліктологічними процедурами (парламентські дебати, узгоджувальні комісії, громадські суди, різноманітне судочинство, Конституційний суд), які широко використовуються у світовій практиці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бекешкіна І.Е. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні. – К., 1994. – 48с.; Ручка А.А., Танчер В.В. Теория конфликта // Очерки истории социологической мысли. – К., 1992. – С.219-245; 2. Соціальні конфлікти: Проблеми вияву конфліктного потенціалу молоді, прогноз її готовності до конфлікту: Наук. звіт. – 1993. – 148 с.; Перебенесюк В.П. Межцерковные конфликты на Украине: филос. – социологический анализ. – М., 1992. – 200 с.; Перебенесюк В.П., Бекешкіна І.Е. Соціальний конфлікт і молодь. –К., 1994. – 108 с.; 3. Соціальна напруженість і конфлікти // Соціально-політична ситуація в Україні: Стан і тенденції розвитку (середина 1993р.): Наукові доповіді. –К. – 1993 – Вип.15. – С 35-39. Перебенесюк В.П. Соціальні конфлікти в Україні: Потенціал, сфери розгортання, проблеми розв'язання (громадська думка молоді). – К., 1994. – Вип. 31; 4. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. –К. 1997. – 494 с.; 5. Литвин В. Сучасна Україна у дзеркалі суспільно-політичних конфліктів // Урядовий кур'єр. – 2002. – 23 листопада; 6. Там само.

О.П. Коляструп

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТСЬКИХ ГРУП ТА ФРАКЦІЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ДРУГОГО СКЛИКАННЯ У 1994-1998 РР.

У новітній історії України Верховна Рада відіграла і продовжує відігравати одну з найвизначніших ролей. Саме вона ухвалила Акт про незалежність і Декларацію про державний суверенітет України. Парламент, сформований в умовах незалежної України, прийняв на себе головну роль у розробці основних підвалин новітньої української держави. На долю Верховної Ради випало затверджувати Конституцію України, Основний закон держави, від якого залежить не тільки весь державний лад країни, а й те, яким чином буде відбуватися її подальший розвиток. Ухвалення Конституції та розробка основних законів, які сприяли становленню української держави, не можливо об'єктивно оцінити, не дослідивши основних політичних сил, які, власне, і були головними учасниками цих подій.

Питання роботи Верховної Ради України у перші роки відновлення української державності на сучасному етапі цікавить чимало дослідників. Перша спроба ґрунтовного дослідження українського парламенту як однієї з найвизначальніших сил в Україні була зроблена у книзі В. М. Литвина „Політична арена України: дійові особи та виконавці.”¹ У цьому дослідженні дана оцінка діяльності Верховної Ради у контексті зміни владних інституцій в Україні, починаючи з періоду перебудови і до 1994 року. Хоча у першій монографії об'єкту нашого дослідження – Верховній Раді другого скликання – присвячено лише один з розділів про початковий етап її діяльності, судження автора є конче важливими, оскільки фіксують політичні оцінки стосовно наслідків виборів і формування політичних груп і фракцій. Тим паче, що у наступній праці „Україна: досвід та проблеми державотворення”² автор продовжив і поглибив історичний аналіз державотворчої діяльності парламенту у перше десятиліття незалежності. Економічні, політичні, соціальні процеси, які відбувались в Україні у період з 1991 по 2001 роки, знайшли відображення у праці С. В. Кульчицького „Закономірності державотворчого процесу в Україні”³, відповідну увагу приділено і

Верховній Раді. О. В. Гарань, О. М. Майборода, А. Ф. Ткачук та В. Є. Хмелько у своєму дослідженні⁴ проаналізували діяльність лівих партій та їх фракцій у парламенті, що, звичайно, проливає світло на багато інших аспектів внутрішньої роботи Верховної Ради. Одним з найґрунтовніших досліджень з історії українського парламентаризму на початковому етапі є праця харківських дослідників депутата Верховної Ради декількох скликань, відомого юриста О.М. Бандурка та Ю. С. Древаля⁵. Помітний внесок у дослідження українського парламенту зроблений вітчизняними політологами. Серед них необхідно відзначити праці В. С. Журавського, Ф. Рудича⁶.

Велику увагу питання розвитку парламентаризму в Україні викликають і в західних дослідників. Серед них на окрему увагу заслуговує вже аналізована нами праця Сари Вітмор „Державне будівництво в Україні в 1990-2003 рр.”⁷ та дослідження Ендрю Вілсона „Українці: несподівана нація”⁸. Якщо С. Вітмор в основу своєї праці поклала історію становлення і розвитку українського парламенту, зробивши ґрунтовний огляд як діяльності усього парламенту, так і окремо взятих його структурних підрозділів – депутатських груп, фракцій та парламентських комітетів, то Е. Вілсон зосередився на загальних принципах демократизації суспільного життя в Україні та ролі держаних і політичних інститутів у цьому процесі.

Предметом даного дослідження є діяльність депутатських груп та фракцій Верховної Ради у 1994-1998 роках, коли закладались правові засади нової держави. На цьому етапі були схвалені основні документи загальнодержавного значення (Конституція України) та основний програмовий документ законодавчого органу – його Регламент.

Основним завданням цієї статті є з’ясування чинників структуризації парламенту по фракціях і депутатських групах, визначення мотивації їх діяльності у Верховній Раді України, причин їх співпраці та конфронтації. Йдеться також про оцінку впливу об’єднань депутатів на роботу як законодавчого органу, так і на політичний розвиток країни.

Депутатські фракції та групи у парламенті являють собою чи не найкращий об’єкт дослідження Верховної Ради, тому що власне їх діяльність може найяскравіше пролити світло на ті основні фактори впливу, які зумовлювали прийняття ними відповідних рішень.

Формування Верховної Ради у 1994 році відбувалось на позачергових виборах і мало засвідчити легітимність нового парламенту, оскільки законодавчий орган, який прийняв Декларацію незалежності України, був обраний ще за існування СРСР. Для більшості громадян України поряд з питанням легітимності нового парламенту поставало питання про відповідальність його за стан демократії у країні.

Вибори до українського парламенту відбувались за мажоритарним принципом, який, якщо не виключав активної ролі політичних партій, то, принаймні, не сприяв утворенню стійких політичних фракцій у парламенті. Проте необхідно зазначити, що із 32 політичних партій, зареєстрованих у законодавчому порядку в Україні, 28 створились у зв’язку з парламентськими виборами.⁹

У класичному розумінні поняття „фракція” можна застосовувати до груп, які виражають інтереси певної партії у представницькому органі. Враховуючи це, з тих політичних сил, які пройшли до парламенту, право на утворення фракцій мали комуністична партія України (КПУ) та Народний Рух України (НРУ). Соціалісти для створення своєї фракції змушені були скористатися допомогою комуністів, щоб набрати 25 членів, необхідних для утворення фракції, „позичивши” частину депутатів в КПУ.¹⁰ Звичайно ж, інші депутати не втратили стимулів для об’єднання, вони створювали депутатські групи для досягнення спільних політичних цілей. Депутатські групи об’єднувались за політичними уподобаннями та інколи за регіональним принципом, хоча, якщо врахувати розподіл голосів виборців за регіонами, то можна вибудувати чітку залежність від регіонального та політичного забарвлення – лівий Схід та Південь та орієнтований на праву ідею Захід.

У перший день голосування, 27 березня 1994 року, було обрано лише 49 депутатів.¹¹ У 400 виборчих округах було проведено повторне голосування. У 9 областях у першому турі депутатів не було обрано.¹² По 112 виборчих округах були проведені повторні вибори влітку того ж року.¹³ Фактично через недосконалість Закону про вибори виборчий процес виявився перманентним, що у майбутньому суттєво позначилося як на роботі перших сесій парламенту, так і на виборі його керівництва. За два тури було обрано тільки 338 депутатів з 450.¹⁴

Найчисельнішою політичною групою з тих, які утворились у новообраному парламенті, були ліві. Здобувши перемогу переважно у південних та східних промислових регіонах, вони виявилися найбільш політично стабільною і організаційно визначеною політичною силою. Окрім цього фракції лівих базувались переважно на партійному принципі. Проте ліві не були ідеологічно монолітним утворенням. У новообраному парламенті вони утворили три фракції: „Комуністи за народовладдя та

соціальну справедливість”, „Соціалістична фракція” та „Аграрники України”. Їх об’єднувала спільна позиція з кількох найважливіших питань як економічних, так і політичних, а саме, ставлення до приватизації, до президентства та ключових позицій у формуванні владної вертикалі. Внаслідок того, що Верховна Рада не була сформована повністю та через те, що нові центристські та праві групи ще не співпрацювали тісно, лівий блок провів першу сесію фактично під власним домінуванням. На початок першої сесії 43% голосів належало лівим, тобто КПУ, СПУ та „аграрникам”, адже діяла норма Конституції, за якою більшість вираховувалась від кількості депутатів, „повноваження яких визнані і не припинені в установленому законом порядку”. Це означало, що більшість для прийняття рішень – 169 голосів, кворум – 224 голоси. Лише для зміни Конституції необхідні були 300 голосів.¹⁵

Проте позиції лівих виявились не такими вже й міцними. В результаті довиборів ситуація почала змінюватися. На третій сесії у Верховній Раді було вже 405 депутатів, а ліві мали 164 мандати, під час четвертої сесії в результаті розколу „аграрників” ліві мали вже 143 мандати¹⁶. У грудні 1995 року парламент виглядав таким чином: 35% – ліві, 22% – праві та 40% – центристи¹⁷. У 1997 році внаслідок довиборів кількість депутатів збільшилася до 415 осіб, тепер у парламенті було представлено 22 політичні партії з 41 наявної.¹⁸

Центристи за кількістю представників ішли за лівими. Здебільшого центристами були безпартійні народні депутати або представники тих партій, які виникли на початку 90-х років, а також представники колишньої комуністичної номенклатури та нового бізнесу, подекуди спільно об’єднаного. Для колишніх радянських можновладців центрим був тим новим ідеологічним підґрунтям, від якого можна було відштовхуватись у новому політичному полі України. Центристи утворили у парламенті такі фракції: „Центр”, „Міжрегіональна депутатська група” та „Єдність”. Яскравим прикладом об’єднання за регіональним принципом була депутатська група „Єдність”: 16 з 25 її членів були представниками Дніпропетровської області, 6 – Харківської. До „Міжрегіональної депутатської групи” (МДГ) входили, в основному, представники східних областей України, об’єднаних навколо кандидата у президенти Л. Кучми та його помічника В. Гриньова. На першій сесії ці два центристських об’єднання більше тяжіли до співпраці з лівими силами, проте це було скоріше тимчасовим явищем. МДГ після обрання Л.Кучми президентом з нечисельної маловпливової групи перетворилась на потужну центристську фракцію, яка проіснувала впродовж усього скликання.

Серед правих сил представники Народного Руху утворили власну фракцію у парламенті. Їх підтримували депутати, що виступали за проведення в Україні економічних перетворень та об’єднувались у депутатську групу „Реформи”, вони стояли традиційно на державницьких позиціях. Ще одним союзником виступала депутатська група „Державність”, яка потім буде більше співпрацювати з центристськими силами.

З огляду на таку розстановку політичних сил, які сильно різнилися за своїми політичними поглядами, варто було очікувати не співпраці між депутатами, а сильної конфронтації. Для лівих боротьба з правими була тією самою конструктивною діяльністю, якої, на їх думку, від них очікувало суспільство. Представники правих, в свою чергу, також більше були втягнуті у продовження битви з новими комуністами та соціалістами, як з прихильниками відновлення Радянського Союзу, що уособлював для них суцільне зло. Центристи, хоча і не мали великих розбіжностей з правими, не завжди виступали з ними єдиним блоком, часом підтримуючи лівих у парламенті.

Першу перемогу ліві отримали під час виборів голови парламенту. Реальні шанси бути обраним на цю посаду мали тільки двоє претендентів з чотирьох – В. Дурдинець і О. Мороз. Підсумок таємного голосування залежав від того, як зорієнтуються народні депутати, які ще не визначилися у політичних уподобаннях, бо більшість свій вибір вже зробила. Зокрема, демократи вирішили підтримати „Центр” В.Дурдинця, а не його опонента, за якого віддав голоси лівий блок. Результати голосування виявились наступними: О. Мороз: 171 – „за”, 151 – „проти”; В. Дурдинець: 103 – „за”, 209 – „проти”.¹⁹

На першій сесії Верховної Ради ліві намагалися використати свою стратегічну перевагу з найбільшим зиском. Перемігши у змаганнях за крісло спікера, ліві здобули також крісло його першого заступника. Меншість запропонувала свою кандидатуру на посаду заступника голови Верховної Ради України – В. Дурдинця, але незабаром стало відомо, що на цю посаду рекомендовано О. Ткаченка.²⁰ Так виникла перша парламентська криза. Меншість, протестуючи проти того, що ліві намагаються узурпувати керівництво Верховної Ради, домовилась не реєструватись у сесійній залі, проте більшість домоглася свого, віддавши посаду заступника кандидату від центристів.

Для правих поразка від лівих у боротьбі за парламентське крісло могла коштувати дуже дорого. По-перше, поразка ідеологічному противнику означала, що в найбільш непримиренних

питаннях стосовно внутрішньої політики перевагу потрібно було віддати найзапеклішому ворогу; по-друге, для правих і реформаторських сил стало очевидним, що ті пропозиції стосовно економічного розвитку країни, які вони могли лобювати у парламенті, будуть тепер відхилені з боку керівництва парламентом. Тому парламентська обструкція, на яку згодилась меншість, була схожа більш на крок відчаю у небажанні бути взагалі позбавленим будь-якої можливості бути поміченим у роботі парламенту.

На вечірньому засіданні Верховної Ради України 24 травня 1994 року було продовжено розгляд питання про обрання першого заступника та заступника голови Верховної Ради. В результаті таємного голосування Першим заступником обрано О. М. Ткаченка, заступником – О.О.Дьоміна²¹. Депутати І.Костецький і В.Чорновіл заявили протест. Слова В. Чорновола про те, що в парламенті відбувся комуністичний переворот, ліві зустріли оплесками.²² Для регулювання місця і ролі фракцій Верховна Рада прийняла постанову „Про створення депутатських фракцій та груп”, яка б регулювала діяльність депутатських об’єднань. Під час обговорення проекту цієї постанови від мікрофонів раз у раз лунали пропозиції доповнити проект положенням, яке б дозволяло створювати фракції за територіальною ознакою.²³ 13 травня 1994 року на ранковому засіданні було вирішено, що кожна фракція має складатися не менше як з 25 депутатів. Висувалася пропозиція, що, як виняток із цього пункту, можуть бути жіночі групи.²⁴ Це свідчить про те, що деякі депутати не мали чіткого уявлення, що являє собою фракція і яка її основна мета. Окрім цього було прийнято рішення про те, що для узгодження спільних позицій депутати повинні були зустрічатися на погоджувальній раді фракцій. Фракції могли пропонувати кандидатів до парламентських комітетів та на посаду спікера. Представники всіх фракцій мали бути пропорційно представлені в усіх парламентських структурах. Лідери фракцій зустрічались би на погоджувальній раді фракцій як у дорадчій структурі для того, щоб вирішувати конфліктні ситуації.²⁵

Таким чином, ліві, отримавши ще й посаду першого заступника голови Верховної Ради, фактично встановили контроль і над її Президією, маючи змогу тепер самостійно регулювати розклад питань, які виносилися на розгляд сесії. Отже, можна говорити про те, що перша сесія Верховної Ради другого скликання відбулась під домінуванням лівої більшості, але говорити про подальше превалювання лівих сил у парламенті не можна. По-перше, влітку 1994 року відбулись довибори, які значно послабили позиції лівих, по-друге, центристські та праві депутатські групи значно долали розбіжності, в першу чергу, через покращення їх організаційної єдності та співпраці.

Взагалі, порозуміння між депутатськими об’єднаннями відбувалось не лише в межах політичного та регіонального уподобання. Для центристських „МДГ” та „Єдності”, які склалися переважно з депутатів з лівобережної України, співпраця з лівими у тих питаннях, які не вимагали кардинального відмежування від принципів центрризму, була часом нормальною. Праві поступово знаходили більше спільної мови з представниками центру, оскільки фактично між їхніми програмами не існувало серйозних політичних відмінностей. Іншим фактором взаємопорозуміння між центристами та правими була наявність лівого керівництва парламентом, яке не завжди прислухалося до їх інтересів.

Для лівих початок роботи Верховної Ради 2-го скликання відкривав райдужні перспективи, але поступово вони ставали більш примарними. Не вдалося домогтися повного відновлення системи радянської влади, яку вони намагались втілити у законі „Про місцеві ради народних депутатів”. Поступово їх позиції ставали все менш міцними. Однією з причин їх послаблення була відверта поразка їхнього єдиного кандидата О. Мороза на президентських виборах 1994 року та активна позиція Л. Кучми у процесі взаємодії двох гілок влади. Л. Кучма і О. Мороз були не просто представниками різних політичних течій. Від їх взаємин фактично залежала доля розмежування владних повноважень між виконавчою та законодавчою владою.

Англійська дослідниця Сара Вітмор одним з найвизначальніших факторів впливу на фракції та групи називає Президента України Леоніда Кучму. Справді, Президент прагнув збільшити свій вплив на Верховну Раду, намагаючись підсилити позиції виконавчої влади. Першим кроком у цьому було внесення у листопаді 1994 року на розгляд парламенту проекту закону „Про державну владу та місцеве самоврядування”, який збільшував повноваження виконавчої влади на місцях, зміцнюючи при цьому становище президента. 18 травня 1995 року парламент ухвалив Закон про державну владу та місцеве самоврядування, згідно з яким Президент ставав одноосібним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгодження і затвердження Верховної Ради. Він очолював систему місцевих органів державної влади.²⁶ Але для того, щоб увести в життя положення цього закону, необхідно було 300 голосів народних депутатів, які б змінили таким чином діючу Конституцію.

Досягти цього Президент не зміг і змушений був піти на компроміс з Верховною Радою. Цей законопроект був прийнятий за основу при підписанні Конституційного договору між головою Верховної Ради та Президентом України. Підписання Конституційного договору стало можливим через співпрацю між депутатськими фракціями та групами. Президент зміг завоювати прихильність більшості центристських та правих фракцій. Він регулярно зустрічався з представниками деяких фракцій. Тому ті фракції, які були ближче до президента, ставали більш привабливими для позафракційних прагматичних депутатів і збільшувались у розмірі (наприклад МДГ та Єдність у кінці 1994 року.)²⁷

Підписання Конституційного договору мало великий вплив на ліві фракції. Фактично внаслідок цієї події відбувся розкол в Аграрній фракції восени 1995 року, що і призвів до утворення центристської фракції „Аграрники за Реформи”. Для Соціалістичної фракції конституційний процес також вніс суттєві зміни в її структуру. Наталя Вітренко та Володимир Марченко утворили власну Прогресивно-Соціалістичну партію, яка хоч і була за ідеологічним спрямуванням лівою, але була в опозиції до керівництва парламентом.

Вплив президента зумовив, окрім розколу лівих сил, їх фактичне послаблення, а також помітно сприяв спільній співпраці між депутатськими об'єднаннями, змушуючи їх діяти разом для досягнення єдиної мети.

Значимість Конституції для парламенту полягає у тому, що вона визначає не тільки місце Верховної Ради у системі влади, а й затверджує модель розвитку країни, якою вона буде республікою – президентською чи парламентською. Для прийняття Конституції була створена конституційна комісія, до якої входили представники усіх фракцій. Саме через діяльність цієї комісії фракції могли узгоджувати свої інтереси та дійти спільного компромісу. Президент зміг заручитись підтримкою правих, відхиливши пропозицію подвійного громадянства у 1995 році, проте їх підтримка була не такою вже і беззастережною. І все ж таки для прийняття Конституції підтримки правих та центристів було замало, разом вони могли дати до 258 голосів при необхідних 300. Але ймовірність проголошеного президентом референдуму про довіру парламенту зробила лівих більш прагматичними у ставленні до Конституції. Аграрники, 63% соціалістів та 23% комуністів врешті проголосували за Конституцію, багатьох з них переконав спікер О.Мороз.²⁸ Таким чином, конституційний процес, сильно вдаривши по кількості лівих, значно зміцнив позиції центристів. „Центр” об'єднався з „Державністю” для того, щоб утворити пропрезидентський Конституційний центр.²⁹

Прийняття Основного закону мало на меті прояснення становища у взаєминах між виконавчою та законодавчою владою, насправді ж конфлікт між двома гілками влади продовжував існувати. Якщо до схвалення Конституції обидві сторони обґрунтовували його відсутністю певних положень Конституції, то тепер для основних її творців причиною протистояння була її недосконалість, хоча вона була результатом їхнього компромісу. Недостатньо визначені Конституцією повноваження обох гілок влади спонукали їх до збільшення своїх повноважень у конституційних межах.³⁰

Проголошення Конституції України позначилось і внутрішній структурі парламенту. Президія була офіційно скасована з проголошенням Основного закону, її місце фактично посіла погоджувальна Рада фракцій. Таким чином, ліві були позбавлені тих переваг, які вони мали на початку скликання.

Отже, у Верховній Раді другого скликання вперше депутатські групи та фракції виявили себе як впливові суб'єкти політичного процесу. У ході роботи парламенту фракції позиціювалися за партійним, регіонально-територіальним принципом, але не відзначалися стабільністю через тактичні інтереси. Значний вплив на переструктурування фракцій здійснив Президент Л. Кучма, посилюючи виконавчу владу. Депутатські об'єднання внесли зміни до виборчого процесу, зробивши його більш сприятливим для формування фракцій. У період другого скликання був ухвалений Регламент (внутрішня конституція парламенту), який закріпив провідну роль фракцій у Верховній Раді. Конституційний процес виявився серйозним іспитом для депутатських груп та фракцій, спричинивши їх розташування у політичному спектрі, та випробував їх організаційну єдність і здатність до узгоджених дій у критичний момент. Хоча депутатські об'єднання змінювались за чисельністю, деякі з них не проіснували впродовж усього скликання, вони були ознакою того, що в українському парламенті створюються передумови для його розвитку і перетворення в справжній демократичний законодавчий орган.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Литвин В.М. Політична арена України: дійові особи та виконавці – К., 1994;
2. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення. – К., 2001;
3. Кульчицький С.В. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – К., 2001;
4. Гарань О.В., Майборода О. М., Ткачук А.Ф., Хмелько В. Є. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – К., 2000;
5. Бандурко О.М. Древаль Ю.С. Парламентаризм в Україні становлення та розвиток. – Харків, 1999;
6. Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно правові проблеми). – К., 2002;
7. Коляструк О.П. Вітмор С. Державне будівництво в Україні (Український парламент 1990-2003). – Лондон –Нью-Йорк, 2004. – 222 с.; Whitmore S. Statebuilding in Ukraine (Ukrainian Parliament, 1990-2003).- London, New-York: Routledge Curson Taylor &Francis group, 2004. – 222 p. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського – Серія: Історія – Вип.ІХ. – Вінниця, 2005. – С.410-414;
8. Вілсон Е. Українці: несподівана нація. – К., 2004;
9. Парламентські та президентські вибори 1994 року в Україні / Моніторинг висвітлення виборчої кампанії в українських засобах масової інформації: Підсумковий звіт. – К., 1995. – С. 43;
10. Гарань О.В., Майборода О. М., Ткачук А.Ф., Хмелько В. Є. Вказана праця. – С.85;
11. Голос України – 1994. - 31 березня. - №59;
12. Там само;
13. Там само.- 15 квітня.- №70;
14. Кульчицький С.В. Вказана праця. – С. 78;
15. Гарань О.В., Майборода О. М., Ткачук А.Ф., Хмелько В. Є. Вказана праця. – С.92;
16. Там само. – С.93;
17. Whitmore S. Statebuilding in Ukraine - P. 72;
18. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення. – К., 2001. – С.82;
19. Голос України. – 1994. – 20 травня (№92);
20. Там само - 24 травня №95;
21. Там само. - 26 травня - №97;
22. Там само;
23. Там само. - 14 травня.- №89;
24. Там само;
25. Whitmore S. Statebuilding in Ukraine - P. 72;
26. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення. – К., 2001. – С.82;
27. Whitmore S. Statebuilding in Ukraine - P.73;
28. Там само. - P.76 ;
29. Там само - P.77;
30. Докладніше див.: Whitmore S. Statebuilding in Ukraine.

КОМПЛЕКСИ ТРАДИЦІЙНОГО ВБРАННЯ ПОДІЛЛЯ

Костюм – явище конкретно-історичне, продукт розвитку даного етносу, нації, етнографічної або локальної групи. Він відбиває цей розвиток специфікою своїх функцій, матеріалу, крою, способів носіння, самобутністю колориту, орнаментики, різних доповнень, неповторністю загального силуету.

Залежно від схожості природно-географічних умов, характеру виробничої діяльності, шляхів соціально-економічного та історичного розвитку, від етнічної та антропологічної спорідненості та етнокультурних взаємозв'язків спостерігаються і ступінь близькості, а часом спільності в костюмі різних народів, риси спільності, що виробилися на певному етапі розвитку етносів, стійкіші за більш пізні впливи. Саме тому ознаки етнічної специфіки та етнокультурної спорідненості в костюмі різних народів є важливим джерелом пізнання етнічної історії від найдавніших часів до наших днів.

Таке значення традиційного костюма підкреслювалося багатьма дослідниками, але до вбрання спершу підходили переважно як до явища культури, що розвивалося за своїми законами, обмежуючись констатацією самого зразка одягу, характеристикою його крою тощо. Костюм став сприйматися як явище, котре має певні якісно-розпізнавальні ознаки народного чи національного духу.

Так, відомий етнограф Д. Зеленін, класифікуючи те чи інше етнокультурне явище, розподіляв його за певними ознаками (на основі конкретного матеріалу) на види, групи, типи, підтипи тощо, намагався визначити ареал поширення кожного з них, прив'язуючи його до певної місцевості, національної, етнічної або локальної групи населення з їхньою історією, мовою, іншими явищами культури та побуту¹.

На основі порівняльного етнографічного аналізу одягу слов'ян в його історичному розвитку, на відміну від інших дослідників, які стверджували, що український одяг підлягав значним змінам під впливом як східних, так і західних сусідів, Д. Зеленін дійшов висновку, що не можна розглядати будь-яку спорідненість форм як просто запозичення. «При запозиченні та перехрещенні різних культурних елементів, – писав він, – жоден народ не засвоює механічно чужого, а завжди творчо видозмінює, пристосовує та переробляє це чуже»².

В. Куфтін, аналізуючи костюм, робить спробу з'ясувати походження та складові елементи одягу певної етнографічної групи³.

У наступні роки традиційне вбрання розглядалося дослідниками у багатьох аспектах, зокрема: як важливе історичне джерело, що відбиває походження і різні етапи розвитку етносу; як явище культури, в якому зберігаються сліди взаємин між різними етносами на конкретних історичних етапах; як одна з важливих ознак національної належності, етнічної самосвідомості; як художньо-культурне явище, котре узагальнює практичний досвід народу у різних напрямках мистецької творчості; як нашарування традицій національної культури, найкращі риси яких використовуються та вдосконалюються кожним наступним поколінням.

Поділля – історико-географічна область, що займає територію між Південним Бугом і Дніпром.

Характерні риси традиційного одягу Поділля – надзвичайна декоративність та мальовничість – відбивають розвиток у цьому краї народних ремесел, високу культуру місцевого виробництва матеріалів для одягу, різні способи утворення форм убрання та значний досвід використання багатьох видів і технік оздоблення.

Одночасно зі спільними рисами на території Поділля простежуються зональні варіанти як окремих елементів костюма, так і цілих комплексів.

З-поміж них можна виділити такі основні, як північно-західний, східний та наддністрянський.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. Поділля постійно зазнавало татарських нападів, які спричинялися до руйнування господарства, винищення цілих сіл. Крім того, багатівіковий гніт, якого зазнавали українські землі, політика шляхетської Польщі, спрямована на колонізацію, затримали тут розвиток економіки і культури. Особливо в Північно-Західному Поділлі одяг відзначався специфічними особливостями, де було тривале панування Польщі. Тому-то одяг цієї зони, порівняно з іншими районами Поділля більшою мірою й триваліше зберігав архаїчні риси, наближаючись до одягу суміжної Волині⁴.

Чоловічий одяг населення Північно-Західного Поділля складався із сорочки та вузьких штанів – портків із білого полотна. Сорочка – кошуля була зі вставками, рукави викинувалися вузькими

обшивками – дудицями і зав'язувалися тороками або снурками. Комір застібався мідною шпонкою. Рукави і пазушка не вишивалися. Довжина сорочки була до колін і нижче. Портки робилися з паском та застібалися кістяним або дерев'яним гудзиком. Сорочку підперізували тканим поясом чи ремінцем. З полотняними портками сорочку носили навипуск, а з суконними холошнями заправляли в штани. Ближче до степової частини Поділля чоловіки носили штани по-козацьки. Вони були широкі, із просторою матнею, густо призбирані біля очкура.

Верхній одяг в основному шили із валяного сукна. Якщо такий одяг був прямоспинний (без перехватів), – він називався плахтою. А ще в народі її називали полотнянкою, вона була довга, нижча колін, під стан, з перехватами на боках. Її одягали як у будні, так і на свята. Взимку білу полотнянку-плахту напинали поверх нагольного кожуха. На Північно-Західному Поділлі верхній одяг називався сіряком (сермягою, гунькою, сукманом), він був темно-коричневого, рідше білого або сірого сукна. Він був приталеним (на кострицях, на клубах), із стоячим коміром. Цим опанча і відрізнялась від інших типів верхнього одягу. Ззаду пришивався капюшон (бородиця, богородиця). Опанча майже завжди шилася із сірого сукна. Подоляни дуже вишукано прикрашали опанчі вишивками, шнурами, обшивками. Різнокольорові вовняні нитки утворювали мальовниче оздоблення. Розміщення й композиція орнаменту, так само як і поєднання кольорів, відповідали давнім місцевим традиціям.

Узимку чоловіки носили білі нагольні довгі приталені кожухи, відрізнi в талії, із призбираною по спинці нижньою частиною. Комір у кожухів був частіше стоячим, поли не заходили одна на одну, застібалися на гудзиках. Прикрашені вишивкою, кольоровими шовковими нитками кожухи вважалися святковим та обрядовим одягом.

Обов'язковий компонент чоловічого костюма – пояси найрізноманітніших видів і кольорів: ткані крайки, а також ремінні пояси різної ширини й оформлення.

Зимові шапки були високі, смушкові, чорні, рідше сірі із суконним верхом. Улітку чоловіки носили солом'яні брилі з широкими крисами. Волосся підголювали над чолом і на потилиці, залишаючи на маківці чуприну. На ноги вдягали взимку довгі шкапові чоботи, влітку – личаки (ходаки). Через плече одягали сумку (кошель), яку плели з лика.

Жіночий костюм північно-західних районів Поділля складався з домотканої сорочки, вибійчастої або тканої смугастої полотняної спідниці (димки, шерафана), запаски, нагрудного одягу (катанки, кабатика) і верхнього сіряка⁵.

Сорочки були зі вставками, пришитими по пітканню, з невеликим стоячим коміром. Рукави, горловина, нижча частина сорочки були оздоблені вишивкою. Побутували тут і стародавні червоні літники, переткані вузькими смугами жовтого, зеленого, білого кольорів.

Особливе значення в комплексі жіночого вбрання Південно-Західного Поділля мали запаски – фартухи. Їх ткали із пофарбованої пряжі чинуватою технікою. Дуже різнобарвні запаски – фартухи були ті, які ткали килимовою технікою з типово килимовим орнаментом. Їх ткали подвійної довжини й носили, згортаючи вдвоє (вперекидку)⁶.

Верхнім жіночим убранням слугували приталений, відрізаний у талії сіряк, куртка з саморобного сукна. Їх прикрашали нашивками з кручених вовняних шнурів та косичками, китицями, аплікаціями. Оздоблювалися вилоги на грудях, широкий, спадаючий на плечі комір, низи рукавів. Жінки накривали голову чепцем (каптуром) із кольорової тканини, з круглим денцем, на який пов'язували намітку. Дівчата розділяли волосся на чотири частини та заплітали його у дрібні косички (дріббушки), які укладали на голові. В коси вплітали червоні й зелені кісники, а на свята затикали квітки або дрібне гусяче пір'я, яке вмочували в розтоплений віск та наліплювали на нього позолоту (шумиху). Квіти були чорнобривці, гвоздики, настурція, рута, любисток. Узимку виготовляли вінки зі штучних квітів, зроблених із вошеного паперу, фарбованого пір'я, вовни, стрічок. На весіллі дівчата закріплювали на голові яскраві шовкові стрічки-бинди, які вільно звисали по спині. Прикрашали вбрання зйомні прикраси: коралове намисто, а пізніше – буси (перли, кулі, надуванці)⁷.

Деякі дані про одяг Східного Поділля подають архівні матеріали XVIII ст. в яких розповідається про одяг як про форму оплати наймитам. Ці джерела цінні, оскільки в них подана термінологія окремих елементів одягу та названий матеріал, з якого вони були пошиті.

Згідно з цими документами на Східному Поділлі у XVIII ст. в оплату наймитам давали дві пари білизни хуст, тобто сорочки і дві пари штанів. Білизна була біла, штани полотняні, а сорочки – з грубого полотна – «гребінні», а з тонкого – з «поточкою».

З поясного жіночого одягу згадуються плахти, запаски, обгортки, фартухи, спідниці, а з головних уборів – хустки, каптури, бинди.

З верхнього одягу в угодах згадуються кожух, свита, свита сива, посуконна, іноді з каптуром, шнурком, чугай, чугай посуконний, сіряк білий або чорний тощо. Жінкам за роботу давали каптурі,

хутра, сіряки, пітники тощо. Із взуття робітники одержували дві пари чобіт: одні нові й одні «підшивані» (тобто чоботи із старими халявами й новим низом), а на літо – постולי або ходаки. На голову шапку (кучму) з овечих шкір. Деякі елементи цього традиційного одягу збереглися ще й в кінці XIV ст..

У XIV ст. на Вінниччині та Хмельниччині набувають поширення такі селянські промисли, як ткацький, кравецький, шевський, кушнірський, а також килимарський. В кожному селі виготовляли полотно, сукно, декоративні тканини, пояси, запаски. Побутове й ритуальне призначення мало народне вишивання. Особливо славилися вишивальниці Ямпільського повіту, ремесло яких дійшло і до наших днів. Фабрика с.Клембівки Ямпільського району славиться на весь світ. Чудові килими та килимові запаски робили в Немирові, Тульчині. Як у вишивці, так і в декоративному ткацтві популярним був геометричний та рослинний орнамент коричневого, чорного, білого, малинового, сірого кольорів⁸.

Значну роль на Східному Поділлі відігравала торгівля. У багатьох містах і містечках зростало число крамниць, проводилися щонедільні торги. Найбільші ярмарки відбувалися у Вінниці, Барі та Могилеві-Подільському, у Старокостянтиніві та Ярмолинцях. Могилівська вишивка, гаптування золотом і сріблом продавалися нарівні з кращими турецькими зразками.

У традиційному одязі населення східного Поділля існувало чимало давніх елементів. Своєрідні господарські умови сприяли створенню тут дещо відмінного від Центральної України колориту вбрання. Поряд із кольоровою вишивкою тут зберігається вишивка білим по білому лляними і конопляними нитками. Основний матеріал для вишивання – вовняні нитки, які чудово сприймали багату палітру природних фарбників. Переважав у колористичній гамі одягу чорний колір⁹.

Найбільш типовою була жіноча сорочка з суцільнокроєним рукавом, що прошивалася паралельно станові, з різнокольоровими розшивками, особливо на рукавах (виноград) та на грудях (манжетки). Сорочки шилися додільні або до підтички. Поділ переважно не вишивався, а шви часто оздоблювали кольоровими нитками. Також були сорочки зі вставками. Комір стоячий або виложистий. Низи рукавів стягували шнурком або застібали на гудзик¹⁰.

Стегновим одягом тривалий час слугували горботка – довгий прямокутний шматок чорної тканини, оздоблений по краях кількома червоними та зеленими нитками. Носили горбатку, піднімаючи її кінці до талії та закріплюючи вузькою барвистою крайкою. У східних районах Вінниччини носили також плахту. Побутували й спідниці з домотканої вовняної тканини – літник. Фартухи на східному Поділлі – явище мало поширене.

Нагрудним жіночим одягом були: літник – прямоспинний жакет із чорного сукна без оздоблення, полотняні катанки з вибитими квітками, вовняні кафтанчики, згодом – кофти – польки. Побутували безрукавки – керсет, камізелка. Керсет був розшитий, з відрізною спинкою та густими зборами, а прямоспинну камізелку з фабричної тканини обшивали на полях тасьмою – самоточкою¹¹.

Традиційним верхнім жіночим одягом були: свита, гунька, манта та бурка, шиті з саморобного сукна темних кольорів. Свити були з відрізною спиною та рясними зборами по лінії талії, комір виложистий. Довжина свит, гуньок, бурок – нижче колін, манти – вище колін. Усі ці види одягу мали глибокий захід і застібку на лівому боці у вигляді шкіряного кільця та вузла (на бетельку). Поли, комір та рукави оздоблювалися кольоровими нитками (косицями) або розшивалися тасьмою. Взимку жінки носили переважно короткі, прикрашені вишивкою кожухи¹².

Головним убором жінок був невисокий круглий із плоским денцем очіпок, зверху якого пов'язувалася намітка (нафрама). У східних районах Вінниччини носили очіпок-кичку. У XX ст. поширюються в'язані головні убори сіточка, а також різноманітні хустки. Дівчата вдягали вузькі вінки, що розширювалися ззаду. Волосся укладалося своєрідно: невеликі кіски заплітали над чолом, а дві великі – на потилиці¹³.

Жіноче взуття Східного Поділля – шкіряні постולי (моршенці), чоботи (іноді кольорові), черевики на резинках або з високою шнурівкою.

Роль прикрас відігравали переважно корали у формі циліндриків чи маленьких барилець, які нанизували на лляні нитки різної довжини. Полюбляли і бісерні прикраси (гердани, силяки), нанизані так, щоб утворити певний геометричний, а той рослинний орнамент. У вухах носили ковтки з бовтицями – завушники.

Чоловічі сорочки тунікоподібні, кроєні в перекидку (типу чумачки чи лоцмани південних районів). Рукави викинувалися вільно або ж манжетною. Під рукавами вшивалися ластки, здебільшого квадратні або ромбоподібні. Шви сорочок оздоблювалися кольоровою розшивкою.

Вишивалися комір, груди та манжети. На заході Вінниччини сорочки носили навипуск, підперезуючи їх тканим, крученим або плетеним поясом – китайкою.

Штани шили переважно широкими, із саморобного полотна, з квадратною вставкою між холошами; чим далі на захід штани вижчали.

Типовий нагрудний чоловічий одяг – жилетка та безрукавки – нагрудники. У ХХ ст. поширюються піджаки – бунди, френчі та куртки.

Верхній одяг – свита, гунька та бурка побутували у вигляді чугаїни з підрізними та призбираними бочками (з прохідкою), чемерки з відрізним станом по лінії талії (до рясів). Шився він з домашнього сукна довжиною нижче колін, зі стоячим, вільшистим або шальовим коміром. Комір, поли та низи рукавів вишивали різнокольоровими нитками. Особливо пишно оздоблювали чугаїни¹⁴.

Взимку чоловіки носили кожухи зі стоячим або виложистим коміром та розшитими полами та рукавами. У негоду напинали плащоподібний одяг – опанчу, бунду, а також катанку з капюшоном.

Головні убори були різні – взимку високі чорні смушкові шапки з суконним денцем і розрізом ззаду. Влітку побутували солом'яні капелюхи, а пізніше з'явилися картузи.

Чоловіче взуття Східного Поділля вирізняється хіба що деякими локальними назвами. Так, личаки тут називали верзунами, солом'яниками, дерев'яниками.

Наддністрянський варіант подільського одягу в дечому тяжіє до прикарпатського, зберігаються при цьому основні риси, характерні для всього регіону. Локальна своєрідність цього вбрання простежується, насамперед, в особливостях народного ткацтва, конструктивних прийомах, у колориті та композиції декору, техніці вишивки, у способах носіння одягу, нарешті, у його термінології¹⁵.

Традиційний костюм мешканок Наддністрянщини складався, крім сорочки, з розпашкою поясного одягу у вигляді одного широкого (горбатка, опинка) або двох – ширшого та вужчого (запаски) – полотнищ вовняної смугастої тканини, які підперізувались саморобним поясом – боярком. Носили і зшитий поясний одяг – спідницю чи спідницю з нагрудником (ріклю). На сорочку вдягали овчинний безрукавий каптур (місцеві назви цурканка, мутян), узимку ж – овчинний одяг з рукавами (кептур рукавий або кушина).

Коси жінки не відрізали, а скручували їх та укладали зверху, ховаючи під маленьку шапочку (фес) на жорсткій основі, обтягнуту червоною вовняною тканиною, або під конусоподібну керпу чи м'який чепець; голову і шию обвивали довгим білим рушникподібним полотном – переміткою.

Дівчата заплітали волосся у дві або чотири коси й закладали на потилиці корзинкою або калачиком. Голову прикрашали віночками з живих та штучних квітів, металевих пластинок, монет та сплетених різнокольорових ниток (чільце). Під час весілля завітчували всю голову. В будні дівчата зав'язували стрічку (стьожку) навколо голови, зліва за неї затикали живі квіти, справа – бант зі стрічки (машки). Різноманітні прикраси доповнювали жіночий одяг – скроневі китички (різнокольорові вовняні кульки, скріплені металевими ланцюжками), нагрудні металеві згарди (ланцюжки з хрестиком), салби (дукати, нашиті на фетровій основі), коралове намисто (пацьорки), скляні буси, бісерні прикраси (згардочки, цятки, басаман) тощо¹⁶.

Традиційно чоловіки носили довгу (до колін) сорочку з домотканого полотна, білі штани – портяниці, поркениці, взимку – суконні білі або чорні гачі, широкий пояс, виготовлений з вовни (окровкою), або шкіряний – черес. Зверху вдягали коротенький овчинний каптур, восени – прямоспинний суконний сердак, а взимку – рукавий кептар або довгий відрізний кожух (кушину, спендзар). Поверх кожуха накидали білу, яскраво прикрашену манту – переважно це святковий чи обрядовий одяг. Ноги чоловіки обмотували суконними онучами, на які вдягали шкіряні довбанці та солом'яні на дерев'яній підшві. На голові солом'яний капелюх, прикрашений биндами, павиним або качиним пір'ям, герданом; взимку – сірі смушкові шапки-кучми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зеленін Д. Об исторической общности культуры русского и украинского народов: Некоторые этнографические параллели. // Советская этнография. - 1940. - №3. - С. 31; 2. Там само - С. 34; 3. Куфтін Б. Матеріальна культура Русской Мещери. - М., 1926. - Ч. I. - С.15; 4. Неселовський О. Наймити та наймички на Поділля в XVIII ст. Матеріали до історії Поділля // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Т. II.- Кам'янець, 1927 - С.20; 5. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация. // Матеріали до етнології і антропології. - Т. XXI – XXII. - Ч. 1. - Львів, 1929. - С. 48; 6. Кульчинська О. Народний одяг західних областей УРСР. - К., 1959. 7. Матейко К. Головні убори українських селян до початку ХХ ст. // Народна творчість та етнологія. -

1973.- №3. - С. 47 – 49; 8. Стельмах Г. Етнографічне районування України кінця ХХ ст. // Українська етнографія. Т. IV. - К., 1958. - С. 106; 9. Матейко К. Український народний одяг. - К., 1977. - С.178; 10. Стамеров К. Нариси з історії костюмів - К., 1978. - Т. I. - С.159; 11. Здоровега Н. Матейко К. Краса народного вбрання.// Нар. Творчість та етнографія. -1970. - №1. - С.45. 12. Мерцанова М. Історія костюма. – М., 1972. - С.18. 13. Ніколаєва Т. Народные конструктивно-художественные приёмы в традиционной и современной верхней одежде украинцев. // Советская Этнография. 1972.,№3. - С. 15; 14. Горобець В. Назви тканини та одягу в українських джерелах.// Народна творчість та етнографія. - 1972. - №4. - С. 22. 15. Український костюм в листівках. - К., 1983; 16. Народний одяг подолянok. Етнографічна колекція Вінницького обласного краєзнавчого музею. - Вінниця, 2004.

В.А. Косаківський

ЕТНІЧНИЙ ТА КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЧЕЧЕЛЬНИКА У XVI – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Вперше територія селища почала заселятися стародавньою людиною у мідно-кам'яному віці, коли тут виникло поселення трипільської культури, яке датується початком етапу СІ (3800 - 3200 рр. до н. е.)¹. Пам'ятки цього часу відомі біля багатьох населених пунктів Чечельницького району, зокрема біля сіл Луги, Білий Камінь, Стратіївка, Кривецьке тощо. В околицях селища в урочищі Вишенька виявлено поселення трипільської та черняхівської культури (II-V ст. н.е.)².

На початку XVI ст. в долині річки Савранки з'являються волелюбні люди, які не терпіли панського гніту і не боялися татарських нападів. Вони засновують поселення, яке відоме нам сьогодні як Чечельник. Першими поселенцями тут, мабуть, були все-таки козаки. Хоча одна з легенд про заснування Чечельника розповідає, що його заснував біглий татарин Чаган, який вихрестився і одружився на православної дівчині. Слідом за українцями та, можливо, татарами тут з'являються поляки, а разом з ними євреї, а згодом і росіяни. Кількість населення постійно збільшувалася. З 1635 і по 1923 рр. Чечельник - містечко. Як і будь-яке містечко Правобережної України, він поділявся на дві частини: одна - власне містечко з переважанням єврейського населення, а друга - село, в якому жили в основному українці (Липецьке) та поляки (Тартак, Мазурівка). Можемо припустити, що єврейська община тут виникла у 1635 р., коли у Чечельнику засновано прикордонний торговий склад волоських та угорських товарів.

Головним заняттям жителів містечка були різноманітні промисли та торгівля. Жителі селища займалися в основному хліборобською працею та промислами і ремеслами, які були пов'язані з нею.

Про етнічний склад мешканців Чечельника у середині XVII ст. опосередковано можемо дізнатися із переліку імен козаків Чечельницької сотні Брацлавського полку. Цей список включено до „Ресестру війська Запоріжського" 1649 р.³ Більшість імен і прізвищ козаків Чечельницької сотні – українські: Максим Пустовойтенко, Іван Онуфрієнко, Василь Войтенко, Павло Твердохліб, Марко Рубайпол, Савка Колісник, Тарас Кравець тощо. Із давніх слов'янських імен у цьому списку є ім'я Радко. Серед імен і прізвищ козаків Чечельницької сотні зустрічаємо молдавські (валашські) та східно-романські Ворсул Волошин, Степан Волошин, Яремей Волошин, Крїгорча, Никгора Крикгор, Фокша, Тирон Гилда; тюркські -Матвій Шеремет; угорські - Стафій Мисаш, Тодор Водишор та, можливо польські - Лехно V Кантеміренко тощо⁴.

Численні війни, повстання та епідемії негативно вплинули на кількісний склад мешканців Чечельника. Так, співставлення результатів переписів 1765 і 1776 рр. показує стрімке скорочення чисельності єврейської громади містечка. За переписом 1765 р. тут проживало 545 євреїв: 485 із них мешкало у 96 будинках самого Чечельника та ще 60 - в 11 будинках Нового міста. У 1776 р. тут зафіксовано лише 183 євреї, які проживали в 53 будинках і „халупах". На початок 1780-х рр. чисельність євреїв у Чечельнику відновила⁵ В 1784 р. кагал містечка складав 564 чоловіки, а разом із євреями із навколишніх сіл, слобод, корчем, кагал Чечельника налічував 877 чоловік. У 1787 р. тут вже зафіксовано 613 чоловік⁶.

У 1775 р. в Чечельнику налічувалося 552 будинки, а в 1868 їх уже було 820 .В 1871 р. тут уже було 4090 жителів, які були приписані до торгового стану та 2053 - до сільського⁸. Станом на 1889 р. у містечку (без присілка) налічувалося 2400 чоловік. З них 93 % становили євреї. Разом же з присілком тут налічувалося 5526 чоловік, які проживали у 743 будинках⁹.

На початку ХХ століття Чечельник, в якому у 1910 р. налічувалось понад десять тисяч жителів, був найбільшим містечком Ольгопільського повіту. По кількості населення він уступав лише повітовому місту, у якому проживало понад одинадцять тисяч чоловік¹⁰. Жажливу спадщину

Серія: ІСТОРІЯ

отримали чечельничани після закінчення Першої світової та Громадянської війни. Населення містечка зменшилося на половину, а також було розграбовано понад 500 селянських дворів". У роки війни і в перші роки радянської влади помітно посилилася еміграція євреїв у США та Ізраїль, а також міграція у великі міста - Одесу і Київ¹².

В березні 1923 р. Чечельник став районним центром Тульчинської округи та був переведений у категорію сіл¹³. Центр містечка, як і в минулому, населяли євреї. На його периферії та в присілку Липецьке проживали українці, на Тартаку - поляки. У містечку мешкало також кілька родин німців, яких було виселено у 1936 р.¹⁴

Кількісний склад населення Чечельника (скільки народилось, померло та взяло шлюб) за 1937-2004 роки подаємо у нижче наведеній зведеній таблиці, складеній за даними поточного архіву відділу реєстрації актів цивільного стану Чечельницького районного управління юстиції. З 1937 по 1954 роки статистичні дані фіксувалися окремо по Чечельницькій і Липецькій сільських радах.

Таблиця №1.

Дані про населення Чечельника за період 1937-2004 рр.

Роки	Народилося	Померло	Взяли шлюб
1937	63+88=151	17+11=28	19+16=35
1938	84+76=160	-	35+23=58
1945	23+36=59	24+15=39	29+10=39
1946	22+58=80	-	-
1947	14+36=50	21+86=107	11+22=33
1948	23+49=72	12+49=61	30+36=66
1949	47+70=117	10+20=30	16+29=45
1950	30+83=113	15+21=36	27+23=50
1951	20+73=93	15+16=31	43+19=62
1952	35+78=113	20+27=47	36+17=53
1953	23+52=75	11+23=34	20+25=45
1954	45+52=97	18+19=37	38+16=54
1955	86	30	50
1956	87	32	46
1957	93	48	77
1958	105	32	68
1959	93	48	80
1960	100	40	72
1961	98	44	77
1962	99	49	76
1963	104	42	33
1964	85	35	35
1965	49	46	26
1966	70	52	40
1967	74	53	19
1968	79	46	43
1969	70	69	65
1970	82	62	54
1971	102	57	44
1972	92	57	45
1973	93	49	57
1974	108	62	42
1975	92	68	50
1976	72	60	47
1977	105	77	70
1978	95	57	44
1979	91	82	57
1980	97	57	51
1981	95	65	62
1982	98	54	56
1983	121	65	70

Наукові записки

1984	119	63	48
1985	120	75	52
1986	96	60	50
1987	94	69	45
1988	103	76	53
1989	94	85	49
1990	105	74	63
1991	97	93	61
1992	87	94	46
1993	98	96	71
1994	70	80	52
1995	61	85	63
1996	72	87	57
1997	66	91	66
1998	66	73	52
1999	61	76	66
2000	53	81	43
2001	69	62	46
2002	54	94	46
2003	53	82	54
2004	56	82	34

Розглянувши вищенаведену таблицю бачимо, що найбільше народилося дітей в Чечельнику в 1937 та 1938 роках (відповідно 151 та 160 чоловік). Понад 100 дітей народжувалися в 1949 (117), 1950 (113), 1952 (113), 1958 (105), 1963 (104), 1971 (102), 1974 (108), 1977 (105), 1983 (121), 1984 (119), 1985 (120), 1988 (103), 1990 (105). Однак в 1947 р. народились 50 дітей, а померло 107 осіб. Знаємо, що причиною цього факту був голод. Важкі часи переживає селище і в останні роки. Переважання смертності над народжуваністю спостерігається з 1992 року. З 1994 року і до сьогодні, за винятком 2001 р., така тенденція залишається без змін. В селищі за ці роки більше людей померло, ніж народилося. Отже, припинився природний приріст населення.

Хоча, якщо взяти до уваги дані таблиці 2, то бачимо, що з 1976 по 1996 роки кількість населення у Чечельнику не лише не зменшилася, а й постійно, з року в рік, зростала (з 5,6 тис. у 1976 до 6,3 тис. у 1996 році). З 1997 по 2001 рр. кількість населення зменшилася з 6,2 до 5,7 тис. чоловік.

Таблиця №2.

Кількість населення по Чечельнику і Чечельницькому району за 1976-2001 роки¹⁶.

Роки	Кільк. міськ. нас. (по Чечельнику), тис. чол	Кільк. сіл. нас. (по району), тис. чол.
1976	5,6	34,1
1977	5,7	33,6
1978	5,7	32,5
1979	5,6	32,0
1980	5,6	31,3
1981	5,6	30,7
1982	5,6	30,2
1983	5,5	29,4
1984	5,5	28,3
1985	5,6	27,9
1987	5,8	27,2
1988	5,7	26,8
1989	6,1	26,1
1990	6,1	25,7
1991	6,2	25,4
1992	6,2	25,0
1993	6,3	25,0
1994	6,3	24,5

Серія: ІСТОРІЯ

1995	6,3	24,2
1996	6,3	23,6
1997	6,2	23,0
1998	6,2	22,7
1999	6,1	22,6
2000	5,7	22,6
2001	5,7	22,6

Аналізуючи таблицю, бачимо, що кількість населення у Чечельнику збільшується з 1977 по 1996 рр. за рахунок зменшення кількості сільського населення Чечельницького району. Люди залишають села і переселяються до райцентру.

Таким чином, незважаючи на збільшення загального приросту населення селища, природний приріст щорічно зменшується. Збільшення природного приросту можливе лише при покращенні соціально-економічних умов, які на сьогодні є дуже складними не лише для Чечельника, а загалом для усієї України.

Національний склад сучасного Чечельника значно змінився. Основну масу населення складають українці (православного та католицького віросповідань), росіяни, поляки, євреї, вірмени, цигани, білоруси, інгуші та інші). Від колись типового єврейського містечка, в якому у кінці XIX ст. євреї становили 93% населення, сьогодні майже нічого не залишилося. Євреї, в основній масі своїй емігрували до Ізраїлю та інших країн. Станом на 21 грудня 2005 року в селищі проживають лише 4 євреї. Поляки, вірмени та частина росіян майже повністю асимілювалися. В окремих випадках збереглися антропологічні риси своєї національності, імена та прізвища. Більшість з них розмовляють українською мовою. Представники інших національностей представлені також незначною кількістю.

Про динаміку чисельності єврейського населення Чечельника свідчать статистичні дані за 1765 - 2005 роки: у 1765 р. - 545 євреїв, у 1776 р. - 183, у 1784 р. - 564, у 1787 р. - 613, у 1790 -592, у 1847 р. - 3429, у 1889 р. - 2400 (93 % від кількості мешканців містечка без присілків), у 1897 р. - 3 388 (43 % населення), у 1910 р. - 3 069 (30 %), у 1923 р. - 1 887, у 1939 р. - 1 327, на початку 1990-х рр. - біля 70, у 1998 р. - 8, у 2005 р. - 4 євреї¹⁷.

За матеріалами всеукраїнського перепису населення у 2001 році у Чечельнику проживало 5 590 чоловік. В тому числі: 5 453 - українці, 82 - росіянина, 11 - молдован, 10 - болгар, 6 -білорусів, 6 - поляків, 4 - азербайджанці, 4 - євреї, 4 - литовці, 3 - вірмени, 1 - грузин, 1 -інгуш, 1 -латиш, 1 -румун, 1 -угорець, 1- узбек, 1 -чеченець¹⁸.

Отже, як бачимо, за понад 500-літню історію м. Чечельника етнічний та кількісний склад V його мешканців постійно змінювався, відображаючи тим самим загальну тенденцію історичного розвитку не лише Поділля, а й усієї України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Косаківський В.А. Чечельницька група // Енциклопедія Трипільської цивілізації. - К., 2004. - С. 608-609;
2. Косаківський В.А. Археологічні пам'ятки Чечельницького району на Вінниччині: історія виявлення та дослідження // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 7. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. -Вінниця, 2004. - С. 98;
3. Реєстр війська Запорізького 1649 року. - К., 1995. -С. 258-260;
4. Непокупний А.П., Отін Є.С., Горська Є. В. та інші. Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. („Реєстри всього війська запорозького" 1649 р. і мовно-територіальні контакти). - К., 1989. - С. 78-123;
5. Лукин В., Соколова А., Хаимович Б. Сто єврейских местечек Украины: Исторический путеводитель. Вып. 2. Подолья. - СПб., 2000. - С. 376;
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, подольским и волынским генерал-губернаторе. - К., 1890. - Ч. 5. - Т. II. - Вып. 2. - С. 476, 587;
7. Czeczelnik// Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. - Т. 1. – S. 781-782.;
8. Лукин В., Соколова А., Хаимович Б. Вказана праця. - С. 382;
9. Гульдман В. К. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. - Каменец-Подольский, 1889.- С. 365;
10. Лукин В., Соколова А., Хаимович Б. вказана праця - С. 385;
11. Вовк С.Т., Косаківський В.А., Таранець С. В. Нариси з історії Чечельника: з найдавніших часів до наших днів. - Вінниця, 2000. - С. 80;
12. Лукин В., Соколова А., Хаимович Б. Вказана праця - С. 385;
13. Краснопольський А.Л., Роботько Ф.М. Чечельник // Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. -К., 1972. - С. 683;
14. Лукин В., Соколова А., Хаимович Б. Вказана

.....
праця.-С. 388; 15. Поточний архів відділу реєстрації актів цивільного стану Чечельницького районного управління юстиції; 16. Архів Чечельницького районного управління статистики. 17. Лукин В., Соколова А., Хаимович Б. Вказана праця. – С. 388; 18. Архів Чечельницького районного управління статистики.

О.А. Бакалець

ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ПОДІЛЛІ В XVII –XVIII СТ. (ЗА СКАРБОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ 1844- 2005 РР.)

Поділля у XVII – XVIII ст. було важливим об'єктом зазіхань з боку Речі Посполитої, Кримського ханства, Туреччини та Російської імперії. Лише внаслідок Визвольної війни українців проти Польщі під керівництвом Б. Хмельницького Поділля у 1648 – 1667 рр. стало складовою частиною незалежної української гетьманської держави – Війська Запорозького. Полково-сотенна система Гетьманщини поширилася і на східне Поділля, де було створено Брацлавський та Кальницький полки. Під час складання “Реєстру Війська Запорозького 1649 року” до Брацлавського полку було вписано 2655 місцевих козаків, селян та міщан, що становило 6,56% всього складу Реєстру. Полковником Брацлавського полку у Реєстрі названо Данила Нечая, який керував 22 сотнями. Кальницький (пізніше Вінницький) полк був заснований на початку Великого повстання 1648 р. Він призначався для перекриття Чорного шляху на випадок можливих вторгнень з боку Кримського ханства, захисту від військ Речі Посполитої та для охорони переправ через Південний Буг. До Кальницького полку було вписано 2050 козаків, що становило 5,06% всього складу Реєстру. До полку було вписано весь склад Животівського та Подільського полків. Полковником Кальницького полку в Реєстрі названо Івана Федоренка. Полк складався із 19 сотень¹.

За часів Руїни, з 1672 до 1799 р., подоляни насильно стали підданими Османської імперії, а із 1713 р. Поділля знову на півстоліття потрапило до рук жорстоких польських шляхтичів та магнатів.

Голод, епідемії інфекційних хвороб, татарські набіги, криваві міжусобні війни призвели до погіршення економіки краю, купівельної спроможності населення, занепаду землеробства, ремесел, промислів, внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Пошуки більш спокійного і безпечного життя в Слобожанщині чи в Лівобережжі, війни та економічна нестабільність спричинили скорочення населення Поділля, сприяли накопиченню грошей у вигляді скарбів.

Хранителі старовини, працівники музеїв, відомі нумізмати вже з середини XIX ст. розуміли значення монетного скарбу як цілісного комплексу, що є немов моментальним знімком грошового обігу у конкретній місцевості на момент його приховування. За півтора століття українською історичною наукою зафіксовано близько 1,5 тис. скарбів монет XVII - XVIII ст., про склад яких є більш-менш повна інформація. Будь-який скарб монет чи знайдена окрема монета є неоціненною знахідкою для науки². Що стосується вивчення та систематизації скарбового матеріалу XVII – XVIII ст., знайденого на території Поділля, то можна лише зауважити те, що спеціальної фундаментальної наукової статі чи праці поки що немає. В другій половині XIX ст. під керівництвом Є. Сицинського на Поділлі була проведена колосальна дослідницька робота по виявленню та фіксації давніх стоянок первісних людей, матеріальних пам'яток різних історичних періодів, а також скарбів монет та цінних речей. У 1901 р. у Москві він видрукував працю «Праці одинадцятого археологічного з'їзду у Києві 1899 р.». Складена Є.Сицинським археографічна карта Подільської губернії характеризує географію розміщення скарбів, серед яких зафіксовано 78 скарбів монет XVII–XVIII ст., але без детального аналізу скарбового матеріалу³. Деякі аспекти грошового господарства, обігу та лічби монет на Поділлі у період пізнього феодалізму зустрічаються у працях відомого українського нумізмата М.Котляра. Окремі розвідки про подільські скарби з'являються на шпальтах періодичних та фахових видань.

Автор статті використав ряд актових описів скарбів, які зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому та Кам'янець-Подільському історичному музеях. Цікавий нумізматичний матеріал про грошовий обіг у XVII-XVIII ст. в Барському старостві містить приватна колекція монет жителів м.Бар П.І.Січенка, зібраних за останні 20-25 років із окремих монет, знайдених на території м. Бару та Барського району Вінницької області, та О.Т.Леська з с.м.т.Сатанова Городоцького району Хмельницької області.

У колекції П.І.Січенка – 15 срібних талерів XVII ст. різної якості та збереження (коронний талер Сигізмунда III із зображенням портрета короля – на реверсі та корони з гербом Речі Посполитої; срібний талер Брабанту 1617 р., вагою 28 г, гурт гладкий; левковий талер Нідерландів вагою 24 г, із зображенням на аверсі крокуючого лева, а на реверсі – воїна; талер Брауншвейга 1628

р. вагою 28 г. На аверсі монети зображено багатоскладний герб Брауншвейга, на реверсі – велетня, що вириває з корінням столітню ялину).

Срібні західноєвропейські талери із колекції П.І. Січенка знайдені на території м. Бар та Барського району Вінницької області.

В колекції зібрано 13 ортів, з яких 4 – коронних 1621, 1622, 1623, 1624 рр. і 5 ортів м.Гданська 1619, 1623, 1624, 1625, 1626 рр. Сигізмунда III (1587-1632); 3 пруських орти 1621, 1622, 1623 рр. Георга Вільгельма (1619-1640); польський орт 1788р. Станіслава Августа (1764-1795). В зібранні є 3 шостаки 1757, 1766, 1787 рр. Августа III (1733-1763) та Станіслава Августа, 3 трояки Сигізмунда III 1590, 1617 рр. і 1616 р. Іоана Георга (Саксонія), 3 тимфи 1663 р. Яна II Казимира. Найбільше в колекції півтораків Польщі (15 шт.) і драйпелькерів (1,5 гроша) Німеччини – міст Ельбенга (1624р.), Бранденбурга (1622 і 1624рр.), Шаумбурга 1602 р., півтораки Австрії, Угорщини, Курляндії, празький грош 1510 р. Вацлава II, обрізаний під півторак (2 г). Серед 6 грошовиків є: гданський грош 1626 р. (0,95 г), 1632 р. (0,8 г), польські гроші Сигізмунда III: 1610 р. (1,6 г), 1611 р. (1,5 г), 1613 р. (1,6 г). У колекції П.І.Січенка також є 8 срібних півгрошів Сигізмунда I Августа (1506-1548) і Сигізмунда II Августа (1545-1572): 1509 р. (1,05 г), 1518 р. (1,05 г), 1519 р. (0,95 г), 1523 р. (1,1 г), 1550 р. (1 г), 1556 р. (1,1 г), 1558 р. (1,1 г), 1561 р. (1,09 г).

Дані знахідки окремих монет в Барському районі переконливо доводять, що у грошовому обігу кінця XVI-XVII ст. переважала в основному срібні дрібні (півгроші, гроші, півторагрошовики, трояки) та середні монети – орти, тимфи, шостаки. Лише невелику частку колекції складають срібні талери країн Європи та зовсім відсутні півталери.

На початку XVII ст. Україна, важливою частиною якої було Поділля у складі Подільського та Брацлавського воєводств, входила до складу Речі Посполитої. Тут розвивалися землеробство, тваринництво, гуральництво, різноманітні ремесла, міста та торгівля. За підрахунками істориків, зокрема І.П.Мельничука, протягом XV-XVIII ст. Магдебурзьким правом користувалися 52 міста та містечка Поділля. В середині XVII ст. лише в межах сучасної Вінниччини було 10 таких міст: Хмільник (1448), Бар (1538-1540), Ялтушків (1548), Уланів (1552), Шаргород (1588), Брацлав (1569), Літин (1578), Немирів (1581), Копайгород (1624), Вінниця (1640)⁴. Найбільш укріпленими та економічно розвинутими містами Західного Поділля були Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Красилів, Старокостянтинів, Стара Синява, Сатанів, Проскурів. У містах періодично відбувалися торги, торжки та ярмарки, що сприяло розвитку товарно-грошових відносин та розширенню економічних зв'язків із Лівобережжям, Запорізькою Січчю, Галичиною, Волинню, Молдавією, Польщею та Литвою. Внутрішня торгівля в другій половині XVII-XVIII ст., незважаючи на роз'єднаність українських земель, була досить динамічною. Тривав процес формування національного ринку.

Утворення Української гетьманської держави на чолі з Б.Хмельницьким відкрило широкі перспективи для розвитку економіки, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, в тому числі і на частині Поділля, яке в період між 1648-1667 рр. входило до складу Гетьманщини⁵. На грошовому ринку в цей час панували західноєвропейські, литовські та польські срібні і золоті монети, переважно талери та його фракції. Найбільш динамічним періодом карбування монет в Речі Посполитій був період правління Сигізмунда III Вази – короля Польщі, Литви (1587-1632) та Швеції (1592-1599). У цей час карбували п'ять видів срібних монет: талери (28-29 г), півталери (14 г), трояки (3 гроші), гроші й шеляги (соліди), які дорівнювали 1/3 гроша. Із 1580 р. розпочався випуск шостаків (6 грошів), півгрошів (½ гроша) і денаріїв (1/10 гроша).

На початку XVII ст. у грошовому господарстві Поділля панівне становище посіли гроші, півгроші і соліди. Про це яскраво свідчить великий скарб срібних монет XVI ст., знайдений у 1976 р. в с. Івча Літинського району Вінницької області під час земляних робіт на глибині 2,7 м. У скарбі, який нараховує 2447 монет, переважали півгроші та гроші Великого князівства Литовського, Польщі та Пруссії.

Найдавніша монета скарбу – срібний півгріш 1501 р. польського короля Яна Ольбрахта (1492-1501), найновіша – гріш 1539 р. пруського короля Альберта II (1525-1568) (Пруссія – лен Польщі). На першому місці в скарбі стоять монети Польщі - 1156 півгрошів Сигізмунда I (1150 шт.), Владислава II (6 шт.) та 19 грошів Сигізмунда I Старого (1506-1548). Велике князівство Литовське представлене 835 півгрошами Олександра Ягеллончика (1501-1506) та 6 грошима 1506, 1535 та 1536 рр. карбування. В скарбі наявні 186 пруських грошів 1527-1539 рр. випуску та 1 солід 1529 р. І лише 1 монета – півгріш 1526 р. короля Людовіка II представляє Священну Римську імперію. В скарбі також наявний 31 півгріш, написи на яких сильно стерті, що свідчить про інтенсивне їх використання на грошовому ринку⁶. З 1581 р. випускалися польські шеляги, символом яких була літера S (від

Наукові записки

латинської solidus). Багато шелягів карбувалися у 1621-1665 рр. в прибалтійських володіннях Швеції, переважно на монетному дворі у м. Ризі. Маса цих монет складала 0,53 г срібла 0,50-ї проби. Маса нідерландського шеляга 1600 р. складала 5,27 г (3,07 г чистого срібла), яка в 1680-1734 рр. падає до 4,85 г (2,83 г чистого срібла). Срібний гріш тривалий час був основною повсякденною грошовою одиницею на грошовому ринку Правобережжя.

У 1596 р. ціна одного золотого дуката (3,5 г золота) становила 56 срібних грошів, а талера – 35 грошів⁸. Гроші литовського карбування були кращими від польських за якістю: 8 литовських грошів за кількістю монетного срібла відповідали 10 польським. Литовська копа, яка довгий час на Поділлі була лічильною одиницею, дорівнювала 60 грошам, або 600 литовським денаріям чи 75 польським грошам, польська копа = 60 польським грошів. Литовський гріш = 10 денаріям, польський гріш = 2 півгрошам або 3 солідам. В Україні солід частіше називали шелягом, гроші – осьмаками, оскільки вони дорівнювали 8 литовським денаріям⁹.

У першій половині XVII ст. в Європі панувала економічна криза, спричинена зміною вартості срібла щодо золота і Тридцятилітньою війною. В той час кращі монети вивозили з Польщі за кордон, а для внутрішніх потреб високопробних монет не вистачало. У 1621 р. Швеція відібрала у Речі Посполитої Ригу і розпочала там власне карбування. У 1628-1634 рр. шведський уряд, захопивши у Речі Посполитої Ельблонг, карбував монети, з яких у подільських скарбах можна зустріти драйпелькери і соліди, рідше потрійні гроші й гроші. Крім польських, литовських, монет прибалтійських володінь Швеції, на подільських торгах, базарах та ярмарках перебували талери та дрібні срібні монети Бранденбурзько-Пруської держави, Угорщини, Австрії, Голландії, Іспанських Нідерландів та окремих німецьких земель. Дуже незначну роль в грошовому обігу Поділля досліджуваного періоду відігравали російські срібні та мідні монети.

В 40–50-х рр. XVII ст. на українських землях широкого розповсюдження набули срібні талери та золоті дукати (угорські, голландські, іспанські, італійські, рідше польські). Вони були найбільш авторитетними монетами українського грошового ринку другої половини XVII-XVIII ст. Ними сплачували борги, викупляли полонених, укладали важливі торговельні угоди. Охоче накопичували талери і дукати шляхта, в тому числі українські гетьмани та козацька верхівка. Так, після смерті гетьмана Павла Полуботка в 1724 р. в його будинку було конфісковано на користь російського уряду 24 мішки та 82 невеликі мішечки із золотими та срібними монетами, в тому числі талерами та ефимками (російська назва талера)¹⁰.

У першій половині XVII ст. різко зросла вартість дуката (з 56 до 120 грошів) і талера (з 35 до 60 грошів). Курс дуката, який в Україні називався “червоним золотим” або “червінцем”, майже вдвічі перевищував курс талера. А співвідношення цінності золота складало у XVII-XVIII ст. 14,15:1. Відкриття великих родовищ золота і срібла в Америці призвело до падіння цін на ці метали в Європі, але переважно в тих країнах, де були свої родовища дорогоцінних металів. Дуже багато дорогоцінного металу давала Мексика. Основною статтею експорту служила срібна монета, якої у XVII ст. вивозили у Європу, переважно в Іспанію, на 17 232 000 талерів на рік. Середньорічний видобуток срібла в зв'язку із відкриттям великих родовищ в Америці зріс із 8458 кг у 1601-1620 рр. до 13 055 кг у 1761-1780 рр., тобто у 1,54 рази, а золота, відповідно, із 170 кг до 414 кг, тобто у 2,43 рази. Разом з тим, різке зростання видобутку срібла не супроводжувалося таким же зростанням видобутку золота. Тому це призвело до підвищення ціни золота відносно срібла (рацію Au:Ag з 11 було підвищено до 14-15)¹¹. Наявність такої великої кількості золота і срібла в Європі (насамперед у Португалії, Іспанії та Великобританії) призвело до падіння цін на золото та срібло, тобто до підвищення цін на товари. Річ Посполита, а також Україна не мали своїх відкритих родовищ дорогоцінних металів, тому емісії талерів та золотих польських дукатів були досить незначними, а срібло та золото до Польщі завозили із західних держав. Те ж саме можна сказати про Росію та карбування російської копійки, ефимків та рублів із західноєвропейських талерів та їх фракції.

Таблиця №1.

Курси дуката, талера, російського рубля, турецької ліри на подільських землях у XVII-XVIII ст. за даними письмових джерел¹².

РОКИ	Золотий дукат (3,5 г)	Срібний талер (29-30 г)	Срібний російський рубль (29 г)	Турецький лев
1590-1600	58 польських грошів	30 польських грошів		
1600-1620	72 гроші	40 грошів		
1620-1630	120-130 грошів	60 грошів		

Серія: ІСТОРІЯ

1630-1660	165-180 грошів	80-90 грошів	1 рубль 20 коп. (за дукат), 60 коп. (за талер)	
1670-1790	210-225 грошів	105-110 грошів	1 рубль 20 коп. (за дукат), 60 коп. (за тал.)	
1700-1720	240- 260 грошів	120-130 грошів	2 рублі(за дукат), 1 рубель (за тал.)	
1730-760	270-290 грошів	135-160 грошів	2,5 рублів (за дукат), 1 рубль 25 коп. (за талер)	1 лев = 60 копійок = 75 грошів
1770-1790	460-540 грошів	230-270 грошів	2,5 рублів (за дукат), 1 рубль 25 коп. (за талер)	1 лев = 60 копійок = 75-80 грошів

Дані із наведеної вище таблиці свідчать про постійний занепад економіки та грошового господарства Речі Посполитої, особливо в період Національно-визвольної війни українського народу проти Польщі та напередодні трьох поділів Польщі.

Срібні талери та золоті дукати порівняно рідко зустрічаються у подільських скарбах. Є декілька зафіксованих Є.Сицинським знахідок золотих монет в Ямпільському, Ушицькому, Проскурівському та Кам'янецькому повітах Подільської губернії.

Так, в 1852 р. в с.Лопатинці Ямпільського повіту на полі разом із людськими кістками знайдено золоті монети: 1 угорський і 19 голландських червінців 1645-1720 рр. Можна припустити, що гроші належали вбитому солдатові (козаку, польському жовніру чи шведському солдатові) під час Північної війни, оскільки найновіша монета в знахідці датована 1720 р.

У 1888 р. мешканці с.Стіна (Томашпільський р-н) Л.Комарчук та І.Швець, копаючи могилу на старому кладовищі на Замковій горі, знайшли 25 золотих дукатів, срібну велику монету (напевне, талер) 1672 р. та цінні речі. Імператорська Археологічна Комісія за знахідку виплатила їм 120 срібних царських рублів. Поряд серед фундаментів давніх будов і валів, які перерізають гору довжиною 50 сажнів, та особливо на кладовищі жителі села часто знаходять монети XVI-XVIII ст. і цінні речі.

В с.Грушка Ушицького повіту у 1891 р. поблизу р. Жванчик на полі виявлено змішаний скарб, який складався з срібних денаріїв Траяна, червінців австрійського цісаря Йосипа II та голландських дукатів кінця XVIII ст.

У 1887 р. в с. Ластівці Кам'янецького повіту знайдено золотий червінець XVII ст., викарбуваний у м. Франкфурті.

У 1889 р., в м. Проскурів (сьогодні м. Хмельницький) під час копання каналу під фундамент на території садиби Кравецького знайдений скарб голландських червінців та золотих речей. Багато золотих монет із окремих знахідок приховувалися населенням або скуповувалися місцевими колекціонерами. Наприклад, великими колекціями срібних та золотих монет в кінці XIX ст. володіли Гейм та Гульдман із Кам'янця-Подільського та поміщик М.Меленевський із містечка Фельштин Проскурівського повіту. Зокрема Є. Сицинський в своїй археографічній карті зробив запис: «Наследники землевладельца Михаила Зеленева, умершего в 1889 году, хранят коллекцию его нумизматическую, в которой число монет и медалей простирается до 4 400 штук. В том числе – 345 золотых и 3402 серебряных»¹³. Вважаємо, що дукати відігравали на грошовому ринку України набагато більшу роль, ніж їм відводили ряд відомих українських нумізматів XIX-XX ст. Автор підтримує думку В.Рябцевича про те, що більшість знахідок золотих монет залишалися відомі лише тим, хто їх знайшов. Колекція з 345 золотих монет в М.Меленевського із містечка Фольштин є яскравим підтвердженням цієї думки.

За даними М.Котляра, на території України кількість зафіксованих у топографії знахідок золотих монет – дукатів (червінців) – складає 31. Знахідки дукатів частіше всього зустрічаються на території сучасної Черкаської області (5 знахідок), на Поділлі – 5 скарбів, на Чернігівщині – 4 скарби, на Волині – 5 скарбів, на Київщині – 1 знахідка, в Галичині – 2, в Криму – 2¹⁴.

В 1609 р. за короля Сигізмунда III (1587-1632) розпочалося карбування ортів (уртів, вуртів), які становили ¼ талера. Спочатку вони дорівнювали 10 грошам і важили 7 г (6 г чистого срібла), але вже 1622 р. їхня вартість складала 18 грошів. З 1614 р. в Речі Посполитій було запроваджено велику кількість срібних півторагрошовиків (1,5 гроша), які в Галичині та на Волині називали «пултораками», а на Київщині, Чернігівщині та на Поділлі – «півтораками», а дещо пізніше «чехами». Серед подільських скарбів XVII-XVIII ст. майже половину всіх монет складає саме ця грошова одиниця, яку в Європі ще називали драйпелькером. Півтораки випускали на монетних дворах Бидгоща і Кракова (1614-1628), Вільно (1619-1620), Риги (1616-1620), Львова (1660 – 1662)¹⁵.

Наукові записки

Є ряд історичних фактів про карбування підробок польських півтораків, шелягів і шостаків, а також турецьких і татарських монет в Лисинці – резиденції гетьмана П.Дорошенка в 1666-1673 рр.^{16,17}. На Правобережжі найбільшого поширення набули півторагрошовики, переважно емісій 1620-1627 рр. Їх і в XVIII ст. називали “доброю”, “старою” монетою. Попервах їх вага становила 1,54 г (чистого срібла – 0,72 г), потім вона зменшилася до 1,08 г (0,31 г чистого срібла). На аверсі монети вказувалося число “3”, яке означало вартість монети – 3 напівгроша, а на реверсі – число “24”, яке означало 1/24 талера.

Другою найбільш поширеною в Україні срібною монетою був трояк – монета номіналом в 3 гроша, якого в письмових джерелах другої половини XVII-початку XVIII ст. неодноразово називають “шагом”. Ця назва, на думку В.Шлапінського та В. Шугаєвського, тюркського походження і означає “дрібна монета”. В аналогічному значенні в Південній і Середній Європі вживався термін “бабка”¹⁸.

Поразка поляків у війні із українським козацтвом і селянством у 1648-1657 рр. остаточно розладнала господарство та фінанси. Зростання неповноцінних та фальшивих монет завдало торгівлі Польщі особливої шкоди.

В 1659 р. королівський уряд Яна II Казимира (1648-1668) підтримав пропозицію італійського фінансиста Т. Боратіні карбувати мідні соліди, щоб Річ Посполита вийшла з економічної кризи. Таким чином, за період 1659-1666 рр. було випущено в обіг 10 мільйонів так званих “боратинок”. Ці монети дуже часто зустрічаються і в скарбових комплексах Хмельницької та Вінницької областей. З грошового обігу починають зникати талери, орти, шестигрошовики. На грошовому ринку посіли панівне становище мідні коронні та литовські соліди та низькопробні тимфи¹⁹. За даними Є.Сицинського, на археографічній карті Подільської губернії із 1844 до 1898 рр. було зафіксовано 78 скарбових комплексів іноземних монет XVII – XVIII ст., про що свідчить

Таблиця №2.

№ п/п	Повіти	Всього скарбів	Західноєвропейських монет	Російських монет	З них: Російськ. срібних копійок
1.	Брацлавський	10	10	-	-
2.	Ольгопільський	9	8	1	1
3.	Ямпільський	9	9	-	-
4.	Кам'янецький	9	8	1	1
5.	Проскурівський	8	6	2	1
6.	Вінницький	8	7	1	1
7.	Ушицький	6	6	-	-
8.	Летичівський	5	5	-	-
9.	Гайсинський	5	5	-	-
10.	Літинський	3	2	1	1
11.	Балтський	3	1	2	1
12.	Могилівський	3	3	-	-
	Всього:	78	70	8	6
	В %	100	89,7	10,3	75

Географія знахідок різна, як і різний склад скарбів. Так, 10 знахідок виявлено в Брацлавському повіті, по 9 – в Ольгопільському, Ямпільському, Кам'янецькому, по 8 – у Проскурівському та Вінницькому, 6 – в Ушицькому, по 5 – у Летичівському та Гайсинському, по 3 – у Літинському, Балтському та Могилівському повітах. Найбільш цінними, на нашу думку, є такі скарби:

- *Проскурівський повіт.* У 1890 р. в м. Сатанові (сьогодні це Хмельницька область) на поміщицькому полі виявлено 163 польських монети XVII ст. В с. Райківці у 1886 р. на землях власника Скибневського знайдено 1004 срібні монети, 40 з яких (ймовірноше, талерів) взяті Імперською Археологічною комісією. В с. Останківці (1894 р.) виявлено скарб із 63 срібних та 98 мідних монет XVII-XVIII ст., переважно польських, російських, німецьких. Там же було знайдено інший скарб, який складався із 153 півтораків, шелягів польських, пруських, шведських і ризьких першої половини XVIII ст. У 1889 р. у м. Проскурові (сьогодні Хмельницький) знайдено скарб голландських червонців (дукатів) і золотих речей. В с. Печеськи виявлено скарб із 140 срібних польських, російських та шведських монет XVII ст.;

- *Летичівський повіт*. У с.Горбасове 1890 р. поблизу Летичева на селянському полі знайдено 350 польських монет Сигізмунда III (1587-1632), шведських Густава Адольфа і Христини (1632-1654) та пруських Фрідріха Вільгельма (1713-1740). Трохи раніше (1886) в цьому ж селі селяни знайшли 347 польських і шведських монет із золота (дукати) і срібла (талери і їх фракції) XVII ст. У 1870 р. в с. Попівці знайдено глечик із 4 квартами дрібних монет (боратинок) Яна II Казимира (1649-1668). У с.Варинки (1892) поблизу р. Згар знайдено скарб із 240 срібних польських монет XVII ст.;

- *Вінницький повіт*. У с. Пиків із ставка дістали глечик із 58 монетами (польськими, німецькими, голландськими 1500-1625 рр. В 1893 р. у м. Вінниці в шкіряному мішечку знайдено 24 срібних копійки Іоана IV, а дещо раніше (1887) – казанок з польськими монетами початку XVII ст.;

- *Брацлавський повіт*. У 1890 р. в Луці Немирівській селянин Г. Шмаль знайшов 1110 польських срібних монет XVII ст. В м. Немирів (1888) знайдено до 900 талерів і дрібних польських монет Сигізмунда III, Яна II Казимира, шведських – Адольфа і Христини, пруських – Георга Вільгельма. В с. Рогозна (1897) знайдено скарб із 775 монет. З них – одна датська, дві шведських, п'ять бранденбурзьких, п'ять польських (1615-1628) XVII ст. У 1887 р. біля Брацлава на полі виявлено скарб із 742 срібних і мідних монет – польських, шведських і бранденбурзьких XVII ст. В с. Сокілець знайдено 499 срібних польських, шведських монет XVII ст. У 1845 р. у м. Трускавець знайдено 22 польські монети, а в с. Козинці виявлено (1844) скарб із 728 дрібних монет, переважно польських, угорських, тевтонських магістратів, пруських, брауншвейзьких, м. Гамберштадта, графства Юхіль, Клеве і Берть періоду 1528- 1649 рр.;

- *Могилівський повіт*. У м. Бар знайдено (1891) скарб із 48 срібних польських і пруських монет XVI-XVII ст. У с. Ялтушків в 1897 р. виявлено скарб із 30 срібних монет XVII ст., частина з них – білонні польські і пруські монети. У 1851 р. в с. Володовці (Володіївці Барського р-ну Вінницької обл.) виявлено найбільший за різноманітністю європейських країн скарб, знайдений за 1844-1889 рр. на території Подільської губернії. У скарбі містилося 874 монети 1556-1620 рр., серед яких були монети Брауншвейга, герцогства Мюнстельберзького, герцогства Юліх і Клеве, графства Мансвельд, єпископств Бріксель, Верденського, абатств Карбай і Кведлінбург, Угорського князівства Семигородського, міст Геттінгема, Гамбурга, Ганновера, Кельна, Оліва, князівств Рейхітейна, Штитиня – Померанського, Швейцарського кантону Цуга, графства Шаумбург і князівства Ліпе.

Аналізуючи вище наведений скарбовий матеріал у 5 з 12 повітів Подільської губернії, ми можемо зробити висновок про те, що в скарбах, по-перше, переважає польська срібна та мідна монета XVII ст. По- друге, в скарбах дуже рідко, як вже зазначалося раніше, фігурують срібні талери і золоті дукати, по-третє, подільський ринок XVII-початку XVIII ст. дуже багатий на іноземну європейську монету Швеції, Пруссії, Голландії та ін. держав, по-четверте, ні в одному із скарбів не виявлено жодної турецької монети другої половини XVII ст., хоча Поділля 27 років (1672-1799) перебувало під владою Османської імперії.

Але найбільшим скарбом, виявленим на території Поділля за останніх 100 років, є великий комплекс срібних монет Польщі, Пруссії, Литви, Прибалтійських володінь Швеції, Померанії та Росії, датований XVII ст., із с.Гопчиця Погребищенського району. Скарб знайдений у 1991 р. і містить 6821 монету: денарії, соліди, півгроші, гроші, півтораки, драйпелькери, трояки, орти та срібні російські копійки. Майже 6000 монет у скарбі – півтораки та драйпелькери, які були найпоширенішою розмінною монетою в Правобережжі та на Поділлі, зокрема ²⁰. Цікавим для аналізу грошового обігу на Поділлі у XVII ст. є скарб, виявлений у 2002 р. у старовинному м. Бар Вінницької обл. і переданий А.К.Лисим до Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Скарб складався із 76 польських, литовських та шведських срібних монет. Стан збереження монет задовільний, що дає можливість їх датувати, класифікувати та ідентифікувати.

Аналіз 11 коронних шостаків свідчить про їх велике поширення у грошовому обігу України протягом XVII ст., незважаючи на постійний процес їх знецінення (зменшення вмісту срібла). У монеті 1614 р. вагою 4,376 г вміст чистого срібла складає 3,69 г, в шостаку 1665 р., який карбувався за короля Яна II Казимира, вага складає вже 3,48 г із вмістом чистого срібла 1,305 г. Цей факт свідчить про початок занепаду економіки грошового господарства Речі Посполитої, особливо після її поразки у Визвольній війні українців під проводом Богдана Хмельницького.

У скарбі зберігалися коронні шостаки 1614, 1623, 1625, 1626, 1627, 1656, 1665, 1679 рр.

Аналіз скарбового матеріалу показує, що переважна більшість трьохгрошовиків, що були в обігу на території Правобережжя у другій половині XVII ст., це монети, карбовані у Речі Посполитій у 1620-1624 р. р. З 11 монет, відкарбованих на польських і литовських монетних дворах (Вільно, Краків), переважали монети із вмістом чистого срібла 0, 914 г. Із них одна монета датована 1620 р., 3

– 1621 р., 3 – 1622 р., 2 – 1623 р., 2 – 1624 р. На аверсі трьохгрошовиків зображено герб, дату карбування, напис польською мовою: III GROSARG, на реверсі – портрет Сигізмунда III (1587-1632) чи Яна II Казимира (1648-1668).

У Барському скарбі домінують півтораки – срібні дрібні монети вартістю 1,5 гроша, які карбувалися монетними дворами Речі Посполитої (у Кракові в 1614-1625 рр., у Львові в 1654-1666 рр., у Бидгощі і Вільно в 1619-1620 рр.), в Курляндії та шведських володіннях Прибалтики.

Поява півтораків була викликана тим, що при масовій емісії трояків не було відповідної монети, яка б дорівнювала половині його вартості. Маса півтораків спочатку дорівнювала 1,54 г (0,72 г чистого срібла). Згодом вона зменшилася до 1,08 г (0,32 г чистого срібла). На Лівобережжі у другій половині XVII ст. півтораки за вартістю прирівнювалися до російської срібної копійки. Ці найбільш поширені на грошовому ринку монети в Західній Європі називали драйпелькерами. Ця назва вживалася також і до прибалтійсько-шведських, бранденбурзько-пруських та інших півторагрошовиків XVII ст.

На гербі 7 курляндських півтораків зображено два польських орли, квітку і лева. На 6 срібних драйпелькерах – два крокуючі леви та три корони – герб Швеції і напис Gvstadol. 3 монети датовані 1624 р., по одній – 1630, 1631, 1633 рр. Ці емісії карбував шведський король Густав Адольф (1621-1632), а із 1632 до 1654 р. – королева Швеції Христина. Практично драйпелькери та польські півтораки зустрічаються поряд у скарбах XVII ст. на всій території Гетьманщини, що свідчить про широке їх використання на грошовому ринку України та розвинуту міжнародну торгівлю.

За часів гетьмана Петра Дорошенка у Лисянському фальшивомонетному дворі також карбували підробки низькопробних півторагрошовиків, шостаків із знаком Львівського монетного двору (з зображенням лева), півтораків та мідних солідів (боратинок).

Серед 42 півтораків, що зберігалися у скарбі переважають монети, карбовані у 1621-1632 рр. – 38 штук, 5 монет датовані 1633 р. Це був рік приходу до влади в Речі Посполитій нового польського короля із династії Вазів – Владислава IV (1632-1648). Серед монет цього типу: 2 (1620 р. і 1622 р.) із пробитими отворами, 2 (1624 р.) – із обрізаними кінцями, 5 – без чіткого зображення дати карбування. Більше десятка півтораків сильно потерті, що свідчить про досить великий період їх використання, низьку пробу срібла (500 і нижче) та велику їх популярність серед українського населення. Мізерну кількість (2 монети) складають литовські півтораки із зображенням вершника і портрета Сигізмунда III. Вага півтораків з Барського скарбу коливається від 0,7 г до 1,3 г. Серед дрібніших номіналів у скарбі є литовський гріш 1626 р. карбування вагою 0,63 г, півгріш без дати карбування та два соліди дуже поганого збереження (вага кожного складає близько 0,5 г). Барський скарб 2002 р. дає можливість дослідникам прослідкувати переважання польських, литовських та шведських монет, які перебували у грошовому обігу Поділля у 1614-1679 рр.²¹. У 1990 р. в с. Журавлівці Барського району на городі С.Д.Тарапаті було викопано скарб, який складався із 924 срібних монет. Він містив 16 ортів 1621 – 1626 рр. часів Сигізмунда III (1587-1632), 38 шостаків 1622-1626 рр., 817 півтораків Речі Посполитої 1619-1627 рр., 165 шведських драйпелькерів 1630-1635 рр., 45 півтораків прибалтійських володінь Швеції 1622-1635 рр., 1 драйпелькер Померанії 1622 р., 61 монету Пруссії Георга Вільгельма та Густава II Адольфа 1621-1633 рр.

Вивчаючи вже відомі скарби, колекції та знахідки окремих монет досліджуваного періоду, виявлені із 1844 до 2005 р. на території м.Бара та Барського району Вінницької області (Барські скарби 1895 р., 1978 р., 2002 р.; Володівський 1851 р.; Ялтушківський 1897 р.; Журавлівський 1990 р.), автор не зустрів у перелічених скарбах жодної російської монети. Про це свідчить також знахідки монет XVII ст., виявлені в с.Велика Бушинка Немирівського району в червні 2004 р., та скарб монет, виявлений під час копання городу в с. Копайгород у квітні 2005 р. Р.М. Гуляком. Копайгородський скарб нараховує 59 срібних монет Речі Посполитої. Найстарішою монетою скарбу є орт 1665 р. Яна II Казимира (1648-1668). Наймолодша монета – трояк 1755 р. Августа III (1733-1763). В скарбі містяться орти, шостаки та трояки. Ймовірно, скарб був захований господарем у землю в торбинку чи ганчірку на нетривалий час, тому що не було виявлено на місці знахідки посудини чи її черепків.

Важливою знахідкою, яка містить цікавий нумізматичний матеріал для нашого дослідження, є Велико-Бушинський скарб, який складається із 483 срібних та мідних польських монет XVII ст. Скарб виявлений в червні 2004 р. мешканцем села Велика Бушинка Немирівського району В.В.Криворучко. Найстарішою монетою скарбу є талер Сигізмунда II (1587-1632), наймолодшою – шостак та мідна боратинка 1668 р. Яна II Казимира (1648-1668). На 483 одиниці монет скарбу припадає 7 срібних польських таларів Сигізмунда III (1587-1632) 1611-1621 рр. карбування. Більш детальна характеристика скарбу показана в таблиці 3.

Серія: ІСТОРІЯ

Номинал	Вага	Рік карбування	Метал, проба	Правитель, країна	Кількість екземплярів
Талер	28,8 г	1611	Срібло 700	Сигізмунд III, Річ Посполита	1
Талер	28 г	1619	“ - “	“ - “	2
Талер	28 г	1620	“ - “	“ - “	2
Талер	28 г	1621	“ - “	“ - “	2
Тимф	6,0-6,6 г	1663	Срібло, 700	Ян II Казимир, Річ Посполита	14
Орт коронний	5-7,20 г	1621-1623	Срібло, 250-700	Сигізмунд III, Річ Посполита	266
Орт (Данціг)	5,60-6,30 г	XVII ст.	Срібло, 250-700	Річ Посполита	35
Шостак	3,95-3,48г	1632 –1627, 1651 -1668	Срібло, 375 і 475	Сигізмунд III, Ян II Казимир, Річ Посполита	12
Півторак	1,00-1,2 г	1622 -1632	Срібло, 250 -375	Сигізмунд III, Річ Посполита	128
Боратинка, солід	1,2-1,4 г	1660-1668	мідь	Ян II Казимир, Річ Посполита	21
Всього монет					483

Всі монети скарбу, за оцінкою експерта Шиліна Ю.М., погані збереженості. Багато срібних монет надщерблені, із пробитими отворами, потерті та окислені, які вимагають негайної реставрації, консервації та апробації. Наукова вартість Велико-Бушинського скарбу надзвичайно велика. По-перше, в даний час дуже рідко до музейних працівників чи наукових установ доходять цілі скарбові комплекси, їх, як правило, перепродують колекціонерам.

По-друге, скарб складається виключно із польських монет 1611-1668 рр., переважно королів Сигізмунда III (1587-1632) та Яна II Казимира (1648-1668). По-третє, майже всі срібні та мідні монети скарбу сильно потерті, що свідчить про тривалий термін їх використання та популярність їх на українському грошовому ринку в період перебування Поділля в складі Речі Посполитої (перша половина XVII ст.) та Гетьманщини (1648-1667 рр.). По-четверте, в скарбі поряд із ортами, тимфами, шостаками, півтораками та боратинками, наявні 7 польських талерів 1611-1621 рр., що є рідкісним явищем. Так, у більшості скарбів XVII ст., знайдених на Поділлі, майже відсутні срібні польські талери, особливо Владислава IV (1633- 1648).

Це можна підтвердити, аналізуючи скарбові комплекси, які зберігаються в нумізмічному відділі (відкритий у 2005 р.) Кам'янець-Подільського історичного музею та окремих приватних колекцій нумізматів м. Сатанова Хмельницької області. Так, в 11 скарбах, знайдених на території Хмельниччини за останні 30 років, зокрема в Кам'янець-Подільському (4), Красилівському (1), Городецькому (2), Білогірському (1), Миньковецькому (1), Дунаєвецькому (1), Ізяславському (1) районах виявлено 768 срібних та мідних монет XVII ст. Дані знахідки, які експонуються в III та IV експозиціях музею, яскраво ілюструють гроші та грошовий обіг подільського ринку XVII ст.

В 10 скарбах виявлено від 12 до 86 срібних монет і лише в Кубачівському скарбі Кам'янець-Подільського району знайдено більш об'ємний за кількістю монет скарб, який нараховує 400 мідних солідів (боратинок) 1663-1665 рр. Яна II Казимира (1648-1676).

Найбільшу цінність досліджуваних скарбів складають західноєвропейські талери – великі срібні монети вагою 27-29 г, яких виявлено 27 штук, зокрема в с.Слобідка Рахнецька Кам'янець-Подільського району – 12 голландських талерів 1622-1670 рр. В с. Семеново Білогірського району в скарбі із 27 монет наявні 8 талерів Голландської республіки 1673-1687 рр. та 19 ортів (1/4 талера) 1621-1623 рр. Сигізмунда III Вази (1587-1632). В с.Пільний Олексинець Городецького району Хмельницької області виявлено 14 ортів Сигізмунда III та 7 талерів Голландської республіки другої половини XVII ст.

Наукові записки

Оригінальним серед 11 скарбів є скарб із м. Красилова, який повністю складався із 51 срібного тимфа (злотувки) Яна II Казимира (1648-1676 рр.) та зберігався у невеличкому поливаному горщику. У 5 скарбах переважають срібні півторагрошовики Речі Посполитої, переважно емісії 20-30-х рр. XVII ст. (243 штуки) та 4 драйпелькери Прибалтійських володінь Швеції. Лише в одному скарбі із с. Чучельник Дунаєвецького району були наявні шостаки 1621-1627 рр., а в Кубачівському скарбі Кам'янець-Подільського району були наявні разом із 14 півтораками два трояки 1654 та 1661 рр. Яна II Казимира (1648-1676). Досить об'ємний та цікавий за географією карбування монет Західної Європи середніх номіналів є Іванковецький скарб 1997 р., опис якого вперше друкується в даній статті. Скарб, який нараховує 4949 срібних та мідних монет, було знайдено на горі жителя с. Іванковець Городецького району Хмельницької області під час оранки землі.

Найстарішою монетою скарбу є шостак 1657 р. Яна II Казимира (1648-1668). Наймолодша монета - угорський півторак 1760 р. Марії Терезії (1740-1780). Отже, скарб датується початком 60-х рр. XVIII ст., коли Поділля ще перебувало в складі Речі Посполитої.

В скарбі виявлені 337 срібних (6,76 %) та 4612 мідних (93,24%) монет другої половини XVII-XVIII ст. На 337 срібних монет скарбу припадає 13 ортів, 5 тимфів (злотувок), 227 шостаків, 10 трояків, 81 потрійний крейцер і 1 півторак. Серед 13 ортів – 2 монети 1658 р. карбування Яна II Казимира (1648-1668), 6 монет пруського курфюрста Фрідріха Вільгельма I (1657-1688) 1682 р., 1684 р. (2), 1685 р. (3) та 5 ортів 1698 р. (4) і 1699 р. (1) Фрідріха III (1688-1701).

Тимфи, на яких майже стерті зображення, що свідчить про їх довготривале використання на грошовому ринку, відкарбовані за правління Яна II Казимира (1648-1678) і датуються 1663 р. (2), 1664 р. (2) і 1665 р. (1).

Найбільш поширеною срібною монетою в Іванковецькому скарбі є шостаки (6 грошів) Речі Посполитої та Пруссії, яких в скарбі нараховується 227 одиниць (67,76%). Хронологічно 217 (95,5%) шостаків відносяться до другої половини XVII ст. (1657-1699 рр.) та 10 (4,5%) до середини XVIII ст. (1701-1755 рр.). 82 (36,1%) шестигрошовиків відкарбовано за Яна II Казимира (1648-1668), 55 (24,2%) – за Яна III Собеського (1676-1696), 1 шостак (0,44%) 1755 р. за Августа III (1733-1763).

В скарбі нараховується 90 (39,7%) шостаків пруських правителів, з яких 77 – Фрідріха Вільгельма I (1657-1688), 5 – Фрідріха III (1688-1701), 4 – Фрідріха (1701 –1713), 4 – Фрідріха Вільгельма (1713-1740). У скарбі наявні 9 трояків: 6 монет короля Угорщини Леопольда I (1658-1705), 1 – короля Пруссії Фрідріха Вільгельма (1713-1740), трояк 1695 р. Фрідріха III (1688-1701), трояк 1706 р. Фрідріха (1701-1713).

Починаючи із кінця XVII ст., на подільський ринок швидко проникають потрійні крейцери Австрії, Чехії, Пруссії та Баварії, про що яскраво свідчать 81 срібна монета Іванковецького скарбу. Найбільше потрійних крейцерів належать емісіям Баварії. В скарбі їх зберігається 67 штук (82,7%). Це 22 монети Максиміліана Емануїла (1679-1726): 1690 р. (2), 1691 р. (1), 1702 р. (11), 1705 р. (1), 1715 р. (3), 1717 (3), 1718 р. (3), 1719 р. (2), 1721 р. (4), 1724 р. (1), 1725 р. (1); 44 монети Карла VIII Альбрехта (1726-1745): 1727 р. (3), 1728 р. (2), 1730 р. (2), 1732 р. (2), 1733 р. (4), 1734 р. (2), 1736 р. (25), 1737 р. (3), 1740 р. (1); 1 потрійний крейцер 1745 р. Максиміліана Йосипа (1745-1760).

Австрію представляють срібні потрійні крейцери, переважно богемського карбування, коли частина Чехії перебувала в складі Австрії. 5 монет були відкарбовані у Австрії. Це монети 1707 р. (3), 1709 р. (2) Йосипа I (1705-1711). У скарбі наявні 8 потрійних крейцерів королівства Богемії: 1697 р. (1), 1704 р. (1) Леопольда I (1658-1705); 1705 р. (1), 1707 р. (1), 1711 р. (2) Йосипа I (1705-1711); 1715 р. (1), 1727 р. (1) Карла (1712-1727).

В Іванковецькому скарбі виявлено лише один потрійний крейцер Пруссії 1695 р. Фрідріха III (1688-1701). Якість збереження даних монет досить висока, що дозволяє більш детально розглянути герби, роки карбування, легенди, імена правителів, прослідкувати прогрес тогочасної техніки машинного карбування. Таким чином, Іванковецький скарб 1997 р. розкриває дослідникам надзвичайно широкий асортимент подільського грошового ринку у 1657-1860 рр., серед якого переважають монети Речі Посполитої, Австрії, Пруссії, Баварії. Як і у вище описаних 11 скарбах, у Іванковецькому скарбі не виявлено жодної турецької монети. Серед мідних солідів Яна II Казимира, яких у скарбі виявлено близько 4 кг, переважають емісії Польщі. Понад 1/3 частину боратинок у скарбі переважають потерті монети, на яких, в певній мірі, збереглися зображення. Серед боратинок у скарбі виявлено 2 мідних монети 1753 р. Августа III (1733-1763), але обидві із цікавим надчеканом у вигляді літери х. Що цей знак означає, поки що невідомо.

Не менш цікавим за попередній скарб є скарб із 45 монет, знайдений в Західному Поділлі у с. Білки Густинського р-ну Тернопільської обл. на правому березі р. Збруч у 2004 р. У знахідці – 14 срібних талерів Іспанських Нідерландів та Голландської республіки 1622-1683 рр., 1 флорін 1637 р.

Серія: ІСТОРІЯ

Іспанських Нідерландів Фердинанда III (1637-1657), 2 півталери 1643 р.(Овересія) і 1668 р. (Вестфалія), 1 тимф 1663 р. Яна II Казимира (1648-1668), 3 орти 1622 р. Сигізмунда III (1587-1632), 4 шостаки 1626 р.(3) Сигізмунда III і один 1680 р. Яна III Собеського (1676-1796). Серед дрібної монети переважають півтораки та драйпелькери Речі Посполитої, Швеції та Пруссії, відповідно: 13 штук (1622-1623 рр.) Сигізмунда III (1587-1632), 5 штук (1624-1633 рр.) Густава II Адольфа (1621-1632) та Христини (1632- 1654), 1 драйпелькер Пруссії 1624 р. Фрідріха Вільгельма (1640-1688). Найменшою монетою Білківського скарбу є срібний гріш 1629 р. Швеції Густава II Адольфа (1621-1632).

Особливістю даного скарбу є, по-перше, те, що у скарбі наявні лише голландські талери, переважно левкові. По-друге, у знахідці зовсім відсутні трояки і лише один гріш. По-третє, майже всі монети скарбу потерті, що свідчить про їх інтенсивне та довготривале використання на грошовому ринку. Так, найстарішою монетою Білківського скарбу є талер Брабанту 1620 р. Альберта і Ізабелли (1599-1621) вагою 27,9 г, а наймолодшою – талер Компена (Голландська республіка) 1683 р. вагою 27 г.

Досить рідкісними на Поділлі є знахідки російських монет досліджуваного періоду. До місцевих барських колекціонерів надійшли з окремих знахідок лише 4 російські монети, зокрема це 1 підробка срібної копійки (без дати, з написами лише з одного боку і отвором), 1 срібна копійка Олексія Михайловича (1645-1676), 1 мідна копійка 1704 р. та 1 срібна кругла копійка 1718 р. часів царювання Петра I (1682-1725). Останню монету знайдено у 2004 р. Збереження монети відмінне, її вага складає 0,6 г. На аверсі монети зображено царя верхи на коні, на реверсі - номінал літерами в два рядки - “копейка” та дата 1718 р.

Автор статті опрацював найцікавіші скарбові матеріали про іноземні монети XVII-XVIII ст. на території Вінниччини, які зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї.

Таблиця №4.

№ п/п	Район, рік виявлення	Всього скарбів	Кількість монет	Хар-р скарбу	Кільк. золот. дукат, талер	Кільк. срібн. монет	Країна
1.	Барський 1978 р. м. Бар 1991 р. с.Журавлівка 2002 р. м.Бар 2005 р. с.Копайгород	4 1 1 1 1	1145 86 924 76 59	Зміш. Зміш. XVII ст. Зміш. XVII ст. XVII- XVIII ст	- - - - -	1145 86 924 76 59	Річ Посполита, Приб. володіння Швеції, Литва, Пруссія Річ Посполита, Приб. володіння Швеції, Литва, Річ Посполита
2	Бершадський 1958 р. с.Чапаївка	1 1	1060 1060	Зміш. XVII- XVIII ст.	- -	639, 431- мідн.	Річ Посполита, Прибалт. володіння Швеції, Пруссія, Бранденб., Свящ. Римська імперія, Росія, Австрія, Угорщина
3	Вінницький 1948р.	4	3031	Зміш.	-	2143	Річ Посполита Приб.

Наукові записки

	м.Вінниця	1	224	Зміш. XVIIст.	-	224	володіння Швеції, Бранденб.
	1948р. Вінницький	1	1200	Зміш. XVIIст.	-	970, 230 -	-Прусські, Литва,
	1948р. Вінницький	1	1607	Зміш. I-XXст.	-	мідь 176, 1431-	Голландія, Австрія, Угорщина, Золота ор.
	1982р. м.Вінниця	1	773	Зміш. XVII ст	-	мідн. 773	Річ Посполита Велике княз-во
4	Іллінецький	1	1416	Зміш. XVIIст.		1416	Литовське, Пруссія, Бранденб.,
	1985 р. с. Кальник	1	1416		-	1416	Прибалт. Володіння Швеції, Австрія
5	Жмеринський	1	495	Зміш. XVIIст.	-	495	Річ Посполита
	1948 р. с.Станіславчик	1	495		-	495	Приб. володіння Швеції, Пруссія, Литва, Померанія
6	Липовецький	1	370	Зміш. XVII – XVIII ст.	-	358	Річ Посполита Велике княз-во
	1980 –1990 рр. с.Бабин	1	370		-	12 – мідн.	Литовське, Пруссія, Прибалт. володіння Швеції, Австрія, Чехія, Росія, Голланд. Республ., Угорщина Свящ. Римська імпері
7	Літинський	1	2447	Зміш. XVIст.	-	2447	Річ Посполита,
	1976р. с.Івга	1	2447		-	2447	Велике князівство Литовське, Пруссія
8	Немирівський	4	696	Зміш. XVI- XVIIст.	7 галер	696	Річ Поспол.
	1948 р. м. Немирів	1	111	Зміш. XVIIст.	-	111	Приб. володін. Швеції,
	1970 р.? с.Райгород	1	52	Зміш. XVI ст.	-	52	Пруссія,
	1970 р.? с.Райгород	1	50	Монети Гіреїв	-	50	Кримс. ханство

Серія: ІСТОРІЯ

	2004 р. с.Велика Бушинка	1	483	Кримс. ханства XVIIст. Річ Поспол.	7 талер.	483	Річ Поспол.
9	<i>Погреби- щенський</i> 1991р. <i>с.Гопчиця</i>	<i>1</i> 1	<i>6821</i> 6821	<i>Зміш.</i> XVII ст.	- -	<i>6821</i> 6821	Річ Посполита Прибалт. володіння Швеції, Пруссія, Померанія, Росія
10	Оратівський 1984 р. с.Рожича	<i>1</i> 1	<i>31</i> 31	Росія XVIII- п.ХХст.	-	31- мідь	Росія
11	Шаргородськ. <i>1982 р.</i> <i>С.м.т.</i> <i>Шаргород</i>	<i>1</i> 1	<i>1741</i> 1741	<i>Зміш.</i> XVI - XVII ст.	- -	<i>1741</i> 1741	Приб. володіння Швеції,Річ Посполита Пруссія, Свящ. Римська імперія, Шотландія
Вс	11 р-н	20 скар.	20136 шт.	Зміш.	7 тал.	17 901	18 країн

У Національному музеї історії України в Києві зберігається понад 100 тисяч одиниць, нагород, знаків різних країн світу. Один із найцікавіших у колекції розділ західноєвропейської нумізматики, що налічує близько 40 тисяч монет. Значну частину цього розділу становлять монетні скарби, які ілюструють грошовий обіг в Україні XVI-XVIII ст. і, зокрема, Поділля. Серед найцікавіших скарбів, які містять серед інших західноєвропейських монет срібні талери, є Меджибіжський скарб 1950 р. із 27 монет (Хмельницька обл.), Черногузівський скарбовий комплекс із 312 монет, Уладівський скарб 1956 р., який нараховує 214 монет (Вінницька обл.). В цілому в цих скарбах нараховується 41 західноєвропейський талер²⁴.

Таким чином, розглянувши та проаналізувавши ряд раніше неопублікованих даних про скарбові комплекси та окремі знахідки монет XVII –XVIII ст. на території Поділля, знайдені за останні 160 років, автор дійшов висновку про те, що в грошовому обігу Поділля досліджуваного періоду переважали срібні монети середніх номіналів (ортів, шостаків, трояків, півтораків, драйпелькерів, грошів, півгрошів, солідів та денаріїв). Досить рідко в скарбах зустрічаються золоті дукати та срібні талери, особливо Речі Посполитої. Майже відсутні в скарбах російські, турецькі та татарські монети, що свідчить про незначний їх вплив на розвиток внутрішньої торгівлі даного регіону, особливо у XVII ст. Найбільше монет серед досліджених близько 120 подільських скарбів та 3 приватних колекцій грошей XVII – XVIII ст. припадає на Річ Посполиту, Прибалтійські володіння Швеції, Пруссію, Бранденбург, Голландію та Росію.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1.Коваленко С., Пугач О.Опис козацької України 1649-го року: Довідник. – К., 2004. – С.21-34; 2. Яушева-Омельянчик. Скарб знайдено... // Нумізматики і фалеристика. – 2002. – №1. – С.12; 3. Сицинський С.. Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г. – М.,1901. – С. 201-284; 4. Мельничук І.П. Магдебургське право на Вінниччині // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. – Випуск VI. – 2003. – С.123 -124; 5. Бакалець О.А. Організація фінансової справи та спроба карбування власних монет за часу гетьмана Б.Хмельницького // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. –Вип. VII. – Вінниця, 2004. – С. 12 –18; 6. Акт № 398, кв.-20237 фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею; 7. Зварич Р., Шуст В. Нумізматики. Довідник. – Тернопіль, 1998. – С. 412; 8. Скоморович І.Г., Реверчук С.К., Малик Я.Й. Історія грошей і банківства – К., 2004. – С.124; 9. Дорофієва Н.В., Комаринська З.М. З історії грошей України. –К.-Львів, 2000. –С.52; 10. Бакалець О.А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. – Бар, 2004. – С.28; 11. Кучеренко Э. И., Мошнягин Д.И. Нумизматика в школе. – М.,1968. – С.79; 12. Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV- XVIII ст. – К., 1981. – С.239; 13. Сицинський С. Вказана

праця. – С.202 –203; 14. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму.– К., 1971.– С.124; 15. Зварич В. Нумизматический словарь. – Львів, 1977. – С.134-135; 16. Бакалець О.А. Малий історично-нумизматичний довідник - Бар , 2003. – С.64; 17. Скоморович І.Г., Реверчук С.К., Малик Я.Й. Вказана праця. – С.142; 18. Шлапінський В.Про походження назв нумизматичних термінів “шаг” та “ізрой” // Нумизматика і фалеристика. – 2004. –№1. – С. 8-9; 19. Синчук І. Оболганный молвою (О Тите Ливии Боратини, ученом и предпринимателе) // Нумизматика і фалеристика.–2004. –№1. – С.14 –13; 20. Акт від 8 січня 1991р., кв -54484 фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею; 21. Бакалець О.А. Барський скарб польсько-литовських та шведських монет XVII ст. // Наукові записки ВДПУ. – Серія: Історія. –Вип. VI. – Вінниця, 2003. – С.125-126; 22. Акт № 28 від 25 грудня 1991р. Вінницького обласного краєзнавчого музею; 23. Витяг з протоколу №8 фондово – закупівельної комісії Вінницького краєзнавчого музею від 05.07.2004 р.; 24. Стрижакові Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах. – Львів, 1999. – С.299-343.

А.І. Сторожук В.М. Куриленко

АВТЕНТИЧНА ПІСНЯ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ТВОРЕННЯ, ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ, МАНЕРИ СПІВУ

Друга половина XVIII ст. засвідчила в Україні стійкий інтерес до фольклору у всіх його проявах, а світова громадськість визначила музичний фольклор українців як найчуттєвіший, найзаглибленіший у душу свого творця – народу.

Більше того, сьогодні особливого значення набули етнолінгвістичні дослідження в сфері традиційної слов'янської духовної культури, розпочаті з ініціативи М.І. Толстого відносно недавно – дещо більше чверті століття тому. Суть їх у комплексній інтерпретації мовних, етнографічних і фольклорних фактів з метою залучення широкого етнокультурного контексту для реконструкції первинних шарів корінної лексики на регіональному (насамперед поліському) і широкому загальнослов'янському фоні¹.

У цій роботі ми також спробуємо окремими штрихами інтерпретувати аналізований матеріал етнолінгвістично.

Сутність фольклору як значущого явища нашого етносу якнайкраще, якнайповніше відобразилася в автентичній пісні (автентичний – від справжній; дійсний; вірний; той, що ґрунтується на першоджерелі)².

Відома письменниця, невтомна збирачка фольклору Леся Українка, вболіваючи за долю автентичної української пісні, висловлюючи принципи власного бачення методики записування фольклорних матеріалів, писала: “При записуванні пісень і мотивів я хотіла наблизитися якомога більше до фонографічної достатності, щоб удати якнайвірніше всі найдрібніші одміни вимови і всі модуляції мотиву, бо вважаю се ідеалом усякого збирача усних народних матеріалів”³.

Давня пісня, створена народом, зафіксована збирачем-дослідником, має силу, яка дає можливість “достукатись” до минулого, відчути чистий дух численних поколінь нашого славного загальнонаціонального “родинного” дерева, заглибитись, вникнути, доторкнутись до трепетних почуттів наших прабатьків, осягнути зміст їх думок уже в нашому, цивілізованому та суперечливому часі.

На найвищий щабель ставив народну пісню вчений, дослідник-фольклорист кінця XIX – початку XX ст. Климент Квітка. Він зазначав, що народна музика, пісня “відкриває цінності значною мірою неоднорідні і неспівмірні з цінностями сучасної композиторської школи”⁴.

Справжню українську народну пісню з її непереборною красою справедливо ототожнював з вершиною правди Ф.Колесса. Він висловився так: “Наша пісня в широкому світі європейському занадто молода, свіжа, нова, - і їй належить будучина [...] Вчіться на сірій свитині, на грубій сорочці, на дьогтяних чоботях: там - бо душа Божа сидить”⁵.

Народна пісня пройшла складний і важкий шлях. Перші записи української пісні з'явилися в XVIII ст. (згадки про них є в стародавніх літописах). У різні історичні часи ставлення до дійсно першоджерельного співу було неоднозначним: народну пісню затопували і возвеличували, та, всупереч усьому, її розквіт не припинявся ні на мить.

О.К.Толстой, висловлюючись про українську пісенність, відзначав, що ніякий інший народ не виявив себе в піснях так яскраво і гарно, як народ український. До заслужених вершин підніс нашу пісню і Микола Гоголь: “Моя радість, життя моє! Пісні! Як я вас люблю”⁶.

Побутує кілька версій щодо визначення причин небувало бурхливого розвитку народної пісні України. Серед багатьох найбільш вірогідною можна вважати таку: не маючи можливості реалізувати себе в державотворенні, українці здавна зуміли зосередити свій генетично високий потенціал на

розвиток творчості у найвищих її проявах. Слова відомого письменника, драматурга О.Довженка є цьому підтвердженням: “Тяжка була історія. Кривава, бодай не вернулась. Народ, якого позбавляли багатьох можливостей, у кривавій боротьбі вилив свою душу, свій поетичний геній в єдине, в що міг, - у пісню, безсмертну українську народну пісню”⁷.

На думку багатьох вчених, саме цей історично негативний фактор спровокував і досі ніким не осягнутий у повній мірі розквіт народної пісні, найчистішого зразка першокореневої системи мислення нашого етносу з її глибокою народною філософією, чуттєвим ліризмом, розкішною, різнобарвно-колеритною мелодикою. “Се одно з найцінніших наших національних надбань і один із предметів нашої гордості”, - так висловився про народну пісню Великий Каменярь⁸.

Автентична пісня нашого етносу як феномен вражає численними складниками: багатством ритму, несподіваністю використання ладів, музичних сполук, фантастичною нескінченністю тем, глибинною правдивістю поєднання звука і поетичного слова, реалізмом, конкретністю, багатством художньо-символічної образності.

На думку філософа Й.Гердера, чим ближче до природи стоїть народ, тим вища і цінніша його пісня. Отож, дозволимо собі процитувати слова сімдесятилітньої виконавиці прадавньої пісні із села Бахтин Мурованокуріловецького району на Вінниччині Ніни Працьовитої: “Моя пісня – то молитва, бо співана ще вустами моєї прабабки і лягла на моє серце не так собі... Це моя річечка, що гомонить селом, це давня вічна гора, це нескінченні зелені левади, це мур старого млина, що чув тисячі людських сповідей, це моя душа...”. Правдивість та чистота цих слів простої співачки з народу є якнайкращим підтвердженням позиції дослідників Заходу. Вони притримуються думки, що народна пісня живе понад 300 років, а кожен пісенний зразок з народу є своєрідним архівом та душею щонайменше 5-6 поколінь. Ф. Колесса зазначає, що „...традиційні престарі пісні з доби дохристиянської...”⁹.

Автор “Досвітніх вогнів”, безсмертна Леся Українка писала: “Пісні - це ж єдине наше добро, бо все можна згнітити, за винятком голосу душі”¹⁰.

Поділяючи погляди Лесі Українки, І.Франка, Ф.Колесси та інших визначних сучасників на народну пісню, фольклорист світового рівня Климент Квітка у своїх багаточисельних наукових працях йде значно далі. Він доводить: народна пісня є наслідком історичного життя народу, тому розглядати її слід в контексті доби історичної, сприймаючи як найдоступнішу, найправдивішу, найціннішу, найповнішу історико-культурну інформацію із глибини віків.

Про глибинну давність української народної пісні пише у своєму дослідженні відомий учений сучасності А.Іваницький. У праці “Українська музична фольклористика” він висловлює думку про те, що текст і наспів в українському фольклорі зберігають далекі архаїчні зв’язки “від неоліту, а почасти ще від верхнього палеоліту”¹¹.

Багаточисельні наукові дослідження біологічного, соціального, культурного розвитку людства засвідчують в глибинних шарах культури народів в цілому наявність окремих оригінальних пластів (як матеріальних, так і духовних), що мають свої відмінні, специфічні традиції, особливості, неповторні риси. Кожен найдрібніший виявлений факт чи явище привертає увагу вчених-дослідників і має право, в залежності від вагомості, або на простий поверховий розгляд, або ж на суттєве наукове дослідження.

Відповідно, прадавню пісню як феномен, творений людиною від найдавніших часів і до сьогодення, слід розглядати не тільки як засіб пізнання будь-якого народу, його культури, багатства почуттів тощо. Автентична пісня правомірно має розглядатися з позиції історизму – як історичне джерело, як історичний документ нації, епохи. Географічний аспект дослідження фольклору нації (зокрема прадавньої пісні) дозволить визначити шлях розвитку та місце її в глибинах історії.

І.Франко писав, що в багатих прикладах народної творчості українців завжди лежали могутні зароди майбутнього, спочивали сімена, котрі й по тисячі літ не втратили своєї плодючої сили.

Важливість слів І.Франка очевидна, коли “прочитуємо” нові записи музичного фольклору, відшуковуючи та доторкаючись до тих “сімен”, що доносять до нас “справжність”, правдивість пісні. Останні роки засвідчують неослабний інтерес до вивчення, розуміння прадавніх зразків фольклору.

Виходячи із вищезазначеного, можна припустити, що залучення до розгляду навіть незначної кількості пісенних матеріалів дасть можливість зробити ще один крок до розкриття локальних особливостей творення та манери виконання прадавньої пісні на окремо зазначеній території.

На наш погляд, цікавими є зразки родинно- та суспільно-побутових пісень, записані студентами Глухівського державного педагогічного університету та Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М. Грушевського на території Вінниччини в Барському, Літинському, Жмеринському, Мурованокуріловецькому районах. При розгляді цих пісень простежуються

національні стильові закономірності, риси, які чітко вказують на прикмети фольклорних жанрів, що зародилися значно пізніше. Це жанр – родинно- та суспільно-побутових пісень. На відміну від більш ранніх фольклорних жанрів (думи, історичні пісні, календарно - та родинно обрядові тощо), цей пласт зберігся найкраще. Його розвиток та становлення мають відмінні особливості, які є цінними для науки.

Проте стан найбільш поширеного та масивного жанру, що побутує на наших теренах сьогодні, не буде чітко окреслений без розгляду, навіть побіжного, окремих історичних фактів у процесі його розвитку.

Отже, короткий екскурс в історію нашої пісні дозволить нам ґрунтовніше осмислити сучасний стан прадавньої пісні українців загалом і окремої території зокрема.

Кінець XIX – поч. XX ст. характеризуються поглибленням кризи народнопісенної культури. В першій половині XX ст. ще співало село і місто, співали сім'ї, родини, співала Україна. Далі доля до народного співу була не надто ласкава. З різних причин майже припинився спів у побуті, що, на нашу думку, стало результатом втрати двох, а то й трьох поколінь співаків, які могли б продовжувати славі традиції народного виконавства.

Як результат, уже в середині XX ст. було зафіксовано значну тенденцію заміни солоспівочих версій багатоголосими. Фактично в цей же час і починало своє поширення (в кінці XIX ст. на початку XX ст.) підголоскове багатолосся, розпочався процес витіснення сольного співу гуртовим. Майже століття ця тенденція зберігається на теренах усієї України, а названі видозміни, як фіксують студенти-збирачі, безумовно, торкнулися й нашого східного Поділля.

Музичні фольклорні зразки в останні роки засвідчують переважно гуртове виконання, здебільшого це однорідні, як правило, жіночі групи, значно рідше – гурти чоловічі. Спостерігається поступове зникнення зразків календарно-обрядового та родинно-обрядового співу, як правило, фіксуємо один-два зразки на приблизно сорок-п'ятдесят записаних. Звертаємо увагу на те, що записи останніх років здійснені в основному від людей старшого, похилого віку, виконання “молоде” майже не простежується.

Із окресленого вище причину сучасного стану автентичної пісні східного Поділля вбачаємо в наступному:

- нинішнє покоління, за винятком одиниць, не має в пам'яті та “на слуху” традицій народного виконавства, а старше покоління, носії справжньої подільської народної манери, невпинно відходить у Вічність, що й призвело не тільки до втрати окремих локальних елементів співочих навичок манери звукоутворення, притаманних східному Поділлю, але й до стійкої тенденції поступового зникнення в сільському та міському середовищі тих виконавців та гуртів, які б “тримали життя” автентичного співу.

Про доцільність залучення до збереження народної пісні гуртів та соло- виконавців, які володіли б відповідною манерою співу, ще на початку XX ст. в статті “Потреби в справі дослідження народної музики на Україні” писав Климент Квітка, наголошуючи на важливість у дослідженні народної автентичної пісні участі “живої демонстрації народної музики”.

“Групи виконавців народної музики, - писав учений, - можуть складатися як з людей неосвічених, взятих із самого села, що навчилися свого мистецтва чисто традиційною дорогою, так і з людей освічених, що схочуть навчитися [.....] щиро народних способів співу, із свідомою історико-етнографічною метою зберегти давньонародний хист після того, як він у самім народі зникне...”¹².

Нинішня катастрофічна нестача молодих виконавців із народу, що зберігали б локальний колорит народного співу саме нашої місцевості, примушує створювати в навчальних закладах групи (ансамблі) виключно з тією метою, щоб народна, справжня, прадавня пісня продовжувала жити, зберігаючи дух автентичного співу з тим, щоб серед тисяч зразків ми могли віднайти та засвідчити саме свою пісню - подільську, незрівнянно-особливу, чисто народну, творену подолянами у віках.

Яким же чином можна відрізнити справжній, дійсно народний зразок від “підробки”?

Ще на початку минулого століття в своїх наукових працях про типологію народної пісні Климент Квітка вказував на кілька складників суто народного виконання, за якими можна “впізнати”, визначити її, пісню, як дійсно народну.

Прадавність, автентичність зразка вчений пропонує визначати за наявністю таких ознак: інтонація - поява нетемперованих інтервалів, ритм - роздрібнення ординарного, тобто нормативно-основного часу, скорочення та подовження тривалостей, темп та характер – манера виконання (що надто часто прив'язана до безпосереднього ставлення самого виконавця до пісні), мелодика - змінність зворотів одного і того ж місця наспіву.

Перелічені характерні складники автентичного співу притаманні запропонованим для розгляду пісненим зразкам. Зразки родинно- та суспільно-побутової лірики передані старожитним подільським говором, що привносить в мелодику народної пісні регіону своєрідний, особливий мовний колорит. Ним досить мудро й оригінально користуються співаки з народу при відтворенні конкретного пісенного зразка для показу широкого спектру власних почуттів.

У наведених типових зразках, які бралися до розгляду, слід вказати на наступні чинники: їх ладову стійкість; народна мелодія будується на послідовних, коротких за обсягом мелодичних сполуках; для побудови характерною є часта мінливість, а не просте механічне повторення пісенної строфи, яскравий темброво-теситурний бік співу дає можливість чітко визначити тональність зразка. Враховуючи окремі фактори, про які піде мова нижче, ми можемо дозволити собі ряд фольклорних зразків віднести до дійсної традиції.

Давня народна пісня Східного Поділля, як правило, має куплетну форму, з двічі повтореним приспівом. Заспів відводиться одному із голосів, частіше – альтам, включення голосів поступове від унісону до дво- та триголосся (традиційне народне двоголосся із типовим відхиленням в три голоси). Гармонічний склад пісень не складний, мелодії наспівні, мелодичні, задумливо-елегійні. Інтерваліка аскетично проста, легка для запам'ятовування, будується в основному на терціях, октавах, рідше – секстах (що є характерним для закінчень багатьох народних пісень не тільки нашого регіону). За ритмікою пісні, як правило, базуються на використанні восьмих, четвертих та половинних тривалостей, які в більшості випадків з'являються в каденційних зворотах. Тональність натурального мінору найбільш вживана, відповідно і зручна для співу народною манерою. Діапазон голосів рідко перевищує октаву, нону.

Багатокуплетність традиційної народної, необрядової пісні східних подолян, в якій оспівується широка гама почуттів, часто щирий, неприхований показ внутрішнього стану виконавця вимагає й відповідного тембру. Безпосереднє виконання базується на дотриманні виконавцями певного особливого співацького стилю. Йому притаманний сильний купольно-грудний на стійкій опорі звук, що є характерним для прадавнього народного співу не тільки східних подолян.

Слід окремо сказати про гуртовий спів східних подолян. В залежності від настрою гурту, від змісту поетичного зразка народні співаки кожний новий рядок намагаються виспівати з якимись певними змінами, при цьому не втрачаючи основного настрою фольклорного першоджерела. Отже, фольклорна манера гуртового співу нашої місцевості характеризується своєрідними елементами імпровізаційності. Якнайкраще про цей спів свого часу сказав Ф. Колесса: “Звичайний гуртовий спів є двоголосого складу. Кожний голос є тут цілком самостійний, хід мелодійний, цілком самостійна пісня; це дійсно є варіант первісної пісні, котрий то відходить від свого основного мотиву, то зливається з ним на якийсь короткий час, щоб знову відокремитись. Кожний такий голос в гуртовому співі є самостійний контрапункт”¹³.

Подільська манера співу з давніх-давен славилася народною підголосковістю - використання співаками дзвінкого розспіву-виводу. Елементи цього прийому властиві виконавцям і сьогодні, але зустрічається цей прийом все рідше, а вивід-підголосок як природне явище має стійку тенденцію до певного тембрового нівелювання.

На сьогодні, як і раніше, в фольклорних музичних матеріалах найчастіше зустрічаємо двоголосу протягну, так звану “довгу” пісню з довільним ритмом, варіюванням основи мелодії (прийом, який використовується співаками для розвитку музичної тканини), з характерним напруженим тембром, міцною подачею звуку співаками. В традиціях побутового гуртового багатоголосого співу подолян часто прослідковується виразний рух нижнього голосу. В багатьох зразках чуємо простий короткий заспів, який „гучно” підхоплюється рештою співаків. При цьому голосоведення скромне та прозоре і може мати лише незначні інтервальні зміни при чергуванні куплетів тексту.

Щодо „гучності” А.Іваницький у праці “Українська музична фольклористика” в параграфі “Мова і музика”, висвітлюючи зв'язок спонукальної модальності та її магічного призначення, побіжно торкається і специфіки виконання, динамічної сторони народного співу. Опираючись, зокрема, на відому працю З.Едвальд¹⁴ (в якій доведено магічні витoki не тільки обрядових форм і жанрів, але й самого характеру співу), цитуючи автора, він вказує на присутність в характері співу ранніх суспільних формацій “різкого, напруженого” тембру – специфічної подачі звука, що, є характерною ознакою не тільки українського народного співу.

Слід відзначити досить часте використання співаками своєрідного оригінального розспіву голосних звуків, коли стає яскраво відчутною підкреслена акцентація розспівуваних складів. При

цьому включаються прийоми: несподіваних зупинок, недоспіваності, незавершеності слів тощо. Своєрідність цих прийомів, їх багатство, краса і оригінальність – незаперечні.

Аналізуючи наявні зразки музичного фольклору, відзначаємо стійку неповторність поєднання грудного та купольного звучання. Майже відсутнє нюансування, що є одним із визначених наукою чинників народного виконавського стилю. Часто народні співці користуються м'яким швидкоплинним глісандо, особливими прийомами співу із використанням дрібної мелізматика.

Виконувані мелодії наповнені особистісними, надзвичайно оригінальними давніми, простими і, одночасно, багатими прийомами творення звука, що використовують співаки для показу своєрідного місцевого колориту. До засобів творення цього колориту слід віднести: динамічні та смислові акценти, розспіви голосних, діалектну вимову, своєрідну тембральну фарбу, специфічний зйом (“скид”) звука тощо. Особливо цікавою вважаємо часту видозмінність інтонаційного колориту, що почасти є ознакою місцевого народного стилю виконання.

Особливою окрасою фольклору східних подолян, що в єдності із мелодикою зачаровує багатством і неповторністю, є поезія, слово. „Українські народні пісні подають недосяжні взірці чистої народної мови й високого поетичного вислову, розбуджують любов і повагу до рідного слова”¹⁵.

Подавати слова до пісні без будь-якої спроби розгляду словесного тексту як компонента структури пісні (у вигляді підтекстовки) є неправомірним.

Пісенні тексти, що розглядаються в статті, зберігають ряд діалектних рис, притаманних подільському говору волинсько-подільського діалекту, що входить у систему південно-західного наріччя української мови.

На рівні фонетики це прослідковується насамперед у твердій вимові звука р: „А я з батьком посваруся, жалю наберуся. З дівчиною ніч простою, не наговоруся” („На моєму подвір'ячку”); „Продаймо, куме, рабу телицю” („Від понеділка до понеділка”) та в характерному для наріччя відтягуванні наголосу на кореневу морфему у дієслівних формах (була, за'лила, про'пила).

На морфологічному рівні наявне вживання дієслова „бути” та предикативної зв'язки “бути” в теперішньому часі, які в літературній мові та в говорах інших наріч, як правило, опускаються: „Ой скажи-признайся, молода дівчина, ой що в тебе є на душі” („Ой у полі вітер віє”). Спостерігається відсутність аглютинації частки “ся” зворотними дієслівними формами: „Не дай личка цілувати, з розуму ся звести” („Ой на горі сухо, сухо”), а також характерне для південно-західного наріччя активне вживання дієслова “мати” із значенням приналежності: „Ой піду я в ліски, бо я дров не маю” („Ой піду я в ліски”).

У лексиці до вартого уваги явища словотворчого плану слід віднести вживання давньої форми слова “погода” без префікса по-: „Ой на горі сухо, сухо, на долині года” („Ой на горі сухо, сухо”) та вживання лексеми “п'єц” із значенням “піч” („Чом ти, березо, в п'єцу не була, що й ти, березо, та й горить не хтіла?” („Чом ти, березо, в п'єцу не була?”).

Отже, автентична пісня Східного Поділля є оригінальною частиною величного дзвінкого живого літопису предковічної культури нашого етносу, що принесла в віках йому славу і нетлінність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Толстой Н.И. Толстая С.М. О задачах этнолингвистического изучения Полесья // Полесский этнолингвистический сборник. – М., 1983. – С. 3-21; див. також: Восточнославянский этнолингвистический сборник. – М., 2001. – С. 496; 2.Словник іншомовних слів. За ред. О.С.Мельничука: 2-ге вид., випр. і доп. – К., 1985. – С. 15; 3.Леся Українка. Твори. В 5-ти т. – Т. 4. – К., 1954.– С. 450; 4.Квітка К. Избранные труды. В 2-х т. (состав и комментарий В.Л. Гошовского).– Т. 2. – М., 1971. – С. 8-9; 5.Колесса Ф. М. Музикознавчі праці. – К., 1970. – С. 535-536; 6.Гоголь Н. В. Собрание сочинений. В 6-ти т.– Т. 6.– М., 1950. – С. 226; 7.Толстая С.М. Полесский народный календарь. – М., 2005.; 8.Українські письменники про літературу та мову. – К., 1961.– С. 360-361; Колесса Ф. М. Зазначена праця. – С. 586; 10.Леся Українка. Зазначена праця.– С. 295; 11. Іваницький А.І. Українська музична фольклористика. Методологія і методика. – К., 1997.– С. 142; 12.Квітка К.В. Вибрані статті. У 2 ч. (упоряд. та коментар А. І. Іваницького). – К., 1986. – Ч. 1. – С. 138; 13.Колесса Ф. М. Названа праця. – С. 245-246; 14.Эдвальд З.В. Песни белорусского Полесья. // Сост. З.Я.Можейко.– М., 1979. – С. 17; 15.Колесса Ф. М. Названа праця. – С. 546.

**ТВОРЧІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ДІЯЧІВ А.Г.КОЦІПІНСЬКОГО ТА
В.І. ЗАРЕМБИ В ІСТОРІЇ МУЗИЧНОГО ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ ХІХ СТ.**

Музично-історична наука документально свідчить, що до становлення або розвитку будь-якої національної культури часто долучались представники інших народів. Мова йде не стільки про стихійний суспільно-природний вплив на народну культуру, котрий часто спричинявся завойовницькими війнами чи окупацією, скільки про те, що на етапі формування професійної музичної школи певної нації вона зазнає впливу творчих особистостей – представників сусідніх у просторі культур. При цьому національна характерність та самобутність культури, що формується, не страждає; навпаки, „чужинці” проникались, а далі слугували культурному розвитку народу, на землі якого волею історичних обставин вони жили і працювали. Згадаймо, наприклад, що біля витоків віденської класичної симфонії стояла мангеймська школа, представниками якої здебільшого були чеські музиканти.

Схожі явища спостерігаємо і на українському ґрунті, на етапі формування національної фортепіанної музики та фольклористики в сер. ХІХ ст., коли в цьому процесі активну роль відігравали польські музиканти та композитори. Проблема ролі особистостей польських діячів в музичній історії Поділля є мало дослідженою. Лише в деяких роботах А.Сваричевського¹, В.Прокопчук², М.Дремлюги³, в підручнику з історії української музики⁴, довідниках “Короткий словник діячів української музичної культури”⁵ і “Музыканты мира”⁶ зустрічаємо фрагментарні дані про діяльність окремих представників польської нації на теренах краю. Відсутність достатньої кількості ґрунтовних досліджень, опублікованих розвідок поставила метою нашої статті висвітлити внесок окремих представників польського народу у розвиток української музичної культури загалом та фортепіанної музики зокрема.

Багатовакова історична доля двох сусідніх слов’янських народів, українського й польського, склалася так, що на наших землях осіло чимало поляків. Беручи до уваги той факт, що до тодішньої Російської імперії входила значна частина польських земель, стає зрозуміло, чому на Україні в сер. ХІХ ст. проживало та працювало багато польських діячів культури. Українська мова, народна творчість, природа та побут впливали на формування їхньої особистості, їх схильностей, уподобань і дуже часто засівали в душу зерна великої братерської любові.

Маючи на увазі численні факти звертання до українського фольклору письменників інших народів, видатний український вчений-фольклорист академік В.М. Гнатюк писав: “ Нелегко подібати, щоб якась народна поезія впливала на чужих письменників. У нас мало се місце, се найліпший доказ незвичайної краси та сили нашої народної поезії”⁷.

Дієвим стимулом для творчості польських діячів стала величезна популярність української народної пісні, котра обумовила зацікавленість нею з боку різних верств населення як на Україні і в Росії, так і з боку польських (за походженням) музикантів. Їх діяльність була найбільш плідною в двох напрямках: збирання українських народних пісень та їх всілякого роду фортепіанні переклади та обробки.

В цей час на ниві української фортепіанної музики поряд з вітчизняними іменами М.Маркевича, І.Безуглого, В.Пашенка варто назвати поляків Р.Зентарського та його сина В.Зентарського, Й.Вітвицького, М.Завадського, Ф.Яронського, Т.Йотейка, чеха Алоїза Єдлічку, видатного російського педагога, піаніста та композитора О.І. Дюбюка. До речі, варто зазначити, що багато з них були досвідченими фахівцями своєї справи. Так, Ромуальд Зентарський навчався гармонії та контрапункту у вчителя Ф.Шопена – Йосифа Ельснера, далі продовжував свою музичну освіту в Празі та Парижі. Його син, Віктор Зентарський, був учнем іншого польського класика – С.Монюшка. І хоч вони не залишили особливо помітного сліду в українській фортепіанній музиці їх діяльність стала певним щаблем у її розвитку та одним з характерних проявів культурних зв’язків між українським та польським народами.

Серед когорти україно-поляків є представники, котрі жили і працювали на подільській землі - Антон Коціпінський та Владислав Заремба. Їх творчі біографії є мало відомими не лише для широкого кола аматорів музики, але й самих музикознавців.

Великий вклад у вивчення і пропаганду фольклору нашого краю вніс композитор, видавець і педагог Антон Гіацинтович Коціпінський, поляк за національністю. Народився він у 1816 році у місті Андрихові, поблизу Кракова. Син органіста Львівського кафедрального костюлу, А.Коціпінський з раннього дитинства виявив нахил до музики і був зарахований дискантом у хор костюлу. Одержавши

Наукові записки

в дев'ятнадцять років звання військового капельмейстера, він залишає австрійську армію і повністю віддається музичній справі.

У 1848 музикант прибуває на Правобережну Україну і поселяється у губернському місті Кам'янці-Подільському. Ставши на службу в музичний магазин Модеста Биховського, Коціпінський одночасно збирає та записує українські народні пісні, займається етнографією, бере участь у громадському житті, розгортає педагогічну діяльність.

Наприкінці травня 1849 року канцелярія Київського і подільського генерал-губернатора Бібікова одержала дані з Кам'янця про підготовку там „змови проти уряду”. Бібіков відрядив туди чиновника для особливих доручень майора Язикова. Почались обшуки, котрі не обминули і квартиру Коціпінського, де було знайдено заборонені книжки, вірші і пісні, серед яких - твори польського і українського поета Томаша Падури, польського патріота Юліуша Словацького, Юзефа Крашевського. В результаті Бібіков наказав Коціпінського „визнати... людиною неблагонадійною, ...вислати його назад за кордон з видачею для цього паспорта”.⁸

14 грудня 1851 року міністр внутрішніх справ Л.О. Перовський дозволив Коціпінському повернутися на Україну з прийняттям присяги на підданство Росії. На цей раз музикант оселяється в Києві на Хрещатику, відкриває тут нотний магазин з філіалом у Житомирі, продовжує збирати та вивчати українські народні пісні.

Багаторічна фольклорна діяльність Коціпінського завершується центральною працею всього життя – виданням збірника „Пісні, думки і шумки руського народу на Подоллі, Україні і Малоросії” для голосу з супроводом фортепіано. Характеризуючи цей збірник, його упорядник у листі до Ю.Крашевського 19 травня 1862 року писав: "Минув рік, і минув як рік невпинної роботи по виданню пісень "руського народу", які я збирав з дитинства. Це - величезна робота, яку спочатку я навіть не уявляв (бо, можливо, і не зважився б її починати), проте, коли розпочав роботу, то все більше, переборюючи труднощі, прагнув якнайшвидше завершити моє видання".⁹ У передмові, перекладеній українською мовою С.Гулаком-Артемівським, Коціпінський високо оцінює українські народні пісні, якими захоплюються усі народи: „А прибуде хто з чужих країв, то швидко може покохати ті пісні, певні чуття і веселості, від того в них мусимо признати заклад правди, невимушену щирість”.¹⁰ Далі автор зазначає, що "цей збір є тільки невелика горсточка квіту з ниви багатоплідної різного характеру пісень люду на Подоллі, Україні і Малоросії”.¹¹

Коціпінський вирішив видавати пісні з музикою двома шрифтами – українським і латинським. На розгортці сторінок праворуч друкувався український текст з музикою, ліворуч – латинський. Це давало можливість читати й співати українські пісні у будь-якій європейській країні.

Збірник Коціпінського складається з 10 зброшурованих зошитів, у кожному з яких по 10 пісень, думок і шумок. Авторів вдалось опублікувати лише одну – першу сотню. Видання окремими зошитами було почато у 1861 і закінчено у 1862 році. Всього опубліковано 45 пісень, 42 думки та 14 шумок. Терміни „думка” і „шумка” були поширені на той час в українській та польській фольклористиці. До думок відносили пісні на родинно-побутові теми; шумками називались твори жартівливого, веселого характеру. Коціпінський не розподілив пісні у зошитах ні за жанрами, ні за змістом, подавши їх без будь-якої системи.

Майже 40 пісень автор зібрав і записав сам, інші запозичив із збірників М.Маркевича, В. Залеського та ін. У збірці вміщено козацькі, чумацькі, бурлацькі пісні, родинно-побутові, пісні про кохання, гумористичні та інші. Привертають увагу дві „думи“ (як назвав їх Коціпінський) про смерть Данила Нечая – одного з найулюбленіших героїв визвольної війни 1648 – 1654 років, що загинув на Поділлі: „А вже три дні, три неділі” і „В чистім полі при долині” та пісня „Ой, Морозе-Морозенку, ти славний козаче”. Третина з них (майже 30) записана на Поділлі. Пісні „Ой я нещасний, що маю діяти”, „Ой ти, дівчино заручена”, „Горе ж мені, горе”, "Україно моя мила", "Нащо мене зачіпаєш" записані від мешканця села Цвіклівець Михайла Чачковського. З великою силою ліризму висловлена щирість та ніжність почуття кохання в цих піснях.

На Поділлі Коціпінський розгорнув педагогічну діяльність. В числі його кращих учнів був дунаївчанин Владислав Заремба, котрий згодом став видатним композитором і піаністом.

Пропаганда народної пісні відігравала велику роль в суспільно-політичному русі другої половини XIX ст. Хоч Коціпінський був поляком і свідком відвертих націоналістичних виступів польських консервативних кіл, він сповідував демократичні погляди й обстоював інтереси вільного спілкування народів. У його творчості не знайдено навіть натяку на применшення цінності культури того чи іншого народу – він був далекий від цього. Коціпінський віддано служив благородній справі поширення пісенності українського народу і був одним із зачинателів збирання її скарбів.

Антон Коціпінський був не лише музикантом і етнографом, але й громадським діячем. У Києві, де він проживав біля 13 років, Коціпінський щотижня проводив музичні вечори, на які приходили польські й українські любителі музики. Пісні Коціпінського набули широкої популярності, їх співали учасники підпільних гуртків, студентська молодь.

Коціпінський був зв'язаний з політичними діячами. Поліція неодноразово звертала на нього увагу. У 1854 році Коціпінський був занесений до списку неблагонадійних осіб і звинувачувався у допомозі при втечі з київської тюрми політичних в'язнів Гарчинського і Рудницького. Та головні звинувачення і напади на Коціпінського почались з приводу видання його книги "Пісні, думки і шумки".

Справу розпочав В. Шульгін – редактор і видавець газети "Киевлянин", який користувався покровительством місцевої влади, бо його брат М. Шульгін був чиновником для особливих доручень київського генерал-губернатора. Він виступив проти Коціпінського за те, що той друкував козацькі пісні польськими літерами.

За вказівками київського генерал-губернатора у магазині Коціпінського було зроблено обшук. Поліція опечатала його і заборонила продажу збірника. Така ж доля спіткала й Чачковського, зятя Коціпінського, який мав відділення магазину в місті Кам'янці-Подільському.

Слідство над Коціпінським і цькування, організоване поліцією, позначилось на його здоров'ї. Він зліг, і у травні 1866 року помер у віці 50 років. Книжковий торговець Болеслав Корейко зберіг збірник і через деякий час (1883) одержав дозвіл цензури на перевидання збірки Коціпінського. Після цього її перевидавали не раз і інші видавці. Всього вона витримала 5 видань. Згодом В.Зентарський переклав пісні цієї збірки для фортепіано.

У композиторській спадщині Коціпінського маємо вокальні та фортепіанні твори, такі як "Польки", "Мазурки", "Слов'янські пісні"; з фортепіанних творів А.Коціпінського на українські теми слід згадати етнографічну розвідку "Ярмарок на Україні" (kozak-polka) та Mazur z Ukrainka.

З подільським краєм також пов'язана діяльність Владислава Івановича Заремби.

Всім нам, звичайно, відомі українські пісні "Дивлюсь я на небо", "Повій, вітре, на Вкраїну". Але не всі ми знаємо, що написав музику до поезій М.Петренка і С.Руданського наш земляк, український і польський композитор Владислав Іванович Заремба, котрий народився 15 серпня 1833 року в м. Дунаївцях Хмельницької області. Батьки цінували музичне мистецтво, вдома завжди звучали українські і польські пісні. А Владислав захоплювався їх красою, формуючи багатий світ уяви, тонке сприйняття краси мелодій. 1846р. Заремби переїхали до Кам'янця-Подільського, де Владислав музичну освіту здобував у братів Йосипа та Антона Коціпінських. Вони прищепили своєму вихованцеві любов до української народної пісні, і це визначило подальшу професійну долю Владислава.

Життєвий шлях В.І.Заремби досліджений недостатньо, у біографії – чимало прогалин. Нам відомо, що по закінченні навчання на певний час він покинув древній Кам'янець.

25 вересня 1854 року поліцмейстер рапортував Подільському губернаторові: „Владислав Заремба, 22 років, приїхав давати уроки гри на фортепіано та в пошуках посади органіста. Проживає в місті з 8 вересня 1854 року”.¹² Житло на перших порах Владислав обладнав у Кармелітському монастирі, працював органістом у костьолі, мав учнів фортепіанної гри.

Однак спокійний творчий ритм життя досить скоро був порушений. Невідомо чому, за які дії київський генерал-губернатор зажадав від кам'янецьких властей регулярно доповідати, чим займатиметься молодий музикант, з ким буде контактувати, куди і коли виїжджати. Було встановлено поліцейський нагляд, який Владислав щоразу відчував.

Не пробувши тут і двох років, він покинув Подільський губернський центр і 26 березня 1856 року перебрався до Житомира, де розпочалась активна музично-педагогічна й виконавська діяльність, з'явився ряд музичних творів. Він давав уроки фортепіанної гри, виступав у концертах як соліст та акомпаніатор, учасник камерних ансамблів. Тут, у Житомирі, 30 травня 1861 року народився його син Сигізмунд, тут Владислав Іванович набув популярності, отримав запрошення до Київського інституту шляхетних дівчат на викладацьку посаду.

Київський період життя був найбільш плідним. До кінця свого життя, 24 жовтня 1902 року, він викладав у різних жіночих навчальних закладах, навчав гри на фортепіано і хоровому співу, писав фортепіанні твори, аранжував народні пісні. З його легкої руки полинули у світ мелодії пісень „Повій, вітре, на Вкраїну”, „Козак виїжджає, дівчинонька плаче”, „Ой місяцю, місяченьку! Не світи нікому” та інші.

У творчості В.Заремби набув розвитку український романс. Пісня-романс як камерно-вокальний жанр стала дуже популярною у XVIII – першій половині XIX століття. Через відсутність

на Україні умов для розвитку таких музичних форм і жанрів, як опера, симфонія, сольна пісня стала тією сферою, де, насамперед, могли виявитися творчі сили українських митців. Вона відображала думки і настрої широких кіл населення, в них звучав роздум над долею людини. Лірика зітхання нерідко переростала в пристрасний порив до щастя й волі. Такі мотиви й музичні прийоми властиві пісням-романсам Владислава Заремби і особливо виразно проглядають крізь мелодику і поступеневий рух „Недолі” („Дивлюсь я на небо”), „Сонце низенько, вечір близенько”, „Ой не ходи, Грицю”, „Віють вітри”, які мають інтонації селянської ліро-епічної та міської романсової пісні, внутрішній порив, патетику, широку наспівність і мелодичну красу.

Віддав належне композитор і Шевченковій поезії. У ній він знаходив близькі і зрозумілі з дитинства народні лірико-драматичні сюжети, той розмір і ритміку, які були близькі його творчому стилю. Понад 30 творів Кобзаря знайшли музичне обрамлення В.Заремби. Найбільш відомі – „Якби мені, мамо, намисто”, „Утоптала стежечку”, „Якби мені черевики”.

Фортепіанна спадщина В.Заремби має своїм джерелом майже виключно українську народну пісню. Популяризуючи і намагаючись зробити її набуток широких верств суспільства, композитор своєю фортепіанною творчістю відіграв в українській музиці певну прогресивно-освітню роль. Під загальною назвою “ Українські мелодії” об’єднано 18 творів В.Заремби, котрі відзначаються ліризмом, прагненням до яскравого мелодійного тематизму. Основними способами викладу й розвитку тематичного матеріалу стали імпрізаційність та варіаційність. У деяких творах композитор прагне до відображення засобами фортепіано змісту пісні, поетизації його, намалювати музично-поетичну картину. Прикладом цього може бути твір “Рева та стогне Дніпр широкий”. Як зазначає М.Дремлюга, хоч “авторові не завжди вдається підняти до рівня художніх образів використаних ним пісень, фортепіанні композиції В.Заремби приваблюють щирістю, емоційністю, мелодичністю”.¹³

В.Заремба писав і твори педагогічного характеру, для дітей. Він уклав польською мовою два педагогічних збірники (“Пісенник для наших дітей” та “Маленький Падеревський”), чим розширив педагогічний репертуар, збагатив його полегшеними редакціями уривків з опер польських композиторів, творів Фредеріка Шопена та і своїх власних.

Музичні уподобання й педагогічний талант В.І. Заремби позитивно вплинули на духовний світ сина. Сигізмунд навчався музики у батька, гри на віолончелі – у Заттеля та Алоїза, теорію музики пізнавав під керівництвом А. Казбірюка в Києві. Закінчення юридичного факультету Київського університету не завадило Сигізмунду стати вправним віолончелістом й диригентом, талановитим композитором. Він - автор "Полонезу" для симфонічного оркестру, сюїти "Слов'янський танок" для струнного квінтету, ряду фортепіанних та вокальних творів, обробок українських народних пісень, романсів на слова польських та російських поетів, концертної обробки мелодії романсу М. Кропивницького "Соловейко".

Відомий С.В.Заремба і як музичний критик, і педагог. У 1896-1901 рр. він очолював відділення Російського музичного товариства у Воронежі. Проживаючи з 1901р. у Петербурзі, С.Заремба диригував багатьма аматорськими хоровими колективами. Хоча життя й діяльність Сигізмунда Заремби дають підстави вважати його представником російської культури, проте творчість композитора доводить його зв'язки з музичною культурою польського та українського народів.

В контексті російсько-україно-польських музичних зв'язків не можна не згадати ще одного представника роду Заремб – старшого брата Владислава, Миколу Івановича, видатного педагога, викладача Музичних класів Петербурзького відділення Російського музичного товариства; з 1862 року він – професор Петербурзької консерваторії, а в 1867-71 роках, замість А.Г.Рубінштейна, займає посаду директора консерваторії. Серед його учнів – П.І.Чайковський, котрий з великою пошаною та вдячністю згадує свого вчителя та наставника.

Мешканці містечка Дунаївці 1 липня 1988 року, у дні третього республіканського свята народної творчості, урочисто відкрили меморіальну дошку в пам'ять про славного земляка.. Стрічку перерізали народний артист СРСР Д.М.Гнатюк та Заслужений артист України В.В.Женченко. Пам'ятна дошка й сьогодні на фасаді Будинку творчості школярів нагадує: " 1883 року в місті Дунаївцях народився видатний український композитор Владислав Іванович Заремба ". В місті одна з вулиць носить ім'я композитора.

Звичайно, як не можна применшувати, так і не можна перебільшувати художньо-професійний рівень музики вище згаданих польських композиторів. На тлі етапу могутнього розквіту російської професійної школи у середині ХІХ ст. творчий доробок цих авторів виглядає

досить скромним. В атмосфері початкового періоду становлення української музики діяльність композиторів-поляків має свою історичну вагу.

Незважаючи на технічну недосконалість та аматорство, їх твори відіграли певну позитивну роль у розвитку української музичної культури, про що свідчить їх значна популярність у свій час. Тому діяльність А.Коціпінського та В.Заремби можна окреслити як прогресивну. Провівши більшу частину свого життя на Україні, зріднившись з культурою українського народу, вони наслідували спільні для обох культур естетичні ідеали – реалізм, демократизм, народність; спирались у своїй фортепіанній творчості на українську народну пісню, у фортепіанних композиціях подавали народні образи, відтворювали народну пісню в її інтонаційній, ладовій і ритмічній своєрідності. Тому цілком природно розглядати їх творчість в межах української музичної культури, тим паче, що ці музиканти та багато інших залишили в ній більш помітний слід, ніж у польській.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Сваричевський А.В. Музикознавець і фольклорист А.Г.Коціпінський. //Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року). – Хмельницький, 1999. – С.555-558; 2. Прокопчук В.С. Владислав Заремба – український і польський композитор. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами наукової конференції (23-24 червня 1999року). – Хмельницький, 1999. – С.562-565; 3. Дремлюга М. Українська фортепіанна музика (дожовтневий період).- К.,1958. - 134 с.; 4. Історія української музики.- Т.1.–К., 1989. – 447с. ; 5. Короткий словник діячів української музичної культури. - Тернопіль,1992. - 48 с.; 6. Музыканты мира. Биографический словарь /Сост. М.В.Есипова, О.В.Фраёнова.- М., 2001.- 527с.; 7.Сваричевський А.В. Музикознавець і фольклорист А.Г.Коціпінський. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року). – Хмельницький, 1999.- С.555; 8. Там само. - С. 556; 9. Там само. - С.556.; 10. Там само. - С. 556; 11.Там само. - С. 557; 12.Прокопчук В.С. Владислав Заремба – український і польський композитор//Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами наукової конференції (23-24 червня 1999року).- Хмельницький,1999.- С. 562. 13. Дремлюга М. Українська фортепіанна музика (дожовтневий період).- К., 1958.- С.34.

А.С. Дзюба

МАРІЯ РУДЕНКО – ПОДІЛЬСЬКА ФОЛЬКЛОРИСТКА ХХ СТ.

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група має свої звичаї і обряди, що вироблялися протягом багатьох століть. "Звичаї, – пише відомий вчений-етнограф О.Воропай, – це не відокремлене явище в житті народу, це – втілені в рухи і дію світовідчуття, світосприймання та взаємини між окремими людьми"¹. А ці взаємини і світовідчуття безпосередньо впливають на духовну культуру даного народу, що, в свою чергу, впливає на процес постання народної творчості. Саме тому можна твердити, що народна творчість нерозривно, органічно пов'язана із звичаями народу.

Обряди і звичаї, художня творчість народу, мова – це ті прикмети, за якими розпізнається етнос не тільки в сучасному, а і в його історичному минулому, це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. Тому так важливо для становлення нації, для ідентифікації її самобутності і неповторності не втратити, не загубити у вихорі часу всі ті безцінні культурні надбання, що творились протягом тисячоліть.

Найбільшим надбанням нашого українського народу є його духовна культура. В усній народній творчості українців, в їхніх обрядах, піснях, казках повною мірою виявилось національне світосприйняття, образне мислення, віра в магічну роль ритуальних дій. Кожен обряд супроводжувався певними ритуальними, магічними піснями, тісно пов'язаними з первісним світоглядом народу.

Філософське наповнення фольклору змінюється зі зміною світоглядних основ, коли руйнується первісна структура обрядових дійств, їхній зміст, деколи і словесний текст. Відбувається розрив обрядової пісні з практичною метою. Пісня звучить сама по собі як художній твір, бо люди вже забули її магічну роль. Добре це чи погано? Ось такою є відповідь Миколи Ткача: "Під час фестивалів, масових заходів линуть у січні купальські пісні, в червні - щедрівки і колядки. І тоді падає сніг на білий цвіт, і гримить грім різдвяної ночі. А ми дивуємося: чому це так? – Знання втрачені. Традиції поруйновано. Предківські застереження відкинуто"². Ще в 1909 році Філарет Колеса писав, що обрядова поезія давно перестала збагачуватися новими піснями, бо народ не розуміє вже її давньої символіки.

Це нерозуміння, а часом і небажання усвідомити суть явища іноді призводить до моральних, екологічних і суспільних наслідків. Необхідно взяти до уваги також те, що часто локальні особливості регіонів без розбору, бездумно переносилися самодіяльними колективами на інший ґрунт, складалися якісь усереднені радянські обряди, показові сценарії для художньої самодіяльності. Тому сьогодні перед фольклористикою та етнографією постає ряд важливих проблем: ретельне дослідження, систематизація накопиченого матеріалу, повернення фольклору його первісного глибинного змісту, а також використання пам'яток художньої творчості з урахуванням їх прикладної функції, магічного значення та територіальних особливостей співу, вимови, образного світогляду тощо.

Таким чином, у світлі вищезазначених актуальних проблем надзвичайно цінним постає фольклорно-етнографічний доробок фольклористики, заслуженого працівника культури України, народної майстрині Марії Оксентіївни Руденко. Зібрані нею тисячі пам'яток усної народної творчості мають величезне наукове та пізнавальне значення. Без їхнього вивчення та опрацювання неможливим є повне уявлення про музичну творчість та традиційну обрядовість Поділля.

Фахівців-фольклористів, безумовно, зацікавлять зібрані М.Руденко тисячі народних пісень, серед яких тільки 800 зразків весільної обрядової пісні, до того ж кожна пісня має по декілька регіональних варіантів. Для етнографів чималу вартість мають описи народних обрядів, зроблені М.Руденко, а також різноманітні зразки подільської вишивки, витинанки, вирізьблені на цементі візерунки. Складені нею сценарії народних свят в сучасній інтерпретації з успіхом можна використовувати в роботі самодіяльних колективів, фольклорно-етнографічних ансамблів, що означало б повернення до справжнього фольклору, не підробленого і необробленого.

Без сумніву, втілення в життя накреслених вище завдань і напрямків роботи підвищило б загальний рівень національної культури та збагатило б її новими зразками високої мистецької цінності. Це, в свою чергу, спонукало би якнайшвидше створення у суспільстві атмосфери всенародного сприяння розвитку освіти, культури та мистецтва, які на сьогоднішній час перебувають у вкрай жалюгідному становищі з точки зору державного фінансування та загальної соціальної цінності. Таким чином, питання всебічного вивчення і наукового аналізу малодосліджених донині сторінок української, зокрема регіональної подільської культури є на сьогодні дуже актуальним.

Так, життя і творчість славної українки М.Руденко самовіддано покладені на вівтар фольклористики та етнографії, досі повноцінно не висвітлені в науковій літературі. Звичайно, немале значення мають більше ніж півтори сотні публікацій про видатну подолянку в районних, обласних та всеукраїнських виданнях³. Спочатку, ще в 1950-х рр., з'являється публіцистика, поезія та проза самої М.Руденко. Далі, протягом 1960-х рр. публікується ряд описів і сценаріїв народних свят, складених нею, а також статті про особу і творчі здобутки М.Руденко. Час від часу її записи включають до збірників української народної творчості, що виходять в Києві⁴. У 1970-1980-х рр. в періодиці більше висвітлюється творчість створеного нею фольклорно-етнографічного ансамблю "Горлиця", а також відродження М.Руденко традицій подільської витинанки⁵. У 1980-х та 1990-х рр. з'являються статті, присвячені ювілейним датам⁶, а у 2000 р. на честь 85-річчя славетної фольклористики Вінницький обласний Центр народної творчості та Народознавчий центр педагогічного університету ім. М.Коцюбинського провели науково-практичну конференцію "Надністрянська Горлиця", метою якої стала пропаганда та ширше висвітлення життєдіяльності М.Руденко, а також вшанування її імені, подяка за невтомну працю тощо. З нагоди ювілею на батьківщині М.Руденко, в с. Слободі-Яришівській Могилів-Подільського району, 25 лютого відбувся урочистий вечір. Ювілярку привітали представники сільської, районної, обласної влади, діти місцевого дитсадка, учні та вчителі школи, працівники музеїв, бібліотек, фольклористи, краєзнавці, науковці. Зокрема серед них були старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, член Національної Спілки письменників України, головний редактор часопису "Народознавство" Микола Дмитренко, директор Вінницького обласного центру народної творчості Тетяна Цвігун, фольклорист-краєзнавець, директор музею У.Кармалюка в с. Кармалюковому Жмеринського р-ну Володимир Вовкодав, завідувач Народознавчого центру ВДПУ ім. М.Коцюбинського Лідія Мельничук⁷.

Ці факти свідчать про певні зусилля громадськості щодо надання особі М.Руденко достойного місця в галузі народної культури. Але на сьогодні ми не маємо повної достовірної біографії фольклористики, не видано жодної збірки записаних нею пісень, загадок, прислів'їв, жодної серйозної монографії чи наукової розвідки, жодного каталогу записів чи альбому витинанок, чим і викликана актуальність даного дослідження.

М.Руденко народилась у переддень стрітіння, 14 лютого 1915 р. Ще в дитинстві запалала у неї любов до пісні. Та й родинне оточення сприяло пробудженню і формуванню у неї фольклористичних інтересів. "Моя родина вся співуча. Тітка - альт, мати - сопрано, а батько - бас. Співали у церковному хорі. Всі пісні Леонтовича знали. Я зі школи з Яришева снігами і ночами добиралась додому, щоб послухати маму або самій поспівати", – згадує Марія Руденко⁸.

Навчившись грамоти, жвава, допитлива дівчинка спробувала записати в маленькі блокноти усі пісні, що були відомі в родині, а потім співала їх зі своїми подругами. Блокнотів з піснями набралось чимало. На жаль, під час війни частину цих ранніх записів було втрачено. Але ні війна, ні злигодні, ні тавро "дочки ворога народу" не понижили бажання збирати перлини народної творчості. З гіркотою розповідала про важкі хвилини свого життя М.Руденко: „З комсомолу мене виключили, як дочку ворога народу. Вдень товчу головою об стіни і плачу, а ввечері зі сцени співаю: "Ой я дівчина Наталка, а зовуть мене Полтавка..." Треба було, щоб людям легше ставало"⁹. Після другого виключення з комсомолу вона була у розпачі. Але якраз попросили заспівати на вчительській конференції у Яришеві. "Іду і не знаю, що буду співати. Стала на сцені і співаю, вже й не пам'ятаю, що. Тільки дуже боляче було. А після пісні підходить до мене лейтенант-прикордонник і подає записку: чи можна до тебе прийти? Приходь, кажу, як не боїшся дочки ворога народу. Через кілька днів привів мене до командира показати, як свою наречену. Той подивився, вислухав нас, і кажу: "Все добре, але твій батько..." – та й не доказав, але дозволив Петрові взяти мене за дружину дав"¹⁰.

Згодом на М.Руденко очікувала одна з найсвітліших, найрадісніших сторінок людського життя – весілля, якому сама пізніше дала такі поетичні назви: "солов'їна пісня, калиновий розмай, весна щастя"¹¹. Але й тут не судилося відчувати радість і справити весілля за мудрими давніми звичаями. Адже виходила Марія заміж у 1936 р., коли у суспільстві під тиском радянської ідеології відкинули геть всю окрасу весілля. Розплітання коси, вінок, стрічки, обручки, сережки, намисто вважалося міщанством, забобонами. І знову біль, розчарування: "А я ще й учителька, приклад для учнів, та й коси великі – по пояс. Розплітати? Колектив ухвалив – ні. Вінок одягати? Ні! Мама моя, що виросла на чудових весільних традиціях, плакала до самої смерті. "Мала одну дочку та й віддала, як покритку, ні віночка, ні квіточки"¹². Мамині сльози обпікали душу і серце, і спонукали до подвижницької справи: з того часу Марія Руденко збрала понад 800 весільних пісень, зробила детальний опис весільного обряду.

Окрім педагогічної, фольклорно-етнографічної, просвітницької діяльності, окрім захоплення народною піснею і витинанням, займалася вона також іншими видами народного мистецтва – вишиванням, різьбленням тощо¹³. Чудово гаптувала, сама творила візерунки – вишивала хрестиком, низзю, гладдю. Не дала вона зникнути деяким елементам традиційного подільського одягу, передусім сорочкам, вишитим у два кольори – червоний та чорний, при цьому не лише збрала 54 зразки вишивки, а й сама створила нові. Своїми візерунками вигаптувала й собі вбрання – сорочку, запаску. Захоплювалася різьбленням по свіжому дереву, цементу, оздоблювала хати, ґрунтувала візерунки на цементі оліфою, розмальовувала олійними фарбами, покривала лаком.

Отож, таку багатогранну творчу діяльність М.Руденко можна розподілити за наступними напрямками:

1) збирання, фіксування пам'яток усної народної творчості, як-то – пісні різних жанрів, загадки, прислів'я, казки, легенди, оповідання, прикмети, сімейно-побутові обряди тощо;

2) створення в своєму селі самобутнього співочого ансамблю "Горлиця", пісенна творчість якого будувалась на кращих зразках місцевого фольклору з урахуванням традицій автентичного співу;

3) організація в с. Слободі-Яришівській різних народних свят, драматургія яких передбачала осучаснений загальний вигляд традиційного обряду із обов'язковим використанням фольклорного матеріалу, а також збереження глибокого змісту даного свята;

4) повернення до життя і піднесення на високий мистецький рівень такого народного стародавнього художнього ремесла як витинання;

5) публіцистична та художня спадщина;

6) істотні доробки в інших галузях народного мистецтва, таких як вишивання, різьблення тощо.

Таким чином, вимальовується картина просвітницької діяльності подільської вчительки, яка є широкою за діапазоном, глибокою за змістом та високою у своїй меті.

Зупинимося детальніше на фольклорно-етнографічній діяльності М.Руденко, яка розпочалася ще у дитинстві. Маленькою дівчинкою записувала вона почуті вдома пісні у невеличкі блокноти, щоби потім, при нагоді, проспівати їх з подругами. Після навчання в Тульчинській педагогічній

школі та закінчення Вінницького вчительського інституту М.Руденко повернулася у рідне село працювати вчителем. В інституті вона здобула фахові навички фіксації уснопоетичної народної творчості. З любові до свого народу, до своєї землі виростало бажання зібрати хоч деяку частинку українського фольклору. Так М.Руденко почала займатись серйозною фольклористичною працею. Спочатку записувала народні пісні, згодом загадки, прислів'я, казки, легенди, оповідання, прикмети, сімейно-побутові обряди. Пізніше, придбавши магнітофон, обходивши з ним десятки сіл свого краю, Марія Оксентіївна записала більше трьох тисяч пісенних зразків з мелодіями, щоб можна було зберегти їх звучання, у тому числі 800 весільних, а також сотні казок, легенд, переказів, голосінь, замовлянь, усмішок, повір'їв, прикмет. Фольклористка порівнювала свої записи, і виходило, що одна і та ж пісня має у різних селах різні слова, неоднакові мелодії. Свої спостереження та копії рукописних пісенників, зроблені М.Руденко, сама авторка передала до Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України¹⁴. Нині в архіві цього інституту зберігається до шести десятків її зошитів з піснями, запис 1963 р. "Весілля у Слободі-Яришівській" опублікований у двотомнику "Весілля"¹⁵. Зібрані нею матеріали надруковано в загальновідомих збірниках "Колядки і щедрівки", "Жартівливі пісні", "Солдатські і рекрутські пісні", "Балади. Кохання та дошлюбні взаємини" та ін.

Народна пісня спонукала М.Руденко до наступної праці. Їй хотілося, щоби зібраний багатющий пісенний матеріал не чекав на кращі часи десь у архівах, а повсякденно чарував би людський слух у справжньому народному виконанні. Так, у 1962 р. виник жіночий фольклорно-етнографічний ансамбль "Горлиця", назву якого взяли за улюбленою своєю піснею: "Ой, летіла горлиця через сад, розпустила пір'ячко на весь сад". М.Руденко керувала ним понад 30 років. Звичайно, у селі з його вічними проблемами виживання за рахунок безперервної важкої праці не так то й легко жінкам (в переважній більшості літнім) знайти час і сили для тих запізнілих вечірніх репетицій, для виступів на сільських святах, для виїздів до райцентру чи області. Доводилось М.Руденко зазнати і гірких розчарувань, і образ. Були такі, що не розуміли її, й такі, що заздрили. Відмахувалось, як від набридлої мухи, начальство, коли приходила просити транспорт чи гроші на костюми. Але завжди могла покластися на своїх пісенних посестер – Ніну Дідик, Фросину Курило, Євгенію Гуцол, Надію Почапінську, Катерину Ревуцьку. Друга хвиля голосів поповнила "Горлицю" в особі Галини Мациборко, Ніни Задраймо, Ганни Гордачук. У третьому поколінні оновився ансамбль Зінаїдою Багрій та Валентиною Бортник. А у 2000 р. подивувала юна Інна Мортук, чий срібний голос досить вдало вписався в нев'янучий каскад автентичного співу. Таким чином, співочий ансамбль, заснований Марією Руденко, ніколи не старішає, а навпаки – живе, плідно працює і постійно оновлюється все новими і новими талантами, не даючи згаснути чудовим традиціям подільського співу.

Виступ цього самобутнього колективу, очолюваного М. Руденко, можна було почути на кожному районному святі. Добре знають про його творчість як у Вінницькій, так і в сусідніх областях. Запрошували "Горлицю" взяти участь у телепередачі "Сонячні кларнети" та радіоконкурсі "Золоті ключі". Про М.Руденко і її фольклорний гурт відзняли телефільми. Колективу у 1977 р. було присвоєно звання народного. З часом керівництво "Горлицею" перейшло до спадкоємниці її пісенного таланту Зінаїди Багрій, що працює директором сільського будинку культури. Ця жінка гідно продовжує справу М.Руденко, не даючи згаснути чудовим співацьким традиціям у Слободі-Яришівській.

М.Руденко розуміла, що одного виконання пісень, нехай найдосконалішого, замало. Треба, щоб кожен селянин, кожен із присутніх на святі відчув себе безпосереднім учасником загального дійства. У святковому настрої вона відчувала потребу в пісні, ритуальному танці, рухливих забавах молоді, загальних веселощах – це все свідчило про культ життя, його найвищої цінності, який існував у давніх українців. Періоди веселощів і свят чергувалися з важкою буденною працею, що, зрештою, вносило певний порядок і організованість у людське життя. Хаотичність і невпорядкованість життя руйнують душу і тіло. Цю довічну мудрість знали наші предки, все життя яких було узгоджене з космічними циклами природи. Всі свята, приурочені до річних фаз небесних світил, покликані гармонізувати тіло і душу з божественними космічними ритмами природи.

Чітко усвідомлюючи необхідність свята і розумного відпочинку, М.Руденко сама писала сценарії народних свят, в основі яких – споконвічні українські традиції, з використанням народних обрядових пісень. Разом з тим осучаснювала традиційний обряд, прагнучи, щоб він органічно увійшов у життя і серце її односельців. Та й у цій, здавалося б, такій приємній і необхідній для людей, справі, не було їй легко. Поряд із підтримкою простих людей, з боку місцевого та районного керівництв зустрічала М.Руденко в кращому випадку – неприхований подив без конкретної

.....
допомоги, а в гіршому – повну байдужість, а то й зумисні перепони. От уривок одного з листів М.Руденко: "Не провели ми, на жаль, купальське свято. Готувала, склала примірний сценарій його, їздила в район, ... а врешті парторг сказав, що проводити не будемо, бо з роботами не вправились, їм же в колгоспі нема кінця. Одне проходить, інше надходить. А людина – не машина. Не організують відпочинку хорошого, колективного, корисного, то вона сама собі знаходить його, як за благоволяється. От і виникають замість радості, різні неподобства: п'янство, хуліганство та ін." ¹⁶

М.Руденко відродила в своєму селі давні обряди, прагнучи надати їм сучасного звучання. І не завжди вона могла керуватись народним сюжетом та власною творчою фантазією, адже потрібно було ще й враховувати радянську ідеологію. Та незважаючи на труднощі, невтомна фольклористка писала сценарії народних свят і розігрувала за ними велелюдні дійства. Долаючи перешкоди і непорозуміння, М.Руденко з власного бажання і ентузіазму творила новий вид обрядовості ¹⁷. Після першого осучасненого свята зустрічі весни були і свята проводів комбайнерів у поле, останнього снопа, золотої осені, українського весілля, народин тощо. Ці свята наповнювали життя села певним змістом, згуртували людей, сприяли кращій ефективності праці, зрештою. Слава про народні дійства, організовані вчителькою в с. Слобода-Яришівська, ширилась по сусідніх селах. Створені М.Руденко сценарії друкувались в місцевих та центральних виданнях, зокрема таких як "Наддністрянська правда", "Вінницька правда", "Комсомольське плем'я", "Молодь України", "Народна творчість та етнографія". На багато років це подільське село стало столицею нової обрядовості, в основі якої – духовність, традиції нашого народу. Документальні кінострічки, радіопередачі, газетні нариси й фоторепортажі ширили славу "подільської Горлиці", адже з часом саме так почали називати М.Руденко.

У різних періодичних виданнях з'являлися публікації самої М.Руденко – це і художні твори (нариси, вірші, байки, частівки), і публіцистичні статті, головною тематикою яких було, в основному, відродження духовності, повернення до рідних звичаїв і традицій. Слід відзначити такі публікації: "У сусіда хата біла..." (проблеми культосвітньої роботи на селі) ¹⁸, "Зцілюють не тільки ліки" ¹⁹, "Краса врятує світ" ²⁰, "Весілля у нашому Придністров'ї" ²¹. У державному архіві Вінницької області знаходиться особистий фонд М.Руденко, який нараховує 21 справу, – це зібрані авторкою фольклорно-етнографічні матеріали з с. Слобода-Яришівська Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Крім того, у фонді зберігаються фотографії фольклорного ансамблю "Горлиця", датовані 1928-1973 рр. ²³.

Рішенням Міністерства культури України будинок Марії Оксентіївни з його неоціненними фольклорно-етнографічними скарбами перетворено на народний музей. Як директор цього музею, при житті вона дбайливо упорядковувала матеріали, зібрані впродовж десятиліть, знайомила з ними відвідувачів, готувала до видання свої записи. М.Руденко все своє життя, всі фізичні сили і кожне душевне поривання віддала рідній землі, народу, країні; вишукуючи, збираючи і зберігаючи мистецькі скарби свого народу, вона сприяла поверненню Україні гідного високого місця серед інших високоосвічених країн світу.

Кримські астрономи Людмила і Микола Черних відкрили безіменну планету і звернулись із проханням до Міжнародного центру малих планет, що діє при астрофізичному інституті США, назвати її на честь своєї відомої землячки М. Руденко ²². "Горлиця" – саме під такою назвою 4,5 мільярда літ незгасно сяятиме у Всесвіті (на висоті 227 світових років від Землі) зірка з іменем славної подолянки. Померла М.Руденко 12 травня 2005 р. у своєму ж рідному селі. При житті М.Руденко не шукала "зірковості" ні в титулах, ні в нагородах, а в любові, повазі і вдячності від людей, що горнутья до її щирості, душевного тепла та великого серця. Не залишився поза увагою і той факт, як у роки Великої Вітчизняної війни, ризикуючи власним життям, Марія Оксентіївна врятувала єврейських дітей – Марію і Ясю Ройтманів. За цей мужній вчинок інститут Яр-Вашем присвоїв цій прекрасній українській жінці високе звання "Праведник світу". Також на її честь в Єрусалимі на алеї Праведників світу посаджено берізку, що є символом добра, порядності і безмежної любові.

Можна впевнено сказати, що у нашому фольклорі криється глибокий етнічний генофонд, який включає в себе насамперед відчуття прив'язаності людини до певного місця на землі, до своєї батьківщини. Це і ландшафт, і клімат, і рослинний світ, і характер народу. Всі ці атрибути приховані в його історичній пам'яті, в геокультурі, а ось у фольклорі ми бачимо безпосереднє вираження сформованої емоційно-образної системи, що є дуже цінним для збереження цілісності і самобутності нації. Зібрані і зафіксовані М.Руденко понад 3 тисячі пісень, сотні загадок, прислів'їв, казок, легенд мають величезне наукове та пізнавальне значення для вчених-фольклористів та етнографів. Цей величезний фольклорний матеріал є невичерпним джерелом для митців різних галузей мистецтва –

музикантів, композиторів, поетів, письменників тощо. Титанічно-подвижницькими можна назвати зусилля Марії Оксентіївни Руденко у справі пропаганди народної пісні, народних обрядів та звичаїв. Сюди відносимо також і творчу діяльність її "Горлиці", організацію народних свят на основі власних сценаріїв, а також публікації в періодичних виданнях щодо потреби духовного відродження та плекання прадідівських традицій предків.

Завдання сучасників – зберегти, ретельно дослідити і видати масу літератури – книг, альбомів, пісенників, щоб ця величезна духовна, мистецька спадщина, зібрана М.Руденко, була гідно оцінена і вшанована не лише вузьким колом народознавців і шанувальників, а й народом України і світу в цілому. Адже спадщину маємо багатющу – давні традиції (час їх виникнення важко встановити навіть науковцям), унікальна музична культура, безліч видів народного декоративного мистецтва, незлічима кількість пам'яток усної народної творчості. На жаль, у нашій країні серед широких верств населення спостерігається байдужість до власної культури, причиною чого є її незнання. На виховання ж патріотичних почуттів наших співгромадян і має бути спрямована творча спадщина таких людей, як М.Руденко. Адже народ повинен знати людей, які дійсно того варті, бо вони звільнять нас від пут невігластва, бездумного космополітизму та меншовартісних уявлень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воропай О. Звичай нашого народу. – К., 1993. – С. 5; 2. Лозко Г. Українське народознавство. – К., 1995. – С. 142; 3. Березовський І. Сучасні збирачі фольклору // НТЕ. – 1966. - №1; Горб Є. Талант і працелюбність // НТЕ. – 1976. - №1; 4. Руденко М. Новорічні шедрування: (Опис оновленого обряду, запровадженого у с. Слободі-Яришівській) // НТЕ. – 1964. - №6. – С. 107-108; Її ж. Свято весни у с. Слободі-Яришівській: Сценарій // НТЕ. – 1965. - №5. – С. 62-68; 5. Орел Л. Візерунок, пісня, легенда // Україна. – 1982. – №40; Стефанидин Ю. Краса поруч нас // Україна. – 1987. - №10; 6. Березиня скарбів народних (до 80-річчя від дня народження М.О.Руденко): Бібліогр. Показчик. – Могилів-Подільська центр. біб-ка. – 1995: Теклюк В. Високий злет подільської горлиці // Подолія. – 2000. – 15 лютого; 7. Лантух П. Березиня української культури. Марії Руденко – 85 // Народознавство. – 2000. – № 58 (березень). – С. 30; 8. Крижанівський М., Гоцуляк М. Рoste крокіш горою-горою... // Слово Придністров'я. – 2000. – 11 лютого. – С. 4; 9. Там само; 10. Там само; 11. Руденко М. Весілля у нашому Придністров'ї // Подолія. – 1997. – 3 квітня. – С. 4; 12. Там само; 13. Майстри витинанки: Всеукраїнське свято „Українські витинанки”. – Могилів-Подільський, 1993. – 41 с.; 14. Гоцуляк М. Щоб повнішала народна скарбниця // Наддністрянська правда. – 1981. – 26 вересня; 15. Руденко М. Весілля в селі Слобода-Яришівська // Весілля. У 2-х кн. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2; 16. Подолинний А.М. Руденко Марія Оксентіївна // 3-над Божої ріки. Літературний бібл. словник Вінниччини. Вид. 2-е, перероб. і доп. – Вінниця, 2001. – С. 294-295; 17. Мирончак Н. Невичерпні джерела // Земля подільська. – 1995. – 11 лютого. – С. 8; 18. // Рад. Україна. – 1983. – 14 червня; 19. // Наддністрянська правда. – 1984. – 29 листопада; 20. // Радянська Україна. – 1990. – 12 липня; 21. // Подолія. – 1997. – 3 квітня; 22. Подолинний А.М. Руденко Марія Оксентіївна // Вінниччина фольклорна: Довідник. – Вінниця, 2003. – С. 67-68; 23. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р – 5331. (Руденко Марія Авксентіївна – збирачка фольклору.1935-1986 р.). – 21 спр.

Н.І. Стрельбіцька, В.П. Халайцян

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКОГО ПОШТОВОГО ЗВ'ЯЗКУ НА ПОДІЛЛІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В системі інкорпораційної політики царського самодержавства в Правобережній Україні, приєднаній до складу Російської імперії, важливе суспільно-політичне і економічне місце посідав поштовий зв'язок, що здійснювався за допомогою залізничного, автомобільного, водного та всіх інших наявних на той час видів транспорту. Проте у працях українських істориків ця проблема ще не отримала належного висвітлення. Винятком є праці Д.Франца¹, П.Белінського², монографія Г.Казьмирчука³ і Т.Соловйової³, стаття А.Філінука⁴, в яких висвітлено деякі аспекти становлення та розвитку поштового зв'язку на Поділлі в ХІХ – на початку ХХ ст.

Вивчення архівних матеріалів, документальних джерел, опублікованих праць свідчить, що з самого початку створення поштової мережі і налагодження зв'язку в Правобережжі виступало невід'ємною складовою утвердженого царизмом державного механізму. Всі роботи виконувалися під керівництвом генерал-губернаторів та військових губернаторів і пильним наглядом кураторів. У перші роки переважали загальнодержавні політичні інтереси, трохи пізніше пріоритетними стали економічні інтереси імперії і торгово-поміщицького капіталу. На перших порах головні зусилля зосереджувалися на відновленні існуючих за часів Речі Посполитої поштових шляхів і налагодженні поштового зв'язку з центром та внутрішніми губерніями Росії. З початку ХІХ ст. увага центральних і місцевих органів влади більше зверталась на розширення поштових трактів, поліпшення їх покриття і

.....
благоустрою, що сприяло інтенсифікації поштових перевезень та естафет. У 90-х рр. XVIII ст. почала віддаватись перевага шляхам і станціям Подільської губернії, що дозволило зробити кращим зв'язок з півднем України. Тоді ж чимало робилось для ремонту старих приміщень станцій та їх уніфікації. До того ж поштові тракти все активніше стали застосовувати і як торгові магістралі для перевезення товарів внутрішнього вжитку та експортно-імпоротної продукції⁵.

Безумовно, існування етнічних, політичних та інших об'єднань неможливе без підтримання швидкого і якісного зв'язку. Піші або кінні гінці вивчали текст повідомлення напам'ять і передавали тим, для кого воно призначалося. З винайденням графічних знаків люди почали записувати інформацію на камені, листі, корі дерев тощо. Великі географічні відкриття, розвиток ремесла, товарно-грошових відносин, поява ремісничих цехів та купецьких гільдій призвели до виникнення спеціалізованих служб. Відповідно відбувався розвиток поштового зв'язку і в нашій країні. Перші служби поштового зв'язку з'явилися в Київській Русі. Грамотність у Київській державі, особливо серед городян, набувала великого поширення. Послати листа ("грамотку") через родичів, знайомих, подорожніх — було справою звичайною. Грамоти писали на пергаменті; березовому лубі-бересті. З XIII ст. на території Русі було запроваджено сувору ямську повинність, яка зобов'язувала селян і посадських людей перевозити поштові вантажі. Значний розвиток пошти відзначився на початку XVIII ст. завдяки реформам Петра I. Зв'язок охопив всі основні міста країни, запроваджується державна кур'єрська пошта. Протягом тривалого часу, поки доставка кореспонденції не була належним чином налагоджена, її здавали продавцям крамниць, а ті вже передавали поштовим працівникам. Поштові скриньки вперше згадуються в документах міської пошти Парижа в 1633р.⁶.

На Україні інформаційний зв'язок для потреб князів здійснювався за допомогою спеціальних посланців вже у Київській державі. Деяку роль в утримуванні зв'язку з чужими країнами відігравали купці – "гості". З XIX ст. в Центральній і Східній Україні поштовий зв'язок для передачі наказів і повідомлень був організований за татарськими зразками і здійснювався з допомогою "ямської гоньби", тобто стоянок кіньми й ямщиками. Впродовж XV - XVI ст. для кур'єрської служби між замковими адміністраціями і підлеглими їм дворами і для перевезу листів використовувалися путні бояри. Вже у другій пол. XVI ст. Краків був сполучений поштовими трактами зі Львовом та Луцьком. Перший постійний поштовий тракт у Львові заснував 1629 р. італієць Р.Бандініеллі, він проходив у двох напрямках: Замостя-Варшава-Торуня-Гданськ і Ярослав-Ряшев-Тарнов-Краків. Листи і посилки перевозили посланці на конях, а оплату вираховували від піваркуша листового паперу і залежно від відстані.

Пошта для передавання наказів, повідомлень й ін. державних посилок у козацькій державі Б.Хмельницького існувала для військових потреб. Тоді зв'язкову службу з використанням утримуваних напоготові підвод і кур'єрів виконували козаки-підпомічники при генеральних та полкових канцеляріях. За гетьманування Д.Многогрішного рішенням Глухівської ради 1669 р. був установлений постійний поштовий зв'язок між Києвом, Ніжином, Батурином та Москвою. Поставивши свої залоги у Києві та інших містах України, Москва з 1674 р. запровадила свій поштовий зв'язок, обтяживши видатками на його використання по половині українські міста та московську скарбницю⁷.

У 1724 р. в Україні була організована урядова пошта, якою користувалося населення. Ця пошта мала свій статут, було введено користування скриньками, встановленими здебільшого при волосних правліннях, була й загальна такса оплати за поштові перевезення⁸. Введена за наказом Петербурзького Сенату 1736 р. внутрішня пошта почала діяти на Україні тільки з 1760-их рр. і тоді ж перейшла виключно у відання російського уряду, який мав нагляд над усією діяльністю пошти⁹.

Основним документом, яким керувалися місцеві органи влади у справі налагодження поштового зв'язку в регіоні, став указ імператриці Катерини II від 6 вересня 1795 р. "Об устроении почт и содержании оных в губерниях: Минской, Волынской, Подольской и Брацлавской", даний Подільському генерал-губернатору Т.Тутолміну. Визначене в ньому головне завдання полягало в тому, щоб утвердити надійний і безперебійний зв'язок в губернії між містами, містечками та іншими населеними пунктами. Для цього Подільській губернії відводилось три роки та 61 тисяча руб.¹⁰.

Всі роботи щодо поштових трактів, виділення приміщень і обладнання поштових станцій, затвердження та заповнення штатів поштових чиновників проводилися під безпосереднім контролем військових губернаторів. Особлива роль в цій справі покладалась на місцеве дворянство. Йому навіть надавалось право щорічно протягом трьох років у погодженні з головним директором пошти Росії обер-поштмейстером графом Безбородьком перерозподіляти кошти з врахуванням території та кількості необхідних поштових станцій.

Створення поштових трактів і мережі поштових станцій з самого початку здійснювалося, виходячи з інтересів імперії. Згідно з виданим у січні 1800 р. указом імператора Павла I Подільська губернія підпорядковувалася Литовському поштамту, що мотивувалось необхідністю “зручнішого проведення справ, швидкої доставки рахунків та зібраних грошей в головне поштове правління”. Точного виконання указу імператора від 19 січня 1797 р. про відкритті поштових станцій через кожні 25 верст домогтись було неможливо. Адже такої синхронності у розташуванні населених пунктів Правобережної України не існувало. Більше того, створення російської поштової мережі базувалось на існуючому за Речі Посполитої зв'язку. Тому в одних випадках поштові станції утворювалися на порівняно меншій, а в деяких — на більшій відстані.

Формування основної мережі російського поштового зв'язку в Правобережній Україні розпочалося із відновлення низки більше 110 колишніх поштових трактів та утворення 24 нових станцій, в т.ч. 3 — в Подільській губернії, що дозволило з'єднати губернські і повітові центри з найважливішими населеними пунктами регіону. Нові станції на Поділлі були організовані у напрямку між Рахмановим та австрійськими областями. На розміри станцій, їх штат комплектування необхідним числом коней вплинули розміри населених пунктів, їх роль у державно-політичному житті імперії, а також розташування по відношенню до поштових шляхів. Особливе значення мала зростаюча потреба в швидкому зв'язку та перевезенні кур'єрів і вантажів¹¹.

Виходячи з цього, на поштових станціях у місті Кам'янці-Подільському стало працювати 12 осіб, для зв'язку та естафет передбачалося по 24 коня, а в Базалії, Зінкові, Летичеві й Літині нараховувалося по 10 працюючих та 20 коней. У штаті усіх інших станцій перебувало 4-8 працівників і по 8-16 коней. На Правобережжі були створені поштові дороги загальнодержавного, губернського і повітового масштабів, загальною протяжністю понад 3000 верст; поштові станції обслуговували в середньому до 1000 працівників, а зв'язок забезпечували більше 2000 коней¹².

На зламі XVIII-XIX ст. поштова система зазнала певних змін внаслідок проведення внутрішніх адміністративно-територіальних перетворень у Правобережжі, в т.ч. за рахунок прокладання нових шляхів. Цьому сприяли, з одного боку, зростаючі потреби інкорпораційної політики царського самодержавства у регіоні, з іншого — необхідність більш оперативної доставки до адресатів пошти та естафет. Своєрідним поштовхом до активізації робіт у спорудженні нових магістралей стали численні прохання і скарги купців, в т.ч. іноземних, на надто повільне надходження поштових повідомлень та дороговизну естафет¹³.

Найбільш важливим заходом було проведення короткого поштового тракту від Радзивілова Волинської губернії до Одеси. На виконання веління імператора було внесено кілька проектів щодо нового поштового тракту із Радзивілова до Одеси, зокрема за підписом Подільського військового губернатора, поштового департаменту в Петербурзі. Проект В.Розенберга зводився до того, щоб шлях поштового тракту в Подільській губернії повинен був пролягти через Проскурів, Летичів, Літин, Вінницю, Брацлав, Ольгопіль і Балту. Від Балти маршрут потрібно було спрямувати на Дубосари, Григоріополь і Тираспіль. Весь тракт мав бути трохи більше 642 верств, або на 334 менше від діючого. Для цього необхідно було створити дві поштових станції у Подільській губернії. Пропозиція столичного департаменту значною мірою співпадала із проектом Подільського військового губернатора і полягала в тому, щоб замість одного загального поштового тракту прокласти два¹⁴. Один повернути на Миколаїв, інший — на Одесу. Це дозволяло не лише скоротити шлях на 334 верстви, а й з'єднати всі південноукраїнські портові міста. Природно, що реалізація цього проекту вимагала більших капіталовкладень, проте гарантувала швидке повернення затрат і, що не менш важливо, перспективні економічні вигоди як для всієї Російської імперії, так і для Правобережної України. Новий поштовий тракт було прокладено з урахуванням обох пропозицій. Після цього переважно виконувалися роботи на поліпшення покриття доріг, передусім головних магістралей. У Подільській губернії були створені поштові дороги загальнодержавного, губернського і повітового значення, так столичний поштовий тракт, що проходив від Кам'янця-Подільського до Житомира через Нігин, Балин, Тинну, Ярмолинці, Проскурів, Масівці, Меджибіж, Летичів, Новий Костянтинів, Хмільник, Уланів, Бердичів і т.п., в народі називали старокам'янецьким. В Ярмолинцях тракт розділявся на два: один — у напрямку західного кордону Волинської губернії і до м. Гродно, а другий - на Житомир. В північно-східній частині губернії функціонувало три тракту: один — на Новий Костянтинів, другий — через Вінницю на Брацлав, третій — до заштатного міста Бар.

Від Кам'янця-Подільського губернська дорога пролягала до м. Умань Київської губернії. Від станції у с. Рачневці вона повертала вправо до повітового міста Ущиця. В Могилеві тракт розділявся: один вів до Брацлава, а інший — в Ольгопіль. Після Брацлава, в с. Нижня Кропивна дорога знову розділялася: одна вела до Липовця, а інша до Умані. Ще одна дорога проходила від повітового міста

Могильова на Ямпіль і Ольгопіль, а далі до Херсона і Одесу. І, нарешті, від Кам'янця-Подільської проходив тракт через Ісаківці, Хотин до Кишинева. Один із поштових трактів проходив з Острога на південь через Ізяслав, Старокостянтинів, Западинці і далі на Кам'янець-Подільський, інший від Старокостянтинова через Чепелівку, Купіль, Волочиськ до м.Тернопіль, який перебував у володінні Австрії¹⁵.

Організаційне оформлення поштового зв'язку було в основному завершено у квітні 1799 р., коли імператор Павло I своїм указом затвердив штати поштових контор прикордонної Подільської губернії та поштових експедицій міст і повітів. В губернському Кам'янці-Подільському штати поштових контор склалися із поштмейстера, його помічника, перекладача, бухгалтера, одного унтер-офіцера, 12 поштарів і двох сторожів. Число нижніх канцелярських служителів не регламентувалося, визначався лише річний фонд заробітної плати в сумі 1200 руб., на які можна було найняти 5-6 працівників. У штаті поштової контори губернського Києва нараховувалось 18 осіб без врахування нижніх канцелярських служителів, фонд зарплати яких складав 360 руб.¹⁶ Різниця полягала в тому, що у цій конторі помічник поштмейстера одночасно виконував і обов'язки перекладача. Городові поштові експедиції мали по одному експедитору, одному помічнику експедитора та по чотири поштарі. В експедиціях повітів були поштовий експедитор та два поштарі.

На утримання кожної з поштових контор Подільської губернії передбачалось 5832 руб. Витрати кожної городової поштової експедиції складали понад 856 руб., а поштової експедиції повіту — трохи більше 368 руб. Понад 60% виділених сум припадало на заробітну плату поштових контор губернії. Фонд заробітної плати працівників поштових експедицій міст і повітів становив більше половини загальної суми. Переважна більшість інших коштів йшла на утримання і ремонт поштових приміщень, виготовлення поштових сумок і чемоданів, на видачу прогонів для огляду пошт і станів. Особливістю поштових контор прикордонних губерній було виділення по 600 руб. на секретне застосування¹⁷.

Зростання поштових перевезень вимагало вдосконалення засобів транспортування. Поступово на зміну кінним гінцям та поштовим візкам прийшли великі карети-диліжанси, створювались приватні поштові контори. А вже в першій, половині XIX ст. для поштових перевезень почали використовувати залізничний транспорт, літальні апарати. Тривалий час пересилка пошти, особливо листів, завдавала чимало клопоту і населенню, і поштовим службовцям по розрахунках оплати відправлень. Це викликало потребу запровадження спрощеної оплати відправлень.

У 1801 р. привели до належного стану дорогу від Брацлава до Ольгополя в Подільській губернії¹⁸. Тоді ж розпочали наносити на поштові тракти тверде покриття та проводити облагородження прилеглої до них території. Вздовж поштових трактів, під які виділяли від 10 до 30 сажнів землі, було насаджено по два ряди дерев, встановлено двох видів версти — дерев'яні стовпи із малюнком зебри донизу. На одних із них вказувалася відстань до столиці, губернського та повітового центрів, на інших - відстань між найближчими станціями¹⁹. На самих станціях обладнувалися знаки особливого зразка з надписом про назву станції і кількість верст до найближчого міста²⁰. В перші роки XIX ст. була відремонтована низка поштових приміщень і на багатьох станціях зроблена заміна непридатних для їзди коней²¹. Обсяги виконаних робіт були великими, що негативно позначилися на становищі кріпосних селян і міщан. Архівні документи зберегли численні факти того, як будівництвом доріг, мостів, поштових приміщень, утриманням поштового обладнання та інвентарю, виконанням інших повинностей корінне населення регіону доводилося до крайньої бідності²². Утримання поштових контор і станцій в губерніях, прикордонних та повітових містах перебувало у компетенції поштового департаменту і здійснювалося за рахунок загальних поштових доходів. У поміщицьких селах для цього кошти виділяли їх власники, а в містах — міщани. Відповідальність за утримання поштових станцій покладалася на повітових маршалів. Обладнання поштових будинків для відпочинку проїжджих перебувало на особливому опікунстві губернаторів. Працівники пошт були зобов'язані два або один раз на тиждень за розкладом безплатно доставляти звичайну поштову кореспонденцію. Партикулярні естафети, кур'єри і проїжджі платили 2 копійки за версту прогонних грошей із врахуванням кількості задіяних у перевезенні коней. Правилами заборонялися будь-які утиски або домагання з боку кур'єрів і проїжджих щодо виділення коней більше встановленої норми. З свого боку, утримувачі пошт не мали права затримувати кур'єрів проїжджих, не повинні були допускати по відношенню до них грубощів та зловживань²³.

Сільські поштові установи в Росії ставиться до 1805 р., коли було дозволено робити прийом і роздачу простої приватної й казенної переписки, за назвою "сільської кореспонденції", на деяких поштових станціях, біля яких були заводи, мануфактури, торговельні й багатолюдні селища,

віддалені від губернських і повітових поштових контор. До 1840 р. число сільських поштових станцій, на яких вироблявся прийом простої кореспонденції, доходило до 159²⁴.

Земська пошта заснована в 1837 р. при земських судах, для підтримки постійних повідомлень зі становими приставами. Вона відправлялася з повітового міста з особливими розсильними раз у тиждень. У цей час така пошта перебувала при повітових судах, що замінили повітові поліцейські управління. Звідси казенні пакети відправлялися становим приставам, які через соцьких розсилали їх у межах свого стану, за приналежністю. Розсильний із земською поштою відправлявся на 30 верст від повітового міста, або до того місця, де буде перша зміна коней чи парокінна підвода. Далі по повіту розсильному давалися підводи від обивателів, без оплати прогону. Із введенням земських установ було підняте питання про розвиток поштових зносин у місцевостях, де не діють державні поштові установи²⁵.

Правила 1842 р. про сільські поштові установи викладені у ст.ст. 484-487 Поштового уставу (1857). З наданням міністрові внутрішніх справ права робити, на його розсуд, зміни в правилах поштової частини, зазначені статті Поштового уставу виявилися скасованими. Для надання жителям повітів можливості обмінюватися кореспонденцією була заснована в 1840 р. "розсильна по повітах пошта", але вона не прищепилася на практиці. Для розвитку поштових зносин сільських місцевостей установлена видача простої поштової кореспонденції на всіх залізничних станціях, причому за кожний лист стягується на користь начальника станції по 3 коп.; таких залізничних станцій в 1897 р. було 3259²⁶.

Поштові оплати в Російській імперії урегульовано 1844 р., згодом були випущені перші штемпльовані коверти і 1857 р. перші поштові марки²⁷. 3 січня 1858 р. введено в поштовий обіг першу загальнодержавну поштову марку, на ній зображено державний герб у блакитному овалі, взятому в рамку на фоні мантиї, увінчаної короною. Запроваджене на початку XIX ст. перевезення пошти диліжансами поступово з розвитком залізничного транспорту витісняється.

З другої пол. XIX ст. значно поширилося поштове обслуговування населення, особливо з розбудовою мережі залізниць. Після земської реформи 1864 р. поряд з державною поштою виникає земська²⁸. З 1865 р. допоміжною в поширенні поштового зв'язку була земська пошта, організована земствами у тих місцевостях, де не було поштово-телеграфного зв'язку²⁹.

В 1870 р. земським установам дозволено засновувати свою земську пошту: а) для передачі з поштового місця простої кореспонденції й видаваних по повістках замовлених відправлень; б) для передачі кореспонденції всякого роду з віддалених місцевостей повіту в найближчі поштові установи; в) для пересилання всякого роду кореспонденції між місцевостями, позбавленими поштового повідомлення. Перевезення земської пошти було дозволено тільки тими дорогами, по яких не відбувався рух державної пошти. Згідно Положення про Земські установи, для оплати кореспонденції, що подавалася на земську пошту, земствам дозволено мати власні поштові марки, але вони у своєму малюнку не мали нічого спільного з марками державної пошти³⁰. З метою поліпшення обслуговування населення губернського Кам'янець-Подільського міська дума в 1871-1874рр. відкрила міське поштове відділення³¹, виділяла кошти на ремонт поштових шляхів³².

12 червня 1890 р. "устрій і зміст земської пошти" включено в число предметів відомства земських установ. У більшості повітів земська пошта досягла значного розвитку, у деяких же скасована внаслідок розвитку мережі державних поштових установ, що зробила її зайвою. За даними 1892 р. земська пошта існувала в 150 повітах 24 губерній. Вона відправлялася з повітового міста 1-3 рази в тиждень, у деяких повітах на шляху проходження були влаштовані поштові скриньки, для опускання листів, франкованих земськими поштовими марками. Багато земств доставляли кореспонденцію, забрану з державної пошти, безкоштовно, тому що дохід, одержаний за доставку, занадто незначний і тільки ускладнював звітність. Інші земства стягували за доставку простого листа від 1 до 5 коп.; за посилки - 4-5 коп. за фунт. Коштовні посилки й грошові пакети приймалися на пошту не всіма земствами і якщо допускалися до відправлення, то із значними обмеженнями, зокрема деякі земства приймали пакети "на страх" тільки до певної незначної суми, а інші й зовсім відмовлялися від відповідальності. Втім, випадки пропажі коштів на земській пошті були досить рідкісні, згодом було введено пересилання грошової й коштовної кореспонденції й страхування її в більших розмірах (100-300 руб.), за що стягувалося від 1% до 2%. За доставку газет і журналів брали від 50 коп. до 3 руб. у рік за примірник або 10% з передплатної ціни. У деяких повітах видавалися річні абонементні квитки на одержання кореспонденції по земській пошті по 1 руб. за квиток³³.

Тимчасовими правилами 26 червня 1894 р. дозволені прийом і видача простої приватної кореспонденції, а також продаж знаків поштової оплати при волосних правліннях у таких місцевостях, де за відсутності поштових трактів сільське населення відлучене від поштових зносин.

Виконання поштових операцій (прийом і видачу всякого роду поштової кореспонденції) при волосних правліннях обумовлено згодою волосних сходів, так вже у 1897р. було 1221 пунктів. В 1896 р., окремо від поштових установ при волосних правліннях, був відкритий прийом і видача простої кореспонденції та продаж поштових марок на десяти кінних поштових станціях. Розвиток цієї мережі був залежним від згоди поштоутримувачів приймати на свою відповідальність збереження довіреного їм авансу, знаків поштової оплати й забезпечення правильності виконання станційними писарями поштових операцій.

На більших залізничних станціях і при волосних правліннях, що брали участь в підтримці поштового сполучення за законом від 24 січня 1900 р. і де не було поштово-телеграфних установ, при необхідності й в межах передбачених коштів проводились такі поштові операції: продаж поштових знаків, прийом і видача простої й рекомендованої внутрішньої і міжнародної письмової кореспонденції (листи, бандеролі), прийом і видача грошових переказів і посилок, окрім міжнародних. Дозволялось приймати лише грошові перекази на суму до 200 руб., і лише російськими кредитними білетами і монетами, не більше - 30 руб. золотою монетою, 4 руб. - срібною, 95 коп. розмінною срібною і 9,75 коп. мідною монетою. В поштових відділеннях на залізничних станціях, за законом 1900 р., особливий збір за видачу кореспонденції не стягувався. В земських губерніях, де була відсутня державна пошта, поштовими зносинами у сільських місцевостях займалися земства³⁴.

На початку ХХ ст. в усій Російській імперії було 11000 установ зв'язку, в т.ч. в Україні тільки 675 поштових контор, із них лише 3% на селі³⁵. Вже в 1913 р. на території України послуги поштового зв'язку надавались 1065 поштово-телеграфними підприємствами і 198 відділеннями при волосних управліннях³⁶.

3 липня 1917 р. пошта центральних і східних земель України перейшла у відання генерального секретаря пошти і телеграфу при Центральній Раді й згодом такого ж міністерства в уряді УНР і Гетьманської держави. Для оплати листів і посилок були видані окремі українські поштові марки або використовувалися царські з відповідними українськими наддруками. В ЗУНР з 1918 р. діяв державний секретар пошти і телеграфу, а 1919 - введені власні поштові марки (українські наддруки на австрійських марках)³⁷. Центральна Рада в 1918 р. випустила перші п'ять марок, на яких було зображено символ та алегорії України, а в 1919 - Директорією Української Народної Республіки поштову марку в 20 гривень. Поштові марки Української Радянської Соціалістичної Республіки ввійшли в обіг у 1923 р., серед них чотири марки на тему допомоги голодуючим³⁸.

Перебуваючи у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, Україна з 1875 входила до Всесвітнього Поштового Союзу, користувалася його Правилами і після проголошення незалежності 22 січня 1918 р. В 1923 р. пошта України була включена у державну поштову систему СРСР і підлягала безпосередньо всесоюзному міністерству зв'язку³⁹. Таким чином, у ХІХ – на початку ХХ ст. на Поділлі була налагоджена система поштового зв'язку як важлива ланка державного механізму Російської імперії. З початку свого утворення поштова мережа державних органів та органів місцевого самоврядування функціонувала виключно в інтересах самодержавства та заможних верств населення, важкий фінансовий тягар якої відчували всі жителі подільського краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Франц Д. Земская почта // Брокгауз А. и Ефрон Н. Энциклопедический словарь. CD-RV 1. – 2002; 2. Белінський П. Як з'явилися поштовий зв'язок і філатерія // Подільські вісті. № 84. – 1998. – 9 липня. – С. 4; 3. Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ ст. - К., 1998. - С. 88-91; 4. Філінюк А.Г. Формування поштового зв'язку в Правобережній Україні на рубежі ХVІІІ — ХІХ століть // Матеріали Х Под. іст.-краєзнавчої конф. / Ред. кол.: Винокур І.С. (відп. ред.), Баженов Л.В., Блажевич Ю.І. та ін. – Кам.-Под.: Кам.-Под. державний педагогічний університет, 2000. - С. 255-261; 5. Там само. – С. 255; 6. Белінський П. Названа праця.; 7. “Р.М.” Пошта // ЕУ-ІІ. Перевид. в Україні. - Львів, 1996. - Т. 6. - С. 2291; 8. Белінський П. Названа праця.; 9. “Р.М.” Пошта... - С. 2291; 10. Полное Собрание Законов Российской империи. - СПб., 1830. - Т.ХХІІІ. - № 17382; 11. Філінюк А.Г. Названа праця. - С. 256; 12. Там само. – С. 257; 13. Предписание Подольского военного губернатора Подольскому вице-губернатору Сафоновичу от 13.06.1803 г. об окончании подготовки вновь учрежденной дороги от Радзивилова к Одессе // ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 152; 14. Філінюк А.Г. Названа праця. - С. 257; 15. Там само. – С. 258; 16. Там само. – С. 259; 17. Там само. – С. 260; 18. Предписание Подольского военного губернатора Подольскому гражданскому губернатору от 26.06.1803 г. с приложением бумаг от министра внутренних дел, доставленных касательно учреждения кратчайшей дороги из Одессы в Радзивилово с предписанием о скорейшем учреждении означенной новой дороги и доставки на станции по 10 лошадей со всею упряжью и почтарями // ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 19. - Арк. 113, 115; 19. Філінюк А.Г. Названа праця. - С. 259; 20. Предписание Подольского военного губернатора Розенберга Подольскому гражданскому губернатору Чевкину

от 24.10.1803 г. с предложением его императорского величества, в коем предписано версты делать там, где оных нет // ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 19. - Арк. 321; 21. Предписание Подольского военного губернатора Розенберга Подольскому гражданскому губернатору Чевкину от 24.05.1802 г. о принятии мер к приведению в исправность некоторых почтовых станций // ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 15. - Арк. 237; 22. Предписание Подольского военного губернатора Розенберга Подольскому гражданскому губернатору Чевкину от 02.10.1803 г. чтобы сделать распоряжение в облегчении хмельникским жителям // ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 19. - Арк. 271; 23. Філінюк А.Г. Названа праця. - С. 259; 24. Сельская почта // Брокгауз А. и Ефрон Н. Энциклопедический словарь. CD-RV 1. – 2002; 25. Франц Д. Земская почта.; 26. Сельская почта.; 27. “Р.М.” Пошта. - С. 2291; 28. Белінський П. Названа праця...; 29. “Р.М.” Пошта. - С. 2292; 30. Франц Д. Земская почта.; 31. Об учреждении в г. Каменце городской почты. Переписка между Управлением почтовой частью в Подольской губернии и КГД. // ДАХО - Ф. 132. - Оп.1. - Спр. 3780; 32. Справи про ремонт поштових і польових шляхів // Волосні правління. ДАХО. - 72 фонди (1854-1920 рр.); 33. Франц Д. Земская почта.; 34. Полное Собрание Законов Российской империи.; 35. “Р.М.” Пошта. - С. 2292; 36. Белінський П. Названа праця...; 37. “Р.М.” Пошта. - С. 2291-2292; 38. Белінський П. Названа праця; 39. “Р.М.” Пошта. - С. 2292.

Т.В. Публіка

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НА ПОДІЛЛІ В 20-30-І РОКИ ХХ СТ.

Процеси, які протікали в культурному житті Поділля у першій третині ХХ ст., і досі є малодослідженими. Найбільше збереглося інформації, пов'язаної з ім'ям видатного музичного діяча Миколи Леонтовича, який, безперечно, справді здійснив великий вплив на розвиток музичної і хорової культури Вінниччини на початку ХХ ст. Після закінчення в 1899 р. Кам'янець-Подільської духовної семінарії Леонтович відмовився від духовної кар'єри і працював учителем співів у різних навчальних закладах Поділля. У Вінниці він викладав співи у середніх навчальних закладах з 1902 по 1904 рік. Тут він виявив себе як невтомний організатор музичної освіти і популяризатор кращих зразків української класичної і народної музики серед широких кіл населення. Хор з учнів композитора користувався великим авторитетом не лише у місті, а й у всіх навколишніх повітах.

М.Д. Леонтович протягом усього свого творчого життя збирав, записував і обробляв народні пісні. Вийшовши з гуці народу, М. Д. Леонтович добре розумів його психологію, красу й силу його почуттів і все це чудово передавав у своїх творах. Його “Збірники пісень з Поділля”, як писав геніальний український композитор М.В. Лисенко, відзначаються високою художністю і глибоким народним змістом. Саме під час перебування М. Леонтовича у Вінниці 1903 р. у Києві виходять з друку його друга збірка пісень Поділля.

Деякий час у Вінниці жив і працював класик української музики Яків Степовий; певний період творчого життя Кирила Стеценка пов'язаний з містечком Тиврів. Фактично, цими іменами досить часто обмежуються уявлення про культурне життя Поділля першої третини ХХ ст. В науковій історичній і музикознавчій літературі, на жаль, бракує інформації про розвиток культури на теренах краю у вищезазначений період. В якості джерел цієї інформації на сьогодні можуть слугувати газети: „Слово Подолі”¹; “Вісті”²; “Рабочая крестьянская газета”³; „Червоний край”⁴; “Червоний шлях”⁵; “Більшовицька правда”⁶; стаття Н. Кушки “Увертюра”⁷; книги “Поділля в роки громадянської війни”⁸; “Вінниця. Історичний нарис.”⁹; робота В. Святелик “Сімдесятиріччю утворення Тульчинської народної самодіяльної капели присвячується”¹⁰ та деякі архівні матеріали¹¹, які епізодично висвітлюють сторінки культурного життя краю.

Тому метою нашої статті є, спираючись на вище зазначену інформацію з періодичних вінницьких видань та архівних матеріалів, проаналізувати основні процеси культурного будівництва нашої області у 20-30-і роки ХХ ст.

Цікаве повідомлення з культурного життя на Вінниччині є у газеті “Слово Подолі” за 26 липня 1918 року¹². Газета розповідає, що вчителі народних училищ Вінницького, Літинського і Летичівського повітів дали два концерти української пісні: 21 липня в Народному залі і 23 липня в Білому залі. В хорі налічувалось 60 чоловік. Диригував хором киянин Б. Левицький. Учительський хор виконував українські пісні, популяризуючи імена М. Лисенка, К. Стеценка, М. Леонтовича, О. Кошиця. Відзначена висока майстерність учительського колективу.

За роки громадянської війни і без того слабо розвинута промисловість Вінниці зовсім занепала. Значна частина підприємств була зруйнована, а деякі через нестачу сировини не працювали. Великих втрат зазнало міське господарство. Вінницька партійна організація мобілізувала зусилля трудящих міста на відбудову промисловості та одночасно вжила заходів до поліпшення становища робітників. В умовах неймовірних труднощів, нестачі матеріалів, палива і сировини робітники Вінниці почали відбудовувати свої підприємства. Труднощі зумовлювалися не лише

загальним становищем в країні, а й певними місцевими особливостями. Варто згадати, що територія Подільської губернії до кінця 1920 р. була ареною запеклих боїв з внутрішніми і зовнішніми ворогами. Господарство губернії було вкрай зруйноване. В містах і селах губернії гостро відчувалась нестача предметів першої потреби.

Необхідність зосереджувати і систематизувати культурне життя регіону виникла відразу після громадянської війни. Революційні події 1917 року стали значним соціально-економічним переворотом в історії українського народу, результати якого ще і на сьогодні не можна визначити однозначно. Одночасно ці події зробили переворот і в свідомості робітників та широких мас селянства. До революції більшість трудящих Поділля була неписьменною – в середніх навчальних закладах навчалось 1405 дітей дворян і 293 дітей сільських багатіїв. Першим поштовхом до культурного будівництва став декрет уряду Радянської України в травні 1921 року про ліквідацію неписьменності. Була створена Всеукраїнська комісія по боротьбі з неписьменністю. До активної участі у цій важливій справі було залучено багато вчителів, студентів, культурно-освітніх працівників.

Центральне бюро профспілок м. Вінниці постановило зобов'язати всіх неписьменних і малописьменних членів професійних спілок відвідувати школи грамоти, що їх відкривали при заводах і фабриках, а також в різних районах міста¹³. Велику роль в культурно-освітній та агітаційно-пропагандистській роботі відігравали в той час робітничі клуби. В культурному житті Вінниці важливе значення мало відкриття 11 квітня 1920 року великого робітничого клубу, навколо якого в значній мірі розгорталось культурне життя міста¹⁴.

Зокрема у Вінниці були організовані спеціальні курси-семінари для підготовки ліквідаторів неписьменності. В 1923 році на Поділлі налічувалось 556 ліквідпунктів, в яких навчалось 36823 неписьменних¹⁵. В 1925 році було вже 1576 таких пунктів, вони охоплювали 43414 чоловік неписьменних¹⁶.

Вже з перших років Радянської влади в піднесенні культурного рівня населення Поділля важливу роль відігравали кіно та робітничі клуби. В березні 1921 року у Вінниці було відкрито Центральний показовий робітничий клуб. При ньому працювали театральна, літературна, хорова студії та студія живопису. В 1924 р. у місті нараховувався 21 клуб¹⁷.

Документи тих років свідчать про високий ентузіазм, бажання жителів області будувати нову, справді народну культуру. На початку ХХ століття культура була прерогативою окремих прошарків суспільства. В 20-х роках ХХ століття найяскравішою була тенденція розвитку українського музично-громадського життя. Ця тенденція призвела до розуміння необхідності створення державних засад для функціонування української концертної практики з пропагандою музичних творів українських композиторів минулого і сучасності, народної творчості створення ряду навчальних закладів, клубів, театрів. В 1921 році у Вінниці відбувся перший губернський з'їзд працівників мистецтва Поділля. В резолюції з'їзду ставилася вимога: “Працівники мистецтва повинні вийти із стану замкнутості в своєму вузькому середовищі і перенести всю свою роботу на заводи, робітничі клуби, просвіти, розбуджуючи творчі сили народу і всіляко виявляючи їх не шляхом прищеплення традиційних форм та методів старого мистецтва, а шляхом розвитку самодіяльності, що повинна служити матеріалом для шукання нових форм в мистецтві”¹⁸.

Визначною подією у культурному житті того часу було створення у Вінниці широко відомого драматичного театру імені І. Франка. Цей театральний колектив сформувався після об'єднання 28 січня 1920 р. двох груп: “Нового Львівського театру”, яким керував Амвросій Бучма, та Київського “Молодого театру”, керованого Гнатом Юрою. Провідними діячами і акторами театру на той час були: А. Бучма, М. Крушельницький, Г. Юра, О. Ватуля.

Чим вище підносився культурний рівень трудящих мас, тим міцніше входив у їх життя новий, радянський театр. Драматичний театр ім. Івана Франка вже з перших своїх кроків став на шлях реалістичного мистецтва. Він продовжував славні традиції українського народного театру, створеного М. Кропивницьким, П. Саксаганським, М. Заньковецькою. Першою виставою, яку успішно здійснив молодий мистецький колектив, була драма Івана Франка “Украдене щастя”. Театр ім. Івана Франка одразу ж завоював любов трудящих. Його виступи радо зустрічали в містах і селах Поділля та інших місцевостей України. 28 січня 1923 року театр відзначив у Вінниці треті роковини своєї діяльності, а навесні цього ж року виїхав гастрювати на Донбас. Виступи його перед шахтарями пройшли з величезним успіхом. Після цієї гастрольної поїздки талановитий колектив театру був запрошений для постійної роботи в столицю України (тоді – м. Харків).

В 1920 р. у Вінниці працював ще один театр, відомий під назвою “1-го трудового кооперативу українських акторів”. До складу його акторів входила пізніше відома оперна співачка Марія

Литвиненко-Вольгемут. У місті у цей час організовується симфонічний оркестр. Було створено спеціальну комісію, яка займалася питаннями охорони та збереження творів мистецтва та історичних пам'яток¹⁹.

В цей час у Вінниці працювало ще два театральних колективи: український і російський місцеві театри. Артисти цих театрів виступали перед трудящими міст і сіл губернії. Зібрані від вистав кошти часто передавались у фонд допомоги голодуючому населенню Самарської та інших губерній Росії. Вінницький український театр ставив драматичні твори Т. Шевченка, І Карпенка-Карого, М. Старицького та інших класиків української літератури. В 1922 році на сцені театру з успіхом пройшла опера Миколи Аркаса “Катерина”. В спектаклі взяла участь вже тоді популярна артистка Марія Литвиненко-Вольгемут. 1925 року в місті відкрився напівпрофесійний театр “Червоний галстук”. Його засновником був відомий пізніше радянський кінорежисер І. А. Савченко²⁰.

Значною подією в культурному житті міста було відкриття в 1910 р. спеціально збудованого і добре обладнаного міського театру. Віднині вінничани мали змогу дивитись вистави не лише у виконанні самодіяльних, а й професійних акторів, що входили до трупі місцевого театру. До Вінниці почали приїздити театральні колективи з великих міст країни.

В цей же час з'являються стаціонарні кінотеатри – “ілюзіони”. Перший такий “ілюзіон” було споруджено в 1911 р., але того ж року він згорів від вибуху бочок з пальним. У 1913 р. новий “ілюзіон” було відкрито на Миколаївському проспекті (тепер - вул. Соборна). Кінотеатри ці належали, звичайно, приватним особам. В них демонструвалися в більшості закордонні, а також перші вітчизняні фільми. Демонстрування їх супроводилося грою на скрипці²¹.

Для поширення серед широких кіл трудящих музичних знань у Вінниці в 1920 році відкривається музичний технікум, перший випуск якого відбувався 1925 року. В 1921 році було створено Народну консерваторію. В квітні 1922 р. починає свою діяльність відділення музичного товариства і капела імені Миколи Леонтовича. Капела складалася з 40 чоловік. Своїми численними концертами вона пропагувала українську та російську класичну музику, а також знайомила трудящих Поділля з музикою прогресивних західноєвропейських композиторів. За три роки капела дала 85 концертів, які з великим успіхом пройшли в багатьох містах і селах губернії. Газета “Червоний край” 1924 р. 15 листопада так висвітлює діяльність капели: “Після довгої підготовки капела імені Миколи Леонтовича дає великий концерт з трьох відділів, під назвою “Вечір оригінальної художньої пісні”. Програма концерту складається з творів Стеценка (окремий відділ), Леонтовича (“Літні тони”, “Льодолом”, “Моя пісня”), Топольницького, Гуно й Лисенка (хори з опери “Тарас Бульба”). Концерт відбудеться в понеділок 17 листопада, в театрі ім. Леніна.”²²

З 1922 по 1928 рік Музичне Товариство М. Леонтовича взяло на себе місію налагодження концертно-театрального життя. Товариство мало філії майже в усіх обласних містах України: Чернігові, Полтаві, Одесі, Вінниці та інших. Капелу імені М. Леонтовича створену при товаристві, очолював відомий тоді диригент С.Ю. Папа-Афонасопуло. Журнал “Червоний шлях” в розділі “Хроніка” відзначає цікаву і змістовну концертну роботу цього колективу. Вражає великий і різноманітний репертуар капели: майже 120 творів, до яких входять хори Леонтовича, Лисенка, Стеценка, Степового, західноєвропейських композиторів минулих епох, народні українські пісні²³. Капела працювала дуже інтенсивно. Відбулось 74 концерти по містам Вінницької губернії – в Жмеринці, Літині, Немирові тощо. У Вінниці колектив співав в усіх клубах, театрі ім. Леніна, Народному домі, Білій залі, на відкритих майданчиках Старого Міста. Всього було охоплено близько 40 тис. слухачів.

Паралельно в цей час працює Тульчинська хорова капела. В двохтижневому звіті Тульчинського відділу народівити з 18 вересня по 2 жовтня завідуючий народівитою М. Доброгаєв повідомляв про роботу позашкільного відділу, куди входила секція мистецтв, керована М.Д. Леонтовичем, таке: в Тульчині відкритий народний клуб-читальня, приступили до організації державного (так у документі) хору і трупі. Отже, за офіційними документами того часу капела або ж “державний хор” з'явилась в Тульчині в вересні 1920 року. Що було до того часу – нам поки що невідомо.

“Найбільш змістовні та професійні спогади про перші кроки хору залишив той же Микола Дмитрович Покровський, улюблений учень Леонтовича. Він згадує про “чудову ансамблевисть”, “стройність і ніжну прозорість голосоведення”, цього хору, наводить імена перших кращих хористів – Феофана Христофовича, Бориса Перетятка, М. Тогана, якого дуже любив і цінував композитор, тенора Анатолія Брадучана, сестер сопрано Катерину і Тетяну Соковичів, І. Подоляна, котрий потім закінчив Київський муздрамінститут.”²⁴

Своє друге народження Тульчинська капела святкувала в 1926 році, коли її очолив самодіяльний композитор Родіон Андрійович Скалецький. Ось що писав з цього приводу місцевий журналіст Гр. Зельд (Зельдович) в газеті “Червоний край” від 24 червня 1927 року: “Уже вісім місяцям як заходами Окружної Філії Музтовариства ім. Леонтовича утворено капелу. До капели входить 45 осіб. Поруч з капелою працює струнова оркестра в 15 осіб.”²⁵

Першу подорож капела здійснила в сусідню Вапнярку, де відбувся концерт для залізничників, потім пішли поїздки до Брацлава, Гайсина. Родіон Скалецький зумів підібрати до складу капели і досвідчених співаків, які добре пам’ятали Леонтовича, і чимало здібної молоді. В репертуарі капели поруч з класикою, народними піснями виконувались і пісні Скалецького, зокрема “Ой злітайте, соколоники” та “Веснянки”.²⁶

Також в ці роки працює капела відомого українського композитора і хорового диригента Г.М. Давидовського (1866-1952). Виступи цього колективу, основу репертуару якого склали твори самого Давидовського, користувалися величезним успіхом у трудящих. Особливо популярними були його мелодійні і гарно скомпоновані арія “Така її доля”, романс “Защечече соловейко”, велика хорова поема “Україна” та оригінальна фантазія на українські теми “Бандура”. За час перебування у Вінниці композитор Давидовський створив ряд чудових творів, серед них свою другу оперу “Перемога пісні”.

В цей час працюють хор під керівництвом Кедріна, самодіяльні хорові колективи учбових закладів і клубів, велика кількість оркестрів. Еталоном майстерності був симфонічний оркестр (Б. Поляков) міського театру ім. Леніна. Оркестр виконував “Незакінчену симфонію” Шуберта, увертюру “Леонора” Бетховена, симфонію №7 Бетховена, “Струнну серенаду” Чайковського. Популярністю користувався також духовий оркестр при Губполітосвіті. Високий рівень професіоналізму тримався завдяки закладам музичної освіти. У театрах ставились опери та оперети і проводились музичні вечори.

Одним з осередків культури у Вінниці став обласний театр опери та балету ім. Леніна. Історія його починається з 1928 р., коли було створено третю пересувну оперу. Пізніше цей колектив ввійшов до складу Вінницького театрального тресту і з вересня 1932 р. залишився для постійної роботи у Вінниці. В репертуарі Вінницького театру опери та балету ім. Леніна в ці роки були “Борис Годунов” М. Мусорського, “Пікова дама”, “Євгеній Онегін” П. Чайковського, “Травіата”, “Аїда” Дж. Верді, “Севільський цирульник” Дж. Россіні, “Червона квітка” Р. Глієра та інші твори. Згодом тут успішно пройшли вистави опер, “Тихий Дон” І. Дзержинського, “Дубровський” Є. Направника, “Демон” А. Рубінштейна, “Фауст” Ш. Гуно, “Русалка” О. Даргомижського. На багатьох з них побували не лише колективи ряду підприємств міста, а й мешканці сіл.

Поряд з професійним мистецтвом, у Вінниці успішно розвивається художня самодіяльність. Щороку в місті відбувалися олімпіади самодіяльного мистецтва та народної творчості, в яких брали участь сотні талановитих виконавців з числа школярів, студентів, робітників, колгоспників, службовців. Над багатьма колективами художньої самодіяльності шефствувала капела ім. Леонтовича.

В 1928 році товариство імені М. Леонтовича, виконавши свою функцію налагодження Музиного театрального життя в Україні, було реформоване у ВУТОРМ (Всеукраїнське Товариство Револуційних Музикантів). Але суперечки щодо уявлень, якою має бути музика “новонародженої” держави, призвели до перебільшень і перекручень, що спричинило відхід від ВУТОРМу багатьох музикантів. Почали створюватись різні незалежні художні об’єднання: “Асоціація сучасної музики”, “Пролетмуз”, “Пролеткульт”. Всі ці організації дивились по-різному на мистецтво та культуру: “Одні перебільшували значення народної творчості, відкидаючи професіоналізм, другі, навпаки, не звертались до фольклору, обмежуючись конструктивізмом. Треті прагнули створити якусь “пролетарську” музику, а насправді принижували все, створене раніше, називаючи його “буржуазним”.²⁷ Тому рядом постанов уряд СРСР створив Державну естраду, покликану будувати свої концерти за принципом різнобарвності і змістовності програм та їх виховного значення для слухачів. А місцем основної діяльності держестради мали стати філармонії. Після Харкова така філармонія була створена у Києві (1934 р.). Потім почався рух за їх організацію в усіх обласних центрах. У Вінниці з перших чисел січня по 22 травня 1937 року тривав процес злиття обласної хорової капели імені Леонтовича, держестради та симфонічного оркестру при радіокомітеті. Газета “Більшовицька правда” 1937 р. періодично вміщує статті про цікаві починання – організацію Пушкінських музичних вечорів силами філармонії, коли співаки М. Вонсович, А. Шашкова, Т. Круглова, Ф. Тодос і піаністка В. Сергеева виконали концертний монтаж опери “Євгеній Онегін” П. І. Чайковського²⁸. 22 вересня 1937 року відзначено відкриття при філармонії університету

музичної культури, який мав 500 слухачів з планом на 17 лекцій-концертів. Колектив філармонії активно гастролює по області і Україні.²⁹

Все вище проаналізоване дозволяє стверджувати, що культура, освіта та мистецтво двадцятих-тридцятих років ХХ сторіччя розвивались досить бурхливо і довго служили джерелом творчої енергії, що згодом дала нашій країні багатьох переможців і лауреатів світових конкурсів і фестивалів, допомогли народитись новим театрам, навчальним закладам і професійним мистецьким колективам.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Слово Подолії. – 1918. – 26 липня; 2. Вісті. – 1920. – №52. – 15 квітня; 1921. – 28 серпня; 3. Рабочая крестьянская газета. – 1923. – 9 червня; 4. Червоний край. – 1925. – 6 лютого; 1924. – 15 листопада; 1927. – 24 червня; 5. Червоний шлях. – 1923. – №8; 6. Більшовицька правда. – 1937. – 21 січня; 1937. – 22 вересня; 7. Н. Кушка Увертюра // Вінниччина. – 1997. – 24 квітня; 8. Поділля в роки громадянської війни: Документи і матеріали – Вінниця, 1959. – 485 с.; 9. Вінниця: Історичний нарис. / ред. В. Птущенко. – Вінниця, 1964. – 353 с.; 10. В. Святелик Сімдесятиріччю утворення Тульчинської народної самодіяльної капели присвячується. – Тульчин, 1990. – 26 с.; 11. ДАВО. – Ф. Р. – 254. – Оп. 1. – Спр. 651. – Арк. 3; 12. Слово Подолії. – 1928. – 26 липня; 13. Поділля в роки громадянської війни. – Вінниця, 1959. – С. 335; 14. Вісті. – 1920. – №52. – 15 квітня; 15. Рабочая крестьянская газета. – 1923. – 9 червня; 16. Червоний край. – 1925. – 6 лютого; 17. ДАВО. – Ф. Р. – 254. – Оп. 1. – Спр. 651. – Арк. 3; 18. Вісті. – 1921. – 28 серпня; 19. Поділля в роки громадянської війни. – Вінниця, 1959. – С. 311; 20. Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 1964. – С. 204; 21. Там само. – С. 105-106; 22. Червоний край. – 1924. – 15 листопада; 23. Червоний шлях. – 1923. – №8; 24. В. Святелик Сімдесятиріччю утворення Тульчинської народної самодіяльної капели присвячується. – Тульчин, 1990. – С. 14; 25. Червоний край. – 1927. – 24 червня; 26. В. Святелик Сімдесятиріччю утворення Тульчинської народної самодіяльної капели присвячується. – Тульчин, 1990. – С. 16; 27. Н. Кушка Увертюра // Вінниччина. – 1997. – 24 квітня; 28. Більшовицька правда. – 1937. – 21 січня; 29. Більшовицька правда. – 1937. – 22 вересня.

Т.Р. Соломонова

СТАНОВЛЕННЯ ВІННИЦЬКОЇ ФІЛІЇ ВСЕНАРОДНОЇ БІБЛІОТЕКИ ПРИ УАН (ВУАН)

На тлі активізації історико-бібліотечних досліджень в Україні книгозбірні Поділля досі залишаються поза належною увагою сучасних вітчизняних вчених. Серед вже розглянутих бібліотек знаходиться Вінницька філія Всенародної бібліотеки ВУАН (1920-1930). Перші спроби студіювання її історії були зроблені наприкінці 90-х років ХХ ст. під час підготовки до святкування 80-річчя Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – НБУВ), коли з'явилися публікації Л.А. Дубровіної, О.С. Онищенко¹ та Н.М. Зубкової², а також Б.В. Грановського, М.С. Шлеймович і Т.Р. Соломонової³, основані переважно на матеріалах архіву НБУВ. Дослідження долі родових бібліотек польської шляхти Поділля після націоналізації 1919-1920 років допомогло розкрити джерела формування первинного фонду Філії⁴. У даній статті вже на основі виявлених матеріалів із залученням матеріалів Державного архіву Вінницької області спробуємо охарактеризувати становлення ВФ як першої наукової бібліотеки в регіоні.

На основі націоналізованих впродовж 1919-1920 років бібліотек Поділля, що опинилися у приміщенні Вінницького обласного архіву, за пропозицією його керівника Ю.С. Александровича і за активної підтримки представника УАН В.А. Камінського Тимчасовим комітетом для створення Всенародної бібліотеки України (Київ) 26 серпня 1920 року було прийнято рішення клопотати перед місцевою владою про утворення її Вінницької філії (далі – ВФ)⁵. За наказом №806 Подільського губернського військово-революційного комітету від 23 вересня обласний архів передавав бібліотеці книжки, газети, відозви, оголошення та іншу друковану продукцію, рукописи, справи, документи, портрети, малюнки, старожитності, а також весь другий поверх помешкання “Мури” (12 кімнат) з меблями⁶.

В умовах спішної евакуації та загальної паніки в зв'язку з наступом польських військ В.Камінський згуртував місцеві громадські організації та діячів культури, щоб 27 вересня створити Тимчасовий комітет для прийому архіву й улаштування ВФ⁷.

На першому організаційному зібранні 30 вересня 1920 року існування такого комітету було визнано правомірним. В основу його діяльності було покладено інструкцію Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української держави в м.Києві та статут цієї бібліотеки⁸. Київська адміністрація залишила за собою право керувати загальними справами, а згодом надала ВФ

“повну можливість й свободу виявлення ініціативи Комітету відповідно потребам і умовам місцевого життя”⁹.

До складу першого Тимчасового комітету входили: від УАН – В.А. Камінський, від товариства “Просвіта” – П.Ю. П’ясецький та О.Г. Кицай, від Спілки працівників народної освіти – В.В. Пфейфер і А.В. Файнівський, від Вінспоживсоюзу – Й.К. Скотинський, від Гоголівської бібліотеки – Б.Д. Веремкович, від Подільського товариства охорони старовини та мистецтва – О.К. Бабенко, від Вінницького обласного архіву – Ю.С. Александрович. Очолити ВФ мав Борис Дементійович Веремкович, завідувач Гоголівської міської бібліотеки, але губревком його не затвердив на вимогу губнаросвіти, що не хотіла залишатися без такого працівника. Тимчасово виконуючим обов’язки директора книгозбірні було призначено В.Є. Лое¹⁰, згодом, з 15 лютого 1921 року – В.В. Пфейфера¹¹, а у березні 1922 року ним був вже В.Д. Отамановський¹².

Метою комітету було “закласти та влаштувати велику книгозбірню місцевого значення по всіх паростях людського знання, де було б згуртовано все книжкове багатство, яке є на Поділлі”¹³, а для цього потрібно розробити статут бібліотеки, скласти кошторис і штати, описати та каталогізувати наявний бібліотечний фонд, продовжити його комплектування, створити умови для праці бібліотекарів і читачів.

Комітет під головуванням спочатку В.Камінського, а згодом П.П’ясецького вирішив основні організаційні питання про передачу літератури, структуру Філії, кадрові питання, збирання фондів. Вже в перші дні з’ясувалося, що 40 тис. томів не заінвентаризовані. Приймати їх довелося без укладання реєстрів, з наступною повною бібліотечною обробкою¹⁴. Тут знаходилися рештки родових бібліотек польської шляхти, зокрема Грохольських, Руссановських, Бнінських. У дещо кращому стані були згодом отримані 5 тис. книг – від Вінницького товариства “Просвіта” (що стали основою відділу україніки), 4 тис. – від сільськогосподарської бібліотеки губземвідділу (мабуть, колишня бібліотека Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості). Від губнаросвіти було отримано 15 тис. книг з колишніх приватних бібліотек переважно іноземними мовами наукового змісту, 4 тис. – з мистецтва, 1 тис. – богослов’я тощо¹⁵. Гоголівська міська бібліотека передала 185 книг, більшість з яких складала окремі томи „Свода законів Росийской империи”¹⁶.

За штатним розкладом (нормативи ВБ при УАН) адміністративно-бібліотечного персоналу мало бути до 40 осіб¹⁷, проте впродовж всього періоду існування книгозбірні працювало 8-10 осіб. 1921 року фаховий досвід мали В.Є. Лое (7 років), В.В. Пфейфер (5), В.Д. Отамановський (3), В.В. Топачевська (1), решта опановувала професію на ходу¹⁸.

6 вересня 1921 року було затверджено перший статут ВФ¹⁹, згідно з яким передбачалося створити в її складі сім основних відділів: загальний, україніка з підрозділом подоліки, газетно-журнальний, рукописи і стародруки, сходознавство з підрозділом юдаїки, читальня та “каталоги”²⁰. Книгозбірня адміністративно і науково підпорядковувалася ВБУ при ВУАН (з червня 1921 р. ВБ при УАН перейменовано у ВБУ при ВУАН). Передбачалась і фінансова залежність, але через неспроможність ВУАН своєчасно і повною мірою фінансувати її виникали численні організаційні та економічні проблеми. Бібліотека вимушена була на перших порах звертатися до різних місцевих організацій (“Просвіти”, губнаросвіти) за позиками, а пізніше повертати позичене²¹, тобто працювати в борг. Але “завдяки високоавторитетним листам А.Ю. Кримського до найвідповідальніших вищих губустанов Поділля Філія одержувала матеріальну допомогу й порятунок тоді навіть, коли її становище було, здавалося, безнадійним”²². Разом з тим ставлення до неї місцевої влади характеризують, наприклад, такі дані: на засіданні Подгубревкому 26 серпня 1921 року ВФ було надано позику у 3 млн. 244 тис. 627 крб., а на засіданні 15 грудня цього ж року губздороввідділу для друку книги Є.Фішензона “Плевро-туберкульоз і його лікування” – 13 млн. крб. (навіть з врахуванням інфляції – велика різниця!)²³.

Попри катастрофічну нестачу коштів, палива, освітлення, меблів, брак досвіду працівників бібліотеки, безладдя з бібліотечним фондом вже через декілька місяців – 7 березня 1921 року – вдалося відкрити читальню, де для користування стали доступними книги з україніки, російської історії та медицини, а згодом історії революції та мистецтва.

На початку цього ж року, задля збереження у цілісності бібліотечного фонду, ВФ отримала охоронні листи від ВУАН за підписом її неодмінного секретаря академіка А.Ю. Кримського і від наркомату освіти за підписом наркома Г.Ф. Гринька. Згідно з ними Філія як бібліотека академічного типу мала право збирати та використовувати літературу будь-якого змісту. Цей захист став у нагоді, коли губернське ДПУ спробувало цензурувати бібліотечний фонд, зокрема, вилучило такі, на його погляд, антирадянські книжки: “Курс історії України” Д.Дорошенка, “Коротка історія України”

І.Крип'якевича, "Курс географії України" А.Хоменка²⁴. Певного клопоту завдавала діяльність Ревіндикаційної комісії (Москва) щодо вилучення культурних цінностей, що колись належали полякам, і які слід було, за наявності необхідних документів, повернути колишнім власникам²⁵.

Крім книг, бібліотека намагалася збирати інші види письмових джерел. Зокрема, у цей період у Замотина-Ширя було придбано 17 грамот XVII-XVIII ст. за підписами І.Мазепи, Д.Апостола, І.Скоропадського, М.Миклашевського, Петра I²⁶.

ВФ виконувала й доручення ВБУ. Зокрема, у Вінниці було придбано і передано до Києва архів українського громадського і державного діяча, письменника Д.Марковича²⁷, перевезено бібліотеку М.Щербатової з Немирова до Вінниці, а згодом частково до Києва.

Комітет ВБУ при ВУАН надавав колективу посильну методичну і наукову допомогу. В березні 1921 року до Вінниці був відряджений голова ради бібліотекарів ВБУ Ю.О. Меженко-Іванов для "інформування та інструктування". За його участю у ВФ було запроваджено міжнародну децимальну систему класифікації, прочитано цикл лекцій (12 годин) з питань бібліотекознавства і бібліографії, а також розроблені засади взаємовигідного книгообміну²⁸.

Вже у середині 1921 року ВФ склала списки тієї літератури, якої їй не вистачало, особливо з української²⁹.

У серпні 1921 року до ВБУ для бібліографічного опису було передано 31 стародрук, з яких 2 – XVI ст., 11 – XVII ст., решта – XVIII ст. Книги друковані у Кракові, Львові, Любліні, Антверпені, Амстердамі, Франкфурті польською, французькою, англійською, німецькою мовами та латиною³⁰. Згодом їх було запропоновано для книгообміну.

У березні 1922 року до Києва відправили 589 видань, що були відібрані для III (соціально-економічного) відділу ВУАН професором С.М. Іваницьким-Василенком. Серед них переважали видання XVIII – початку XIX ст.³¹. Натомість Філія отримала у квітні 447 і в травні – 1 251 книг. Це були повні комплекти „Киевской старины”, „Университетских известий” (Київ), „Трудов Киевской духовной академии”, „Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца”, „Архива Юго-Западной России”, „Журнала Министерства народного просвещения”, „Літературно-наукового вісника”, „Записок НТШ”, „Записок Українського наукового товариства в Києві”, численні монографії з історії та культури України, підручники для вищої школи³².

Після ознайомлення у серпні 1922 року з фондами бібліотеки академік В.Перетц рекомендував забрати до ВБУ 13 кириличних стародруків релігійного змісту та 18 рукописів, серед яких були господарчі документи з маєтків Поділля, приватне листування польських шляхтичів, архів М.Щербатової, цехові книжки ремісників м.Летичева, художні твори польських авторів³³.

У липні 1923 року ВФ з перевіркою відвідав С.П. Пастернак, тодішній директор ВБУ, який дійшов такого висновку: „Взагалі праця Філії бібліотеки, приймаючи на увагу тяжкі фінансові обставини, як з боку технічно-бібліотечного, так й з боку адміністративного цілком задовольняюча”³⁴. Він відзначив деякі недоліки, зокрема недостатню увагу до статистики бібліотечної роботи, певні відмінності від вимог ВБУ в опрацюванні фонду.

ВФ неодноразово намагалася отримати державне фінансування, але марно. Знову вимушена була звертатися по допомогу до місцевої влади. Нарешті, 13 липня 1923 року підписано угоду між губнаросвітою та ВФ про її підпорядкування губнаросвіті, яка брала на себе обов'язок фінансового забезпечення, а завідувач губнаросвіти мав входити до складу Тимчасового комітету³⁵, що згодом негативно вплинуло на долю цієї установи. Філія залишалася під науково-адміністративним керуванням ВБУ, якій належав і бібліотечний фонд.

Основною статтею фінансових витрат була зарплатня працівників: з 50 327 крб. бюджету 1923 року – 44 513 крб.³⁶, тобто ~85% (як це нагадує становище бібліотек недавніх 90-х років XX ст.!) Тому про повноцінне своєчасне комплектування фондів шляхом купівлі не могло бути й мови. Певною допомогою стали здача в оренду двоповерхового кам'яного будинку, переданого місцевою владою, а також розпродаж дозволеного радянською цензурою краму націоналізованих книгарень. Отримані гроші спрямовувалися на придбання меблів, бібліотечної техніки та сучасної літератури³⁷. Але навіть при такій скруті ВФ, на відміну від міських бібліотек (!), зберігала безкоштовне користування книгами для читачів.

Бібліотеці було передано книгозбірні колишнього Вінницького реального училища, Вінницької учительської семінарії, завдяки чому з'явилася можливість обмінювати дублетні примірники на необхідну літературу, наприклад, в Одесі на „Университетские записки Новороссийского университета”³⁸. Суспільно-політичні друки книгозбірня отримувала за домовленістю від Київгубвидаву і Подгубвидаву. За звітній 1922/1923 рік було придбано 6 047 книг³⁹.

На той час читачам з 100 тис. книжок фонду було доступно до 50 тис., з яких каталоги відображали тільки понад 10 тис.⁴⁰, тобто основне навантаження у доборі літератури лягало на бібліотекарів. До 60% книжок були іноземними, не вистачало видань революційного часу, творів красном письменства, книг з історії письменства, історії соціальних знань, історії революції, технічної літератури, а сучасні друки практично не надходили через брак коштів⁴¹. Можливо, тому за перший квартал цього року в бібліотеці було тільки 225 відвідувачів, які отримали 388 книг⁴².

Але вже наступного року прийшли відчутні зміни.

24 червня 1924 року Рада ВБУ при ВУАН визнала, що Тимчасовий комітет з утворення ВФ виконав в цілому свої завдання. Було затверджено новий статут ВФ, створено її наукову раду, до якої увійшли голова С.Д. Слемзін (зав.губнаросвітою), заступник проф. А.І. Ярошевич, секретар В.Д. Отамановський, члени проф. М.В. Безбородько, М.П. Сербін, Є.В. Троцюк⁴³. Нарешті було призначено постійного директора, яким став В.Д. Отамановський.

Згідно із статутом ВФ мала: а) “зібрати якнайповнішу літературу по всіх науках і галузях знання всіх народів і всіх віків, всіма мовами друковану і писану; літературу українською мовою та з галузі українознавства; всю літературу, видану на території Подільського регіону, а також літературу, присвячену вивченню Поділля, де б і якою мовою не було її видано; б) утворити найзручніші для населення форми користування книжковими багатствами Філії; в) збирати, реєструвати і опрацьовувати весь бібліографічний матеріал свого району”⁴⁴.

Впродовж звітного 1923-1924 року було підготовлено до каталогізації літературу з правознавства, історії Росії та Польщі, польського красном письменства, виокремлено відділ літератури з марксизму. Бібліотечний фонд поповнився літературою з марксизму (1 000 кн.), подоліки (300), прикладних знань (300), сучасною белетристикою (200)⁴⁵. ВФ отримувала майже 30 назв періодичних видань, переважно наукового змісту. Статистика опрацьованої літератури виглядала таким чином: відділ українки – 8 609 прим. (зокрема, подоліки – 1 075), загальний з підвідділом сільськогосподарської літератури – 9 204, марксизму з підвідділом ленінізму – 1 376, раритетів – 51, тобто кількість каталогізованих друків майже подвоїлась порівняно з минулим роком. Зросли відвідування до 11 777, а книговидача – до 34 291 прим., тобто в десятки разів. Основний контингент читачів склали учні (65%)⁴⁶.

Бібліотека нарешті зуміла налагодити систематичну бібліографічну роботу. Було підготовлено рекомендаційні списки літератури подоліки, про марксизм, В.І. Леніна і його твори, про малярію, а також вчителям для перепідготовки.

Читачам було запропоновано виставки “Література для дітей та молоді”, “Видання по точних та прикладних знаннях”, “Видання ВУАН”, “Сучасна періодика”, “3 нагоди 10-річчя імперіалістичної війни”, “3 нагоди Міжнародного дня кооперації”, “Пам’яті Гутенберга”, “15-річний ювілей Гната Юри”. Найбільшою популярністю користувалася виставка “Пам’яті Гутенберга”, присвячена 350-річчю українського друку, яку відвідали 4 978 осіб, зокрема у складі 122 екскурсій⁴⁷.

ВФ розгорнула активну наукову діяльність. Так, 15 березня 1924 року при ній було утворено громадський Кабінет виучування Поділля, що мав співпрацювати з комісією краєзнавства ВУАН. Його завданням передбачалося гуртування місцевих дослідників-краєзнавців, збирання подоліки, популяризація краєзнавчих знань, тобто основними напрямками діяльності були бібліотечно-бібліографічний, пам’яткоохоронний, видавничий та політосвітний⁴⁸. До його складу входило близько 30 фахівців з різних галузей знань.

Кабінет здійснював широкомасштабне наукове вивчення регіону, наслідком якого стали 26 окремих випусків праць (ще 8 були готові до друку у 1930 році⁴⁹), понад 10 поштових листівок з місцевими краєвидами, цикли публічних краєзнавчих лекцій, доповідей його наукових консультантів, зокрема В.Д. Отамановського “Вінницька філія Всенародної бібліотеки України та її науково-краєзнавча праця”. Наукові видання, випущені протягом 1924-1929 років, у комплексі мали становити своєрідну енциклопедію поділлязнавства за розділами: природа, економіка, історія регіону; місто Вінниця та його околиці; бібліографія Поділля та його видатні уродженці. Серед авторів Кабінету кліматолог Л.Данилов, ботанік О.Савостянов, історик і бібліограф М.Білінський, фармаколог Л.Морейніс, інженер О.Бируля, А.Мерков, співробітники бібліотеки Л.Тимошенко, М.Хращевський, Н.Співачевська, В.Рот (Вінниця), зоолог В.Храневич, історик і археолог Ю.Сіцінський (Кам’янець-Подільський), академік С.Єфремов, економіст С.Городецький (Київ), директор бібліотеки Наукового товариства ім. Т.Шевченка історик І.Кревецький (Львів).

Бібліотекарі ВФ стали кістяком для створення бібліографічної секції Кабінету виучування Поділля, що прагнула скласти “Bibliographia Podolica”, яка мала містити: а) усю літературу про Поділля незалежно від місця її видання; б) часописи, що виходили на території краю; в) твори

авторів-подолян та праці про них. Пошук краєзнавчих матеріалів мав проводитись "...на підставі реєстрів, складених науковими консультантами Кабінету виучування Поділля, та їхніх вказівок, на підставі покажчиків, каталогів та бібліографічних відділів у журналах, через систематичне опрацювання журналів та збірників..."⁵⁰.

Бібліографічні описи систематизувалися за міжнародною десятизначною класифікацією, в межах кожної галузі – за алфавітом прізвищ авторів та назв видань. Редактором кожного відділу був певний науковий консультант Кабінету. Планувалося друкувати серію "Матеріали до історії друку та до бібліографії Поділля". Першим її томом став історико-бібліографічний збірник "Часописи Поділля". Другий том, присвячений продуктивним силам краю, мав виходити у трьох випусках: "Бібліографія економіки Поділля" (редактор – проф. А.Ярошевич), "Бібліографія флори Поділля" (проф. О.Савостянов), "Бібліографія сільського господарства" (проф. С.Городецький). Третій том складався з двох випусків: історія та етнографія краю. На жаль, оприлюднено було тільки покажчик, присвячений пресі регіону, хоча є відомості, що були майже готові випуски з економіки та фольклору Поділля⁵¹.

Видавнича діяльність здійснювалася за рахунок бібліотеки та була неприбутковою. Збитки відшкодовувалися фінансовою допомогою окрвиконкому. Окремі праці виходили коштом зацікавлених місцевих організацій, зокрема Вінокросвіти, секції наукових робітників та окрспілки Робосу, Тульчинської, Проскурівської, Миколаївської, Першотравенської округ, за підтримкою Укрдержплану тощо.

1924 рік став відправною точкою для подальшої планомірної, систематичної діяльності ВФ не тільки як культурно-освітньої установи, а й науково-дослідної інституції.

Отже, становлення ВФ як наукової бібліотеки відбувалося впродовж 1920-1924 років. За цей час вдалося врятувати книжкові багатства краю, створити умови для їх всебічного використання, організувати та очолити краєзнавчий рух в регіоні. ВФ не тільки була бібліотекою академічного типу з відповідними функціями, а й виконувала численні позапрофільні наукові та культурно-освітні завдання. Можна відзначити, що основний науковий напрямок діяльності Філії був пов'язаний з краєзнавством, зокрема краєзнавчою бібліографією. ВФ стала центром краєзнавства на теренах Східного Поділля завдяки чималим зусиллям її провідних працівників. Керівництву філії вдалося створити дієздатний потужний колектив бібліотечних працівників, які зуміли впродовж короткого відрізка часу налагодити повноцінне життя установи.

Економічний досвід діяльності ВФ: використання будь-якої нагоди для отримання додаткових надходжень і поповнення бібліотечних фондів: обмін, дар, купівлю, навіть комерційна діяльність – є актуальним і для нащадків.

На початку 20-х років в Україні було декілька спроб утворити бібліотеки академічного типу у провінції (Полтаві, Черкасах), де не було навіть вищих навчальних закладів. Це розглядалося як шлях до влаштування майбутніх наукових центрів у регіонах. Тільки ВФ стала першим вдалим свідомо реалізованим проектом створення наукової крайової бібліотеки Поділля.

Сучасна Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.Тімірязєва, її наступниця, вдало продовжуючи традиції бібліографування літератури з краєзнавства, може відродити традиції Філії і стати координатором краєзнавчої роботи в краї. На її базі може працювати обласне товариство краєзнавців.

Хоча ВФ практично не створила повноцінного відділу стародруків, але завдяки збереженому нею фонду стародавньої книги тепер постав відділ рідкісної та цінної книги ВОУНБ ім. К.Тімірязєва, що має вивчити книжкові багатства книгозбірні, ввести їх у науковий обіг, відкрити для користування читачам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. 1918-1941 / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. - К.: НБУВ, 1998. - 337 с.;
2. Дубровіна Л.А., Зубкова Н.М. З історії створення Вінницької філії Всенародної бібліотеки України // Наук. праці НБУВ.- К., 1998.- Вип.1.- С.26-28;
3. Грановський Б.В., Соломонова Т.Р., Шлеймович М.С. Вінницька філія Всенародної бібліотеки при УАН (ВУАН): фундація, діяльність, здобутки (1920-1930) // Там само.- С. 29-38;
4. Соломонова Т.Р. Родові бібліотеки польської шляхти XVIII – початку XX ст.: вінницька сторінка // Вінниччина: минуле та сьогодення: Краєзн. дослід.: Матеріали XX Вінниц. наук. іст.-краєзн. конф. 27-28 жовт. 2005 р.- Вінниця, 2005.- С. 67-73;
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). Архів НБУВ.- Спр.23.- Арк. 23;
6. Там само.- Арк. 1;
7. Там само.- Арк.2, 26-27;
8. Там само.- Арк.3-4;
9. Там само.- Спр. 40.- Арк.27-28;
10. Там само.- Спр.56.- Арк.2;
11. Там само.- Спр.40.- Арк.24;
12. Державний архів

Вінницької області (далі – ДАВО).- Ф.Р-254.- Оп.1.- Спр.279.- Арк.50; 13. ІР НБУВ. Архів НБУВ.- Спр.33.- Арк.33; 14. Там само.- Спр.23.- Арк.8; 15. Там само.- Спр.39.- Арк.42; 16. Там само.- Спр.1.- Арк.289; 17. Там само.- Спр.23.- Арк.14; 18. Там само.- Спр.39.- Арк.9; 19. Там само.- Спр.58.- Арк.2; 20. Там само.- Спр.23.- Арк. 14; 21. Там само.- Спр.39.- Арк.44; 22. Там само.- Спр.77.- Арк.13; 23. ДАВО.- Ф.Р-254.- Оп.1.- Спр.500.- Арк.99(зв.), 125(зв.); 24. ІР НБУВ. Архів НБУВ.- Спр.58.- Арк.83; 25. [Отамановський В.Д.] Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського // Поділ. старовина: Наук. зб. / Вінниц. обл. краєзн. музей.- Вінниця, 1993.- С.19; 26. Там само.- Спр.58.- Арк.3; 27. Там само.- Спр.40.- Арк.32; 28. Там само.- Спр.39.- Арк.52-53; 29. Там само.- Арк.27-32; 30. Там само.- Арк.25-26; 31. Там само.- Спр.58.- Арк.25-39; 32. Там само.- Арк.15-24, 40-65; 33. Там само.- Арк. 72-73; 34. Там само.- Спр. 78.- Арк. 6; 35. Там само.- Арк.37; 36. ДАВО.- Ф.Р-254.- Оп.1.- Спр.500.- Арк.36; 37. ІР НБУВ. Архів НБУВ.- Спр. 77.- Арк.4; 38. Там само.- Арк.14; 39. Там само.- Арк.19; 40. Там само.- Спр.58.- Арк.2-3; Спр.77.- Арк.14; 41. Там само.- Спр. 78.- Арк.55; 42. Там само; 43. Там само.- Спр.100.- Арк.1; 44. Там само.- Спр.339.- Арк.1; 45. Там само.- Спр.100.- Арк.2; 46. Там само.- Арк.3; 47. Там само.- Арк.7(зв.); 48. ДАВО.- Ф.Р-522.- Оп.1.- Спр.38.- Арк.32-32(зв.); 49. Там само.- Ф.Р-256.- Оп.3.- Спр.44.- Арк.56; 50. Звідомлення Бібліографічної секції Кабінету виучування Поділля з 1 квітня 1926 р. до 1 квітня 1928 р. / Вінниц. філ. Всенар. б-ки України; Каб. виучування Поділля.- Вінниця, 1928.- С.IV.- (Вип. 21); 51. Там само.

О.А. Пойда

СОФІЯ РУСОВА І ПОДІЛЛЯ

Наша благословенна Подільська земля, що викохала величезну когорту людей, які стали гордістю нації, має відношення і до людини, пам'ять якої ми сьогодні вшановуємо.

Педагог і літературознавець, мистецтвознавець і громадський діяч Софія Федорівна Русова та її прогресивна родина мала досить глибокі і довготривалі зв'язки із Поділлям. Ця тема на сьогоднішній день майже зовсім не досліджена, лише у словнику «З-над Божої ріки»¹ є невеличка стаття, що і спонукало нас працювати над її дослідженням. Значною мірою цьому прислужилися мемуари Софії Русової², що були опубліковані нещодавно.

Щоправда, причина, яка привела цю родину вперше до Вінниці, не була радісною. Старший син Русових Михайло, який був гордістю родини, майже доктор наук, зненацька захворів на невиліковну нервово-мозкову хворобу. Тому, вдаючись по допомогу до найбільших світил, Михайла привозять і до Вінниці, де він деякий час лікується в окружній психіатричній лікарні, що вважалась тоді найкращою в Україні. Родина винаймає навпроти лікарні дачу, на другому березі Бугу.

Уже перше знайомство Русових із нашим краєм залишило незабутній спогад. «Вінниця, взагалі Поділля, зробили на нас надзвичайне вражіння: чудовий Буг з своїми водоспадами, скелі, гори, скрізь камінь, або – на полі – чорна оксамитова земля – все так одріжнялося од нашої Чернігівщини, рівної, як долоня, з її болотами, пісками та темними борами, або хоч і від Полтавщини, яку ми знали більше з-понад Псла та Ворскли, тихих річок в низьких берегах, з піскуватим дном та чистою водою. Течія Буга була така прудка, скрізь виступало з його хвиль каміння, і сам нарід, що тут жив, значно відрізнявся і від наших чернігівських лапацонів, і від культурних полтавців. Тут населення було наче більше пригноблене, багато жило тут поляків, які поводитись, наче дійсні господарі краю.»³

Модні лікування Михайла ефекту не дали і у 1909 році він помер. У зв'язку з цією трагічною подією вражає особлива відповідальність Софії Федорівни. Вона записала в мемуарах: «В той же вечір я мусила виїхати до Дерпта, де українська молодь чекала мене з рефератом про українську літературу. Громада замовила на цей день, не можна було одмовитись, але невимовно тяжко було читати.»⁴

Однак, по смерті сина, Русави не забувають Поділля. Щоліта, як тільки наступали вакації, з 1909 до 1915 року, вони приїздили разом з сином Юрієм, де згодом придбали 2 десятини землі з садом і полем та невеличким будинком на 4 кімнати, продавши хутір на Борзенщині, куди майже ніколи не їздили через брак часу. Допомігав у придбанні нового майна їм відомий письменник Дмитро Маркович (Русова називає його у спогадах Маркевич), який і оселився поруч на Старому місті по вулиці Соборовській. Описуючи свій новий дім, Софія Русова стає надзвичайно поетичною: «Гарно було коло нашої хати: поле, ліс, через нього дорога до Буга, сила квіток, ягід. Особливо гарні були вечорі. Сонце золотить поля і Буг своїми останніми проміннями, біло-рожева гречка ніжно, наче молоком пахущим, обливає поле, а по другий бік дороги – високі жита стоять тихо й неперушно, деколи тільки від легесенького вітру захвилюються...»⁵

І хоча, Русови мало цікавилися Вінницею та місцевим життям, однак спогади Софії Федорівни дають багато цікавої інформації про людей, які чимось були особливими, звертали на себе її увагу.

Так їх добрий сусіда, який щозими доглядав будиночок Русових, відмовився в силу своїх твердих євангельських переконань йти в москалі, коли почалася війна. І хоча у нього була велика родина (жінка і п'ятеро дітей), волів просидіти в тюрмі, але проливати кров не пішов. Він часто вечорами бував у Русових і в довгих монологах висловлював свої погляди на правду і неправду життя.

Привернув увагу Софії Федорівни і селянин Хоменко, родина якого жила на царині. «Це був селянин видатного розуму, який всім синам своїм дав вищу освіту. Найстарший син Іван відзначався особливими здібностями до мов, ґрунтовно знав латинську, грецьку, французьку, німецьку, англійську та італійську мови, страшенно кохався в науці й учився у Відні в університеті, а в Римі готувався на місіонера й студіював східні мови. Ціла родина Хоменків була дуже культурна, але ні в чому не відступала від старих українських звичаїв».⁶

За півверстви від будиночку Русових мешкав полковник Оберучев. Його хутір був центром поступового російського громадянства, щоліта туди приїздило багато молоді і старших людей з Одеси та Києва. Для Вінницької жандармерії то було дуже підозріло і вона часто робила обшуки, тим паче, що до української справи Обручеви ставилися зі співчуттям.

Навколо родини Русових та Марковича зорганізовується невелика українська громада. До неї входять голова вінницької земської управи Лозинський – талановитий і розумний, щирий демократ, вболівав за українську справу, користувався великою пошаною, розвинув систему земських шкіл та лікарень, поліпшив міську лікарню. Він особливо заприятелював із Олександром Русовим.

Прекрасної душі був і Сніжинський – він служив десь в акцизі, щирий українець, політично цілком свідомий, був давнім членом кількох багатьох українських організацій.

Високоосвічений і по-особливому шляхетним був Микола Білинський, який мав надзвичайно лагідну вдачу. Цей «старенький самотній бурлака»(як зазначає Софія Русова) був лицарем-пуританином. У мемуарах Русової згадується і Рененкампф. Всі ці люди були вихованцями Одеського університету. Громада збиралася чи у Русових, чи у Марковича, інколи бували і у гостинних домах Сніжинських та Лозинських, оточених квітками і розкішними городами. До їх товариства поступово приєднувалися і деякі польські місцеві землевласники, що співчували українським національним інтересам.

На той час у Вінниці дуже гарно працювали кооперативні товариства, які значно поширювали серед населення національну свідомість. Цю справу очолили Видібіда, Крекошень, Ривіт, а головним чином керував нею Юркевич.

І хоча серед знайомих Русови мали так багато прогресивно настроєної інтелігенції, на думку Софії Федорівни, на той час «Вінниця взагалі не мала характеру українського культурного центру. В ній панували жиди та поляки, по всіх крамницях панувала польська мова, а коли звернешся до крамаря по-українськи, він і слухати не хоче, й дає найгірший крам. Тільки на Старому Городі показувалася цілком українська етнографія, лунала подільська українська мова, розбігались ярами суто українські хатки, оперезані пишними мальвами. Там в одному яру показували напів-зруйновану хатку, де жили колись якісь революціонери, а коли жандарі прийшли їх арештувати, вони відстрілювалися до останнього набоя, а потім, підпаливши хату, і самі позастрілювалися.»⁷

Перлина Поділля Вінниця з її м'яким, майже швейцарським кліматом, надзвичайно подобалась Софії Федорівни. Тут і вона, і її чоловік відновлювали здоров'я та душевну рівновагу. Разом з тим і багато працювали. «Саме місто Вінниця уже мальовниче, положене понад Бугом і пишалося в густих садках. Старі мури коло сучасного собору надавали містові якийсь імпазантно старовинний колорит. Літом у Вінниці бувало повно молоді, що з'їздила сюди і з Києва, і з Одеси, на вулицях, на човнах, на бузі маячили студентські «тужурки». Зімою місто впадало в сон, і лише земські збори вносили деяке оживлення.»⁸. Дім Русових був гостинно відкритий не лише для місцевої інтелігенції. До них часто приїздили на відпочинок і столичні гості: донька Люба з Московської консерваторії, друзі сина Юрія – Максим Рильський, Оксана Лотоцька, родичі, а також Жебуньов, Сергій Єфремов, Яків Степовий, Кирило Стеценко.

Вечори, сповнені музики, прекрасного співу, особливо в дуеті батька та доньки Русових, палких розмов стали незабутніми.

Саме у Вінниці Русови дізналися про початок I світової війни. Був липень 1914 р. Глибоким трагізмом наповнене кожне слово мемуарів про цю жахливу подію: «Сиділи ввечері в садку, чаювали, аж приходять Лотоцький, Маркевич і ще хтось з повіту і кажуть, що оголошено війну, всіх

військових скликають, на завтра призначено ремонт коней коло царини. Це пролунало, як щось неймовірне. Навіть пожартували на цю тему та й розійшлись. Але другого дня пішли ми на царину. Коней пригнали небагато. Ніхто ще не був свідомий, що воно таки справді робиться, виконували пасивно наказ начальства, пригнали коней. З великим жалем прислав і Маркевич свого красуня-коня, на якого так і накинулись ремонтери, бо решта коней були прості селянські. Ми сиділи на колодах, дивились рух на майдані, сонце так красиво сідало за Бугом, з сусіднього поля доносився запах жита, по шляху гнали череду додому, і ніхто не передбачав того жаху, що мав початися недалеко, за кордоном, за яких 2-3 дні. Інтелігенція легковажно висловлювала певність, що, мовляв, війна при сучасних великих засобах військової техніки не може тривати довше, як три тижні, бо інакше це була б надто жорстока бойня людей.»⁹ Подальший запис у мемуарах є документальним свідченням того жаху, який принесла в мирні хати війна: «Тиждень пізніше можна було вже бачити, як помилялись ті, хто так гадав. Цілу Європу охопила пожежа, всі її народи наче перейнялися смертельною ненавистю один до одного. Почалися скрізь драми: ридали матері, проводжаючи синів не знаючи куди й нащо, плакали жінки, відривали з своїх обійм чоловіків, часто покидали дітей, ішли в сестри-жалібниці, або не переживали цієї жахливої розлуки, в якій невідступно перед ними стояв привід смерті. Особливо тяжко було дивитись, як селяни – батько, мати проводжали синів на залізницю: суворі, мовчазні обличчя, мов скаменіли в тяжкому почутті непоборного обов'язку, і тільки крадькома батько витре нестримну сльозу, а мати – вона за сльозами світу не бачить!»¹⁰

Того року ми трохи раніше повернулись до Києва з Вінниці, - хотілося скоріше бути вдома.»¹⁰

Між липнем 1914 та січнем 1919, коли С.Русова знову побачила Вінницю, минуло майже 5 довгих і надзвичайно важких років: війна, революція, смерть Олександра Русова і постійна важка подвижницька праця. На той час вона працювала в уряді УНР: «Ранком вилізла з потягу в Вінниці, тій самій Вінниці, де ми колись так щасливо жили з моїм старим. Залишила клунок в тому отелі, де розташований Уряд, пішла подивитись на свій хуторець, і тут таке щастя – зустрічаю мого Юру і Ждановича, чоловіка моєї племінниці! Вони затримались у Вінниці, чекаючи на потяг до Кам'янця, а це не так було легко на ті часи...».¹¹ І хоча Софія Федорівна планувала перебути у Вінниці лише 2 тижні, однак історія розпорядилась по-іншому. На переконання сина поселилась не на своєму хуторі, а у гостинних Лозинських, щоб зручніше було ходити на службу у Міністерство освіти, де очолювала відділи позашкільної освіти і дошкільного виховання. В цей час її надзвичайно хвилює те, що українська справа не налагоджується, Винниченко вийшов з Директорії і емігрував, члени ж Директорії теж не завжди сумлінно працювали: «Один з членів гуляв на всі заставки, другий мав одну забавку – авто. Приїздив до мене, катаючись, возив мене на хутір, який йому дуже сподобався. Він провадив у Директорії освітню справу і, спасибі йому, ніколи не відмовляв мені в грошах на різні дитячі притулки, які були під моїм доглядом. Бувало просиш у Холодного допомогу на організації якого-небудь притулку для дітей і тільки й почувеш від нього: «Нема, Софія Федорівна, грошей, учителям нічим платити». Знав, чим мене дойняти. А підеш до Шевця, розкажеш справу, і зараз 5-6 тисяч дасть. Вірив мені, знав, що лише на бідолашних дітей витрачу.»¹²

На початку березня 1919 року Уряд евакуйовано до Кам'янця. Саме тут 1918 року було відкрито Перший український університет (ректор – І.Огієнко). Софія Федорівна згадувала це як одну з найсвітліших подій того часу, зауважуючи, що «Всі казали, що це прорубується вікно в Європу, до її науки. Ніхто тоді не гадав, що в цих мурах, які ми так радісно присвячували науці, буде потоп латана наука і гідність її діячів, що це вікно буде старанно замуроване від «буржуазної» Європи руками большевиків.»¹³ Тут же працював і її син Юрій. Не покладаючи рук, С.Русова надзвичайно багато працює: веде курс лекцій, займається дитячими притулками, госпітальями, бере участь в організації товариства дошкільного виховання ім. Песталоцці, у складі комісії Червоного хреста опікується долею українських полонених у польських таборях.

В цей час у Кам'янці-Подільському утворюється Українська жіноча Національна Рада, метою якої було об'єднання всіх жіночих організацій в Україні і зв'язок із закордонними жіночими організаціями. Очолила її М.Грушевська, яку однак незабаром на цьому посту змінила професор Софія Русова, яка і була її незмінним керівником 19 років. До складу Ради ввійшли К. Малицька, М.Рудницька, З.Мірна, Л.Черняхівська-Старицька, Г.Залізняк, Н.Суровцева, Г.Чикаленко-Келлер.

Наприкінці березня 1920 року уряд УНР покинув Кам'янець, бо більшовики вже зайняли Поділля і кільцем оточували останній оплот незалежної української держави: «Не було вже в Україні ані столиці, ані певного місця, де б Уряд міг виконувати свою владу, було тільки кілька вагонів українських залізниць.»¹⁴

Так болісно і назавжди прощалась Софія Русова із Поділлям, де вона мала багато хвилин радості, тривоги, сподівань, титанічної праці, але ніколи не мала песимізму і розпачу. Бо свято вірила в

Наукові записки

праведність української справи. І на сьогодні постать великої подвижниці української педагогіки є прикладом поступової потужної праці в ім'я розвитку рідного краю. Однак справа із пошануванням її імені бажає бути кращою. Зокрема у місті Вінниці досі немає вулиці, що б носила її ім'я, хоча Вінницька міська організація Союзу Українок зверталася до місцевої влади із такою ініціативою ще кілька років тому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Подолинний А.М Русова Софія Федорівна// 3-над Божої ріки. Літературний бібліографічний словник Вінниччини. Видання друге, перероблене і доповнене. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2001.– С.296; 2. Русова Софія. Мемуари. Щоденник. – К., 2004; 3. Там же. – С. 153; 4. Там же. – С. 150-151; 5. Там же. – С. 153-154; 6. Там же. – С. 155; 7. Там же. – С. 155; 8. Там же. – С. 155-156; 9. Там же. – С. 169; 10. Там же. – С. 169-170; 11. Там же. – С. 188; 12. Там же. – С. 189; 13. Там же. – С. 183; 14. Там же. – С. 191

І.П. Мельничук, А.Д. Ткаченко

ТУЛЬЧИНСЬКИЙ ОКРУГ В 20-Х РР. ХХ СТ.

В результаті адміністративної реформи 1923 року на території сучасної Вінницької області було утворено чотири округи: Вінницький, Гайсинський, Могилів-Подільський і Тульчинський, до складу яких увійшло 60 районів. На середину 20-х років до складу Тульчинського округу входило 17 районів, які охопили територію у 7 075,8 кв.верств¹. На початку 20-х років ХХ ст. населення округу нараховувало 517 394 чоловік, з них на селі – 475 316 чоловік (91,9%), які володіли 364,967 десятинами землі у 123 786 індивідуальних селянських господарствах. У 29 тисяч селянських господарств середній розмір земельного наділу складав від 2 до 3-х десятин (приблизно 2-3 га). В інших землі було значно менше. В окрузі на 1923 рік нараховувалось лише 70 колективних господарств (колгоспів), в яких перебувало всього-на-всього 875 селянських сімей.²

Тут слід наголосити, що із всієї кількості сільського населення працездатних було тільки 222 011 чол. (46,5%). Як наслідок, у 1924 році продукція сільського господарства по урожайності досягала лише 65% довоєнної (1913 р.). А тут ще й посівна кампанія 1924 р. пройшла не зовсім вдало. Засуха навесні і влітку пошкодила значні посівні площі (в окремих районах на 100% були знищені озими). Це були перші ознаки голодних 1924-26 рр. на Поділлі. Відзначимо також, що на 100 десятин орної землі в середньому по районах округу припадало 154 чол. селянського населення. Отже, землі вистачало, але обробляти її було нікому. У звітах Тульчинського окружного партійного комітету КП(б)У (далі – окрпарткому) про господарський та економічний стан округу за 1924 рік знаходимо цікавий матеріал. Так, середній урожай озимої пшениці становив 34 пуди з 1 десятини, жита – 33, ярої пшениці – 10, гречки – 14 і т.д. Проте це у 2-3 рази менше, ніж у 1913 році. Тоді в Подільській губернії збирали озимої пшениці понад 80 пудів з однієї десятини, жита – 70-75 пудів. В результаті валовий збір хліба на округу становив 10,7 млн. пудів проти 17,5 у 1923 році. Спостерігалась чітка тенденція на зниження урожайності, валового збору зернових, а продподаток зростав, хоч продукція сільськогосподарського виробництва в період НЕПу, як відомо, знецінювалась. В такій ситуації виробник втрачав будь-які матеріальні стимули до праці, не говорячи вже про довіру до радянської влади! У 1925 р. 20-25% селянських господарств не продавали хліба взагалі.³

В інформаційних зведеннях Тульчинського окрпарткому 1924 р. відзначалось, що стан справ у сільському господарстві погіршується з кожним днем у зв'язку з посухою. Документи свідчать, що селяни в цій ситуації ставили перед владою питання про звільнення їх від податків. Проте в середньому податок для індивідуального хазяїна (одноосібника) було встановлено у розмірі від 160 до 200 крб.

Підкреслимо, що в цей період влада уже застосовувала політику “розділяй та владарюй”. Так, наприклад, для своїх прибічників, скажімо членів комітетів незаможних селян (далі – КНС), податок у тому ж 1924 р. становив в середньому лише 5 крб., а це в 30-40 разів менше!⁴ Для порівняння наведемо ще такий факт. У 1913 році селянин-одноосібник сплачував такі податки: повітові земельні збори – 89 коп., губернські – 19 коп., волосні та сільські збори – 84 коп., державний земельний податок – 12 коп., акциз на купівлю товарів – 0,53 коп. Разом – 2 крб. 57 коп.???! В цінах 1927 року – 5 крб. 50 коп.! Звичайно, тут слід враховувати купівельну спроможність карбованця на той час і у 20-х роках. Однак, зауважимо, що податок з селян до 1917 року залишався більш-менш стабільним, тоді як в період НЕПу він міг змінюватись декілька разів на рік, і як правило, у більшу сторону. Скажімо, для тих же членів КНС у 1925 році податок зріс до 35 крб. (в 7 разів більше у порівнянні з 1924

роком).⁵ Поступово влада переставала жалувати усіх. В такій ситуації, коли податки необґрунтовано зростали, а врожайність зменшувалась, закономірністю стали голодними для більшості селян 20–ті роки на Поділлі. Вражає те, що в офіційних партійних документах (протоколи засідань окрпарткому) питання про голод не підіймалось.⁶ Але у доповідних записках уповноважених окрпарткому про роботу на селі наводились приклади масових голодувань (від 50 до 80% селян не мали хліба, 10-20% – навіть картоплі і т.ін.)⁷ Про настрої селян у районах округу, які найбільше вразив голод 1925 р., свідчать їх висловлювання: „.. коли був голод у 1921 р. на Поволжі, то ми допомагали, бо то для “кацапів”, а нам зараз ніхто не допомагає!” Не менш категоричними були і настрої робітників. В Піщанці на зборах один робітник заявив, що все тримається на куркулі, бо він нас годує і підтримує фабрики та заводи, а бідності не треба давати ніякої допомоги, бо це дірявий мішок.⁸ Однак влада робила все з точністю до навпаки.

Враховуючи ці причини, хронічним явищем в період НЕПу стало невиконання плану хлібозаготівель. У 1925 р. М'ястківський, Томашпільський та Піщанський райони найбільше постраждали від недороду.⁹ Єдиний сільськогосподарський податок, який населення округу повинне було сплатити державі у 1925 р., сягав 1,4 млн. крб. Однак село спромоглося виконати план лише на 76,1%. Не покращилась ситуація і в наступні роки.¹⁰

Незважаючи на важкий економічний стан села, радянська влада поступово готувала відхід від політики НЕПу та перехід до більш жорстких мір управління сільськогосподарським виробництвом. Здійснювалося партійне і радянське будівництво, проводилась політика на знищення одноосібника та поступово брався курс на колективізацію. Не був винятком у цьому плані і Тульчинський округ. Скажімо, в 1925 р. тут уже нараховувалось 96 колективних господарств (проти 70 у 1924 р.) і одна Бессарабська комуна. Цікаво, що протягом 1924 р. 40 артіль розпалось. Селяни явно тягнулись до індивідуального господарства, а не до колективного. Влада на це не зважала.¹¹ Своєрідними осередками для створення в майбутньому колективних господарств мали слугувати КНС, яких в окрузі уже в 1924 р. налічувалось 13 районних і 152 сільських із загальною кількістю членів – 21 186 чол. (з них 2 246 жінок). В основному ці організації виникали в тих селах, де були сільські Ради, а таких в окрузі нараховувалось 217, у 1927 році – вже 282.¹²

У січні-березні 1926 р. в Україні відбулися перевибори депутатів сільських рад. Метою цієї кампанії було зміцнення позицій радянської влади на селі, а також очищення рад від “ ворожих” елементів (до таких належали заможні селяни, торговці, власники майна і т.ін). В Тульчинській окрузі у перевиборах взяли участь 53,6% усіх виборців. Всього було обрано 78 тисяч депутатів, з них: членів КНС – 28,8%, середняків – 33,7%, бідноти – 24,5%, робітників – 3%, вчителів – 4%, службовців – 4,3%, кустарів – 1,3, членів КП(б)У – 4,4%, жінок – 9,6%. Вперше обраними виявилось 62,1% депутатів, вдруге – 25,1%, втретє – 12,2%. Отже, влада досягла поставленої мети, ради були вичищені, плацдарм для наступу соціалізму по всьому фронту уже готувався. Однак звертає на себе увагу той факт, як неохоче населення йшло на ці перевибори, і так само неохоче обирало депутатів з числа комуністів. Їх кількість збільшилась лише на 1,7% в порівнянні з минулим складом.¹³

Не просто, але активно йшло партійне будівництво. Якщо у 1924 р. в окрузі було лише 248 членів КП(б)У, з них 193 кандидати, то уже через рік на 1-е січня 1926 р. партійна організація нараховувала 647 членів і 670 кандидатів у члени КП(б)У. За соціальним походженням переважало селянство – 711 чол. (давався взнаки переважаючий аграрний сектор економіки), далі робітники – 493 чол. службовці – 140 чол. Щодо національного складу: українців – 807 чол., росіян – 220, євреїв – 213, поляків – 56 та ін.¹⁴ З цих даних випливає, як не просто було в нашому регіоні радянській владі будувати партійну організацію.

Більше того, звіти уповноважених ОДПУ про політико-економічне становище Тульчинського округу рясніли цифрами про так звані антирадянські виступи під час перевиборів, незадоволення селян репресивною політикою, прояви антисемітизму, виступи проти влади у зв'язку з голодом 1925–26 рр., проти землеустрою тощо. Всього таких виступів у 1926 р. було зафіксовано “депеушниками” – 61, а в 1927 році – уже 142. За два роки – 203.

Дуже непереконливо звучали в такій ситуації звіти з місць партійних і радянських керівників про довіру людей до радянської влади, прагнення вступити до КП(б)У, будувати колективне життя і т.д.

Нарешті ще один факт, динаміка росту чисельності населення округу спостерігається лише до 1926 р. Так, на 1 грудня 1925 р. населення Тульчинського округу становило уже 753 932 чол. (це на 236 тис. більше 1924 року). За національним складом: українців – 660 827 чол., росіян – 14 662, поляків – 7 962, євреїв – 43 264 і т.д.¹⁵ Проте уже через рік у 1926 р. воно скоротилось більше, ніж на

23 тис. – до 730 606 чол., з них: на селі проживало 665 296 осіб, в містах – понад 65 тисяч (у сто разів менше).

Усіх населених пунктів в окрузі нараховувалось на той час 771, а з населенням понад 15 тисяч – 453. Цікаво, сьогодні багато таких населених пунктів на Вінниччині?¹⁶

На нашу думку, втрати населення округу можна пояснити як мінімум двома чинниками: перший – репресивна політика радянської влади, другий – голодні для більшості населення краю 20-ті роки ХХ ст.

Отже, соціально-економічне становище Тульчинського округу в 20-х роках ХХ ст., в порівнянні з довоєнним періодом, значно погіршилося і ускладнилось. Пояснюється це багатьма причинами: відступом радянської влади від проголошених принципів НЕПу, а потім і їх повне згортання; непосильна податкова політика, особливо для села; падіння продуктивності праці у сільському господарстві, а звідси – скорочення валових зборів зерна, цього стратегічного товару для більшовиків; зuboжіння більшості сільського населення через втрату худоби, землі; врешті-решт голодні 1921-23 рр., 1924-26 рр. для нашого краю. А попереду людей чекали ще більш жорстокі заходи влади, яка бажала утриматися: колективізація, індустріалізація та штучний голодомор 1932-33 років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П. 33. – Оп.1. – Спр. 651. – Арк. 34; 2. Там само. – Спр. 177. – Арк. 17-18; 3. Там само. – Спр. 651. – Арк. 42; Спр. 177. – Арк. 78, 114, 118, 119, 127, 155; Спр. 203. – Арк. 33; 4. Там само. – Спр. 177. – Арк. 127, 154; Спр. 370. – Арк. 77; 5. Там само. – Спр. 651. – Арк. 20; Спр. 370. – Арк. 77; 6. Там само. – Спр. 182. – Арк. 1-55; 7. Там само. – Спр. 338. – Арк. 1-12; 8. Там само. – Спр. 203. – Арк. 21; Спр. 370. – Арк. 67; 9. Там само. – Спр. 370. – Арк. 23; 10. Там само. – Спр. 203. – Арк. 32; Спр. 370. – Арк. 24; Спр. 651. – Арк. 55; 11. Там само. – Спр. 203. – Арк. 30; 12. Там само. – Спр. 177. – Арк. 134, 136; Спр. 651. – Арк. 35; 13. Там само. – Спр. 370. – Арк. 10,16; 14. Там само. – Спр. 203. – Арк. 37; 15. Там само. – Спр. 203. – Арк. 49; 16. Там само. – Спр. 651. – Арк. 36.

М.М. Кравченко

ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ВІННИЧЧИНІ В 20-Х РР. ХХ СТ.

У світлі сучасної політичної ситуації в Україні зростає необхідність у глибоких дослідженнях її історії, зокрема в об'єктивному аналізі механізмів формування і функціонування органів влади. Питання встановлення радянського режиму завжди привертало увагу дослідників, проте у радянській історіографії проблема розглядалась однобоко і тенденційно, виходячи з необхідності довести закономірність і “природність” утвердження нових владних структур, які нібито активно підтримувалися населенням України, зокрема Вінниччини. Сьогодні є можливість неупереджено розглянути і дослідити процеси, що супроводжували насадження радянської влади. Особливе місце у цьому процесі займали вибори до органів самоврядування різних рівнів, якими, згідно радянського законодавства були Ради.

Гострота цієї проблеми зумовлена і тим, що Ради ніколи від часу свого виникнення не мали реальної політичної влади, оскільки створювалися і діяли під жорстким контролем комуністичної партії. Таке становище в офіційних документах і радянській історіографії трактувалося як “керівна та спрямовуюча” роль партії. Вибори до Рад в 20-30-х рр. не стільки втілювали у життя права громадян самостійно вирішувати питання місцевого значення, скільки реалізовували “демократичними” способами та методами процес радянзації населення України в цілому та Поділля зокрема. Дослідження та аналіз виборів дозволить побачити радянзацію в динаміці.

У нашому випадку під радянзацією розуміється процес становлення нових органів влади на всіх рівнях за допомогою виборів, у результаті яких противники нового режиму поступово втрачали владні функції, а їх місце займали прихильники і представники комуністичного режиму.

У радянській історіографії, дана проблема висвітлювалась однобоко, без аналізу і пояснення причин та наслідків процесу розвитку радянського виборчого права¹. Створення Рад розглядалось передусім як добровільне волевиявлення народу. Автори значне місце відводили висвітленню завдань партії по радянському будівництву. Питання організації та діяльності Рад в зазначений період висвітлені в працях П. К. Стояна, Б. М. Бабія, О.Г. Олексієнка, П. Т. Василенкова, В.В. Гришаєва та ін.² Значна увага приділена організації та діяльності сільських Рад України, участі в їх роботі

червоноармійців та робітників. Істотними недоліками публікацій була чисто ідеологічна аргументація і переважно інформативний характер матеріалу. Офіційна пропаганда свідомо замовчувала недоліки та прорахунки під час формування місцевих органів влади. Більшість наведених у публікаціях фактів не можна віднести до достовірних. І це не випадково. Адже існуючі в науці до кінця 80-х рр. минулого століття традиції забороняли вихід за рамки розроблених узагальнених схем.

У другій половині 80-х рр. у зв'язку із змінами політичної ситуації в СРСР (спробами деідеологізації і гуманізації суспільного життя, активізації національних рухів у союзних республіках) у працях науковців окреслились кроки до об'єктивно-критичного аналізу процесів і явищ минулого. В цей час з'явилися праці Н.К. Бойка та А.В. Гонтаря,³ які більш ґрунтовно підійшли до вивчення даної проблеми. Проголошення незалежності створило більш сприятливі умови для вивчення національної історії, в тому числі і процесів радянзації України, зокрема Вінниччини.⁴

Після проголошення України Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, однією зі сфер діяльності компартії стало так зване радянське будівництво, тобто створення мережі Рад із контрольованим складом депутатів.

Ради створювалися перш за все у найбільших містах та робітничих селищах, які були характерними для Лівобережної України. Адже саме робітники стали, особливо на початковому етапі, політичною базою нової влади. На Правобережжі, зокрема на Вінниччині, цей процес відбувався значно повільніше вже з причини аграрного характеру регіону, а сільське населення в масі своїй не підтримало більшовиків. Тому одним із завдань комуністичної партії було утримання контролю над прикордонною Вінниччиною. Для цього монополюючи правляча партія розробила таку виборчу процедуру, яка дозволила їй штучно підбирати персональний склад органів влади за всіма параметрами: класовим і соціальним походженням, партійною приналежністю, статтю, особистими якостями; проводилась ретельна підготовка перевиборних кампаній, приділялась велика увага спискам виборців, ретельно продумувались всі заходи агітаційного характеру. Цим партія намагалася забезпечити свій вплив у органах місцевої влади. Але практика утворення Рад робітничих і селянських депутатів свідчила про те, що туди обиралися представники з різними "політичними поглядами та теоретичною підготовкою". Наявність такої строкатості заважала більшовикам проводити свою політику. Головним чином це стосувалося сільських Рад, де особливу активність проявляли заможні селяни, що становило найбільшу загрозу для існуючого режиму.

Політичною основою більшовиків на селі були комітети незаможних селян, які брали активну участь у всіх перевиборних кампаніях. Зокрема, саме вони складали списки кандидатів до Рад, перевіряли списки виборців. За їх допомогою партпарат поглиблював соціальну напруженість на селі методом "розкуркулення".⁵

Проте під час виборчої кампанії 1921 р. до складу Рад увійшов значний відсоток заможних селян, як найбільш впливових та авторитетних серед населення. Перед більшовиками постало досить складне завдання: обмежити, а по можливості, взагалі ліквідувати вплив останніх на політичну ситуацію. Для цього їм була необхідна певна політична база на селі та відповідне виборче законодавство.

Напередодні перевиборної кампанії 1922 р., відчуваючи слабкість впливу радянської влади, секретар Проскурівського повітового комітету КП(б)У повідомляв, що на основі конституцій⁶ при якомуго повнішому їх застосуванні, Проскурівщина не зможе забезпечити необхідний для партії успіх. Крім того, відзначав він, недостатня ясність політичного обличчя села, слабкість більшовицького впливу, наявність підпільних петлюрівських організацій дають підставу вважати, що кампанію перевиборів з особливим успіхом для себе спробують використати політичні опоненти радянської влади. Навіть "опрацьоване по-радянськи" село може бути частково ними загітоване, що вже забезпечує можливість боротьби з більшовиками на основі Конституції.⁷ Отже, більшовики на початку 20-х рр. розуміли непевність свого становища, і тому вже напередодні виборів намагалися пояснити їх результати.

На початку 1923 р. основним питанням, яке було в полі зору Губернського комітету КП(б)У. У першій половині червня всі дані з місць говорили про послаблення незаможного та середнього селянства, придушеного податковим пресом. Відчувалося значне пожвавлення заможних селян, які вдало використовували сприятливу для них ситуацію для агітації, спрямованої проти сплати податків.⁸ Звичайно, за таких умов говорити про лояльність середняків у цей період не приходиться, а якщо до цього ще додати фактичну відсутність культурно-освітньої роботи на селі, нестачу газет, літератури та слабкість низового апарату, то стане зрозумілим, що ставлення селянства Поділля до радянської влади було далеко не таким, як їй цього хотілося б.

Наукові записки

Під час виборчої кампанії 1924 р. на Поділлі були поставлені наступні завдання: привернути до участі у виборах широкі селянські маси, поряд з незаможними втягнути у вибори середняків, використати вибори для загального перегляду і підбору низового радянського апарату.

В результаті проведеної кампанії по губернії було обрано 1205 сільрад і 25548 членів в них. За соціальним, партійним складом дані були наступними: членів КП(б)У і кандидатів – 3,2 %, якщо врахувати членів КСМУ, то 4,8 %. Абсолютне число тих і інших разом - 1234 чол. (членів партії – 817 чол.). Це були всі комуністи, що проживали тоді в селах Вінниччини, тому, навіть при всьому бажанні, обрати більше комуністів до сільських рад було неможливо. Членів КНС було обрано 66 %, робітників та червоноармійців – 7,2 %. Таким чином, отримуємо в сільських Радах 78 % пролетарських та напівпролетарських елементів, пов'язаних міцними вузами з компартією. Інші 22 % припадають на середняків і частково на службовців.⁹

У порівнянні з минулими роками у 1924 р. відбулося значне зміцнення впливу в Радах бідняцької частини села. Якщо в 1922 р. членів КНС було обрано 58 %, то в 1924 р. – 66 %, членів партії, кандидатів та членів КСМУ відповідно 3,2 % і 4,8 %, робітників – 3 % і 7,2 %.¹⁰ Бідняцька частина Рад в 1922 р. складала разом 64,2 %, а в 1924 - 78 %. У цілому співвідношення числа членів КНС і загальної кількості виборців у співставленні з 78 % обраних до Рад комуністів і незаможних говорить про помітний крок вперед у справі зростання політичного впливу бідноти на інші прошарки селянства.

Наведені цифри говорять про поступове завоювання більшовиками впливового становища в Радах. Аналізуючи результати перевибірної кампанії, бачимо, що, незважаючи на високий рівень активності з боку заможного селянства, їх кандидатури до складу Рад не увійшли. Вони і склали той прошарок населення, що залишився “за бортом” політичного життя країни.

У виборах 1925 і 1926 рр. активність виборців дещо зросла. В середньому відсоток виборців по окрузі становив 56,2%. Були райони, де відсоток доходив до 70 %. Значно збільшилась кількість середняків у сільрадах. Якщо у 1925 р. їх було обрано 15,4%, то в 1926 р. вже 32,6%; незаможники склали відповідно 60,1% і 54,6%.¹¹

Завданнями перевибірної кампанії 1927 р., як і в попередні роки, було залучення якомога більшої кількості незаможників та середняків до участі в радах. Поряд з цим, зважаючи на вороже ставлення до влади значної кількості населення, зростав і відсоток позбавленців. Показово, що серед позбавлених виборчого права за національною ознакою найбільший відсоток склали українці - 60,9%, далі йшли євреї – 35,4%, поляки – 2,4%, росіяни – 1,1%, інші – 0,2%.¹²

Позбавлення права голосу торкнулося перш за все частини населення, що займалася торгівлею. Крім того, відсоток позбавлених права голосу сільських жителів дорівнював 4,6%, що перевищило загальноукраїнську норму на 0,2%. З усіх позбавленців 20,2% становили ворожі до радянської влади групи (учасники білого руху, служителі релігійних культів, колишні городничі).¹³ Всього селян у складі сільських Рад в 1925 – 1926 рр. нараховувалося 83,2%, в 1926 – 1927 рр. – 80,4%.¹⁴ Таким чином, відсоток селянства зменшився порівняно з минулим роком і зріс відсоток службовців та кустарів. Відсоток членів комітетів незаможних селян та середняків дещо зріс за рахунок організованої бідноти.

Отже, в результаті перевибірної кампанії 1926-1927 рр. позиції радянської влади зміцніли. Про це говорить хоча б той факт, що зріс відсоток середняків у складі Рад. Фактично більшовикам удалося виконати поставлені завдання: збільшити свій вплив на селі.

Політичний стан округи під час перевибірної кампанії 1928 р. характеризувався такими показниками: на ґрунті зростання економіки округи відбулося зміцнення впливової ролі елементів соціалістичного господарства (будівництво нових фабрик, заводів, кооперування, колективізація), зміцнились сили робітничого класу та бідноти.

Поряд з тим, зростання впливу соціалістичних елементів обумовило ще більше політичне розшарування та загострило класову боротьбу на селі. Заможні селяни збільшили свій опір, а на окремих слабких ділянках роботи на селі, наступові робітничого класу та бідноти протиставляли свій контрнатуп.

Вибори до сільських Рад проходили за умов значного підвищення активності бідняцько-середняцького блоку, підвищеного інтересу трудящих до Рад. Пересічна явка виборців на виборчі збори складала 58,7%.

У новому складі сільрад провідні позиції були повністю забезпечені за біднотою (59%), відсоток середняків складав 38,9%. Новообрані сільські Ради були бідняцько-середняцькими зі збільшеною роллю та питомою вагою бідноти, наймитів, зі зростанням як за кількістю, так і за якістю переваги партійно-комсомольських організацій у сільрадах. До нового складу Рад проходили

Серія: ІСТОРІЯ

кандидати, виставлені партією, КСМ та бідняцькими організаціями села. Списки чи окремі кандидатури, що виставлялися заможними селянами в переважній більшості відхилялися біднотою та середняками.¹⁵

Аналізуючи результати перевиборних кампаній 20-х рр. на Поділлі, можна зробити висновок, що утвердження радянської влади тут відбулося саме в цей час. На початку 20-х рр. питома вага більшовиків у Радах була досить незначною, але з кожним роком їх кількість зростала.

Таким чином, шляхом постійної зміни виборчого законодавства, маніпулювання нормами представництва, широкими агітаційними кампаніями більшовикам удалося сформулювати підконтрольні їм органи влади на місцях, що сприяло посиленню їх впливу на території України в цілому та Вінниччині зокрема.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петровський Г.І. Ради в боротьбі за генеральну лінію партії. – Харків, 1931; Слущкий О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926 – 1929 рр.). – К., 1957; Чумаченко В.П. Общественно-политическая деятельность рабочего класса Украины в период строительства социализма в СССР (1926 – 1937 гг.). – Днепропетровск, 1973; 2. Стоян П.К. Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. – К., 1954; Бабій Б. М. Місцеві органи влади УСРР в 1917 – 1920 рр. – К., 1957; Його ж. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.). – К., 1957; Алексеенко А.Г. Городские советы Украинской ССР (1917 – 1920 гг.). – К., 1960; Василенков П. Т. Советы народных депутатов: Организация и деятельность. – М., 1983; Гришаев В. В. Строительство Советов в деревне в первый год социалистической революции. – М., 1967; 3 Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20-30-х гг.). – К., 1990; Гонтар А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е гг.). – Киев – Одесса, 1990; 4. Вороненко В. Перші Ради на Україні // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 20; Рябошапка Л. Позбавлення представників національних меншин виборчих прав в УРСР (1920-середина 30-х рр.)// Право України – 2000. – № 5; Коржихина Т. П. Политическая система СССР в 20-30 гг. // Политические системы СССР и стран Восточной Европы: 20-60 гг.. – М., 1991; Мельничук О. А. Боротьба за владу на селі в 1920-1925 рр.: сільські ради проти комнезамів // Нова політика. – 1998. – № 2; Кузьмінець Н. П. Діяльність місцевих органів влади на Поділлі (1920-1925 рр.). – Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія: Історія. Вип. VI. – Вінниця, 2003; 5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П-1.- Оп. 1. - Спр. 424. – Арк. 15; 6. Мова йде про Конституцію РСФРР, прийняту V Всеросійським з'їздом Рад 10 липня 1918 р. та Конституцію УРСР, прийняту III Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 р.; 7. ДАВО. – Ф. П-1.- Оп. 1. - Спр. 1010. – Арк. 36; 8. ДАВО. – Ф. П-1.- Оп. 1.-Спр. 7. – Арк. 25; 9. ДАВО. – Ф. П-1.- Оп. 1.-Спр. 427. – Арк. 2; 10. ДАВО. – Ф. П-1.- Оп. 1.-Спр. 427. – Арк. 3; 11. ДАВО. – Ф. П-31.- Оп. 1.-Спр. 127. – Арк. 8; 12. ДАВО. – Ф. П-29.- Оп. 1.-Спр. 308. –Арк. 101; 13. ДАВО. – Ф. П-29.- Оп. 1.-Спр. 308. – Арк. 102; 14.ДАВО. – Ф. П-29.- Оп. 1.-Спр. 308. – Арк. 104; 15. ДАВО. – Ф. П-29.- Оп. 1.-Спр. 510. – Арк. 127.

**ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗАСОБИ МУЗИЧНОЇ ВИРАЗНОСТІ
В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (ВІД АНТИЧНОСТІ ДО ВІДРОДЖЕННЯ)**

Кожний із видів мистецтва в системі художньої культури обов'язково виступає і об'єктом естетичного сприйняття, і предметом теоретичного вивчення водночас. В якості предмету музичної теорії музика постає у трьох вимірах: як об'єктивно існуюча історична спадщина, як соціально значима художня діяльність і як цінність, що пов'язана з функціонуванням суб'єктивних суспільних чинників. На сьогодні теоретичне музикознавство є самостійною галуззю науки про музику, яка має давню історію. Вперше музичне мистецтво стало предметом дослідження саме тоді, коли відокремилось як самостійний вид діяльності із синкретичної системи життя античного суспільства і почало потребувати філософського-естетичного осмислення.

Головними питаннями, які вивчає теоретичне музикознавство, є проблеми дослідження норм і законів, що виникли в процесі історичного розвитку музики; композиційних засобів і прийомів, характерних як для музичного мистецтва взагалі, так і для певного історичного періоду; стилевих і жанрових норм тощо. Важливою галуззю теоретичного музикознавства є дослідження засобів відображення дійсності в музиці, що становлять систему засобів музичної виразності. Кожний з певних музично-виражальних засобів досліджувався в працях окремих музикознавців. Уявлення про їх функціонування в музиці відображають музично-теоретичні системи, що виникали в певний історичний період. Процес становлення самих теоретичних систем не знайшов широкого спектру вивчення в українському мистецтвознавстві. Як системне явище він розглядався лише у двох вітчизняних дослідженнях з історії теоретичного музикознавства, що належать І.Котляревському¹ та Г.Вірановському². Інші автори звертались до окремих складових музично-теоретичних систем. Музикознавці ХХ століття, зокрема Б.Асаф'єв³, Л.Мазель⁴⁻⁶, Ю.Тюлін⁷⁻⁸, обґрунтували положення про об'єктивний характер музичних закономірностей та їх смислову обумовленість. Дослідники наголошують на єдності музичних засобів виразності, що утворюють єдину музичну систему.

Метою нашої статті є відтворення головних положень еволюції уявлень про засоби художньої виразності музики в музично-теоретичних системах античності, середньовіччя та Відродження, попередньо охарактеризувавши ці засоби.

Кожному виду мистецтва притаманні свої особливі засоби створення художнього образу, що слугують засобами відображення дійсності. Вони наділені специфічними для певного виду мистецтва закономірностями, що проявляють себе як у змістовному, так і художньо-естетичному плані.

Певні явища, які здаються не настільки суттєвими і важливими для одного виду мистецтва, для іншого набувають особливого значення. Наприклад, ритм має принципове значення для тих видів мистецтва, твори яких функціонують в часовому просторі: музика, танці, сценічне мистецтво. Окремі засоби виразності є специфічними тільки для одного виду мистецтва. Прикладом може бути мелодія як іманентно музичний засіб виразності.

Засоби виразності музики – досить різноманітні. До них слід віднести мелодику, гармонію, ритм, темп, динамічні відтінки, артикуляцію, штрихи, агогіку тощо. В сукупності вони створюють певну художню образність або надають їй різноманітних відтінків. Тому вважають, що засоби музичної виразності є засобами створення художнього образу в музиці. Значення цих засобів у створенні художнього образу є нерівнозначним. Наприклад, тембр виступає лише супутнім фактором мелодії та гармонії, але не структурним засобом формотворення. Як основні засоби виразності, що виконують головні композиційні функції, прийнято виділяти мелодику, гармонію та ритм. Важливими і допоміжними супутниками їм слугують лад та тематизм. В процесі розвитку музичної форми мелодика, гармонія та ритм стають факторами формотворення, а в побудові звукової тканини виступають основними конструктивними компонентами музичної фактури, які тісно взаємопов'язані в художньому змісті музичного твору та є самостійними ланками для вивчення.

Система засобів музичної виразності, як і її аналоги в інших видах мистецтва, склалася внаслідок багатовікового історичного процесу. Компоненти, що її становлять, змінювались на різних етапах, постійно ускладнюючись та вдосконалюючись. Виникнення і закріплення нових засобів виразності, способів організації музичного матеріалу регулюється суворим естетичним відбором, що відповідає тим чи іншим конкретним художнім завданням, а також більш загальним нормам

музичного сприйняття. Всі конструктивні закономірності оцінюються як способи розкриття художнього змісту музики.

Музична система функціонує на декількох рівнях. Найвищий рівень – суспільна музична свідомість – утримує основні компоненти системи в узагальненому і значною мірою абстрагованому вигляді. Ці компоненти безпосередньо розкриваються на рівні конкретного музичного стилю, окремого музичного твору. Специфічною формою побутування музичної системи є теорія музики. Вона органічно входить до складу суспільної музичної свідомості та є однією з форм отримання професійного досвіду.

Структура і спрямованість теорії музики як певної галузі науки визначає музичне сприйняття, що обов'язково впливає на побудову конкретних форм музичної мови музичного твору. Адже саме теорія формує уявлення про музичну систему, що необхідні для практичного засвоєння музичної логіки в процесі навчання. Теоретичні концепції, які висвітлюють окремо гармонію, мелодію, метроритм, форму тощо, відтворюють в загальному вигляді картину музичної організації.

До характерних особливостей засобів музичної виразності, що об'єднані в єдину систему, належать взаємна обумовленість та багатоманітна варіантність їх співвідношення. Виділити окремий фактор в музично-виражальних засобах як найпростіший знак або провідний елемент досить важко. Навіть такі відносно автономні компоненти, як мелодія, гармонія, метроритм, при їх специфічності, є непрості взаємозумовлені явища. Тому методологічною нормою сучасних досліджень слугує комплексний характер вивчення окремих елементів в їх взаємозв'язках і взаємодіях.

Наприклад, в роботах Ю.Тюліна, насамперед в “Учении о гармонии”⁹, гармонія досліджується як найважливіший чинник закономірностей ладу. В книзі Л.Мазеля “О мелодии”¹⁰, поряд з утвердженням думки про комплексний характер мелодики та дослідженням складових її природи, розглядаються питання про взаємодію ладу і метру. Подальший розвиток вони отримали в роботі Є.Назайкінського “О психологии музыкального восприятия”¹¹. Монографія Л.Мазеля “Проблемы классической гармонии”¹² має за основу системно-структурний підхід. В ній висвітлюються не тільки різноманітні форми внутрішніх зв'язків в системі, але й теоретичні аспекти цього явища, попередньо обгрунтовані в статті “О системе музыкальных средств и некоторых принципах художественного воздействия музыки”¹³.

Зрозуміти природу цілого неможливо без вивчення її окремих сторін. Тому принципового значення набуває питання про основу, на якій базується те чи інше уявлення про структуру музичної системи, її членування на окремі елементи. Поділ музичної мелодії на елементи, зокрема мелодіку, гармонію, метроритм, фактуру, динаміку, темп тощо в своїй основі відображає традицію нотного запису, в якому всі названі компоненти отримують графічне відображення.

Усвідомлення єдності системи засобів музичної виразності спостерігаємо вже в епоху античності, коли закладалось підґрунтя сучасної музичної теорії і музичної естетики, що самі мали глибинні зв'язки з філософією і наукою своєї історичної доби. Музично-теоретичні погляди давніх греків зосереджені в ученнях про етос, про акустику і про лади. Уявлення про засоби художньої виразності музики невіддільні від наївного матеріалізму давніх греків. Перші наукові розміркування про музику знаходимо в працях давньогрецьких філософів Піфагора, Платона, Аристотеля та їх учнів Дамона, Філолая, Аристоксена. Їх глибокі і часто правильні судження стали основою європейських музично-естетичних вчень.

В працях Піфагора (VI ст. до н. е.) та його послідовників спостерігаємо математичний підхід до засобів музичної виразності як основи естетичних явищ. Піфагор вважається засновником учення про інтервали (консонанси і дисонанси), які можна отримати при поділі струни шляхом чисто математичних співвідношень. Послідовників Піфагора називали каноніками, тому що вони числові співвідношення доводили до рівня фетишу і свої музично-математичні досліди здійснювали на однострунному інструменті під назвою канон. Учення Піфагора походить з твердження про те, що всі естетичні явища мають об'єктивну основу, яку можна виразити у числах. Відштовхуючись від філософського уявлення про світ як гармонію, піфагорійці визначають останню єдністю багатомірного та узгодженість протилежного, в чому можна вбачати основи діалектичного мислення. Піфагорійська школа висуває „вчення про музику сфер”. Головні положення цього вчення виглядають наступним чином:

- музика є мистецтвом „гармонічних звуків”, що знаходяться в певних акустичних пропорціях;
- ці пропорції можна перевірити за допомогою числових співвідношень;
- звуки виникають від коливання пружних тіл, яке викликає рух, тертя, зіткнення;
- астрономічні тіла створюють гармонічні звуки надзвичайної сили, які можна було б почути

за умови їх чергування з тишею;

- ці звуки виникають тому, що орбіти руху астрономічних тіл знаходяться у пропорціях, підпорядкованих чітким числовим співвідношенням.

Таким чином, створюється „парадокс Піфагора”, який полягає у тому, що „музика й музичні звуки не для людини та її слухового сприйняття”¹⁴. Таким чином, античний вчений визначає музику водночас і надто вузько, і надто широко, не враховуючи її суб’єктивного фактору, тобто зв’язків з людиною, яка є творцем музики. Об’єктивні ж властивості музики, пов’язані з рухом, у цьому вченні абсолютизовані. Такий підхід можна охарактеризувати як акустично-математичний.

Розвиваючи ідеї про гармонію як узгодження протилежностей, Геракліт висуває визначення прекрасного як гармонію чи єдність протилежностей, що виникає внаслідок переходу кожного явища у свою протилежність через боротьбу цих протилежностей.

Досить цікавими і змістовними є міркування Аристотеля (V-IV ст. до н.е.), в яких він робить спробу визначити принципи співвідношення мелодії і ритму в музиці, відштовхуючись від ідеї руху: „Чому саме почуте з чуттєвих сприймань має етичну властивість?.. Чому ритм і мелодія, будучи звуками, подібні до етичних властивостей, а смак ні, і навіть барви і запахи? А тому, що вони – рухи, як і дії. Енергія ж – це вже етичне і створює етичні властивості, а смак та барви не створюють нічого, схожого на це”¹⁵. Такий підхід до засобів музичної виразності вказує на урахування процесу її суб’єктивного сприйняття. Водночас, міркування Аристотеля свідчать про те, що давні греки усвідомлювали причинні зв’язки між характером музики і душевними переживаннями та емоціями, які вона здатна викликати. Вчення про етос, сформульоване в працях античних філософів, наголошувало на важливій соціальній функції музичного мистецтва та його безпосередніх зв’язках з мораллю суспільства. Характер впливу музики на особистість, на думку Аристотеля, пов’язаний з тим, що, наслідуючи дійсність, вона здатна формувати душевний настрій і розвивати в людині здатність відчувати такі ж самі почуття від сприйняття самої дійсності.

Вершиною розвитку музично-теоретичної думки античної доби стали праці Аристоксена (IV ст. до н.е.), який був учнем Аристотеля. Велике значення цей філософ надавав музиці народній. У своїх теоретичних розвідках він поєднує піфагорійський підхід до дослідження музично-виражальних засобів із вченням про етичний вплив музики на формування особистості, розвинутий у вченні його наставника. Аристоксен залишив по собі декілька праць, в яких відображена система його музично-теоретичних поглядів. В його „Елементах ритміки” та „Елементах гармонії” вперше охоплюються різноманітні завдання теорії музики та стверджується її склад як науки. Так, предмет „гармоніки” античний вчений визначає як учення про елементи музики, яке виключає ритміку, метрику та органіку.

У підході до оцінки засобів музичної виразності Аристоксен займає позицію, протилежну піфагорійській школі, та очолює новий напрям у теоретичній думці, що отримав назву школи гармоніків. В аналізі усіх музичних явищ гармоніки відштовхуються від людської чуттєвості сприйняття музики. Наприклад, суттєві розбіжності гармоніки та каноніки (представники піфагорійської школи) виявляють у визначенні поняття „консонанс”. Для гармоніків у визначенні дефініції головним критерієм є вимоги людського слуху, тому консонанс вони визначають приємним для слуху співзвуччям. Каноніки ж у цьому понятті вбачають, перш за все, найпростіше числове співвідношення. Таким чином, останні не надають естетичного характеру консонансу, в той час як гармоніки наголошують на чуттєво-слуховому сприйняттю музичного інтервалу.

В праці „Гармоніка” Аристоксен вперше в історії музично-теоретичної думки підходить до визначення музики як процесу інтонування. „Перш за все той, хто збирається займатися музикою, повинен визначити рух голосу і при цьому залежно від місця. Рух цей не буде однаковим: він є при розмові і при співі, бо, очевидно, що в обох випадках є високі й низькі тони... Безперервний рух ми можемо назвати розмовним, тому що при розмові голос рухається у просторі, справляючи таке враження, що він ніде не зупиняється. При іншому русі, який ми назвали перервним, відбувається зворотнє: здається, що голос зупиняється, і всі називають таке явище не розмовою, а співом. Тому при розмові ми уникаємо зупинок голосу і під час його звучання переходимо до [перервного] руху тільки під впливом хвилювання; при співі робимо навпаки: уникаємо безперервності і прагнемо до того, щоб голос стояв”¹⁶. Отже, Аристоксен висловлює думку про співвідношення музичної мови та мовної інтонації. Словосполучення „займатися музикою” можна сприймати і спонукуванням до початку системного теоретичного вивчення музичного мистецтва.

Цитований філософ також підходить до вивчення музики та засобів її виразності з позицій діяльності та практики, полемізуючи з каноніками, які займались проблемами музичної акустики з точки зору зв’язку звуків з „числами і швидкостями”. „Гармоніка” так визначає позицію

Аристоксена: „Ми говоримо, що голос є певний власний рух і не може робити довільних інтервалів. Спробуємо узгодити доведення цього з самими явищами, і не так, як це робили раніше, коли говорили про речі, що не стосувалися справи і відхиляли свідчення чуттєвого сприйняття як неточні; фабрикували причини, що їх можна осягнути сама лише розумом, і твердили, що є взаємовідношення між числами і швидкостями, у зв'язку з чим і виникають високі й низькі звуки. Усе це зовсім не стосується справи й абсолютно суперечить самим явищам. Інші вірікали, як вірікає оракул, не наводячи причин і доказів і не розглянувши, як слід, самих явищ... Для музиканта точність чуттєвого сприйняття має найперше значення: людина, яка погано сприймає, не може добре говорити про те, чого не сприймає”¹⁷.

Важливою складовою давньогрецької музичної теорії стало вчення про лади, яке розвивалося протягом багатьох століть і було узагальнено в трактатах Клавдія Птолемея (II ст.). За олександрійським ученим, античні звукоряди утворюють „досконалу систему”.

В трактатах Платона (V-IV ст. до н.е.) музика виступає важливим виховним фактором. У роботах „Держава” і „Закони” він розвиває думки про вплив музики на виховання гідного громадянина та гармонічної особистості. Вперше такі ідеї вчення про етос висунув друг Перикла та учитель Сократа Домон Афінський (V ст. до н.е.). Платон зауважує, що мелодія та ритм сильно впливають на душу та спонукають людину до наслідування прекрасного, зразки якого дає музичне мистецтво. Вчення про етос філософ пристосовує для потреб виховання воїнів. Слід зазначити, що музика в Давній Греції була обов'язковою складовою системи загального виховання юнацтва. Платон вважає її найбільш придатною для виховних цілей, тому що „ритм і гармонія найкраще проникають у глибину душі і найсильніше захоплюють її”¹⁸. Філософ пропонує певні лади, які найкраще сприяють виховному процесу. Саме тому Платон дає позитивну характеристику дорійському ладу як такому, що налаштовує на здолання перепон, виховує мужність та військовий дух. Міксолідійському і лідійському ладам він дає негативну характеристику, вважаючи, що вони присипляють, розм'якшують людей і перетворюють їх на слабких воїнів. Аристотель демонструє більшу широту поглядів, додаючи, що музику також можна використовувати з метою інтелектуальної розваги, „тобто заради заспокоєння і відпочинку від напруженої діяльності”¹⁹.

Дуже важливу думку для подальшого розвитку музично-теоретичних досліджень висловлює філософ-матеріаліст Демокріт (V-IV ст. до н.е.). У своїх міркуваннях він говорить про соціальні умови розвитку мистецтва. Саме він стверджує, що музика від самого свого народження є відображенням реального світу, бо на перших етапах свого розвитку, на думку Демокріта, вона наслідувала спів птахів та звуки живої природи. Відштовхуючись від цього, можна прийти до висновку, що засоби музичної виразності повинні бути і засобами відображення дійсності в музиці.

Музична теорія та погляди на засоби виразності музики в добу середньовіччя були тісно пов'язані з системою богословського знання. До найвідоміших трактатів цієї доби належать праця „Про музику” Августина (IV ст.), книги Боеція „Про встановлення музики” (V-VI ст.), трактати Касиодора (V-VI ст.), Ісидора Севільського тощо. Важливе місце в цих роботах приділялось питанням схоластики, вченню про космічну роль музики, про принципи її класифікації. Так, Боецій запропонував систематизувати усі поняття, що стосуються музики, наступним чином: музика всесвітня (гармонія сфер), музика людська (вокальна) та музика інструментальна. Цю ідею надалі розвивали середньовічні філософи.

Касиодор у трактаті „Про науки та мистецтва” поділяє музику і науки про неї на гармоніку, ритміку і метрику, тобто окреслює її головні засоби виразності.

В добу середньовіччя інтенсивно розвивається вчення про лади, започатковане ще давніми греками. Лад є одним із важливих засобів виразності в музиці, часто визначаючи загальний її характер. Ірландський вчений Алкуїн послідовно виклав принципи системи восьми церковних ладів, поділивши їх на автентичні та плагальні (похідні). Основою церковних ладів є музика народна, свою ж назву вони отримали тому, що своє системне викладення отримали в працях діячів професійного релігійного мистецтва. Окрім визначення їх інтервальної структури, музичні теоретики звертають увагу на ідейно-емоційну характеристику кожного ладу. Свої назви середньовічні лади отримали від давньогрецьких, але не зберегли їх інтервальну побудову. Визначаючи їх емоційну характеристику, теоретики наголошували на урочистості і величності дорійського ладу, запальності і пристрасності фригійського, бадьорості і веселості ладу міксолідійського.

Великим досягненням середньовічної музичної теорії є започаткування нотного запису, за допомогою якого можна чітко фіксувати висоту звуку, та мензуральної нотації, яка точно визначає тривалість кожного звуку. Реформатором нотного запису є Гвідо Аретинський (X-XI с.), який завершив усі спроби модернізації невменного письма і запропонував нотний стан із чотирьох ліній.

Цікаво, що до реформи музикант прийшов завдяки практичній педагогічній необхідності під час роботи з церковним хором хлопчиків: „Шлях філософів – не мій шлях, - мене турбує лише те, що може допомогти нашим учням”²⁰.

Поява мензуральної нотації спричинена необхідністю записувати багатоголосну музику, яка почала інтенсивно розвиватись у міському побуті пізнього середньовіччя.

Підсумком розвитку середньовічної музично-теоретичної думки став трактат Філіпа де Вітрі „Ars nova” (XIV ст.), який дав назву усьому історичному періоду. Французький теоретик узагальнює досягнення мензуральної нотації, багатоголосної музики, появи альтерації тощо.

Чітке визначення засобів музичної виразності з'являється в добу Відродження, коли вершини досяг інтернаціональний стиль вокальної поліфонії строгого стилю. В роботах Йогана Тинкторіса (1446-1511) розвиваються погляди на використання дисонансів у музиці, на відповідність музики і поетичного тексту. Швейцарський дослідник Глареан (1488-1563) обґрунтовує важливість мелодії як засобу музичної виразності. Вона повинна бути, на думку вченого, простою і гарною. Таким чином, стверджується безпосереднє художнє сприйняття як критерій оцінювання музичних творів. Перевагу Глареан надає природній благородній мелодії, доступній для широкого сприйняття.

Найважливіші тенденції музичного мистецтва доби Відродження висвітлені в роботах музичного теоретика, композитора та виконавця Джозефо Царліно (1517-1590). В теоретичних трактатах „Встановлення гармонії” та „Обґрунтування гармонії” ренесансний учений специфічні питання музичної теорії про лади і гармонію співвідносить з певною системою естетичних поглядів, ідеалом якої є античні зразки. Головними засобами виразності в музиці, які надають єдності музиці і слова у вокальних творах, Царліно вважає мелодію, гармонію та ритм. Саме вони повинні відповідати змісту слів у музиці. Гармонія, на думку Царліно, виражає настрій поетичного тексту. „І нехай кожний прагне, по мірі можливості, супроводжувати так кожне слово, щоб там, де воно містить різкість, суворість, гіркоту і тому подібні речі, і гармонія повинна бути відповідною, тобто більш суворі і жорстка, проте не ображаючи при цьому слуху. Точно так, коли якесь слово виражає жалібність, біль, горе, зітхання, сльози тощо, хай і гармонія буде сповнена печалі”²¹. Радісні емоції, на думку Царліно, також повинні відображатись відповідними гармонічними засобами. В самій гармонії виразність походить від двох її емоційних полюсів – мажорного та мінорного тризвуків. Царліно зорієнтований на безпосереднє слухове сприйняття, що повинно бути єдиним арбітром у вирішенні музичних проблем.

Царліно порушує також і питання музичної практики, форм і характеру музикування та виконавства. Від музиканта-виконавця ренесансний теоретик вимагає відповідного узгодження теорії та практики його мистецтва. Думки про етичний вплив музики на людину Царліно поєднує з певними композиційними нормами. Так, музичний твір повинен задовольняти низку вимог у відношенні частин між собою, дотримання певних пропорцій, відповідності загальним закономірностям. Таким чином, постає питання відповідності частин у цілому, гармонічної впорядкованості.

Інший напрямок розвитку теоретичних поглядів доби Відродження на засоби музичної виразності представляє постать В.Галілея (бл.1520-1591). Якщо Царліно був прибічником музики багатоголосної, то Галілей виступає за відродження монодії, в якій єдину провідну роль відіграє одноголосна мелодія. Відмова від багатоголосся, на думку Галілея, поверне мелодію до „мудрої простоти природного співу”, в якому композитор відбирає інтонації, ритми та інші засоби виразності, щоб відобразити різноманітні емоційні стани. Вінченцо Галілей наголошує на походженні мелодії від людської мови та декламації, тобто підводить до думки про музику як мистецтво інтонованого змісту. Таким чином, можна побачити безпосередні зв'язки поглядів Аристоксена та Галілея про співвідношення музичної мови та мовної інтонації. Надалі уявлення про рух як вихідний пункт вчення про інтонацію буде розвинуто в дослідженнях представника доби Просвітництва Ж.-Ж.Руссо та видатного музикознавця ХХ ст. Б.Асаф'єва.

Навіть короткий екскурс в історію європейської музично-теоретичної думки дозволяє зробити висновок про наявність міцних причинно-спадкових зв'язків між поглядами на засоби музичної виразності у дослідженнях античних філософів, діячів середньовіччя та представників музичного мистецтва доби Відродження. Мелодія, ритм і гармонія як головні засоби музичної виразності були в центрі уваги дослідників музики вказаних періодів, які створили міцну базу для теоретичних досліджень музичного мистецтва Нового і Новітнього часів. У музиці ХХ ст. система засобів виразності набула нових форм: лад і тональність в окремих напрямках замінила серія, ритм може підлягати тотальному принципу організації у серіалізмі, гармонія набуває поліфункціонального вигляду тощо. Дослідження еволюції уявлень про засоби музичної виразності у попередні історичні епохи дозволяє усвідомити процеси у сучасних музично-теоретичних системах та зробити

прогнозування на їх розвиток у майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Котляревський І. Вступ до класифікації музично-теоретичних систем.-К.,1974; 2.Вірановський Г. Музично-теоретичні системи.-К.,1978; 3.Асаф'єв Б. Музыкальная форма как процесс. – М., 197 Мазель Л. О мелодии. – М., 1952; 4.Мазель Л. О системе музыкальных средств и некоторых принципах художественного воздействия музыки // Интонация и музыкальный образ. – М., 1965. - С.225 – 264.; 5.Мазель Л. Проблемы классической гармонии. – М., 1972.; 6. Мазель Л. Строение музыкальных произведений. – М., 1979; 7. Тюлин Ю. Учение о гармонии. – М., 1963; 8. Тюлин Ю. Учение о музыкальной фактуре и мелодической фигурации. – М.: Музыка, 1976; 9. Тюлин Ю. Учение о гармонии. – М., 1963; 10. Мазель Л. О мелодии. – М., 1952; 11.Назайкинский С. О психологии музыкального восприятия. – М., 1972.; 12.Мазель Л. Проблемы классической гармонии. – М., 1972; 13.Мазель Л.О. системе музыкальных средств и некоторых принципах художественного воздействия музыки // Интонация и музыкальный образ. – М., 1965. - с.225 – 264; 14.Вірановський Г. Музично-теоретичні системи.-К.,1978.- С.28; 15.Лосев О. Музыка эстетика античного світу.- К.,1974.- С.123; 16.цит. по: Вірановський Г. Музично-теоретичні системи.-К.,1978.- С.30; 17. Там само. - С.31; 18.цит. по:Груббер Р. Всеобщая история музыки.-М.,1956.- С.67; 19. цит. по кн.: Античная музыкальная эстетика. - М., 1960. - С.204; 20. цит. по: Грубер Р. Всеобщая история музыки.-М.,1956.- С.162; 21.Царлино Дж. Установление гармонии.- Цит. по кн.:Музыкальная эстетика западноевропейского средневековья и Возрождения.-М.,1982.-С.496.

П.В. Довгань

ВТІЛЕННЯ СВІТОГЛЯДНИХ ІДЕЙ ВІДРОДЖЕННЯ І БАРОКО У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ЖАНРУ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ СЮІТИ

Усвідомлення світоглядних і культурних взаємозв'язків різних епох є однією із необхідних умов у вивченні процесів становлення та розвитку різноманітних жанрів мистецтва. Яскравим прикладом мистецького втілення основних принципів європейської ментальності може слугувати жанр інструментальної сюїти, процес становлення якого припадає на період XVI – XVII століть. Саме тому, щоб збагнути концепцію і семантику цього жанру, необхідно визначити специфічність світоглядних положень доби Відродження та бароко, які знайшли своє безпосереднє втілення в різноманітних мистецьких явищах.

Культура доби Відродження та бароко з різних позицій розглядається в працях культурологів, філософів, мистецтвознавців, філологів, психологів та вчених інших наукових галузей. Серед монументальних робіт можемо виділити дослідження О.Лосева¹; проблем різних видів мистецтва вище зазначеного періоду торкаються Д.Наливайко², Г.Гриненко³, М.Гуковський⁴, Ю.Колпинський і Є.Ротенберг⁵, К.Гілберт і Г.Кун⁶, Л.Баткин⁷, Дж.Манетті⁸, І.Прусс⁹, М.Овсянников¹⁰, Р.Груббер¹¹, Т.Ліванова¹², М.Лобанова¹³, В. Шестаков¹⁴, А.Макаров¹⁵, М.Конрад¹⁶ та багато інших дослідників. Метою нашої статті є окреслення тих проявів світомоделі і моделі людини в культурах доби Відродження і бароко, які мали безпосередній вплив на зародження ідеї сюїти та становлення перших її форм.

Загальним проявом Відродження в усіх європейських країнах стало виникнення нового особливого світосприйняття і способу життя, яке отримало назву гуманізму. Його головні положення, в першу чергу, сформувались під впливом наукового знання. Саме в цю добу закладаються основи сучасної науки, які на чільне місце висунули прагнення до раціонального осмислення явищ дійсності та пошуку теоретичних основ у будь-якій формі діяльності.

Науковці Ренесансу кардинально переосмислюють загальну картину світу. Спочатку географічні відкриття змінюють уявлення про Землю. Результати досліджень в галузі астрономії М.Коперніка, Й.Кеплера, Дж.Бруно, Г.Галілея знищують аристотелівсько-птолемєєву картину світобудови і догматичний метод мислення. Експериментальні методи дослідження, започатковані науковцями цієї доби, призводять до віри в авторитет науки. Саме світоглядні ідеї, висунуті науковою революцією XVI-XVII ст., стали рушійним системоутворюючим чинником культури Нового часу.

Наукові відкриття, бурхливий соціально-економічний рух Європи уперед, подальший розвиток філософської думки призвели до формування нового типу особистості, яка характеризується титанізмом та універсалізмом. Кардинально змінюється саме уявлення про людину, яка стає „вінцем Божого творіння”, прекрасним і досконалим, гідним захоплення і любові. Ідеал людини цієї доби – самоусвідомлююча творча особа, здатна і покликана пізнати і перетворити світ та саму себе. В „Промові про гідність людини” Джованні Піко делла Мірандола (1463 -1494) наголошує

на тому, що Творець поставив людину у центрі світу і наділив волею стати такою, якою вона забажає¹⁷.

Філософська думка Відродження характеризується гуманізмом та антропоцентризмом. Під гуманізмом дослідники розуміють не стільки течію у філософії, скільки певну систему цінностей та образ життя¹⁸. Головними рисами гуманізму стали поклоніння перед античною культурою, впевнення у неперевершеності людини у порівнянні з іншими істотами, оцінка особистості за її заслугами, а не походженням, піднесення людини-митця тощо. Антропоцентризм та гуманізм призвели до індивідуалізації особистості, що проявилась в усіх галузях її діяльності. Людина отримує право індивідуального вибору. Антропоцентризм виконує функцію структурно-будівного принципу нової системи культури, точки відліку в шкалі ренесансних цінностей¹⁹ та поєднує головні лінії гуманістичного вчення про людину: обожнювання природи і визнання людини гармонійною єдністю тілесного і духовного; оптимістичне сприйняття повноти життя як гармонії раціонального та емоційного.

До найвідоміших гуманістів Відродження належать Франческо Петрарка, Джованні Боккаччо, Лоренцо Валла, Піко делла Мірандола, Пьетро Помпонацці, Еразм Роттердамський, Томас Мор, Франсуа Рабле тощо.

Велику роль в розвитку культури відіграв винахід книгодрукування, яке зробило знання доступним. Всі науки гуманісти поділили на божественні (*studia divine*) і людські (*studia humanitatis*). Під останніми вони розуміли вивчення усього, складає цілісність людського духу. Найяскравіше ця цілісність проявилась в творах мистецтва, об'єктом яких майже завжди стає Людина, що захоплюється красою світу, оптимістично вірить у свої сили і здатна критично поглянути на дійсність. Право людини на самоствердження втілюється у всебічній розробці в літературі теми кохання (прикладом чому можуть слугувати сонети Франческо Петрарки), виникненні нових театральних жанрів „вченої комедії” та комедії *del arte*. Це право підкреслює ідею авторства, яке дає можливість митцю не просто визнати себе творцем мистецтва, але й ствердити можливість суб'єктивного, індивідуального бачення реальності.

В образотворчому мистецтві головним об'єктом уваги митця також стає людина. Навіть Ісус Христос, Богородиця, святі зображуються як прекрасні, піднесені, але люди – в їх земному житті²⁰. Тому принципово змінюються прийоми зображення – з'являються пряма перспектива, світлотінь, реалістичне зображення людського тіла, інтенсивно розвивається портретний живопис тощо.

Ідеї гуманізму в музиці втілює мадригал – головний світський синтетичний жанр цієї доби. Т.Дубравська визначає мадригал „прапором гуманістів” в зв'язку з тим, що на той час він був єдиним жанром, здатним втілити у своїх зразках множинність людських почуттів²¹. Ще на стадії свого зародження мадригал формувався як жанр синтетичний, в якому слово і музика взаємно підпорядковувались: текст створювався з урахуванням закономірностей музичних форм, а в самих музичних формах відображувався конкретний зміст поетичної строфи.

Мадригал був жанром ліричним, поетичну основу якого склали сонети, станси, секстини, канцони, балади і власне мадригали. Поезія видатних майстрів Відродження Ф.Петрарки, Дж. Боккаччо, Т.Тассо, Л.Аріосто, Б.Мікеланджело вражала композиторів-мадригалістів своєю емоційністю, спонукаючи до пошуків нових музичних зображальних засобів.

Вихідним положенням естетики Відродження можна вважати реабілітацію чуттєвої природи людини, якої вона була позбавлена у світогляді Середньовіччя. Віра в добродійність людини, в творчу енергію її розуму дозволяє гуманістам не обмежувати особистість, яка здатна на самостійний вибір. Її доля відтепер повністю залежить від власних зусиль і прагнень. Це призводить до заперечення принципу авторитарності в галузі наукового і побутового мислення. Вірі в авторитет протиставлено необмежену силу розуму, досвід, спостереження, критичне мислення, вільне від усяких упереджень.

Проблеми втілення різноманітних форм дійсності в мистецтві спонукали митців до звернення до науки. Оптика, математика, анатомія, вчення про пропорції, перспективу, анатомічну побудову людського тіла знаходяться в центрі уваги теоретиків і практиків мистецтва Відродження. Саме мистецтво стає одним зі способів пізнання дійсності. Вперше в добу Ренесансу естетика стає безпосередньо тісно поєднаною з художньою практикою, тобто не абстрактно-філософською, а конкретно предметною, що вирішує нагальні практичні завдання.

Естетичній доктрині Відродження притаманні оптимізм і героїзм. Тому центральною проблемою в розвитку естетичної думки стає проблема прекрасного та піднесено-героїчного. У прагненні до споглядання краси людина здатна проявити героїзм. На пошуки краси в природі і

людині спрямовані зусилля теоретиків і практиків мистецтва, які все частіше виступають в одній особі. Так, Леонардо да Вінчі свої мистецькі позиції викладає у „Трактаті про живопис”.

Нове поняття прекрасного витлумачує Леон-Баттіста Альберті як злагоду і співзвуччя частин цілого, що відповідає суворому числу, обмеженню і розміщенню, яких вимагає гармонія, тобто абсолютне і первинне начало природи. Красу дослідник вбачає у природі самих речей, а завдання митця – у наслідуванні природі як кращому майстру форм²². Підкреслюючи об’єктивний характер законів мистецтва, Альберті стверджує красу законів світу, які мистецтво повинно відкрити і надалі керуватись ними.

Таким чином, естетика Відродження обґрунтовує положення про те, що мистецтво є відображенням дійсності, а його твори – віддзеркаленням краси природи і людини. Під останнім розуміється не стільки точне копіювання, наслідування реальності, скільки зібрання красот окремих предметів в єдиному мистецькому витворі.

Поняття ідеалу в естетиці гуманістів трактується з позиції віри в безмежні можливості людини і тому не протиставляється принципам художньої правди.

Ідеалом гармонічної людини доби Відродження стає всебічно освічений митець. Під поняттям гармонії Альберті розуміє закони мистецтва і природи (гармонія в мистецтві як відображення гармонії природи) та джерело досконалості. Гармонія виражається не тільки в числових пропорціях. Це водночас і відповідність змісту і форми, відповідність кожного предмету його місцю та призначенню. Такий погляд надає вченню про гармонію змістовного і функціонального моменту.

На ґрунті нового розуміння природи і сутності гармонії виростає і нове тлумачення гармонії в музиці. Гармонія відтепер розуміється як акорд, що свідчить про перемогу у музичному мисленні вертикалі над горизонталлю. Так, Дж. Царліно вбачає в контрапункті як вираженні гармонії „підйом і сходження протилежних рухів одночасно; інтервалів, що створюють консонанси, тому що гармонія народжується різноманіттям речей, які взяті разом і один одному протилежні”²³. Таким чином, і в загальній, і в музичній естетиці гармонія втілює різноманітність і різнобічність. Цю ж саму ідею втілюють і циклічні форми, які з’являються в добу Відродження і представником яких стала інструментальна сюїта.

Поява сюїтних циклів, на нашу думку, пов’язана зі зміною поглядів про роль і призначення музики в житті людини. На відміну від мистецтва Середньовіччя, якому його теоретики відмовляли у самостійному естетичному значенні, філософи і музичні теоретики Ренесансу вважають головним покликанням музики надавати людині відчуття радості, пробуджувати її почуття і пристрасті. Музичне мистецтво стає носієм естетичної насолоди, що приносить людині безкорисливе задоволення. Сам принцип насолоди естетична теорія Відродження пов’язує поняттями користі, честі, розвитком почуття краси, тобто не абсолютизує це індивідуальне естетичне почуття.

Музичний теоретик Дж. Царліно висуває нове розуміння функції музики в суспільстві на противагу середньовічній традиції. Відштовхуючись від ідей Аристотеля про інтелектуальне дозвілля, Царліно зазначає, що музика виконує виховну функцію в житті людини та удосконалює її розум.

В добу Відродження володіння музичними інструментами, знання основ музики стає обов’язковою складовою світської освіти. В європейських містах виникають гуртки, в яких гуманісти займаються композицією, грають на різноманітних музичних інструментах. Саме в таких гуртках не могла не виникнути ідея нового жанру світської культури, який би відображав життя в його різноманітності та єдності водночас. І саме тут музика гуманістів опановує фольклорні жанри, об’єднуючи зразки народних танців і пісень в перші інструментальні циклічні форми.

Серед музичних інструментів особливою популярністю користуються різноманітні струнні інструменти, що стали прародичами скрипки – лютня, чембало, віола. Різновиди духових інструментів гуманісти визначили як такі, що негідні людей благородного походження. Тому перші зразки сюїтної циклізації з’являються власне для струнних інструментів.

Саме в цьому прагненні до інструменталістики, до індивідуалізації виконання дослідники вбачають характерний для Відродження прояв особистості. Ціла низка трактатів, присвячених різноманітним музичним інструментам та виконавству, в яких головна увага зосереджується на індивідуальності композиторів і виконавців, проблемах імпровізації, виконання та виразності, підтверджує цю характерність. В якості прикладу можна назвати „Декларацію про інструменти” Хуана Бермудо, „Академічні розмірковування” Козимо Бартолі, „Дезидерію, або виконання на різноманітних музичних інструментах” Ерколе Ботригарі, які всі датуються другою половиною XVI століття. Автори трактатів одностайно висловлюють думку про те, що всі засоби музичної виразності, які використовує композитор, та усі прийоми виконавця підпорядковуються головній меті

розкриття індивідуальності митця. Ця мета спонукала композиторів Відродження до пошуків нових жанрів і форм.

Сюїта вбачається нам ідеальним жанром і формою втілення індивідуальності з різних сторін, її зовнішніх і внутрішніх якостей. На нашу думку, опера з цим завданням на етапі свого становлення справитись не змогла, бо від самого свого народження була підпорядкована багатьом театральним умовностям.

Становлення ідеї сюїти і появу її перших зразків ми схильні також пов'язувати з новим положенням особистості митця і його творчості, якого їм надає нова естетична система Відродження. Композитор стає носієм єдності теорії і практики, науки і мистецтва. Естетика відтепер не розділяє музику теоретичну і практичну, як це було в добу Середньовіччя, а стверджує різнобічність особи композитора. Він повинен, з одного боку, бути обізнаним теоретично в галузі акустичної і математичної природи музики, граматики, діалектики, риторики, давніх мов тощо; а з іншого боку – практично володіти музичним виконавством на багатьох інструментах, на слух визначати різницю між ладами і тональностями, настроювати музичні інструменти. Ідеалом музичної естетики Відродження стає композитор-титан, який досконало володіє теорією і практикою музики та поєднує їх з теоретичними і практичними знаннями в інших галузях науки і мистецтва. Як Людина-творець постала в центрі загального світогляду доби, так і Особистість-митець знаходиться у центрі естетичних проблем Відродження. Таке положення композитора втілює ідею різносторонності, яка проявляється у вимогах як до творчої особистості, так і до творів мистецтва. Тому композиторські пошуки доби досить різнобічні – розкішна музика венеціанської школи протистоїть суворій довершеній красі поліфонії Палестрини, жвавість і колоритність французької поліфонічної пісні протиставляється зі складним поліфонічним мисленням фламандської школи. Винаходи нових музичних інструментів також є втіленням прагнення до різнобічності. Поява інструментальної сюїти - реальний прояв ідеї різносторонності.

Слід звернути увагу ще на одну ідею ренесансної естетики, яка має безпосереднє відношення до появи мадригалу та інструментальної сюїти. Ця ідея проявляється у тенденції до поглиблення психологічного сприйняття дійсності, що призводить до появи тяжіння до драматизації, психологізму, контрастів, виявлення особистості митця. Драматизм і психологізм здатний найяскравіше втілюватись в камерних жанрах, в яких особистість композитора проявляється в гостро суб'єктивному забарвленні та можливості зосередитись на інтимному в різноманітних його проявах.

Таким чином, на становлення ідеї інструментальної сюїти вплинули такі положення ренесансної естетики: реабілітація чуттєвої природи людини, нове розуміння функції музики в житті людини і суспільства, по-новому витлумачені поняття краси, ідеалу і гармонії; нове положення особистості митця, прагнення до максимальної різносторонності і синтетичності у відображенні життя, тенденція до психологічного сприйняття дійсності.

У становленні культури Нового часу значну роль відіграв світогляд бароко, який докорінно змінює погляди людини XVII століття на світ і своє місце у ньому. Особливе значення у формуванні нової системи світосприйняття відіграли наукові спостереження Галілео Галілея, який завершив започатковану Коперніком руйнацію аристотелівсько-птоlemeївської картини світу. Галілей доводить, що Земля не є центром Всесвіту, а лише одним з численних небесних тіл, загублених у множинності світів. Земний світ тепер видавався людині не замкнутим і кінечним, а безмежним і неосяжним. Принципово переглянути традиційні уявлення про природу світобудови допомогли зробити також наукові відкриття в галузі хімії, ботаніки, медицини, фізики, математики тощо. Філософська думка XVII століття звертається до раціонального методу наукового пізнання. Дослідження Г.Галілея, Й.Кеплера, У.Гарвея, Ф.Бекона, Р.Декарта стали досвідним підґрунтям до створення І.Ньютоном нового наукового світогляду, який стверджує єдність суцього, всезагальні закони, що керують різноманітністю світу.

Наукові відкриття, з однієї сторони, породили відчуття у всемогутність розуму, які сформулювали ідеї доби Просвітництва; а з іншої – визначили нове положення людини у світі. У новій системі світоглядних координат людина постає лише маленьким „гвинтиком” раціоналізованого механізму природи, піщинкою, загубленою у безмежності Всесвіту – динамічного і мінливого. Саме такий погляд на людину став домінуючим у мистецтві бароко, яке відображує гострі протиріччя людського буття цієї епохи. Якщо культура Відродження породжує заспокійливу і врівноважену модель світу, то бароко робить помітний акцент на її динаміці, патетиці, суперечливості та драматизму, тобто подає трагічний ракурс світобачення.

Модель людини Ренесансу – самоцінний творець. Людина бароко завжди залежить від оточення, природи, суспільства, якому прагне щось довести, вразити і в чомусь запевнити. Вона

завжди відчуває присутність у своєму житті „чогось незбагненного для розуму, непрозоро-темного і незвичайного, що виявилось чужим „реалістичному” світовідчуттю багатьох наступних поколінь з їхньою нерідко агресивно-войовничою вірою в здоровий глузд, у всесилля розуму, науки, освіти, технічного й соціального прогресу, з їх схильністю до обережності, поміркованості стосовно всього, що має відношення до загадкових глибин людської психіки, інтуїції та інших засобів пізнання, які не підкоряються вимогам дискретного аналізу і формальної логіки”²⁴.

Особливістю розвитку художньої культури XVII століття стає виникнення практично в усіх видах мистецтва нових жанрів і форм, пов'язане зі спробою поглибленого осмислення буття. Так, в музиці провідним жанрами, що втілюють принципи нового світогляду, стають опера та ораторія, що демонструють молодий гомофонно-гармонічний стиль. Розвиваються і жанри інструментальної музики, серед яких важливе місце посідають сонати (sonata da camera та sonata da chiesa), концерти та інструментальна сюїта. Всі вище названі жанри демонструють сюїтний принцип циклізації і різняться лише походженням та особливостями втілення змісту. Поміж них саме сюїта виявилась найбільш життєздатним жанром, який в різноманітних модифікаціях функціонує і в музиці XX століття.

Дозволимо собі висунути припущення про те, чому жанр інструментальної сюїти послідовно не розглядався в працях дослідників як виразник типових світоглядних ідей своєї доби. Як відомо, мистецтво бароко тягнє до синтезу, до поєднання суперечливого, до патетики і театральності. Фразу „Весь світ – театр”, що з'являється в комедії В.Шекспіра „Як вам це сподобається”, можна визначити провідним гаслом бароко. Тому звернення до театру як виразника ілюзорності буття є типовим для епохи. В музиці театральним жанром стає опера, здатна монументальними засобами виразності, що формуються на перетині драматичного, образотворчого, хореографічного і власне музичного мистецтва, втілити складні і багатовимірні контрасти буття. Саме опера стає головним виразником ідей своєї доби, „затуливши” від нащадків і науковців камерні інструментальні жанри, що також фокусують головні художньо-образні і світоглядні проблеми свого часу, але у формі більш інтимній та суб'єктивній. Тому жанр сюїти досі не розглядався як втілення особливого світосприйняття, що стояло біля витоків Нового часу.

Метаморфоза ідеалів гуманізму яскраво проявляється в мистецтві бароко. Якщо в творчості майстрів Відродження втілювались риси гармонійного в характері людини, відображались ідеї громадянського звучання, пафосно оспівувались особистості-титани, то мистецтво бароко змальовує людину як істоту слабку, що знаходиться під владою позаприродних сил. „Психологія людини Бароко була сповнена контрастів. Митці й мислителі тих часів уже починали вгадувати в ній не лише відблиски добра, а й зла”²⁵. Таке відчуття призводить до панування в мистецтві настроїв суму, меланхолії, страху перед прірвою Всесвіту.

Новий комплекс ідей та образів потребував від мистецтва і нових засобів виразності. Мистецтво Відродження тяжіло до прямих ліній, світлих кольорів, пластичних форм, гармонійності та пропорційності. Барокове світовідчуття ж породжує у живописі хвилясті та химерні лінії, похмурі світлотіні, в архітектурі – масивну динаміку форм, в музиці – різкі контрасти і дисонанси. Звичайно, що такі контрасти яскравіше проявлялись в оперному жанрі, але й в сюїтних циклах на рівні зіставлення танців різного національного походження, різних темпів, різних типів фактури тощо відчувається епохальна ідея драматизму.

Принцип контрасту, який стає провідним у сюїтному циклі, можна пояснити з позицій нового сприйняття просторово-часових властивостей музики. Музичний час усвідомлюється як чергування різнорідних процесів, що втілюють різні афекти. Тому час стає дискретним, а динамічний процес – контрастним. Відкривши категорію руху, музика культивує різні форми танцю в балетах, концертах, сонатах. З цих позицій інструментальна танцювальна сюїта безпосередньо втілює ідею динамізму. Окрім того, в сюїтах часто використовуються фуговані форми, які також безпосередньо пов'язані з рухом.

Одним із принципів барокового мистецтва стає принцип антиномій (суперечностей між двома взаємовиключними положеннями). Бароко з'єднує воедино крайнощі, осмислює несумісне, знаходить гармонію у підкресленій конфліктності. Антиномічність барокового мистецтва М.Конрад пояснює з позицій соціально-історичних, тобто зіткненням антиномій середньовічного і нового часу. Саме така антиномічність, на думку М.Конрада, поєднує добу бароко та XX століття і дозволяє назвати ці дві епохи, що знаходяться одна від одної на відстані трьох століть, „нервовими вузлами історії”²⁶. Така історично-соціальна подібність дозволяє припустити наявність в творчості барокових і сучасних композиторів спільних принципів в інтерпретації жанру інструментальної сюїти, який продовжує своє функціонування у стильовій системі музики XX століття.

Навіть короткий огляд світоглядних та мистецьких позицій доби Відродження і бароко дозволяє зробити висновок про те, що естетичні принципи жанру інструментальної сюїти сформувались під їх безпосереднім впливом. У ренесансному мистецтві особливого значення набувають світські форми музикування, покликані відображати чуттєву культуру особистості. Секуляризація музики призводить до нового усвідомлення її ролі в житті суспільства і людини та виникнення нових музичних жанрів, які б могли втілювати різноманітність форм буття. Саме це спричинило появу мадригальної комедії, сюїти тощо.

З початку XVII століття музичне мистецтво втілює нові ідеї, пов'язані з трагічною образністю, сильними емоціями, яскравими контрастами. Ренесансна різносторонність і барочна контрастність органічно поєднуються в новому жанрі інструментальної сюїти. Парні танці в музиці Відродження, побудовані за схемою : повільно – швидко (наприклад, павана і гальярда як перша спроба сюїтної циклізації), базувались на спільному мелодичному матеріалі, який варіювався, і відображували ідею різносторонності буття. Поступово в творчості композиторів бароко тенденція до контрастності посилюється (відмова від єдиного мелодичного матеріалу в танцях), досягаючи рівня антиномій.

Слід також зазначити, що на зародження жанру інструментальної сюїти певною мірою вплинуло і мистецтво класицизму, яке протистояло доктрині бароко. Найбільш наочно ідеї класицизму відобразились в театральному мистецтві. Тяжіння до конкретності і програмності стало типовим для французького варіанту сюїти. Крім того, саме в жанрі сюїти, на наш погляд, яскраво відчувуються спільні позиції двох відмінних мистецьких стилів – бароко і класицизму. Їх об'єднує не лише одна історична епоха – XVII століття, - але й заперечення естетичної ідеї гармонії, яка лежала в основі ренесансної естетики. Ідея гармонії людини і суспільства замінена ідеєю їх складної взаємодії, ідея гармонії розуму і почуття – ідеєю підкорення усіх пристрастей розуму. В музичному мистецтві це втілилось у тяжінні до раціоналізації композиції (чітка побудова сюїтного циклу) і, водночас, до порушення її структури, пошуків „неправильної краси” (експерименти з частинами сюїти, використання варіаційних та фугованих форм тощо).

Таким чином, інструментальна сюїта вже на етапі свого зародження виступала жанром, що віддзеркалює важливі світоглядні та естетичні ідеї своєї доби. Художньо-естетичний аналіз зразків жанру, створених у наступні історичні періоди, дозволить співвіднести їх концепцію та семантику з головними світоглядними принципами напрямків мистецтва XIX-XX століть.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лосев А. Эстетика Возрождения.- М., 1982.- 623 с.;
2. Наливайко Д. Искусство: направления, течения, стили.- К., 1985.-365 с.;
3. Гриненко Г. Хрестоматия по истории мировой культуры.- М., 1998.- 672 с.;
4. Гуковский М. Итальянское Возрождение.- Л., 1961.- Т.2.- 255с.;
5. Всеобщая история искусств/ под общей ред. Ю.Колпинского и Е.Ротенберга.- М., 1962. - Т.3.- 532 с.;
6. Гилберт К., Кун Г. История эстетики/ под общей ред.В.Сальникова .- СПб., 2000.- 653 с.;
7. Баткин Л. Итальянское Возрождение: Проблемы и люди. - М., 1995.- 238 с.;
8. Манетти Дж. О достоинстве и превосходстве человека// Чаша Гермеса: Гуманистическая мысль эпохи Возрождения и герметическая традиция / Сост., автор вступ. ст. и коммент. О.Кудрявцев. – М., 1996;
9. Прусс И. Западноевропейское искусство XVII в. – М., 1977.- 453с.;
10. Овсянников М. История эстетической мысли.- М., 1978.- 352 с. ;
11. Грубер Р. Всеобщая история музыки.- М., 1956.- Ч.1.- 415 с.;
12. Ливанова Т. Западно-европейская музыка XVII-XVIII столетий в ряду искусств.- М., 1977.- 527 с.;
13. Лобанова М. Музыкальный стиль и жанр : история и современность.- М., 1990.- 312 с.;
14. Музыкальная эстетика западноевропейского Средневековья и Возрождения/ Под общей ред. Шестакова В.- М., 1966.- 572 с.;
15. Макаров А. Світло українського Барокко.- К., 1994.-288 с.;
16. Конрад Н. О барокко// Избр.труды.История.- М.,1974;
17. История мировой культуры. Наследие Запада Под ред.К.Серебряного.- М., 1998.-С.352;
18. Гриненко Г. Хрестоматия по истории мировой культуры.- М., 1998.-С.465;
19. Полікарпов В. Культура Відродження і барокко// Полікарпов В. Лекції з історії світової культури. – Харків, 1990.- С.189;
- 20.Гриненко Г. Хрестоматия по истории мировой культуры.- М., 1998.-С.487;
21. Дубравская Т. Мадригал (жанр и форма)// Теоретические наблюдения над историей музыки. - М., 1978.- С. 107 – 127;
- 22.Овсянников М. История эстетической мысли.- М., 1978.- С.65;
23. Музыкальная эстетика западноевропейского Средневековья и Возрождения/ Под общей ред. Шестакова В.- М., 1966.- С.73;
24. Макаров А. Світло українського Барокко.- К., 1994.-С.7-8;
25. Там само, с.38;
26. Конрад Н. О Барокко// Избр.труды.История.- М.,1974.- С. 267.

ФОРМУВАННЯ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН УСРР З РСФРР (1920 Р.)

Дослідження проблем історії міждержавних відносин України з Росією у ХХ ст. є актуальним напрямком сучасної української історіографії, адже без чіткого розуміння історичного контексту співіснування сусідніх держав неможливо сьогодні будувати цивілізовані взаємовідносини.

Однією з надзвичайно цікавих проблем є формування міждержавних відносин України та Росії у 1920 р.. Саме тоді дві радянських республіки підписали договір, що визначав їх відносини до середини 1923 р., коли була введена в дію Конституція СРСР.

Вивчення даної тематики привертало увагу істориків з 1920-х рр., проте усі трактування подій, пов'язаних з договором, знаходились у руслі ідеологічних настанов керівництва РКП(б) – ВКП(б) та персонально Й.Сталіна¹. Тільки наприкінці 1980-1990-х рр., в умовах розпаду СРСР та здобуття незалежності України, історики розпочали переосмислення проблем взаємовідносин Росії та України. Та у багатьох випадках наукові публікації мали публіцистичний характер, не спиралися на ґрунтовну джерельну базу². З різних ідеологічних та методологічних позицій аналізувалася національна політика в СРСР також у англійській історіографії, проте тільки в останні роки з'явилися праці, в яких іноземні вчені використовують архівні матеріали³.

Метою даної розвідки є спроба проаналізувати зміни у теоретичних уявленнях та політичних діях лідерів РКП(б) наприкінці російської громадянської війни на національне питання та державні відносини України з Росією. Зрозуміло, що комплекс цих проблем потребує спеціального наукового дослідження, тому дана стаття має постановочний характер і не претендує на повномасштабне розкриття заявленої теми.

У кінці 1919 – на початку 1920 р. після поразок армії генерала А.Денікіна повернення більшовиків в Україну супроводжувалося декларуванням нового підходу до національної політики, пропагандою ідеї федерування радянських України та Росії. У відповідь на тогочасну критику з боку різних українських партій політбюро ЦК РКП(б) 17-18 січня 1920 р. обговорило питання «Про форму державних взаємовідносин між Росією та Україною», заявивши, що їх основою є соціалістична федерація. У чому полягала її відмінність від «капіталістичної» - не пояснювалося. Можливо, у тому, що владу у республіках здійснювала Компартія. Запропоновані для обговорення тези, у розробці яких активну участь брав голова Всеукраїнського революційного комітету (ВУРК) Х.Раковський, 22 січня 1920 р. демонстративно схвалило Тимчасове бюро ЦК КП(б)У й перенесло подальше обговорення на майбутню Всеукраїнську партконференцію КП(б)У⁴.

Для того, щоб не залишалось сумнівів щодо форми такої «соціалістичної федерації», наведемо тільки один приклад. Наступного дня, 23 січня 1920 р. оргбюро ЦК РКП(б) схвалило пропозицію Х.Раковського здійснювати фінансування КП(б)У не за рахунок ВУРК, а Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК). Таким чином, вищий представницький орган однієї держави фінансував політичну партію, що правила в іншій формально незалежній державі⁵.

Нагадаємо відомий факт: 27 січня 1920 р. ВУРК скасував усі декрети та постанови УСРР, що діяли з 1919 р., та замінив їх декретами РСФРР. Ці рішення свідчили про централізацію управління, що набирала силу у Росії, яка після розпаду імперії почала реінтегруватися. Керівництво РКП(б) очолювало процес, оповивало його формулюваннями про єдність дій молодих радянських республік.

При обговоренні питання міждержавних відносин України з Росією на IV Всеукраїнській партконференції (17-23 березня 1920 р.) виявилось, що в КП(б)У існували різні думки. Так, голова секретаріату ЦК КП(б)У С.Косіор спеціально відзначив, що більшовики з Волині на губернській партконференції говорили «жахливі речі» про те, що «радянська Росія видирає з України сировину й жиріє за рахунок голодних робітників», і це ставить Україну у становище окупованої країни. Він різко вимагав дати відсіч подібній «дрібнобуржуазній розхитаності».

Ще більш показовим був виступ Г.Петровського, який заявив, що основа національної програми більшовиків – гасло права націй на самовизначення є буржуазним: «Я вказував, що більшовики буцімто теж з цим гаслом носяться, але більшовики розуміють так, що хто не підкоряється їм, той не може і самовизначитися». Відвертість варта уваги: будь якій етнопатристичній групі дозволялося самовизначитися лише під владою більшовиків. Проте навіть це було робити, якщо нації не розглядалися як щось цілісне? (вислів Г.Петровського. – Автор). Навпаки, у протистоянні з імперіалізмом комуністам та робітникам необхідно об'єднуватися, долаючи національні забобони і перепони.

Недарма Г.Петровський стверджував, що УСРР зможе вийти з економічної розрухи, «коли вона з господарчими своїми органами найближче співуватиметься з Російською Республікою». Разом з тим, за словами цього відомого більшовика, В.Ленін вважав, що злиття радянських України та Росії поки що неможливе, так як відсталі маси можуть сприймати це як «бажання російських комуністів колонізувати Україну».

Втім, навіть такі марксистсько-централізаторські погляди критикувалися за поміркованість. Відомий прихильник Л.Троцького, на той час редактор газети «Всероссийская кочегарка», що видавалася у Донбасі, І.Дашковський зробив наголос на тому, що при захопленні влади в Україні було втрачено сприятливий момент для того, «щоб відкинуту будь-яку гру в Український уряд та поставити відкрито, ясно та рішуче питання про злиття обох республік в одну радянську республіку»⁶.

Не дивлячись на те, що такі міркування були піддані критиці на конференції, з початком радянсько-польської війни (квітень 1920 р.) та пожвавлення надій на світову революцію більшовики особливо не приховували процес інтеграції України до Росії. Хоча вони робили це, старанно заявляючи про федерування обох радянських республік. Наприклад, 20 травня 1920 р. IV Всеукраїнський з'їзд рад за пропозицією Артема (Ф.Сергеева) прийняв резолюцію про те, що УСРР, «зберігаючи свою самостійну державну Конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки».

З'їзд схвалив об'єднання комісаріатів обох республік: військового, фінансів, народного господарства, пошти та телеграфу, залізничного транспорту, праці та доручив обраному ВУЦВК здійснювати політику «самого тісного єднання» з Росією. До складу ЦВК РСФРР на українському з'їзді рад рекомендували обрати 40 чоловік⁷.

На практиці об'єднання не обмежувалося шістьма наркоматами. Російські управлінські структури постійно намагалися розширити сферу своєї діяльності в Україні, не контактуючи з українським радянським урядом (обраним на IV Всеукраїнському з'їзді рад. – Автор). Їх логіка була зрозумілою: якщо справа йшла до входження України до Росії, то навіщо існували формально самостійні українські управлінські структури, які з Москви звинувачувались у «національному та бюрократичному сепаратизмі». Українські партійний та радянський центри влади (за висловом С.Кульчицького⁸ «партійно-радянський субцентр влади». – Автор) протистояли таким спробам, розуміючи, що чим ширші їх повноваження, тим більший авторитет вони мають у російській партійно-радянській ієрархії.

Цікаво, що українських керівників підтримував В.Ленін, який робив це не тільки з тактичних, але й стратегічних міркувань. Він активно використовував ідею збереження формально самостійних радянських державних структур на окраїнах колишньої Російської імперії, їх федерування з радянською Росією для приваблення симпатій національних рухів до більшовиків.

5 червня 1920 р. перед початком II конгресу Комінтерну В.Ленін написав тези з національного та колоніального питань. У них відзначалося, що Версальський договір (1919 р.) є звір'ям та підлим насильством над слабкими націями. Світова політика зосередилася навколо центрального пункту: боротьби всесвітньої буржуазії проти радянської Росії, яка групувала біля себе радянські рухи робітників і національно-визвольні рухи колоній та пригноблених народностей. Тому керівництво більшовиків і Комінтерн повинні були здійснювати політику тісного союзу Росії з національними рухами. Союз уявлявся як федерація, що «є перехідною формою до повного єднання трудящих різних націй».

Види федерацій могли бути різними, як по відношенню до інших радянських республік, так і всередині РСФРР (мова велась про Башкирську та Татарську автономні республіки, які були створені у 1919-1920 рр. - Автор)⁹.

Колеги В.Леніна надіслали зауваження до тез, висловили чимало міркувань, що були показовими свідченнями настроїв більшовицького керівництва. Наприклад, О.Преображенський у роздумах про взаємини республік майбутньої соціалістичної Європи з економічно відсталими та залежними країнами стверджував: «... Якщо буде виключена можливість економічної угоди з керівними національними групами – неминуче придушення їх силою та насильницьке приєднання економічно важливих районів до союзу Європейських Республік». В.Ленін заперечував: «... через край схоплено. Недоказово і неправильно сказати, що «неминуче придушення силою». В корені невірне»¹⁰.

12 червня 1920 р. свої зауваження у вигляді листа «Про конфедерацію» надіслав Й.Сталін. Він вважав доцільним для націй, що входили до складу старої Росії й не мали державності або давно її втратили, застосувати «радянський (централізований) тип федерації». Проте його не можна було

використати у відносинах з майбутніми радянськими Німеччиною, Польщею, Угорщиною, Фінляндією. Й.Сталін писав: «Навряд чи ці народності, що мають свою державність, своє військо, свої фінанси, навряд чи вони, коли стануть радянськими, погодяться піти відразу на федеративний зв'язок з радянською Росією типу башкирського або українського (у своїх тезах Ви робите різницю між башкирським та українським типом федеративного зв'язку, але насправді цієї різниці немає, або вона така маленька, що дорівнює нулю): бо федерацію радянського типу вони розглядали б, як форму применшення їх державної самостійності, як замах на останню». Тому Й.Сталін пропонував використати для таких етнонаціональних груп принцип конфедерації, як союзу самостійних держав¹¹.

Таким чином, В.Ленін та його колеги вважали федерацію привабливою формою для національних рухів, що дозволяла об'єднувати різні країни у єдину з Росією державу. Притому, із стратегічних міркувань, можна було придушувати силою національні уряди. В.Ленін лукавив, заперечуючи проти такої пропозиції О.Преображенського, що добре продемонстрував приклад війни з Польщею, де більшовики сподівалися повалити Ю.Пілсудського й захопити владу.

Для Й.Сталіна не існувало різниці між відносинами Кремля з Башкирською автономною республікою та з формально незалежною державою УСРР. Усі радянські державні структури, що мали різні рівні автономності від кремлівського уряду, повинні були об'єднуватися у незрозумілу за термінологічним сенсом «радянську (централізовану) федерацію».

Й.Сталін не був поодиноким у таких підходах. Його підтримували різні працівники Наркомату національностей РСФРР, відомі діячі більшовицької партії, світового комуністичного руху. Так, улітку 1920 р. II конгрес Комінтерну офіційно заявив, що федерація є перехідною формою до повної єдності трудящих мас різних націй¹². У відповідності з такими твердженнями багато більшовиків вважали, що необхідно трансформувати формально незалежні радянські республіки у автономні республіки РСФРР.

Справа дійшла до того, що політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1920 р. ухвалило рішення: поставити перед ЦК РКП(б) питання щодо посилення самостійності створеного в Україні Промислового бюро ВРНГ РСФРР та його більш тісного зв'язку з РНК УСРР; більшої участі України у керівництві спільними збройними силами; врегулювання взаємовідносин центральних установ УСРР та РСФРР¹³. Це означало, що партійно-радянський субцентр влади в Україні намагався протистояти централізаторським тенденціям в РКП(б), обґрунтовуючи свою позицію настроями «відсталого українського суспільства» та користуючись підтримкою В.Леніна.

Протиріччя між центральними відомствами РСФРР та керівними радянськими органами в інших радянських республіках зростали. За умов поразки у радянсько-польській війні та провалу сподівань на світову революцію лідери Компартії вирішили внести певні корективи у свою національну політику. 10 жовтня 1920 р. «Правда» опублікувала статтю Й.Сталіна «Політика радянської влади з національного питання в Росії». Він стверджував, що центральна Росія як вогнище світової революції, не може довго протриматися без допомоги окраїн з їх сировиною, паливом, продовольством. А колишні окраїни Росії приречені на «імперіалістичну кабалу» без політичної, військової, організаційної допомоги більш розвинутої центральної Росії. Тому питання відокремлення окраїн від центру повинно бути виключене з національної політики радянської влади в Росії. Як бачимо, наприкінці 1920 р. нарком у справах національностей РСФРР взагалі відкинув гасло права націй на самовизначення по відношенню до колишніх окраїн Російської імперії.

Але яким чином будувати відносини Росії з ними? Й.Сталін рішуче виступив проти культурно-національної автономії на користь обласної автономії окраїн, що вирізнялися особливим побутом та національним складом населення, як виключно доцільної форми союзу між ними та центром. Він підкреслював, що така радянська автономія допускає різні форми та міри свого розвитку: «Від вузької адміністративної автономії (німці Поволжя, чуваші, карели) вона переходить до більш широкої, політичної автономії – до більш розширеної її форми (Україна, Туркестан), в кінці кінців, від українського типу автономії – до вищої форми автономії, до договірних відносин (Азербайджан).

Таким чином, Й.Сталін вважав, що радянська Україна входить до складу Росії на правах розширеної політичної автономії. Це, очевидно, суперечило ідеям В.Леніна щодо різних видів радянської федерації. Показово, що у статті Й.Сталін жодного разу не навів слова «федерація». Це не випадково. Два кремлівські лідери по різному бачили конструкцію «єдиної пролетарської держави». Утім, зробимо наголос на тому, що ця стратегічна мета для них залишалася однаковою.

У статті Й.Сталіна містилося кілька ідей, що стали основними у підходах радянських лідерів до національних проблем. На його думку, у країні потрібно було ліквідувати патріархальність, некультурність, відчуження окраїн від центру, що заважало зміцнити союз між ними та центром.

Тому комуністи повинні були вводити загальну освіту, розвивати національну школу, театр, просвітні установи, піднімати культурний рівень населення окраїн в інших сферах.

Нарком національностей РСФРР критикував тих членів партії, які дивилися на автономію як на тимчасове явище. Він стверджував: «Жоден не стане заперечувати, що Україна, Азербайджан, Туркестан, Киргизія, Башкирія, Татарія та ін. окраїни, оскільки вони прагнуть до культурного та матеріального процвітання народних мас, не можуть обійтися без рідної школи, без суду, адміністрації, органів влади, що складаються переважно з місцевих людей. Більше того, реальна радянська організація цих областей, перетворення їх у радянські країни, які тісно зв'язані з центральною Росією у єдине державне ціле, неймовірно без широкої організації місцевої школи, без створення суду, адміністрації, органів влади і т. і. з людей, які знають побут та мову місцевого населення. Але поставити школу, суд, адміністрацію, органи влади на рідній мові - це власне й значить здійснити насправді радянську автономію...».

Крім того, Й.Сталін пропонував використати для управління «національні інтелігентські угруповання», застерігаючи комуністів щодо поспіху та нетактовності у радянській країні. Його висновок націлював Компартію на довготривалу працю з реінтеграції країни на радянській основі: «Коротше, від кавалерійських наскоків з «негайною комунізацією» відсталих народних мас потрібно перейти до обачної та продуманої політики поступового залучення цих мас у загальне річище радянського розвитку»¹⁴.

Подібні ідеї Й.Сталіна означали поворот у національній політиці більшовиків від гасла права націй на самовизначення до підтримки національно-державного будівництва етнонаціональних груп на територіях колишньої Російської імперії. У межах радянської Росії більшовики у низці випадків мали створювати структурні компоненти націй, проте з головною метою – зміцнення комуністичного режиму на цих територіях, створення єдиної держави з ефективною системою управління.

У межах повороту у національній політиці, що намітився, РНК УСРР 9 листопада 1920 р. прийняла показове політичне рішення щодо необхідності розширення прав України з одночасним зміцненням державного союзу з Росією. Це була явно узгоджена з керівництвом РКП(б) дія. Вже наступного дня, 10 грудня 1920 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову про те, що наркомати військових справ та залізничного транспорту повинні мати у складі РНК УСРР уповноважених. Промислове бюро перетворювалося на Раду народного господарства УСРР¹⁵.

7 грудня 1920 р. пленум ЦК РКП(б) створив комісію у складі Г.Чичеріна, Л.Каменєва, Х.Раковського, якій доручив внести до ЦК проект постанови з урегулювання міжнародних та правових відносин між РСФРР та УСРР¹⁶.

Комісія швидко розробила проект, який 24 грудня 1920 р. розглянув черговий пленум ЦК РКП(б). У рішенні зазначалося, що документ повинен мати назву «Союзний Робітничо-селянський договір». Слово «федеративний» у всьому тексті пропонувалося не вживати.

До речі, у запропонованому комісією варіанті один раз його застосували у першому пункті, який сформулювали так: «Російська Соціалістична Республіка та Українська Соціалістична Республіка вступають між собою у Військовий та Господарський Федеративний Союз». Але, мабуть, учасники пленуму чітко розуміли, яким був цей «федеративний союз». Адже замість п'яти наркоматів, як це було за договором від 1 червня 1919 р., об'єднувалося 7 наркоматів: військових справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці; залізничних доріг та судноплавства; пошти, телеграфу та телефону. Об'єднані комісаріати діяли під керівництвом РНК РСФРР, а у РНК УСРР мали уповноважених. Загальне керівництво й контроль за комісаріатами передбачалося здійснювати Всеросійськими з'їздами рад та ЦВК РСФРР, до якого УСРР надсилала своїх представників. У необ'єднаних комісаріатах кожна з сторін мала дорадчий голос¹⁷.

Така заплутана та громіздка система керівництва державою приховувала суттєву особливість. Політичне керівництво російськими та українськими радянськими урядами здійснювало політбюро ЦК РКП(б). Отже, так званий «федеративний союз» не був рівноправним і дуже нагадував унітарну централізовану державу. І тому не дарма керівництво РСФРР поквапилося ратифікувати договір. 28 грудня 1920 р. В.Ленін підписав союзний договір РСФРР та УСРР від імені уряду Росії. 29 грудня договір затвердив VIII Всеросійський з'їзд Рад¹⁸. До президії ЦВК РСФРР від УСРР увійшли Г.Петровський та кандидатом – Ф.Кон¹⁹. У березні 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив союзний договір²⁰. Таким чином, радянська Україна оформила державні відносини з РСФРР.

Відзначимо кілька важливих моментів у цих відносинах. На той час лідери більшовицької партії відкинули гасло права націй на самовизначення у національній програмі та запропонували новий політичний курс – реінтеграцію Росії на основі створення умов для формування та підтримки структурних елементів різних етнонаціональних груп, які проживали на території колишньої імперії.

В.Ленін бачив майбутній національно-територіальний устрій держави у формі різнорівневої федерації. Й.Сталін відстоював ідею територіальної автономії у межах Росії з різним політичними правами партійно-радянських субцентрів влади. Проте стратегічна мета для керівництва РКП(б) залишалася незмінною – єдина радянська республіка усіх трудящих світу.

Для більшовиків національне питання залишалося підпорядкованим основному – соціальному: класовій боротьбі. Поразка у радянсько-польській війні 1920 р. змістила акценти у національній політиці: центр уваги переносився на будівництво соціалізму в одній країні, яка повинна була слугувати прикладом вирішення національного питання для «революційних резервів Сходу» та молодих держав Центральної Європи.

Україна відіграла серйозну роль у певній трансформації національного політики Компартії того часу. Відзначимо, що за три роки війни більшовики визнали відмінності України від Росії, силу українського національного руху. Вони погодилися на існування формально незалежної української радянської держави під керівництвом партійно-радянського субцентру влади, хоча і мріяли про цілковиту інтеграцію України в Росію. Але керівники РСФРР мусили створити ефективну систему управління в Україні, радянизувати її, що певним чином відбивалося на подальших україно-російських відносинах, зокрема на міждержавних.

Ретельне дослідження цих процесів є важливим завданням української історичної науки, тому що без урахування історичного досвіду неможливо побудувати сучасні рівноправні, добросусідські відносини між двома країнами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. У межах даної статті автор не в змозі дати посилання на всі праці радянського періоду української історіографії стосовно даної проблематики; 2. Прикладом таких праць є: Буткевич В. Связана ли Украина союзным договором 1922 г. // Правда Украины. – 1991. – 7, 10 грудня. Відмітимо ґрунтовну наукову базу досліджень даної проблематики С.Кульчицьким. Див.: Кульчицький С. Бібліографічний покажчик. – К., 2002; 3. Серед значної кількості праць див.: Pipes R. The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917-1923. – Cambridge, 1954; Sullivant R. Soviet Policies and the Ukraine. 1917-1957. – New York, London, 1962; Martin Terry. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in The Soviet Union, 1923-1939. – Ithaca and London, 2001; Hirsch F. Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. – Ithaca and London, 2005; 4. Куличенко М.И. Роль В.И.Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917-1922 гг. // Вопросы истории. – 1961. - № 4. – С. 33; 5. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ). - Ф. 17.- Оп. 112.- Спр. 3. - Арк. 25; 6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1.- Оп. 1.- Спр. 28. - Арк. 83, 108-113; 7. 16 червня 1920 р. ЦВК РСФРР затвердив це рішення. Див.: Куличенко М.И. Роль В.И.Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917-1922 гг. // Вопросы истории. – 1961. - № 4. – С. 34; Чирко В.А. Роль В.И. Ленина в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу радянської України і радянської Росії // Український історичний журнал (далі - УІЖ). – 1965. - № 4. – С. 29; 8. Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996. – С. 222-242; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.). – К., 1999. – С. 29-39; 9. Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. - Т. 41. - С. 162-164; 10. Новые документы К.Маркса и В.И.Ленина // Вопросы истории КПСС. – 1958. - № 2. – С. 16; Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. - Т. 41. - С. 513; 11. РДАСПІ. - Ф. 558.- Оп. 11.- Спр. 1140. - Арк. 89; 12. Wandycz P. Soviet-Polish Relations, 1917-1921. – Cambridge, Massachusetts, 1969. – С. 285; 13. Чирко В.А. Роль В.И. Ленина в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу радянської України і радянської Росії // УІЖ. – 1965. - № 4. – С. 31-32; 14. Правда. – 1920. – 10 жовтня; 15. Чирко В.А. Роль В.И. Ленина в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу радянської України і радянської Росії // УІЖ. – 1965. - № 4. – С. 31-32; 16. РДАСПІ. - Ф. 17.- Оп. 2.- Спр. 42. - Арк. 3. Цей пленум затвердив «Політичні директиви ЦК РКП(б) Центральному комітету КП(б)У»; 17. Там само. - Спр. 48. - Арк. 1; 18. Куличенко М.И. Роль В.И.Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917-1922 гг. // Вопросы истории. – 1961. - № 4. – С. 34; 19. РДАСПІ. - Ф. 17.- Оп. 2.- Спр. 51. - Арк. 1; 20. Чирко В.А. Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917 – 1922 гг. – М., 1967. – С. 217.

УКРАЇНЬСЬКА І РОСІЙСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РАДЯНІЗАЦІЇ (20-І РР. ХХ СТ.)

1917 р., що починався в Російській державі демократичним Лютим, а завершився більшовицьким Жовтнем, став переломним у долях російської та української інтелігенції. Інтелігенція України і Росії з падінням самодержавства сподівалась на демократизацію політичного життя в цілому і ліквідацію національного гноблення зокрема. Але державотворчі намагання російських інтелігентів у Тимчасовому уряді і верхівки української інтелігенції у Центральній Раді зазнали фіаско від більшовицької партії, яка здобула нею владу жорстоко закріпила у наступні роки громадянської війни в Росії та придушення національно-визвольних змагань в Україні. Обидві інтелігенції з революційних триумфаторів лютого-березня 1917 р. перетворились на політичних маргіналів, були деморалізовані цією поразкою. Наріжний принцип („*весь мир насилья мы разрушим до основанья*”) нової влади спонукав інтелігенцію, суспільною функцією якої є творення і збереження духовних цінностей, до осмислення трагічних уроків 1917-1920 рр. і визначення свої поведінки за нових владних обставин. Уже на початку 20-х рр. з'являється низка публікацій на цю тему¹. Найбільш інтенсивні суперечки про долю інтелігенції, про її роль у долі батьківщини перенеслися за кордон, у емігрантське середовище², резонанс яких відбивався як на становищі і стані інтелігентів, що не покинули вітчизни, так і спонукали нову владу виробляти засади своєї стратегії у стосунках з інтелігенцією³. Згадані збірки не були власне історичними чи теоретичними, їх завданням було відгукнутися на гострі питання сучасності, вони мали суто практичне політичне звучання, тобто залишались публіцистичними, навіть попри висловлені в них непересічні філософські судження, які потребували глибокого теоретичного осмислення. Публікації і виступи В.І.Леніна та його соратників тоді ж почали виокремлюватись в певну групу праць, що набували дедалі більшого теоретико-методологічного спрямування і невдовзі склали засади марксистсько-ленінської концепції інтелігенції.

Самопочування інтелігенції в радянській Україні і Росії у 20-і рр. ХХ ст. було певною мірою ідентичним, виходячи зі статусу цієї верстви у політичній та соціально-економічній структурі суспільства, але, очевидно, були й відмінності з огляду, в першу чергу, на роль інтелігенції у революційному 1917 р. Метою даної статті є спроба порівняльного аналізу долі української і російської інтелігенції у перші роки радянської влади.

Російське національне суспільство на початку ХХ ст. переживало комплексну кризу, пов'язану з проблемами економічної модернізації, політичної демократизації та світоглядного оновлення.

По-перше, російська інтелігенція, спираючись на досвід Західної Європи, основним своїм завданням у цей час вважала подолання архаїки і консерватизму, тому певною мірою відсахнулась від селянської маси, вбачаючи саме в ній гальмівні фактори. Саме тут пролягла лінія відсторонення інтелектуальної верхівки від народу. Цей історичний розлом став свого роду присудом інтелігенції та її ідеям. Так, відомий філософ і політичний діяч, професор Російського наукового інституту в Берліні, І.Ільїн у 1927 р. писав: «Зовсім не тому, що простий народ начебто «завжди і в усьому правий», або – що справа інтелігенції тільки дослухатися до його бажань і догоджати йому; все це оманливі і улесливі, розтлінні слова, що спотворюють справу у самому корені; але тому, що завдання інтелігенції полягає саме в тому, щоб вести свій народ за національною ідеєю і до державної мети; і освічений прошарок, нездатний до цього, завжди буде історично приреченим і поваленим. Але при цьому інтелігенція не сміє складати свою провину і перекладати її на народ. Бо якщо народ «темний» – то це не його «вина», це творче, але ще не розв'язане завдання національної інтелігенції; і якщо в народі живуть і закипають дурні пристрасті, то до облагородження і спрямування їх і покликана національна освічена верства»⁴.

По-друге, російське православ'я, як носійна підвалина цілісності і гармонізації суспільного життя, теж переживало кризу і потерпало від потужної секуляризації умів через посилення світських начал у політичному і державному житті. Ідейний монополізм православного християнства був підточений не тільки внутрішнім розбратом в ній, а й поширенням ідей лібералізму, марксизму, ніцшеанства та націоналізму. Російське духовництво, позиція якого традиційно була визначальною у політичному житті країни, дедалі поступалось авторитетом політичним партіям і організаціям, втрачало вплив на суспільство і принадність серед інтелігенції. Це стало ще однією підставою для поглиблення прірви у стосунках інтелігенції з простим народом, для якого віра залишалась непорушною засадою. І.Ільїн резюмує: „Російська інтелігенція не мала здорових і глибоких коренів у

російській народній гушавині, але вона не мала їх через те, що їй нічого було сказати російському простолюдину, такого, що могло б запалити його серце, захопити його волю, освітлити і підкорити розум⁵. І далі: «Російська інтелігенція в своїй основі була релігійно мертвою, національно-патріотично холодною і державницьки безідейною»⁶. Релігійні почуття народу були принижені інтелігенцією, був заперечений його природний політичний інстинкт, шукання ним пророка (повелителя) було кинуте напризволяще. Російська інтелігенція, втративши віру і Бога, загубила священний сенс своєї вітчизни, а разом з тим і саму батьківщину в її істинному і великому значенні; від цього її державне розуміння стало порожнім, пласким і безідейним. Вона втратила релігійний сенс державного будівництва і тому докорінно спотворила свою правосвідомість. Її душа опинилась без духовного підґрунтя⁷.

Російська інтелігенція в таких обставинах робила зворотне своєму покликанню і не тільки не будувала здоровий дух російської державності, а й вклала свої зусилля і свій пафос у його розклад. Звідси її органічне безсилля у час випробування і біди, її розгубленість, її поразка і крах. Російська культурна еліта винна в катастрофі російської духовної культури⁸.

Російська інтелігенція виявилась безпорадною, коли тріада державності («самодержавство – православ'я – народність») почала руйнуватись, не запропонувавши нової моделі державного життя власному та іншим народам колишньої романівської монархії. Тому у час випробування і біди, у час знесилення, занепаду і спокуси маса простого російського народу пішла не за російською інтелігенцією, а за міжнародною напівінтелігенцією; пішла не рятувати Росію, а губити її, пішла не до національно-державної мети, а до приватного збагачення, зрадила російській і православної ідеї і віддалась дивній і жахливій химері. Чужорідні інтернаціональні авантюристи взяли гору над умами народу саме через слабкість національно освіченої верстви.

Не випадково у щоденнику В.І.Вернадського від 12 листопада 1917 р. знаходимо наступні роздуми: „Більшовицький рух, поза сумнівом, має коріння в населенні, у черні, у юрбі. Вона не вірить інтелігенції (Непадкевич: старий розбрат між інтелігенцією і народом, очевидно, більша реальність, ніж я гадав)»⁹. Інтелігенція спасувала перед історичним випробуванням. Як пізніше аналізував М.Бердяєв, «в епоху глибоких соціальних перебудов, коли старі суспільства руйнуються, а нові ще не створені, духовні цінності відступають на другий план, і їх творці ущемляються. ... Те, що в ієрархії цінностей стоїть над усе, може видатися непотрібним і навіть шкідливим. Можуть вимагати підпорядкування цінностей вищого гатунку цінностям нижчого порядку»¹⁰. На думку І. Ільїна, «одна з причин революції – в настроях умів і у спрямуванні волі російської інтелігенції. Вся біда у тому, що російська інтелігенція невірно зрозуміла своє призначення і своє завдання в житті Росії, і тому не знайшла свого органічного місця і не робила своєї органічної справи в країні»¹¹.

Не менша відповідальність за 1917-20 рр. падає і на українську національну інтелігенцію. Квінтесенцією панівного в 1917 р. інтелігентського світогляду була хибна переконаність у так званій «безкласовості» української нації, мовляв, українці – демократичний народ, без жодних панів і буржуазії. Таким чином, мотиви національного визволення зливаються з матеріальними інтересами. Єдиним представником української нації є його інтелігенція, наскрізь народна, оскільки «походить вона з народу, живе в постійнім з ним симбіозі, заступає його інтереси»¹².

З огляду на таке переконання українська інтелігенція пішла «на монополізацію влади, політичного проводу у своїх руках, себто піднялася на діло, що переростало її природні можливості, – пише І. Лисяк-Рудницький. – Але рівночасно падає на інтелігенцію відповідальність за гріх занедбання: вона не витворила дійсно всенациональної, відповідної до вимог часу ідеології»¹³. Вже в роки еміграції один з лідерів національно-визвольних змагань В.Винниченко писав: «І скільки, справді, тієї енергії, сил, люти, крові і життя ми вклали для того, щоб створити не свою державність, ворожу нашій нації, згубну для нас! Кажучи відверто, ми рішуче нічого не змінювали в суті тієї державності, яка була в часи Тимчасового уряду. Жодної основи її ми не порушили. Ми тільки змінювали національну форму її – замість синьо-біло-червоного прапора ми вивішували жовто-блакитний...»¹⁴.

Українській інтелігенції в революції 1917 р. не вистачило політичного досвіду, вона шляхетно сподівалась на загальну демократизацію політичного життя в Росії, на розв'язання національного питання у загальному контексті політичних змін, надалі лідери української держави (УНР і Гетьманату) не мали авторитету в суспільстві, не отримавши від нього одностайної підтримки в боротьбі.

Етапним в долі інтелігенції став також 1922 р. – за межі радянської держави були вигнані її кращі представники, найбільш непохитні, талановиті і самостійні. Справжньою причиною висилки інтелігенції була невпевненість керівництва радянської держави у своїй здатності втримати владу.

Замінивши політику військового комунізму на новий економічний курс і дозволивши у галузі економіки ринкові стосунки і приватну власність, радянська влада розуміла, що це неминуче призведе до політичних вимог про свободу слова і думки, а це являло пряму загрозу владі аж до зміни соціального ладу. Вигнання інтелігенції слід розглядати в одному ряду з такими заходами влади як придушення Кронштадтського повстання, розгром селянських рухів, реквізиція матеріальних коштовностей церкви та її розкол, підготовка і проведення судових процесів над есерами тощо. Це були заходи попередження і викорінення суспільного руху та інакомислення в країні. «Більшовики знали, що як довго існує справжня, незалежна інтелігенція, так довго її устами вільний людський дух протестуватиме проти грубого догматизму доктрини та проти комуністичної злочинної практики», як пізніше підсумував І. Лисяк-Рудницький¹⁵.

Задум цієї акції почав визрівати у лідерів більшовиків ще взимку 1922 р, коли вони зіткнулись з масовими страйками професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів і пожвавленням суспільної активності в інтелігентському середовищі. У статті «Про значення войовничого матеріалізму», закінченій 12 березня 1922 р., В.І. Ленін відкрито сформулював ідею висилки представників інтелектуальної еліти країни¹⁶. Уже 19 травня він надіслав таємний лист Ф.Е.Дзержинському з чіткими інструкціями про висилку «контрреволюційних» письменників і професорів. 21 травня Ленін отримав лист від наркома охорони здоров'я М.О.Семашка, який інформував про опозиційні настрої на II Всеросійському з'їзді медико-санітарних працівників і пропонував за допомогою ДПУ «вилучити» керівників опозиційного з'їзду. Політбюро ЦК РКП(б) 24 травня і 8 червня підтримало пропозицію Леніна: ДПУ доручалось скласти список по «вилученню» лікарів, стежити за їх реакцією на процес есерів; ВЦВК мав видати ухвалу про утворення при НКВС Особливої наради для розгляду питань про адміністративну висилку лікарів. Тоді ж, в травні 1921 р., з метою виявлення інакомислячих у провідних державних установах, в тому числі в наркоматах і університетах, були створені «бюро сприяння» роботі ВНК. Безпосередню підготовку і проведення заходів по висилці інтелігенції було покладено на 4-е відділення секретного відділу. Аналогічні бюро були утворені й у губвідділах ДПУ.

20 липня Політбюро вперше розглянуло і 10 серпня затвердило списки підлеглих висилці наукових діячів Москви, Петрограда та України (Харків, Київ, Одеса). Тоді ж почались арешти вчених Московського археологічного інституту (проф. Н.А.Цветков, Н.М. Коробков, В.М. Бордигін), а також економіст А.В. Пешехонов. Але для проведення масової кампанії арештів необхідно було підготувати громадську думку.

З цією метою на XII Всеросійській конференції РКП(б) (4 – 7 серпня 1922 р.) було підняте питання про діяльність антирадянських партій і течій. У резолюції на доповідь Г.Є.Зинов'єва вказувалося, що «не можна відмовлятися і від застосування репресій стосовно політиканствующої верхівки удавано безпартійної, буржуазно-демократичної інтелігенції», перераховувались галузі, в яких могли діяти антирадянські елементи¹⁷. Резолюція була доведена до населення центральними і місцевими газетами. Тепер можна було продовжувати акцію. Основну репресивну операцію провели вночі 16-18 серпня. Серед вкинутих до в'язниці чи залишених під домашнім арештом опинилися філософи і соціологи П.О. Сорокін, Ф.А. Степун, І.О. Ільїн, Б.П. Вишеславцев, письменник М.А. Ільїн (М.А. Осоргін), лікар Н.Н. Розанов, історик М.О. Рожков, кооператори Н.І. Любимов і Н.П. Ромодановський, інженер П.І. Пальчинський та ін.

Всіх їх допитали, вони мали відповісти на питання про їх ставлення до радянської влади та її політики. В основному, ніхто з арештованих проти влади не виступав. Але, як мислячі люди, вони і не думали критися зі своєю думкою до неї. Наприклад, С. Є. Трубецької на питання слідчого відповів: «На структуру Радянської влади і на створену нею пролетарську державу я дивлюсь з великою цікавістю як на абсолютно нове для світу явище; я ніколи не мав себе за пророка і тому не знаю, що вийде з цього розвитку, але теперішня давність Радвдади і Росії привели мене до переконання, що це, напевне, необхідна фаза її історичного розвитку»¹⁸. Більшість заарештованих вважали, що «відрив від рідного ґрунту для російської інтелігенції є досить болісним і шкідливим», завадить реалізації основного її призначення, тобто «поширенню в країні позитивних наукових знань і освіти, якої потребують всі верстви суспільства»¹⁹.

Виправдовуючись перед світовою громадськістю, Л.Д. Троцький в інтерв'ю А.Л. Стронг, опублікованому 30 серпня 1922 р. в газеті «Известия», намагався представити заподіяні репресії своєрідним «гуманізмом по-більшовицьки». «Ті елементи, котрих ми висилаємо або будемо висилати, – заявив він, – самі по собі політично нікчемні. Але вони – потенційна зброя в руках можливих ворогів. У разі нових військових ускладнень ... всі ці непримиренні і невинуваті елементи стануть військово-політичною агентурою ворога. І ми будемо змушені розстрілювати їх за законами

війни. Ось чому ми воліємо зараз, у спокійний період, вислати їх завчасно. І я висловлюю надію, що ви не відмовитесь визнати нашу далекоглядну гуманність і візьмете на себе її захист перед громадською думкою»²⁰.

У третій декаді вересня за кордон поїздом до Риги виїхали вислані з сім'ями А.В. Пешехонов, П.О. Сорокін, І.П. Матвеев, А.І. Сигирський та ін. Слідом за ними тим же залізничним транспортом, але вже до Берліну, відправились Ф.А. Степун, Н.І. Любимов. Дві партії вислали на зафрахтованих у німців пароплавах «Обербургмістр Хакен», перший рейс з Петрограда у Штеттин (нині Щецин) 29 - 30 вересня, і «Пруссія», другий рейс 16 - 17 листопада. На першому пароплаві виїхали понад 30 (з родинами близько 70 осіб) московських і казанських інтелігентів, в тому числі М.О. Бердяєв, С.Л. Франк, С.С. Трубецькой, П.А. Ільїн, Б.П. Вишеславцев, А.А. Кізеветтер, М.О. Осоргін, М.М. Новиков, А.І. Угримов, В.В. Зворикін, Н.А. Цветков, І.Ю. Баккал тощо. На другому – 17 (з родинами – 44 особи) петроградських професорів і діячів науки і культури, в тому числі Л.П. Карсавін і М.О. Лосський²¹.

За спогадами Ф.А. Степуна, виселенцям «дозволялося взяти: одне зимове, одне літнє пальто, один костюм, по дві пари білизни, дві денні сорочки, дві нічні, дві пари кальсон, дві пари панчіх. Золоті речі, дорогоцінне каміння, за виключенням шлюбних обручок, до вивозу були заборонені; навіть натільні хрести слід було знімати з шиї. Крім речей дозволялось, втім, взяти невелику кількість валюти, якщо не помиляюсь, по 20 доларів на людину; але звідки її взяти, коли за збереження її загрожувала тюрма, а в деяких випадках навіть і смертна кара»²². Комуністична влада викидала з країни людей, що становили еліту нації, без засобів до існування.

Що стосується представників української інтелігенції, то значна її частина покинула Україну «добровільно» впродовж 1920-1921 р., причому відтік її мав більш масовий характер, ніж в Росії. Але у вересні – листопаді 1922 р. з радянської України було вислано близько 70 осіб. Однак після отримання інформації про теплий прийом, влаштований українцям-професорам чехословацьким урядом, який охоче надавав їм кафедри в Празькому університеті і особливо у відкритому для української інтелігенції Українському університеті, Політбюро КП(б)У вирішило звернутися до Політбюро РКП(б) з пропозицією про перегляд ухвали про висилку за кордон української професури. Крім того, цією постановою висилались в основному професори, що викладали російською, що означало «витискування російської культури». Після тривалого обговорення в січні 1923 р. Політбюро ЦК РКП(б) погодилось з пропозицією керівників комуністичної партії України замінити висилку за кордон переселенням у віддалені райони РСФРР. Визначальним мотивом такої заміни слугувала політична вигода – небажання зміцнити за рахунок емігрантів український націоналістичний рух.

Висилка інакомислячої інтелігенції як репресивний захід використовувалась і надалі. За оцінками зарубіжних істориків, за кордоном опинилось понад 500 вчених²³.

Аналізуючи причини проведеної радянським керівництвом акції, Ф.А. Степун в 1923 г. писав, що російська інтелігенція після громадянської війни в масі своїй була лояльною до влади. Однак більшовикам, «очевидно, мало однієї тільки лояльності, тобто мало визнання радянської влади як факту і сили; вони вимагають ще і внутрішнього прийняття себе, тобто визнання себе і своєї влади за істину і добро»²⁴, на що старі інтелігенти зголоситися не могли. Більшовикам для подальших експериментів у країні необхідно було знищити внутрішній опір, що, як вони гадали, і було успішно здійснено впродовж серпня – листопада 1922 р. Інакомисляча частина інтелігенції була вигнана або відправлена вглиб країни. Для тих, хто залишився, все тільки починалось.

Репресивна практика щодо цієї частини інтелігенції була константою політики радянської держави: «Політику більшовиків супроти інтелігентської кляси можна коротко схарактеризувати, як послідовне змагання до повного підкорення. Цього напрямку притримувалися більшовики незмінно за всі роки свого панування, хоч декілька разів міняли свою тактику»²⁵. У ній можна визначити такі наскрізні завдання у «прирученні» інтелігенції, як її етатизація (одержавлення, радянізація), ідеологізація (більшовизація), уніфікація і колективізація інтелектуальної праці (деіндивідуалізація), денаціоналізація (неорусифікація) тощо²⁶. Поруч із залякуванням широко стали вживатися засоби деморалізації і підкупу. Власне, до цього зводилася славетна політика «підкупання інтелігенцією». Оце знамените більшовицьке «опікування» було подекуди значно гірше від прямого терору. Більшовики вдалися до тактики нацькування один на одного інтелігентів російського і українського походження, українізація вищої школи, наприклад, почасти зводилася до вигнання висококласних російськомовних професорів, до глузливого ставлення останніх до «доморощених малоросійських вчених» і бойкоту ними заходів національно-культурного відродження в Україні. Радянська влада пильнувала за настроями інтелектуальної верстви обох націй, не припускаючи їх

солідарності в справі викладання і виробництва, нищила традиційні духовні цінності та ознаки еліти нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Из глубины: Сборник статей о русской революции (Перепечатка издания 1918 г.). – М., 1991; Судьбы русской интеллигенции: Материалы дискуссий 1923-1925 гг. – Новосибирск, 1991; На переломе: Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение. – М., 1990; 2. Смена вех. – Прага, 1921; 3. Интеллигенция и Советская власть. – М., 1919; 4. Ильин И.А. О русской интеллигенции // Интеллигенция. Власть. Народ. Антология. – М., 1993. – С.276-277; 5. Там само. – С. 277; 6. Там само; 7. Там само. – С.278; 8. Бердяев Н.А. Кризис интеллекта и миссия интеллигенции // Интеллигенция. Власть. Народ. Антология. – М., 1993. – С.283; 9. Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921. – К., 1994. – С.41; 10. Бердяев Н.А. Вказана праця. – С.283; 11. Ильин И.А. Вказана праця. – С.276; 12. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.364-365; 13. Там само. – С.364; 14. Винниченко В. Відродження нації. – Київ – Відень, 1920. – Ч.2. – С.108; 15. Лисяк-Рудницький І. Вказана праця. – С.367; 16. Ленин В.И. Полн. собр.соч. – Т.45. – С.31-32; 17. Всероссийская конференция РКП: Резолюция по докладу тов. Г. Зиновьева об антисоветских партиях и течениях // Известия. – 1922. – 10 августа; 18. Цит. за: «Очистим Россию надолго». К истории высылки интеллигенции в 1922 г. // Отечественные архивы. – 2003. – №1; 19. Там само; 20. Тов. Троцкий об отношении Европы и Америки // Известия. –1922. –30 августа; 21. Хоружий С. Философский пароход: Как это было // Литературная газета. – 1990. – 9 мая; 6 июня; Геллер М.С. «Первое предупреждение» – удар хлыстом (к истории высылки из Советского Союза деятелей культуры в 1922 г.) // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С.36-39; Макаров В.Г. «Власть ваша, а правда наша» (к 80-летию высылки интеллигенции из Советской России в 1922 г.) // Вопросы философии. –2002. –№ 10. –С.21-32; 22. Степун Ф. Бывшее и несбывшееся. – СПб., 2000. – С.621-622; 23. Раев М. Россия за рубежом: История культуры русской эмиграции. 1919 - 1939. – М., 1994. – С. 199; 24. Степун Ф.А. Мысли о России. Очерк II // Сочи-Москва, 2000.-С. 224; 25. Лисяк-Рудницький І. Вказана праця. – С.366; 26. Коляструк О.А. Національна свідомість української інтелігенції у контексті політичних змін кінця ХІХ – 20-х рр. ХХ ст.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 2005. – Вип. ІХ. – С.144

О.М. Кравчук

СЛОВАЧЧИНА В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ПРАГИ (1918 – 1929 рр.)

В національній політиці міжвоєнної ЧСР важливе місце посідала Словаччина. Цей регіон, в силу специфіки попереднього розвитку в складі Угорщини, потребував модернізації у всіх сферах суспільно-політичного, культурного і економічного життя. Значна роль в цьому процесі належала центральним владним структурам Чехословацької республіки. Це засвідчують численні праці із зазначеної проблематики. Виключно позитивно оцінювали політику Праги в Словаччині міжвоєнні автори – І.Дерер, І.Карваш, К.Крофта, Ф.Пероутка, Е.Собота, В.Шробар та ін¹. Протилежні підходи характерні для симпатиків місцевого автономістського руху – К.Сідора, Ф.Єглічки, Ф.Дурчанського, М.Разуса² та ін. В 1945–1989 рр. дослідники з Чехословащини (А.Бартлова, С.Фалтян, І.Краммер, Л.Ліптак, В.Олівова³) і СРСР (І.Дзюбко, І.Мельникова, Є.Фірсов і О.Клеванський⁴) визнавали, що ЧСР врятувала від асиміляції словацьку націю, позитивно оцінювався розвиток інфраструктури в регіоні (Я.Фалтус, В.Пруха)⁵. Водночас особливо критикувався „чехословакізм” як ідеологія, що, на думку істориків, офіційно маскувала панування чеської буржуазії над словацькою нацією, „колоніальної експлуатації” краю⁶. Сучасні історики більш об’єктивно підходять до вивчення означеної проблеми. Відзначимо праці таких чеських науковців, як Е.Броклова, В.Лацина, Я.Ріхлік, Я.Опат⁷, словацьких – Д.Ковач, Н.Крайчовічова, М.Фабріціус, М.Дюріца, Л.Галлон та ін⁸. В контексті історії першої республіки, розвиток міжвоєнної Словаччини розглядали і дослідники країн Заходу: Д.Ротшильд, Д.Е.Міллер (США), А.Субігу (Франція)⁹, України – С.Віднянський, Ю.Бисага, І.Шніцер¹⁰ та інші.

Загалом національна політика Праги щодо словаків оцінювалась неоднозначно. Враховуючи все вищезазначене, дана стаття є спробою аналізу національної політики державних структур ЧСР щодо Словаччини в 1918-1929 рр. З огляду на невеликий обсяг статті, для розкриття зазначеної теми виділено такі її головні складові: інтеграція Словаччини в політичну систему ЧСР, економічна і культурна політика уряду нової держави в регіоні.

Утворення держави чехів і словаків стало результатом їх визвольної боротьби проти Австро-Угорської імперії. Серед лідерів закордонного руху опору були чех за переконанням Т.Г.Масарик, прихильники його ідей – словак М.Р.Штефанік і чех Е.Бенеш. Словацький політик В.Шробар став одним з „мужів 28 жовтня”, які проголосили утворення Чехословацької держави. Ще не знаючи про

події в Празі, Словацька національна рада зробила доленосний вибір. 30 жовтня 1918 р. було ухвалено Декларацію Словацької нації в м. Турчанський Св. Мартин. Вона ясно висловлювала прагнення словаків організувати нове життя в спільній державі з чехами.

Провідні чеські політики розглядали політику щодо Словаччини в контексті загальнодержавних інтеграційних завдань. Насамперед необхідно було інтегрувати регіон до політичної системи нової держави. Це передбачало утвердження адміністрації нової держави в регіоні і залучення місцевих політиків до роботи в установах ЧСР.

Самі словаки, які перебували в Празі, вимагали встановлення контролю над Словаччиною військовими методами. 2 листопада 1918 р. чеські військові загони почали брати під свій контроль окремі місцевості краю, 4 листопада створено Тимчасовий словацький уряд на чолі з В.Шробаром (1918 р.). Цей уряд почав свою діяльність в м. Скаліца. 6 листопада 1918 року він видав прокламацію, в якій повідомлялось, що Словаччина є частиною держави чехів і словаків¹¹, але зміг контролювати тільки незначну частину регіону і незабаром припинив свою діяльність. Водночас відбувалось залучення словаків до вищих органів влади нової держави. 14 листопада 1918 року почали свою роботу Тимчасові Національні збори ЧСР, в яких Словаччину представляв 41 депутат. В новоствореному уряді К.Крамаржа словаки також були представлені (М.Р.Штефанек, В.Шробар).

Утвердження адміністрації ЧСР в Словаччині ускладнювалось політикою Будапешта. Угорці шляхом переговорів з Словацькою національною радою і обіцянкою автономії прагнули втримати Словаччину. Завдяки дипломатії ЧСР на чолі з Е.Бенешом спроби Угорщини були нівельовані. 4 грудня 1918 р. Антанта уповноважила ЧСР зайняти Словаччину. В ході обговорення шляхів подальшої інтеграції Словаччини до складу нової держави, усвідомлення кадрової проблеми (з Словаччини від'їхало близько 20 тисяч угорських службовців¹²) виникла ідея створення словацького міністерства. 10 грудня 1918 р. було прийнято закон про надзвичайні і перехідні заходи в Словаччині. Згідно з законом створювалось міністерство з повною владою для управління Словаччиною. Його повноваження були необмеженими. В грудні 1918-травні 1920 рр. це міністерство очолював В.Шробар.

З метою стабілізації суспільно-політичної ситуації в Словаччині, за погодженням з урядом ЧСР, В.Шробар створив централізовану систему управління в регіоні. Зокрема, 8 січня 1919 р. В. Шробар видав розпорядження про розпуск Словацької національної ради і її місцевих відділів. Все це мало певні успіхи. До кінця січня 1919 р. територію Словаччини було зайнято збройними відділами армії ЧСР. Водночас у відносинах Праги з рядом словацьких політиків виникли певні ускладнення. Уряд Чехословаччини взяв курс на створення світської держави, що передбачало зменшення впливу католицької церкви на освіту. Готувалась аграрна реформа, яка мала позбавити церкву її великих земельних володінь. Все це викликало занепокоєння словацьких католиків. А.Глінка, католицький священик, здійснює відновлення діяльності Словацької народної партії (далі СНП), першою програмою якої було здобути автономію католицькій церкві в Словаччині. Про цей проект Ватикан був повідомлений органами влади ЧСР, але не підтримав його. Необхідно було шукати інші засоби захисту інтересів католицької Словаччини. В січні 1919 р. А.Глінка довідався про Пітсбурзьку угоду від 31 травня 1918 р. Вона була укладена чеськими і словацькими емігрантськими організаціями в США і висловлювала їх підтримку програми створення держави чехів і словаків. В угоді стверджувалось, що Словаччина буде мати власну адміністрацію, сейм, словацьку мову урядування і школи. В документі саме поняття автономія не згадувалось. Однак Пітсбурзька угода, яку підписав, крім інших політиків, і Т.Г.Масарик, стала для словацьких католиків, які не погоджувалися з політикою Праги в регіоні, своєрідним свідченням легітимності словацького автономістського руху. При цьому словацькі політики розуміли, що запровадження автономії в найближчий період є нереальним. Вже 17 січня 1919 р. на зустрічі з Т.Г.Масариком і К.Крамаржом А.Глінка виступив за поетапне ведення автономії¹³. Конкретних наслідків ця зустріч не мала.

Вагомою втратою для чехів і словаків стала трагічна загибель 4 травня 1919 р., при поверненні в Словаччину, М.Р.Штефаніка. Він був одним з лідерів закордонного визвольного руху, прихильником чехословацької програми, міг би сприяти поширенню державної ідеї в регіоні. Пізніше деякі словацькі політики безпідставно стверджували, що загибель М.Р.Штефаніка була не випадковою і начебто вигідною Празі.

Сам розвиток суспільно-політичної ситуації в Словаччині вимагав застосування централізованої моделі управління. Так, в період війни ЧСР з Угорською радянською республікою за сприяння останньої було проголошено Словацьку радянську республіку (16 червня – 7 липня 1919 р.). Щоб втримати ситуацію під контролем, 20 червня 1919 року В.Шробар оголосив в регіоні військову диктатуру. Війська, в більшості чеські, здійснювали реквізиції і інтернування, які словакам

дуже не подобались, вважались несправедливими. Це поглибило напругу у відносинах чеських і словацьких католицьких політиків. За сприяння Антанти ЧСР змогла подолати загрозу державної єдності чехів і словаків. Сама війна ЧСР з Угорщиною завдала збитків Словаччині на суму 670 мільйонів крон¹⁴.

Загалом в Словаччині (48936 кв. км.) проживало 3000870 осіб: словаки (1910000 осіб), угорці, русини-українці, німці, євреї та ін. Словацьке суспільство докорінно відрізнялось від чеського. При входженні до ЧСР не було достатньо підготовленим до умов демократії і республіканізму. В ньому домінували традиції патріархальності, церква і релігія визначали спосіб життя більшості словаків. Перед 1918 р. індустріалізація торкнулась краю лише частково (за останніх вісім передвоєнних років Угорщина інвестувала в словацькі землі тільки 31 615 000 крон¹⁵). Регіон був аграрним. В зв'язку з цим економічний аспект інтеграції Словаччини з Чехією теж відігравав важливу роль. Зокрема, чеські політики визнавали необхідність значних фінансових видатків на розвиток економіки Словаччини¹⁶.

З метою подолання відмінності правової практики чеських і словацьких земель 22 липня 1919 р. було засновано міністерство для об'єднання законодавства і організації управління. У прагненні вирішення кадрової проблеми в Словаччину відправлялись чиновники, залізничники, вчителі і навіть поліцейські та інженери з Чехії. Незабаром їх, разом із сім'ями, жило в Словаччині 70 000 осіб¹⁷.

Новій державі необхідно було подолати економічні негаразди, ліквідувати залежність Словаччини від колишньої метрополії. З цією метою уряд ЧСР надавав Словаччині великі фінансові дотації. Вони спрямовувались в усі сфери життя регіону. Значна їх частка йшла на розбудову інфраструктури. Це пояснюється прагненням Праги покращити військово-стратегічне становище нової держави, зв'язати схід і захід республіки новими шляхами сполучення, адже в Словаччині вони йшли на південь, в напрямку Угорщини. 23 травня 1919 р. було прийнято закон про фінансування розбудови місцевих і державних шляхів в Словаччині. В наступні роки неодноразово приймалися закони про фінансування будівництва залізниць і доріг¹⁸. Крім того, уряд ЧСР почав проводити нострифікацію. У відповідності з нею, акціонерні товариства, які діяли в Чехословаччині, повинні були перемістити свої центральні управління з Відня або Будапешта на територію нової держави. На практиці це означало, що чеські або, в меншій мірі, словацькі підприємці брали під свій контроль діяльність цих товариств. З метою модернізації економіки 22 липня 1919 р. прийнято закон про державну підтримку електрифікації¹⁹.

Економічні негаразди, нечітке формулювання концепції чехословацької нації, викликали перші суперечки між чехами і словаками. Внаслідок негативного історичного досвіду з ідеєю політичної угорської нації, яка на практиці виявилась суцільною мадяризацією, серед словацьких політиків існувало побоювання, що в складі чехословацької політичної нації словаки будуть асимільовані чехами. Небезпеки асиміляції не існувало, в Словаччині не було засновано жодної чеської школи. Але відсутність державно-правових форм регулювання відносин між чехами і словаками створювала об'єктивну передумову для конфліктів. А.Глінка навіть здійснив поїздку до Парижу у вересні 1919 р. з метою добитись міжнародних гарантій автономії Словаччини. Він не досяг позитивного результату, втратив депутатський мандат, а саму ідею автономії словацькі депутати засудили як таку, що сприяє розколу єдності нової держави. А.Глінку було звинувачено в державній зраді і в жовтні 1919 р. інтерновано в Мірові²⁰.

Оскільки ідея автономії була дискредитована поїздкою А.Глінки до Парижу, словацькі депутати вирішили при обговоренні конституції не піднімати питання автономії. Конституція ЧСР від 29 лютого 1920 р. юридично оформила головні елементи демократичної політичної системи країни. В основному законі державотворчим суб'єктом проголошувалася „чехословацька нація”, а Національні збори – її представником при прийнятті конституції²¹. Поняття „чехословацька нація” означало націю державну (політичну) - сукупність осіб певної державної приналежності. В демократичній державі не могла бути нація нічим іншим, ніж всім народом, від якого походить влада в державі. Основний закон ЧСР твердив: „Народ є єдиним джерелом всієї державної влади в чехословацькій республіці”. Крім того, згідно з конституцією, „Всі громадяни Чехословацької республіки цілком рівні перед законом і користуються однаковими громадянськими і публічними правами незалежно від раси, мови або релігії”. В конституційному мовному законі від 29 квітня 1920 р. згадувалася „чехословацька мова”. Творці конституції були свідомі того, що як такої її не існує. Йшлося про доцільну конструкцію, яка використовувала можливість дану сен-жерменським мирним договором щодо встановлення однієї офіційної мови. При цьому в мовному законі встановлювалось, що установи в чеських землях урядують чеською, а в Словаччині - словацькою мовою²². Власне, основний закон юридично закріплював створення політично єдиного суспільства, основу якого становили чехи і словаки.

В питанні державного устрою конституція виходила з принципу єдиної держави. Жодна з частин ЧСР не мала характеру державного утворення. В Конституції ЧСР не були використані державно-правові форми регулювання відносин між чехами і словаками, але словакам були надані можливості всебічного розвитку. Забезпечити їх в більшій мірі навряд чи змогла б самостійна словацька держава. Демократичний устрій ЧСР об'єктивно створив можливість словакам відстоювати власну національну ідентичність.

Після юридичного закріплення чехословацької державності стан національних відносин залишався дуже складним, серед німецької меншини в Чехії і угорської в Словаччині були поширеними сепаратистські настрої.

В таких умовах перед державними структурами Чехословаччини постало особливо важливе завдання: шляхом виваженої національної політики стабілізувати внутрішнє становище в державі. Але в реалізації політичної складової цього завдання ЧСР не в усьому була послідовною. Замість жуп, передбачених відповідним законом від 29 лютого 1920 р., залишилось чинним старе угорське комітатне управління.

Водночас було забезпечено представництво словаків в державних структурах. На парламентських виборах (квітень 1920 р.) чехословацькі республіканські партії (зокрема соціал-демократи і аграрії) в Словаччині здобули 53 % голосів, місцеві словацькі (разом з СНП) – 47 %. За списками СНП депутатом було обрано І.А.Глінку. Після того, як його амністував президент Т.Г.Масарик, І.А.Глінка повернувся до активного політичного життя.

В особі А.Глінки і СНП адміністрація ЧСР отримала серйозних критиків своєї діяльності. Уряд Я.Черни, що діяв у вересні 1920–вересні 1921 рр., прагнув враховувати інтереси політичних представників католицької Словаччини. Так, в уряді Я.Черни замість І.Дерера (словацький аграрій) на посаду міністра з повною владою для управління Словаччиною було призначено М.Мічуру (словацький клерикал), який очолював це міністерство у вересні 1920–жовтні 1922 років. Уряд почав виконувати одну з принципових вимог СНП – призначити її кандидатів словацькими єпископами. Йшлося про таких осіб, як К.Кметько, Д.Войташшак, М.Блага. Загалом, уряд ЧСР прагнув ставитись коректно до католицької церкви в Словаччині. Крім того, міністр освіти Й.Шуста надав СНП письмову обіцянку відновлення трьох католицьких гімназій в Словаччині²³.

Незважаючи на це, в Словаччині все більше поширюються автономістські настрої. 21 квітня 1921 р. П.Бліго (словацький аграрій, голова Землеробської ради) повідомляв Т.Г.Масаріку: „Словацький народ уявляє собі автономію як щось, що протистоїть можливим і неможливим хворобам політичного і економічного життя. Сьогодні словацький народ вбачає в автономії приблизно наступне: не мати обов'язку перед державою, нічого для держави не робити, не сплачувати податків, не відбувати військової служби, не сплачувати обов'язкових платежів.”²⁴. 17 травня 1921 р. в резолюції комітету СНП говорилося, що „партія розпочинає боротьбу за автономію”. В червні 1921 р. були опубліковані три проекти автономії Словаччини, які розробили депутати СНП - Ф.Юрігі, Л.Лабай²⁵, а також один з функціонерів партії А.Глінки – В.Тука. Перші два проекти передбачали перетворення ЧСР у федеративну державу, третій - утворення конфедерації, а практично - знищення ЧСР, адже символічне об'єднання обох частин особою президента могло бути коли завгодно розірвано²⁶. Поширення автономістського руху підсилював вплив економічної кризи 1921–1923 рр., що гостріше відчувалася у Словаччині²⁷, відмова В.Шробара (у вересні 1921 р. - жовтні 1922 р. - міністр освіти в уряді Е.Бенеша), відкрити обіцяні католицькі гімназії.

Зважаючи на етнічно-політичні ускладнення, 21 вересня 1921 р. в Ружомберку Т.Г.Масарик виступив з концепцією адміністративної автономії для Словаччини (самоврядування в межах жупного адміністративного поділу). 19 жовтня 1921 р. в палаті депутатів в своїй промові М.Годжа (словацький аграрій) підтримав це, вказавши, що „не можна вважати словацьке питання вирішеним тим, що маємо своїх представників в уряді”. Але уряд Е.Бенеша не поспішав виконувати закон про жупний устрій. В зв'язку з цим, 26 листопада 1921 року було створено окреме парламентське об'єднання СНП, яке стала опозиційним щодо уряду²⁸. 25 січня 1922 р. в парламент було подано перший офіційний проект політичної автономії Словаччини від партії А.Глінки. Цей проект був відхилений. В зв'язку з складним процесом територіальної консолідації ЧСР в 1918–1920 рр. в будь-якій національній автономії праявлялись політичні вбачали загрозу державної цілісності.

В чеській рецепції національних проблем словацьке питання недооцінювалось. Найголовнішою національною проблемою вважалось врегулювання чесько-німецьких відносин на основі співпраці в державних установах ЧСР.

В прагненні паралізувати пропагандистські вигоди СНП з ідеєю автономії Словаччини, з 1 січня 1923 р. уряд запровадив в регіоні жупний устрій. Проте відповідний закон був реалізований не

повністю. Територія краю поділялася на 6 жуп, але не було утворено Жупного союзу словацьких земель²⁹.

Ігнорування словацького питання призводило до неочікуваних наслідків. СНП прагнула здобути підтримку своєї автономістської програми на міжнародному рівні. За уповноваженням СНП таку спробу здійснив 25 липня 1923 р. в Лізі націй В.Тука³⁰.

Активна пропагандистська діяльність СНП поступово приносила свої результати. Так, на виборах до органів місцевого самоврядування 30 вересня 1923 р. СНП здобула 401300 голосів, між тим як переможці виборів 1920 р. – соціал–демократи – лише 67 500. Позачергові парламентські вибори 15 листопада 1925 р. показали зростання популярності партій національних меншин і Словацької народної партії (з 17 жовтня 1925 р. прийняла назву Глінкова Словацька народна партія). Загалом республіканські партії здобули в Словаччині 51 % голосів, словацькі національні – 51% (ГСНП отримала 34 % голосів виборців і стала найсильнішою партією краю), Комуністична партія Чехословаччини–15 %.

В умовах політичної кризи Т.Г.Масарик, представники аграрної партії виступили з ініціативою створення коаліції з партій правого спрямування. Зокрема відповідні пропозиції отримали німецькі буржуазні партії та ГСНП. В основі їх співробітництва були політичні (ГСНП вимагала запровадження земського устрою в Словаччині, що вважала першим кроком до здобуття автономії) і економічні інтереси (прийняття законів про введення твердих зернових мит і про збільшення державної підтримки духівництву, які були вигідні чехословацьким і німецьким аграріям, чеським, словацьким і судетсько–німецьким клерикалам). 12 жовтня 1926 р. до уряду аграрія А. Швегли було призначено представників двох судетсько–німецьких партій. Прибічник доктрини чехословацької політичної нації М. Годжа став міністром освіти і виконував обов'язки міністра уніфікації законів і організації управління. Була досягнута згода про участь в коаліційному уряді і представників ГСНП, але остаточне вирішення цього питання було відкладене до повернення А. Глінки з США. 15 січня 1927 р. Т.Г.Масарик призначив представників ГСНП на посаду міністра охорони здоров'я (Й. Тісо) і міністра для уніфікації законів і організації управління (М. Гажік). Створення уряду „міжнаціональної коаліції” вважалось вдалим початком остаточного врегулювання національних питань.

В період діяльності уряду „міжнаціональної коаліції” (1926–1929 рр.) Словаччина розвивалась у відносно сприятливих умовах. 14 липня 1927 р. був прийнятий закон про реформу місцевого управління. Закон запроваджував новий адміністративний поділ ЧСР на землі (серед них була і Словацька) і створив централізовану систему управління. Скасовувалось міністерство з повною владою для управління Словаччиною. Регіон вперше в своїй історії ставав окремою територіальною одиницею, був створений Словацький крайовий уряд (регіональна адміністрація) і органи місцевого самоврядування³¹. Відповідно до нового адміністративного поділу була уніфікована організація судової системи ЧСР (в січні 1928–березні 1929 рр.). Після реалізації цієї реформи в ЧСР у системі „третьої влади” діяли: Верховний суд в Брно, 4 Верхні суди з центрами в Празі, Брно, Братиславі, Кошицях, 39 Крайових судів (в Словаччині та Закарпатті – 13), 376 Районних судів (в Словаччині та Закарпатті – 76)³². Цю реформу можна вважати одним із засобів інтеграції чеських і словацьких земель.

Поступово почала виправлятися економічна ситуація. З 1925 р. промисловий розвиток Словаччини пришвидшився і поновився індустріальний процес, хоча далеко не в повній мірі. Суттєвих результатів було досягнуто в електрифікації. На 1928 р. в Словаччині було електрифіковано 241 населений пункт (6, 9 % всіх населених пунктів), де проживало 767 тис. осіб (25, 6 % населення краю)³³. Продовжувались позитивні зміни в сфері розбудови комунікацій. В 1921–1930 рр. довжина залізниць в Словаччині зросла з 3249 км до 3316 км. До 1928 р. в регіоні було нострифіковано 69 підприємств. Це дещо зміцнило позиції словацьких підприємців³⁴. В кінці 1920–х рр. певних результатів було досягнуто в аграрній реформі. В руки нових власників в краї перейшло 292 392 га землі, збільшилось середнє селянське землеволодіння. Та, все-таки, гегемонія в економіці і надалі належала чеським підприємцям³⁵. Нові підприємства недостатньо компенсували потужності, ліквідовані в Словаччині в процесі реорганізації економіки в перші роки існування ЧСР (в 1920–1929 рр. в Словаччині припинили існування 167 заводів, на яких працювало 13 386 робітників, а виникло 184 нових підприємств з 7 000 робочими місцями³⁶). Проте відомо, що показник зростання промислової продукції в Словаччині в 1913–1929 рр. становив 7–10 %³⁷. Покращилась система охорони здоров'я регіону. Це, в свою чергу, сприяло збільшенню чисельності словаків до 2, 2 мільйонів (на 11 %)³⁸.

В освітній сфері успіхи були не менш вагомими. В 1929 р. з словацькою мовою навчання було вже 2830 народних шкіл, 110 міщанських шкіл, університет в Братиславі, музична драматична академія. В 1927–1928 н. р. в Словаччині було здійснено освітню реформу (вперше в історії регіону запроваджено 8-річне обов'язкове навчання, удосконалено навчальні плани). Рівень освіченості словаків зріс на 10 %, і становив 90 %. Розвиток освіти відіграв важливу роль в національному самоусвідомленні словаків, прискорив процес перетворення їх в одну з європейських націй.

Здійснення значного обсягу роботи ЧСР в Словаччині підтверджує державне фінансування в регіоні. Загалом, за даними Найвищого контрольного рахункового уряду ЧСР, в 1919–1932 роках держава витратила в Словаччині 18 339 772 988 крон, а збрала податків на суму 15 412 466 269 крон. Дефіцит регіону покривався із податкових надходжень з чеських земель. Інвестиції (тобто капіталовкладення під конкретні програми, переважно з будівництва) ЧСР в Словаччині у 1919–1932 рр. становили 1 621 690 671 крона³⁹. Це не було благодійництво. Державне об'єднання Чехії і Словаччини було взаємовигідним. Відомо, що в східних регіонах першої республіки збувалась чимала частка промислової продукції чеських земель.

Всі вищезазначені успіхи не означали подолання всіх проблем в житті регіону. Словаччина і далі залишилась аграрним краєм, відставання від Чехії зберігалось. У вирішенні численних економічних проблем Словаччини не вистачало продуманого державного регулювання. В умовах вільної конкуренції більш розвинена чеська промисловість була у вигіднішому становищі, порівняно з словацькою, а інвестиції спрямовувались переважно на розвиток інфраструктури, освіти. Загалом реформи мали довготривалий характер і відповідно не могли принести швидкого результату. Перше повоєнне десятиліття стало тільки початком модернізації Словаччини. В кінці 1920 – х рр. в ЧСР було створено єдиний господарський комплекс, що означало часткову реалізацію економічний аспект інтеграції чеських і словацьких земель.

В політичній сфері поганим знаком для майбутнього у відносинах чеських і словацьких політиків став судовий процес над В. Тукою, який 1 січня 1928 р. опублікував статтю „Юридичний вакуум”. В ній стверджувалось, що Мартинська декларація від 30 жовтня 1918 р. містила “таємну статтю”. Згідно з нею дія державного співжиття чехів і словаків становить десять років, після чого, стверджував В. Тука, в Словаччині наступить правовий вакуум, словаки знову будуть обирати свій державно-правовий статус. Стаття викликала негативну реакцію громадськості і стала приводом до судового процесу. Судовий розгляд виявив участь В.Туки в антидержавній діяльності. 5 жовтня 1929 р. суд в Братиславі визнав В. Туку винним і засудив до 15 років позбавлення волі за шпигунство на користь Угорщини, діяльність проти ЧСР⁴⁰.

Висловлюючи протест із засудженням члена партії, 8 жовтня 1929 р. ГСНП офіційно заявила про свій вихід з коаліції, яка втратила більшість в парламенті. Президент прийняв рішення провести нові парламентські вибори, які відбулись 27 жовтня 1929 р. Вони показали зменшення голосів ГСНП. Вцілому республіканські партії здобули 45 % голосів, словацькі національні – 44 %, комуністичні – 11 %. До складу уряду, який 7 грудня 1929 р. очолив Ф.Удржал, крім представників інших партій, увійшли і словаки - прихильники доктрини чехословацької політичної нації - міністр освіти (І.Дерер, соціал-демократ) і міністр внутрішніх справ (словацький аграрій Ю.Славік). ГСНП, залучення якої до коаліції не підтримали соціал-демократи, стала опозиційною.

Загалом, утворення ЧСР означало для словаків визволення від вікового національного й соціального гніту та примусової мадяризації, відкрило можливості всебічного розвитку. Прогрес, якого в 1920-х рр. досягли словаки, був схожим на „історичне диво”, і заслуга в цьому уряді ЧСР є незаперечною. Але не всі ідеологічні основи і практичні заходи керівництва держави знаходили підтримку серед словацьких політиків. Відсутність державно-правових форм регулювання відносин між чехами і словаками, національними меншинами призвели до загострення національних суперечностей в країні. Особливістю чехословацького варіанту врегулювання національних питань стало налагодження співробітництва між партіями національних спільнот у вищих органах влади на основі будівництва спільної демократичної держави. Це був перспективний, але довготривалий шлях врегулювання національних питань. Сам президент Т.Г.Масарик вважав необхідною передумовою його реалізації 50 років стабільного розвитку. На жаль, історія відвела першій республіці тільки міжвоєнне двадцятиліття. Події наступних десятиліть взагалі унеможливили створення демократичного суспільства в мультинаціональній державі чехів і словаків. Історія показала, що чехословацька ідея, не дивлячись на авторитет Т.Г.Масарика, не виправдала випробування часом, остаточно не вирішувала словацького питання. Але демократичний устрій ЧСР об'єктивно створив можливість словакам відстоювати власну національну ідентичність. Словаки її успішно реалізували. Свідченням цього є створення Словацької Республіки в 1993 році.

Звичайно, зазначену тему досліджено ще далеко не повністю. Уточнень потребують дані стосовно державного фінансування економіки і культури Словаччини. Необхідно проаналізувати вплив словаків-емігрантів, зокрема з США, на розвиток словацького автономістського руху. Цікавою є також проблема національних меншин Словаччини в політиці центральної та місцевої влади ЧСР. Висвітлення всього вищезазначеного дозволить більш повно проаналізувати політику Праги в Словаччині в перше міжвоєнне десятиліття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Derer J. Slovensko v prevrate a po ňom. – Bratislava, 1924; Karvaš I. Sjednocení výrobních podmínek v zemích českých a na Slovensku. Praha, 1933; Šrobar V. Osvobodené Slovensko.- Praha, 1928; Krofta K. Dějiny Československé. – Praha, 1946; Peroutka F. Budování státu. I – II (1918 - 1919) – Praha, 2003; Sobota E. Republika národní či národnostní? – Praha, 1929; 2. Sidor K. Andrej Hlinka. – Bratislava, 1924; Jehlicka F. Une Étape du Calvaire Slovaque Le proces Tuka (1929 – 1930). – Paris, 1930; Durčanský F. Autonomia je požiadavkou narodnou. // Slovenska otázka v 20 storočí. – Bratislava, 1997. – S. 143 – 153; Rázus M. Ako prist' k československej dohode? // Slovenska otázka v 20. storočí... – S. 169 – 174; 3. Bartlova A. Integračný proces československej ekonomiky v medzivojnovom období // Historicky časopis. – 1988. – R. 36. – Číslo 3. – S. 360 – 372; Falt'an S. Slovenska otázka v Československu. – Bratislava, 1968; Liptak L. Slovensko v 20. storočí. – Bratislava, 1968; 4. Дзюбко І.С. Розв'язання національного питання в народно-демократичній Чехословащині. – К., 1959; Мельникова І. Классовая борьба в Чехословакия в 1924 – 1929 гг. – М., 1962; Клеванский А.Х., Фирсов Е.Ф. Провозглашение независимости Чехословакии и первые шаги по организации власти // Политические системы в странах Центральной и Юго – Восточной Европы. 1917 – 1929 гг. – М., 1988; 5. Faltus J., Průcha V. Přehl'ad hospodárského vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. – Bratislava, 1969. – S. 81; 6. Přehled hospodárského vývoje Československa v letech 1918 – 1945. – Praha, 1961. – S. 21, 28; 7. Lacina V. Formování československé ekonomiky 1918 – 1923. – Praha, 1990; Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945. – Bratislava, 1997; Opat J. T.G. Masaryk, evropán, světoobčan Praha, 1999; 8. Durica M. S. Dejiny Slovenska á Slovákov. – Bratislava, 1996; Hallon L. Industrializácia Slovenska 1918 – 1938 (Rozvoj alebo úpadok?). – Bratislava, 1995; Kováč D. Dejiny Slovenska. – Praha, 1998; 9. Ротшильд Д. Східно – Центральна Європа між двома світовими війнами. – К., 2001; Miller D.E. Antronín Švehla – mistr politických kompromisů. – Praha, 2001; Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk. – Praha, 2004; 10. Віднянський С.В. Чехословацька республіка. // Історія Центрально – Східної Європи. / За редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів, 2001. – С. 417 – 426; Шніцер І.О. Словацький автономістський рух в роки першої чехословацької республіки (1918 – 1938 pp.): Автореферат дис...к.і.н. – Ужгород, 2004; 11. Derer J. Slovensko v prevrate a po ňom. – Bratislava, 1924. – S. 24; Dejiny Slovenska V (1918 – 1945). – Bratislava, 1985. – S. 26; 12. Národní archiv, Praha. Fond Ministerstvo zahraničních věcí – Výstřížkový archiv. – Karton 1721. – Složka 14. Slovensko 1922 (červenec – zaří); 13. Broklova E. Československa demokracie. Politicky system ČSR 1918 – 1938. – Praha, 1992. – S. 122; 14. Klimko J. Politické a právní dejiny hranic predmnichovskej republiky (1918 – 1938). – Bratislava, 1986. – S. 49; Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk. – Praha, 2004. – S. 301, 302; Karvaš I. Sjednocení výrobních podmínek... S. 38; Fabricius M. Hospodársky vývoj Slovenska do konca predmnichovskej republiky. – Bratislava, 1987. – S. 37; 15. Národní archiv, Praha. Fond Ministerstvo zahraničních věcí – Výstřížkový archiv. – Karton 1732. – Složka 14. Slovensko – hospodařství. 1920; 16. Masaryk T.G. V boji za samostatnost. Uspořádal Prokop Macha. Státní nakladatelství v Praze, 1927. – S. 43 – 45; 17. Sbíрка zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1919. – Praha, 1919. – S. 574; Škvarna D. Slovensko v tieni vlastnej minulosti. // Velké dějiny malý národ. – Praha, 1995. – S. 168 – 169; 18. Zbírka zákonu a nařízení státu Československého. – 1919. – Částka LXVII. – S. 423 – 427; Zbírka zákonu a nařízení státu Československého. – 1920. – Částka XV. – S. 133; Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1920. – Částka XLV. – S. 524 – 526; 19. Zbírka zákonu a nařízení státu Československého. – 1919. – Částka XCI. – S. 624 - 629; 20. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století... - S. 102 – 103, 128; 21. Laco K. Ustava predmnichovskej ČSR a ústava ČSSR. – Bratislava, 1966. – S. 380 – 381, 395; 22. Broklová E. Dvě Hitlerovy lži o Československu. // Spory o dějiny. Sborník kritických textů. I. – Praha, 1999. – S. 36–39; 23. Kramer J. Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918 – 1929. – Bratislava, 1962. – S. 139; Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914-1945. – Bratislava, 1997. – S. 79; Olivová V. Politika československé buržoasie v letech 1921-1923 ... – S. 47; 24. Archiv Ústavu – Fond. T.G.Masaryk – R.– Krabice číslo 396. – Signatura 2. Slovensko; 25. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945. – Bratislava, 1997. – S. 107; Lipscher L. K vývinu politickej správy na Slovensku v rokoch 1918 – 1938. – Bratislava, 1966. – S. 103; 26. Durica M. S. Dejiny Slovenska á Slovákov. – Bratislava, 1996. – S. 116, 117; Olivová V. Politika československé buržoasie v letech 1921-1923... – S. 49; 27. Hallon L. Industrializácia v českých krajinách a na Slovensku 1918-1938 // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv. 1.-S. 298; 28. Masaryk T.G. Cesta demokracie II., Praha, 1934. – S. 130; Lipscher L. K vývinu politickej správy na Slovensku v rokoch 1918 – 1938. – Bratislava, 1966. – S. 104; Kramer J. Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918 – 1929. – Bratislava, 1962. – S. 147; 29. Národní archiv, Praha. Fond Ministerstvo zahraničních věcí – Výstřížkový archiv. – Karton 2231. – Složka 14 a. Slovensko – autonomie. 1922; 30. Archiv Ústavu T.G.Masaryka.– Fond E.Beneš. – I. – Krabice číslo 67. – Signatura R 134 / a. Slovensko. Fotokopie. 1920 - 1923; 31. Kováč D. Česko – slovenská štátnost v kontexte slovenských dejín // Československo 1918 – 1938. - S. 27; Krajčovičová N. Politické strany na Slovensku a úsilie o samosprávu v

dvadsiatych rokoch.// Slovensko v politickom systéme Československa. (Materialy z vedeckého sympozia).Častá 11 – 13 novembra 1991. – Bratislava, 1992. – S. 53 – 54; 32. Бисага Ю. М. Становлення підвалин державно-правової політики Чехословаччини в 1920 – х роках ХХ століття – Ужгород, 1997. – С. 119 – 122; 33. Lacina V. Zlatá léta československého hospodářství (1918 – 1929). – Praha, 2000. – S. 89; 34. Polstoročie Slovenska v spoločnej vlasti.– Bratislava, 1969. – S. 188; Deset let Československé republiky. – Praha, 1928. – Díl II. – S. 147; 35. Karvaš I. Sjednocení výrobních podmínek v zemích českých a na Slovensku. Praha, 1933. – S. 29; Lacina V. Formování československé ekonomiky 1918 – 1923. – Praha, 1990. – S. 209, 214; 36. Bartlova A. Integračný proces československej ekonomiky v medzivojnovom období... – S. 365; Fabricius M. Vývoj názorov na postavenie Slovenska v hospodárstve Československa (1918 – 1938). // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv. 1. – S. 288; 37. Hallon L. Příčiny a přeběh reštrukturalizácie priemyslu v krajinách strednej Európy v medzivojnovom období. // Historicky časopis. – 1997. – Ročník 45. – Číslo 4. – S. 592; 38. Beneš E. Reč k Slovákovi. O našej národnej přítomnosti a budúcnosti. – Praha, 1934. – S. 48; Kováč D. Dejiny Slovenska. – Praha, 1998. – S. 182; 39. Národní archiv, Praha. Fond Nejvyšší účetní a kontrolní úrad – Karton 2327. – Složka 1. Sumaře 1919 – 1932. 1919 – 1933. 1919 – 1934. 1919 – 1935; 40. Politická elita meziválečného Československa 1918 – 1938. Kdo bol kdo za první republiky. – Praha, 1998. – S. 274.

О.В. Рязиграєв

ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1921 -1939 РОКІВ В АРХІВНИХ ЗБІРКАХ УКРАЇНИ

Серед сучасних історичних досліджень про західноукраїнські землі міжвоєнного періоду, що перебували під владою II Речі Посполитої, можемо виділити чимало розвідок на суспільно–політичну тематику з проблем соціально–економічного характеру, духовної сторони життя суспільства. Однак маловивченим залишається питання становлення та розвитку адміністративних одиниць державної влади, органів місцевого самоврядування, а також підрозділів державної поліції, котрі відіграли винятково важливу роль у розбудові новоствореної держави.

Становлення підрозділів польської поліції на Волині припало на досить складний та драматичний період минувшини західноукраїнських земель, а саме на 1919–1921 роки, котрі насамперед були пов’язані з радянсько–польською війною. Дослідження з історії польської поліції Волинського воєводства цього періоду та й наступних років пов’язано з багатьма поважними труднощами, насамперед через недостатнє вивчення досить інформативної джерельної бази проблеми, розпорошеністю матеріалів серед вітчизняних та польських архівних установ.

Серед інших причин такого наукового стану проблеми можемо відмітити несприятливу атмосферу для об’єктивного висвітлення вказаної тематики у радянський період. Тоді польська поліція розглядалась як головне знаряддя антидемократичної „польської буржуазної держави” у здійсненні заходів проти українського населення, з одного боку, та як репресивна одиниця проти робітничого та комуністичного руху, з іншого.

З відновленням незалежності України, а разом з тим з численними спробами правдивого трактування нашого минулого спостерігаємо більш об’єктивний підхід до висвітлення даної теми. Цьому сприяє використання науковцями джерел, залишених поліційними установами. Позитивним є те, що дослідники більш активно цікавляться як змістовим наповненням, що залишили нам ці джерела, так і власне самою історією поліційних структур крізь призму активних збірок. Тому аналіз основних груп джерел вітчизняних архівних установ щодо історії становлення та розвитку органів державної поліції II Речі Посполитої стали метою нашого дослідження.

Вітчизняними науковцями дослідження джерел щодо історії поліції Волинського воєводства не проводились. Серед опублікованих матеріалів можемо виділити лише збірник документів „Organizacja instytucji policyjnych w II Rzeczypospolitej 1918 – 1926. Wybór źródeł i dokumentów”, упорядкований професором Слупської педагогічної академії А.Пеплонським та знаним дослідником минувшини МВС з Варшави А.Місюком.

Серед ключових архівних установ України, котрі зберігають джерела до історії польської поліції Волинського воєводства, можемо відзначити державні архіви Волинської та Рівненської областей.

Одними з головних джерел для дослідників є матеріали фондів Державного архіву Волинської області. Дана установа містить велику кількість матеріалів стосовно становлення та функціонування Волинської окружної (воєводської) команди державної поліції, повітових команд державної поліції (луцької, горохівської, ковельської, любомльської, володимирської, камінь–каширської), Луцького міського комісаріату державної поліції, слідчого відділу державної поліції у м.Луцьку та низових ланок – постерунків.

Відомості про особливості переходу протягом літа 1919 року правоохоронних функцій від колишньої луцької міліції до офіційно ще не затверджених структур польської поліції знаходимо серед джерел фонду №158 („Магістрат міста Луцька”)¹. Вказаний фонд містить також статут польської державної поліції від 24 липня 1919 року, котрий юридично завершив процес об’єднання Людової (Народної) міліції та Поліції комунальної. Даний документ визначав основні засади діяльності поліції, функції її підрозділів та міру відповідальності кожного з них. Статут поділявся на 44 статті, котрі містили такі розділи: 1. Організація поліції; 2. Службова залежність та стосунки з адміністративною владою та органами місцевого самоуправління; 3. Дисциплінарна відповідальність; 4. Чисельність; 5. Кадрове питання; 6. Умови прийняття до лав поліції; 7. Освітнє питання; 8. Права та обов’язки службовців поліції.

Фонд №158 інформує нас також про становлення першого підрозділа польської поліції на Волині – Луцького міського комісаріату (офіційно утворений у 1920 році)².

Дані про утворення та діяльність Воєводської команди державної поліції у м. Луцьку знаходимо у фонді №1. Тут міститься також чимало наказів, розпоряджень та циркулярів міністерства внутрішніх справ, головного і воєводського коменданта державної поліції. Серед джерел знаходимо накази та розпорядження волинського воєводського коменданта про посилення репресій у зв’язку з сільськогосподарськими страйками 1925 року, про активізацію загонів поліції у дні пролетарських свят (1928- 1933рр.), під час виборів до сейму та сенату у 1935 році.

Інформативними та показовими для дослідників міжвоєнного періоду є кварталні, місячні та тижневі ситуаційні звіти і рапорти повітових команд поліції про політичну та економічну ситуацію в період 1921- 1939 років, котрі теж містяться у фонді №1 Державного архіву Волинської області.

Великий масив матеріалів згаданого фонду стосується розвитку комуністичного та робітничого руху П Речі Посполитої. Варто відзначити донесення і рапорти про революційні виступи робітників та селян. Чимало документів стосуються розповсюдження комуністичних листівок, відозв, транспарантів та революційної літератури в містах та селах воєводства. В донесеннях повітових команд поліції зберігаються листівки, відозви та транспаранти КПЗУ. Даний фонд містить копії листів політв’язнів Луцької тюрми. Крім того, окремо зберігаються статuti та нариси з історії окремих партій. Можемо відзначити короткий нарис з історії Комуністичної партії Західної України, нарис з історії створення партії „Сельроб – Єдність”, а також програми та статuti згаданих політичних об’єднань.

Джерела до діяльності повітових команд поліції, а також постерунків (низових підрозділів) на території гмін зберігають наступні фонди: №36 „Луцьке повітове староство”, №45 „Луцька повітова команда державної поліції”, №115 „Ковельська повітова команда державної поліції”, №216 „Прокуратура Луцького окружного суду”, №332 „Камінь – Каширська команда державної поліції”.

Повітові команди державної поліції як органи поліційної влади на території повіту були утворені в грудні 1920 року. Вказані структурні одиниці поліції контролювали діяльність постерунків на території повіту. Горохівська команда державної поліції налічувала 13 постерунків, Ковельська – 23, Любомльська – 13, Володимирська – 14, Луцька – 19³.

Згідно розпорядження Волинського воєводського управління повітові команди надсилали ситуаційні звіти про події на території повіту. Вказану документацію ми вже згадували при характеристиці фонду №1. Слід відмітити, що розпорошеність та неупорядкованість тематично однорідних матеріалів щодо історії поліції становить певну незручність для дослідників⁴.

Ситуаційний звіт складався з таких пунктів: 1. Стан безпеки; 2. Суспільний рух; 3. Ставлення населення до влади; 4. Організація поліції; 5. Підготовка поліції (вишкіл)^{5,6}. Дані звіти дають чимало інформації не лише про діяльність поліційних органів та кримінальну ситуацію, а й розкривають тогочасне суспільно-політичне, економічне, культурно-освітнє, а також релігійне життя.

Вищевказані фонди щодо діяльності повітових команд містять також розпорядження та інструкції воєводської й повітових команд державної поліції, оперативні повідомлення про економічне та політичне становище в повітах, інформації повітових команд та листування з воєводською командою державної поліції про діяльність КПЗУ та „Сельроб – Єдність”.

Чимало даних стосуються діяльності релігійних сект, роботи кооперативів і товариств, функціонування лісової та пожежної охорони. Окремо зберігаються зібрані повітовими командами списки безробітних міста Луцька, списки робітників, що проходили реєстрацію в поліції або перебували під її наглядом, списки дезертирів польської армії, списки приватних підприємств.

Фонд №36 містить статистичні дані про кількість та національний склад населення на території повітів, списки початкових шкіл, відомості про карних злочинців⁷. Вказаний фонд інформує нас про тенденції у діяльності постерунків державної поліції. Слід відзначити планомірне збільшення

чисельності останніх та чітку взаємодію постерунків на місцях з повітовими командами державної поліції⁸.

Окрема група джерел щодо діяльності повітових команд присвячена виключно внутрішньоорганізаційним питанням поліції. Вона включає окремі розпорядження, циркуляри та інструкції. Серед згаданих матеріалів можемо виділити розпорядження Міністра внутрішніх справ та Міністра військових справ від 9 червня 1921 року „Про порядок поведінки службовців поліції при виконанні службових обов’язків у стосунках до військових осіб”⁹.

Безпосередню діяльність усіх підрозділів державної поліції на теренах Волинського воєводства, в цілому, розкриває фонд №46 „Волинське воєводське управління міста Луцька”. Утворене в лютому 1921 року Волинське воєводське управління було вищим органом державного управління на території воєводства. Одним з напрямків діяльності вказаної інституції був нагляд за політичним життям регіону. Даним питанням займався відділ безпеки, котрий тісно співпрацював з органами внутрішніх справ. Можемо стверджувати про певну залежність підрозділів поліції від Волинського воєводського управління.

Джерела вказаного фонду містять матеріали щодо нормативно-правової сторони діяльності поліції (циркуляри, накази, розпорядження міністерства внутрішніх справ та воєводського управління щодо діяльності поліційних підрозділів). Крім того, знаходимо звіти, рапорти, донесення, огляди воєводської команди державної поліції про політичне та економічне становище як у повітах, так і по воєводству в цілому.

Оскільки Волинське воєводство було прикордонним, то воно ще тривалий час відчувало наслідки радянсько-польської війни. Фонд №46 подає нам чимало матеріалів з питань облаштування східних кордонів новоствореної держави. Чималий масив документації присвячений обліку осіб, котрі залишили межі II Речі Посполитої разом із радянськими військами, а також репатріантів, які повертались до Польщі^{10, 11}.

В питанні охорони кордонів поліція активно співпрацювала з міністерством військових справ, послуговуючись службовими інструкціями вказаної установи¹². Серед джерел Державного архіву Волинської області знаходимо списки неблагонадійних осіб, які підозрювались у шпигунстві на користь СРСР й підлягали виселенню з держави. Про події на кордоні воєводська команда державної поліції у формі звітів інформувала адміністративну владу. Разом з охороною державних кордонів поліція проводила облік та таємний нагляд над іноземцями (у переважній більшості над особами, котрі прибули з СРСР). Обліку підлягала також закордонна друкована продукція.^{13, 14}

Велика кількість джерел торкається зловживань та перевищення службових обов’язків службовцями державної поліції. Ці матеріали можна умовно поділити на дві групи: скарги громадян та інтерпеляції українських та білоруських послів до сейму та сенату. Інтерпеляції послів торкались конкретних фактів порушення громадянських прав службовцями поліції на території Волинського воєводства як під час виборчих кампаній до законодавчих органів влади, так і в повсякденному житті. Зазначимо, що воєводське управління було інформоване про факти зловживань поліції, навіть провадило листування з міністерством внутрішніх справ з приводу вказаних питань¹⁵. Однак, у тогочасній державній системі органам внутрішніх справ була відведена роль апарату примусу, який активно використовувала державна адміністрація. Залякуючи мирне населення, розганяючи мирні віча та зібрання, перешкоджаючи конституційному праву громадян на вільне волевиявлення, поліція тим самим сіяла непорозуміння та ворожнечу між українським та польським народами, закладаючи ще один камінь спотикання у спільні взаємини⁶.

Заслужують на увагу й документи фонду №46 про нагляд поліції над культурно – освітнім та релігійним життям воєводства. Тут ми знаходимо відомості про діяльність товариства „Просвіта”, з’їзд українців у місті Хелмі, окремо можемо виділити списки типографій та посилений контроль поліції над функціонуванням останніх^{17, 18}.

Контроль над релігійною ситуацією теж входив до сфери обов’язків підрозділів державної поліції. Особливо органи внутрішніх справ цікавились поширенням православної віри. Службовці поліції складали списки духовенства та парафій по повітах, проводили облік церковних земельних ділянок. Серед архівних документів варто виокремити матеріали про чисельність, національний склад та віросповідання населення Волинського воєводства. В окремому порядку виділені справи, заведені на „ненадійних” православних священиків¹⁹.

Чимало джерел фонду №46 „Волинське воєводське управління міста Луцька” стосуються робітничо-селянського та комуністичного руху. Це звіти про діяльність на Волині КПЗУ, КСМЗУ, КПП – лівіці, партії „Сельроб-Єдність”, комуністичну агітацію серед учнів, селян та військовослужбовців, розповсюдження та наявність в бібліотеках комуністичної літератури. Окремо

зберігаються статути вказаних партій, а також листівки та відозви із закликами боротьби проти окупації Західної України²⁰.

Щодо робітничо-селянського руху, то можемо відзначити інформацію керівників повітових команд державної поліції про страйки робітників та селян, організацію страйкових комітетів. Варто згадати звіти і донесення про боротьбу селян, громадський неспокій у зв'язку з введенням в українських школах викладання польською мовою²¹.

Дослідження минувшини польської поліції на документах ДАВО ускладнює розпорошеність та невпорядкованість джерел. Так, наприклад 29 фондів, які містять 487 справ стосовно діяльності постерунків поліції, є неанотованими.

Джерела Державного архіву Волинської області щодо становлення, розвитку та функціонування органів державної поліції на зазначених теренах доповнюють матеріали аналогічної Рівненської установи. Вказаний архів містить джерела до діяльності Дубнівської, Острозько–Здолбунівської, Костопільської, Сарненської та Рівненської повітових команд державної поліції, експозитури політичної поліції у м.Рівне, Здолбунівського та Рівненського комісаріатів державної поліції, а також численних постерунків на території гмін.

Слід зазначити, що діяльність п'яти повітових команд поліції вміщена лише у трьох фондах: №86 „Рівненське повітове управління державної поліції”, №87 „Дубнівське повітове управління державної поліції” та №100 „Здолбунівське управління державної поліції”. Серед матеріалів вказаних підрозділів поліції знаходимо матеріали щодо внутрішнього життя поліції, рапорти повітових комендантів про ситуацію на польсько–радянському кордоні, дані стосовно боротьби з комуністичним та робітничим рухом.

Джерела щодо внутрішнього життя службовців державної поліції торкаються питання дисципліни, особистого складу, медичного забезпечення (функціонування „Каси хворих”) та організаційних моментів функціонування підрозділів МВС²².

Оскільки Здолбунівський повіт був прикордонним, то, відповідно, знаходимо чимало документів щодо таких моментів як: посилення охорони кордону, виселення окремих осіб з прикордонної території та тих, що нелегально перетнули польсько–радянський кордон²³. В особливому порядку проводився допит осіб які незаконно перетнули кордон, відповідні протоколи зберігаються серед джерел ДАРО. Разом з тим фіксувались особи, які сприяли незаконному перетину кордону²⁴.

Серед джерел, що торкаються комуністичного та робітничого руху, варто відзначити проекти програм КПП, КПЗУ, ППС – лівіці, „Сельроб – Єдності”, відомості про роботу комуністичних сил у польському війську, а також щодо створення низової партійної преси і організацію мережі робітничо–селянських кореспондентів. Зазначимо й оголошення Волинського воєводи від 14 лютого 1931 року до населення Волині про розпуск і визнання нелегальною партії ППС – лівіці, донесення комендантів поліції про наслідки масових обшуків, вжитих у зв'язку з розпуском ППС – лівіці. Заслуговує на увагу інструкція „Сельроб – Єдності” про боротьбу за завоювання „Просвіти” та інших легальних організацій, рапорти повітових команд державної поліції про наслідки масових обшуків під час ліквідації вказаної політичної структури лівого спрямування.

Важливу роль у діяльності органів внутрішніх справ відіграла дефензива - політична поліція. Зміст її роботи знайшов своє висвітлення серед матеріалів Державного архіву Рівненської області. Джерела даної установи повідомляють нас про етапи реорганізації внутрішньої структури згаданого підрозділу державної поліції: 1 червня 1920 року Міністерство внутрішніх справ інформувало люблінського воєводу про створення автономної одиниці Інспекторату політичної дефензиви - відділу IV – Д. Утворення даної одиниці МВС мотивувалось необхідністю ефективної боротьби з комунізмом та антидержавною діяльністю в цілому. Філії відділу IV–Д повинні були розташовуватись в окружних командах воєводств у формі експозитур (представництв – О.Р.), а в інших місцевостях у формі агентур²⁵.

Серед джерел, які нам залишила політична поліція, варто відзначити рапорти про нагляд за громадськими та політичними організаціями, дані про найважливіші випадки політичних арештів, а також щодо заворушень на економічному та політичному ґрунті²⁶. Особливо цінними для дослідників є рапорти про таємну інвігіляцію (таємний нагляд за політично підозрілими), а також місячні звіти про професійний рух у зв'язку з страйками, антидержавною діяльністю партій та громадських організацій за структурою: 1.Професійний рух; 2.Страйки; 3.Діяльність антидержавних політичних партій; 4.Настрої національних меншостей; 5.Конкретні випадки політичного характеру. Заслуговують на увагу й статистичні звіти репресивної діяльності політичної поліції, списки

існуючих у повітах профспілок і політичних організацій із зазначенням назви, місця дислокації, кількості членів, політичних впливів, складу правління.

Матеріали Державного архіву Рівненської області, які нам залишила польська дефензива, містять чимало інформації стосовно діяльності Комуністичної партії західної України, окремо виділені списки особового складу КПЗУ із зазначенням функцій виконуваних їх членами, інформаційні ноти, складені на підставі донесень таємних агентів про конкретні факти діяльності членів компартії та інших партій лівого спрямування, а також ступінь їх зв'язків з компартією²⁷. Фонд №300 „Експозитура політичної поліції у м. Рівне” зберігає листування з питань здійснення нагляду за легальними і нелегальними партіями та організаціями, повідомлення стосовно конфіскації преси, реферат про історію та сучасний стан комуністичного руху у II Речі Посполитій.

Внутрішнього життя політичної поліції торкаються відповідні об'їзники та інформації щодо службової діяльності. Зокрема, можемо відчитати розпорядження від 6 липня 1926 року про принципи класифікації інформаційних матеріалів, що надсилались низовими підрозділами поліції для відповідного реагування²⁸.

Виконавчою одиницею першої інстанції в структурі поліцейного управління на означених вище теренах були вже вищезгадані державні комісаріати поліції. Ця структурна одиниця відповідала за внутрішню безпеку на території певного міста. Діяльність комісаріатів державної поліції на Рівненщині висвітлена у чотирьох фондах, а саме: №344 „Здолбунівський комісаріат державної поліції”, №314 „Рівненський комісаріат державної поліції”, №112 „ I – й Рівненський комісаріат державної поліції”, №113 „ II – й Рівненський комісаріат державної поліції”. Вказані фонди містять також матеріали до минувшини Слідчої експозитури поліції м. Рівне.

Зазначені фонди зберігають численні циркуляри та інструкції Міністерства внутрішніх справ, Волинського воеводського управління. Серед документів знаходимо також інформаційні бюлетні, звіти та рапорти про громадсько-політичне становище в містах – страйки, демонстрації, арешти, перебіг виборів до сейму та сенату. Окрема група матеріалів стосується комуністичного руху, можемо відзначити листування між різними підрозділами поліції про діяльність КПЗУ, повідомлення про розповсюдження комуністичних листівок серед військових тощо.

Джерела до діяльності постерунків державної поліції розпорошені серед дев'яти десятків фондів Державного архіву Рівненської області. Підтримуючи громадський спокій, постерунки активно протидіяли українському національно-визвольному та комуністичному рухам, що і знайшло відображення серед матеріалів даних установ. Переважна більшість документів - це накази, циркуляри та інструкції воеводської та повітових команд державної поліції з питань нагляду за діяльністю українських націоналістичних, а також комуністичних та комсомольських організацій та їх окремих членів. Заслужують на увагу рапорти та листування про громадсько-політичне становище на теренах постерунків, дані щодо діяльності „Просвіт”, релігійних організацій, про підготовку виборів до сейму та сенату, а також статистичні дані щодо національного складу населення, кількості злочинів та динаміку розкриття останніх.

Таким чином, проаналізувавши основні фонди державних архівів Волинської та Рівненської областей стосовно діяльності окружної (воеводської) команди державної поліції, повітових команд, комісаріатів, постерунків, політичного та слідчого відділів державної поліції, можемо відзначити значну інформативність вказаних матеріалів, з однієї сторони, та розпорошеність та невпорядкованість джерел, з іншої. Джерела до історії польської поліції інформують нас не лише про внутрішню структуру досліджуваної нами організації, а й розкривають суспільно-політичний, соціально-економічний та релігійно-культурний розвиток Волинського воеводства, стаючи, таким чином, необхідним помічником досліднику у висвітленні минувшини II Речі Посполитої.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТРАТУРА

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО) .-Ф.158.- Оп.5.- Спр. 27 – Арк.83; 2. Там само. – Арк. 27; 3. Litwiński R. Policja Państwowa w Województwie Wołyńskim w latach 1921 1939. Organizacja i główne kierunki działania // Ukrainica Polonica. –Т.1. – 2004.- С.189; 4. ДАВО -Ф.36.-Оп.1.-Спр. 921. – Арк. 17; 5. ДАВО. - Ф.36.- Оп.3.- Спр.63. – Арк.2; 6. ДАВО - Ф.36.- Оп.13.- Спр.63. – Арк.2; 7. ДАВО.- Ф.36- Оп.1.- Спр.110. – Арк.38; 8. ДАВО - Ф.36.-Оп.1.-Спр. 921 - Арк. 17; 9. ДАВО - Ф.36.- Оп. 15.- Спр.1 – Арк.323; 10. ДАВО.- Ф.46.- Оп.9. –Спр.13. – Арк. 4; 11. ДАВО. - Ф.46. - Оп.9. – Оп.9. –Спр.28.- 400 Арк.; 12. ДАВО. Ф.46. – Оп.9.- Спр.27.- Арк.11; 13. ДАВО - Ф.46.-Оп.9.- Спр.92. – Арк.22; 14. ДАВО - Ф. 46.- Оп.9. - Спр. 87.- Арк.7; 15. ДАВО.Ф.46.- Оп.9. – Спр.177. - Арк.201; 16. ДАВО. - Ф.46. - Оп.9.- Спр.441. – Арк.125; 17. ДАВО.- Ф.46. – Оп.9. –Спр.38. – Арк.4; 18. ДАВО.-Ф.46.- Оп.9. – Спр.286. – Арк.34; 19. ДАВО.-Ф.46.- Оп.9. – Спр.116.- Арк.35; 20. ДАВО.Ф.46.- Оп.9. – Спр.189.- Арк.47; 21. ДАВО.-Ф.46.- Оп.9. – Спр.300. – Арк.28; 22. Державний архів Рівненської області

(далі - ДАРО). Ф.100. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.11; 23. ДАРО. -Ф.100. –Оп.1. –Спр.260.– Арк.44; 24. ДАРО. - Ф.100. –Оп.1. – Спр.398. – Арк.101; 25. ДАРО. - Ф.300.– Оп.1. – Спр.36.– Арк.30; 26. ДАРО.- Ф.300.– Оп.1. – Спр.36.– Арк.30; 27. ДАРО.- Ф.300. –Оп.1. –Спр.69. – Арк..1; 28.ДАРО.Ф.300.-Оп.1-Спр.66.- Арк.55.

А.В. Денисюк

ТРУДОВИЙ РЕСУРС СИБІРУ В КІНЦІ 20-Х РР. ХХ СТ.

Трудові ресурси – явище, яке є основою складовою будь-якої економіки нашого світу. Період кінця 20-х років ХХ ст. цікавий саме тим, що як раз в цей час відбувався перехід від непу до іншого економічного підходу – масової колективізації. Для Сибіру цього періоду ще характерним є той чинник, що саме в кінці 20-х ще відбувалося масове переселення людей на вільні землі цього регіону, але вже розпочиналося насильницьке перевезення людських мас для обжиття краю. Якщо уважно придивитися до цієї проблеми, то виникають сумніви з приводу того, що в Сибіру дійсно настільки не вистачало робочих рук, щоб силоміць вивозити людей з інших регіонів для планового освоєння краю.

Питання кількісного та якісного складу працівників цього регіону цікавило фахівців того часу, цікавим воно є і для істориків. В радянській історіографії підхід до цієї проблеми був зумовлений ідеологічним підходом, хоча можна знайти праці, в яких є достатньо інформації про справжнє становище у регіоні. Так, можна згадати праці таких істориків як Московський А.С., Гушин Н.Я., Боженко Л.И., які вивчали історію промисловості та сільського господарства Сибіру саме цього періоду, хоча підняте питання в їх працях спеціально не розглядається. Щодо сучасних істориків, то на даному етапі питання трудового ресурсу Сибіру кінця 20-х років ХХ ст. абсолютно не висвітлене, що й зумовлює актуальність цієї проблеми.

Для Сибіру роки першої п'ятирічки можна охарактеризувати швидкими темпами зростання чисельності робочого класу, що пов'язане з швидким розвитком промисловості та будівництва. Кількість робітників та службовців цього регіону зростала майже вдвічі швидше, ніж в цілому по країні. Чисельність робітників та службовців, зайнятих у народному господарстві, збільшилася у Західному Сибіру з 277,6 тис. у 1928 р. до 1022,8 тис. в 1932 р., тобто зросла майже в 4 рази, а в цілому по країні – тільки подвоїлася (11 599 тис. у 1928 р. та 22804,3 тис. у 1932)¹.

Економіка Сибіру означеного періоду характеризувалася тим, що в ній склалася диспропорція між промисловістю та сільським господарством. Наприклад у західносибірському регіоні у 1928 р. у валовій продукції народного господарства на долю промисловості припадало 17,3%, а сільського господарства – 82,7%.

Сибір, в силу своєрідності сільськогосподарського виробництва (коротке літо, багатоземелля, далекоземелля тощо), була одним з основних споживачів вироблених у країні сільськогосподарських машин та реманенту. На цей час на долю Сибіру припадало приблизно третина продажу всіх сільськогосподарських машин та знарядь країни, на місці ж вироблялося лише 2% цієї техніки. На її перевезення витрачалися величезні суми. Тільки на перевезення плугів щороку витрачалось більше мільйона карбованців. Тому розвиток тяжкої промисловості був життєво необхідним².

Розмах промислового будівництва висунув на одне з важливіших місць проблему кадрів. Потрібно було залучити на промислові об'єкти десятки тисяч нових робітників та службовців, яких планувалося набрати в основному з сільської місцевості, дати їм необхідні знання. За 1928 – 1932 рр. загальна чисельність робітників та службовців краю збільшилася майже в 4 рази.

Особливо високі темпи зростання чисельності робітників та службовців існували на будівництві. Розростання нового будівництва вимагало тисячі нових рук – каменярів, будівничих, слюсарів та інших будівельних спеціальностей. Загальна кількість робітників та службовців, зайнятих на будівництвах Західного Сибіру, збільшилася з 17 тис. у 1928 р. до 203,1 тис. в 1928, тобто майже в 12 раз³. У важкій промисловості кількість робітників збільшилося майже в 3,5 рази. Фактично заново було створено кадри робітників чорної металургії, машинобудування тощо.

Кількість робітників невпинно зростала, на виробництво прийшли тисячі нових молодих робітників, в основному з села. За даними профспілкового перепису 1932 – 1933 рр. майже три чверті всіх робітників прийшли на виробництво в роки першої п'ятирічки. Прошарок кадрових робітників в Сибіру був вдвічі менший, ніж в цілому по країні. Робітничий прошарок був молодим не тільки за стажем, а й за віком – середній вік працівників був приблизно 27-30 р., для підвищення їх кваліфікації створювалися школи, мережі різних курсів тощо⁴.

Серія: ІСТОРІЯ

Відродження й налагодження роботи промисловості сприяло зростанню заробітної плати робітників. У гірничодобувній промисловості Сибіру заробітна плата робітника у 1922/23 р. склала 50,2%, у 1924/25 р. 65,8%, а в 195/26 р. – 75,3% до рівня 1913 р.

В цілому по Сибіру щомісячна зарплата фабрично-заводських робітників на 1925\26р. складала 29,1 умовних товарних карбованців. За 1926-1929 рр. середньомісячна зарплатня в середньому зросла на 29%⁵.

Незважаючи на такі темпи розвитку виробництва, переважну більшість сибірського населення складали селяни. Згідно демографічного перепису 1926 р., сільське населення сибірського краю нараховувало 7 млн. 556 тис. чоловік (87% від всього населення краю), з них селян-землеробів (разом з членами сімей) та наймитів, які працювали у їхніх господарствах, - 6729,7 тис. чоловік, або 89,06% від всього населення села. Окрім того, до зайнятих у інших галузях сільського господарства відносилось 13,7 тис. чол. (1,7%), ремісники та члени їх родин нараховували 142, 6 тис (1,9%), службовці та члени їх родин – 136,5 тис. (1,8%), робітники промислових, сільськогосподарських та інших підприємств та члени їх сімей – 240,5 тис. чол. (3,8% населення села)⁶.

Ці середні дані про забезпеченість селянських господарств Сибіру основними засобами виробництва говорять про те, що в Сибіру селяни жили в цілому заможніше, ніж селяни Центральної Росії (В.І. Ленін взагалі характеризував селян Сибіру як самих ситих селян)⁷.

Під час заготівельної компанії 1921-1922 рр. Сибір надала країні 40 млн. т. хлібофуражу (27% всього заготованого в РРФСР хліба). Рівень відчислень по заготівлях по Сибіру був високий, досягаючи 22-30% від валового збору (по країні 12-16%). У документах того часу неодноразово згадуються занадто тяжкі мови податкові зобов'язання як одна з причин затяжної кризи сільського господарства.

Відновлення господарства краю стало можливим вже за умов непу. В умовах порівняно вільного господарювання та товарообороту відбувся відносно швидкий підйом селянського господарства. Темпи відновлення виробництва по Сибіру були вищими за середні показники по країні. Це означене багатьма факторами. По-перше, сибірський селянин був набагато краще забезпечений землею, ніж селянин європейських районів Росії. За даними гніздового перепису 1927 р., у Сибірському краї на одне селянське господарство припадало 122 га орної землі, 5,1 га посіву та 3,1 га сінокошу, а в середньому по країні – відповідно 6,1, 3,0 та 1,2 га⁸.

Також в середньому по Сибіру господарства мали по 1,96 голів робочої худоби, 2,05 голів корів, з усього числа селянських господарств орним інвентарем було забезпечено 66,8% господарств, 26,1% господарств мали удосконалені знаряддя і машини, 6,5% мали кінні молотарки⁹.

Хоча слід сказати, що у сибірському селі напередодні колективізації була і велика кількість господарств, які не мали необхідної кількості землі та знарядь, необхідних для ведення господарства. В 1927 р. в Сибіру нараховувалось 6,5% господарств, які не мали свого посіву, 10,2% не мали своїх коней, 6,6% – корів, а майже 24% не мали орного реманенту. До цих господарств слід додати ще господарства з дрібними земельними ділянками, які мали 1-2 голови робочої худоби та примітивний реманент. Всього господарств, які можна віднести до бідняцьких, нараховувалося в Сибіру в 1927 р. майже 32-34% від всієї кількості селянських господарств¹⁰.

Ця третина господарств володіла приблизно 11,9% всіх засобів сільськогосподарського виробництва і, відповідно, не могла вести самостійне виробництво, яке б забезпечувало прожитковий мінімум. На одне таке господарство Сибіру припадало в середньому 1,5 десятини посіву, 1,2 десятини сінокошу, 0,5 голів робочої худоби, 0,8 корів. Тобто десь 65% господарств не мали робочої худоби, половина не мала корови, а складні сільськогосподарські машини мало тільки 3% всіх бідняцьких господарств. Близько 63% таких господарств мали орендувати засоби виробництва. Серед пролетарських та напівпролетарських груп села більше як 53% господарств орендували землю з наймом засобів виробництва, та більше двох третин господарств здавали до найму робочу силу. Сільськогосподарський пролетаріат в Сибіру був відносно багаточисельним – 9,9% всього сільського населення¹¹.

Взагалі, у сибірському селі широко використовувалася наймана праця. Відсоток селянських господарств, які наймали робітників, в сибірському краї в 1927 р. вище в 1,8 рази ніж в РРФСР, та в 1,3 рази, ніж на Північному Кавказі. Основним постачальником робочої сили була сільська біднота, на долю якої припадало 79,2% всієї найманої робочої сили (68,4 – пролетарські маси, 10,8% - бідняки). Бідний селянин, який не мав коней та необхідного реманенту, здавши землю в оренду, мав іти або на якісь промисли, або найматися до багатого сусіда. У заможних господарствах найом робочої сили носив суто підприємницький характер¹².

Наймити знаходилися на крайній межі бідності, їх господарства були, як правило, малосімейними. Серед робітників, які наймалися у господарства, 45,3% були одинаки. Якщо наймит і мав власне господарство, то мізерне. В 1927 р. у 53,6% строкових робітників, які наймалися до більш заможних господарств, не було взагалі земельного наділу, 58,5% робітників на мали власного сільськогосподарського реманенту. На 1927 р. у Сибіру офіційно нараховувалося 174,5 тис. строкових робітників, з них 123,7 тис. у одноосібних наймачів та 50,8 тис. в сільських спільнотах та у груп наймачів (в основному пастухи). Окрім того малося ще 177,2 тис. поденних робітників. В загальному в сибірському селі було приблизно 350 тис. найманих працівників, без урахування робітників радгоспів та державних підприємств¹³.

Не менш показним є той факт, що у Сибіру не створювалися комітети бідноти, прошарок сільської бідноти тут був занадто тонким, хоча влада це пояснювала, в першу чергу, тим, що комбіди могли б посилити й без того гостру проблему розшарування між старожилами та новоселами¹⁴.

Тут треба окремо зупинитись на такому питанні, як різниця між старожилами та новоприбулими. Ще з XIX ст. відзначався консерватизм сибіряків-старожиливі, їх негативне ставлення до культурних та виробничих нововведень. Так само відзначалася специфіка суспільної свідомості цієї групи населення, зокрема її незалежність та волелюбство. Тамашні селяни вважалися набагато самостійнішими за російських можливо через те, що цей регіон не так відчув ярмо кріпосного права, люди не звикли працювати «з-під палиці». В перші роки радянської влади вияви невдоволення в сибірському селі відбувалися досить часто¹⁵.

При цьому всьому дуже гостро стояла проблема землевлаштування. В 1927 р. у краї нараховувалося до 5,5 млн. га заселених земель (майже 10% зручної сільськогосподарської.) Належало ще упорядкувати ще майже 56 млн. га площі¹⁶.

Проблема земле влаштування у Сибіру ускладнювалася розпочатим у 1927 р. плановим переселенням. У РРФСР, на Україні та в Білорусії мало місце сильне аграрне перенаселення, потрібні були нові земельні фонди, для чого було взято вільні землі Сибіру. Для переселення було відкрито 61 район Омського, Тарського, Славгородського, Барабинського, Барнаульського, Томського та Кузнецького округів. В середньому тільки в Томській округ, наприклад, за рік мало прибувати до 100 тисяч селян. Зрозумілі труднощі, пов'язані з влаштуванням на нових місцях кількох сот тисяч чоловік, поглиблювалися позаплановим переселенням. За 1927 – 1928 рр. до Сибіру прибуло на 120 тис. чоловік більше, ніж планувалося, в 1929 р. – на 137 тис. чоловік. У цей період в деякі села та західного Сибіру переселенці прибували майже щоденно. Серед новоприбулих переважали малозабезпечені, наприклад в Томському окрузі середній відсоток бідноти на 100 тис. в рік складав до 60%, тобто з'явилися „вільні руки” – кадри, працю яких можна було використовувати у господарстві.

В результаті переселення кількість неприписаного населення в краї збільшилося до 350 тис. чоловік¹⁷.

Переселенці справляли на розвиток виробництва значний вплив. За приблизними підрахунками продовж 20-х років до Сибіру переселилося не менше 900 тис. чол. за відрахування тих, хто повернувся, більшість з них осіло в сільському господарстві. Серед переселенців, в порівнянні зі старожилами, був вищим відсоток працеспроможних та молодих осіб. Якщо повернутись до факту, що більшість прибулих потребували працевлаштування (див. вище), то промисловість і господарство отримували багато перспективних і молодих працівників. Внаслідок цього, а також через традиційну багаточисельність сибірської родини у Сибіру був порівняно високий рівень природного приросту населення. У 1929 р., у порівнянні з довоєнним періодом, кількість населення збільшилася на 36,7%, а в країні на 11,2%. Частка краю у загальній кількості населення країни збільшилася з 5,2 до 6,4%¹⁸.

Цікавим є і той факт, що у дослідників немає єдиної концепції про міру розвитку капіталістичних відносин у дорадянському сибірському селі.

На рівень життя населення негативний вплив мало безробіття. На 1 жовтня 1925 р. число безробітних досягло 42,7 тис. чоловік, а на 1 жовтня 1927 р. збільшилося до 65,5 тис. чоловік й склало приблизно 20% загальної кількості працюючих. Серед безробітних більш половини складали службовці, торгівельні працівники, чорноробочі, а приблизно п'яту частину – робітники індустріальних професій.

В Сибіру тільки за 1925/26 – 1926/27 рр. органами соціального страхування було видано щомісячну допомогу у загальному розмірі 2355 тис. карб., а по лінії профспілок за 1926/27 майже 300 тис. карб. Крім того, надавалася допомога у формі прилучення безробітних до суспільних робіт. На це виділялися значні кошти¹⁹.

На кінець двадцятих років заробітна платня робітників кам'яновугільної, металургійної, машинобудівної промисловості була нижча, ніж у робітників легкої промисловості. Середньомісячна зарплатня, наприклад, робітників вугільної промисловості Західного Сибіру в 1930 р. складала 54,7 карб., а робітників шкіряної промисловості 65,5 карб., керамічної – 68,6 карб. тощо.

Іншим недоліком була зрівнялівка в оплаті праці. Ці недоліки в організації оплати праці були однією з причин великого плину працівників, особливо у ключових галузях промисловості, а також не давали стимулу до підвищення кваліфікації, освоєння нових технічних досягнень²⁰.

На розвиток краю великий вплив справив розвиток його промисловості, зокрема розвиток кам'яновугільної промисловості Кузнецького вугільного басейну та металургії Уралу.

Швидке зростання міст та нових промислових районів у зв'язку з індустріалізацією країни викликало збільшення попиту на хліб та інші продукти харчування. Особливо швидко цей попит почав зростати з початку першої п'ятирічки. Одночасно з цим посилення розвитку технічних культур, необхідне для забезпечення промисловості власною сировиною, вимагало збільшення постачання хлібом сільського населення районів технічних культур. На той час сільськогосподарське виробництво відставало від потреб країни, на початку першої п'ятирічки стала відчутною і нестача промислових товарів першої необхідності.

Завдяки всьому цьому у 1929 р. було введено карткову систему розподілу продуктів харчування, а пізніше і промтоварів²¹. Тобто регіон не міг забезпечити наявну кількість людей, які там жили і працювали.

Отже, як ми можемо бачити, на кінець 20-х років ХХ ст. у Сибіру була велика кількість вільних рук для промислового та сільськогосподарського освоєння та підйому краю, але при цьому не вистачало умов для застосування цього ресурсу. Проте проблема кадрів сибірського господарства того часу – проблема достатньо складна та заплутана. Однією з нерозкритих проблем залишається питання реальних, не офіційних цифр, що пов'язано з нелегальними переселенцями та прикрашеними даними стану економіки того часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Московський А.С. Рабочий класс Западной Сибири в годы первой пятилетки. – Новосибирск, 1964. – С. 33;
2. История индустриализации Западной Сибири (1926 – 1941 гг.): Документы и материалы. – Новосибирск, 1967. – С.13;
3. Московський А.С. Рабочий класс Западной Сибири в годы первой пятилетки. – Новосибирск, 1964. – С. 33;
4. История индустриализации Западной Сибири (1926 – 1941 гг.): Документы и материалы. – Новосибирск, 1967. – С. 22;
5. Московский А.С. Рост материального благосостояния рабочих Сибири в период строительства социализма // Вопросы истории социально-экономической и культурной жизни Сибири и Дальнего Востока. – Вып. II, - Новосибирск, 1968, - С. 166;
6. Гуцин Н.Я. «Раскулачивание» в Сибири (1928-1934 гг.): методы, этапы, социально-экономические и демографические последствия. – Новосибирск, 1996. – С. 23;
7. Боженко Л.И. Соотношение классовых сил в сибирской деревне накануне коллективизации // Вопросы истории Сибири. Вып. 4. - Томск, 1969. – С. 238;
8. Гуцин Н.Я. «Раскулачивание» в Сибири (1928-1934 гг.): методы, этапы, социально-экономические и демографические последствия. – Новосибирск, 1996. – С. 21;
9. Боженко Л.И. Сотношение классовых сил в сибирской деревне накануне коллективизации // Вопросы истории Сибири. – Выпуск 4. – Томск, 1969. – С. 238;
10. Там само. – С. 240;
11. Там само. – С. 246;
12. История коллективизации сельского хозяйства Восточной Сибири. Сборник. – Иркутск, 1979. – С. 25;
13. Гуцин Н.Я. «Раскулачивание» в Сибири (1928-1934 гг.): методы, этапы, социально-экономические и демографические последствия. – Новосибирск, 1996. – С. 29-31;
14. Кузнецов И.С. О некоторых особенностях политического сознания сибирского крестьянства 20-х годов // Проблемы истории Сибири: общее и особенное. Бахрушинские чтения. 1990 г. – Новосибирск, 1990. – С. 78;
15. Щагин Э.М. Некоторые вопросы истории крестьянства Сибири в первые годы советской власти // Проблемы истории советского общества Сибири. – Новосибирск, 1970. – С. 113;
16. Осокина В.Я. Землеустройство в сибирской деревне (1927-1929) // Проблемы истории советского общества Сибири. – Новосибирск, 1970. – С. 214;
17. Осокина В. Я. Социально-экономические отношения в западносибирской деревне накануне сплошной коллективизации (1927-1929 гг.) // Вопросы истории Сибири. - Вып. 3. – Томск, 1967. – С. 275;
18. Гуцин Н.Я. «Раскулачивание» в Сибири (1928-1934 гг.): методы, этапы, социально-экономические и демографические последствия. – Новосибирск, 1996. – С. 21;
19. Московский А.С. Рост материального благосостояния рабочих Сибири в период строительства социализма // Вопросы истории социально-экономической и культурной жизни Сибири и Дальнего Востока. Вып. II. – Новосибирск, 1968. – С. 176;
20. Там само. – С. 182;
21. Московский А.С. Рост материального благосостояния рабочих Сибири в период строительства социализма // Вопросы истории социально-экономической и культурной жизни Сибири и Дальнего Востока. – Вып. II. – Новосибирск, 1968. – С. 185.

**ВІЙСЬКОВА ДОПОМОГА СРСР РЕСПУБЛІКАНСЬКІЙ ІСПАНІЇ
У ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1936 – 1939 РР.**

Події, пов'язані з громадянською війною 1936–1939 років в Іспанії, стали предметом поглибленого вивчення, зокрема значну увагу науковців привертала проблематика дослідження питань радянської військової допомоги республіканській Іспанії. Спеціальних праць із заданої теми не створено ні у вітчизняній (українській), ні у зарубіжній історіографії. Це пояснюється цілим рядом об'єктивних та суб'єктивних причин, в тому числі тим, що автори не мали доступу до всіх необхідних архівних фондів, матеріали яких дали б ключ до реальної оцінки військової допомоги СРСР Іспанській республіці.

Дана стаття є спробою об'єктивного висвітлення різноманітних аспектів військової допомоги СРСР Іспанській республіці впродовж громадянського конфлікту 1936-1939 років в Іспанії.

Проблеми радянської військової допомоги республіканській Іспанії знайшли повне відображення в 6-томному виданні «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941-1945 рр.» Найбільш повно питання радянської військової допомоги республіканській Іспанії висвітлені в 2-му томі праці «Історія другої світової війни. 1939 – 1945» і «Радянській військовій енциклопедії» (т. 5). Однак порівняно невеликий обсяг розділів і глав не дозволив повно розкрити всі питання військової співпраці СРСР та республіканської Іспанії в 30-ті роки.

Із останніх праць можна виокремити монографію М. Мещерякова «Іспанська республіка і Комінтерн», яка ґрунтується на обширній джерельній базі. Слід також відзначити збірник «Солідарність народів з Іспанською республікою. 1936-1939», в якому питання надання радянської військової допомоги Республіці зайняли достатнє місце. Вагомий документальний матеріал міститься в численних мемуарах радянських учасників організації надання військової допомоги іспанському народу, що були об'єднані в збірники і вийшли окремими виданнями. Серед них слід відзначити спогади І. Артем'єва, А. Ветрова, Н.М. Кузнецова¹.

Для більшості радянських досліджень, які торкаються проблем військової допомоги Радянського Союзу республіканській Іспанії в 30-ті роки, характерні певна односторонність, введення малої кількості нових документів. В цих працях відсутній глибокий аналіз ефективності військової співпраці обох країн.

Значне місце висвітленню подій в Іспанії 1931-1939 рр., в тому числі допомоги СРСР Республіці, відведено в зарубіжній історіографії. Цій темі присвячено праці А. Віньяса, Р. Карра, Д. Кеттеля, С. Ларрасабала, Ж. Сорія, Х. Томаса². Однак і в зарубіжних дослідженнях військова допомога Радянського Союзу іспанському народу не стала предметом спеціального вивчення.

Найбільш повно, комплексно і, найголовніше, документально дослідив військову допомогу СРСР республіканській Іспанії російський історик Ю.Є.Рибалкін³. Він вказує, що 29 вересня 1936 року на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) було ухвалено рішення відповідно до проекту плану від 14 вересня про проведення операції “Х”, тобто надання активної військової допомоги республіканській Іспанії. Всі наступні рішення щодо відрядження зброї та людей до Іспанії приймалися також на Політбюро після відповідної санкції Сталіна⁴.

Практично всі західні науковці підтверджують прибуття радянської військової техніки у значних обсягах, зокрема танків та літаків у жовтні 1936 року. Різної тільки у датах: 4 жовтня, 13 жовтня, 15 жовтня⁵. Ж.Сорія - француз-інтербригадivecь та автор двотомної монографії “Війна і революція в Іспанії. 1936-1939 ” вказує, що з 15 жовтня на мадридський фронт почала надходити радянська військова техніка. Всього в республіканській обороні столиці були задіяні 50 танків та 100 літаків, що прибули з Радянського Союзу. За своїми технічними характеристиками, за оцінкою французького автора, вони переважали аналогічну німецьку та італійську військову техніку⁶.

Серед головних напрямів операції “Х” Ю.Є.Рибалкін виділяє такі: військово-технічна допомога; діяльність радянських військових радників і спеціалістів в будівництві збройних сил республіки, розробка операцій Народної армії (НА) і Флоту; підготовка спеціалістів для НА і безпосередня участь у бойових діях радянських добровольців⁷. Найбільше здогадок та чуток плелось довкола того, як СРСР міг доправити до Іспанії, тобто на відстань в 3,5 тис. км, таку велику кількість зброї. Подейкували, що підводними човнами, що радянські таємні бази дислокувалися у Середземномор'ї тощо. Про це докладно розповідає Ю.Є.Рибалкін. Доставка вантажів здійснювалася до Піренеїв винятково кораблями. Найголовніше полягало у забезпеченні їхнього маскування. Тому транспорт зі зброєю чи воєнними матеріалами умовно іменували “ігреками” з послідовними

номерами. Для них розроблявся детальний маршрут, про який команда не знала до самого відходу корабля, план дезінформації противника (зміна прапорів, назв, фарб, супроводжуючі документи, частина команди маскувалася під туристів тощо). Склади Наркомату оборони відвантажували спочатку техніку до чорноморських портів (Одеса, Севастополь, Феодосія, Керч), а далі кораблі йшли через Босфор і Дарданелли через Середземне море і до Картагени. Після активізації дій противника на південних морських комунікаціях вантажі здебільшого відправляли з північних портів (Ленінград, Мурманськ) до французьких портів Гавр чи Шербур, а звідти потягами через територію Франції до Іспанії⁸.

Всього до портів Республіки дійшло 66 “ігреків”: в 1936-1937 роках – 52, 1938 році – 13, в 1939 – 1⁹.

Питання кількості та обсягів військової техніки, зброї, матеріалів, доправлених з СРСР до Іспанії, так само як і чисельність радянських радників й спеціалістів, з’ясована достатньо повно, головне – документально¹⁰. За цими найновішими даними, республіканці отримали від своїх союзників 1360 літаків, що дорівнює кількості літаків, отриманих націоналістами (від СРСР – 980, Франції – 250, Канади – 40, Голландії – 50, США – 20, від інших країн світу – 20), і танків – 900, бронемашин – 300, разом 1200 (так само, як і у націоналістів); артилерійських гармат – 1550 (у 2 рази менше, ніж у націоналістів), кулеметів – 15000 (у 2 рази менше, ніж Німеччина і Італія доставили Франко), авіабомб 110 тисяч штук (у 6 разів більше, ніж отримали націоналісти). До цього списку необхідно додати гвинтівки, снаряди, набой, 28 тисяч тонн бензину, 32 тисячі тони нафти-сирцю, 4650 тонн мастил, трактори тощо¹¹.

Питання щодо якісних параметрів радянської військової техніки і зброї, доправленої Іспанській республіці, практично з’ясоване. Частина стрілецької зброї, артилерійських систем та мінометів була застарілою, часів першої світової війни. Проте бойова техніка – літаки і танки, бронемашини – усе нові моделі, які за тактико-технічними даними не поступалися італо-німецьким аналогам. Цю думку підтримує іспанський історик Х.М.Гарсія Ескудеро. Радянський Союз, як Німеччина та Італія, використали Піренеї як полігон для випробувань своєї нової зброї. Радянські спеціалісти детально звітували про якість техніки, вносили рекомендації й удосконалення, на основі яких відбувалася модернізація техніки та розробка нових типів літаків і танків¹².

У останніх публікаціях знайшла заповнення ще одна “біла пляма” у радянсько-іспанських відносинах, а саме: питання про оплату допомоги. Радянські поставки оплачувались іспанським золотим запасом (510 тонн золота). Це рішення було прийнято 15 жовтня 1936 року прем’єром Л.Кабал’єро і міністром фінансів Х.Негрінном. Обставини цієї операції, механізм доправки золота у Москву нині детально з’ясовували як іспанські, так і російські науковці, серед них: А.Віньяс, Х. Кобо, Х.Томас, Ю.Є.Рибалкін¹³. Інша річ, що розвінчано стійкий міф радянської епохи про “безкорисливість” допомоги СРСР, що перетворився у “бастіон” боротьби проти міжнародного фашизму.

Отже, допомога братній республіканській Іспанії була перетворена радянським керівництвом в звичайний комерційний захід. Більше того, авторський колектив праці “Зраджена Іспанія. Радянський Союз в іспанській громадянській війні” запевняє, що Сталін ще й займався шахрайством, продаючи іспанцям зброю. Цього радянське керівництво досягало тим, що запропонувало іспанцям спеціальний офіційний курс 5,3 карбованця за 1 долар, тоді як офіційний обмінний курс долара на той час становив 2 карбованця за 1 долар. В результаті цієї операції ціни на радянську зброю були збільшені майже вдвічі¹⁴.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артемьев И.И. Позывные Москвы: Воспоминания. – Минск, 1978; Ветров А.А. Волонтеры свободы: Воспоминания участника национально-революционной войны в Испании. – М., 1972; Кузнецов Н.Г. На далёком меридиане: Мемуары. 3-е изд. – М., 1988; 2. Vinas A. Oro de Moscu. – Barcelona, 1979; Carr R. The Spanish Tragedy: The civil war in perspective. – London, 1977; Cattel D/T/ Soviet Diplomacy and the Spanish civil war. – Berkeley, 1956; Larrazabal Jesus Salas. Intervencion extranjera en la guerra de Espana. – Madrid, 1974; Soria G. Guerra y revolucion en Espana, 1936 – 1939. – Barcelona, 1980; Thomas H. The Spanish Civil War. – London, 1977; 3. Рыбалкин Ю. Е. Операция «Х». Советская военная помощь республиканской Испании (1936 – 1939). – М., 2000; 4. Рыбалкин Ю.Е. Вказана праця. – С. 28 – 32; 5. Рыбалкин Ю.Е. Вказана праця. – С. 42; Payne Stanley G. El regimen de Franco. 1936-1975. – Madrid, 1987.- P. 140; Smyth Denis. We Are with You: Solidarity and self interest in Soviet Policy towards Republican. 1936-1939// Edinburgh University Press. – 1996. - P. 93-99; 6. Сория Ж. Война и революция в Испании. 1936 – 1939. – Т.2. – М., 1987. – С. 192 – 196, 210; 7. Рыбалкин Ю.Е. Вказана праця. – С. 36; 8. Там само. – С. 38-43; 9. Там само. – С. 43; 10. Мещеряков М.Т. Советский Союз и антифашистская

война испанского народа (1936 – 1939 гг.)// История СССР. – 1988. - №1. – С. 31; Мещеряков М.Т. СССР и гражданская война в Испании// Отечественная история. – 1993. - №3. – С. 86; Новиков М.В. СССР, Коминтерн и гражданская война в Испании 1936 – 1939 гг. – Ярославль, 1994. – С. 51 – 55; Рыбалкин Ю.Е. Вказана праця. – С. 44 – 45; 11. Robert H. Whealley. Foreign intervention in the Spanish Civil War. //The Republic and the civil war in Spain. – London, 1971.- P. 233; Suares Fernandes Luis. Franco y la URSS. La diplomatica secreta (1946-1970). – Madrid, 1987. – P. 940 – 942; 12. Мещеряков М.Т. СССР и гражданская война в Испании// Отечественная история. – 1993. - №3. – С. 86; Escudero Jose Maria Garcia. Historia politica de las dos Espanas. - T.4. – Madrid, 1976. – P. 1638; 13. Кобо Х. Мифы и аналогии. Заметки о гражданской войне в Испании// ЛГ – Досье. – 1992. - №5. – С. 22 – 23; Рыбалкин Ю.Е. Вказана праця. – С. 90 – 101; Thomas Hugh. The Spanish civil war. – New York, 2001. – P. 934 – 935; Vinas A. El oro espanol en la guerra civil. – Madrid, 1976. – 218 p.; Vinas A. Oro de Moscu. – Barcelona, 1979. – 136 p.; 14. Spain Betraid. The Soviet Union in the Spanish Civil War. – Yall University Press. - 2001. – P. XVII.

Т.В. Боднарчук

ПОСТМОДЕРНІЗМ ЯК ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН В ЙОГО ЗВ'ЯЗКАХ З ІНШИМИ КУЛЬТУРАМИ

В останній третині ХХ століття в надрах модернізму виникає новий історичний, суспільно-політичний та культурний феномен, який отримав назву постмодернізму. Як і кожна епоха в історії культури, він схильний заперечувати та переосмислювати епохи попередні, при цьому залишаючи їх досвід. Фундаментальним принципом постмодернізму стає, насамперед, перебудова ідеологічних схем, що з'явилися на основі модерністських уявлень. Виникає потреба в глобальному перегляді та запереченні модерністської системи уявлень про світ. Цей перегляд стає наслідком розчарованості людини в ідеалах попередньої культури і посиленні ідей песимізму, стирання контурів між формами і структурами, заперечення усього, що не вписується у постмодерновий програмний погляд на світ. Спробу дефінітивного аналізу постмодернізму було зроблено не лише західними, але й російськими та українськими науковцями, серед яких ґрунтовністю і виваженістю суджень вирізняються дослідження І.Льїна¹, О.Забужко², З.Краснодембського³, А.Пелипенко⁴, Т.Алексєєвої⁵ тощо. Результатом їх розмірковувань над дефініцією „постмодернізм” стала констатація того, що цим терміном охоплюється надзвичайно багатопланове утворення. Постмодернізм проявляється в усіх галузях сучасної культури: від філософії і мистецтва до способів діяльності людини і суспільства взагалі. Постмодернізм сформував власну ідеологію, головними тезами якої стали нищівна критика традиційних цінностей, гуманізму, історизму та раціоналізму, неприйняття устрою сучасного суспільства та людини, яка здатна бути відповідальною за свої вчинки.

Теоретики постмодернізму наголошують на тому, що сучасність викликала не просто кризу цінностей, але й остаточне знищення метафізики. Саме звідси вони відштовхуються у дослідженні постмодернізму як історичного феномену європейської свідомості, в якій склалась унікальна ситуація. Постмодерністська культура атомізує ще недавно впорядковану систему форм та значень і знаходить новий хаотичний конгломерат, вже не природний і навіть не природно-культурний, а цілковито культурний. Звідси і "музейне" відношення до всього попереднього досвіду культури. Та, не дивлячись на таке відношення, в культурі постмодернізму можна констатувати різноманітні та різнорівневі зв'язки з іншими культурними епохами. На них звертали увагу окремі науковці, кожного з яких цікавили взаємозв'язки постмодернізму лише з однією певною культурою. Так, Д. Чижевський⁶ та Н.Хомеча⁷ акцентують використання сучасною культурою барокових традицій, І. Лімборський⁸ - принципів Просвітництва. Метою даної статті стала спроба визначення усієї повноти взаємозв'язків постмодернізму з культурами інших історичних періодів. Постмодернізм уже сформував свої власні певні норми та традиції, що і дозволяє такі взаємозв'язки встановити.

Як вже було зазначено на початку, постмодернізм знищив класичний європейський раціоналізм та метафізику. На зміну їм прийшли антиієрархізм, деконструктивізм, індетермінізм. Саме тому можна стверджувати про прихід „нової первісності” – повернення до архаїки на новому цивілізаційному рівні. При цьому, крім соціально-економічних, політичних і екологічних компонентів кризи сучасної постіндустріальної цивілізації, говорять про магічний ренесанс, неоміфологізм, підйом містицизму, нових, а точніше, старих форм релігійності. Саме тому можна вбачати схожість світоглядних положень між архаїчною і сучасною культурними епохами, яка полягає в аспектах уявлень про цілісність та ієрархічність реальності. В архаїчному мисленні світ як щось ціле ще не усвідомлений в рефлексії. Для дослідника доби постмодернізму світ вже не є цілісним.

Відповідно до трьох основних концепцій історії (міфологічній, античній та християнській) існує й три концепції постмодернізму. В першій концепції він сприймається як явище прогресивне, в якому відбивається лінійне уявлення про час як історію людства. Представники мистецтва сьогодення говорять, що у модернізму було багато прихильників, але він став класикою; постмодернізм – ще один крок на шляху прогресу. Таким чином, уявлення про культурний та науковий прогрес було б неможливим без християнського погляду на час як лінію, спрямовану в майбутнє.

Іншу точку зору висловив Умберто Еко, який вважав, що кожна епоха знає свій постмодернізм як духовний стан. Тут відображено циклічне, античне сприйняття часу як кола.

Третя точка зору: постмодернізм – константа культури, в якій все відбувається завжди. Такий погляд типовий для міфологічних уявлень про час.

Як бачимо, вже у самому підході до постмодернізму можна прослідкувати зв'язки з первісною, античною та християнською культурами.

Для того, щоб не змішувати, а розрізнити різні речі, кожна з яких відтворює одну із сторін сучасного культурного процесу, спробуємо розділити постмодернізм на два явища – академічне та популістичне. Перше з них - це не тільки "університетська" рефлексія модернізму відносно самого себе, але й декаданс модернізму. З цієї точки зору постмодернізм розглядається в межах традиційного культурного дискурсу. У цьому дискурсі виділяється гра з цитатами, яка була знайома всім епохам. Та в постмодерністичній культурі це явище дало про себе знати на досить оригінальному фоні. Саме сьогодні накопичилося багато культурної інформації і виникли такі швидкості її розповсюдження, що можна сміливо заявити про кризу сприйняття. Небачений раніше інформаційний достаток призвів до того, що сприйняття особистості не встигає за темпами розвитку мови того чи іншого мистецтва. Саме цей факт і спровокував новий погляд на гру з цитатами мистецьких текстів. У сучасному вигляді вона стає полістилізмом, який проявляється в різноманітних мистецьких і філософських зразках як поєднання піднесеного і низького, серйозного і гротескного, художнього і банально-побутового.

Інше явище, також назване словом "постмодернізм" – це дифузне взаємопроникнення фундаментальної культури та поп-культури. Це явище настільки не схоже на попереднє, що його можна було б назвати "постпостмодернізмом". Тут диктатором є особистість, яка отримує право на вільне тлумачення художніх та інформаційних текстів. Повертаючись до сказаного раніше, можна говорити не тільки про кризу сприйняття, але й про культурну кризу. Завдяки новим можливостям збереження інформації і отримання її в будь-який момент все перемішалось: старе та нове мистецтво, різноманітні інформаційні явища і поп-культура. Тут є і суттєва позитивна сторона - збільшення вибору. Водночас воно супроводжується і відчуттям втрати орієнтирів. В результаті виникає загальна ностальгія за культурою минулого. Парадокс в тому, що саме слово "класика" і навіть класична спадщина належить сьогодні також поп-культурі.

Нова класика – це таке культурне нове, яке саме існує довго і дає життя новому. Це культурні явища, які мають значення для виникнення нових культурних цінностей. Нова класика залишається новою до тих пір, поки живе та людина, для якої вона була новим мистецтвом.

В сучасній філософії розглядаються дві можливості для становлення моральної особистості: це або спілкування з іншою моральною особистістю, або відчуття особистого відношення до культурно-історичного процесу. В такому аспекті постмодернізм стає реакцією на цинізм сучасної історії і обмеження в часі для культурної орієнтації.

Джерелом стилістичних пошуків епохи модерну й постмодерну стала барокова традиція. Естетика бароко ще до сьогодні являє собою проблему в стадії вивчення. Сучасне мистецтвознавство та літературознавство висувають багато наукових спостережень та несподіваних гіпотез стосовно барокової культури. У колі зацікавлень дослідників перебуває як українська літературно-мистецька доба бароко ХУІІ–ХУІІІ століття, так і бароково-готичні відлуння кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Дослідники культури кінця ХХ століття неодноразово висловлюють думку про те, що ні епатажні заяви авангардистів про руйнування традицій, ні висловлювання новоспечених модерністів кінця ХІХ століття, ні концептуальні явища 80-90 років ХХ століття у жодній історичній площині не „надчасові” або „позачасові”, оскільки в різний спосіб апелюють до багатого досвіду митців епохи бароко. Бароко і постмодернізм об'єднує ситуація культурного хаосу, який відчувався у світосприйнятті цих різних історичних періодів. Посилений інтерес сучасності до бароко як відкритого типу культури, як мистецтва, що презентувало необхідний ступінь свободи, пояснює культуролог Неллі Корнієнко: "Стилем необароко можна схарактеризувати українську культурну ситуацію кінця ХХ століття, яка пропонує код переналадження суспільства, код його руху до

полівалентності, до знайдення максимально широкого "переліку виборів" – способів життя, якостей життя, еталонів поведінки"⁹.

Іспанський філософ Хав'єр Роберт де Бентос одним із перших запропонував визначення "необароко". Він вважав, що сучасне суспільство відрізняється відсутністю авторитетного обґрунтування, воно більш схильється до подрібненого та фрагментованого, ніж до цілісного, що значною мірою було притаманне і власне добі бароко з її трагічним сприйняттям дійсності.

Спробуємо визначити стилістичні особливості, які естетично зближують барокову традицію ХУП – ХУІІІ століття і постмодернізм кінця ХХ століття.

За соціально-політичних умов доби бароко, коли культура вже не є тим, чим вона була раніше – сферою сутнісного та ідеального, ділянкою панування вічних канонів краси, - істотно змінилась авторська позиція. Митець бароко ставить перед собою нові завдання: здивувати, шокувати глядача (слухача, читача), справити незабутнє враження, використовуючи необхідні засоби, контрастні та суперечливі. Досить влучно охарактеризував бароко Д.Чижевський: "Барок усюди був літературною течією, що свідомо звернулась до народу: "звернулась", залишившись в певній аристократичній дистанції від нього, але звернулась...зацікавившись народною поезією, продукуючи твори релігійні та світські... що змогли відповісти мистецькому смаку народу"¹⁰

Отже, література доби бароко означила комунікативний прорив у сферу народної культури, відобразила можливість діалогу між релігією та світським життям. Складна ситуація в літературному мистецтві України 80-90-х років ХХ століття була спричинена зусиллям арт-продукції низького гатунку, що задовольняла смаки невибагливого читача. Для постмодерністів така література стала основним предметом пародіювання. Свідомість людини кінця ХХ століття направлена на пошуки шляхів звільнення з тенет вигаданих реалій. Сучасні філософи порівнюють цей стан із "засвоєнням відчуження". Тому позиція авторів полягає в тому, щоб перевиховати смаки, перебудувати стереотипи, знайти нові культурні горизонти.

І митець бароко, і автор ХХ століття намагаються шокувати своїх читачів, слухачів, глядачів. Проте постмодерніст ставить за мету не тільки вразити, а й запропонувати "можливість звільнитися від світу, який став тягарем, підключившись до режиму естетичної психотерапії".¹¹ Найбільш адаптованою культурною формою для авангарду 90-х років минулого століття в Україні стає естетика карнавалу.

Саме карнавал, починаючи з доби Середньовіччя, стає одним із важливих культуротворчих явищ, яке, за М.Бахтіним, відображає тяжіння до перевертання звичних усталених уявлень про порядок і хаос, використовуючи прийом інверсії¹².

Художній світ ХVІІ-ХVІІІ століття створюється на світоглядних настановах теоцентризму середньовіччя й гуманізму Відродження. Традиційною культурною моделлю свободи в Європі став карнавал Середньовіччя й Ренесансу. У постмодерністичній версії карнавал реставрується як новітня модель поетичної комунікації.

Митець-постмодерніст, на відміну від митця доби бароко, переслідує іншу мету, ніж ідея основної непорушності вічності. Для людини ХVІІ-ХVІІІ ст. карнавал – це унікальна форма обрядово-видовищного, ритуального свята, своєрідний перегляд усталеного світопорядку, усвідомлення власної значущості, самоцінності. Аналогом цієї форми обрядово-видовищного дійства в Україні можна вважати ярмаркові свята. В українській бароковій традиції вільний дух народу та релігійний догматизм поєдналися у драматичних жанрах. Посилена увага до знакового характеру мови віддзеркалює необарокову ідею "еклектики", де завдяки гротеску, метафорі сполучаються культури різних епох, реальні особи і вигадані герої.

У митців бароко досить популярною була тема пошуку ідеальної, непорушної вічності, яка відкриває шляхи до пізнання істини. Культурний досвід свого народу поет-постмодерніст піддає глобальній перевірці. Своєрідна зміна національного минулого здійснюється завдяки прийому колажу, що використовувався митцями епохи бароко як спосіб створення незабутнього враження. У постмодерніста цей стилістичний прийом унаочнює принцип побудови світу сьогодення.

В мистецькому просторі 80-90-х років ХХ ст. досить актуальним є повернення до стилістичних знахідок доби бароко. І це репрезентує міру мистецької свободи. Оновлені стилістичні засоби бароко набувають нового характеру, які забезпечують налагодження естетичного діалогу між читачем і автором.

Таким чином, ми констатуємо зв'язки постмодернізму з архаїчною культурою та європейською християнською культурою від середньовіччя до доби бароко.

В самостійній культурній шар виокремлюється доба Просвітництва. Згасання інтересу до цього періоду в історії художнього мислення частково можна пояснити нещадною експлуатацією

його ідей представниками "соціалістичного реалізму", чиї погляди на сьогодні втратили свою значимість. Мистецтво „соціалістичного реалізму” ґрунтувалось на поглядах просвітителів XVIII ст. Таке тимчасове забуття ідей Просвітництва не є виправданим. Навіть при поверхневому погляді можна зрозуміти, що без цієї епохи неможливо уявити "антропологізм", "гуманізм", "євроцентризм". До сьогодні ми відчуваємо результати просвітницької діяльності у повсякденному житті. Вони пов'язані з технічними здобутками цивілізації, уявленнями про демократію, формами інтелектуальної рефлексії, що заклали основу наукових та морально-етичних цінностей.

Ці результати можна спостерігати і на макрополітичному рівні – процеси сьогоденної глобалізації беруть свій початок від епохи Просвітництва. Навіть таке явище як сучасна мультикультурність, яку дослідники вважають наступником постмодернізму, сягає пізнього Просвітництва.

На перший погляд може здатися, що зв'язки між Просвітництвом і постмодернізмом не досить складні і динамічні. Постмодернізм багато в чому дійсно протистоїть Просвітництву: Просвітництво обстоює історичний оптимізм, центризм, наявність кінцевої мети, гармонію, а постмодернізм – недовіру до будь-якого центризму, незакінченість, і взагалі підриває стійкий статус абсолютних цінностей. Проте Просвітництво не тільки історично передувало постмодернізму, а й готувало його, визначивши деякі шляхи його розвитку. Між Просвітництвом і постмодернізмом існують приховані внутрішні зв'язки. Перш за все, як специфічні феномени культури й літератури, вони змогли постати лише за певних умов, а саме – їм повинна передувати певна традиція культури. З іншого боку, Просвітництво виявилось далеко не однозначним феноменом, воно містило ті начала, які наближали його до постмодернізму. "Універсальна модель" Просвітництва була сповнена парадоксами, що констатувало внутрішню суперечливість цієї епохи.

Літературу постмодерністської доби можна вважати однією з показових відносно зв'язків з культурою Просвітництва. Внаслідок своєї культурної своєрідності тут спостерігається "постмодерністський" синтез різних за своїм спрямуванням стилів – від бароко, класицизму і рококо до преромантизму і романтизму. Все це може співіснувати не тільки в творчості одного автора, але й в одному творі. Водночас не можна залишити поза увагою і те, що Просвітництво – це і такий цікавий феномен як рококо, котре обстоювало принцип "гри" (досить популярний серед постмодерністів), як єдиної можливої форми співіснування людини зі світом. Ще у XVIII столітті "гра" поширюється на всі рівні суспільного буття.

Можна виділити шість шляхів переосмислення просвітницької системи художніх цінностей постмодерністською естетикою та поетикою, які визначає І.Лімборський¹³.

Шлях перший: Використання письменником-постмодерністом окремих художніх прийомів, засобів просвітницької літератури. Деякі письменники постмодернізму схилиються визначити свій стиль як „раціоналізований”, як це зробив Д. Бартельм. Самі постмодерністи вказували на свій зв'язок з літературою Просвітництва, з окремими письменниками-просвітителями. Д. Барт високо оцінює такого англійського автора, як Т. Смолет. Сучасний письменник втілює у своїх героях неординарність та амбівалентність поведінки персонажів Смолета. У романі „Торговець дурманом ” він наслідує і деякі ознаки романів 18 століття: звернення до читача, авторський коментар, характеристики дійових осіб.

Звертається до художніх прийомів епохи Просвітництва і такий яскравий німецький постмодерніст, як П. Зюскінд. У романі „Запахи” відтворює історичну атмосферу 18 сторіччя.

Шлях другий: Неоруссоїзм в постмодерністському творі. Одним із важливіших структуроутворюючих мотивів у творах постмодерністів являється неприйняття цивілізації, світу „нових технологій”, що перетворюють людину на бездушний механізм. Ця тема з'являється в романах К. Воннегута „Механічне піаніно”, „Сирени Титана”. Щоправда, вихід із крайнощів абсурдного існування письменник вбачає у грі, іронії, самоіронії, а не в дикунських формах життя. Д. Барт у романі „Остання подорож якогось моряка” протиставляє американську цивілізацію „екзотичному” східному світові. Не останню роль у виборі письменником Сходу як еталону чогось „іншого” відіграла книга казок „Тисяча та одна ніч”, яка стала відома європейському читачеві саме в епоху Просвітництва.

Шлях третій: Використання художнього конфлікту „людина – система”. Одним з найпоширеніших конфліктів в літературі постмодернізму стає конфлікт між людиною та системою. Остання підпорядковує особистість певним зовнішнім законам. Досить виразно показує подібний конфлікт американець К. Кізі в „Польоті над гніздом зозулі”. Проблема самоідентичності особистості переноситься в екзистенційний план: обман полягає в тому, щоб примусити людину вважати наявні

„правила” істинним буттям. Сумнів щодо правильності подібних цінностей породжує бажання абсолютної влади над волею та свідомістю людини.

Шлях четвертий: Метафізика „влади” і „зла”. „Зло” не є чимось таким, що притаманне природі людини, а швидше є свідченням помилки, хибної інтерпретації людської волі, а „несправедлива” влада – логічним наслідком впровадження результатів такої „помилки” у повсякденному житті. Постмодерністів і просвітителів цікавить той самий феномен-симбіоз „зла” і „влади”. Зло, як і влада, не тільки присутні у світі, а й стають невід’ємною частиною самого буття, виявляють внутрішню логіку розвитку історії. „Зло” рано чи пізно починає претендувати на владу, причому неподільну, за допомогою якої можна буде поширювати це „зло” серед тих, хто ще знаходиться в стороні.

Шлях п’ятий: Постмодерністське „повернення до реальності” і Просвітництво. За епохи Просвітництва в художній літературі відкрилася нова проблема реальності – в поглядах на неї почали домінувати підходи, які дозволяли побачити взаємозв’язок і взаємодію суспільних і природних механізмів, котрі визначають внутрішній світ і поведінку індивіда. Постмодернізм, як і Просвітництво, не відмовляється від реальності, але вона постає у творах постмодерністів в іншому ракурсі. Традиційний для реалізму спосіб прямої „знакової” репрезентації змінюється новим, в результаті чого розривається пряма співвіднесеність слова і предмета. Проте спільним в Просвітництві і постмодернізмі залишається бажання уникнути „хаосу”, влади випадковостей, які унеможливають зв’язок структури і події. У романах Д. Делілло ми зустрічаємося не просто з однією реальністю, а з цілим набором замкнених у собі „реальностей”, які існують за своїми внутрішніми законами і набувають особливої „знаковості”: світ математики у „Зірці Раттнера”, світ терористів у „Гравцях”.

Шлях шостий: „Епохальність” Просвітництва і постмодернізму. Просвітництво своєю моделлю світу і людини утворило специфічну епоху, яка досягла розвитку в кількох, багато в чому не схожих філософських вченнях (раціоналізм, сенсуалізм, емпіризм), а також і в літературних напрямках і стилях (просвітницький реалізм, просвітительський класицизм, сентименталізм і рококо). Постмодернізм – також не окремий напрям або стиль, це – окремий феномен, який розцінюється дослідниками як окрема епоха культури. Вона складається з сукупності різних ідеологій – постколоніалізм, фемінізм, постструктуралізм. В постмодернізмі ми зустрічаємося з домінуванням неоднорідної картини художніх та естетичних цінностей. Саме ці цінності в своїй єдності створюють самодостатність та внутрішню завершеність цього явища культури.

Оригінальними та доказовими вбачаються нам ідеї В.Самохвалової, яка знаходить багато спільного між поглядами митців постмодернізму та російських авторів Срібного віку¹⁴. Першим російським постмодерністом дослідниця називає В’ячеслава Іванова. Саме його вона вважає предтечею західного постмодернізму. Срібний вік російської культури, представником якого є саме В.Іванов, „постає складним, полізмистовним, багато аспектним культурним явищем, в межах якого склалась могутня плеяда різносторонніх художників, філософів, культурних діячів різних напрямків і рівнів. Духовний клімат, що народився із сукупності ідей філософії всеєдності, російського комізму, „спільної справи”, а також поглядів і практики неоромантизму, декадансу, символізму, акмеїзму і багатьох інших напрямків, зміг породити цю силу прориву до нового світу, відкинувши, не прийнявши попередній”¹⁵.

Риси спільності поглядів постмодерністів та В.Іванова як представника російської культури Срібного віку полягають у наступних положеннях:

1) Теза про неприйняття світу таким, яким він є насправді. Постмодернізм розчленовує світ на довільні бінарні опозиції та не визнає мислення традиційними схемами, що базуються на вірі в загально прийняті істини та авторитети. В.Іванов демонструє також і способи неприйняття світу, протестуючи проти розпаду єдиної людської природи і проголошуючи єдину людину, в якій немає поділу на чоловіче і жіноче начало.

2) Тяжіння до наукового і художнього містицизму, потреба у нових релігійних ідеалах та цінностях. Езотеричними мотивами пронизана творчість російських митців кінця XIX- початку XX ст. А.Білого, Л.Андрєєва, М.Гумільова тощо. Захоплення читачів тієї доби викликали ідеї Р.Штейнера та Е.Сведенборга. Схожі погляди можна спостерігати в практиці К.Кастанеди, Ауробіндо Гроша, Р.Баха. Таким чином, „від початку століття до кінця його, езотеричні мотиви, звичайно продовжували свою присутність в культурі, але лише на її маргіналіях, і лише субкультурний бунт кінця 60-х років активно залучає ідеї езотеризму і герметизму, як і ідеї східних релігійно-філософських вчень, в загальний оберт ідей часу. Підсилюються „реабілітовані” інтуїтивізм та ірраціоналізм”¹⁶.

3) Загальний іронічний настрій у відношенні до світу і до себе. Гумор та іронія пронизували і визначали відношення до дійсності та цінностей як особистостей Срібного віку, так і постмодерністів. На відміну від минулої доби, у період постмодернізму іронія стає не лише оцінкою, але й центральним прийомом і смислом зображення дійсності. Про цинічну форму неприйняття світу писав О.Блок. На цій стороні відображення життя наголошує і представник постмодернізму Ж.Дельоз.

4) Естетизація філософської думки. „Як і в сучасному постмодернізмі, в культурі Срібного віку здійснювалося певне вирівнювання філософської і поетичної рефлексії”¹⁷. Різниця вбачається в тому, що російська філософська думка естетизована „зсередины”, а в філософії постмодернізму естетизованість виконує „зовнішню” функцію.

5) Програмне прагнення до інтегрованого світу. Срібному віку притаманний не стільки змістовний і ціннісний плюралізм, скільки синтез. „Це видається дуже сутнісним, адже між плюралізмом і синтезом різниця така ж сама, як між сумою і системою: в сумі важлива кількість доданків, а в системі вирішальне значення має якість зв'язку між ними.”¹⁸. Плюралізм як відсутність єдиного погляду породжує ідеї розділу та розпаду. В російській культурі це призвело до захоплення діонісійством як символом ідей хаосу. Прагнення постмодернізму до інтегрованого світу руйнує його ціннісні вісі, змішуючи інтеграцію з хаотизацією.

6) Використання терміну „симулякр”. В.Іванов використовує це поняття у такому ж самому сенсі, що і постмодерніст Ж.Бодрійяр. Світ як єдність симулякрів, тобто фантомів свідомості – вихідне положення у формуванні постмодернної світомоделі.

7) Критика масовості. Митці Срібного віку виступали з різкою критикою феномена масової свідомості та масової психології, які на той час знаходились на стадії становлення. Постмодернізм засуджує масову культуру, яка стала результатом розвитку попереднього феномену.

Все вище зазначене дозволяє констатувати спадковість ідей постмодернізму, який лише на перший погляд категорично відмітає будь-які створені суспільством норми і традиції. Глибинні концептуальні зв'язки постмодернної культури можна прослідкувати з культурою різних історичних періодів. Водночас, у становленні ідей постмодернізму та їх зв'язках з іншими культурами яскраво проявляються усі три закони діалектики (боротьби та єдності протилежностей, переходу кількісних змін в якісні, заперечення заперечення), що виступають рушійною силою історичного процесу розвитку цієї та будь-якої іншої культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Ильин И. Постмодернизм: словарь терминов. - М.,2001.;2. Забужко О. Дві культури. - К., 1990 ; 3.Краснодембський З. На постмодерністських роздоріжжях культури. - К., 2000; 4. Пелипенко А.А. Постмодернізм в контексте переходних процесів // Человек. - 2001. - № 4. - С. 5-18; 5.Алексеева Т.А. Лики російського постмодернізму // Вестник Московского ун-та.-Сер.18. Социология и политология.- 2003.-№4.- - С. 22-46;6.Чижевський Д. Український літературний барок // Нариси історії української літератури й критики. - Мюнхен, 1994. - С. 44;7.Хомеча Н. Діалог епох: українське бароко в постмодернізм // Слово і час. - 2003. - №11. - С. 59-64;8.Лімборський І. Просвітництво і постмодернізм - два витоки однієї спіралі? // Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. - 2004. - № 7-8. - С. 178-184;9.Повернення деміургів // Мала українська енциклопедія актуальної літератури. - Ів.-Франківськ , 1998. - С. 89;10.Чижевський Д. Український літературний барок // Нариси історії української літератури й критики. - Мюнхен, 1994. - С. 44;11.Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса.- М.,1990.- - С. 31;12.Там само;13.Лімборський І. Просвітництво і постмодернізм - два витоки однієї спіралі ? // Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. - 2004. - № 7-8. - С. 178-184;14.Самохвалова В.И. Вячеслав Иванов и русский постмодернизм // Вопросы философии.-2001.-№8.- С. 66-77;15.Там само. - С. 75; 16.Там само. - С. 71;17.Там само. - С. 71;18.Там само. - С. 73.

Л.С. Біньовська

Г.А. КІССІНДЖЕР – ПАТРІАРХ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США

Генрі Альфред Кіссінджер – один із найвідоміших американських урядовців та дипломатів ХХ століття, політик-науковець. Ним цікавляться історики усього світу. Саме йому випало на долю перебувати довгий час у владних структурах, коли Америка зайняла позиції світового лідера. Його досягнення в сфері міжнародних відносин як в теорії, так і на практиці неодноразово підтверджені життям. А про розум і хитрість колишнього державного секретаря США складаються цілі легенди.

Досліджуючи життєвий шлях Г. Кіссінджера, а особливо становлення його при владі, неоціненними є дослідження С. Херша (Hersh S.M. The Price of Power: Kissinger in the Nixon White

House. New York, 1983.), британського журналіста Кристофера Хітченса (Christopher Hitchens. The Trial of Henry Kissinger. New York, 2001.), Ч. Колсона (Colson Ch. W. Born again. N.Y., 1976.), радянського історика Фурсенко Л.А. (Фурсенко Л.А. Президенты и политика США. 70-е гг. – Л., 1989.), Інтернет ресурси,¹ а також спогади самого Генрі Кіссінджера (Kissinger H. White House years. - Boston, 1979.).

Народився Г. Кіссінджер 27 травня 1923 року в єврейській родині в поселенні Фюрт, що в Баварії. Батько та дід працювали викладачами в гімназії. Коли Генрі було п'ятнадцять років, його родина, рятуючись від нацистських переслідувань, емігрувала в США та оселились в м. Нью-Йорк.

В 1943 році він отримав громадянство США та був призваний в американські сухопутні війська; 84 дивізія, в якій він проходив службу рядовим, опинилась в Німеччині лише під кінець війни. Після війни Генрі працював в армійській контррозвідці в американській окупаційній зоні в Німеччині.

В 1947 році Генрі Кіссінджер був зарахований на навчання до Гарвардського університету. Викладачі відзначали неординарний розум студента, його успіхи із таких предметів: філософії та історії. В 1950 році він отримав ступінь бакалавра й далі з інтервалом в два роки (1952 р.) – магістра та (1954 р.) – доктора. Подальша кар'єра Кіссінджера розвивалась не менш стрімко: в 1959 році він уже доцент Гарвардського університету, а вже через три роки – професор. Тема дисертації Кіссінджера згодом стала темою його першої книги: “A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812 - 22”.² Кіссінджер був пов'язаний із Гарвардом до 1971 року: він курирував в Університеті навчальну роботу.

Кіссінджер не обмежує себе тільки викладацькою роботою. В 1955 році він входить до дослідницької групи Ради із зовнішніх відносин США. Займається науково-дослідною роботою, пише багато статей та книг, що стосуються американської зовнішньої політики та історії дипломатії. Його монографія “Nuclear Weapons and Foreign Policy”³ була відзначена престижною премією Вудро Вільсона (1958р.). Автор переглядає домінуючу в ті часи концепцію “масованого удару у відповідь” і заміняє її на концепцію “гнучкої відповіді”. Він відстоює диференційований підхід відносно використання ядерного потенціалу. Обмежена ядерна війна, на його думку, є найбільш ефективною стратегією проти ядерних держав або проти тих великих країн, які можуть замінити найновішу військову техніку, виставивши великі маси людей, тобто колишнього СРСР. Його ініціатива отримала визнання та була названа “стратегією гнучкого реагування”. В 1960-х роках вона стала офіційною доктриною НАТО. Монографія принесла своєму авторові широку відомість у наукових та політичних колах. Його стали залучати до роботи в уряді в якості експерта з питань безпеки при президентах Д. Ейзенхауері, Дж. Кеннеді, Л. Джонсоні. В 1956 – 1958 роках він займався спеціальними проектами фонду Рокфеллера.

Наступна книга – “The Necessity of Choice”⁴ – також отримує широку популярність та відомість. В ній підкреслюється необхідність нарощування американського арсеналу тактичної ядерної зброї та посилення звичайних збройних сил для обмеження виникнення війн.

Серед нагороджень він має: Нагороду товариства Гуггенхейма ((the Guggenheim Fellowship Awards) 1965 – 1966рр.); Премію Вудро Вільсона за найкращу книгу у сфері державного управління, політики та зовнішніх відносин ((the Woodrow Wilson Prize) 1958р.); Нагороду Американського інституту державної служби ((the American Institute for Public Service Award) 1973р.), Нагороду міжнародної платформи асоціації ім. Теодора Рузвельта ((the International Platform Association Theodore Roosevelt Award) 1973р.); Медаль за відмінну службу організації ветеранів закордонних війн ім. Д. Ейзенхауера ((the Veterans of Foreign Wars Dwight D. Eisenhower Distinguished Service Medal) 1973р.) – організація колишніх військовослужбовців, які брали участь у війнах за межами США; Нагорода надії за міжнародне порозуміння (the Hope Award for International Understanding) 1973р.); Президентська медаль свободи ((the Presidential Medal of Freedom) 1977р.) – найвища нагорода США для цивільних осіб (нею були нагороджені: Дж. Кеннеді, М. Дитріх, Л. Армстронг, Дж. Ди Маджио); Медаль свободи ((the Medal of Liberty) 1986р.).

Переломним в біографії Кіссінджера став 1968 рік, коли на президентських виборах переміг Річард Ніксон. Останній запропонував Кіссінджеру посаду свого помічника із питань національної безпеки, побачивши в Генрі масштабність мислення, його здібність реально оцінювати сучасні зміни в світі й оперативно реагувати на них.

В книзі “The Price of Power: Kissinger in the Nixon White House”⁵ С. Херш розповідає, яким чином Кіссінджер домігся такої пропозиції й зміцнив своє становище в адміністрації президента.

Будучи людиною Н. Рокфеллера, який неодноразово виступав суперником Ніксона в якості республіканського претендента на посаду президента США, Кіссінджер брав участь в його

передвиборчих кампаніях. Він збирав компрометуючий матеріал Ніксона в так звану чорну книгу. Після того як в 1968 р. Рокфеллер зазнав поразки від Ніксона, Кіссінджер натякнув керівництву демократичної партії, що готовий передати цей матеріал кандидату в президенти від демократичної партії Г. Хемфрі. Потім передумав і, коли Збігнев Бжезінський звернувся до нього із відповідним проханням, відмовився передавати демократам компрометуючі Ніксона дані.⁶

Свою діяльність Кіссінджер спрямував у інше русло. В той час в Парижі американська адміністрація вела мирні переговори із В'єтнамом, намагаючись напередодні виборів повернути собі прихильність виборців. Цим намагався скористатись Хемфрі, а Ніксон був зацікавлений в інформації про перебіг переговорів, щоб вибити козир із його рук. Переговори велись надзвичайно секретно, і дізнатись про них будь-що було надзвичайно складно. Але Кіссінджер був консультантом адміністрації Джонсона із проблем війни у В'єтнамі, в нього було безліч знайомих, так чи інакше причетних до ходу паризьких переговорів. Від них він отримував інформацію, яку потім передавав Ніксону. “Як таємний агент, - пише Херш, - Кіссінджер мав величезну цінність...направляючи із Парижу (куди він неодноразово виїжджав) інформацію в штаб Ніксона, Кіссінджер не тільки використовував в особистих цілях професійні відносини, але і зраджував людей, разом з якими готував паризькі переговори”.⁷ С. Херш відзначає, що діяльність Кіссінджера “справила гарне враження” на Ніксона та його найближчих радників Мітчела та Холдемана.⁸ Саме тому в кінці вересня 1968 року, більш ніж за місяць до виборів, Ніксон запропонував Кіссінджеру посаду спеціального помічника із питань національної безпеки. Проте Кіссінджер в своїх мемуарах заперечує, що зроблена в кінці листопада 1968 року офіційна пропозиція зайняти посаду помічника із національної безпеки виявилась для нього повною несподіванкою.⁹ Однак С. Херш наводить свідчення відомих оглядачів Дж. Крафта, М. і Б. Калба, які підтверджують, що він знав про це раніше.¹⁰

Посівши в 1968 році посаду помічника президента Річарда Ніксона із національної безпеки, Кіссінджер протримався на ній до 1974 року. Ця посада грає ключову роль в адміністрації при підготовці різних варіантів зовнішньополітичних рішень, які пропонуються на вибір президенту. Можливість підбирати варіанти рішень дозволяє частково впливати на їх вибір, оскільки саме помічник президента здійснює попередній відбір, визначаючи сам, які варіанти потрібно пропонувати, а які – ні.

Будучи некомунікабельною людиною, президент Ніксон будував свою роботу, спираючись виключно на вузьке коло найближчих помічників і радників. Це коло людей, які мали право прямого доступу до президента, в основному включало: Р. Холдемана – керівника апарату співробітників Білого дому, Дж. Ерліхмана – помічника президента із внутрішньої політики, Г. Кіссінджера, Дж. Мітчела, У. Роджерса – державного секретаря.

Адміністрація Ніксона спиралась на трьох китів – Кіссінджера, Холдемана і Ерліхмана. Цю трійцю називали „тевтонським тріо”. Одного разу на нараді, яка проходила в кабінеті президента, Ніксон звернув увагу присутніх, що із усіх кнопок на його телефоні лише три призначені для зв'язку із апаратом Білого дому. Тільки три кнопки і всі для зв'язку із німцями! Якщо Кіссінджеру підпорядковувався штат зовнішньополітичного відділу, то внутрішніми справами керувала „вісь Холдеман-Ерліхман”, в якій головним був Роберт Холдеман. Його вплив визначався тим, що Холдеман знав розклад президента і потрапити на прийом до Ніксона можливо було тільки через нього.

Політолог Кіссінджер стає політиком і одразу вступає у велику міжнародну гру. Поступово він бере у свої руки всю зовнішньополітичну діяльність Сполучених Штатів. Опинившись у Білому домі, Кіссінджер зумів добитись того, що саме йому, а не державному секретарю У. Роджерсу належало вирішальне слово в зовнішній політиці. Кіссінджер очолив усю піраміду органів, які вели зовнішні справи США методами психологічної війни. Ніксон вважав це нормальним явищем, пояснюючи в інтерв'ю в 1977 році: “Тільки одна людина повинна займатись найважливішими питаннями, де вимагається забезпечення таємності ... В'єтнамом, Китаєм, Росією, Близьким Сходом. Це робив Генрі”.¹¹ На долю Роджерса залишалось визначення зовнішньої політики відносно Шрі Ланки, Фінляндії та Чада. “Кіссінджер, як і багато інших його помічників, - відмічає Херш, - вважав Роджерса невігласом, боягузом і навіть дурнем”, намагаючись нав'язати ту ж думку Ніксону. “Зовнішній політиці адміністрації Ніксона це принесло чимало шкоди, - пише Херш, - адже Роджерс був у числі небагатьох, які схилилися до мирного курсу в періоди міжнародних криз”.¹²

Проведення політики “балансу сил” потребує глибокого ешолонованого маскування, для чого якнайкраще підходять методи, виковані Вашингтоном у веденні психологічних війн. Дану політику

.....
потрібно координувати із офіційним зовнішньополітичним курсом, і таким координатором став Г. Кіссінджер.

Ніксон-Кіссінджер у перший рік після виборів розгорнули діяльність, яка базувалась на трьох елементах. Найбільш важливий – це те, що Ханойський уряд повинен побачити, що адміністрація Ніксона зупиниться перед повним фізичним знищенням Північно-В'єтнамських міст і водонапірних станцій, закінчивши війну чесно у визначені терміни. Наступний напрям: Радянський Союз має бути попереджений, що його дружні відносини із Сполученими Штатами в усіх площинах, а особливо у зовнішній торгівлі, будуть залежати від його подальшої підтримки Ханоя. Якщо ці погрози не вплинуть та не змусять Ханой сісти за стіл переговорів, впливає третій напрям політики – антивоєнні рухи в Сполучених Штатах повинні бути нейтралізовані, щоб виграти достатньо часу для досягнення повної військової перемоги.

Досить важливим елементом політики адміністрації Ніксона стає її секретність. Адже погрожувати Північному В'єтнаму так сильно, щоб він просив про мир, можливо було тільки, якщо громадськість нічого про це не знала. Адміністрація не плекала ілюзій щодо ефективності застосування психологічної війни до В'єтнаму. В кінцевому рахунку вони спирались на переважаючу вогневу потужність США.

Вашингтон, роблячи заяви про бажання припинити війну, при надзвичайній таємності з березня 1969 року почав бомбардування районів Кампучії, які були біля кордону Південного В'єтнаму. Бомбардування здійснювали, тільки у нічний час, з'єднання стратегічних бомбардувальників Б-52. Всього було зроблено 3630 вильотів Б-52 та скинуто 110,000 т бомб.¹³

Саме за президентства Ніксона США нанесли максимальні збитки народам Південно-Східної Азії. Кіссінджер розумів, що розширення масштабів війни в Південно-Східній Азії, якщо про це стане відомо громадськості, викличе бурю в США. В Вашингтоні про ці операції знало обмежене коло осіб. Ніксон не ввів у курс справи ні міністра, ні головнокомандуючого ВПС США. Льотчики та штурмани, які вилітали на бомбардування, спочатку отримували інструкцію – вразити ті чи інші цілі в Південному В'єтнамі, а потім їх особисто попереджали: в польоті вони отримають вказівки із наземних станцій наведення скинути бомби на цілі з іншими координатами. Для звітів вели подвійну бухгалтерію – в Пентагон відсилали неправдиві дані про неіснуючі операції проти партизан в Південному В'єтнамі, правдиві документи йшли тільки в Білий дім.

9 травня 1969 року в “Нью-Йорк Таймс” У. Бічер розповів про таємні бомбардування, проте дана інформація, ставши відомою громадськості, потонула в потоці інформації про війну у В'єтнамі. Білий дім заперечив повідомлення У. Бічера.

Ніксон та Кіссінджер одразу почали діяти. Кіссінджер наказав директору ФБР Е. Гуверу з'ясувати, хто винний у витоку інформації. Гувер зафіксував на папері наказ: “Д-р Кіссінджер сказав, що він високо цінує це і сподівається, що зроблю все можливе, а вони знищать будь-кого, хто це зробив, якщо я знайду його, незалежно від займаного положення”. Кіссінджер сподівався викрити цих інтелігентів, “гарвардську кліку”. Деталі слідства Кіссінджер доручив обговорити з Гувером своєму заміснику генералу А. Хейгу, який блискавично робив кар'єру в апараті СНБ. ФБР розпочало нагляд за найближчими співробітниками Білого дому, СНБ, державного департаменту та журналістами. Всього 17 осіб.¹⁴ Так, можливо, був зроблений перший крок до того, що стало відомо як Уотергейт.

Найближчий помічник президента Г. Холдман відзначав: “Із самого початку Генрі продемонстрував (тільки нам, близьким, в Білому домі), якого сорту великим дипломатом він був. В кабінеті президента знали Генрі – “яструбом із яструбів”. Вечорами – чудодійна трансформація. За келихом улюбленого напою зі своїми ліберальними друзями Кіссінджер, як доповідали Ніксону, несподівано перетворювався в “голуба”. Преса, обдурена чарами та гумором Генрі, ковтала приманку. Журналісти просто не вірили, що інтелігентний, посміхнений, веселий Генрі К. може бути яструбом”.¹⁵

Цьому “інтелігентному” ввірили необмежену владу. Він головував в комітеті з оцінки програм в галузі оборони (приведення військових витрат у відповідність із зовнішньополітичних цілями); в “комітеті 40-ка” (який затверджує таємні операції); в комітеті по розвідці (давав загальні директиви ЦРУ, АНБ, РУМО та іншим); у вашингтонській оперативній групі (планування операцій в кризових ситуаціях) та в ряді інших організацій. Що стосується головної посади – помічника президента із національної безпеки, Кіссінджер мав значно більше влади, ніж у свій час Банді та Росту.

Процес концентрації влади в руках найближчих помічників президента був особливо відчутним для членів конгресу у зовнішньополітичній сфері. Надання президентом надзвичайних

повноважень Кіссінджеру пояснюється тим, що їх погляди щодо формування зовнішньої політики в значній мірі співпадали. І Ніксон, і його помічник мали велику недовіру до бюрократії як державного департаменту, так і міністерства оборони, які є основними федеральними зовнішньополітичними відомствами. І Ніксон, і Кіссінджер вважали, що дипломатія – це справа обраних, вузької групи професіоналів, яка повинна здійснюватися “за зачиненими дверми”.¹⁶ З метою посилення контролю над зовнішньополітичною бюрократією була проведена реорганізація апарату РНБ. В результаті реорганізації РНБ виявився найбільш централізованим і структурованим за всю історію існування цього відомства. Сам Г. Кіссінджер визнавав, що апарат РНБ до 1971 року почав займатись не тільки плануванням, але й здійсненням основних зовнішньополітичних цілей.¹⁷ Фактично він позбавив держдепартамент та Пентагон багатьох важливих переваг, які вони мали при попередніх адміністраціях. Кіссінджер виправдовував свій авторитарний стиль керівництва необхідністю швидкої переорієнтації американської зовнішньої політики на шлях розрядки у відносинах із соціалістичними країнами.

Значна концентрація влади у зовнішньополітичній сфері в руках Кіссінджера постійно викликала невдоволення та непорозуміння з боку керівництва держдепартаменту, міністерства оборони, сенатського комітету з іноземних справ та інших комітетів конгресу.

Кіссінджер постійно демонстрував свою лояльність президенту. Його турбувало те, що він за національністю був євреєм. Знаючи настрої Ніксона, його найближчих радників Холдемана та Ерліхмана, він сприймав це як “уразливе місце, яке загрожувало його становищу в Білому домі”. Перші роки перебування при владі Ніксона він найбільше переймався цією обставиною. Сам Кіссінджер відзначає в своїх мемуарах, що в будь-якому випадку відносно переговорів на Близькому Сході Ніксон побоювався, що національна приналежність змусить Кіссінджера надто сильно схилитись на бік Ізраїля.

Постійно нагадуючи своїм співробітникам єврейської національності про настрої Ніксона, Кіссінджер тим самим підкреслював, що тільки йому вони зобов'язані своїм становищем. Викресливши одного разу свого товариша Соннефельда із числа осіб, які безпосередньо супроводжували президента в поїзді в Західну Європу, він прямо заявив: “Я вважаю, що в оточенні президента не повинно бути занадто багато євреїв”. “Кіссінджер очистив свій штат від багатьох тих, хто б викликав роздратування в Овальному кабінеті”, - пише Херш.¹⁸

1969 – 1974 рр. стали для Кіссінджера найбільш плідним періодом діяльності в зовнішній політиці США. Його дипломатія поєднувала в собі небачену раніше інтенсивність міжнародних зустрічей як публічних, між головами держав і зовнішньополітичних відомств, так і секретних, у вигляді залаштункових переговорів. За деякими підрахунками, тільки за 1969 – 1972 роки він здійснив 29 поїздок в 26 країн світу та взяв участь у 140 зустрічах Ніксона із лідерами іноземних держав.¹⁹

Таке врегулювання проблем шляхом інтенсивних двосторонніх переговорів отримало назву “човникова дипломатія”.

Під час чергового інтерв'ю журналіст попросив Кіссінджера, винахідника тактики „човникової дипломатії”, пояснити на прикладі, в чому її сенс. Кіссінджер жартома пояснив це на такому прикладі: маючи на меті одружити доньку Рокфеллера із сибірським мужиком, потрібно спочатку зацікавити в цьому самого Рокфеллера. Звісно, що той з такою пропозицією навряд чи погодиться, тому потрібно розповісти йому, що сибірський мужик – клієнт швейцарського банку. Щоб це твердження відповідало дійсності, потрібно поїхати до швейцарського банку і запропонувати їм в клієнти сибірського мужика, вказавши при цьому, що він зять Рокфеллера. На завершальному етапі здійснюється поїздка до сибірського мужика, якому пропонується одружитись із американкою, наголошуючи, що вона донька Рокфеллера. Почувши такий аргумент, сибірський мужик погоджується одружитись. Після цього залишається “дрібниця” – відвідини доньки Рокфеллера, їй пропонується вийти заміж за клієнта швейцарського банку, що не зацікавлює її. Проте почувши, що клієнт швейцарського банку – сибірський мужик, вона одразу із радістю погоджується на пропозицію. Тобто, щоб досягти поставленої мети, кожній стороні запропонували те, що її цікавило, вмільо забезпечивши виконання обіцянок. Суть ідеї Кіссінджера: задля досягнення поставленої мети кожній стороні потрібно пропонувати те, що її цікавить, навіть якщо цього на даний момент не існує в природі – своєрідне розуміння вислову “мета виправдовує засоби”.

Його прагматичний підхід до міжнародних відносин у дусі Realpolitik („реальної політики”), позбавленої зайвої ідеологізації, дозволили йому досягти потепління у відносинах США та Заходу в цілому з Радянським Союзом. В 1971 році було підписано Чотирьохсторонню угоду щодо Західного Берліна, а в 1972 – Угода про обмеження стратегічних наступальних озброєнь. В 1972 році, після

декількох десятиліть двосторонньої недовіри, президенту та його помічнику вдалось відновити відносини з Китаєм: вони відвідали цю країну, де зустрілись з Мао Цзедунгом та Джоу Ен-Лаєм.

Обрана концепція „балансу сил” в зовнішній політиці не могла діяти, якщо з війною у В’єтнамі б не було покінчено. Це добре розуміли Ніксон та Кіссінджер, практично на це пішло чотири роки. США погодились припинити військові дії тільки після того, як вичерпали всі засоби, за допомогою яких вони намагались досягти „перемоги” над в’єтнамським народом.

Втрати США у війні із В’єтнамом склали майже 57 тис. вбитих та померлих, із них 24 тис. загинуло до моменту приходу Ніксона до влади. США скинули на В’єтнам в 1961 – 1968 рр. 2,8 млн. т. бомб, 1969 – 1973 рр. – 4,6 млн. т. бомб.²⁰

Зрештою, після довгих років війни, в 1973 році Сполучені Штати повністю вивели свої війська із В’єтнаму. Прихильники Кіссінджера вважають, що за даних обставин йому вдалось досягти найбільш прийнятної згоди про припинення війни. За підписання в січні 1973 року договору про припинення військових дій представник Сполучених Штатів Генрі Кіссінджер та представник В’єтнаму Ле Діх Тхо (Le Duk Tho) були нагороджені Нобелівською премією миру. В’єтнамець від премії відмовився. Британський журналіст Крістофер Хітченс у книзі “The Trial of Henry Kissinger” стверджує, що колишній державний секретар США Генрі Кіссінджер не тільки не вніс внеску для припинення військових дій у В’єтнамі, але й переконав в 1968 році керівництво Південного В’єтнаму не продовжувати переговори про перемир’я з урядом Північного В’єтнаму. Таким чином Кіссінджер намагався послабити позиції демократів під час паризьких переговорів, що грало б на користь передвиборчої кампанії Р. Ніксона, яка набирала обертів. Успіх на переговорах в останні місяці перебування при владі міг би врятувати демократів на виборах. Кіссінджер обіцяв, якщо до влади придуть республіканці, то Південний В’єтнам виявиться в набагато кращих умовах. В результаті делегація демократів адміністрації Джонсона терпить поразку та не спромагається підписати мирний договір, хоча мала на це достатньо часу. Громадськість засуджує некомпетентність влади й надає перевагу новій команді – команді республіканської партії Річарда Ніксона, який своїм обранням був зобов’язаний Генрі Кіссінджеру. В результаті адміністрація Ніксона виправдовує сподівання та підписує мирний договір.

Особливу увагу Кіссінджер приділяв відносинам США із Радянським Союзом. При цьому корифей американської зовнішньої політики міркував не тільки категоріями налагодження двосторонніх відносин, а набагато масштабніше. Він розумів, що західноєвропейські союзники США, налагоджуючи відносини з Москвою, намагались грати роль своєрідного мосту між СРСР і США, виходячи при цьому все більше з-під американського контролю та опіки. І чим завзятішим був Вашингтон у збереженні свого жорсткого курсу щодо Радянського Союзу, тим більш незалежною ставала дипломатія західноєвропейських держав. Кіссінджер вирішив, що виникла реальна небезпека того, що за відсутності конструктивних дій із американського боку Радянський Союз може ще більше зміцнити свої відносини із західноєвропейськими державами, збільшивши тим самим політичний розрив між ними і Сполученими Штатами. 22 травня 1972 року президент Ніксон прибув у Москву. В ході переговорів були підписані безстроковий Договір про обмеження систем протиракетної оборони і Тимчасова угода про деякі міри у сфері обмеження стратегічних наступальних озброєнь, а також ціла серія угод про радянсько-американське співробітництво в невійськових галузях. Цей візит, як стало пізніше зрозуміло, виявився кульмінаційним моментом у зовнішньополітичній діяльності Ніксона і Кіссінджера. Цей тандем серед працівників Білого дому іменували не інакше як Ніксонджер, віддаючи данину значному впливу Кіссінджера на президента.

Паралельно помічник президента зробив геніальний геостратегічний маневр. В 1971 році він здійснив секретну поїздку в Китай, яка підготувала ґрунт для першого візиту американського президента в цю країну. В складних для республіканської адміністрації умовах ця акція повинна була привернути увагу громадської думки і привести до зміни психологічного клімату в країні. Перед поїздкою Кіссінджер провів спеціальні консультації із радянським посольством у Вашингтоні, задавши питання: як уряд СРСР відреагував би на зміни в американсько-китайських відносинах, і отримав відповідь, що Радянський Союз вважає позитивом нормалізацію відносин між США і Китаєм. Однак адміністрація Сполучених Штатів планувала візит в Пекін не тільки з метою нормалізації відносин із Китаєм, але і для того, щоб використати його у відносинах із Радянським Союзом. Кіссінджер згадує про це: весною 1971 року була вже практично досягнена домовленість із СРСР про підписання договору ОСО – 1, але США вирішили не поспішати, розраховуючи здійснити додатковий психологічний вплив на Радянський Союз, використовуючи труднощі в радянсько-китайських відносинах, встановленням відносин із Китаєм.²¹

Поїздці в Пекін передувала надзвичайно конфіденційна переписка, та й взагалі весь візит в Пекін готувався в умовах суворої секретності. Посередницьку місію в переговорах про візит Кіссінджера в Пекін здійснював президент Пакистану Яхья Хан. Протягом 9 – 11 липня в результаті переговорів була досягнута домовленість про візит Ніксона в Китай. В ході цього візиту було досягнуто угоди про те, що ні КНР, ні США не будуть співробітничати із радянським блоком, і що обидві країни будуть протистояти спробам досягти будь-якої із країн панування в Азії. Таким чином, були успішно використані протиріччя Пекіну та Москви й знайдена протизага експансії останньої на азійському напрямку.

Після виходу із великої політики Кіссінджер почав консультувати приватні компанії, одночасно викладаючи в Джорджтаунському університеті. Хоча він більше не займав значних державних посад, його авторитет та експертиза так чи інакше були потрібними та бажаними майже всім наступним кабінетам. Багато в чому це диктувалось тим, що будь-яке судження Кіссінджера із зовнішньополітичних проблем сприяло створенню сприятливої громадської думки всередині країни. Так, уже в 1983 році Рональд Рейган запросив його – свого колишнього опонента із питань політики потепління та зближення з КНР – очолити Національну двопартійну комісію по Центральній Америці. З 1984 до 1990 років Кіссінджер був членом Президентської Ради з іноземних питань. Консультував Рейгана та Буша (старшого) при підготовці їх зустрічей із М.С. Горбачовим. В 1988 році в якості емісара Буша відвідав Москву, де зустрічався з радянськими керівниками. В липні 2001 року брав участь у форумі Міжнародного олімпійського комітету в Москві. Під час візиту зустрічався із Володимиром Путіним для обговорення теми поглиблення інтеграції Росії в систему міжнародного співтовариства.

В березні 2002 року Джордж Буш (молодший) призначив його головою незалежної комісії із розслідування терактів 11 вересня 2001 року в будинках Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку та Пентагону. Однак Кіссінджер, невдовзі після призначення, подав у відставку, мотивувавши цей вчинок тим, що бажає попередити потенційні конфлікти з клієнтами його власної консалтингової фірми, серед яких ряд урядів країн Азії та Близького Сходу.

Досягнення Кіссінджера на міжнародній арені є незаперечними, однак його часто звинувачують в численних злочинах проти людяності. Причому, більшість цих звинувачень мають під собою значну документальну базу. Наприклад, розсекречений не так давно меморандум про дискусію, яка відбулась 15 жовтня 1970 року в Білому домі, між шефом таємних операцій ЦРУ Карамессінесом, генералом Хейгом та Кіссінджером, неспростовно свідчить про те, що останній був ініціатором повалення уряду Сальвадора Альєнде в Чилі в 1973 році та із самого початку тримав усі мотузочки військового перевороту в своїх руках. Кіссінджеру навіть закидають, що він особисто брав участь у підкупі та плануванні вбивства Сальвадора Альєнде, наголошуючи на тому, що в той період США не були у стані війни із Чилі. Не викликає ніяких сумнівів причетність Кіссінджера до „килимового” бомбардування Камбоджі в 1969 році, кривавої анексії Індонезією Східного Тимору в 1975-му. Кіссінджера звинувачують у причетності до масових вбивств цивільного населення в Індокитаї; до таємної угоди щодо масових вбивств, в терористичному акті, в Бангладеш; у особистій причетності в плані вбивства глави держави демократичної країни Кіпру; у підбурюванні та створенні можливості для геноциду у Східному Тиморі. У зв'язку із цим проти Кіссінджера порушено декілька судових справ. Сам Кіссінджер відзначає, що помилки адміністрації, в якій він займав відповідальну посаду, були „цілком можливими”. Але, питає він, чи є суди тією інстанцією, яка може виносити судження про події 30-річної давнини?

Критики діяльності Кіссінджера на державних посадах зі сторони як лівого, так і правого політичного спектру приписують йому причетність до Уотергейтського скандалу в США, внаслідок якого був змушений піти у відставку президент Річард Ніксон. Із усіх причетних до справи лише Кіссінджер залишився із незаплямованою репутацією. З самого початку своєї діяльності він виявив неабияку обережність, щоб залишитись із бездоганною репутацією. Ставши ініціатором прослуховування службових та домашніх телефонів найближчих співробітників Ради національної безпеки, відповідним спецслужбам він особисто, не вказував за ким необхідно стежити. Інформація передавалась через співробітника Ради національної безпеки Хейга, який протягом двох років офіційно повідомляв імена співробітників, а також журналістів, чий телефонні розмови потрібно прослуховувати. Під час скандалу Кіссінджер всіляко відмежовувався від того що він віддавав такі накази, а тим паче, що був обізнаним у деталях шпигування. Як не дивно, але преса в цей час особливо його обожнює. На думку Ч. Колсона, Кіссінджер завоював прихильність журналістського корпусу тим, що іноді сам повідомляв відомості, які були таємними, причому робив він це „на шкоду Ніксону”.²² І якщо йому відносно легко вдалось відійти в бік від скандалу та вціліти, то це не тільки

тому, що він не був активно втягнутий у передвиборчі трюки, але й тому, що його сферою була зовнішня політика, яка була „священною коровою”, яку в жодному разі не можна чіпати.

На захист можна сказати те, що світ, коли Генрі Кіссінджер займав високу державну посаду, був поляризований, і боротьба США проти комунізму включала в себе ряд важких виборів та аморальних компромісів.

Незважаючи на звинувачення, незаперечним авторитетом в сфері міжнародних відносин продовжує залишатись Генрі Альфред Кіссінджер. Адміністрація Білого дому і сьогодні побічно або безпосередньо користується його як оперативними, так і довгостроковими рекомендаціями. Він є почесним президентом близького до Республіканської партії дослідницького центру імені Ніксона, засновник консалтингової фірми „Кіссінджер асошиейтес” (Kissinger Associates). До речі, щоб відкрити власну консультативну фірму, з офісами в Нью-Йорку та Вашингтоні, Кіссінджеру був наданий п'ятирічний кредит на позику в сумі 350, 000 \$ від Goldman Sachs та трьох інших банків. Попри повну відсутність досвіду в бізнесі, протягом двох років позика була сплачена.

Компанія була заснована для сприяння встановленню контактів між транснаціональними компаніями та іноземними урядами. Клієнтський список є інформацією секретною, і тому контракт із „Кіссінджер асошиейтес” містить пункт, який забороняє будь-яку згадку про укладену угоду. Проте список клієнтів компанії містить або містив такі компанії як American Express, Shearson Lehmann, Arco, Daewoo of South Korea, H.J. Heinz, ІТТ Lockheed, Anheuser-Bush, the Banca Nazionale del Lavoro, Coca-Cola, Fiat, Revlon, Union Carbide, Midland Banc. General Brent Scowcroft та Lawrence Eagleburger перші партнери компанії Кіссінджера. Саме ці компанії тісно співпрацювали з ним із питань зовнішньої політики та національної безпеки.

Завдяки своїм діям Кіссінджер став однією із найбільш спірних фігур політичного світу. Потрібно відзначити, що вислови колишнього держсекретаря не набагато відстають від його дій. Затятий прихильник рівноваги у владі Кіссінджер для всіх – це, насамперед, „реаліст”. Йому належать вислови: „Помилково вважати, що міжнародні конфлікти можливо вирішити дипломатичним шляхом за наявності доброї волі і рішучості прийти до згоди. В часи кризи кожна із сторін буде вважати, що опоненту цих якостей не вистачає”; „Незаконне ми здійснюємо негайно, неконституційне потребує трохи більше часу”; „Якісь 90 відсотків політиків псують репутацію інших”.²³

Визнаний як один із найбільш великих державних діячів минулого століття, звинувачений в багаточисельних злочинах, Кіссінджер продовжує посідати те саме місце, що й завжди – поблизу влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. <http://www.peoples.ru/state/politics/kissinger/index.html>; <http://www.aphorism.ru/author/a934.shtml>; http://www.allmyquotes.com/quote/henry_kissinger (12.11.2005p.); <http://www.peoples.ru/state/politics/kissinger/news.html>; <http://www.peoples.ru/state/politics/kissinger/photo.html>; <http://www.peoples.ru/state/politics/kissinger/index.html> (22.12.2005); 2. Kissinger H. A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–22. Boston: Houghton Mifflin, 1957; 3. Kissinger H. Nuclear Weapons and Foreign Policy. - New York: Harper, 1957; 4. Kissinger H. The Necessity for Choice. 1960; 5. Hersh S.M. The Price of Power: Kissinger in the Nixon White House. - New York, 1983; 6. Ibid. P. - 41; 7. Ibid. P. - 42; 8. Ibid. - P. 43; 9. Kissinger H. White House years. - Boston, 1979. - P. 9; 10. Hersh S. The Price of Power: Kissinger in the Nixon White House. - New York, 1983. - P. 19, 23; 11. Evans R., Novak R. Lyndon B. Johnson: The Exercise of Power. - New York, 1969. - P. 77; 12. Hersh S. The Price of Power. - P. 33; 13. Christopher Hitchens. The Trial of Henry Kissinger. - New York, 2001. - P. 34; 14. Showcross W. Sideshow. Kissinger, Nixon and the destruction of Cambodia. - London, 1980. - P. 39, 107-108; 15. Haldeman H. The Ends of Powers. - New York, 1978. - P. 135; 16. Kalb M., Kalb B. Kissinger. - Boston, 1974. - P. 80, 90-91; 17. Kissinger H. White House years. - P. 840; 18. Hersh S. The Price of Power. - P. 84 – 86; 19. А. Дубина “Патриарх внешней политики США” // Столичные новости. – 2003. – 27 мая – 2 июня; 20. Ball G. Diplomacy for a Crowded World. - New York, 1976. - P. 74; 21. Kissinger H. White House years. - P. 725, 731; 22. Colson Ch. W. Born again. - New York, 1976. - P. 42; 23. http://www.allmyquotes.com/quote/henry_kissinger/ (24.12.2005p.).

Л. В. Ковчак

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА (1990 – ПОЧАТКУ 2000-Х РР.)

У сучасному світовому розвитку питання охорони довкілля набувають усе більшої ваги і значущості. В Україні проблеми поліпшення екології, раціонального використання і збереження природних ресурсів стоять особливо гостро з огляду на такі чинники: негативні наслідки тривалого

надмірного антропогенного і техногенного тиску на природу, страхотливі наслідки аварії на Чорнобильській АЕС, а також місце екологічної політики як одного з пріоритетів державотворення в незалежній Українській державі. Потребує свого наукового дослідження широкий спектр екологічних проблем, пов'язаних не лише з розвитком галузей індустрії, але і з функціонуванням аграрного сектора. Ряд аспектів зазначеної тематики знайшли своє висвітлення у працях фахівців з аграрної історії України, зокрема Коломійця С.С., Мигрин Г.П., Шоботенка О.А., Панченка П.П., Славова В.П., Шмарчук В.А., Завальнюка О.М., Рибак І.В. та деяких ін., але загалом названа проблематика є недостатньо розробленою як з урахуванням ознак її хронологічних рамок — 90-ті – початок 2000 –х рр., так і з точки зору необхідності й важливості подальшої наукової систематизації й узагальнення матеріалів періодичних видань й документів державних і поточних архівів з природоохоронної політики¹. Отже, автором статті поставлена мета в історичному ракурсі дослідити екологічні проблеми у сільському господарстві, висвітлити стан земельних, водних, лісових ресурсів в Україні, поглибити рівень наукової розробки названої тематики, сприяти пошукам шляхів поліпшення довкілля як невід'ємної складової розвитку українського суспільства на сучасному етапі.

Сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для ведення сільського господарства в Україні зумовили інтенсивне використання земель. Рівень розораності території сягає 55% (для порівняння, зокрема у США цей показник є 27%, у Німеччині –33%, в Італії – 30%, у Франції – 42%). На одного мешканця України в середньому припадає 0,81 га сільськогосподарських угідь і 0,64 га ріллі, тоді як середньоєвропейські показники становили відповідно 0,44 та 0,25 га. В Європі Україна займає 5,7% території, її сільськогосподарські угіддя – 18,9%, рілля – 26,9%, але ефективність використання земельних ресурсів була значно нижчою, ніж у середньому по Європі².

У 90-ті роки ХХ ст. продовжувалась практика безсистемного, екологічно необґрунтованого використання природних багатств, екологічно незбалансований розвиток аграрного виробництва. Серед основних чинників, які призвели до погіршення екологічної ситуації в Україні, були не лише індустрія, транспорт, а й аграрне виробництво. Отже, сільське господарство, одного боку, потерпало від надмірного, інтенсивного й екологічно необґрунтованого використання, а з іншого боку, теж спричиняло погіршення стану навколишнього середовища. Взаємодія між природою і людиною в сільському господарстві є надзвичайно важливою. Тут ефективність виробництва визначається не лише трудовою діяльністю селянина, а й природними факторами галузі, основний з яких - земельні ресурси. Зв'язуючою ланкою людини із землею в цій системі є засоби виробництва.

Земля - головне природне багатство України, це основа сільськогосподарського виробництва. Станом на 1999 р. в Україні, згідно з Державним земельним кадастром, налічувалося майже 15,5 млн. га особливо цінних продуктивних земель, де були поширені переважно нееродовані не солонцюваті суглинкові чорноземи (11,9 млн. га - 76,8%). Однак мали місце значні втрати угідь і відведення земель для несільськогосподарських потреб. Для заміни земель, що вибули з обігу, освоювалися місця розкорчованих багаторічних насаджень, сінокоси, пасовища, осушені заболочені і перезволожені території, при цьому якісний склад орних земель погіршився .

За даними Державного комітету України у земельних справах, у 1998 р. у користуванні сільськогосподарських виробників перебувало понад 46 млн. га земель або 77,1% загальної площі країни, а рівень розораності території досяг 55%, сільгоспугідь – близько 79%. Інтенсивна лісогосподарська діяльність проводилася на 0,5 млн. га (6% усієї площі, вкритої лісовими насадженнями). Таким чином, разом сільське і лісове господарство (не враховуючи площі лісів, на яких здійснювалися лісозахисні заходи, пов'язані з хімічними методами боротьби зі шкідниками та пожежами) справляли негативний антропогенний вплив майже на 80% загальної території країни³.

Серед факторів, що негативно позначалися на стані екології в аграрному секторі, були: незбалансоване, надмірне внесення мінеральних добрив, хімічних меліорантів та пестицидів, недосконалі проекти з меліорації, радіаційне забруднення ґрунтів внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р., тривале екстенсивне використання ґрунтів, порушення ландшафтів через непомірну розораність земель, існувала й проблема перевищення тиску на ґрунт важкою сільськогосподарською технікою. Також не сприяли ефективному використанню земельних угідь й недоліки при проведенні аграрної реформи у 90-ті роки ХХ ст.

При виконанні всіх технологічних операцій з вирощування та збирання сільськогосподарських культур різні машини проходять полем від 5 до 17 разів, і сумарна площа слідів коліс машин більше, ніж вдвічі перевищує площу самого поля. При цьому 10-12% площі поля витримує цей натиск від 6 до 70 раз, 65–80% - від 1 до 6 раз, і лише 10 –15% площі не потрапляє під цей вплив. Внаслідок цього глибина ущільнення ґрунту досягає 30–80 см, при цьому найбільш сильно ущільнюється саме верхній, найродючіший шар ґрунту⁴. До того ж, забруднення ґрунтів відбувалося

відпрацьованими газами тракторів, комбайнів, автомобілів, що особливо властиво застарілій техніці. Використання машин з відпрацьованим експлуатаційним терміном є не тільки технічно небезпечним, але й екологічно шкідливим. У 90-ті роки значно зменшилось постачання селу тракторів, вантажного автотранспорту, комбайнів, механізмів для внесення добрив і засобів хімічного захисту рослин, рівень зносу машинно-тракторного парку у 1995 р. становив 60–75%. Станом на 2002 р. у середньому із загальної кількості усіх тракторів 73% відпрацьовали свій амортизаційний термін, зернозбиральних комбайнів — 75%, кукурудзозбиральних комбайнів - 69%, кормо- та бурякозбиральних - 70%⁵.

Подвійний вплив має застосування мінеральних добрив, зокрема пестицидів. Але при повній відмові від їх використання вже за перший рік втрати від шкідників, хвороб рослин та бур'янів можуть сягати до 40% урожаю. Останніми роками в Україні зменшилося використання пестицидів. Хімічні засоби захисту рослин (пестициди) поділяються на: гербіциди — засоби боротьби з бур'янами; інсектициди — засоби боротьби з комахоїдними; фунгіциди — засоби боротьби з гризунами. Усього в сучасному сільському господарстві застосовується до 150 видів пестицидів. Їх застосування дає як позитивний, так і негативний ефект.

Надмірна, науково необґрунтована хімізація сільськогосподарського виробництва стала ще одним кроком на шляху до погіршення екологічної ситуації. До найбільш небезпечних причин деградації ґрунтів належить хімічне їх забруднення через порушення наукових рекомендацій щодо застосування добрив і пестицидів. Широке використання мінеральних добрив супроводжується забрудненням ґрунту баластними речовинами: хлоридами, сульфатами. Крім того, мінеральні добрива безпосередньо засвоюються рослинами, і ґрунт втрачає властивості живої речовини, збільшуються площі кислих ґрунтів, знижується їх родючість.

Практика доводить, що твердження прихильників застосування пестицидів про їх високу ефективність помилкове, адже при таких розрахунках враховуються, передовсім, лише витрати на вирощення певного виду рослин у вегетаційний період і не звертається увага на довгострокові наслідки застосування пестицидів, зокрема посилення ерозії ґрунтів, зниження кількості гумусу, зменшення ґрунтової флори та фауни. Альтернативою надмірній хімізації є біологічне землеробство, засноване на застосуванні органічних добрив, поширенні ґрунтозахисної системи землеробства, дотриманні всіх термінів та вимог обробітку ґрунту, догляду за рослинами, використанні біоорганічних систем аграрного виробництва.

У 90-ті роки різко зменшилися поставки і внесення мінеральних добрив та засобів захисту рослин. У 1994 р. господарства внесли на гектар ріллі лише 26 кг мінеральних добрив у перерахунку на діючу речовину, що у 5,5 рази менше, як у 1990 р. і у 13 разів менше, ніж у країнах з розвинутою економікою. Внесення на поля органіки недостатнє. До того ж, не вистачало техніки для її вивезення, нестача названих засобів призводила до зниження родючості ґрунтів, до недоборів урожаю.

Приблизно 1/10 загальної площі земель України займають меліоровані землі. Протягом 1991-1998 рр. площі меліорованих земель значно скоротилися, що стало однією з причин зменшення вирощування деяких видів аграрних культур, зокрема утрічі зменшилося виробництво помідорів, перцю, цибулі, винограду, зеленого корму, льону, зменшилося виробництво рису. Деякі проекти з меліоративної політики попередніх років були ефективними (зокрема 400-кілометровий Північно-Кримський канал, Каховська зрошувальна система), однак не всі розробки по проведенню меліорації були вдалими, науково обґрунтованими й технічно досконалыми, і вчені та спеціалісти по-різному оцінюють роботи з меліорації земель⁶. Значної шкоди земельному фонду було завдано введенням в дію непродуманих проектів меліоративних систем. В Україні наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. вилучено зі складу меліоративних земель 240 тис. га угідь, які за призначенням не використовувалися, що було спричинено втратою водних джерел, надмірною мінералізацією поливної води, ускладненим рельєфом місцевості тощо. У ряді регіонів, де проведено осушення, відбувалося неконтрольоване зниження потужності органічної маси, а в районах зрошення — підтоплення і засолення ґрунтів, деградація чорноземів. У 2000 р. 14,8% загальної площі поливних земель були піддані ерозії, 1, 5% — перезволожені, понад 4% — солонуваті та засолені. Майже на всіх меліоративних землях спостерігалось неухильне зниження вмісту гумусу в ґрунтах, потрібні кількості добрив не вносилися. Протягом останніх років меліоративне будівництво не здійснювалося, значно застаріли меліоративні фонди, відбувалося руйнування гідроспоруд, не здійснювалася їх реконструкція. Через труднощі фінансування не проводилося технічне переоснащення і ремонт меліоративної бази зрошувальних і осушувальних систем, зменшився парк дощувальної техніки. Необхідним став перехід до сучасних технічно досконалых систем водорегулювання, а також проведення інвентаризації земель, котрі використовувалися не за призначенням, та створення на них окультурених пасовищ і сіножатей, що

сприяло би підвищенню економічної ефективності меліорованих земель і зменшенню негативного впливу на довкілля.

В Україні, внаслідок вітрових, дощових та інших еродованих руйнівних впливів, питома вага гумусної маси у порівнянні з 1940 р., скоротилася, і у 1998 р. вона становила до 7%. Найявністю в Україні різних ґрунтових зон є специфічною проблемою землекористування. Понад 21 млн. га займають еродовані землі. Щорічно з кожного гектара таких земель змивається близько 15 т ґрунту, при цьому губиться 400 – 500 кг гумусної маси, 500 – 600 кг цінних поживних речовин⁷.

Водночас втрати родючості, поживних цінностей землі були величезними. Внаслідок руйнівної дії ерозії, посиленої господарської експлуатації, неправильного обробітку, порушення технічних прийомів використання та недбальства орні землі України щорічно втрачають 20–22 млн. тонн цінної речовини — гумусу. Це спричинило виникнення дефіциту органічних речовин у ґрунтах, що становило понад 4 т на гектар орних земель. Внаслідок господарської діяльності із ґрунту забиралося значно більше поживних речовин, ніж вносилося в нього хліборобом органічних, органо-мінеральних, мінеральних сумішей тощо.

Зростали площі еродованих, засолених та солонцюватих, а також площі кислих ґрунтів. З усіх видів деградації ґрунтів, що призводить до зниження їх родючості та продуктивності, найбільш шкідливою вважається ерозія. Вона завдає непоправної шкоди землеробству, адже супроводжується значними втратами родючого шару ґрунту, продуктивної вологи, що призводить не лише до зниження врожайності культур (на 10-70%), але і до забруднення річок та водоймищ, створення ярів. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. в Україні площа еродованих орних земель в 7 раз перевищувала площу кислих, в 10 разів — солонцюватих, в 12 раз — засолених та в 13 раз — перезволожених. Такі обставини як значна розораність угідь, а також розширення (більш, ніж удвічі) площ під просапні культури призвели до розвитку та посилення ерозійних процесів⁸.

Деякі регіони України розташовані у зоні підвищеної зливної діяльності, передовсім Карпати. В листопаді 1998 р. екологічне лихо спіткало Закарпатську область - надзвичайної сили повінь, коли вода захлинула десятки населених пунктів, сотні гектарів сільськогосподарських угідь, дороги, житлові будинки, вщент руйнуючи все на своєму шляху. За висновками експертів, паводок у Закарпатті спричинили природні умови, але вони були обтяжені антропогенною діяльністю людини. До природних причин паводку належать складна гідрометеорологічна ситуація, особливості гідрогеологічних умов Закарпаття, нестійкість гірських масивів, висока водність річок перед паводком, ін. Антропогенними причинами паводку стало тривале втручання людини, недбале в гірських умовах ведення водного, лісового та сільського господарства, зокрема вирубування лісів і чагарників, розорювання крутосхилів, відсутність водосховищ, неякісне спорудження захисних споруд, незадовільне виконання протипаводкової програми на 1994-2000 роки тощо. У 2001 р. стихія, попри великі обсяги проведених протипаводкових робіт, знову повторилася на Закарпатті - повінь 3-5 березня була ще сильнішою, ніж у 1998 р. Рівень води був на метр вищий, ніж 2 роки тому, і на окремих ділянках сягнув за 8-метрову позначку. Постраждало 12 районів і місто Хуст. Були підтоплені 255 населених пунктів, сільськогосподарські угіддя, 33 569 будинків, серед яких 1669 – зруйновані, було тимчасово відселено майже 12 тис. чол.⁹ Уряд України здійснив термінові заходи щодо ліквідації наслідків повені. Комплексна програма протипаводкових і протизсувних заходів потребувала підвищеної уваги і фінансування у повних обсягах. На часі стояла розробка спільної протипаводкової програми в рамках українсько-угорсько-словацько-румунського прикордонного співробітництва в регіоні Карпат.

Великою загрозою є підтоплення ґрунтовими водами, котрі останніми роками мали місце у деяких областях України. На Херсонщині, у Білозерському районі на початку 2000 р. у зону підтоплення ґрунтовими водами потрапили 11 населених пунктів, вода підійшла до 3456 споруд, підтоплені опинилися майже 2,5 тис. га сільгоспугідь. У лютому-березні 2005 р. сталися підтоплення приватних ділянок і садиб у Херсонській, Запорізькій, Миколаївській та Дніпропетровській областях, загальною кількістю — 2400¹⁰.

Надзвичайно серйозною проблемою є радіоактивне забруднення ґрунтів. Розглянемо питання радіаційної безпеки сільськогосподарського виробництва та лісового господарства.

В ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. вибухнув реактор четвертого енергоблоку атомної електростанції, розташованої у м. Чорнобиль (Київська обл.). Радіаційна хмара від аварії на ЧАЕС забруднила понад 2 тисячі українських міст і сіл. Сотні й тисячі гектарів квітучих полів та зеленючих лісів Полісся перетворилися на забруднену радіацією територію. Після катастрофи на ЧАЕС на значній території України, а також Білорусії та Росії, внаслідок сформованої під час аварії хмари утворився радіаційний слід на місцевості у відповідності з метеорологічними умовами переносу повітряних мас. Практично відразу після катастрофи на забруднених територіях було

організовано контроль радіаційного стану, а згодом - наукові спостереження за місцевими біоценозами /лісами, озерами тощо/. Регулярний контроль вмісту радіонуклідів та інших забруднювачів у ґрунтах, повітрі та воді проводили декілька організацій - Управлінням дозиметричного контролю /УДК/ НВО "Прип'ять", ДМП "Радіаційний моніторинг", лабораторією навколишнього середовища ЧАЕС. Пости автоматичної системи контролю радіаційного стану /АСКРС/ в 30 – кілометровій зоні ЧАЕС, де відбирати проби ґрунту, були розташовані у Чорнобилі, Прип'яті, Дитятках, Машеві, Усові, Красному, Бенівці, Ст.Шепеличі, Буряківці, Зимовищі, Кривій Горі, Страхоліссі, Чистоголівці, Копачах, Стечанці, Корогоді, Іловниці ¹¹. Загальна кількість евакуйованого населення із зони радіаційного забруднення у 1986 р. досягла 115 тис. осіб. У 1987 р. за межі 30-км зони аварії на ЧАЕС було відселено ще декілька десятків населених пунктів, проживання в яких було визнано небезпечним для людей. Таким чином, утворилася зона відчуження. На середину 90-х років переселення жителів найбільш забруднених сіл Київщини та 12 сіл Житомирщини було завершено.

Внаслідок Чорнобильської катастрофи продуктами радіоактивного розпаду забруднено 4,6 млн. га сільгоспугідь (у тому числі 3,1 млн. га ріллі) і 4,4 млн. га лісів. Державні органи були змушені вивести з обороту 280 тис. га сільгоспугідь (у тому числі в зоні відчуження 52 тис. га) і 157 тис. га лісів (у тому числі в зоні відчуження 110 тис. га). До 1990 р. в Україні було дезактивовано 3,5 млн. га орної землі і 1, 5 млн. га лісу, що становить майже 12% території України ¹².

З метою розробки конкретних рекомендацій щодо створення безпечних умов в аграрній сфері і лісовому господарстві, влітку 1986 р. у Києві і Гомелі були утворені Український та Білоруський філіали Всесоюзного науково-дослідного інституту сільськогосподарської радіології, і підготовлені ними документи визначили напрямки ведення сільського господарства в умовах радіоактивного забруднення територій. Восени 1991 р. після створення Мінчорнобиля України були затверджені положення щодо безпечного ведення сільськогосподарського виробництва і лісового господарства з метою одержання чистої продукції.

У землеробстві й рослинництві було проведено агроеліоративні заходи: переорювання і вапнування пасовищ, внесення підвищених доз мінеральних добрив, створення завдяки дезактивації "чистих пасовищ". Вжито заходів щодо впровадження нових сортів рослин і оптимізації посівних площ, ряд господарств було переспеціалізовано. Аналогічні напрями були визначені і для багатьох тваринницьких господарств з орієнтацією на ведення м'ясного скотарства, рибництва, конярства, звіринництва. Виключені з використання для випасу молочної худоби природні неокультурені малопродуктивні пасовища. Здійснено значні обсяги роботи щодо збільшення комбікормів, збагачених мікро- і макроелементами, випуску сорбентів, речовин, що нейтралізують дію радіонуклідів. Впровадження заходів щодо мінімізації шкідливої дії радіоактивних речовин дозволило зменшити надходження радіонуклідів у продукцію сільського господарства в 2-4 рази. Дослідження, проведені в деяких державних і приватних господарствах Київської, Житомирської, Рівненської та інших областей, показали, що за 1988-1993 роки надходження забрудненого молока на молокозаводи припинено, а надходження забрудненого м'яса на м'ясокомбінати зменшилося у понад 20 разів. Пріоритетність виконання комплексу протирадіаційних заходів визначалося диференційовано, залежно від річних доз опромінення. Для здійснення заходів щодо безпечного ведення сільського господарства було створено мережу дозиметричного контролю. В системі Мінсільгоспроду діяло 750,а Мінлігоспу - 78 лабораторій і постів, на доброякісну продукцію видавалися сертифікати.

Заходи щодо сільськогосподарської і лісової радіології здійснювалися на базі результатів досліджень, до проведення яких залучено 60 організацій, здебільшого підпорядкованих Українській академії аграрних наук. Серед них провідним був Український науково-дослідний інститут сільськогосподарської радіології. Дослідження з питань лісового господарства проводили Український науково-дослідний інститут лісового господарства та підпорядковані йому дослідні станції. Незважаючи на здійснювані заходи, проблема зменшення радіонуклідів у продуктах харчування лишалася гострою, особливо в приватному секторі. В той час як у громадському секторі молоко і м'ясо за своїми екологічними характеристиками відповідали існуючим нормативам, то в особистих господарствах рівень їх забрудненості не завжди відповідав нормативам. Забруднене молоко (понад 370 Бк/кг) виявлено в 1991 — 1993 рр. у господарствах Волинської, Житомирської, Рівненської та Чернігівської областей. Високий рівень забрудненості цезієм таких лісових продуктів, як гриби, характерний для Волинської, Житомирської, Рівненської, Київської та Чернігівської областей. Станом на 1992 р. з метою запобігання радіоактивному забрудненню молока, за рекомендаціями наукових установ, у приватному секторі було внесено міндобрива і проведено вапнування кислих ґрунтів на площі 12 тис. га присадибних ділянок індивідуального сектора, відводилося 62 тис. га чистих пасовищ. Зусилля

Мінчорнобиля та його підрозділів були спрямовані, зокрема й на розробку санітарно-гігієнічних регламентів проведення всіх видів робіт на забруднених територіях, запровадження системи індивідуального дозиметричного контролю працівників лісового господарства, розробку рекомендацій щодо ведення мисливського господарства, здійснення широкого комплексу агротехнічних та агрохімічних заходів на землях, що зазнали радіоактивного забруднення. Було виконано широкий спектр робіт : здійснено картографування рівнів забруднення населених пунктів, сільськогосподарських угідь та лісових масивів; проведено дозиметричну паспортизацію населених пунктів найбільш забруднених областей; організовано постійний контроль вмісту радіонуклідів у сільськогосподарській продукції та харчових продуктах лісу, тощо. На території, що зазнала радіоактивного забруднення, виділено 4 зони: відчуження, безумовного (обов'язкового) відселення, гарантованого добровільного відселення та посиленого радіоекологічного контролю. Загальна площа територій, віднесених до зон радіоактивного забруднення, в Україні становить понад 50 тис. кв. км. (при цьому, з яких на долю Житомирської області припадає 27,4%, Київської (без м. Києва) — 23, Рівненської — 22,7%).

Всього в Україні радіація забруднила територію 12 областей, 74 адміністративних районів, 2294 населених пунктів¹³.

Кабінет міністрів та Верховна Рада України розробили “Державну довготермінову програму ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи на період 1993-2000рр.”. Для послаблення трагічних наслідків Чорнобиля вимагалось виділення величезних коштів та ресурсів з української економіки. Так, на реабілітацію природного середовища та захист постраждалого населення Україні доводиться спрямовувати величезні кошти, які в окремі роки досягали 10–12% її річного бюджету. Адже в Україні від наслідків Чорнобиля постраждало близько 3,2 млн. громадян, у тому числі 942 тис. дітей¹⁴. Щорічно виконувалося близько 3,3 млн. аналізів проб ґрунтів, атмосферних аерозолів та випадінь, води, продуктів харчування, лікарських рослин, продуктів лісового господарства.

Однією з умов мінімізації наслідків катастрофи на ЧАЕС було міжнародне співробітництво. У грудні 1995 р. був підписаний Меморандум про взаєморозуміння з країнами “великої сімки” про надання фінансової допомоги при закритті ЧАЕС. У 1996 р. був закритий перший енергоблок ЧАЕС. У липні 2000 р. у Берліні відбулася конференція країн-донорів, де були оголошені конкретні внески країн “великої сімки” для виведення ЧАЕС з експлуатації. 27 вересня 2000 р. було підписано указ Президента України “Про заходи, пов’язані із актом закриття Чорнобильської атомної електростанції”. 15 грудня 2000 р. відбулося закриття ЧАЕС, тим самим Україна здійснила історичний крок для поліпшення екологічної безпеки в усьому світі, отже започатковано інженерно-технічну акцію закриття ЧАЕС. Проте остаточне виведення ЧАЕС з експлуатації та розв’язання усіх супутних цього складного процесу проблем потребуватиме ще десятків років та величезного обсягу ресурсів, в тому числі й для розв’язання проблеми відновлення земельних і лісових ресурсів, що зазнали радіоактивно забруднення.

Гостро постала у сфері в аграрних відносин Україні проблема нераціонального використання земель. Чимало угідь вилучалося для несільськогосподарських потреб. Багато орних земель відійшли під промислове будівництво, наприклад, друга черга Білоцерківського хімічного комбінату зайняла кращі землі Київщини, що належали сільськогосподарській науково-дослідній станції. Аналогічні приклади мали місце на Полтавщині, Дніпропетровщині, Харківщині, Одещині та в інших областях, наприклад, таких земель вилучили в першій половині 90-х років лише у Волинській області — 11, 7 тис. га. Ще у попередні десятиріччя близько мільйона гектарів родючих чорноземів вздовж Дніпра були залиті шістьма штучними морями - водосховищами. Родючі землі були відведені й під будівництво широкої мережі атомних електричних станцій (зокрема, Чорнобильську, Хмельницьку, Запорізьку, Чигиринську, ін.).

На початку 2000-х років також мали місце чисельні факти порушення і нового Земельного кодексу України, котрий діяв з 2002 р., зокрема ст.23 “Пріоритетність земель сільськогосподарського призначення” при відведенні земельних ділянок місцевими органами влади, зокрема у Київській області, у Криму.

Відходи видобутку і переробки корисних копалин майже не використовувалися в економіці і займали при цьому десятки тисяч гектарів сільгоспугідь. Причому втрати були подвійними, адже втрачались продуктивні площі та погіршувалася якість землі. На території України щороку видобувалося з надр 1 млрд. корисних копалин, при цьому відходи виробництва становили 98% сировини. На території Донбасу відвали та відпрацьовані кар’єри займали площу понад 60 тис. га. Введення у сільськогосподарський обіг рекультивованих земель, а також тих, які раніше не використовувалися, не компенсувало втрат, оскільки ці землі не були рівноцінними вилученим за

своєю родючістю. Видобування корисних копалин часто здійснювалося без ліцензій, гірничих та земельних відводів, затримувалася або зовсім не проводилася рекультивация земель.

Зростання господарської діяльності в Україні все більш негативно позначалося на землезабезпеченні в розрахунку на душу населення. У 1994 р. площа ріллі на одного жителя України зменшилась до 0,64 га проти 0,80 га в 1960 р. По областях ці показники були ще меншими: так, у Закарпатській області цей показник дорівнює 0,15 га, Івано-Франківській — 0,28, Львівській — 0,31, Донецькій — 0,32 га або вдвічі менше, ніж по Україні, до цього слід додати, що за вказаний період знизилась родючість землі, вміст гумусу в ґрунті зменшено майже на десяту частину¹⁵.

На часі постала реалізація заходів щодо скорочення дефіцитного балансу землекористування. В Україні науковими установами розроблено зональні та обласні системи землеробства, основу яких становлять науково обґрунтовані сівозміни для застосування в господарствах різної спеціалізації і напрямів господарювання, з диференційованою системою обробітку ґрунту, впровадження прогресивних технологій. При їх складанні враховувалися показники хіміко-фізичних властивостей ґрунтів, наявності в них гумусної маси, поживних речовин, а також вплив на зміни в ґрунтах дії сонця, вітрової ерозії та інші чинники, котрі спричиняють якісні зміни земельних ресурсів.

Значну роль в аграрному виробництві відіграє кількість опадів, водозабезпеченість території, обсяги і якість води в різних природничо-економічних зонах України. В країні проблема води і водних ресурсів стає гостро. Україна за запасами місцевих водних ресурсів — 1000 куб. метрів на людину — є однією з найменш забезпечених країн у Європі. Визначальним показником є такий: якщо водозабезпечення нижче 1000 куб. метрів на душу населення на рік, — країна відчуває хронічний дефіцит води (для порівняння показник водозабезпечення становив у Росії - 31 тис. куб. метрів на людину, у Німеччині - 1,9 тис. куб. метрів, США - 7,4, у Польщі - 1,6 тис. кубометрів). Україна, а також Португалія та Греція мають найменші запаси питної води на душу населення у Європі¹⁶.

Характерними особливостями для України є низький рівень водозабезпеченості, нерівномірне розміщення водних ресурсів. Найменш забезпечена водою зона Степу, якій притаманна висока родючість чорноземних ґрунтів - тут найменша кількість опадів 360—450 мм, у Лісостепу — 520—600 мм, на Поліссі — 600—720 мм, а в Карпатах — 800—1200 мм.¹⁷

За умов обмеженості водних ресурсів в Україні з року в рік зростало їх споживання, — так протягом 1960-1990 рр. у сільському господарстві воно збільшилося з 3,1 до 15 млн. куб. м, тобто у 4,8 рази. При такій тенденції у водоспоживанні поступово складався дефіцит води не лише у південних, а й у західних регіонах країни. А тим часом щорічно у річки й водойми скидалося понад 18—19 млрд. куб. м води, у тому числі близько 3 млн. куб. м — недостатньо або зовсім не очищеної; у воді містилися масла, кислоти, отрути, хімічні та радіоактивні речовини, багато річок перетворилися у зовсім непридатні для водопостачання сільського господарства.

Головна водна артерія України — річка Дніпро, водами якої користується більше 30 млн. чол., опинилася у справжній біді. Дніпровську воду споживають понад 2 тис. сіл, 220 міст і більше 10 тис. промислових підприємств. Тільки з території України у басейн Дніпра до 1993 р. щороку скидалося понад 12 млрд. куб. м стічних вод, більшість з яких були забруднені сполуками азоту, нафтопродуктами, солями важких металів, пестицидами та іншими шкідливими речовинами. Великої шкоди завдало забруднення його радіонуклідами в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Більш як 1,2 тис. км дніпровських берегів розмиваються, в наслідок чого втрачено майже 8 тис. га земель¹⁸. Басейн Дніпра перенасичений промисловими гігантами з екологічно недосконалими технологіями та обладнанням.

14 квітня 1992 р. Указом Президента України була створена Надзвичайна комісія з проблем екологічного стану ріки Дніпро та якості питної води. В січні 1997 р. Верховна Рада схвалила Національну програму екологічного оздоровлення басейну Дніпра. Ця програма спрямована на відродження дніпровської екосистеми, забезпечення якісного водопостачання населення та народногосподарського комплексу країни. Програма запланована на 13 років: її перший етап розрахований до 2000 р., другий етап - до 2010 р. Щорічно на її втілення необхідно близько 200 млн. гривень¹⁹.

Протягом 90-х років скоротилося будівництво і введення в дію потужностей для охорони від забруднення водних ресурсів. Якщо у 1990 рр. в Україні будували очисні споруди потужністю 350—550 тис. куб. м, то у 1995 р. цей показник знизився до 131 тис. куб., а у 2000 р. — до 74 тис. куб. м²⁰.

Забруднювачем дніпровської води були не лише промисловість та комунально-побутовий сектор, але й сільське господарство. Через недбальство при збереженні мінеральних добрив, пестицидів, гербіцидів та порушень, допущених при внесенні їх в ґрунт, щорічно при випаданні

опадів в річки змивалася з водою значна кількість хімічних речовин. Так, у 1994 р. лише аграрні підприємства Полтавщини скинули у притоки Дніпра 175 тис. куб. м води, насиченої пестицидами, мінеральними добривами і стоками з ферм.

Занепокоєння викликав і стан малих річок, в басейні котрих формується 60% водних ресурсів. Так, щороку у водоймища України скидалося і потрапляло разом зі стоками приблизно 8 млн. т різних забруднюючих речовин.

Державний комітет України з водного господарства вважав, що важливою програмою є водопостачання сільського населення, адже лише 20% селян користувалися у 1995 р. централізованим водопостачанням (у західноєвропейських країнах в середньому — 90%). У 2000 р. мешканці майже 1200 сіл користувалися привізною питною водою, проте сільськогосподарським господарствам бракувало коштів на придбання необхідного обладнання.

Посиленої уваги потребували питання збереження, раціонального використання і попередження забруднення підземних вод. Переважна частина цієї дедалі більш дефіцитної води припадала на найменш водозабезпечені південні області — Запорізьку (4,3 млн. куб. м), Дніпропетровську (3,9 млн. куб. м), Донецьку (2,6), Херсонську (2,1), Одеську (1,6 млн. куб. м)²¹. Україні необхідно ширше використовувати підземне водопостачання, за прикладом більшості європейських країн, котрі вживають воду із підземних джерел. На жаль, у ряді областей підземні води були забруднені також, головним чином мінеральними добривами та засобами захисту рослин при порушенні технології внесення їх у ґрунт. У недостатніх обсягах залучалася у господарську діяльність оборотна і послідовно використовувана вода.

Недосконалість водного законодавства України щодо державного контролю за використанням та охороною вод і відсутність важелів впливу на порушників водного законодавства ускладнювало забезпечення якісною водою населення та галузей економіки. Водні ресурси використовувалися нераціонально, продовжувалося їх забруднення та виснаження. Існуючі очисні споруди працювали неефективно, почастишали аварійні скиди забруднених зворотних вод. Зростала диспропорція між потужностями водопостачання та водовідведення. За даними Держводгоспу України, за необхідне було запровадити басейновий принцип управління водними ресурсами, удосконалити економічний механізм регулювання водних відносин, створити єдину інформаційну систему моніторингу вод, користування землями водного фонду, тощо. Треба чистити річки, зберігати водні ресурси для майбутніх поколінь.

У 90-ті роки ХХ ст. погіршення екологічної ситуації негативно впливало і на стан лісів в Україні. За даними Держкомітету лісового господарства у 2005 р. показник лісистості на території України становив 15,6% (від 1,2% у Запорізькій області до 51% - у Закарпатській області) при прийнятному в більшості країн Європи нормативі 20%²².

У лісгосподарській діяльності залишався низьким рівень використання природозберігаючих технологій. Негативно на екологічну ситуацію в Україні вплинуло масштабне вирубування виноградників та садів, котре провадилося у другій половині 80-х – на початку 90-х років, зокрема у Криму, на Закарпатті. У 1999 р. лісами в Криму було зайнято 330 тис. га (10% площі півострова). Серйозною проблемою була боротьба з шкідниками та хворобами лісу, особливо в лісах сфери управління Міністерства аграрної політики України. Почастішали випадки несанкціонованих рубок. Лише в 2002 р. через самовільні рубки лісу в Карпатському регіоні державі завдано збитків на суму понад 10 млн. гривень, з яких відшкодовано лише 1, 7% . В населених пунктах скорочувалися площі зелених насаджень, руйнувалися системи захисних лісових смуг вздовж залізниць, автомобільних шляхів та каналів. У 1994 р. Верховна Рада України затвердила Лісовий кодекс. 23 квітня 1999 р. Кабінет Міністрів України затвердив Програму будівництва лісових доріг і впровадження природозберігаючих технологій лісозаготівель в гірських умовах Закарпаття, 29 квітня 2002 р. була затверджена Державна програма “Ліси України на 2002-2005 роки”. Ухвалено Закон України “Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону.”, у березні 2005 р. Японія надала для України грант на суму 320 тис. доларів для підготовки спільного зі Світовим банком проекту з відновлення лісів. Для досягнення європейського показника лісистості в Україні необхідно створити 2 млн. га нових лісонасаджень.

Одним із напрямків екологічної політики щодо збереження рослинного і тваринного світу є збереження біологічного та ландшафтного розмаїття, зокрема, через природно-заповідний фонд. Це частково компенсує негативну дію шкідливих забруднень і важливо для перспектив відтворення і збереження довкілля. До Червоної книги України було занесено 381 вид тварин та 531 вид рослин, яким загрожувало зникнення. У 1993 р. Міністерство охорони природи затвердило порядок видачі дозволів на добування /збирання/ тварин і рослин, занесених до Червоної книги, у відповідності з

яким це допускалося лише у виняткових випадках для наукових та селекційних цілей. Розпочала свою діяльність Національна комісія з питань Червоної книги. Поступово площі природно-заповідного фонду щорічно збільшувалися: у 1995 р. – вони становили 2,86% території країни, а у 1996 р. 3,2% (наблизившись до середньоєвропейських показників 3,2%). Загалом за 1992-1999 роки площа ПЗФ зросла на 1037,4 тис. га, тобто на 78,8%. Станом на 1 січня 1999 р. природно-заповідний фонд України мав у своєму складі 6728 територій та об'єктів загальною площею 2354,2 тис. га, що становило 3,9% території України²³. 21 вересня 2000 р. Верховна Рада затвердила “Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі на 2000-2015 роки”. Однак, на жаль, мали місце порушення норм законодавства щодо природно-заповідних об'єктів, зокрема у 2004 р. такі порушення мали місце при землевідведенні у Криму, вирубувалися рідкісні лісові насадження у Пущі-Озерній під Києвом.

20 лютого 2003 р. у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства в Україні, в ході яких депутати зазначали такі проблеми: недостатньо уваги приділялося охороні земельних ресурсів, раціональному їх використанню, збереженню та відтворенню родючості ґрунтів. Зростали площі еродованих земель, посилювалися процеси підкислення, засолення, ущільнення, підтоплення, забруднення та засмічення ґрунтів, зменшувався вміст гумусу. Залишалася не вирішеною проблема збирання, обробки, знешкодження та видалення відходів. Зростала засміченість територій побутовими відходами²⁴.

Сучасне аграрне виробництво не є достатньо екологічно обґрунтованим і супроводжується виснаженням ґрунтового покриву. Основними напрямками робіт з екологізації землеробства є: природоохоронна протиерозійна діяльність, що складає основу екологічно безпечного ведення сільського господарства; ґрунтозахисний екологічно безпечний обробіток землі; науково обґрунтоване, екологічно безпечне застосування добрив; екологізація меліорації; екологізація механізованих робіт щодо вдосконалювання конструкцій машин з метою зменшення їх шкідливого впливу на землю²⁵.

Цілком очевидно, що поліпшення потребувала і сфера державного контролю за земельними ресурсами, усунення порушень у сфері користування земельними ресурсами. Президент України 16 травня 2005 р. підписав указ “Про деякі питання вдосконалення державного регулювання у сфері оцінки земель”²⁶.

Назріла гостра необхідність змін у справі охорони природи, змін управління природокористуванням, спрямованого на побудову господарського механізму екологічного типу. Отже, органи влади, вчені та фахівці висловлюються за посилення застосування економічних підходів для здійснення екологічної політики, для поліпшення системи природоохоронного регулювання, зокрема й в аграрному секторі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мигрин Г.П., Коломієць С.С. Екологічна обстановка в сучасній Україні// Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. - К., 2000; Шоботенко О.А. Стан екології земельних ресурсів в Україні// В кн.: “Проблеми історії України : факти, судження, пошуки”. Вип.3.– К., 2001; Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. - К., 1996; Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. - Кам.-Подільський, 2004; Проблеми екології у вузівських курсах гуманітарних дисциплін. - К., 2000.
2. Мигрин Г.П., Коломієць С.С. Екологічна обстановка в сучасній Україні// Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. - К., 2000. - С.73; Шоботенко О.А. Стан екології земельних ресурсів в Україні// В кн.: “Проблеми історії України : факти, судження, пошуки”. Вип.3.– К., 2001.– С.208;
3. Мигрин Г.П., Коломієць С.С. Екологічна обстановка в сучасній Україні// Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. - К., 2000. - С.83;
4. Журнал “Техніка в сільському господарстві”. - 1999.- № 2. - С.21;
5. Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. - К., 1996.– С. 376; Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. - Кам.-Подільський, 2004. - С.242;
6. Мигрин Г.П., Коломієць С.С. Екологічна обстановка в сучасній Україні// Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. - К., 2000. - С.84; Меліорацію земель регулює закон // Урядовий кур'єр. - 2000.- 11 квітня;
7. Мигрин Г.П., Коломієць С.С. Екологічна обстановка в сучасній Україні// Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. - К., 2000. - С.84;
8. Там само. - С.87. Розбудова екомережі України. Програма розвитку ООН (проект екомережі).- Ред. Шеляг-Сосонко Ю.Р. - К., 1999. - С.24; Шоботенко О.А. Стан екології земельних ресурсів в Україні // В кн.: “Проблеми історії України : факти, судження, пошуки”. Вип.3.– К., 2001.–С.208-209;
9. Катастрофа може повторитися// Урядовий кур'єр.– 1999.–20 січня; Закарпаття: 2 роки після стихії// Урядовий кур'єр.– 2000.– 4 листопада; Урядовий кур'єр. – 2001. – (огляд березень - квітень); Закарпатську область лихорадить от паводка// Труд. – 2001. – 9 марта.;
10. Голос України. - 2005. - 22 березня;
11. Поточний архів Міністерства України в справах захисту населення

від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Адміністрація зони відчуження НВО "Прип'ять". Бюлетень екологічного стану зони відчуження за період з 1.01. 1993 по 30.06. 1993 р. / звітний період / для інформування населення. - Випуск 1. - С.5; 12. Чорнобиль : десять років подолання / За матеріалами Мінчорнобиля України. Під заг. ред. В.Холоші. - К., 1996. - С.10; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 2004. — С.721; 13. Эхо Чернобыля. - 1992. - № 41- 44; Чорнобиль: десять років подолання / За матеріалами Мінчорнобиля України. Під заг. ред. В.Холоші. - К., 1996.- С. 4,6; 14. Чорнобильська арифметика. – Вечірній Київ. – 1999. – 14 квітня; Чорнобиль: десять років подолання. - К., 1996. - С.4; До статистичної інформації про наслідки Чорнобильської аварії // Журнал "Економіка АПК". - 1998.- № 10.- С.94; 15. Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. - К., 1996,- С. 394; 16. Голос України. - 2005. - 22 березня; 17. Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. - К, 1996,- С. 394; 18. ПА Мінприроди України. Звіти міністерства про роботу 1991, 1992, 1993 роки. ПА Мінприроди України. Звернення колегії Міністерства до Верховної Ради, Кабінету міністрів України про невідкладні заходи по оздоровленню екологічного становища в басейні Дніпра /1992 р./; 19.Оздоровимо Дніпро за 13 років. – Урядовий кур'єр.–1997.– 3-16 січня; ПА Мінприроди України. Національна доповідь "Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 році". – С.50; 20. Україна у цифрах у 2002 році. Короткий статистичний довідник// Державний комітет статистики України. - К., 2003.- С.248; 21.Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К, 1996.– С. 394; 22. Труд. - 2005. - 25-29 марта; 23.Урядовий кур'єр. - 1993. - 11 березня; ПА Мінприроди. Національна доповідь "Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 році".- С.52-53. Там само. - С. 141, 157; 24. Дотримання вимог природоохоронного законодавства. - К., - С.287-288; 25. Шоботенко О.А.Стан екології земельних ресурсів в Україні// В кн.: "Проблеми історії України : факти, судження, пошуки". Вип.3.- К., 2001.-С.212; 26. Офіційне Інтернет-представництво Президента України. - 2005 рік. 16 травня. - Указ Президента України № 795/2005 "Про деякі питання вдосконалення державного регулювання у сфері оцінки земель".

О.О. Жукова

СИСТЕМА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ЯК ОДИН З АСПЕКТІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЛЕЙБОРИСЬКОГО УРЯДУ У 1997-2001 РР.

Коло проблем, якими займається соціальна політика, надзвичайно велике. Воно включає в себе всі аспекти державної діяльності, що направлена на покращення добробуту населення країни, а отже, однією зі складових частин соціальної політики є проблема охорони здоров'я. Ми спробуємо коротко розглянути три аспекти з цілого спектру питань, пов'язаних з системою охорони здоров'я Великобританії: що робить система, як за неї платять, як реалізується управління нею. Для цього в даній статті ми використали монографію відомого англійського вченого, що займається виключно питаннями соціальної політики – Спікера П. „Соціальна політика: теми та підходи” (К., 2000). Сорокіна В.Ф. опублікувала статтю „Соціальне забезпечення у Великобританії” у журналі «Современная Европа.» (2002. - №1), яка містить опис більшості аспектів соціальної політики Сполученого Королівства, при чому стаття базується виключно на британських джерелах. Книга Семигіної Т. „Соціальна політика у глобальному вимірі” (К., 2003) дає повну картину шляхам фінансування соціальних програм у Великобританії, а стаття Сорокіної В.Ф. „Великобританія: приватна фінансова ініціатива”, що надрукована у журналі „Мировая экономика и международные отношения” (1999. - № 1.), є додатком до основного питання, оскільки розповідає про програму приватної фінансової ініціативи, на основі якої було побудовано велику кількість лікарень та інших медичних установ у Великобританії.

Комплексна програма медичного обслуговування за рахунок коштів держави у Великобританії була прийнята у 1948 році.¹ Вона виконується урядом протягом вже 5 десятиліть і змінюється відповідно до нових потреб і умов життя. Принцип, згідно якого кожний британець має право на медичне обслуговування незалежно від доходу, котрий було проголошено в свій час одним з ідеологів держави загального добробуту лордом Беверіджем, залишається в силі і по нині. Проте специфіка заключається в тому, що кожний громадянин повинен робити щотижневі внески у спеціальний фонд охорони здоров'я (за винятком певних категорій населення – малозабезпечених, пристарілих тощо.). Це і є тим головним податком, з якого фінансується державна система безкоштовного медичного обслуговування у Сполученому Королівстві. Центральний уряд несе відповідальність за діяльність державної системи охорони здоров'я - National Health Service (NHS), яка одночасно є і медичною адміністрацією, і системою медичних закладів по всій країні. NHS тісно співпрацює з місцевими органами влади і займається не тільки різними видами медичного забезпечення, але й певними соціальними роботами, наприклад з охорони навколишнього середовища, освіти. На NHS також покладено функцію національного стратегічного планування охорони здоров'я.

Питання оплати за послуги є досить складним. Взагалі існує три основні джерела фінансування: суспільні витрати з податків, страхові системи та безпосередня оплата на приватному ринку. Суспільне фінансування надходить через суспільні фонди або виплати соціального забезпечення, які, в свою чергу, залежать від громадянства. Тільки громадянин Британії має право скористуватися послугами NHS. Страхові системи існують двох видів: солідарні та накопичувальні. Пряма оплата послуг існує лише в окремих підрозділах системи здоров'я – в парамедичних видах допомоги (педикюр та стоматологічні послуги).²

У 1999-2000 роках 79 % витрат NHS було компенсовано за рахунок податків, 13% - внесків у соціальне страхування і останні 8% за рахунок різного роду надходжень і виплат. Загальні витрати на охорону здоров'я у Великобританії на той період склали 43,4 млрд. ф. ст.³ Іноді адміністрації лікарень збільшують свої доходи за рахунок надання своїм пацієнтам платних послуг.

Як же діє система оплати за медичні послуги у Британії? Застрахована особа вносить 8,4 або 10% від заробітку. Ці внески покривають виплати на випадок тимчасової непрацездатності, народження дитини, травми на робочому місці й частину вартості медичних послуг. Уряд покриває 92 % виплат при народженні дитини, незначну частку виплат тимчасової непрацездатності, більшу частину плати за медичне обслуговування. Таким чином, ми бачимо, що за лікарняний робітник ніби сам собі виплачує відшкодування, в той час, коли витрати, пов'язані з серйозною хворобою, що потребує госпіталізації чи хронічною важкою хворобою, чи вагітністю і народженням дитини, відшкодовуються за рахунок держави. При хворобі, що триває більше 4-х днів поспіль, компенсація виплачується працівникам до 65 років (пенсійний вік у Великобританії) із заробітком 72 ф. ст. на тиждень, у розмірі 62,5 ф. ст. на тиждень протягом 28 тижнів, починаючи з 4-го дня хвороби. При народженні дитини виплачується допомога протягом 18 тижнів. При чому цей період може розпочатися у будь-який час між 11 тижнем вагітності і одного тижня після її народження. Виплата становить 90% від середнього заробітку протягом перших 6 тижнів і 62,2 ф. ст. на тиждень протягом останніх 12 тижнів. Але, щоб отримати ці гроші, жінка повинна мати стаж роботи на одному місці не менше 26 тижнів і середній заробіток понад 72 ф. ст., інакше вона буде отримувати допомогу як малозабезпечена.⁴

У Великобританії широко практикується пільговий відпуск ліків. Проте він має свої особливості. Справа в тому, що будь-який пацієнт оплачує 53,05 ф. ст. за кожне призначення ліків, та 80% послуг дантиста вартістю до 360 ф. ст. Безкоштовно ліки призначаються людям 60 і більше років, дітям до 16 років, школярам 16-18 років, вагітним жінкам, особам, що мають хронічні захворювання, а також тим, хто отримує соціальні допомоги, і тим, хто має низькооплачувану роботу. Вони також звільнені від оплати послуг дантиста. Це пов'язано з тим, що у Британії існує велика занепокоєність загальним станом здоров'ям нації, а отже, з метою покращення ситуації в цій області були введені такі пільги. Однак загалом оплата послуг наданих лікарями та дантистами, які працюють за контрактом NHS, та державних лікарів фінансується за коштів держави. Крім того, пацієнтам надано право обирати лікарів.

Проте, звичайно, існують і певні недоліки. Не дивлячись на розгалужену систему медичних установ, у Англії не вистачає лікарняних ліжок для всіх, а тому існують списки тих, хто бажає потрапити до даного лікаря - „листи очікування” іноді на 2-3 місяці вперед. На кінець липня 2000 року 1 млн. людей продовжували очікувати своєї черги на лікування. Ця цифра збільшується, що стимулює уряд до активних дій. У 1998-2000 роках урядом було асигновано більше 700 млн. ф. ст. на будівництво ради лікувальних установ, щоб скоротити списки бажаючих потрапити до лікарні.⁵

На початку 90-х років почалася співпраця з приватним сектором на комерційній основі. Вона дозволяла використовувати приватні кошти для проектування, будівництва і функціонування медичних установ, які оснащувалися новітнім медичним устаткуванням. Ця програма отримала назву „приватна фінансова ініціатива” (ПФІ). ПФІ – це інноваційна економічна стратегія консерваторів, яку взяли на озброєння лейбористи. Співробітництво між приватним і державним сектором дає потрібну вигоду: держава вирішує проблеми фінансування сфери послуг та інфраструктури, приватний сектор розширює свої межі і прибутки, і, останнє, але надзвичайно важливе, виграє платник податків, який отримує більше послуг, але при цьому не збільшується його податкове навантаження.

Для реалізації концепції ПФІ Міністерство фінансів і Конфедерація британської промисловості створили „Групу фінансової ініціативи”, в яку входять висококваліфіковані державні службовці і менеджери з приватного сектора. У 1996 році були створені інвестиційні фонди „Чартерхаус” і „СИБС вуд гунді” і перший незалежний фонд ПФІ – „Іннісфрі”. В результаті збільшувались фінансові ресурси проектів, пришвидшився оборот їх капіталів. Активна участь у фінансуванні проектів приймають банки. Спочатку кредити надавалися керівникам проектів на 18

Серія: ІСТОРІЯ

років, потім до 20-23 років. Ряд керівників великих проектів із терміномвиконання 25-30 років і більше віддають перевагу методу секьютиризації цінних паперів (випуск облігацій). Фінансові операції учасників проектів багато в чому залежать від банківської процентної ставки. Виходячи з цього, використовуються різні форми фінансування.

Після приходу до влади лейбористів концепція ПФІ ще більш укріпилась, збільшилася кількість проектів, що реалізовувалися. Менш ніж за півроку з літа 1997 року було укладено угод на суму 500 млн. ф. ст. Також була проведена інвентаризація програм. Найбільш перспективні, з точки зору економічного потенціалу, були затверджені, а інші - відкладені чи анульовані.

Національна служба охорони здоров'я підписала ряд контрактів на будівництво шпиталів з консорціумом „Тармак”, вартістю 137 млн. ф. ст., з „Гравешем хоспітал” – вартістю 85 млн. ф. ст. Програми будівництва були також схвалені компаніями „Норфолк енд Ноурідж хоспітал” (193 млн. ф. ст.), і „Хай вікомб енд Хамершем” (35 млн.) умови всіх контрактів типові. Поки що, остаточно утверджені і отримали підтримку прем'єр-міністра Т.Блера 13 контрактів для Англії і 4 – для Шотландії. У липні 1997 року міністр охорони здоров'я склав програму подальшого будівництва 30 нових шпиталів і відповідності до концепції ПФІ. Це – найбільша програма Національної служби охорони здоров'я у Великобританії з кінця 60-х років.⁶

Уряд опублікував План Національної Служби Охорони здоров'я для Англії у липні 2000 року. Цей план передбачає модернізацію системи охорони здоров'я, для того, щоб вона відповідала всім потребам XXI ст.:

- люди все більше самі піклуються про своє здоров'я. В цьому їм допомагає NHS Direct – спеціальна телефонна лінія, яка працює 24 години. На ній чергує кваліфікована медсестра, яка дає консультації і поради пацієнтам по телефону, так, щоб вони могли самі надати кваліфіковану допомогу собі і своїм родичам.

- відбуваються постійні рентген та УЗІ-обстеження населення для раннього виявлення хвороб, особливо раку на ранніх стадіях.

- на прийом до лікаря можна записатися через електронну пошту чи комп'ютеризовану систему медичних записів.

- запровадження нових сучасних лікарень, невеликих за кількістю місць, проте таких, що надають конфіденційні послуги.

- запровадження сестринських послуг на дому, щоб зменшити необхідність у госпіталізації, для людей, які можуть обійтись без неї за належного догляду медичного персоналу на дому.⁷

Керівництво системою охорони здоров'я залишається одним з основних аспектів організації медичної допомоги. Державна система охорони здоров'я включає національні організації. А загальне керівництво здійснює Міністерство охорони здоров'я. Медицина традиційно поєднує в собі багато ознак приватного ринку з потужною професійною етикою, яка вимагає надавати допомогу тим, хто її потребує, але неспроможний платити. У Великобританії до створення Національної Служби охорони здоров'я існували „волонтерські лікарні”, які комбінували приватну практику з благодійницькою діяльністю.⁸

Покращення системи охорони здоров'я - одна з важливіших проблем, що стоять перед лейбористами сьогодні. В найближчі роки намічено суттєво збільшити долю охорони здоров'я у видатках держави. Створюється система, за якої пацієнти державних клінік зможуть обслуговуватися у приватних, де рівень обслуговування кращий. У 1999 р. уряд опублікував Білу книгу під назвою „Збереження життя: наша нація що виліковується”. У ній обґрунтована стратегія, що направлена на збільшення тривалості життя британців.

Система охорони Великобританії дає громадянам країни кращу турботу про їх здоров'я, ніж, наприклад, у Сполучених Штатах Америки. Британці безкоштовно отримують величезну кількість послуг, порівняно з американцями, при цьому вони не платять страховку, за них піклується держава. Окрім того жителі Сполученого Королівства можуть самі обирати собі лікарів, і, якщо вони бажають, то звертаються за консультацією і лікуванням до приватних лікарів. Безробітні і мало забезпечені окрім безкоштовного лікування мають ряд пільг, зокрема, безоплатне призначення ліків, а також дотації у розмірі 53,05-94,6 ф. ст. на тиждень залежно від рівня нужденності.⁹

Проте ця система як і будь-яка інша не позбавлена недоліків. Зокрема, людина змушена довго чекати на госпіталізацію, якщо це не негайна потреба, для інших існують так звані „листи очікування”. До того ж безкоштовне державне медичне обслуговування може отримати лише громадянин Великобританії. З іншого, боку такі величезні соціальні програми потребують значного фінансування. За останні роки вартість медичних послуг значно зросла, а найбільше капіталовкладень потребують люди з обмеженими фізичними можливостями, психічно хворі, що

живуть у спеціальних лікарнях, інваліди, жителі притулків для невиліковно хворих (хоспісів). Їх утримання за останні 20 років зросло у 4 рази. Державі потрібно постійно вишукувати нові джерела фінансування, не збільшуючи при цьому податкового навантаження на населення. Для цього була створена програма Приватної Фінансової Ініціативи, коли держава почала залучати для виконання соціальних програм приватні компанії. У вигазі залишаються всі, в тому числі і платник податків. Однак, в цілому, лейбористи не змогли зробити справжню реформу системи охорони здоров'я, вони в більшості зберегли здобутки консерваторів і системи, яку створив ще лорд Беверідж.

Система охорони здоров'я Великобританії базується на „трьох китах”: вона фінансується з податку з прибутків всіх жителів Сполученого Королівства, Національна Служба Здоров'я (NHS) є державною і надає свої послуги безкоштовно, однак кожна людина має право на звернення до приватного лікаря. При всіх позитивних рисах британської системи охорони здоров'я, вона має ряд негативних сторін, зокрема потребує великого фінансування, існування „листів очікування” тощо. Держава активно залучає приватний капітал до будівництва медичної інфраструктури, продовжуючи програму консерваторів „Приватна Фінансова Ініціатива”, будуючи нові госпіталі і при цьому економлячи кошти платників податків. Все це дає свої позитивні результати і сприяє розвитку загальнодержавної системи охорони здоров'я.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. Сорокина В.Ф. Социальное обеспечение в Великобритании // Современная Европа. - 2002. - №1. - С. 58; 2. Спікер П. Соціальна політика: теми та підходи. - К., 2000. - С. 240; 3. Сорокина В.Ф. Социальное обеспечение в Великобритании // Современная Европа. - 2002. - №1. - С.59; 4. Семигіна Т. Соціальна політика у глобальному вимірі. - К., 2003. - С. 52-53; 5. Development in British Politics 6. - N.-Y., 2000. - P. 241; 6. Сорокина В.Ф. Великобритания: частная финансовая инициатива// Мировая экономика и международные отношения. - 1999. - № 1. - С. 92; 7. Britain 2001. The Official Yearbook of the United Kingdom. - London, 2001. - P. 185; 8. British Social Attitudes. The 17th Report. Focusing on Diversity. - London. - P. 25; 9. Семигіна Т. Соціальна політика у глобальному вимірі. - К., 2003. - С. 53.

О.А. Неприцький

ПРИДНІСТРОВСЬКИЙ КОНФЛІКТ: СПРОБИ ВРЕГУЛЮВАННЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Руйнація сталої системи міжнародних відносин часів існування блокового протистояння в умовах „холодної війни” призвела до загострення ряду конфліктів у Європі наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть. Однією із таких зон стала територія Придністров'я.

Придністровський конфлікт є важливим об'єктом нашої уваги з огляду на застосування зброї для вирішення територіального конфлікту в Східній Європі при безпосередній близькості від кордонів України. Наша держава входить до числа тих сторін переговорного процесу, які мають принципові державні інтереси у розв'язанні даного конфлікту.

Події у Придністров'ї привертають увагу політологів, істориків, економістів, оскільки ця сторінка історії ще не перегорнута і залишається спільним полем дослідження вчених різних галузей від історії до міжнародної економіки. Вивченню ситуації у Придністров'ї приділяється значна увага як у самому Придністров'ї, так і ряді зацікавлених країн Центрально-Східної Європи¹. Переважна більшість опублікованих досліджень висвітлюють події із політичної, а не історичної точки зору. Залишається достатньо широке поле для історичного ретроспективного погляду на процес врегулювання конфлікту.

В даній статті автор має на меті висвітлити стан переговорного процесу щодо придністровського конфлікту на початку ХХІ століття, приділивши особливу увагу невдалим спробам реалізації плану ОБСЄ, запропонованого у 2002 році, і „плану Козака”, висунутого у 2003 році, що дасть можливість з'ясувати інтереси зацікавлених сторін і окреслити державницькі цілі України у врегулюванні Придністровського конфлікту.

Для виконання даного дослідження використані раніше опубліковані наукові праці, міжнародні правові документи, інтерв'ю політичних діячів, публіцистичні статті у пресі (у тому числі електронних ЗМІ) зацікавлених країн. Співставлення зовнішньополітичних інтересів суб'єктів міжнародних відносин, публічних виступів державних діячів і політичних лідерів, текстів міжнародних документів з дійсним розвитком ситуації дає можливість відновити історичний розвиток подій політичної гри навколо придністровського конфлікту на початку ХХІ століття.

Самопроголошена Молдовська Придністровська Республіка (ПМР), яку не визнала жодна країна, повстала внаслідок використання мовного питання (повернення Молдови до застосування

рідної молдавської мови та латинського алфавіту) російськомовною компартійною елітою у 1990-91 роках. На території Молдови було утворено і проголошено окрему державу на основі географічного і політичного виокремлення. Після цього, у 1992 році, було розбурхано збройний військовий конфлікт за участю російських військ “14-ї армії”, що базувалась в Придністров’ї. Припинення військових дій не зняло протистояння сторін, а п’ятисторонні переговори за участю представників Придністров’я, Молдови, України, Росії та ОБСЄ тривають вже понад 10 років і продовжуються по сьогодні.

Етнічне населення Придністров’я на 29% складають українці і стільки ж відсотків – росіяни. Молдовани становлять 33% населення². Придністров’я фактично є російським анклавом, що юридично належить Молдові. Тому Росія, відповідно до своєї позиції захисту всіх росіян у будь-якій точці планети, бере активну участь у Придністровському конфлікті. Після отримання влади комуністами в Молдові (Президент Молдови Володимир Воронін – лідер Комуністичної партії) у Кремлі сподівалися на швидке вирішення придністровського питання на принципах федералізації Молдови згідно російського миротворчого плану. А використання традиційного тяжіння лівих сил до Москви давало сподівання, що з Кремля можна буде керувати не лише Тирасполем, але й Кишиневом. Проте, як побачимо далі, російська влада переоцінила залежність молдовських комуністів від Кремля.

Переговори 1992-2001 року не дали розв’язання Придністровського конфлікту, а лише показали, що період невизначеності, при фактичному існуванні та юридичному невизнанні ПМР, може існувати непередбачувано довго. У середині 2002 року з’явилася нова ініціатива, що могла призвести до компромісу. 1-3 липня 2002 року у Києві зібралися експерти із Придністров’я, Молдови, України, Росії та ОБСЄ і запропонували план врегулювання конфлікту на основі федералізації Молдовської республіки. Документ було вироблено із подачі ОБСЄ. Це була платформа для знаходження точок дотику, у першу чергу, з Москвою.

Згідно запропонованої ініціативи, Молдова перетворювалася у двоскладову федерацію (Придністров’я і власне Молдова). На чолі мав стояти Президент. Законодавча влада – належати двопалатному парламенту. Державною мовою мала бути молдовська з використанням латинського алфавіту, але члени федерації могли запроваджувати свої офіційні мови (тобто, гарантувалося збереження російської мови у Придністров’ї).

Головним пунктом, що викликав незадоволення Москви (а відповідно, і Тирасполя) стала пропозиція введення до Молдовської Федерації, що мала утворитися, миротворчих сил під егідою ОБСЄ, а не Росії. Кремль прагнув зберегти контроль у регіоні і потребував часу, щоб виступити з контрніціативою мирного врегулювання. То ж Тирасполь офіційно заявив, що даний план може бути лише платформою для подальших переговорів.

На основі липневих домовленостей Президент Молдови В.Воронін подав наступну ініціативу і виголосив її 10 лютого 2003 року – створення нової конституції федералізованої Молдови, у розробці якої мали взяти участь і представники Придністров’я. Вихідними точками Воронін запропонував запровадження молдовської мови як державної і російської, як офіційної, на всій території країни, зберігаючи можливість у Придністров’ї користуватися російською мовою зі збереженням всіх прав російськомовного населення. Також підтверджувалося право Придністров’я на відокремлення у випадку зміни державного статусу Молдови. Малася на увазі можливість приєднання Молдови до Румунії. 14 лютого на даний план погодився Ігор Смірнов – Президент ПМР.

Ще через півроку з’явився новий план, підготовлений за дорученням Президента Російської Федерації Володимира Путіна, заступником голови адміністрації Президента Дмитром Козаком. Документ вийшов під назвою „Меморандум про основні принципи устрою об’єднаної держави” і 17 листопада був переданий до Кишинева, Тирасполя та посередникам – Україні та ОБСЄ³. У меморандумі йшлося про збереження федералізаційних засад існування майбутньої Молдови при підписанні окремого договору з Росією про розміщення на території Молдови на перехідний період до повної демілітаризації держави, але не пізніше 2020 року, стабілізаційних миротворчих сил РФ чисельністю не більше 2000 осіб (ст.18 Меморандуму). І лише після набуття сили даним меморандумом до нього могли приєднатися ЄС, ОБСЄ і Україна на умовах узгоджених зі сторонами договору (ст.19). Ігор Смірнов тут же виступив із власною пропозицією про підписання договору із РФ щодо перебування російських військ на території Молдови на наступні 30 років. Таким чином, розмістивши і узаконивши перебування своїх військ на території Молдови, Росія могла заблокувати будь-які євроінтеграційні чи євроатлантичні прагнення Молдови на найближчі три десятиліття.

Росії навіть вдалося досягти парафікації даного Меморандуму парламентом Молдови. Але стався політичний конфуз – в переддень підписання Плану (25 листопада 2003 року) Президент Республіки Молдова Володимир Воронін відмовився від підписання вже парифікованого документу,

зіславшись на передчасність, оскільки з Планом погоджуються не всі країни-члени ОБСЄ. На той час це підтвердив і головуючий в ОБСЄ Яаап де Хооп Схеффер. Російські ЗМІ та Тирасполь звинувачували у зриві підписання меморандуму всіх, хто хоча б теоретично міг бути причетним до цього: ОБСЄ, США, Румунію, ЄС, навіть Україну⁴.

Україна (поряд з Росією) є одним з гарантів дотримання миру в зоні конфлікту та посередником в переговорах. Стабілізація ситуації в Придністров'ї є надзвичайно бажаною для Києва. Це поліпшить криміногенну ситуацію в регіоні, зменшить контрабанду через ПМР на територію України, припинить потік нелегальних емігрантів у напрямку Румунії. (Офіційний Кишинів вважає, що саме за рахунок контрабанди втримується Придністровська адміністрація⁵. Таку ж думку підтверджують і інші, зокрема, закордонні джерела⁶.

Окрім України, із держав Центрально-Східної Європи, бажання сприяти стабілізації ситуації на берегах Дністра та включити об'єднану Молдову до процесів Європейської інтеграції, висловлювала Польща. Але в Тирасполі слова польського Президента Александра Кваснєвського про підтримку проєвропейської орієнтації Кишинєва та "розширення Європи" тлумачаться як "заклик до ліквідації молдовської державності та висунення територіальних претензій до інших держав"⁷.

Діяльність ОБСЄ у ПМР трактується як така, що спрямована на погіршення ситуації в Придністров'ї та є слухняним знаряддям в руках США, "за допомогою якого Вашингтон реалізує в Європі свою політику та стратегічні плани"⁸. В цих висловлюваннях Тирасполь не є самостійним. Придністровські діячі лише з традиційною, властивою радянській агітаційній машині міфотворчістю, передають думки та позицію Кремля. Зокрема, думку про роль ОБСЄ в Європі як "відбійного молотка, що загрожує Європі", висловив Голова комітету Ради Федерації з міжнародних справ Михайло Маргелов, який, окрім того, заявив, що "ОБСЄ створена як інструмент поліпшення стосунків між Заходом і Сходом, давно стала інструментом їх погіршення"⁹.

Провал даних переговорів з мирного врегулювання повернув ситуацію знову до нульової точки. Відмовившись від підписання Російського проєкту Меморандуму, Володимир Воронін серйозно погіршив роль Росії в Придністровському конфлікті. Присутність там залишків озброєння та боєприпасів колишньої 14-ї російської армії демаскувала цілі Росії в ПМР. Згідно домовленостей на саммітах ОБСЄ в Стамбулі та Порті, Росія мала вивести зброю, відповідно, до 31 грудня 2002, а потім – 2003 років. Залишки російських озброєнь розглядалися іншими країнами як військова присутність Росії в ПМР всупереч взятих Москвою на себе зобов'язань. (Недивлячись на те, що особовий склад Оперативної групи російський військ (колишньої 14-ї армії) було виведено, і залишилася лише охорона складів зі зброєю), про що і було нагадано на засіданні Ради Міністрів країн-членів ОБСЄ в Маастрихті 9 грудня 2003 року, але не прийнято жодного іншого рішення. Це означає, що для Росії залишився попередній термін виведення своїх озброєнь до 31 грудня 2003 року, який вона прострочила, чим порушила міжнародні домовленості.

Така неквапливість Росії у виведенні збройних сил із Придністров'я свідчила, що РФ сподівалася, якщо не зберегти свій вплив на всій території Молдови, то хоча б втримати за собою ПМР. Офіційний Тирасполь, який є фактично речником кремлівських настроїв, наголошував на недовговічності миру у Придністровському конфлікті¹⁰ і продовжував утримувати напругу, стверджуючи, що "будь-які спроби порушити встановлену рівновагу можуть призвести до поновлення воєнних дій"¹¹.

Володимир Воронін відмовився від російського плану врегулювання придністровського конфлікту, безумовно, під впливом Заходу та за наявності внутрішнього тиску правих сил. Всі основні політичні сили Молдови вважають, що "суб'єктивність Республіки Молдова у міжнародних справах близька до нуля"¹². Але у такий спосіб Молдова наразилася на іншу небезпеку для своєї територіальної цілісності та, навіть, державності, а саме – розчленування держави. Бухарест неодноразово говорив про приєднання Молдови до Румунії. Такої ж думки дотримуються праві партії Молдови. "Врегулювання придністровського конфлікту повинно відбуватися з урахуванням сьогоденних геополітичних реалій, включаючи і нову роль Румунії як в якості члена НАТО, так і в якості майбутнього члена ЄС", – заявив в січні 2004 року міністр іноземних справ Румунії Мірча Джоане. Звичайно, враховуючи "нову роль Румунії" при проведенні, наприклад, референдуму щодо територіальної приналежності Молдови, на правому березі Дністра виявиться значно більше прихильників стати громадянами ЄС, ніж просто Румунії. Але, наявність Придністров'я в складі Молдови може ускладнити даний процес. Мотивуючись тим, що Молдова без Придністров'я це теж добре територіальне придбання для Румунії, голова сенату Мірча Іонеску-Кінтус після свого візиту до Кишинєва заявив: „У рамках розширення Євросоюзу на Схід його кордон має пройти "по Дністру, а не по Пруту"¹³. Це можна розцінювати як фактичний заклик до розділу Молдавської держави.

Така перспектива, схоже, знайшла розуміння і у Західній Європі та Сполучених Штатах Америки. Після відмови Вороніна підписати російський меморандум, з Брюсселя та Вашингтону стрімко пішли заохочення (в тому числі фінансові – через нові кредити, яких Молдова не отримувала вже три роки до того)¹⁴.

Наступальна політика Заходу, зокрема США, в Східній Європі – розширення НАТО спочатку на Польщу та Прибалтійські держави, далі – Румунію і Болгарію, а також інтерес до Молдови – показує тенденції втрати Росією своїх позицій не лише на території колишнього союзу, але й, безпосередньо, Радянського Союзу.

Розширення НАТО за рахунок прийняття Румунії та Болгарії робить ставку на південні регіони і сполучення Середземноморського регіону з Чорноморським через південну дугу. Розширення у такий спосіб політичної географії Середземномор'я знаходить особливу підтримку Франції, яка надає перевагу превалюванню середземноморського напрямку зовнішньої політики ЄС над східним, який, у свою чергу, підтримує, наприклад, Польща. Далі включаються у співробітництво Туреччина і країни Південного Кавказу в обхід європейських інтересів України.

Тому Україна брала і продовжує брати активну участь у пошуках порозуміння з придністровського питання на основі збереження єдності і державності Молдови. Ініціатива України, виголошена 10 червня 2005 року, що отримала назву „план Ющенко”, поживила переговорний процес, але теж не просунула сторони далі до вироблення взаємоприйнятного рішення.

Подальша ескалація придністровського конфлікту дає можливість укріпитися Росії в ПМР, а Румунії – в частині Молдови, що залишається підконтрольною Кишиневу. Розчленування Молдовської республіки може призвести лише до посилення Росії у Придністров'ї та подальшого розвитку Південного напрямку політики ЄС. Такий розвиток подій може спричинити виштовхуванню України на узбіччя європейської політики. Територіальна цілісність та єдність республіки Молдови становить державний інтерес України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Феномен Придністров'я – Тирасполь, 2000. – 288 с., Wróbel J. Nadniestrze.// Konflikty zbrojne na obszerze postradzickim. Stan obecny, perspektywy uregulowania. Konsekwencje. - S.15-19, Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки. - К., 2001. – 134 с; 2. Wróbel J. Nadniestrze.// Konflikty zbrojne na obszerze postradzickim. Stan obecny, perspektywy uregulowania. Konsekwencje. - S.15-19. – S.15; 3. Матвеев Р. ОБСЕ и приднестровское урегулирование // Материк. Информационно-аналитический портал постсоветского пространства. <http://www.materik.ru/index.php?section=analytics&bulid=102&bulsectionid=9500> 08.01.2006; 4. Кишенев отверг план Козака. Обзор прессы // Дни.ru <http://www.dni.ru/news/polit/2003/11/26/30260.html> 26.11.2003; 5. Начнется ли новый этап приднестровского урегулирования? Молдова за неделю. // ИА REGNUM <http://www.rambler.ru/db/news/msg.html?mid=4195193&s=2> 26.01.2004; 6. Wróbel J. Nadniestrze.// Konflikty zbrojne na obszerze postradzickim. Stan obecny, perspektywy uregulowania. Konsekwencje. - S.15-19. - S.15; 7. Послесловие к некоторым высказываниям польского президента А. Квасневского, сделанным во время его визита в Кишинев // <http://pmr-news.narod.ru/article/s2.htm> 07.03.2004; 8. Начнется ли новый этап приднестровского урегулирования? Молдова за неделю. // ИА REGNUM <http://www.rambler.ru/db/news/msg.html?mid=4195193&s=2> 26.01.2004; 9. Маргелов М. в "Независимой газете": ОБСЕ - отбойный молоток, угрожающий Европе // Polit.ru <http://www.rambler.ru/db/news/msg.html?mid=4171011&s=15> 19.01.2004; 10. Феномен Придністров'я – Тирасполь, 2000. – 288 с. – С.171-177; 11. Голова комітету з безпеки і оборони Верховної Ради Придністров'я Володимир Бондар. Цитата за: Начнется ли новый этап приднестровского урегулирования? Молдова за неделю // ИА REGNUM <http://www.rambler.ru/db/news/msg.html?mid=4195193&s=2> 26.01.2004; 12. Молдова – 98. Политические реалии и парламентские выборы. – Кишинев, 1998. – 170 с. – С.7; 13. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки // К., 2001. – 134 с. – С.88; 14. Спектакль для Маастрихта - ловушка для объединения // Российская газета <http://www.rambler.ru/db/news/msg.html?mid=4058264&s=15> 8.12.2003.

**РЕФОРМА 1861 РОКУ ТА ЇЇ ОЦІНКА В ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

На початку ХХІ століття українське суспільство переживає процес надзвичайно важливого, порою болісного національного самоусвідомлення. В таких умовах зростає роль історії, адже "бачення" себе в минулому сприяє згуртуванню спільноти, віднайдення нею свого місця в сучасному світі"¹. Безперечно, в минулому нашого народу було багато вікопомних подій, але сьогодні хотілося б повернутись до порівняно недалекого від нас - ХІХ століття. Адже саме воно є своєрідним фундаментом, на якому розбудована модерна українська нація. Саме з нього ми успадкували значну частину своїх національних символів, і саме в ньому жили й творили люди, що і перетворили українську етнографічну масу на народ із власним менталітетом і світоглядом, з розумінням своєї окремішності від інших.

В даній статті автор ставить за мету простежити та проаналізувати різні підходи та трактування селянської реформи 1861 року в роботах дослідників кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Останнім часом інтерес до ХІХ століття призвів до появи ряду досліджень. Наприклад, вийшло в світ періодичне видання: "Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ століть". В ньому розглядаються різні аспекти окресленої в назві історичної епохи. Серед вміщених праць привертає увагу робота члена-кореспондента НАН України, д.і.н., проф. О.П. Реснта. Стаття з аналогічною назвою була опублікована і в "Українському історичному журналі".

До певної міри узагальнюючим з питань історії ХІХ століття стало дослідження-монографія О. Реснта "Україна в імперську добу (ХІХ- початок ХХ ст.)". В книзі розглядаються політико-правові, національно-культурні, соціальні та економічні сторінки життя нашого народу.

При бажанні можна перерахувати ще декілька цікавих досліджень, але все ж порівняно з вивченням радянського періоду події ХІХ століття залишаються "дещо у затінку", за певним винятком "хіба що національно-визвольної проблематики"².

Звичайно, ХІХ століття вмістило в собі величезну кількість визначних подій. Але на думку багатьох українських, російських і закордонних істориків, і ще в більшій мірі сучасників, визначальним, "переломним", "поворотним пунктом" всього цього часу, а то і всієї вітчизняної історії стала відміна кріпосного права в Російській імперії в 1861 році і реформи, що її супроводжували.

Складність проблем, що вирішувались в ході цих перетворень, особливо зрозумілі нам сьогодні, коли сучасна українська держава теж перебуває в процесі змін. Тим більше прикро, що тема реформи 1861 року поки що не є в епіцентрі уваги українських істориків. За останній час не було фундаментальних праць з цього питання, більше того, за період незалежності України в провідному з питань історії "Українському історичному журналі" не опубліковано жодної роботи, що мала би в основі дослідження реформи 60-х – 70-х років, хоча згадуються вони неодноразово.

До певної міри це можна пояснити деяким зниженням інтересу до подібної проблематики останніми роками, можливо у зв'язку з тим, що вивчення цих подій може вестись лише в контексті того, що Україна була тоді складовою Російської імперії, і життєво-важливі рішення приймались в тодішній метрополії, в Петербурзі³. А це не зовсім співпадало з "необхідністю самоствердження нової державної нації на рівні суспільної свідомості всіма засобами, в тому числі і науковою публіцистикою"⁴, що особливо було необхідно в молодій державі.

В радянські часи історія ХІХ століття розглядалась як "епоха капіталізму", вивчення якої "дає можливість ґрунтовно дослідити закономірності, особливості скасування кріпосного права і утвердження на Україні капіталістичної формації, виникнення і розвиток буржуазної нації, розшарування селянства...", а "початок глибокої і всебічної розробці проблем історії України поклав... В.І. Ленін". При цьому всіляко применшувались, а то і відкидались результати роботи дореволюційної немарксистської історіографії, що "хоч і ввела в науковий обіг значний фактичний матеріал, проте інтерпретувала його неправильно, зображуючи реформу 1861 року як визначний благодійний акт царя - "визволителя", що нібито відкрив народів шлях до справжньої свободи і щастя"⁵.

Попри це в 30-60-х роках вийшли ґрунтовні монографії Е.А.Мороховця, П.А. Зайончковського, Н.Н. Лещенко, В.П. Теплицького, Д.П. Пойди, А.В. Бондаревського⁶, які хоча і з урахуванням марксистської термінології, а по іншому було й неможливо, все ж внесли свій вагомий

вклад у вивчення цих питань. Тривалий час (майже 20 років) досліджувала період реформ "Група по изучению революционной ситуации в России на исходе 1850-х – начале 1860-х годов" створена по рішенням Бюро Відділення історії АН СРСР академіком М.В. Нечкіною, що провела 135 засідань і заслухала 174 доповіді. (Дослідження велось в ракурсі доведення, що "Реформа 1861 року – це побічний продукт революційної боротьби")⁷.

В дореволюційні часи було видано теж величезну кількість праць⁸, і все ж оцінка реформи 1861 року неоднозначна і викликає наукові дискусії.

Уже з початку XIX століття для значної частини правлячої верхівки Російської імперії стала очевидною шкідливість збереження для країни кріпосної системи. В цей час розпочинаються неспівмірні кроки по зміні існуючого стану. Так, в 1803 році за ініціативою наближеного до Олександра I графа С.П. Румянцова був виданий указ про вільних хліборобів ("свободных хлебопашцах"), за яким поміщики отримували право відпускати селян на волю, наділяючи їх при цьому землею, але на реальне життя в країні це не мало особливого впливу⁹. Аналогічно безрезультативними були й реформаторські зусилля Сперанського. Причиною цих невдач була консервативність і небажання змін значної частини дворянства. Показовими є слова Олександра I, що він особисто готовий дати Росії навіть конституцію, але при цьому виїде з сім'єю до Польщі, оскільки він розуміє необхідність реформ, але боїться їх наслідків для себе особисто.

В першій половині XIX століття селянство поділялось на кілька основних розрядів (приватновласницькі, удільні, державні). Першим було реорганізовано життя державних селян, ці зміни отримали назву "реформи Кисельова". 26 грудня 1837 року було створено Міністерство державного майна. Очолив його граф П.Д. Кисельов. Реформа носила обережний, а часом і нерішучий характер, але все ж таки було прирівняно державних селян до вільних людей, введено їх самоуправління, замість попередньої суворой регламентації життя, змінено податкову систему¹⁰.

В 40-х роках обговорювався проект впровадження інвентарів (особливих угод в яких би регламентувались розміри селянських наділів та повинності за користування ними). Але наразившись на спротив дворянства проект був трансформований в прийнятий 2 квітня 1842 року указ про "зобов'язаних селян", де вирішення питання віддавалось самим поміщикам, тому виконання його залишилось лише на папері. Винятком стало впровадження в 1846 році інвентарної реформи на Правобережній Україні генерал-губернатором Бібіковим. Але цей виняток можна пояснити бажанням влади хоч трохи послабити польське дворянство, що переважало в економічному та політичному житті регіону і було опозиційно налаштоване. Поземельний устрій тут регламентували Інвентарні правила від 26 травня 1847 року з змінами від 29 грудня 1848 року. Але оскільки впроваджували їх поміщики, то реального покращення селянського життя не сталося, більше того, при проведенні земельного розмежування дворяни відібрали у селян значні земельні відрізки.

До середини століття шкідливість і небезпечність збереження кріпацтва стала очевидною навіть для людей, що уособлювали владний режим. Так, Бенкендорф називав кріпацтво "пороховим погребом під державою", що може вибухнути¹¹. Загальновідомими стали слова відомого урядовця епохи Олександра II Петра Валуєва про Росію 50-х років: "зверху блиск, внизу гниль"¹².

Останнім аргументом на користь реформ стала поразка в Кримській війні (1853-1856). Потреба в модернізації країни вийшла на порядок дня, без неї успішний розвиток був неможливий.

В радянській історичній літературі 1861 рік розглядався як "рубіж двох формацій, двох Росій", а про країну, що вона перетворилась з кріпосницької на буржуазну. Правда, вказувалось, що Росія пізніше інших європейських країн і під їх впливом вступила на шлях капіталістичного розвитку. Була країною "вторинного розвитку", що наклало специфічний відбиток на всі процеси. Подібні зміни називають ще "наздоганяючою модернізацією". Тобто, засвоєнням передових технологій та економічних механізмів, що не є природним, органічним, а під тиском "сусідніх економічно розвинутіших держав, що загрожує втратою позицій на міжнародній арені державі-аутсайдеру"¹³.

Тому новий імператор Олександр II уже не мав часу відкладати неминучі зміни. Сучасники подій відчували це негайно. Загальним було переконання: "Ми вступили в нову еру, еру життя політичного і соціального. Звільнення селян є переворот набагато більш великий, ніж всі, які Росія перенесла раніше".

Перші смутні слухи про неминучу реформу поповзли країною після опублікування маніфесту 19 березня 1856 року, в якому оголошувались умови Паризького миру, а більш визначеними вони стали після промови Олександра II в Москві 30 березня 1856 року, де прозвучали його знамениті слова: "Набагато краще, щоби це відбулося зверху, ніж знизу".

Не зупиняючись на самій історії підготовки звільнення кріпосного селянства, нагадаємо, що пройшла вона кілька етапів: створення в січні 1857 року Секретного комітету; рескрипт від 20 листопада 1857 року на ім'я віленського генерал-губернатора Назімова, де вперше було офіційно визнано необхідність відміни кріпосного права; робота Головного комітету вкінці 1858 року, коли було визначено мету реформ ("поступове перетворення селян у власників своїх наділів шляхом викупу"); діяльність Редакційних комісій (березень 1859 – жовтень 1860); як наслідок всієї роботи "Положення 19 лютого", які цар підписав наступного дня після завершального засідання Державної Ради в шосту річницю свого вступу на престол.

Водночас варто зауважити відсутність єдиних підходів і поглядів різних груп дворянства на реформу. Так, Л.Захарова наводить чисельні приклади "неоднорідності вимог дворянства"¹⁴. Про неприйняття урядової програми в середовищі російської аристократії, яка мала свій погляд на реформування (найвідоміші представники О.П. Бобринський, В.О.Бобринський, П.А.Шувалов, В.В.Долгорукий, А.С.Меншиков), пише Христофоров¹⁵.

Були в Росії XIX століття й суспільні діячі, що ставились до всіх "Великих реформ" вкрай негативно. Показовим можна назвати "мислителя-традиціоналіста" К.М.Леонтьєва. В своїх поглядах він виходив з доказів історичної необхідності кріпосного права. На його думку) під час правління Олександра II відбулось "падіння Росії з досягнутих нею державно-культурних висот". Епоху реформ Леонтьєв вважав "не просто либеральною, але і в багатьох відношеннях прямо революційною". Мислитель переконував, що в Росії переміг "крайній європеїзм", відбувся "космополітичний погром", що саме діяльність царя-реформатора відкрила новий і останній етап її історичної еволюції. Правда, в цьому він вбачав явище закономірне, що здійснювалось "природнім ходом розвитку і було не помилкою, а невідворотним історичним фатумом, невідворотним державним горем, засобом відвернення зла ще гіршого – революції в класичному розумінні цього слова"¹⁶

Надзвичайно відомий вислів, яким характеризував ситуацію в Росії після 1861 року В.Ленін (запозичивши його в Л.Толстого з роману "Анна Кареніна"): "У нас тепер, коли все це перевернулось і тільки вкладається, питання про те, як вкладаються ці умови, є єдине важливе питання в Росії". Його ж вважав ключовим для розуміння ситуації і академік Дружинін. Адже реформи, що відбувались, мали повністю змінити стереотипи поведінки величезної кількості людей: селяни отримали особисту свободу, лише з травня по жовтень 1861 було утворено 8751 волость з органами селянського самоуправління, що не могло відбутись безболісно (лише за офіційними даними за період з березня по травень 1861 року відбулось 647 селянських бунтів в 1660 селах).

Згадавши про селянські виступи, неминуче повертаємось до питання про основні причини реформи 1861 року та особливості її проведення в оцінці представників різних історичних напрямків.

В радянські часи домінуючою була думка, що: "Реформа 1861 року – побічний продукт революційної боротьби", хоча більш-менш широкі виступи були, як загально відомо, не до, а після скасування кріпацтва, і навіть змушені були визнавати, що революційний рух в Росії був надзвичайно слабким.

Аналізуючи реформу 1861 року, академік М.Дружинін (розглядав її як фактор впливу на економіку російського села) вважав, що "негайно отримуючи особисту свободу, кріпосні селяни залишались прикріпленими до землі, а система феодалної експлуатації по суті без змін", а уряд Олександра II прагнув якомога більше врахувати інтереси дворянства "і в той же час зміцнити самодержавство, що похитнулось важким результатом Кримської війни". Але разом з тим він писав, що надання селянину громадянських і господарських прав посилило в ньому бажання зміцнювати і розвивати своє господарство, що мало позитивне значення.¹⁷

Докладно вивчала реформу 1861 року д.і.н., професор Я. Захарова. В своїх працях вона зосереджувала увагу на проблемі "кризи верхів", ролі уряду та дворянства в реформі. Історик в своїх працях 70-х років писала, що боязнь революції червоною ниткою проходить через всі урядові матеріали. На її думку реформа лише відсунула крах існуючої системи, але не забезпечила мирної її еволюції. Вона ж писала про феодално-кріпосницькі пережитки в ході її проведення. Захарова приходить до висновку, що реформа виявила силу абсолютизму, дозволила йому вийти з кризи, оскільки в Росії не було суспільних сил для революційного вирішення питання, реформа мала буржуазний характер, утворились два типи господарств (селянські та поміщицькі) з великими перевагами для поміщиків.

В своїй роботі кінця 80-х років Захарова вказує на драматичну долю реформ, їх половинчастість і непослідовність, що "реформа 1861 року, відмінивши кріпосне право, не вирішила земельного питання, а завязала новий "гордіїв вузол", який не розрубали навіть дві буржуазні

революції." Вона оцінювала ті події як "переворот зверху", а самі реформи як "вдалі". Розглядала вона і вплив реформи на життя селянської громади¹⁸.

Свої погляди про вплив реформи 1861 року на життя в Росії обстоював П. Риндзюньський. Він вважав, що буржуазні реформи 60-х років не змінили політичної структури Росії. Система державних установ залишилась в основному такою, якою вона склалась в феодальні часи. Зберігся недоторканим і такий важливий середньовічний інститут як необмежена монархія, хоча в другій половині XIX століття ця "дворянсько-аристократична... монархія проводила буржуазну політику". Наміри творців реформи він називає "реакційною утопією", яка незважаючи на міри прийняті в 1861 році, не відвернула розвитку капіталізму, а посилила його¹⁹. Гадається, оцінка все ж таки є занадто критичною.

Український історик В.Шевченко оцінював "скасування кріпосного права в Росії як закономірний наслідок соціально-економічного й політичного краху всієї системи феодального способу виробництва", і вважав, що реформа, проведена "згори" самими ж кріпосниками, не могла досягнути своєї мети. Досліджуючи питання земельної власності, він писав: "Пресловуте "звільнення" селян виявилось звільненням їх від землі. Але все ж таки це було "переломним моментом в історії Росії", який дозволив "за порівняно короткий проміжок часу здійснити перетворення, на які інші народи Європи витратили цілі століття"²⁰.

Одними із перших модернізували погляд на відміну кріпосного права відомі науковці І.Пантін і Є.Плімак, які вважали, що звільнення не можна розглядати ізольовано від подій в країні, адже "дослідник абсолютно нічого не зрозуміє якщо він прийме примару "пугачовщини", що підштовхувала царизм до реформ, за дещо їй подібне і до того ж абстрагується від зрушень в європейській системі в цілому, які торкнулися безпосередньо і Росії". Вони знов повертаються до концепції, викладеної в ювілейному виданні 1911 року "Велика реформа", вважаючи, що головним виконавцем було самодержавство, цар Олександр II", хоча "виконавець провів справу погано. Він викопав могилу і для себе самого, і для всього дому Романових, і для всієї самодержавної Росії".

Вони ж наполягали, що для вивчення "епохи 1861 року" в нього має ввійти ще один вимір – "момент всесвітньої історії", вважаючи її "частковим, національним епізодом всесвітньо-історичного процесу". Тому дослідники погоджувались з думкою, викладеною в колективній монографії під редакцією академіка Нечкіної ("Розгадка парадоксу була б дуже цікавою – вона ще попереду, питання недостатньо вивчене"), що трактовка "епохи 1861 року" важка для осмислення: "Не так легко виробити цільну і точну загальну концепцію епохи... об'єднуючу та пояснюючу всі її елементи, таку що враховує загальносвітові закономірності розвитку і їх специфічне відображення в даних національних умовах..."²¹.

Погляд на реформу як на "революцію зверху" обстоював історик Ейдельман, вважаючи, що завдяки цьому: "Росія стала іншою. Було зроблено хай перший, але помітний крок на шляху перетворення країни в буржуазну монархію. Можна сказати, що тип російського життя визначився на декілька десятиліть, принаймні до 1905 року". На його думку, реформи стимулювали громадянську активність, і як певний висновок: "революція зверху" в умовах Росії має і позитивні, і негативні риси.

Не погоджувався з оцінками Ейдельмана В.Дякін. Він відкидав погляд на реформу 1861 року, як на "революцію зверху", вважав ці події здійсненими під тиском обставин і розглядав як втрачений шанс. На його думку, в цей період "проскочили те останнє, можливо передостаннє, роздоріжжя на якому можна було обрати інший шлях, ніж той, який наближав країну до революції знизу"²².

Аналізу проблем реформи 1861 року і питань селянського самоуправління присвятила свою роботу В. Краснова. Вона підкреслювала наскільки значною була увага в самому "Положенні" до цих питань. Поява місцевого селянського самоврядування оцінювалась нею як один з найбільших успіхів реформи²³.

Реформу 1861 року як фактор прискорення "процесу становлення і консолідації української нації" розглядав В. Сарбей. Він писав "...розвиток економіки України на основі ринкових (капіталістичних) відносин, шлях яким відкрили соціально-економічні та державно-політичні реформи, здійсненні на всій території Російської імперії... стимулював і процес консолідації української нації".

Маніфест 19 лютого 1861 року як "епохальний за значенням документ", що "являв собою незграбну й заплутану за своєю суттю заяву" оцінює Орест Субтельний та вважає, що без цих змін "подальша соціально-економічна модернізація імперії була б неможливою".

Як причину реформи розглядав "загострення соціально-економічних суперечностей, поразку в Кримській війні" Б. Кухта. Він звертає увагу, що з "реформою більшість українських селян отримували індивідуальне право на землю", а ця "особливість мала значний вплив на формування

ментальності та приватновласницької психології українства, які розвивались як нація приватних власників хліборобів". В своїй роботі Б. Кухта підкреслює, що "селяни викупували власну волю, оскільки загальна викупна сума за селянські наділи становила 867 млн. крб., у той час як ринкова ціна – 648 млн. крб.", а також пише про "соціальну диференціацію українського селянства" та приходиться до узагальнення: "Реформи прискорили розвиток капіталізму, проте не ліквідували феодальних пережитків".

Погляд на ті події як початок зародження "процесу масового становлення фермерських господарств" обстоював М. Якименко. Він вважає, що "колишні поміщицькі селяни викупували не стільки землю, скільки власну свободу", а завдання реформи 1861 року "полягало в тому, щоб поміщик міг отримати капітал, який би дав йому можливість одержати такий же прибуток за процентами, який дорівнював розміру оброчного податку селянина до скасування кріпосного права"²⁴.

Розглядає проведення реформування на Правобережній Україні Даніель Бовуа. Цікавим є його погляд на ці зміни як на один з елементів "польсько-українського антагонізму у земельному питанні". Саме цим він пояснює певні пільги, що їх отримали селяни цього регіону порівняно з жителями інших частин України та Російської імперії²⁵.

Питання впливу реформи на окрему групу представників російського дворянства було піднято в роботі О. Машкіна. На його думку: "Ліквідація кріпосництва...значною мірою змінила суспільно-економічне становище всіх класів, станів та соціальних груп імперії, в тому числі російського дворянства. Останнє, зокрема, хоча й переважно зберегло свої земельні володіння, однак позбавлене робочих рук залежного від нього селянства, змушене було пристосовуватись до нових економічних умов. З цією метою дворянство пореформеної доби... стало брати активну участь у торгівельно-підприємницькій діяльності".

Як чинник впливу на зміну стереотипів поведінки селянства розглядала реформу 1861 року історик І. Милоголова.

На думку Ю. Присяжнюка, після скасування кріпосного права "українські селяни зберігали свої традиційні культурно-світоглядні цінності, станово-класову самобутність". Він же вважає, що дані перетворення "істотно прискорили триваючу в Росії ще з першої половини XIX століття ринкову еволюцію аграрних відносин" та "об'єктивно спонукали всіх основних суб'єктів господарської діяльності на землі глибоко осмислювати сутність тогочасних традиційних аграрних відносин". Дослідник доводить "інтенсифікацію ринкових відносин в аграрному секторі економіки України".

Про зміни, які привнесла у справи управління державними селянами реформа 1861 року йдеться в статті В. Орлик.

Заслуговує на увагу об'ємна монографія М. Гримич. Поряд з іншими питаннями, вона розглядає і вплив скасування кріпосного права на правові норми, звичаї та уявлення, що побутували в народній свідомості в різних регіонах України в той час.

Не погоджується з думкою, що влада поділилась з суспільством власністю під час селянської реформи Амосов. На його думку, "...по реформі 1861 року ніхто не ділився і не думав ділитись з селянами правом власності. Навпаки, розподіл земель відбувався таким чином, що була створена конфліктна ситуація при обробітку селянами наявних в них у користуванні наділів через те, що в них вклинювались належні поміщикам відрізки".

На проведення реформи в інтересах поміщиків вказує С. Борисевич. "Однак інакше й бути не могло, пише він, – адже дворяни були монопольними власниками землі, а селяни – лише користувачами, й унаслідок реформи землевласники повинні були позбутись частини своєї власності"²⁶.

Отже, оцінюючи різні підходи та трактування селянської реформи 1861 року робимо очевидний висновок про значну заполітизованість в минулому цієї проблеми, яку в радянські часи можна було розглядати виключно з позицій "марксистсько-ленінської методології", і лише з початком "горбачовської перебудови" намітились зміни. Тому саме сучасні історики, не відкидаючи величезних напрацювань як дореволюційних, так і радянських дослідників, а використовуючи накопичену інформацію мають спробувати вибудувати нову концепцію великої селянської реформи 1861 року, яка врахувала б різні чинники (внутрішні, зовнішні), що зробили неминучими самі перетворення у такому варіанті, який увійшов в історію і водночас не була мертвою схемою-догмою. При цьому важливо не забувати про вивчення впливу суспільних перетворень на життя самої людини в усіх його проявах та аспектах.

Розробка подібної проблематики тим більш важлива, що наша країна одна з не багатьох, яка уже тривалий час знаходиться в процесі перманентних змін. Тому аналіз реформ середини XIX

століття, попри їх очевидну відмінність від умов нашого часу, міг би бути корисним і історикам, і широкому загалу зацікавлених сучасників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Удод О. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування і роздуми // УІЖ. - 2005. - № 2. - С. 167; 2. Проблеми історії України XIX – початку XX століть. Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. Інститут історії України НАН України. – К., 2000-2002; Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. - 2000. - №2. - С. 3-27; Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). - К., 2003. - 340 с.; Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. - 2000. - №2. - С. 6; 3. Григоренко В. Міжнародна наукова конференція "Економічна історія Росії XIX – XX ст.: сучасний погляд" // УІЖ. - 1998. - №2. - С. 151; 4. Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. - 2000. - №2. - С. 5; 5. Лещенко М. Стан і завдання розробки проблем історії України епохи капіталізму // Архіви України. - 1972. - №2. - С. 18-19,20; 6. Мороховец Э. Крестьянская реформа 1861 года. - М., 1937; Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. - М., 1960. - 367 с.; Зайончковский П. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года. - М., 1958; Зайончковский П. Советская историография реформы 1861 года // Вопросы истории. - 1961. - №2. - С. 85-104; Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. - К., 1959; Теплицкий В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. - К., 1959; Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период. - Днепропетровск, 1960; Бондаревский А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861. - К., 1961; 7. Революционная ситуация в России в середине XIX века. - М., 1978. - С. 7,9,16; 8. "Великая реформа" (19 февраля 1861 - 1911). Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное издание. - Т.1-6. - М., 1911; Евреинов В.А. Крестьянское дело по Положению 19 февраля 1861г.: Исторический обзор. - Т.1-3. - С-Пб., 1913; Иванюков И. Падение крепостного права в России.- Изд. 2. - С-Пб., 1903; Корнилов А. Крестьянская реформа. - С-Пб., 1905; 9. Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. - М., 1960. - С. 61; 10. Сахаров А. Тяжкий путь российского реформаторства // Свободная мысль. - 1995. - №7. - С. 66-79; 11. Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. - М., 1960. - С. 63-65; Теплицкий В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. - К., 1959. - С. 27-86; Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. - М., 1960. - С. 52; 12. Гетманский А. Петр Александрович Валуев // Вопросы истории.- 2002. - №6. - С. 62; 13. Пантин И., Плимак Е. "Эпоха 1861 года" в России // Вопросы философии.- 1979.- №10. - С. 97-98; Бойко О. Історія України. - К., 2004. - С. 250; 14. Захарова Л. Правительственная программа отмены крепостного права в России // История СССР.- 1975. - №2. - С. 22,23-27; Дякин В. Сорок потерянных лет // Знание – сила.- 1991.- №2. - С. 3; Захарова Л. Дворянство и правительственная программа отмены крепостного права в России // Вопросы истории.- 1973.- №3. - С. 32-51; 15. Христофоров И. "Аристократическая" оппозиция Великим реформам. Конец 1850 – 1870-х гг. М., 2002; 16. Хатунцев С. Отечественная История в системе общественно-политических взглядов К.М. Леонтьева // Вопросы истории. – 2004. - №1. - С. 156-160; 17. Дружинин Н.Н. Влияние аграрных реформ 1860-х годов на экономику русской деревни // История СССР.- 1975. №5. с.22; Гетманский А. Петр Александрович Валуев // Вопросы истории.- 2002.- №6. - С. 65; Революционная ситуация в России в середине XIX века. - М., 1979. - С. 9-16; Пантин И., Плимак Е. "Эпоха 1861 года" в России // Вопросы философии. - 1979.- №10. - С. 100; Дружинин Н.Н. Влияние аграрных реформ 1860-х годов на экономику русской деревни // История СССР.- 1975. №5. с.23,26; 18. Захарова Л. Дворянство и правительственная программа отмены крепостного права в России // Вопросы истории.- 1973. - №3. - С. 32,50-51; Захарова Л. Правительственная программа отмены крепостного права в России // История СССР.- 1975. - №2. - С. 43,45,46; Захарова Л. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX века в России // Вопросы истории.- 1989. - №6. - С. 3-24.; Захарова Л. Крестьянская община в реформе 1861 года // Вестник Московского университета. Сер.8, История.- 1986. - №5. - С. 36-42; 19. Риндзюнский П. Российское самодержавие и его классовые основы (1861 – 1904 гг.) // История СССР.- 1977.- №2. - С. 37-41; 20. Шевченко В. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у др. пол. XIX – на початку XX ст // УІЖ.- 1981. - №11. - С. 61-62; 21. Пантин И., Плимак Е. "Эпоха 1861 года" в России // Вопросы философии.- 1979. - №10. - С. 101,102,108,109; 22. Ейдельман Н. Революция сверху в России // Наука и жизнь.- 1989. - №3. - С. 101; Дякин В. Сорок потерянных лет // Знание – сила.- 1991. - №2. - С. 2-4; 23. Краснова В.Б. Положение 19 февраля 1861 года и образование крестьянского самоуправления // Вестник Московского университета. Сер.8.- История.- 1989.- №7. - С. 67; 24. Сарбей В. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в др. пол. XIX ст // УІЖ.- 1991.- №5. - С. 38; Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1993. - С. 318,322; Кухта Б. З історії української політичної думки. - К., 1994. - С. 149-151; Якименко М. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918) // УІЖ.- 1996. - №1. - С. 3-4; 25. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914.- К., 1998. - С. 82-89; 26. Машкін О. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України др. пол. XIX – поч. XX ст // УІЖ.- 1998.- №2. - С. 83; . Милогорова И. Крестьянка в русской пореформенной деревне // Вестник Московского университета. Сер.8, История.- 1998. - №2. - С. 61-77;

Милоголова И. О праве собственности в пореформенной крестьянской семье. 1861-1900 гг // Вестник Московского университета. Сер.8, История.- 1999.- №1. - С. 22-32; Присяжнюк Ю. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (др. пол. XIX – поч. XX ст.) // УІЖ.- 1999.- №3. - С. 24; Присяжнюк Ю. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (др. пол. XIX – 1905р.) // УІЖ. – 2000 -№5. - С. 88,89,95; Орлик В. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії // УІЖ.- 2004. - №2. - С. 119; Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі України в XIX – поч. XX ст. - К., 2004. - С. 80-106; Амосов А.И. Эволюция денежной системы России // Вопросы истории. - 2003. - №8. - С. 93; Борисович С. Реалізація чиншової реформи в Подільській губернії // УІЖ.- 2005.- №2. - С. 78.

С.І. Іскра

КАТОЛИЦЬКІ ЗГРОМАДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОДІЛЛЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

В останні десятиліття ХХ ст. на теренах Поділля починають розбудовуватись римо-католицькі парафії, які довгий час за роки войовничого атеїзму були в занепаді. Відновлення не лише літургійної, але й просвітницької діяльності багатьох чернечих орденів сприяє духовному відродженню мешканців краю, налагодженню зв'язків з одновірцями в інших державах, вихованню толерантності та релігійної терпимості. Звичайно, історія відносин між православними та католиками на Поділлі знає багато темних сторін. Представники обох християнських конфесій припускалися і кривавих помилок, і зневаги один до одного, і викривлень та спотворень фактів. За сучасних умов є важливим відновлення історичної справедливості у визначенні місця та ролі католицьких інститутів в духовному житті краю. Цей процес, на думку автора, слід починати з вивчення діяльності католицької церкви з часів її появи на території Поділля.

В сучасній історичній та культурологічній літературі тема діяльності римо-католицьких парафій в містах середньовічного Поділля є малодослідженою. Найбільш відомою і авторитетною для науковців стала праця російського історика Митрофана Симашкевича¹. Та знайомство з дослідженнями польських учених дозволяє висловити думку про те, що багато фактів у роботі росіянина спотворено та викривлено. М.Симашкевич був вірним православним і ставився до католиків з ненавистю та неповагою, що не могло не вплинути на викладення історичного матеріалу та суб'єктивність висловлень.

Окрему, дещо уривчасту інформацію про функціонування римо-католицьких парафій та монастирів в містах середньовічного Поділля можна віднайти в дослідженнях, присвячених подільській дієцезії, ксьондза В.Марчинського², А. Пшезджецького³, В.Гурського⁴, А.Ролле⁵. Про становлення Кам'янець-Подільської дієцезії йдеться мова у роботі В.Абрахама⁶, чий спостереження, однак, є досить поверхневими. Певну інформацію про межі Кам'янець-Подільської дієцезії до періоду Новітнього часу дає дослідження ксьондза Б.Кумора⁷. Досить скупа інформація на тему діяльності католицької церкви на теренах Поділля в добу Середньовіччя спорадично з'являється в історичних розвідках М.Балінського, Т.Ліпінського⁸ та А.Яблоновського⁹, а також в монографії пера А.Прусевича¹⁰. Українські та російські дослідники, зазвичай, применшували значення католицьких інституцій як на Поділлі, так і в Україні взагалі. На сьогоднішній день так і не з'явився науковий аналіз проблеми. Тема заснування та функціонування католицької дієцезії до 1434 р. розглядається в історичних розвідках нашого сучасника, професора педагогічної академії м. Краків Тадеуша М.Трайдоса, який працює над дослідженням діяльності Кам'янець-Подільської дієцезії¹¹.

Метою даної статті стало, спираючись на дослідження польських науковців, визначення головних віх діяльності католицької церкви на теренах середньовічного Поділля, які досі не набули системного наукового вигляду у вітчизняних історичних дослідженнях. Брак нових праць з історії католицизму в цьому регіоні пов'язаний зі знищенням архіву Кам'янець-Подільської дієцезії, яка була скасована російським царським урядом у 1866 році і відновлена лише 1991 року. Так, 16 січня 1991 року Римський Понтифік Іоан Павло II призначив єпископом відродженої єпархії священика Яна Ольшанського, котрий осів у Кафедральному костьолі під заступництвом св. Петра і Павла у Кам'янці-Подільському. Окремі документи були знайдені у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка. Наявність нових цікавих документів в архівах Києва та Проскурова (Хмельницької обл.) засвідчує Т.М.Трайдос¹². В архівах м. Проскурів зберігаються документи подільського деканату з початку ХІХ ст.

Утвердження католицької церкви на Поділлі відповідало політичним інтересам польського королівства, під владою якого знаходився край. Польська корона прагнула також і релігійного впливу

на місцеве населення. Саме цей факт і дозволив М.Симашкевичу іронічно зауважити, що для малоросійського народу ніхто не зробив стільки зла, як „хан кримський та папа римський”¹³. Католицизм російський дослідник називає „страшним гігантом”, який постійно загрожував із заходу, і на чолі якого стояла багато чисельна орда монахів¹⁴. Можна погодитись з істориком лише в тому, що католицьку церкву у XIV- першій половині XV століть представляли здебільшого дійсно ченці, додавши до цього лише двох католицьких чернечих орденів. В цей час на Поділлі була розгорнута діяльність домініканських і францисканського чернечих орденів. Домініканські монастирі знаходились у Кам’янці-Подільському, Смотричі та Червонограді, а єдиний францисканський – знову ж таки у Кам’янці-Подільському. Кількість католицьких парафій у цей період невідома, задокументованими є тільки діяльність двох з них – у Кам’янці-Подільському та Брацлаві. Ініціаторами заснування монастирів були здебільшого литовські князі Коріатовичі, які вважаються одними із перших поборників католицької віри у подільському краї.

В дослідженнях М.Абрахама знаходимо відомості, що брати францисканці прибули з Польщі приблизно в середині XIV ст. і заснували монастир Марії Діви у Кам’янці. В архівних документах зберігається інформація, що приблизно в часи появи цього ордену у місті діяла паломницька місія¹⁵. Польський історик полемізує з М.Симашкевичем, який стверджує, що францисканці прибули у Кам’янець близько 1320 р., коли місто було під впливом татар. Перша згадка про францисканський монастир датується 1345 роком. Князі Коріатовичі допомагали монахам у залагодженні політичних та господарських справ. Та жодної згадки про конкретного засновника монастиря дослідники не знайшли. А.Прусевич доводить, що францисканський костюл є найдавнішою спорудою католицької церкви у місті¹⁶. Згідно з папськими привілеями, що розповсюджувались на місіонерську діяльність, монастирю наділили клаптик землі, який був не настільки великий, щоб приносити суттєвий прибуток у монастирську казну. Тому спочатку Коріатовичі, а потім представники „нації католицької”, тобто звичайні міщани-поляки та шляхта допомагали убогому ордену, який існував на їх невеликі пожертви.

Кам’янецькі францисканці мали постійні стосунки із монастирями свого ордену, які знаходились на території Молдови. Вони мали спільну організаційну структуру - місіонерський вікаріат, який підкорявся єдиному генералу ордену і з 1387 р. поділявся на львівський і молдавський куші.

Домініканський орден на Поділлі почувався значно краще братів-францисканців. Таке явище було розповсюджене на всіх російських землях, на Волині і Київщині, що належали польській короні. Домініканців польський уряд вважав єдиною силою католицького апостольства на захоплених землях. Умови появи ордену домініканців в XIV ст. на Поділлі оповиті таємницею. Власна домініканська історіографія переконана, що перші брати-законники прибули до краю разом з Коріатовичами¹⁷ та оселились у Новгородку, де фактично й існувала їх місія. Вона була ліквідована після смерті Гедиміна у 1341 р. Першими домініканцями на Поділлі були німці. Все, що відомо про наступних домініканців, що з’явилися у краї після 1370 р., це те, що вони вже походили виключно з Польщі. Перший монастир було засновано у Смотричі поблизу найдавнішої резиденції Коріатовичів¹⁸. Засновником монастиря вважають Єржи Коріатовича. Конкретні дати заснування ані домініканського монастиря Вознесіння Діви Марії у Смотричі, ані монастиря Святого Миколая у Кам’янці невідомі. Висувається лише гіпотеза, які сприяли створенню монастиря у Смотричі Єржи та Олександр Коріатовичі, а діяв він з 1375 р. Однак, В.Марчинський висуває спірну думку про те, що домініканці-поляки з’явилися на Поділлі раніше за Коріатовичів, у 1360 р.¹⁹ Обидва монастирі з моменту своєї фундації належали до польської провінції. З 1375 р. вони увійшли до складу російського вікаріату польської провінції.

Князі Коріатовичі не лише сприяли заснуванню домініканських монастирів, але й зробили їм щедрі подарунки. Так, домініканці у Смотричі отримали від Єржи млин з працівниками, а від Олександра – орне поле від млину вздовж ріки аж до мосту та частину лісу від Смотрича до села Ходорково²⁰. В історичних дослідженнях розповідається про уміле господарювання ченців домініканського ордену. Так, викорчувавши частину лісу, вони заснували село Мнихівку²¹. Найкращі прибутки давала робота млина. Домініканці на смотрицьких землях також ловили рибу, створювали пасіки, займалися різними ремеслами і торгівлею. Мешканці міст і приміських господарств зобов’язані були за „давнім правом” нарівні з вільними холопами із сіл платити данину, допомагати в охороні, транспортних послугах, роботах у замку, виконувати функції „кликуш” (осіб, які сповіщали про війну) тощо. Громаду домініканців у другій половині XIV ст. складали поляки та німці. Доля цього згромадження у XVст. була трагічною: монастир неодноразово зазнавав погромів від татар. Як

свідчить А.Ролле, лише в цьому столітті на території Поділля відомо принаймні тринадцять татарських набігів²².

Домініканський монастир у Кам'янці був значно біднішим. Скоріш за все, його заснуванню сприяли польські міщани-католики. У 1401 р. кам'янецькі домінікани отримали від Свидригайла господарство у селі Зубровка (Зубровче) біля міста над Смотричем. За такий щедрий подарунок добродій попросив чернечу молитву до Святого Миколая за весь рід Ольгердовичів²³.

Також достовірно невідомо, коли був заснований і домініканський монастир у Червонограді. М.Симашкевич стверджує, що його фундація також належить Коріатовичам приблизно 1370 р.²⁴. Однак цей монастир не фігурує у польських документах провінції ордену від семидесятих років XIV ст. Як і інші монастирі, він утримувався пожертвами та дарунками на церковні цілі представниками католицької громади.

Незважаючи на існування кам'янецької місії організації, головна релігійна, а згодом і просвітницька діяльність серед місцевого населення була зосереджена в руках чернечих орденів. Слід також зазначити, що, не дивлячись на функціонування чернечих громад у Червонограді та Смотричі, католицькі парафії у цих місцях виникли лише у другій чверті XV ст., тобто приблизно через 80 років після заснування домініканських монастирів. Їх становлення пов'язують з інтенсивною міграцією поляків, які з рідного краю подалися на щедрі подільські землі.

З праць істориків та архівних документів відомо, що до кінця XV ст. в Кам'янець-Подільській дієцезії було засновано лише 9 католицьких парафій. П'ять з них були засновані польською шляхтою, а чотири - за ініціативи мешканців міст та королівських замків²⁵. Та лише про дві парафії – Кам'янець-Подільську та Брацлавську – збереглися згадки в архівних документах. Сама ж дієцезія була створена 1384 року і розвивалась поступово згідно вимог канонічного права. Першим єпископом став Олександр (1384-1410). Про цього священика мало що відомо, бо його діяльність згадується лише в одному історичному документі. Його наступником став прелат дієцезії познанської Андрій, який правив у Кам'янці дуже короткий час – з 1411 до 1413 року. Третім єпископом став виходець з краківської дієцезії Збігнев з Лапонова (1413-1427). Єпископ Збігнев був відомим не лише релігійним, але й політичним і громадським діячем.

Довгий час усі парафії, священики та єпископи існували за рахунок добровільних пожертв польської шляхти. Лише в 1434 р. четвертий кам'янецький єпископ Павло з Боянчиць отримав від короля Казимира IV дозвіл на утримання десятинного податку з 35 сіл кам'янецького і смотрицького повітів, що надало дієцезії певної матеріальної самостійності²⁶. Єпископ Павло також був поляком з краківських земель, але з плебейської - міщанської або хлопської родини. Таким чином, усі перші єпископи походили з польського кліру. Четвертий єпископ відіграв важливу роль у боротьбі польської шляхти на Поділлі за остаточну інтеграцію краю з Польською Коронаю і утворення Подільського воєводства.

Б.Кумор зауважує, що протягом усієї першої половини XV ст. кам'янецька дієцезія функціонувала без курії (за винятком персоналу канцелярського) і лише у 1454 р. єпископ Миколай Лабунський з великими труднощами скликав першу капітулу²⁷, а постійна колегія католицька була заснована тільки у 1485 р. Католицькі парафії у XV ст. були лише в містах і біля польських замків. Костьоли, зазвичай, будувались дерев'яні. Це століття було складним в історії католицизму на теренах краю. Поділля спустошували навали загарбників. Вогнищами палали не лише замки, села і міста Поділля, але й монастирі та храми. Саме тому в дослідженнях польських істориків не знаходимо описання храмового та монастирського будівництва цього періоду.

В роботах усіх польських дослідників знаходимо зауваження, що католицизм на теренах середньовічного Поділля був слабким конкурентом церкви православної, що дозволяє піддати сумніву думки М.Симашкевича про загрозу латинства. Навіть описи від другої половини XVI ст. вказують, що на Поділлі було 208 парафій католицьких, з яких 160 були сільські (на 650 усіх подільських сіл). Один католицький священик обслуговував 4 сільських парафії²⁸. У XV ст. кількість селян-католиків була дуже мало чисельною, що гальмувало створення розвиненої парафіяльної мережі. У процесі уніфікації Поділля з устроєм Польщі католицька церква спиралась лише на підтримку місцевої польської шляхти і міщанства.

У дослідженнях польських учених, присвячених середньовічному Поділлі, на жаль, немає ніяких відомостей про культурно-просвітницьку діяльність католицьких громад на теренах краю. Автори акцентують свою увагу на політичній і громадській діяльності католиків, структурі парафіяльних і дієцезіяльних організацій, господарському укладу чернечих орденів тощо. Відродження католицької церкви у сучасній Україні потребує різностороннього вивчення історії католицизму, особливо в тих регіонах нашої держави, де він має глибоке коріння. Усвідомлення

місця і ролі католицьких релігійних громад в історії подільського краю надасть можливість реально оцінити позиції сучасної католицької церкви у політичному і культурному житті України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Симашкевич М.Римское католичество и его иерархия в Подолии.- Каменець-Подольськ, 1872.: Типографія Подольського Губернського управління. – 600 с.; 2.Marcynski W. Statystyczne, topograficzne i histooryczne opisanie guberni podolskiej.- T.I-III.- Wilno,1820-1823; 3.Przedziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina,obrazy miejsc i czasow.-T.I-II.-Wilno, 1841; 4.Gorski W.Pobog. Powiat mohylowski w guberni podolskiej.- Krakow,1903; 5.Rolle A.J. Zameczki podolskie na kresach multanskich.-Warszawa,1880; 6.Abraham W. Zalozenie biskupstwa lacinskiego w Kamencu Podolskim// Ksiega pamiaatkowa ku szci 250 rocznicy zalozenia Uniwersytetu Lwowskiego przez krola Jana Kazimierza w 1661r.-Lwow,1912; 7.Kumor B. Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939).-ABiMK 19, 1969; 8.Balinski M., Lpinski T. Starozytna Polska.- t.II.-Warszawa,1846; 9.Jablonowski A. Ziemie ruskie, Wolyn i Podole.- Warszawa,1889; 10.Prusiewicz A. Kamieniec Podolski, szkic historyczny.-Kijow- Warszawa,1915; 11.Trajdos T.M. Kosciol katolicki na Podolu (1340-1434) //Kamieniec Podolski.Studia z dzijow miasta i regionu.- T.I.- Krakow,2000.- S.129–157; Trajdos T.M. Parafie katolickie w miastach krolewskich sredniowiecznego Podola// Scriptura custos memoriale. Prace historyczne.-Poznan,2001; 12.Trajdos T.M. Parafie katolickie w miastach krolewskich sredniowiecznego Podola// Scriptura custos memoriale. Prace historyczne.- Poznan,2001; 13.Симашкевич М.Римское католичество и его иерархия в Подолии.- Каменець-Подольськ, 1872.: Типографія Подольського Губернського управління. – С.161; 14.Там само.-С.162; 15.Abraham W. Powstanie organizaacji Koscila lacinskiego na Rusi.-Lwow,1904.- S. 192, 235-237, 284, 332; 16.Prusiewicz A. Kamieniec Podolski, szkic historyczny.-Kijow- Warszawa,1915. – S.59; 17.Baracz S.Rys dziejow zakonu kaznodziejskiego w Polsce.-Lwow,1861.- T.2.-S.354-355; Wolyniak (Gizycki J.M.) Wiadomosci o dominikanach prowincji litewskiej.- Krakow,1917.- S.137; 18.Trajdos T.M. Kosciol katolicki na Podolu (1340-1434) //Kamieniec Podolski.Studia z dzijow miasta i regionu.- T.I.- Krakow,2000.- S.137; 19.Marcynski W. Statystyczne, topograficzne i histooryczne opisanie guberni podolskiej.- T.I- Wilno,1820.- S.184; 20.Wolyniak (Gizycki J.M.) Wiadomosci o dominikanach prowincji litewskiej.-Krakow,1917.- S.160; 21.Jablonowski A. Ziemie ruskie, Wolyn i Podole.- Warszawa,1889.- s.106; 22.Rolle A.J. Zameczki podolskie na kresach multanskich.-Warszawa,1880.- c.13-15; 23.Trajdos T.M. Kosciol katolicki na Podolu (1340-1434) //Kamieniec Podolski.Studia z dzijow miasta i regionu.- t.I.- Krakow,2000.- s.141; 24.Симашкевич М.Римское католичество и его иерархия в Подолии.-С.507; 25. Kumor B. Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939).-ABiMK 19, 1969.-S.342; 26.Abraham W. Powstanie organizaacji Koscila lacinskiego na Rusi.-Lwow,1904.- s. 35; 27.Kumor B. Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939).-ABiMK 19, 1969.-S.343; 28.Jablonowski A. Ziemie ruskie, Wolyn i Podole.- Warszawa,1889.- C.50-51.

Н.О. Лаас

КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ АРНОЛЬДА ТОЙНБІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ РАДЯНСЬКИХ ТА ПОСТРАДЯНСЬКИХ ВЧЕНИХ

Перша половина ХХ ст. явила світу унікальну особистість у галузі теоретичного осмислення історії – Арнольда Джозефа Тойнбі. Поява його праці „Дослідження історії” поклала початок цивілізаційному напрямку в історичній науці. Про безперечне значення та актуальність його досліджень свідчить надзвичайно потужна історіографія, присвячена його творчому доробку. Західні спеціалісти у своїх оцінках відзначалися строкатою різноманітністю від відвертого захоплення та наслідування до нещадної критики і повного неприйняття ідей англійського мислителя. Поява такого твору не могла залишити байдужими і радянських вчених, оскільки висновки, що зробив А. Дж. Тойнбі, фактично суперечили формаційному підходу. Зацікавленість тойнбіанською схемою історії проявлялася у певні періоди і знайшла своє логічне продовження вже в пострадянському просторі.

Зважаючи на актуальність даної теми та неперехідний інтерес вчених до поглядів та ідей А. Дж. Тойнбі, ми поставили собі за мету проаналізувати та систематизувати праці дослідників його творчості, виявити проблеми та перспективи подальшого вивчення цієї теми.

Питання історіографії теоретичного спадку А. Дж. Тойнбі неодноразово піднімалися серед науковців, зокрема тут слід виділити праці В. Хачатуряна¹ та Г. Мартинюка². Останній у 1998 р. захистив дисертацію про проблему оцінки концепції А. Дж. Тойнбі в історіографії. І якщо В. Хачатурян звертався лише до західної критики, то Г. Мартинюк розширив масштаб свого дослідження до світового рівня, а також фактично вперше зробив спробу оцінити вплив А. Дж. Тойнбі на сучасну українську історичну науку.

У радянській науці аналіз теоретичної концепції англійського мислителя розпочався після Другої світової війни. Сформувався багато різних шкіл „тойнбізнавства”: московська (Е. Араб-Огли,

Є. Космінський, Ю. Семенов, В. Афанасьєв, І. Златкін, М. Конрад, А. Монгайт, Б. Губман, Є. Рашковський, О. Штаерман, Ю. Бондаренко), лєнінградська (І. Кон, А. Гольдберг, Н. Васильєва, Л. Гумільов, С. Кірхоглані, А. Мельников, А. Михайлівська), томська (Б. Могильницький, В. Мучник, Ж. Белова), горьківська (Г. Чесноков, В. Ізраїтель, Л. Максимов), казанська (А. Гофман, Н. Сергєєв), вірменська (Е. Маркарян, Г. Асланян, Ц. Арзаканьян).

Спільним знаменником праць радянської історіографії був аналіз концепції А. Дж. Тойнбі у розрізі прояву кризи західної буржуазної історіософської думки, провадилася її послідовна марксистська критика, якщо якийсь учений і бачив певні позитивні риси цієї системи, то вони ним або замовчувалися, або подавалися між рядками про недоліки та помилки.

Найбільш детальний аналіз всієї концепції А. Дж. Тойнбі в радянській історіографії можна знайти у монографіях Є. Рашковського „Східна проблематика в культурно-історичній концепції А. Тойнбі (досвід критичного аналізу)”³, Ю. Семенова „Соціальна філософія Арнольда Тойнбі”⁴ та В. Мучника „В пошуках втраченого сенсу історії (генезис та еволюція історичних поглядів А. Дж. Тойнбі)”⁵. Є. Рашковський зосередив увагу на ідейних попередниках англійського мислителя, ґрунтовному аналізу піддав лише „Дослідження історії”, тому зміни авторської концепції залишились поза його увагою. Ю. Семенов зосередився на соціально-політичних поглядах А. Дж. Тойнбі, піддавши критиці його загальну методологію і оцінки різних цивілізацій. Значне місце відведено проблемі зіткнень культур, об’єднуючих та роз’єднуючих тенденцій історичного розвитку, згідно з марксистсько-лєнінською методологією особлива увага зосереджена на засудженні А. Дж. Тойнбі сучасного капіталізму. У роботі В. Мучника розкрито біографічний, особистісний рівень тойнбіанської творчості.

У радянській історіографії приділялася увага й окремим питанням концепції А. Дж. Тойнбі. Дисертації Ю. Бондаренка⁶ та С. Кірхоглані⁷ присвячені проблемі релігії, її значенню і ролі в суспільстві за вченням А. Дж. Тойнбі. Автори послідовно критикували англійського мислителя за надмірне зосередження на значущості релігії в соціальному житті, за його телеологічно забарвлену історію та за спробу теоретично обґрунтувати необхідність утворення синтетичної релігії, яка б зосередила надбання всіх провідних релігій світу.

Окремі цивілізації в історичному дослідженні А. Дж. Тойнбі вивчали Н. Сергєєв⁸ та Є. Антипова⁹ (еллінську та іранську, відповідно). Вони загалом погоджувалися з А. Дж. Тойнбі стосовно витоків іранської цивілізації чи соціально-економічної характеристики міст-держав Стародавньої Греції, проте не визнавали тієї теоретичної схеми, заради якої ці приклади були наведені.

Відомим радянським дослідником творчого спадку А. Дж. Тойнбі був горьківський вчений Г. Чесноков. У низці своїх праць¹⁰ він досить детально проаналізував загальну схему філософії історії А. Дж. Тойнбі, проте поставився до неї дещо критично, особливо наголосивши на індетермінізмі та запереченні суспільного прогресу в англійського історика.

Окреме місце в радянській історіографії спадщини А. Дж. Тойнбі посідає Є. Рашковський, що зробив серію статей про теорію англійського мислителя. І хоч у них він торкався глибоко специфічних проблем¹¹, йому вдалося принаймні в окремих питаннях оцінити теорію А. Дж. Тойнбі досить об’єктивно. Зокрема, він цілковито визнав заслуги останнього у подоланні європоцентричного бачення історії, відкритті для наукової думки багатьох „білих плям” в історії інших народів, зверненні до екологічної проблематики, а також піднятті питання вестернізації та взаємодії між сучасними суспільствами. Особливу заслугу А. Дж. Тойнбі Є. Рашковський вбачав у вивченні сучасних політичних та соціальних процесів Сходу.

Своєрідним підсумком вищесказаного може слугувати стаття А. Шофман і Н. Сергєєва¹² стосовно загальної характеристики концепції А. Дж. Тойнбі в радянській науці, де автори, згадуючи найбільш відомих тойнбізнавців та даючи вибіркові цитати їх оцінок, дійшли висновку про загалом успішну роботу радянських дослідників щодо розвінчання „буржуазного реакціонізму та антинауковості англійського мислителя”.

В Україні тойнбізнавчі питання вперше поставив Ю. Павленко, який зацікавився творчою біографією А. Дж. Тойнбі та його теоретичними побудовами щодо зародження певної цивілізації¹³.

Сучасна російська та вітчизняна історіографія відкидає догматику й однобічність марксистського розуміння історії, що зумовило посилення інтересу як до цивілізаційної концепції А. Дж. Тойнбі, так і до урізноманітнення дослідницьких проблем, пов’язаних з її вивченням. Відбувся перехід до більш конструктивної критики та раціонального синтезу.

На жаль, в пострадянській історіографії нам не відома ґрунтовна монографічна робота, яка б з нових позицій оцінила філософсько-історичну концепцію А. Дж. Тойнбі. Ряд робіт російських та українських дослідників дають сучасний загальний, але короткий аналіз цієї концепції.

Продовжує плідну наукову діяльність московський філософ і культуролог Б. Губман¹⁴, що в своїх монографіях приділяє увагу і А. Дж. Тойнбі, зокрема вважає його за послідовника такого підходу до історії, що органічно поєднує як місцеві особливості окремих культур, так і цілісне бачення історії як розвитку світової ойкумени.

Маємо відзначити, що в новітній російській філософсько-історичній думці завдання переосмислення концепції А. Дж. Тойнбі набуває надзвичайно актуального характеру. Головним чином це спонукане тим, що А. Дж. Тойнбі висунув гіпотезу про можливу історичну місію російського суспільства в майбутній світовій цивілізації та окреслив російську православно-християнську культуру як самобутнє та оригінальне явище. Це дало підстави для обґрунтування геополітичних претензій сучасної Росії. Тому в російському тойнбізнавстві на сучасному етапі зустрічаємо як вже відомі імена (Б. Губман, Є. Рашковський, Г. Чесноков), так і прізвища нових дослідників (О. Воробйова, С. Простяков, С. Трофімцева, В. Михеев, С. Каспе¹⁵ тощо).

Натомість в українській незалежній державі історіографічна традиція вивчення спадку А. Дж. Тойнбі лише формується. Так, у 1993 р. В. Скоблик захистив дисертацію, в якій розглядалася проблема взаємозв'язків цивілізацій Заходу і Сходу в концепції А. Дж. Тойнбі. В ній автор послідовно оцінив західну цивілізацію стосовно всіх інших культур, які він об'єднав під назвою „Схід”, виокремлений розділ про слов'янський світ. В. Скоблик у спеціальній розвідці показав осмислення А. Дж. Тойнбі місця України серед інших культур¹⁶.

Дослідниця Л. Димитрова¹⁷, розглядаючи еволюцію філософсько-історичних концепцій взагалі, окремо приділяє увагу і А. Дж. Тойнбі, особливо підкреслюючи його гуманістичну позицію та людиноцентричний вимір історії. С. Грабовський¹⁸ вважає англійського історика і його вчення зразком історичного оптимізму та віри в майбутнє. В. Попков¹⁹ у своєму невеличкому дослідженні порівнює концепцію А. Дж. Тойнбі з осьовим сприйняттям історії К. Ясперса.

Поряд із загальним переосмисленням творчого доробку А. Дж. Тойнбі, звільненням його від догматів та ярликів радянської історіографії українська історична думка поступово доходить висновку про важливість та актуальність застосування окремих ідей та методологічних схем А. Дж. Тойнбі щодо нашої української держави та національної культури. Це потрібно для того, щоб підняти українську наукову історичну традицію до рівня світової науки і водночас усвідомити унікальність явища української культури в цивілізаційному розвитку людства.

Ще в 1994 р. київський історик В. Ткаченко у своїй невеличкій роботі „Україна: історіософія самоорганізації” наголошував, що „у вивченні предмета історії України, очевидно, не обійтися і без урахування творчої спадщини видатного англійського дослідника... Хід подій на терені колишнього СРСР підтверджує правильність історіософської концепції А. Дж. Тойнбі щодо основних фаз циклічного розвитку цивілізації”²⁰.

Пізніше подібну думку висловив інший відомий український історик В. Потульницький. У своїй монографії він наголошував на необхідності сучасній історичній науці в Україні „вступити у більш зрілу фазу – погодження із всесвітньою історією”²¹, а для цього вона мусить за декілька років пройти шлях, який світова долала десятиліттями. З цією метою виглядає актуальним і переосмислення спадщини А. Дж. Тойнбі та всієї морфології історії взагалі. В. Потульницький поряд із загальною характеристикою концепції англійського мислителя звертається і до його розуміння української проблематики, що поряд із В. Скобликом та Г. Мартинюком здійснюється чи не вперше в українській історіографії. На думку українського історика, цивілізація Київської Русі займає окреме положення в системі інших цивілізацій, про що свідчить теза англійського вченого щодо зародження православно-християнської цивілізації трохи вище Чорного моря. Цілком справедливо він відзначає, що А. Дж. Тойнбі був певним чином ознайомлений з історією України, розрізняв російський та український народи як окремі нації, хоч і відносив їх до спільної слов'янської цивілізації.

Проте попри певні досягнення українське тойнбізнавство на сьогоднішньому етапі зіткнулося і з цілим рядом невирішених проблем. По-перше, все ще катастрофічно відсутні джерела – перекладені праці А. Дж. Тойнбі, а до оригіналів загальній більшості науковців доступитися надзвичайно важко. Відсутня в українській науковій традиції також і школа вивчення А. Дж. Тойнбі, яка б могла свої набутки передати молодим науковцям. Як наслідок, все ще не з'явилося жодної монографії, присвяченої переосмисленню концепції А. Дж. Тойнбі з нових позицій та детальному аналізу останньої. А обсяг досліджень по А. Дж. Тойнбі залишається недостатнім для вивчення історика та філософа такої величини.

Таким чином, здійснений огляд дозволяє резюмувати наступне. Зважаючи на оригінальність та значний і різноманітний творчий спадок А. Дж. Тойнбі, зацікавлення його концепцією ніколи не вщухало в світовій історичній думці. Не лишилася осторонь цього процесу і радянська історіографія, яка починає займатися аналізом концепції мислителя у другій половині ХХ ст. Радянська критика провадилася відповідно ідеологічним стандартам, тому хибує певною однобокістю і суб'єктивізмом.

З 90-х рр. бере початок пострадянська історіографія, що ставить собі за завдання по-новому, без ідеологічних нашарувань та з погляду його подальшого практичного застосування осмислити спадок А. Дж. Тойнбі. Свідченням цього є і активне видання власне праць дослідника, значне їх творче переосмислення. Проте як в пострадянській історіографії в цілому, так і в українській зокрема, залишається ціла низка невирішених питань, що потребують уваги та подальшої праці в цьому напрямі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хачатурян В. М. Проблема цивилизации в «Исследовании истории» А. Тойнби в оценке западной историографии // Новая и новейшая история. – 1991. - №1. – С. 204-218; 2. Мартинюк Г. М. Концепція історії А. Тойнбі і всесвітня історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1997; 3. Рашковский Е. Б. Востоковедная проблематика в культурно-исторической концепции А. Дж. Тойнби (опыт критического анализа). – М., 1976; 4. Семенов Ю. Социальная философия Арнольда Тойнби: Критический очерк. – М., 1980; 5. Мучник В. В поисках утраченного смысла истории (генезис и эволюция исторических взглядов А. Дж. Тойнби). – Томск, 1986; 6. Бондаренко Ю. Критический анализ учения А. Дж. Тойнби о роли религии в жизни общества: Автореф. дис... канд. филос. наук. – М., 1980; 7. Кигхоглани С. Вопросы религии в философии истории Арнольда Тойнби (Критический анализ): Автореф. дис... канд. филос. наук. – Л., 1977; 8. Сергеев Н. Эллинская цивилизация в научном творчестве А. Тойнби: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Казань, 1984; 9. Антипова Е. В. А. Тойнби об образовании иранской цивилизации // Анализ немарксистских концепций цивилизации. – М., 1987. – С. 22-30; 10. Чесноков Г. Д. Критика философии истории Арнольда Тойнби: Автореф. дис... канд. филос. наук. – М., 1964; Чесноков Г. Д. Современная буржуазная философия истории. – Горький, 1972. – С. 67-109; Чесноков Г. Д. Критика буржуазных культурологических теорий циклического развития. – М., 1973. – С. 21-32; 11. Рашковский Е. Б. Мемуаристика А. Дж. Тойнби // Вопросы философии. – 1971. - №11. – С. 148-153; Рашковский Е. Б. Преодоление европоцентризма в трудах А. Дж. Тойнби // Народы Азии и Африки. – 1973. - №2. – С. 161-172; Рашковский Е. Б. Арнольд Джозеф Тойнби: история и культура в экологической перспективе // Народы Азии и Африки. – 1979. - №2. – С. 167-187; 12. Шофман А. С., Сергеев Н. А. Критика концепции А. Дж. Тойнби в советской науке // Критика буржуазных концепций всеобщей истории: Сб. ст. – Вып. 4. – Казань, 1976; 13. Павленко Ю. В. Критический анализ теории зарождения цивилизаций А. Дж. Тойнби // Теория и методы археологических исследований: Сб. науч. трудов. – К., 1982. – С. 89-110; Павленко Ю. В. Арнольд Джозеф Тойнби: К 100-летию со дня рождения // Юбилей науки 1989. – К., 1990. – С. 439-459; 14. Губман Б. Л. Смысл истории: Очерки современных западных концепций. – М., 1991. – С. 91-105; Губман Б. Л. Западная философия культуры XX века. – Тверь, 1997. – С. 43-59; 15. Воробьева О. В. Академик Е. А. Косминский об историософии А. Тойнби // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – М., 2000. – Вып. 3. – С. 261-278; Воробьева О. В. Парадоксы восприятия А. Тойнби в современной российской историографии // Диалог со временем. – М., 2001. – Вып. 4. – С. 259-276; Воробьева О. В. Неоконченный диалог: Размышления Н. Конрада и А. Дж. Тойнби об исторических судьбах Европы и России // Вестник Воронежского государственного университета. Сер. 1. Гуманитарные науки. – Воронеж, 1997. – Вып. 2. – С. 125-135; Воробьева О. В. Проблема взаимоотношений России и Запада в учении А. Тойнби о цивилизациях // Историческая мысль в современную эпоху. – Волгоград, 1997. – С. 141-144; Воробьева О. В. «Между прошлым и настоящим»: типы дискурсов в творчестве А. Тойнби // Историческое знание и интеллектуальная культура. – М., 2001. – Ч. 1. – С. 281-284; Простяков С. С. Концепция человека в творчестве А. Тойнби // Материалы междисциплинарной науч. конференции аспирантов и соискателей АНК и ПРО. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 16-17; Простяков С. С. Человек и история в философско-историческом наследии А. Тойнби // Там само. – Ч. 2. – С. 48-52; Простяков С. С. Факторы формирования субстанционалистской концепции человека в философии истории А. Тойнби // Ученые записки Сахалинского государственного университета. – Южно-Сахалинск, 2000. – Вып. 1. – С. 76-78; Трофимцева С. Ю. К проблеме понимания человека, его роли и места в истории (По концепции О. Шпенглера и А. Тойнби) // Человек в современных философских концепциях. – Волгоград, 2000. – Ч. 1. – С. 195-200; Трофимцева С. Ю. Проблемы познания и изучения истории в постклассическом историзме (О. Шпенглер и А. Тойнби) // XX век: Итоги прошлого и проблемы настоящего. – Пенза, 2001. – Вып. 2. – С. 139-145; Михеев М. И. Два измерения власти в концепции локальных цивилизаций А. Дж. Тойнби // Культура и власть. – Тверь, 1999. – С. 71-76; Михеев М. И. Мир идей А. Тойнби // Социальные теории и современность. – М., 1993. – Вып. 7. – С. 54-64; Михеев М. И. Самобытность развития и вестернизации России в философии Н. Я. Данилевского и А. Дж. Тойнби // Там само. – С. 101-116; Каспэ С. Российская цивилизация и идеи А. Дж. Тойнби // Свободная мысль. – 1995. - №2. – С. 76-83; 16. Скоблик В. П. Взаємозв'язки цивілізацій Заходу і Сходу в культурно-історичній концепції А. Дж. Тойнбі: Автореферат дис... канд. іст. наук. – Ужгород, 1993; Скоблик В. П. Історія Руси-України XI-XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості

тоїнбіанської інтерпретації) // Український історичний журнал. – 1998. - №5.- С. 16-29; 17. Димитрова Л. М. Філософія історії від Полібія до Л. Гумільова. – К., 1997. – С. 134-14; 18. Грабовський С. Оптиміст ХХ ст. // Історичний календар 1999. – К., 1998. – С. 117-118; 19. Попков В. В. А. Тойнби, К. Ясперс: духовные истоки социально-исторических перемен. – Одесса, 1999; 20. Ткаченко В. Україна: історіософія самоорганізації. – К., 1994. – С. 18, 37; 21. Потульницький В. А. Українська і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ-ХХ ст. – К., 2002. – С. 50.

М.В. Стопчак

РОБІТНИЧА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Суттєві зміни, які відбуваються в соціальній структурі українського суспільства в умовах розбудови незалежної української держави, поява в ній класів і соціальних груп, яким нерідко притаманні діаметрально протилежні соціальні настрої і інтереси, висувають перед керівництвом держави важливе завдання: знайти механізми узгодження цих інтересів, послаблення соціального протистояння, спрямувати енергію відданих справі державотворення людей в конструктивне русло. В цьому контексті набуває актуальності досвід (нехай і не завжди вдалий) здійснення політики щодо робітничого класу українськими державними утвореннями попередніх історичних періодів, зокрема Директорією УНР. Адже, як вважають ряд сучасних дослідників, абсолютизація Директорією селянського фактору, її недостатня увага до проблем робітництва, коли воно постійно опинялось на периферії соціального протекціонізму державних структур, було однією з причин поразки Української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр.¹

Врахування цього досвіду неможливе без глибокого вивчення і узагальнення наукової спадщини, створеної попередниками, тобто потребує ґрунтовного історіографічного аналізу наукового доробку із зазначеної проблеми. Лише такий аналіз дасть змогу з'ясувати концептуальні та методологічні засади дослідження робітничої політики Директорії, дослідити основні тенденції нагромадження знань з цього питання, проаналізувати внесок представників різних історіографічних шкіл у вивчення чинників, які визначали спрямованість робітничої політики в добу Директорії, окреслити ті аспекти робітничої політики Директорії і її урядів, які потребують подальшого вивчення і наукової інтерпретації.

Слід зазначити, що робітнича політика Директорії УНР знайшла певне відображення у працях як радянських, так і діаспорних істориків. Проте їхній історіографічний доробок з даної проблеми назвати вагомим надзвичайно важко. Особливо це стосується радянської історіографії. Робітнича політика українських нерадянських урядів радянськими істориками спеціально не вивчалась, тому спеціальні історіографічні праці з цієї проблематики у доробку радянських істориків були практично відсутні. Більшість праць радянських дослідників була присвячена робітничій політиці Радянської влади, її взаєминам з робітничими профспілками. Звідси і певна кількість історіографічних робіт з даної проблеми, яка, за свідченням одного з радянських історіографів Жовтневої революції 1917 р. В. Наумова, була незначною.² Що стосується робітничої політики Директорії, то окремі її аспекти якщо і згадуються у радянських історіографічних працях, то лише в лайливому вигляді; до того ж вони були позначені невсучасною агресивною полемікою з діаспорними істориками, кваліфікуючи їх праці як спроби уникнути відповідальності за ніби-то вчинені злочини проти українського народу. „Націоналістичні і фашистські історики, - писав, наприклад, радянський історик А. Лихолат, - створили багато легенд навколо Директорії і її лідерів, виставляючи їх у якості „національних героїв”... Були спроби навіть представити петлюрівську Директорію – керівний центр української буржуазно-націоналістичної контрреволюції – як орган революційної влади робітників і селян. Однак ніякі фальшиві запевнення націоналістичних і фашистських лжеісториків не можуть приховати жахливих злочинів, здійснених петлюрівцями проти українського і російського народів”.³

Власне, до початку 90-х років ХХ ст. в історіографічних працях радянських істориків нічого не змінилось. Директорія, як і раніше, перебувала за межами їх інтересу, а якщо і велась мова про необхідність дослідження окремих аспектів її соціальної політики, то виключно як контрреволюційного, ворожого масам державного утворення. Зокрема, Е. Шаталіна у своїй праці „Історія громадянської війни й інтервенції на Україні в радянських документальних публікаціях” (1982 р.) прямо писала, що хоча в радянській історіографії було надруковано близько 400 джерел, які висвітлюють боротьбу проти петлюрівської Директорії, її ворожа політика по відношенню до робітничого класу висвітлена ще недостатньо.⁴ У такій же тональності щодо вивчення діяльності Директорії були витримані й інші історіографічні праці цього періоду, про що, зокрема, свідчить аналіз узагальнюючої монографії „Історіографія історії Української РСР”, що вийшла з друку у 1987

р.⁵ Лише наприкінці перебудовчого процесу в Україні починають ставити питання про відхід від ідеологічних кліше у висвітленні історичного минулого українського народу, в т.ч. і періоду 1917 – 1920 рр. Проте радянським історикам до кінця існування СРСР не вдалось створити об'єктивної картини діяльності Директорії, зокрема, і в царині робітничої політики. Як справедливо зазначає відомий український дослідник робітничої політики українських урядів в роки революції 1917–1920 рр. Б. Андрусишин, значна частина радянських істориків залишалась в полоні догматичних установок, стереотипів, шаблонів, які міцно закріпились у їх свідомості під впливом адміністративно-командної системи. „Все це призвело вивчення робітничої політики до кризового стану, а українську радянську історіографію ХХ ст. завело у глухий кут і вона стала неспроможна відтворити реальний історичний процес”.⁶

Стійкий інтерес до визвольних змагань 1917–1920 рр. в Україні виявила зарубіжна, перш за все, діаспорна, історіографія. Але праці зарубіжних істориків торкались переважно питань національно-державного будівництва, міжпартійної боротьби, ідеологічного протистояння різних політичних сил тощо, тобто проблем надбудовного характеру, а питання економічного порядку відсувались на задній план. Відповідно й історіографічні праці діаспорних істориків 50–70 рр. ХХ ст. Б. Крупницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, О. Підгайного, Л. Винара, та ін. з'ясовували ці питання побіжно, аналізуючи при цьому, головним чином, здобутки радянських істориків. Власне й історіографічними працями їх можна назвати з великою натяжкою, швидше це бібліографічні огляди, що супроводжувались короткими анотаціями. На слабкому висвітленні діаспорними дослідниками соціально-економічної історії Української революції 1917–1920 рр. наголошують і самі закордонні дослідники, зокрема І. Химка у своїй праці „Національне і соціальне в Українській революції 1917–1920 рр. Порядок денний історіографії”.⁷

З проголошенням незалежності України спостерігається своєрідний сплеск активності вітчизняних істориків до дослідження проблем Української революції 1917–1920 рр., в т.ч. і періоду Директорії. Але аналіз їх наукових праць засвідчує досить нерівномірний інтерес дослідників до вивчення її двох етапів—доби Центральної Ради і доби Директорії. Останньому періоду їх присвячено значно менше. Відповідно і кількість наукових праць, які б досліджували діяльність Директорії, в т.ч. і з досліджуваної автором статті проблеми, як об'єкт історіографії, є не надто великою.

Одним з перших узагальненню наукового доробку своїх попередників з історії робітничого класу України в роки Української революції торкнувся у своїй докторській дисертації О.П. Реєнт.⁸ Фахівець глибоко проаналізував праці як радянських і діаспорних істориків, так і перші наукові розвідки дослідників незалежної України. Зокрема, аналізуючи праці радянських істориків, автор наголошує що, попри значну їх кількість, радянським історикам не вдалось об'єктивно висвітлити історію українського робітничого класу через низку об'єктивних і суб'єктивних причин. „Здобутки радянської історіографії того періоду, - підкреслює О.П. Реєнт, - відповідали рівню освоєності доступних архівних джерел, жорстко регламентованому згори методологічному інструментарію, надмірній ідеологізації історичної науки, що доповнювалося інформаційним „голодом”, невиправданою засекреченістю цілих документальних пластів, обмеженими публікаторськими можливостями”.⁹

Для діаспорних же істориків, на думку О.П. Реєнта, була притаманна певна недооцінка ролі робітничого класу України в економічному і політичному житті, тому в своїх працях з історії Української революції вони торкались цієї проблеми лише побіжно, в контексті питань національно-державного будівництва. Автор наголошує на недостатній виваженості та об'єктивності їхніх праць, хоча і відзначає, що в методологічному і інформаційно-аналітичному плані вони розширили межі наших знань про визвольні змагання 1917–1920 рр. та участь у них пролетарських мас.¹⁰

Що стосується істориків незалежної України, то, на думку О.П. Рента, головна їх заслуга полягає в тому, що в своїх працях вони зробили спроби зламати шаблони і стереотипи у висвітленні ролі робітничого класу у постжовтневій Україні, порушили ряд питань концептуального характеру, що створило умови для якісно вищої, аналітичної дослідницької діяльності. Разом з тим, автор зауважив, що наукові надбання як радянських, так і діаспорних істориків, а також сучасних дослідників не вичерпали пошукові можливості проблеми історії робітничого класу.¹¹

Історіографічні аспекти робітничої політики українських урядів в роки революції 1917–1920 рр., в т.ч. і Директорії, присутні також в працях таких українських істориків середини 90-х рр. ХХ ст., як А. Буравченков, В. Верстюк, О. Голенко, Д. Янівський, В. Горак, Я. Грицак, А. Гриценко, Ю. Павленко та Ю. Храмов, В. Солдатенко, Р. Пиріг, Ф. Проданюк. Але найбільш повно стан дослідження робітничої політики українських урядів на середину 90-х рр. ХХ ст. висвітлив у своїй докторській дисертації Б. Андрусишин.¹² Як і О. Реєнт, автор виклав своє бачення і оцінку

історіографічного доробку радянських, закордонних та сучасних українських істориків з досліджуваної проблеми. Він одразу зауважив, що в радянській історіографії не було жодної спеціальної праці з робітничої політики українських нерадянських урядів. Якщо радянські історики і торкалися окремих аспектів цієї проблеми, їх оцінки були агресивно-викривальними. Переобтяжені ідеологічними стереотипами та міфами, зазначає дослідник, радянські історики не змогли об'єктивно осмислити і відтворити політичні і соціально-економічні процеси, що розгортались в Україні в роки революції. Навіть робітнича політика радянської влади спеціально комплексно не була досліджена.

Одночасно автор звертає увагу на відсутність роботи, спеціально присвяченої аналізу робітничої політики українських урядів періодів 1917–1920 рр. і в зарубіжній історіографії. Характеризуючи праці діаспорних істориків як довоєнної, так і повоєнної доби, автор відзначає, що хоча ці праці і містять у собі певний фактологічний матеріал, який дозволяє глибше зрозуміти окремі аспекти робітничої політики українських урядів, проте оцінки зарубіжними дослідниками фактів, що наводяться, часто проникнуті суб'єктивізмом, прагненням до апології власних політичних поглядів.¹³

Лише з розпадом СРСР і проголошенням незалежної України, підкреслює автор, українські суспільствознавці отримали змогу неупереджено досліджувати проблеми нашого державотворення, в т.ч. і сферу робітничої політики. Проаналізувавши праці провідних фахівців незалежної України – С. Кульчицького, О. Реєнта, В. Верстюка, В. Солдатенка, Г. Папакіна, О. Мовчан та ін. авторів, Б. Андрусишин прийшов до висновку, що у них були зроблені перші спроби відійти від шаблонів у висвітленні ролі робітництва і його професійних організацій у післяжовтневій Україні, їх взаємин як з радянськими, так і нерадянськими урядами в роки революції, в т.ч. і з Директорією. Разом з тим, дослідник зауважив, що, незважаючи на певні зрушення у розробці історії соціальної політики різних державних утворень щодо робітничого класу, ця проблема не стала предметом спеціального історичного дослідження.¹⁴

Окремі історіографічні сюжети з досліджуваної проблеми ми знаходимо в дисертаційних працях та монографічних дослідженнях інших дослідників другої половини 90 рр. ХХ ст.: Л. Радченко, В. Лозового, В. Яблонського, Р. Васковського, П. Біяна. Однак, будучи фрагментарними, вони, як правило, майже не виходили за межі тих аспектів робітничої політики Директорії, як і інших неукраїнських урядів, які вивчали О. Реєнт та Б. Андрусишин. Навіть у відповідному розділі другого тому однієї з найбільш глибоких праць 90-х рр. ХХ ст. з проблем історіографії доби Директорії, підготовленої відомим дослідником Української революції В. Солдатенком, історіографічна картина її соціально-економічної історії змальована надзвичайно скромно.¹⁵ Згодом В. Солдатенко у одній із своїх останніх фундаментальних статей „Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917–1920 рр.)”, надрукованої у 2004 р., ще раз зауважив, що після книг Б. Андрусишина і О. Реєнта так і не з'явилось нових ґрунтовних праць, присвячених робітничій політиці.¹⁶ Цей висновок фактично підтвердив і В. Капелюшний у своїй докторській дисертації, захищеній у червні 2004 р., зауваживши при цьому, що ряд важливих питань соціальної політики українських урядів, в т.ч. і Директорії, залишився поза увагою і фахівців.¹⁷

Таким чином, огляд стану наукової розробки проблеми робітничої політики Директорії показав, що, незважаючи на увагу до цієї проблеми дослідників, на сьогодні відсутні праці, в яких би історіографія даної проблеми висвітлювалась та узагальнювалась як важлива складова соціальної політики українських урядів не фрагментарно, а комплексно, із застосуванням нового методологічного інструментарію.

Актуальність даної теми та її недостатня опрацьованість в історичній науці зумовили спробу автора комплексно проаналізувати історіографію діяльності Директорії УНР по здійсненню нею робітничої політики в роки Української революції 1917–1920 рр.

Враховуючи, що для повного висвітлення даної проблеми необхідно кілька публікацій, автор обмежився у представленій статті лише аналізом довоєнної української історіографії робітничої політики Директорії.

Слід зазначити, що досліджувана проблема не залишилась поза увагою як радянських, так і діаспорних істориків.

Радянська історична наука об'єктивно не могла ігнорувати проблему діяльності Директорії, в т.ч. і в сфері робітничої політики. Але дослідницька діяльність радянських істориків здійснювалась в умовах постійного жорсткого ідеологічного тиску, що не могло не відбитись як на проблематиці досліджень, так і мірі їх об'єктивності. Виключення складали лише 20-ті рр. ХХ ст., коли ще можна було більш-менш об'єктивно висвітлювати українську історію 1917–1920 рр. Але радянські історики, серед яких спочатку переважали колишні учасники революційних подій, навіть у 20-х рр. не скористались цією можливістю. В їх працях увага зосереджувалась в основному на історії боротьби

більшовиків проти Директорії як утворення, з їх точки зору „ворожого” народові України,¹⁸ соціально-економічні ж аспекти діяльності Директорії, в т.ч. і її робітнича політика, залишились поза їх увагою. Натомість радянські історики в 20-ті рр. розпочинають досліджувати робітничу політику органів радянської влади, їх взаємодію з класовими організаціями пролетаріату, в першу чергу, профспілками. Боротьба з безробіттям, умови праці робітників, охорона праці, прожитковий мінімум, стан житлових умов—ось далеко не повний перелік проблем, які відображені у працях М. Буяновера, В. Биструкова, Л. Гінзбурга, К. Гулого, С. Кабалкіна, С. Каплуна, Б. Колеснікова, І. Ліпкіса, Д. Лейканда, Я. Ряппо, Є. Шатана, І. Шингарьова, М. Яворського та ін. авторів.

У 30-ті рр. ХХ ст. значно ослабла увага радянських істориків до питань соціально-економічного розвитку України у 1917–1920 рр. Це було пов’язане з негативним впливом культу особи Сталіна на розвиток історичної науки. Особливо значної шкоди історичній науці завдав особисто відредагований Сталіним „Короткий курс ВКП(б)”, що вийшов з друку у 1938 р. За підрахунками проф. В. Солдатенка, з 1938 по 1956 р. „Короткий курс ВКП(б)” видавався 301 раз, загальним накладом 50 млн. примірників. В ці роки, відзначає автор, „... почалась його канонізація, яка мала серйозні, довгочасні негативні наслідки для розвитку історико-партійної науки. Закостеніла схема курсу не підлягала не лише перегляду, а навіть не могла ставитись під найменший сумнів”.¹⁹

Слідуючи методологічним канонам „Короткого курсу”, партійне керівництво настійно рекомендувало радянським історикам зосередити свої зусилля на обґрунтуванні ленінської тези про „диктатуру пролетаріату”, яка розглядалась як визначальний інструмент побудови соціалістичного суспільства, на доведенні провідної ролі робітничого класу в усіх сферах життя країни, в т.ч. і економічній. Терміни „Українська революція”, „українські уряди”, „національний рух” вважались ідеологічним арсеналом націоналістів, на їх вживання було накладене ідеологічне табу. Власне ж питання, які безпосередньо стосувались робітничої політики навіть Радянської влади, такі як охорона праці, соціальне страхування, матеріальне забезпечення, житлові умови, охорона здоров’я тощо, практично взагалі не вивчались. Про робітничу політику Директорії, як і інших нерадянських державних утворень, до кінця 30-х рр. ХХ ст. мова взагалі не велась, адже, на думку більшовицького керівництва збанкрутілі антинародні режими не заслуговували на увагу.

Таким чином, радянська історіографія так і не зуміла через об’єктивні і суб’єктивні чинники дати об’єктивну картину робітничої політики Директорії, як і інших українських урядів.

Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлюються і в закордонній, перш за все, діаспорній історіографії. Вже у 20-30-х рр. ХХ ст. з’являється значний пласт літератури, переважно мемуарного характеру, а також наукові історичні дослідження, написані колишніми учасниками революційних подій 1917–1920 рр., у яких знаходимо матеріали з робітничої політики Директорії. Звісно, оцінка робітничої політики Директорії в цих працях була неоднозначною, вона часто давалась, виходячи з партійно-політичних уподобань їх авторів. Так, праці В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи, С. Петлюри репрезентували неонародницький напрям в емігрантській історіографії, якому було притаманне поєднання інтересу як до питань державотворення, так і до шляхів розв’язання пекучих соціальних проблем. Як справедливо зазначає історик П. Білян, у неонародників в соціальній сфері окреслювалась чітка орієнтація на забезпечення народних потреб, поступове проведення аграрної реформи, на охорону прав трудящого населення.²⁰ Зокрема, ці праці дають змогу з’ясувати соціально-економічну платформу тих політичних сил, які в роки революції 1917–1920 рр. в значній мірі визначали спрямованість діяльності Директорії в сфері робітничої політики. Перш за все, інтерес представляють соціально-економічні погляди В. Винниченка і С. Петлюри, які належали до керівної верхівки УСДРП і в різні періоди революції очолювали Директорію. Загальновідомим є факт значної особистої неприязні В. Винниченка до С. Петлюри, проте аналіз праць першого Голови Директорії засвідчує, що у В. Винниченка практично відсутня скільки-небудь суттєва критика дореволюційних економічних поглядів Головного отамана. Це, на думку деяких сучасних істориків, зокрема М. Якименка, Б. Андрусишина, свідчить про відсутність у В. Винниченка і С. Петлюри розбіжностей щодо економічної програми перебудови українського суспільства.²¹ Правда, в одній з останніх своїх праць - „Заповіт борцям за визволення” В. Винниченко звинувачував С. Петлюру у тому, що Головний отаман в роки Української революції ігнорував інтереси робітників і селян, оскільки виступав ідейним прихильником „поліцаїв, поміщиків, куркулів, погромників.”²² Проте якихось конкретних аргументів, окрім згадки про розгони отаманами робітничих профспілок напередодні Трудового Конгресу, автор не навів. Між тим, вивчення соціально-економічних поглядів В. Винниченка і С. Петлюри засвідчує, що напередодні Української революції обидва лідери Директорії були рішучими противниками капіталістичного ладу і приватної власності, яку вважали головною причиною зла і насильства в суспільстві. Суспільно корисними людьми для них були робітники і

селяни, чиєю безпосередньою працею створюються матеріальні блага. Буржуазію ж вони вважали класом паразитарним, для них це „кляса непрацюючих...”, вічно безробітні, вічно гулящі люди.”²³

Соціальна нерівність, наймана праця також були предметом гострої критики С. Петлюри. Як відзначає Б. Андрусишин, С. Петлюра був переконаний у тому, що наймана праця у буржуазному суспільстві вбивала в людині все живе, робила її якимось причандаллям, гвинтиком капіталістичної машини.²⁴ С. Петлюра високо цінував робітничий клас як творця майбутнього справедливого суспільства як силу, яка внесе „гармонію в хаос життя”.²⁵ Для виконання цієї історичної місії, на думку С. Петлюри, робітничий клас повинен набути рис організованості і згуртованості, бути свідомим своєї місії, що вимагає, в свою чергу, більш активної роботи в цьому напрямку його профспілок.²⁶

Відсутність суттєвих розходжень з питань економічної перебудови української держави між В. Винниченком і С. Петлюрою, як ключовими особами Директорії, зумовила появу в Декларатії Директорії від 26.12.1918 р. блоку завдань у сфері робітничої політики. Декларатія, написана В. Винниченком, передбачала восьмигодинний робочий день, проголошувала право коаліцій і страйків, відновлювала права фабрично-заводських комітетів, запроваджувала державний робітничий контроль на виробництві.²⁷ При цьому В. Винниченко стверджував, що ініціатори повстання проти гетьмана добре усвідомлювали, що широкі маси, в т.ч. і робітничі, така програма повністю не задовольнить і її доведеться в подальшому кардинально змінювати. Події, що розгорнулись після приходу Директорії до влади, засвідчили, що і після залишення В. Винниченком посту Голови Директорії УНР і від'їзду за кордон, С. Петлюра, українські уряди не відмовлялися від програмних настанов Декларатії в робітничому питанні. Про це засвідчують праці перших істориків Української революції, зокрема І. Мазепи. Так, автор наводить декларацію уряду Б. Мартоса від 12 квітня 1919 р., у якій наголошувалось, що він „поряд з відновленням промисловості, в якій би робітник знайшов собі заробіток, постарается забезпечити пролетаріят від безробіття державною допомогою та організацією державних робіт. Народне Правительство сподівається щирої допомоги від професійних робочих союзів, роботу у яких воно високо цінить і в контакт з якими гадає вести свою політику, направлену на добробут робітництва України. З свого боку, Народне Правительство все зробить для того, щоб професійні союзи нормально проводили свою роботу, і забезпечує повну волю професійного руху на Україні.”²⁸ В свою чергу, у зверненні С. Петлюри „До населення всієї соборної України” від 17 вересня 1919 р. серед підвалин урядової програми побудови вільної Української Республіки є така, що також стосувалась робітничої політики Директорії і її уряду: „Третя підвалина: цілковите забезпечення робітничої кляси, як того вимагають інтереси самих робітників та інтереси республіки – 8-мигодинний робочий день і страхування робітників.”²⁹ Бажання дотримуватись проголошених у посланні засад робітничої політики було задекларовано і в декларації уряду І. Мазепи від 24 вересня 1919 р., яка наголошувала, що „... закони робітничі залишаються в повній силі незмінно і нерушимо.”³⁰ Навіть в декларації правого уряду В. Прокоповича було записано, що він подбає про те, щоб забезпечити робітничим масам здобутки революції.³¹ Але аналіз подій, що відбулись в період знаходження біля влади Директорії, і які були відображенні у працях В. Винниченка,

С. Петлюри, інших учасників революційних подій, показав, що Директорії не вдалось знайти ефективну відповідь на виклики часу у сфері соціальної політики, т.ч. і з робітничого питання. Ці праці дають можливість з'ясувати як об'єктивні, так і суб'єктивні причини невдачі. В умовах швидкої радикалізації трудових мас, під впливом більшовицької пропаганди, Директорія, політичні сили, на які вони спиралась, зав'язли в гострих дискусіях з ключових питань державотворення: про форму державного устрою, зовнішньополітичну орієнтацію УНР та ін., забуваючи, що як селяни, так і робітники часто розглядали державотворення як спосіб розв'язання хвилюючих їх соціальних проблем. Особливо негативну роль відіграло різке протистояння з багатьох питань державотворення між провідними політичними силами УНР–УСДРП та УПСР, які в значній мірі визначали політику Директорії. Ситуація поглибилась через низку розколів, які стались в середині кожної з цих партій. Все це ускладнювало вироблення чітких програмних настанов з ключових проблем державотворення, оскільки рішення, які приймалися окремими фракціями цих партій, часто радикально різнились між собою, що, відповідно, зумовлювало різні підходи до вирішення соціальних проблем робітництва. Це заплутувало робітничі маси, штовхало їх у табір більшовиків. Свідченням різновекторності таких підходів є праці вищезазначених безпосередніх учасників революційних подій 1917–1920 рр. Ці праці засвідчують зокрема, що розходження серед партій урядової коаліції в питаннях про модель організації влади в Україні зумовлювали їх різні погляди на місце пролетаріату України в державотворчій діяльності. Підтвердженням цього є їх протилежні підходи до висвітлення таких

етапних подій в історії діяльності Директорії як VI Конгрес УСДРП та Трудовий Конгрес України. Дослідники, які в роки революції були членами УСДРП і виступали противниками радянської форми влади, наголошують на неукраїнському характері більшої частини робітничого класу України і відповідно заперечують необхідність опори на нього при розбудові української держави. Зокрема І. Мазепа у своїй праці „Україна в огні і бурі революції” наводить виступ В. Винниченка на VI Конгресі УСДРП, у якому той наголошував, що, розбудовуючи українську державу, слід „держати орієнтацію на західний високоіндустріальний пролетаріат. Ні в яким разі не відсталий російський. Бо коли ми з ним зв'яжемося, то російські більшовики нас роз'єднають, відсунуть від влади, роздавлять. Тут тоді буде диктатура П'ятакових та Антонович.”³² І. Мазепа поділяв позицію свого однопартійця, підкреслюючи згодом, що наша армія крім фронту зовнішнього „... мала на Україні ще фронт внутрішній, фронт боротьби українського села з неукраїнським містом, де наче в тому троянському коні ховалися найзапекліші вороги нашого народу.”³³ Резолюція VI Конгресу УСДРП про поточний момент щодо українського робітництва була сформульована в руслі вищезазначених поглядів правіці УСДРП і відрізнялась значною суперечливістю. Її наводять у своїй праці „Замітки і матеріали до історії української революції” П. Христюк, інші дослідники. З одного боку, робітничий клас України фактично усувався на другорядні ролі в державотворчих процесах, адже в резолюції підкреслювалось, що „український пролетаріат нині не може і не має права, не ставлячи під загрозу небезпеки долі революції брати в свої руки народне господарство для рішучої і безоглядної соціалізації його в цілому, шляхом робітничої диктатури.”³⁴ З іншого боку, висловлювалась впевненість, що українське робітництво покладе всі свої сили, щоб „... урятувати основу свого нормального розвитку – Українську Народню Республіку – від усяких імперіялістів, якими б гарними словами вони не прикривали свої зажерливі замахи на самостійність українського народу і українського пролетаріату.”³⁵

В свою чергу, УСДРП (незалежні), які були прибічниками радянської влади, на VI Конгресі партії зайняли іншу позицію щодо українського пролетаріату. Вони вважали, що в Українській революції має брати активну участь не лише селянство, а й увесь український пролетаріат, а відтак він спільно з селянством повинен створювати спільні органи влади у вигляді робітничо-селянських Рад.³⁶ Відповідно іншим було ставлення фракції УСДРП (незалежних) до Директорії – їй вона висловила недовіру.

Не було єдності щодо шляхів розв'язання державотворчих проблем, місця пролетаріату у державотворчих процесах і в іншій проурядовій партії, на яку спиралась Директорія – УПСР. Фракції „лівих есерів” і УПСР (центральної течії) займали з цих питань різні позиції, про що свідчать праці їх колишніх активних учасників – М. Шаповала, М. Грушевського, П. Христюка та ін. Як зазначає П. Христюк, УПСР (центральної течії) на Трудовому Конгресі України підтримала позицію правого крила УСДРП і забезпечила можливість прийняття запропонованої Директорією резолюції про оцінку поточного моменту. У ній висловлювалась повна підтримка діяльності Директорії, засуджувалась ідея організації робітничої диктатури і проголошувався курс на розбудову в Україні демократичного ладу. „Ліві есери”, в свою чергу, виступали за ліквідацію капіталістичного ладу, встановлення диктатури працюючих мас, усунення від влади буржуазії. Тому політика Директорії як у державотворчій сфері, так і в сфері робітничої політики піддавалась ними гострій критиці. Так, П. Христюк різко негативно відізвався щодо Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. Він вважав, що методи досягнення проголошених в Декларації цілей, в т.ч. і в сфері захисту робітничих прав, є неадекватними і суперечливими, оскільки залишають в руках буржуазії головне знаряддя її панування – капітали. „Чи не краще було б сказати це з самого початку і одверто, - саркастично запитує автор, - на поміщиків і капіталістів маємо зуба, під гарячу руку хотіли навіть зовсім винищити це кодро, але, подумавши, вирішили полякати трохи „контролем” і зажити в мирі і дружбі...”³⁷

Погляди М. Христюка поділяв інший представник лівих есерів – М. Шаповал, свідченням чого є його праця „Минувщина і будучина української визвольної боротьби”, написана у листопаді 1920 р. Він рішуче відкидав капіталістичний шлях розвитку України. На думку М. Шаповала, буржуазна інтелігенція, що переважала в керівництві країною в часи Центральної Ради і Директорії, не розуміла справжніх інтересів трудящих, вела „грубу агресивну протиревольційну політику, особливо натискуючи проти робітництва і селянства.”³⁸ Справжній же інтерес трудящих, наголошує автор, полягає в тому, щоб „... визволити від визиску свою працю, здійснити своє найвище право на повний продукт праці. Скасувати економічний гніт – це значить знищити капіталістичну систему...”³⁹, незалежно від того йдеться про колоніальний чи український капітал. „Чому наші робітники повинні бути такими дурнями, такими ідеалістичними вівцями, щоб боротись проти

.....
колоніального капіталу і дати себе стригти українським Перерепенкам,⁴⁰ – ставить питання автор, і, відповідаючи на питання, зазначає, що українські робітники і селяни не бажали брати участь у розбудові української держави, у якій і далі мала б панувати влада капіталу, нехай і національного, тому і не підтримали державотворчі спроби Центральної Ради і Директорії.⁴¹

Отже, представники неонародницького напрямку, щиро вболіваючи за інтереси широких народних мас, в умовах поразки революції не зуміли дати об'єктивної відповіді на питання про причини провалу робітничої політики Директорії, перекладаючи вину, головним чином, на своїх колишніх партнерів по урядовій коаліції.

Не залишились в стороні від досліджуваної проблеми і історики, які належали до консервативно-державницького напрямку української і закордонної історіографії – В. Липинський, Д. Дорошенко, В. Андрієвський, І. Фещенко-Чопівський, близькі до них Д. Донцов, О. Назарук, хоча внесок їх у вивчення проблеми був не однаковий. Представники цієї течії були прибічниками залучення до державотворчих процесів усіх верств українського суспільства, вони критикували провідників Центральної Ради і Директорії, ті політичні сили, на які вони спирались, в першу чергу соціалістів, за їх спроби розбудовувати українську державність за рахунок реалізації радикальних соціальних гасел, з метою залучення на свій бік пролетаризованого селянства і робітництва. Одним з перших ці ідеї почав пропагувати В. Липинський, який у добу Директорії займав посаду посла УНР у Відні. У 1926 р. В. Липинський видав у Відні свій фундаментальний історико-політичний трактат „Листи до братів-хліборобів”. Вважаючи, що боротьба за українську державність і після поразки Української революції ще не завершена, В. Липинський виклав своє бачення шляхів її відбудови, участі у цьому процесі різних верств українського населення, в т.ч. і пролетаріату. Його ставлення до цього класу неоднозначне, в певній мірі суперечливе. З одного боку, він наголошує на тому, що український пролетаріат був в роки революції слабкий і нечисленний і тому нездатний виступити силою, що об'єднає всі верстви українського населення для розбудови української держави, з іншого – підкреслює, що „чи буде Україна, чи її не буде, то за це лише пролетаріат цілого світа тільки пролетаріат український несе повну відповідальність.”⁴² Разом з тим, В. Липинський висловив своє бачення шляхів розв'язання тих соціальних проблем, що стояли перед українськими робітниками. На його думку, вони могли бути розв'язані лише тоді, коли постане власна Українська держава. „З погляду інтересів українського пролетаріату, - підкреслює автор, - краще во ім'я національної волі пристати до спільної державної роботи з іншими українськими класами (як це робив досі приміром пролетаріат англійський, німецький і и.), а тоді вже в своїй незалежній державі зробити соціальну революцію...”⁴³ При цьому В. Липинський вважає, що багато хто з послідовників К. Маркса вульгарно трактує його ідею про світову революцію як інструмент знищення пролетаріатом буржуазії і розподілу її власності між собою. „Пролетаріат, - наголошує автор, - мав би знищити буржуазію не для того, щоб зайняти її помешкання й поділивши між собою нагромаджені попередньою працею багатства, споживати їх у буржуазній обстановці, а мав би сотворити вищу законність і вищу мораль праці, потрібну для зорганізованого вищої продукції при вищій, вище скомплікованій техніці...”⁴⁴ Тому, головне завдання пролетаріату за Марксом, вважає В. Липинський, „перейняти од буржуазії найвищу форму продукції, таку, яку буржуазія вже не встані була сама зорганізувати, і повести її далі на вищу ступінь...”⁴⁵ Це завдання, на думку автора, могло бути виконане лише в момент найвищого розвитку економічного життя України, але реалії її соціально-економічного життя були іншими. „У всякім разі дуже сумнівно, щоб Україна, де буржуазія не була здатна збудувати ні одної фабрики без „казенного пособія”, вже дозріла до пролетарської соціальної революції й навряд чи наш пролетаріат придбав уже здатність економічну, розуміння праці й почуття законності в організації цієї праці.”⁴⁶ Тому

В. Липинський ставить питання про форму державного устрою України, при якому робітництво якнайкраще може підготуватись до реалізації завдань пролетарської революції, і висуває у якості такої класократичну трудову монархію. В зв'язку з цим автор піддав критиці соціальні доктрини провідних соціалістичних партій УНР – УСДРП і УПСР щодо шляхів позбавлення пролетаріатом гноблення і розв'язання його соціальних проблем. Ці доктрини, вважає В. Липинський, були деструктивними, вони грали на почуттях політично нерозвинутого, слабо організованого зросійщеного українського пролетаріату. „Ваш соціалізм, - зненавидість місцевих бідних до місцевих багатих”, - звинувачує автор соціалістів, підкреслюючи, що „... соціалісти хочуть знищити на Україні верхи низами під гаслами соціальними: „бий панів, бо вони буржуї.” Такі підходи, „... бунти низів можуть валити держави”⁴⁷, а не створювати їх, наголошує дослідник. Але саме таку ідеологію сповідували соціалісти в роки Української революції, що і призвело до втрати української державності, а, отже, була втрачена можливість у власній державі розв'язати хвилюючі робітників

соціальні питання. Висновок автора щодо наслідків такої політики соціалістів безжально-категоричний: „І чи не зовсім природним, безконечно правдивим і справедливим було те, що та людська громада, яка живе на Україні, викинула в кінець кінців з поміж себе всіх своїх „усвідомітелів”. „Усвідомітелів”, що не зуміли чесно усвідомити хотіння тих частин громади, до якої кожен з них належав, „усвідомітелів”, що одбившись од своєї громади, не живучи її органічним життям, тільки спекулювали словесно, тільки шукали літературних способів, щоб стати „політичними вождями”, - „батьками і отаманами народу” і „провідниками нації”, з якою вони нічим іншим, крім словесно-політичної спекуляції, не були зв'язані.”⁴⁸

Звісно, пропозиція В. Липинського про запровадження в країні монархії була утопічною, вона не враховувала політичних реалій, на що звертав увагу у своїй праці „Підстави нашої політики” Д. Донцов. Однак праця В. Липинського дійсно висвітлила певні недоліки і прорахунки провідників соціалістичних партій в їх баченні ролі пролетаріату в державотворчих процесах, шляхів розв'язання нагальних проблем робітництва, хоча автор часто і не деталізує про який період Української революції – Центральної Ради чи Директорії – йде мова.

Сам Д. Донцов також торкається проблем робітництва, політики Директорії щодо нього у розділі „Іспит історії (1917–1920)” вищезгаданої праці. Обстоюючи, як і В. Липинський, ідею створення незалежної української держави, як політичного ідеалу українства, Д. Донцов вважає, що провідну роль у її розбудові, організації економічного життя, має відіграти селянство. Робітників він вважає класом, що підпав під вплив соціалістичної більшовицької ідеології, наголошує, що він є зросійщеною верствою. Тому автор вважає цю верству нездатною до державотворення, її ідею диктатури пролетаріату небезпечною для справи державотворення, ворожою селянству. „Коли хочете знати, як т.зв. пролетаріят, а особливо його самозванчі ідеологи, дивляться на селянина, прочитайте твори ідейного босяка Горького..., - пише автор. – „Грабь, дері шкуру, виварачивай наізнанку!” – це спопуляризована формула „диктатури пролетаріату.”⁴⁹ Д. Донцов вважав, що в українських соціалістів ще з часів Центральної Ради були відсутні як чіткі державотворчі стремління, так і методи розв'язання конкретних соціальних проблем, в т.ч. і в сфері робітничої політики. „Кожний з них міг докладно довести, чому для робітництва потрібно вісім годин праці, але як практично перевести цю реформу, щоб не потерпіла видатність продукції, - не знав ніхто.”⁵⁰ З приходом до влади Директорії, вважає дослідник, прийшла „... і ціла хитка, непевна, безцільна політика Центральної Ради. Почалася знову безплянова метушня.”⁵¹ Декларацію Директорії від 26 грудня 1917 р., в т.ч. і у сфері робітничої політики, Д. Донцов детально не аналізує, але його ставлення до цього документу негативне. Він називає його „гумористичним”, „анемічним”, „абсурдним”, таким, що мав на меті „... зачарувати большевицького опиря і довести йому соціалістичну бездоганність нової влади на Україні.”⁵² Особливу відповідальність за відсутність послідовної внутрішньої політики автор покладає на С. Петлюру, який, очоливши після від'їзду за кордон В. Винниченка Директорію, не виявив необхідної твердості і ініціативи, не розірвав з класовим підходом при розв'язанні проблем державотворення. „Він мав усі завдатки стати українським Монком, коли, нажаль, Україна не мала своїх Стюартів! Для того був лише розмах – без удару. Початок – без кінця. Добра воля – без тієї залізної волі, яку мусять мати люди, що мріють про великі цілі.”⁵³ Це зумовило збереження влади в руках УСДРП та УПСР, а отже, і продовження їх хиткої лінії у питаннях зовнішньої і внутрішньої політики. Як і більшість представників цієї течії, Д. Донцов вважав головною помилкою цих партій їх намагання розв'язати в першу чергу соціальні проблеми, відсуваючи на другий план завдання створення власної держави, не маючи чіткої уяви про ті сили українського суспільства, на які слід опертись в її розбудові. „Провідники нації, - зазначав автор, - не змогли знайти формули масового руху. Як обскуранти, як люди з недорозвиненим політичним чуттям, ставили вони на перший плян „соціальне визволення”, а не політичне панування української нації в своїй країні. Як соціалісти, ставили вони на перший плян не державно-політичні інтереси українства, але „інтернаціоналізм”, „вселюдське братерство”, інтереси мітичного „міжнародного пролетаріату і т.д.”⁵⁴

Державницький напрямок в українській закордонній історіографії активно пропагували й інші дослідники, зокрема Д. Дорошенко, В. Андрієвський, побіжно при цьому торкаючись і проблеми робітничої політики Директорії. Характерною рисою їх праць є констатація того факту, що більшість пролетаріату України в роки Української революції в значній мірі була зросійщеною, ворожою або байдужою до проблем українського державотворення. Так, Д. Дорошенко у першому томі своєї праці „Історія України (1917–1923 рр.)” прямо підкреслював, що „по всіх майже більших містах України провід захопила російська та зросійщена демократія, яка дуже противилася проведенню в життя українських домагань, особливо ж вороже ставилася вона і до автономії України.”⁵⁵ Правда, у праці Д. Дорошенка не аналізуються конкретні кроки Директорії у сфері робітничої політики, оскільки він,

не знайшовши з Директорією спільної мови, перебував переважно за кордоном. Але в іншій його праці „Мої спомини про недавнє – минуле” автор, критикуючи соціалістичний світогляд українського проводу часів Директорії, його відмову від державотворчого потенціалу заможних верств українства, стверджує, що Директорії фактично не вдалось знайти підтримки в жодній з верств УНР, в т.ч. і робітництва. Очолювана діячами, що лише з партійних і вузьконаціоналістичних позицій розуміли державне будівництво, підкреслює Д. Дорошенко, УНР доби Директорії „... спиралась лише на невеличкий шар „свідомої інтелігенції”, не дбаючи за інші елементи населення...”, і тому, „... не маючи твердої опори в якійсь певній класі, розхитувана й шарпана в середині партійною ворожнечею, Українська Народня Республіка, поваливши Гетьманщину, сама не вдержалась у Києві і двох місяців; а опинившись у стані хронічної евакуації, розуміється, не могла вона ні сконсолідуватись ні укріпитись.”⁵⁶ На відсутність широкої підтримки народних мас у Директорії звертає увагу також І. Феценко-Чопівський, що займав посаду заступника голови Ради Міністрів в уряді С. Остапенка, а з квітня 1919 р. – заступника посла і радника Дипломатичної місії УНР в Румунії з господарських питань. У своїй праці „Хроніка мого життя” він покладав головну вину за провали у державному будівництві на УСДРП, яка, за його виразом, „цупко трималася влади, базуючись на соціально-демократичних доктринах... заступаючи твердо інтереси ще не оформленого, нечисленного українського пролетаріату.”⁵⁷

На відміну від Д. Дорошенка, В. Андрієвський, активний член хліборобсько-демократичної партії, що за часів Директорії обіймав посаду губернського комісара освіти на Полтавщині, був безпосереднім свідком конкретних державотворчих кроків Директорії, що знайшло відображення у його працях в еміграції. Так, В. Андрієвський у своїх спогадах „З минулого”, як й інші представники державницького напрямку, обстоює ідею про пріоритети національно-державного будівництва, в ході якого тільки і могла б бути докінчена революція соціальна. В зв'язку з цим він піддав критиці погляди соціалістичних провідників Директорії, особливо В. Винниченка, за їх класовий підхід у вирішенні державотворчих проблем. Дісталось навіть „державнику” В. Липинському за його ідею „класократії”, яку автор у полемічному запалі назвав „новоявленими марксизмом монархічного толку.”⁵⁸ Правда, ця критика не завжди була бездоганною. Наприклад, зміну позиції В. Винниченком щодо радянської форми державного устрою на VI конгресі УСДРП автор пояснює звичайною боязню Голови Директорії Січових Стрільців.⁵⁹ Але, в цілому, позиція В. Андрієвського щодо класових доктрин соціалістів прослідковується чітко: ці доктрини шкідливі для справи державотворення, а без власної держави успішно розв'язувати назрілі соціальні проблеми усіх суспільних верств, в т.ч. і робітництва, не існує: „... остання доба світової історії показала найсліпішим (крім наших релігійних сектантів), що тільки в межах власної держави народи можуть досягти найбільшого піднесення добробуту усіх своїх клас, і ніколи класовою боротьбою і класовими змаганнями не можна збудувати держави.”⁶⁰

Осип Назарук, в свою чергу, будучи за часів Директорії міністром пропаганди, бачив роботу урядових установ зсередини. Він, як і інші представники державницького напрямку, виступав проти тих, хто намагався будувати державу, експлуатуючи, головним чином, соціальні гасла, не освідомлюючи людей національно. Саме цієї помилки, на його думку, припустились соціалістичні партії в добу Директорії, що налаштувало проти неї широкі верстви селянства і робітництва, посилило вплив більшовиків. „Річ ясна, - зазначав О. Назарук у своїй праці „Рік на Великій Україні”, - що коли темним масам вічно говориться і пишеться тільки про жолудкові ідеали, то годі дивуватися, коли ті маси вкінці підуть за гаслами тих, які прирікають їм найбільше.”⁶¹ Одну з причин невдалої соціальної політики Директорії О. Назарук вбачав у слабкій компетентності членів уряду. „Весь урядовий склад за малими виїмками зложений був з людей, що найменшого поняття не мали про справи, якими мали орудувати”⁶², - зазначав автор. Зокрема, він різко критикував міністра праці Безпалка, підкреслюючи, що той „... не мав поняття про це, як виглядає міністерство праці та говорив, що поїде вчитися до – Варшави... І все це мав бути „уряд” великої держави”⁶³ – саркастично зауважує автор. Звісно, такі зауваження слід сприймати з певною часткою критики, адже ряд сучасних дослідників у своїх працях неодноразово звертали увагу на той факт, що О. Назарук часто вдавався до перебільшень в оцінках подій того часу, їх пересмикування. Зокрема, вже згадуваний нами В. Андрієвський, якого важко запідозрити у симпатіях до соціалістичних провідників Директорії, у своїх спогадах „З минулого”, навпаки, вирізняє Безпалка як одного з найздібніших й компетентних урядовців того часу.⁶⁴ Що стосується праці О. Назарука, то більш детального аналізу робітничої політики Директорії у ній ми не знаходимо.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що проблема робітничої політики Директорії не залишилась поза увагою істориків довоєнного періоду. Радянські дослідники залучили певний

фактологічний матеріал, який дозволяє повніше з'ясувати соціально-етнічний склад українського робітництва в роки Української революції, його соціальні запити і політичні вподобання. Але радянські історики діяли в умовах жорсткого ідеологічного тиску, який зумовлював спрямованість наукового пошуку, регламентованість методологічного інструментарію. Головні зусилля радянських істориків були спрямовані на апологетику робітничої політики Радянської влади, яка зображувалась як єдино правильна по відношенню до робітників. Більшовицька оцінка усіх нерадянських урядів, а, отже, і Директорії, як ворожих інтересам трудящих України, зумовлювала і відповідну інтерпретацію їх робітничої політики. Всі заходи Директорії в робітничій сфері розглядалися лише як спосіб і надалі зберегти владу буржуазії над робітничим класом України. Такий підхід був контрпродуктивний з точки зору з'ясування історії робітничої політики Директорії, не давав їй адекватної інтерпретації.

Діаспорні історики не були пов'язані ідеологічними обмеженнями, що дало їм можливість об'єктивно вивчати досліджувану тему. Однак їх науковий доробок досить скромний. Переважна більшість з них, досліджуючи історію Української революції, нерідко абсолютизувала державницькі чинники, звинувачуючи Директорію, її уряди в надмірній увазі до соціальних питань, вважала, що соціальні проблеми, в т.ч. і ті, що стосувались робітництва, можуть бути вирішені тільки після постановня української незалежної держави.

Багатьом працям діаспорних істориків не вистачає виваженості, безсторонності, ряд з них позначені духом гострого партійного протистояння, спробами будь за що довести правильність саме своїх підходів до розв'язання найгостріших проблем українського державотворення, в т.ч. і в соціальній сфері. Через недостатню фактологічну базу ряд аспектів досліджуваної теми виявився недостатньо вивченим, а діяльність Директорії по розв'язанню таких проблем як охорона праці, боротьба з безробіттям, соціальне страхування, громадське харчування, транспортне забезпечення тощо, які особливо хвилювали українських робітників, взагалі опинилися поза увагою діаспорних істориків. Слабко вивчена реакція українського робітництва на конкретні кроки Директорії у сфері робітничої політики. Активні пошуки відповіді на ці питання були продовжені українською історіографією в повоєнний період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Реєнт О.П. Робітники України в 1917–1920 рр. (Соціально-політичні та економічні зміни): Автореф. дис... докт. іст. наук.–К., 1994.–С. 35–44; Андрусишин Б.І. Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.) // Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1997.–С. 3, 37; 2. Наумов В.П. Летопись героической борьбы. – М., 1972.–С. 425; 3. Лихолат А. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – М., 1949.–С. 10; 4. Шаталова Е.П. История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях. – К., 1982. – С. 78; 5. Див.: Историография истории Украинской ССР. – К., 1987. – С. 277; 6. Андрусишин Б.І. Вказана праця. – С. 15; 7. National and the Social in the Ukrainian Revolution 1917 – 1920. The Historiographical Agenda // Arhiv fur Sozialgeschichte. – 1994. - № 34. – S. 95 – 110; 8. Реєнт О.П. Див.: Вказана праця; 9. Там само. – С. 22; 10. Див.: Там само. – С. 23 – 25; 11. Там само. – С. 27; 12. Див.: Андрусишин Б.І. Вказана праця; 13. Див.: Там само. – С. 7, 9; 14. Див.: Там само. – С. 18; 15. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К., 1999. – С. 166 – 409; 16. Солдатенко В. Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917 – 1920) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Зб. наук. праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю.Ю. Кондуфора: В 2-х т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 283; 17. Див.: Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Історіографія // Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 2004, - С. 26 – 27; 18. Див.: Антонов-Овсієнко В. В боротьбі проти Директорії // Літопис революції. – 1929. - №№ 4 – 6; 1930. - №№ 1 – 5; його ж: Записки о гражданской войне. – Т. 3, 4. – М., Л., 1932; 1933; Гражданская война 1918 – 1921 гг. В 3 т. – М., 1928 – 1930; Ейдман Р. Какурін Н. Громадянська війна на Україні. – Харків, 1928; Скоростанський В. Революція на Україні. – Саратов, 1919; 19. Див.: Укр. істор. журнал. – 1988. - № 2. – С. 51; 20. Білян П.Я. Історіографія Української революції 1917 – поч. 1918 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2001. – С. 51; 21. Див.: Якименко М. Економічні погляди С.В. Петлюри: Історія і сучасність // Полтавська петлюріана. Матеріали других петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 р. – Полтава., 1993. – С. 28; Андрусишин Б. Соціально-економічні погляди Симона Петлюри // Історія в школах України. – 2000. - № 2. – С. 43; 22. Див.: Криниця, 1991. – С. 31, 37, 38. 23. Винниченко В. Відродження нації. – Т. 1. – Київ – Відень, 1920. – С. 182; 24. Див.: Андрусишин Б. Соціально-економічні погляди Симона Петлюри... – С. 44; 25. Див.: Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики урядів революції та визвольних змагань 1917 – 1920 рр. – К., 1995. – С. 23; 26. Див.: Петлюра С. Про з'їзд професіональних союзів // Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. II. – С. 114; 27. Див.: Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 3. – С. 169; 28. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – К., 2003. – С. 531; 29. Петлюра С. Вибрані твори та документи. – К., 1994. – С. 163; 30. Мазепа І. Вказана праця. – С. 535; 31. Там само. – С. 572; 32. Там само. – С. 79; 33. Там само. – С. 262; 34. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр.:

В. 4 Т. – Прага, 1922. – Т. 4. – С. 53; 35. Там само. – С. 54; 36. Червоний прапор. – 1919. – 20 січня; 37. Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С. 19; 38. Шаповал М. Минувщина і будучина української визвольної боротьби // Київська старовина. – 1993. - № 5. – С. 45; 39. Там само. – С. 48; 40. Там само. – С. 49; 41. Там само; 42. Див.: Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Нью-Йорк, 1954. – С. 56, 72; 43. Там само. – С. 56; 44. Там само. – С. 57; 45. Там само; 46. Там само. – С. 58; 47. Див.: Там само. – С. XVI; 48. Там само. – С. 119 – 120; 49. Донцов Д. Підстави нашої політики. – Нью-Йорк, 1957. – С. 117 – 118; 50. Там само. – С. 152; 51. Там само. – С. 171; 52. Там само. – С. 172; 53. Там само. – С. 177; 54. Там само. – С. 196; 55. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 60; 56. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє – минуле (1919 – 1920). – Ч. 4. – Мюнхен, 1969. – С. 519 – 520; 57. Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992. – С. 50; 58. Андрієвський В. З минулого. – Т. II. Ч. II. – Директорія. – Берлін, 1923. – С. 298; 59. Там само. – С. 91; 60. Там само. – С. 301; 61. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. – Відень, 1920. – С. 117; 62. Там само. – С. 248; 63. Там само. – С. 239; 64. Див.: Андрієвський В. Вказана праця. – С. 234 – 240.

А.М. Тростогон

ЕТНІЧНІ МЕНШОСТІ В УКРАЇНІ В 1920 – 1930 РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Вітчизняна наука за роки незалежності все більше звертається до дослідження проблеми національних меншин в Україні. В державі з поліетнічним складом населення досить актуальним залишається вивчення історії національних відносин, місця та ролі національних меншин в розвитку нашої країни, формування державної етнополітики.

На території України завжди жили люди багатьох національностей. Це зумовлювалося її вигідним географічним положенням в центрі Європи, на перехресті шляхів. Разом з українцями тут проживали росіяни, поляки, німці, євреї, молдовани, болгары, греки, татари та інші народи. Етнічна свідомість формувалась й еволюційно, й екстремально-революційно – з трагічними ситуаціями, до яких спричинялися та перебіг яких визначали залежні від обставин чинники. Перехід від етнічних спільнот до формування держав, цивілізаційний розвиток породжує різновиди ксенофобій і їх антиподів: расизм, шовінізм, марксизм, інтернаціоналізм, юдофільство, антисемітизм. В певні історичні періоди різні народи культивували ксенофобію як конструктивний засіб зберігання свого етносу. Якби євреї у вимушеному розсіянні не культивували досить високого рівня ксенофобії – відторгнення чужого – та водночас високої релігійності, вони остаточно зазнали б асиміляції. Сучасні українці формально об'єднані спільною територією, однією державою, але фактично роз'єднані історичними фобіями, побутовими стереотипами та просто несвідомою антипатією, важко уявляють собі основу своєї ідентичності.¹

Чітко визначити співвідношення етнічних груп у населенні України в 1920-х рр. є неможливим, оскільки статистичні відомості є фрагментарними і часто навіть некоректними через відсутність відповідної методики їхнього збору і обробки. Це становить значні труднощі для науковців у дослідженні вищезазначеної тематики. Попри все впродовж останнього десятиріччя у фокус уваги істориків потрапила проблема всебічного вивчення національних меншин в Україні від початку 1920-х років до сьогодення.

У колі праць, котрі стосуються історії розселення, стану, чисельності нацменшин, основних напрямків радянської етнополітики, змісту проблем етнічних меншин в УСРР, виокремлюється монографія Якубової Л.Д. Аналізуючи джерельну базу, авторка зазначає, що відомчі матеріали, статистичні дані мають значні недоліки оскільки є необ'єктивними, часто упередженими, не відбивають реальну картину національного складу ряду українських губерній. Найбільш вірогідним джерелом дослідниця вважає Всесоюзний перепис населення 1926 р. за яким представники національних меншин становили 54% міського населення УСРР. Переважно селянським за своїм складом були поляки, німці, молдовани, греки, болгары, чехи та ін.²

Цікавими, на нашу думку, з точки зору сьогодення є наведені авторкою дані про національний склад мешканців України на 1926 рік: з 28 996540 чол., котрі проживали в УСРР українці становили 80,1%, росіяни – 9,2%, євреї – 5,4%, поляки – 1,6%, німці – 1,3%, решта – інші національні групи.³

Внаслідок голоду 1921 – 1922 рр., рецидиви якого були постійними, еміграцій, певних ротацій між міським та сільським населенням України сталися значні демографічні втрати, зауважує Якубова Л.Д. Вступаючи в полеміку з іншими дослідниками, котрі проігнорували деякі особливості соціального становища селянських за своїм складом етнічних меншин, епохальні зрушення, викликані подіями 1917 – 1921 рр. у становищі всіх без винятку нацменшин, дослідниця наголошує

на тому, що міжетнічні та соціальні процеси були набагато складнішими та багатовекторнішими ніж це видається на перший погляд.

Приставаючи до соціалістичного експерименту в Україні більшовицький режим був змушений рахуватися з наявністю в республіці значної частини населення національних меншин. Серед державно-адміністративних органів, спрямованих координувати роботу з обслуговування потреб не корінного населення республіки, виділявся створений у жовтні 1922 р. при НКВС України відділ національних меншин, а також Центральна комісія національних меншин при ВУЦВКа (квітень 1924 р.), що мали сприяти мирному будівництву та братерському співробітництву усіх національностей, їх матеріальному та культурному розвитку. При губернських і територіальних виконкомах рад були організовані місцеві комісії й бюро ЦКНМ, головним завданням яких було погодження роботи адміністративних, господарських, культурно-освітніх установ, різних громадських організацій із забезпеченням інтересів національних меншин. Діяльність ЦКНМ та її місцевих органів у 1920-ті роки позитивно позначилась на багатьох сферах громадського життя національних меншин, проте значна кількість принципових проблем залишилась нерозв'язаною через більшовицьку політику, що носила передусім пропагандистський характер і не була націлена на розвиток національних традицій та громадської самодіяльності населення.⁴

Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників акцентують увагу на тому, що в 1920-ті рр. найчисельнішою етнічною меншиною в Україні була російська, котра була представлена переважно міським населенням промислово розвинутих міст. На жаль, росіяни в Україні не стали інтегрованим сегментом українського суспільства, тому їх дії, на думку Стадніченко О.І., у відношенні до своєї етнічної батьківщини нерідко виходили за рамки національних інтересів України, що навіть у сьогоденні негативно відбивається на розвитку двостороннього діалогу.⁵

Росіяни становили більшість в лавах комуністичної партії, ними були узурповані провідні посади в державному керівництві, встановлений контроль за економічним виробництвом, суспільним і культурним життям. Щодо російських селян в Україні, то вони мало чим відрізнялись за своїми соціально-економічними характеристиками від українських селян. За абсолютною чисельністю і питомою вагою росіяни-селяни стояли на другому місці після українців, що підтвердив перепис 1926 року, згідно якого в складі сільського населення росіяни становили 49,1%.⁶ Етнічні росіяни, зайняті в сільському господарстві, мешкали переважно на Слобожанщині, у Нижньому Подніпров'ї, Центральній Наддніпрянській Україні, були нечисленними. Ставлення росіян-селян до більшовицької політики в аграрному питанні було досить неоднозначним, достатньо зауважити, що політика воєнного комунізму викликала загальне незадоволення. Негативно сприймалася російськими старообрядцями політика радянської влади щодо релігії. Суперечливий процес культурного розвитку національних меншин в Україні, в тому числі російської, тотальний наступ на культуру, суцільна ідеологізація і трансформація будь-яких дискусій в сферу класового протистояння призвело до вихолощення з культурних перетворень основного, духовного змісту, що особливо негативно позначилось на національних культурах, їх традиціях і здобутках, нівелювало культуру національних меншин.⁷

Другою за численністю етнічною меншиною в Україні в 1920 – 1930-і рр. були євреї. З-поміж студій дослідників, які вивчали звичай й традиції єврейства, історичні пласти співжиття євреїв і українців, заслуговує на увагу праця М. Шестопаля.⁸ Автор розмірковує над причинами так званого антисемітизму, подає свій погляд на сionізм, спростовує міф про буцімто зоологічну ненависть до євреїв, якої в українського народу не було і немає сьогодні. Фокусує на собі увагу аналіз, зроблений вченим, щодо досить високого відсотку євреїв – учасників революційного руху – і кількості їх в рядах РСДРП, де вони незмінно посідали перше після росіян місце. Євреї в партії переважали не тільки чисельно, але й за своїм становищем. Як правило, вони займали керівні пости в усіх її організаціях, наголошує автор. Україна в її теперішніх кордонах, окрім Харківщини, входила до складу так званої „смуги осілості”, тому основна маса австрійських і російських євреїв проживала саме тут. У великих центрах єврейське населення було значно русифіковане, однак в дрібних містах і містечках існувала єврейська більшість, яка практично не була піддана русифікації.

Варто зауважити, що в ході революції чимала частина єврейства гаряче підтримала визвольну боротьбу українців, визнала Центральну Раду єдиною законною владою на Україні, серед єврейського населення збирались кошти для фінансування УНР. Із даним твердженням Шестопаля М. погоджується Якубова Л., наголошуючи, що на фоні інших національних меншостей України, євреї виділялися політичною активністю, їх лідери чудово розуміли просту істину, що незалежна Україна відкриває значно більші можливості як для українців, так і для євреїв, ніж Україна залежна, хоч і Радянська.⁹

Проте в перші роки радянської влади 1917 – 1922 рр. на Україні прокотилась чергова хвиля єврейських погромів, які здійснювали різні політичні сили. Директорія виявилась неспроможною зупинити погроми, що охопили сотні містечок і міст. Така канва подій, означена в дослідженні Козерода О., який дійшов висновку, як і вищезгадані вчені, що саме це зумовило переорієнтацію єврейських організацій до співробітництва з більшовиками.¹⁰

Негативним чинником соціально-економічних трансформацій єврейської етнічної меншини стала політика воєнного комунізму, котра призвела до люмпенізації і збідніння містечкового та міського єврейства, оскільки воно не мало можливостей застосувати свої знання, досвід, трудові навички в жодній з галузей промисловості. Становище покращиться лише із запровадженням непу.

Однією із найбільших трагедій України в ХХ ст. був і масовий голод на початку 1920-х років. Головною причиною його була не посуха 1921 року, як відзначали офіційні джерела, а соціально-економічні перетворення партії більшовиків і насильницькі заходи, за допомогою яких вони здійснювались.

Разом з українськими селянами голодували і представники єврейської громади України. Подолання наслідків голоду і погромів було важливим для республіки не тільки в громадському, але й в політичному сенсі. Великий внесок в це зробили єврейські добротинні організації. Основне навантаження взяв на себе „Єврейський громадський комітет з надання допомоги постраждалим від погромів”, створений у Москві. На початку 1920-х років його представники розпочали активну діяльність в Україні. З боку радянської влади в жодній урядовій постанові не згадувалось про становище на Україні, вона вважалась благополучним регіоном. Всі сили держави були спрямовані на організацію допомоги голодуючим Поволжя. Зарубіжні емісари, з'ясовуючи масштаби голоду в Україні, відзначали, що голод на Півдні республіки набуває все більшого розмаху. У зв'язку з цим в 1920 – 1921 рр. американський єврейський розподільчий комітет „Джойнт” пожертвував суму в 4 млн. долл. на допомогу євреям.¹¹ Закордонні єврейські громади допомагали емігрувати з України найбільш постраждалим від голоду і представникам різних релігійних напрямків юдаїзму. Дослідники наголошують на думці, що голод початку 20-х років призвів і до масової міграції єврейського населення із села до міста, причому відзначався виїзд євреїв з південних голодуючих губерній до центральних, в результаті чого збільшилось населення Вінниці, Житомира, Полтави.

Досліджуючи історію 1920-х років, вітчизняні автори обстоюють ідею, що запровадження непу стало важливою віхою в житті єврейських громад в Україні. В республіці почали створюватися єврейські кооперативи, котрі розвивали важливі галузі народного господарства. Це було серйозним стимулом до виживання, особливо враховуючи фактор катастрофічного зменшення єврейського сільськогосподарського населення під час погромів низки землеробських колоній.

Отже, однією з найбільш актуальних проблем земельної політики в роки непу був розвиток колективної системи господарювання на селі і єврейського землекористування. В рамках проекту створення автономного територіального формування проводилась велика робота з переселення єврейського населення на Південь України і на землі Далекého Сходу. Було навіть висунуто проект створення автономної області євреїв на території Північного Криму, підтриманий Л. Троцьким, М. Бухаріним, Л. Каменєвим. Однак ряд державних діячів протидіяв цьому, розуміючи, що така акція призведе до посилення напруги в міжнаціональних стосунках на півострові, де проживали представники 76 національностей.¹²

На початку 1920-х років національна політика в Криму проводилась однобоко, набувши форми татаризації всього управлінського апарату республіки. Обстановка значно ускладнилася з прийняттям політбюро ЦК ВКП(б) і ЦВК СРСР ряду постанов про переселення до Криму з інших районів 100 тис. трудящих євреїв з метою створення переселенських колгоспів. Незважаючи на опір представників татарської опозиції протягом другої половини 1920-х років, єврейським сім'ям із міст Криму і переселенцям надавались нові земельні ділянки і випасні угіддя, на яких створювались комуні, артїлі, товариства. Значну допомогу в їх становленні надавали КОМЗЕТ (Комітет із землевпорядкування трудящих євреїв) і американська єврейська агрономічна корпорація Агроджойнт, остання виділила в 1927 році 20 млн. крб. на розвиток єврейського сільського господарства.¹³

Радянська влада всіляко прагнула продемонструвати світові свою „єдино правильну національну політику”, підкреслюючи, що за царизму, до 1917 року, примусове обмеження осілості євреїв призвело до збільшення маси єврейського міського та містечкового населення. Масова депортація царизмом євреїв з обжитих ними місць під час Першої світової війни, погроми і грабунки в роки громадянської війни фактично позбавили єврейське населення економічної бази. Розруха та господарська криза на початку 1920-х років поглибили злиденність єврейської національної

меншини. Понад півтора мільйони євреїв, до яких належали дрібні гондлярі, бідні кустарі, ярмаркові посередники та люди без певних занять, поповнили армію безробітних в колишній смузі осілости, зауважує Журба М.¹⁴

До 1923 року євреї поселялись на залишених поміщицьких землях поблизу міст та містечок. Фонди вільних земельних ділянок різко скорочувались, бажаючих займатись землеробською працею ставало більше. Це спонукало Всеукраїнський Наркомзем у вересні 1923 року розіслати на місця розпорядження про надання допомоги євреям, які переходять до землеробства. При вищезгаданому КОМЗЕТі було створено добровільне товариство ТЗЕТ (1925р.), спеціально налаштоване для вирішення різноманітних питань щодо переселення єврейської людності. На початковому етапі товариство було суто єврейською організацією, але з 1929 року воно перетворюється в інтернаціональне за складом об'єднання. ТЗЕТ у своїй діяльності пройшло декілька етапів, що характеризувалися активною участю членів товариства в допомозі євреям-переселенцям, суцільній колективізації тощо. З часом з'явилися ознаки бюрократизації товариства. Під час голодомору 1932–1933 років держава прагнула за допомогою цієї організації відродити переселенський рух єврейства, проте робота велася апаратним порядком, а це означало кінець ТЗЕТу, яке в 1938 році припиняє своє існування.¹⁵ Отже, для більшості селянства нацменшин подібні організації були чужорідними утвореннями прокомуністичного спрямування, позбавленими господарського-культурного змісту. Участь населення некорінної національності в класових спілках була пов'язана з наданням державою їх членам адміністративно-господарських привілеїв і викликала спроби захиститись від прогресуючого тиску тоталітарного режиму. В період згортання непу кооперативні артілі почали розпадатись, поступово перетворюючись у фіктивні організації. Обстеження єврейських колгоспів наприкінці 1929 року теж продемонструвало їх нерентабельність і збитковість. Плани радянської влади щодо залучення єврейського населення для піднесення сільського господарства Криму явно провалилися.

На Західній Україні в 1920-х роках відбувались дещо інші як соціальні, так і політичні процеси. Євреї мали можливість деякий час продовжувати своє традиційне життя в містечках, а також могли емігрувати до Палестини або інших країн.

Значну увагу в світлі нових концептуальних підходів вітчизняні дослідники приділяють розвитку єврейської освіти, яка відбувалася в рамках політики коренізації і послідовно пройшла три етапи. Перший – період ліквідації наслідків громадянської війни і розвиток загальноосвітніх закладів (початок 1920-х років). Другий – період ідишизації і розгортання системи трудової, професійної єврейської освіти (1923 – 1927 рр.). Третій – період згортання програми розвитку єврейської освіти і ліквідації основних освітніх інститутів.

Попри те, що у 1920 році при Наркомпросі було запроваджено Центральну єврейську секцію, у 1924 році при ВУЦВК була створена комісія у справах нацменшин, котра займалась також і питаннями єврейських шкіл, виданням підручників і літератури єврейською мовою, автори зауважують, що точка зору радянської історіографії, що традиційно вважала період 1920-х років „періодом розквіту єврейської культури”, була невиправданою.¹⁶ В цілому радянська політика спрямовувалась на переслідування єврейської релігії, асиміляцію єврейського населення, знищення древньоєврейської мови, культури і самобутності єврейського народу.

Становлення радянської влади в Україні, як відомо, відбувалось в умовах боротьби з різноманітними напрямками всіх релігійних конфесій. Юдаїзм був єдиною релігією єврейського етносу, тому боротьба з інститутами юдаїзму була невід'ємною частиною знищення елементів етнічних особливостей всього єврейського народу. Такий підхід став визначальним у культурній політиці стосовно євреїв, проте він не відповідав дійсним потребам переважної більшості єврейської людності України, в середовищі якої досить тверді позиції в той час посідав ортодоксальний юдаїзм і його осучаснені течії.

В працях зазначеної тематики виокремлюється проблема гонінь на релігійні організації нацменшин. При губвиконкомах на початку 1920-х років були створені відділи з ліквідації майна релігійних установ, зокрема єврейських. На Київщині було проведено роботу зі збору інформації про наявність цінностей в синагогах. В 1922 році керівництву всіх синагог наказали здати в Губфінвідділ всі срібні і золоті речі.¹⁷ З метою встановлення повного контролю над життям євреїв в радянській Україні виробили спеціальну процедуру стосовно всіх релігійних і сіоністських організацій, що складалась із двох основних етапів: закриття всіх організацій та їх перереєстрація.

З другої половини 1920-х років почалося масове закриття синагог і молитовних домів, паралельно відбувались гоніння на провідних релігійних діячів юдаїзму в Україні. Таким чином, єврейська громада України руйнувалась, з одного боку, державною політикою Рад, з іншого –

побутовими антисемітами, дії яких часто провокувались емігрантською пресою, публікаціями, котрі присилались з-за кордону. Боротьба з єврейською релігією значно вплинула на стан міжнаціональних стосунків в СРСР 1920-х років і в подальшому. Політика, спрямована на нав'язування атеїстичної свідомості, стала вагомим фактором сіоністського руху і масової еміграції євреїв з радянської України, підкреслюють в своїх дослідженнях українські історики.

Третьою за чисельністю етнічною меншиною, котра впродовж багатьох століть проживала в Україні, була польська. Ще з XI ст., за часів князя Ярослава Мудрого, поляки вже мешкали вздовж річки Рось. В складі російської імперії поляки були нацією, яка жорстоко пригнічувалась царизмом, особливо після подій 1830–1831 рр., 1848–1863 рр..

Тривале проживання на одній території з українцями, спільна боротьба за національне визволення обох народів сприяли тому, що українська земля стала для поляків рідною. Лютнева революція 1917 року створила нову можливість народам, котрі проживали на території Російської імперії, пробудження національної самосвідомості. За недовгий час існування УНР уряд не встиг виконати всі директиви щодо національних меншин, а мова йшла про надання національно-персональної автономії всім народностям, які проживали в Україні. Більшовики багато що взяли на озброєння у національній політиці від постанов уряду УНР. При наркоматі внутрішніх справ УРСР весною 1921 року було засновано відділ з національних справ, у цьому ж році при ЦК КП(б)У утворюється Польське бюро, що функціонувало до 1931 року.¹⁸

Багато архівних матеріалів, які відбивали реальний стан національної політики більшовиків, були знищені ще у 1930-ті роки. Радянська та польська історіографія до кінця 1980 років висвітлювала тільки позитивний досвід. Лише із розсекреченням багатьох документів і матеріалів за останні півтора десятиріччя з'явилася значна кількість публікацій як в Україні, так і у Польщі, в яких по-новому, різнобічно розглядаються проблеми історії польського населення, об'єктивно висвітлюються складні, неоднозначні процеси.

Розвідки вчених щодо даної проблематики активно почалися у 1990-х роках. З-поміж студій дослідників варті уваги вищезгадана монографія Якубової Л. та праця Єременко Т. Авторки зазначають, що в 1920–1930-х роках в Україні проживало 60% польського населення Радянського Союзу.¹⁹ Впродовж 1917–1921 років у соціально-економічному та етнокультурному становищі польської меншини відбулись суттєві зміни. Найвпливовішим фактором була ліквідація польського магнатського землеволодіння в Західних регіонах України, що викликала еміграцію польського панства за межі республіки. По-друге, ідеї відтворення Речі Посполитої з включенням до неї етнічних українських земель стали генератором непримиренних польсько-українських і польсько-радянських суперечностей та збройної боротьби. Таким чином, правове становище польської меншини в межах УСРР відзначалася складними взаєминами, зауважують автори. З виїздом заможного польського панства на історичну батьківщину польська меншина в Україні перетворюється на повністю селянську, а в Західних округах УСРР особливістю становища польського селянства було малоземелля.

Переважає більшість поляків України проживала на Волині, Поділлі, Поліссі. На півдні польське населення було розпорошене, і лише в Одесі існувала невелика польська громада. У 1920-ті роки національна політика радянської влади виходила із завдань курсу на світову революцію. Важливість привернення поляків на свій бік зумовлювалась їх прикордонним розселенням та статтями Ризького договору, в якому йшлося про права національних меншин. Відповідно до договору відбувалась репатріація поляків, їх переселення в прикордонні райони з-за меж України.

Декілька разів проводився перепис населення, владу тривожило те, що багато поляків, боячись переслідувань, приховували свою національність, записуючись українцями. Тому достеменно точна цифра мешканців польської національності не відома.

Зупиняючись на характеристиці економічного, соціального, релігійного, культурного становища польського населення, дослідники відзначають, що спосіб ведення сільського господарства у польських жителів мало чим відрізнявся від ведення господарства українцями та росіянами, проте рівень грамотності та релігійності був значно вищим, духовенство мало великий вплив, всюди діяли костьоли.

Це спонукало більшовиків приділяти пильну увагу роботі серед польського населення, залучати його до будівництва соціалізму та зміцнювати довіру до радянської влади. Важливою складовою частиною національної політики в 1920-ті роки стала так звана „коренізація”, що означало висунення на відповідальні радянські і партійні посади представників національних меншин. У зв'язку з цим розгорнуто мережу закладів з підготовки національних кадрів. Виборча кампанія до Рад

у 1925 – 1926 рр. на Україні вперше проводилася рідною мовою. До ВУЦВК було обрано дев'ять чоловік польської національності.²⁰

По всій республіці, в районах, де проживало польське населення, почали виділятися польські національні сільські ради. У 1925 році постановою президії ВУЦВКа було створено польський національний район на базі Довбишанського району Житомирської округи. Він формувався виключно з польських сіл, селищ, хуторів, розташованих вздовж кордону з Польщею. Більшовики, мріючи про світову соціалістичну революцію, планували розпочати її із сусідньої Польщі, ось чим, на думку вітчизняних істориків, пояснюється особлива увага до польського населення України.

У 1920-ті роки почали створюватись радянські школи, де навчання велося польською мовою. Проте у справі створення та розвитку системи польськомовної радянської школи було чимало проблем. По-перше, не вистачало вчителів, які знали польську мову, підручників, приміщень і коштів. Від цих шкіл відштовхувала частину польських дітей і горезвісна атеїстична пропаганда.

Дослідники відзначають, що в кінці 1920-х років в національній політиці радянської влади стали помітними нові напрямки. Адже згорання непу, перехід до жорсткого регулювання в економіці, індустріалізація і колективізація, посилення класової боротьби, нетерпимість до інших думок не могли не позначитись на політиці щодо нацменшин. Під час проведення колективізації були поступово ліквідовані утворені раніше польські сільські ради. Поляки-селяни не підтримали колективізації і боролися проти неї всіма доступними методами, масово виходячи з колгоспів. Після підписання у 1934 році договору Польщі з Німеччиною у Радянському Союзі була розгорнута антипольська та антинімецька пропагандистські кампанії. З середини 1930-х років починається хвиля депортації польського населення з його національного району.²¹

Експеримент насильницької соціалізації зазнав явного краху. Поляки не бажали вести колективне господарство, відмовитись від своєї релігії, змінювати національні звичаї, обливати брудом історичну батьківщину. Результатом такої позиції польської нацменшини стали репресії та вже вищеназвана депортація 1930-х рр. Зникають польські навчальні заклади, культурні та наукові установи, адміністративно-територіальні одиниці. З кінця 1930-х років в радянській Україні офіційно не згадувалося польське населення, ніби його не існувало.

Багато в чому подібний шлях пройшла в 1920-ті – 1930-ті роки за радянського режиму німецька національна меншина. До початку 1990-х років ми не знаходимо в історіографії жодного комплексного дослідження, яке б вичерпно характеризувало історію, чисельність, місця розселення та стан німецької національної меншини 1920 – 1930-х роках. Досить вдалою спробою, на наш погляд, пролити світло на ці проблеми стала монографія Євтуха В. та Чирка Б. Праця дослідників позначена новими концептуальними підходами. Охопивши період з 1920-х до 1990-х рр., автори висвітлили повчальну історію впроваджуваної більшовиками етнополітики. Німецьке населення на теренах України з'являється з X – XI ст., появу ж перших німецьких колоній на нашій території історики відносять до другої половини XVIII ст. Основними ареалами розселення німців стали західний та південний регіони: Галичина, Волинь, Буковина, Закарпаття, Новоросія.²²

Німці традиційно користувалися повагою з боку уряду та оточуючого населення як старанні та вправні господарі. Їх господарства, зазначає дослідниця Якубова Л., в агрономічній та історичній дореволюційній літературі наводилися як приклад вміння працювати на землі. Першого значного удару німецькі господарства зазнали з боку царського уряду у зв'язку з перенесенням бойових дій Першої світової війни на терени України. Значна частина німців в цей період була депортована переважно до Сибіру. Впродовж 1918 – 1920 років депортовані дістали змогу повертатися назад, проте відновити своє господарство на довоєнному рівні їм вже не вдалося. Негативну роль відіграла політика „воєнного комунізму”, також адміністративно-територіальна реформа 1922 – 1923 років, яка штучно розірвала усталені десятиріччями господарські райони, котрі з колись квітучих німецьких сільськогосподарських колоній на початку 1920-х років були відкинуті в своєму розвитку на багато десятиріч назад. Становище німецької нацменшини погіршилось посиленням голоду 1921 – 1922 рр. на півдні України. Кількість малоземельних господарств, бідняцького прошарку зросла, проте це не завадило більшовикам продовжувати розглядати німецькі колонії як осередки куркульського засилля.

Тяжкий економічний стан ще більше підсилювали конфліктні ситуації, що виникали внаслідок численних випадків закриття молитовних будинків та переслідування віруючих, відсутність належної уваги з боку місцевої влади до забезпечення національно-культурних, мовних та інших інтересів німецького населення. Внаслідок цього сотні німецьких родин вимушені були покинути Україну, хоча режим всіляко намагався зупинити еміграцію.

Досліджуючи цю ситуацію, вчені підкреслюють, що більшовики, з метою виправлення становища, яке склалося, вирішили впровадити систему національно-територіального районування та

відкриття мережі освітніх установ, навчання в яких здійснювалося мовами національних меншин, зокрема, німецькою. Проте суттєвим гальмом в німецькій культурно-освітній роботі був брак педагогічних сил, низький матеріально-побутовий стан та рівень фінансової забезпеченості навчальних закладів. І все ж мережа загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів з німецькою мовою викладання була значною. Видавалася різноманітна наукова та методична література.

Із формуванням в СРСР тоталітарного сталінського режиму, як зауважує більшість дослідників, в галузі національної політики сталися кардинальні зміни. Почалися пошуки „ворогів народу”, „лоплічників фашистів”, „націоналістів”. У зв’язку з погіршенням відносин між СРСР та Німеччиною радянські владні структури виявили особливу упередженість відносно німецького населення. „Класово-ворожі елементи” виявляли серед викладачів навчальних закладів, господарських працівників, технічної інтелігенції тощо. Поступово ліквідовувались і німецькі національні райони.

Для дискредитації сталінського режиму гітлерівське керівництво використовувало будь-яку можливість, надсилаючи, зокрема, значні кошти для німців України під час голодомору. Зі свого боку радянський уряд вирішив довести до кінця справу боротьби з „ворогами” із середовища національних меншин. В перших лавах тих, на кого чекала розправа, були радянські німці. Продовжувались арешти та заслання за сфабрикованими справами, масового характеру набули депортації національних меншин з місць їх компактного проживання.

Німці були проголошені НКВС „шкідницькою нацією”. В березні 1936 року Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову про переселення до Казахстану 15 тис. представників польського та німецького населення з Київської та Вінницької областей.²³

Автори наголошують на тому, що масові депортації німців, поляків та представників інших „шкідницьких націй” з місць їхнього традиційного проживання в Україні відбувалися на дев’ять років раніше трагічних подій 1944 року, коли депортаціям підлягали чеченці, інгуші, кримські татари, які були огульно звинувачені у зрадництві та співробітництві з ворогом.

Отже, проблема вивчення історії етнополітики радянської влади в 1920-ті – 1930-ті рр. залишається актуальною і до кінця не розв’язаною в сучасній історичній науці. У вітчизняній історіографії досі немає комплексного дослідження, котре б, подолавши маргінальну етносвідомість, ліквідувало „білі плями”, якими рясніє історія національних меншин, що проживали в Україні в 1920-ті – 1930-ті рр., а також історичні стереотипи, які живилися ксенофобською пропагандистською машиною, яка їх формувала та підтримувала.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковба Ж. У пошуках власної відповідальності. // Критика. – 2005. – верес. – С. 19; 2. Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. – К., 2002. – С. 29; 3. Там само. – С. 31; 4. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об’єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.). – К., 2002. – С. 110; 5. Стадніченко О.І. Проблема забезпечення прав національних меншин у міждержавних відносинах України і Російської Федерації.: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – К., 2003. – С. 13; 6. Журба М.А. Вказана праця. – С. 111; 7. Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні в контексті національної політики радянської держави (20-ті – сер. 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. ... дис. докт. іст. наук. – К., 1999. – С. 29; 8. Шестопад М. Євреї на Україні. – К., 2002; 9. Якубова Л.Д. Вказана праця. – С. 45; 10. Козерод О.В. Евреи Украины в период новой экономической политики 1921 – 1929 гг. – К., 2002. – С. 49; 11. Там само. – С. 59; 12. Горюнова Є.О. Соціально-політичні процеси в селі Кримської АРСР 1920-х років.: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1999. – С. 12; 13. Редліх Шимон. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці 1919 – 1945. – К., 2002. – С. 153; 14. Журба М. Вказана праця. – С. 132; 15. Журба М. Вказана праця. – С. 134; 16. Козаков А.Л. От «черты оседлости» к Холокосту. – Артёмовск. – 2003. – С. 49; 17. Козерод О.В. Вказана праця. – С. 120; 18. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20 – 30-і рр. ХХ ст. - К., 1994. – С. 5; 19. Там само. – С. 3; 20. Там само. – С. 13; 21. Винниченко І. Україна 1920 – 1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 41; 22. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920 – 1990-і роки). – К., 1994. – С. 6; 23. Там само. – С. 77.

О.О.Стадник

ПОДІЛЬСЬКЕ СЕЛО В РОКИ НЕПУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

В історичній науці з питань аграрно-селянського розвитку вітчизняної історії пророблена велика робота. Значна кількість праць присвячена періоду нової економічної політики, особливостям її проведення в українському селі, в тому числі і на Поділлі.

Перші публікації про становище та розвиток села в роки непу з'являються вже в 1920-х роках. Це статті в загальногромадських часописах та у виданнях, присвячених проблемам українського і, зокрема, подільського села. Серед них – журнали “Пролетарий”, “Коммунист”, “Подільський господар”, “Хозяйство Подолии”, газети “Известия ЦК КП(б)У”, “Червоне село” “Українська сільськогосподарська газета”, “Червоний край”, “Подольский пролетарий” та ін.

Надзвичайно важливим джерелом для вивчення історії подільського села в 1921-1928 рр. є статистичні збірники ЦСУ УРСР та матеріали, опубліковані Держпланом УРСР.¹

Значну цінність становлять праці керівних діячів Держплану, Центроспілки, Вукоопспілки, Наркомвнуторгу, Наркомфіну І.Батюка, Л.Зінчука, К.Воблого, В.Гериновича та ін.²

Вагомий матеріал з даної проблеми знаходимо в працях теоретиків та практиків сільськогосподарського виробництва. В них аналізується стан економічного, соціального, культурно-освітнього рівня українського села, розвиток кооперативного руху, торгівлі тощо.³

На жаль, серед авторів робіт 20-х років професійних істориків не було. Ця обставина звичайно вплинула на стиль викладу матеріалу – у роботах відсутній історіографічний аналіз літератури, недостатньо описані джерела. Проте праці містять великий фактологічний матеріал, його аналіз, певні узагальнення та висновки.

Загальний стан сільського господарства України в зазначений період подається в роботах М.Гуревича, М.Вольфа, О.Філіповського.⁴ Автори зупиняються на проблемах землеустрою та землекористування, посівної площі та її структури, забезпечення господарств реманентом та худобою, а також намагаються визначити перспективи розвитку сільського господарства України і намітити шляхи його реконструкції.

Роботи В.Качинського, В.Якиманського, І.Максимова поклали початок вивченню таких питань як ліквідація поміщицького землеволодіння, перерозподіл земельного фонду, вплив аграрних перетворень більшовиків на форми селянського землекористування.⁵ Проте дані дослідження мають недостатню джерельну базу, а цифрові дані, в більшості випадків, не подають правдивих свідчень про наслідки аграрних перетворень.

В літературі 20-х років достатньо широко висвітлюються питання оренди землі. Основні аспекти орендної політики радянської влади розкривають А.Азизян, І.Великевич, М.Гуревич, С.Сосновий.⁶ Вони досліджують динаміку оренди землі, показують зміни орендних відносин у порівнянні з дореволюційним часом. Проте автори не дають відповіді на питання щодо розмірів орендованого фонду та не висвітлюють негативних факторів у впровадженні орендних відносин на селі.

Історію землевлаштування селянських господарств періоду непу вивчали Є.Д.Маркевич, М.Белонін, М.Гаража, О.Щадилов, О.Степаненко та ін.⁷

В 20-ті роки вивчається сільське населення республіки. Демографічну ситуацію, національний склад, рівень освіти, рід занять селянства досліджували А.Хоменко, С.Мінаєв, Ю.Корчак-Чепурківський.⁸ Проте селянство розглядалось не окремо, а разом з міським населенням, тому його особливості визначити важко.

Матеріально-технічне забезпечення селянських господарств, питання найму і здавання робочої худоби і реманенту розглядалися В.Якиманським, Я.Ставровським, М.Чернетковим, С.Соснович, К.Хоменком.⁹ Автори намагались відповісти на питання, чому селяни, отримавши землю, так і не змогли забезпечити свої господарства реманентом і робочою худобою на рівні 1913 року.

Оскільки в період непу селянські господарства були втягнуті в ринкові відносини, важливим питанням стало питання взаємин селянського господарства і ринку. Над цією проблемою працювали В.Якиманський, І.Лебединський, В.Соловейчик, В.Беркаш та ін.¹⁰ Вони проаналізували фактори впливу на товарність селянських господарств, питому вагу товарної продукції, участь різних прошарків селянства в ринкових відносинах. Проте створити повну картину стану сільськогосподарського ринку авторам не вдалось, оскільки вони розглядали тільки окремі періоди непу і окремі частини території України.

З другої половини 20-х років дослідники все меншу увагу звертають на розвиток індивідуального господарства і все більшу – на колективні форми господарювання. Причому в роботах прославляється аграрна політика більшовиків, пропагується колгоспне і радгоспне будівництво, перебільшується класова боротьба на селі.¹¹

У 30-50-х роках праці дослідників аграрної проблематики ґрунтувались на догматичних ідеях “Короткого курсу історії ВКП(б)” 1938 року видання, в якому індивідуальному селянському господарству дається негативна оцінка і, навпаки, наголошується на необхідності суцільної

колективізації. Саме під таким кутом зору змальовується індивідуальне селянське господарство в загальних працях І.Д. Лаптева, Є.Кочетовської, Є.Б. Генкіної,¹² а також регіональні дослідження І.Н. Михайлівського, П.А. Хомича, М.К. Коваля.¹³ Роботи відзначаються надмірним вихваланням колгоспно-радгоспної системи, догматизмом, недостатнім використанням історичних джерел.

Критика культу особи Сталіна позитивно вплинула на якість робіт, значно розширилась джерельна база історичних праць, знизився цитатно-ілюстративний стиль викладу матеріалу. Проте тоталітарна система зберігала монополію в усіх сферах життя країни, в тому числі в історичній науці. Тому тема колективізації селянських господарств залишалась пріоритетною серед досліджень істориків-аграрників І.І.Слинька, З.П.Шульги, О.Ф. Чмиги, П.М.Денисовця.¹⁴ Проблеми індивідуального сектору селянської економіки займали в літературі 50-х - середини 80-х років дуже незначне місце. Серед таких робіт виділяється праця Б.К.Мигалія,¹⁵ де висвітлюються питання розвитку індивідуального селянського господарства у відбудовний період. Автор досліджує процес передачі селянам земельних фондів, землеустрій, державну допомогу у відродженні тваринництва, машинопостачання тощо.

Процес аграрних перетворень 20-х років висвітлювався в працях Р.Д. Ляха, М.І. Ксензенка,¹⁶ соціально-класову структуру селянства досліджували С.Г. Водотика, Ф.Г. Турченко П.М. Денисовець, демографічні аспекти розвитку українського села розглядали Р.Д. Лях та Ф.Д. Турченко.¹⁷ Суттєвий внесок у вивчення розвитку подільського села було зроблено дослідниками С. Вініковецьким, В. Голевим, М. Алесандрою.¹⁸

З другої половини 80-х років розпочався новий етап розвитку вітчизняної історіографії. Перебудовні процеси, пошуки шляхів виходу з економічної кризи спонукали звернутися до досвіду минулого, зокрема періоду непу. У цей час над проблемами українського села плідно працюють В.В. Калініченко, С.В. Кульчицький, П.М.Денисовець, М.І.Алещенко, Є.Є.Мручко та ін.¹⁹

В умовах незалежності України активізувались наукові та історико-краєзнавчі дослідження історії подільського села місцевих дослідників.

Першу спробу створення узагальнюючої праці з історії подільського селянства 20-30-х рр. зробив відомий український вчений І.Г.Шульга в праці "Гірка правда",²⁰ в якій всебічно проаналізовано політику більшовицької партії та радянської влади в подільському селі, показано її антиселянський характер.

Окремі аспекти розвитку селянства Поділля в означений період розглядали: діяльність комітетів незаможних селян (П.С.Григорчук та О.А.Мельничук); демографічний розвиток, соціальну та національну структуру населення (Ю.С.Степанчук); діяльність органів влади щодо ліквідації неписьменності, розвитку освіти та створенню системи охорони здоров'я (В.П.Воловик, С.Я.Вініковецький); проблеми духовного життя подільського селянства (С.І.Дровозюк та Р.Подкур).²¹

В українській історичній науці і на сьогодні не вшухає інтерес до проблем історії українського села 20-х рр. ХХ ст. Потрібно зазначити, що ці дослідження відзначаються, в першу чергу, фаховою відповідальністю. Нові підходи до вивчення історії, майже повна доступність джерельної бази сприяють тому, що сучасні автори намагаються виявити нові, іноді сенсаційні факти і події, глибоко проаналізувати їх через призму впливу радянської тоталітарної системи.

Так, у роботі Калініченка В.В.²² робиться висновок, що погляди вождя більшовиків на селянство поступово змінювались. Він усвідомив, що саме політика продрозкладки була основною причиною глибокої економічної і політичної кризи, яку переживала держава на початку 1921 р., а в процесі розгортання непу він зрозумів необхідність впровадження товарно-грошових відносин, переосмислив роль і значення кооперації в соціалістичному будівництві. На думку С.В.Кульчицького саме "...економічний колапс і загроза великомасштабної війни з селянством" змусили Леніна змінити своє ставлення до селянського питання і, по суті, "капітулювати перед ринком".²³ При цьому перехід до непу не змінив стратегічних установок партії більшовиків в тому числі і в аграрній політиці. Неп і соціалізм, наголошує дослідник, були для більшовиків явищами несумісними, отже неп був для влади лише інструментом соціалістичного будівництва. Введення непу можна розглядати як тимчасовий відступ більшовиків від комуністичної доктрини побудови безтоварної економіки, зазначає Каспрук І.І.²⁴ Автор далекий від ідеалізації непу, проте, спираючись на досліджений фактичний матеріал, доводить, що реформи 20-х рр. позитивно вплинули на становище українського селянства і принесли відчутні результати, неп продемонстрував беззаперечну перевагу змішаної багатокладної економіки перед єдиною державною. Науковець прийшов до висновку, що політика непу мала шанси на продовження лише за умови припинення втручання влади в економічні процеси і відмови від соціалістичної перспективи. Проте оскільки більшовики не відмовились від своєї стратегічної мети,

ця політика не тільки не забезпечила відродження економіки, а на багато десятиліть перекрила шлях до її відновлення.

Такої досить різкої оцінки непу в українській історіографії ми не зустрічаємо. Більшість дослідників вважає, що непу добре вплинув на українську економіку, а в розвитку аграрного сектору однозначно відбулись позитивні зрушення.²⁵ Створювалась справді парадоксальна ситуація: “пролетарська держава повинна була зміцнювати і розбудовувати ринкову економіку лише для того, щоб незабаром знищити її”, зазначають автори монографії “Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр.”²⁶ При формуванні аграрної політики Ленін наполягав, щоб партійці визнали той факт, що селяни-власники колективізації не бажають, і переконував своїх соратників у необхідності продовження непу. Автори наголошують на тому, що, якби вождя оточували однодумці, вони завершили б розпочаті реформи. Однак Сталін відкинув “той ленінізм, що заважав йому і взяв на озброєння ленінізм, який відповідав особистим уявленням диктатора і допоміг йому створювати свою систему”.²⁷

Розглядаючи проблему розгортання селянського опору режиму, ряд дослідників вважає, що однією з причин була хлібозаготівельна кампанія,²⁸ а в формах опору селян в період непу мали місце політичні аспекти.²⁹

Отже, аналіз сучасної історичної літератури показує, що за останні десятиріччя вченими зроблена величезна робота з вивчення різних аспектів історії українського селянства в 20-ті роки ХХ ст., опрацьовано значну кількість матеріалів, введено в науковий обіг нові архівні документи, проаналізовано і розглянуто з сучасних позицій наукові праці попередніх дослідників, закладено ґрунтовну основу, що дає змогу фахівцям предметно вивчати цю проблему як принципово самостійну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Статистика Украины №45.-Харьков, 1924.-Т.2; Народное хозяйство Украины в 1924-25 рр.- Харьков, 1925; Украина. Статистический ежегодник на 1928 г.- Харьков, 1928; Контрольные цифры народного хозяйства УССР на 1923-29 год.-Харьков, 1928; 2. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні.-Харків, 1925; Хинчук П. Итоги деятельности Советской власти в цифрах. 1917-1927.-М., 1927; Воблий К.Г. Економічна географія України.-К., 1922; Геринович В.О. Кам'янецьчина.-Кам'янець-Подільський, 1927; 3. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації.-Т.1-2.-К., 1925; Демко Є. Кооперація на Україні.-Харків, 1927; Його ж. Потребительская кооперация на Украине за 5 лет. 1918-1922.-Харьков, 1923; Кичаев А.М. Современное состояние еврейских местечек и перспективы их экономического оздоровления.-К.-П., 1929; 4. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України.-Харків, 1927; Вольф М.М. Сільське господарство України.-Харків, 1927; Філіповський О.К. Розвідка з організації сільського господарства на Україні.-Харків, 1926; 5. Качинський В. Почерки аграрної революції на Україні.-Харьков, 1922.-Вип.1-2; Якиманский В.А. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 г. - Харьков, 1924; Максимов И. Итоги землеустройства на Украине на 1 января 1922 года // Сільське господарство. - Харьков, 1922.-№ 3-4.-С.44-56; 6. Азизян А., Великевич И. Арендные отношения в советской деревне.- М.-Л., 1928; Гуревич И.Б. Питання сучасного селянського господарства України.- Харьков, 1927; Сосновий С.М. Оренда землі на Україні.-Харків, 1926; 7. Маркевич Є.Д. Земельне законодавство та землеустрій.-К., 1925; М.Белонін, М.Гаража. Характеристика землевпорядження на Україні.-Харків, 1928; Щадилів О. Землевпорядження та організація трудового господарства на Україні.-Харків, 1926; Степаненко О. Економіка землевпорядження. - Харьков, 1927; 8. Хоменко А. Населення України.1887-1927.-Харків, 1927; Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні.-Харків, 1928; Корчак-Чепурківський Ю.О. Відтворення населення Української РСР до початку першої п'ятирічки // Демографічне дослідження.-К., 1975.-Вип.3.-С.78-114; 9. Якиманский В. Земледельческий инвентарь в крестьянских угодьях Украины // Стат.бюллетень ЦСУ УССР.-Харьков, 1924.-№8.-С.2-4; Ставровський Я. До питання про недостатнє використання робочої худоби в дрібних селянських господарствах // Вісник статистики України.-Харків, 1928.-№1.-С.54-60; Черненко М., Сосновий С. Нариси з техніки селянського рільництва.- Харьков, 1926; Хоменко К. Наем и сдача живого и мертвого инвентаря на Украине // На аграрном фронте.-М., 1927. - №8-9. - С.179-183; 10.Якименский В.А. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины по бюджетному обследованию.1923 г.- Харьков, 1924; Лебединський І. Селянський індекс на Україні.-Харків, 1928; Соловейчик В. Направление и рыночность животноводства по организационно-хозяйственным районам Украины. - Харьков, 1923; Беркаш В. Основные вопросы скотоводства и мясного рынка//Хозяйство Украины.- Харьков, 1925. -№1-2.- С.95-115; 11. Ковган С.П. Партія та індивідуальне селянське господарство.- Харьков, 1929; М'якота Х.Г. Спілка незаможника з середняком міцніє.-Харків.-1928; 12. Лаптев М.Д. Советское крестьянство.- М., 1939; Кочетовская Е.Н. Национализация земли в СССР.- М., 1952; Генкина Е.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике.- М., 1954; 13. Михайловский М.Н. Борьба КПСС за подготовку условий сплошной коллективизации сельского хозяйства в СССР /на материалах УССР.1928-1929 гг.: Автореф. дис... канд.ист.наук.- Львов, 1955; Хомич П.А. Коммунистическая партия Украины в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства.1927-1934 гг. (на материалах Винницкого, Каменец-Подольского и Тульчинского округов): Автореф. дис. Канд.ист.наук.- К.,

1955; Коваль М.К. Успехи развития сельского хозяйства Украины к концу восстановительного периода (1923-1925 гг.). Автореф. дис... канд.ист.наук.-К., 1951; 14. Слинько І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927-1932 рр.).-К.,1961; Шульга З.П. Підготовка суцільної колективізації на Україні.-К., 1960; Чмига В.Ф. Колхозное движение на Украине (1917-1929 гг.).Очерки истории.- М., 1974; Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921-1925 рр.- Харків, 1969; 15. Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925).- Харків, 1974; 16. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.).-К.Донецьк,1975; Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.).- Харьков, 1980; 17. Водотыка С.Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы: социально-экономическая характеристика: Автореф.дис...канд.ист.наук.- К., 1984; Турченко П.Г., Лях Р.Д. Изменение социально-классовой структуры сельского населения Украины // Годы борьбы и побед.- К., 1983.- С.139-145; Денисовець П.М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування (1921-1929 рр.) //УІЖ.- К., 1968.- №4.- С.57-67; 18. Вініковецький С.Я. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.).-К., 1972; Його ж. Борьба трудящихся Подольской губернии за восстановление народного хозяйства (1921-1925 гг.).- М., 1972; Голев В.М. Боротьба за здійснення ленінського плану соціалістичної перебудови сільського господарства Поділля (1928-1933 рр.).-Кам'янець-Подільський, 1957; Александра М.Ф. Відбудова сільського господарства Поділля (1921-1925 рр.)//Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції.-Хмельницький, 1965; 19. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929).-Харків, 1991; Кульчицький С.В. УРСР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.).- К., 1997; Денисовець П.М. Соціально-економічне становище селянських господарств Поділля в перші роки непу// Тези доповідей У Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.- Вінниця, 1987; Алещенко М.І. Відступ від ленінського кооперативного плану на Поділлі (1922-1933 рр.)// Тези доповідей УІ Подільської історико-краєзнавчої конференції.-Кам'янець-Подільський, 1990; Мручко Є.Є. З історії Хмельницької області в роки непу// Тези доповідей УІ Подільської історико-краєзнавчої конференції.- Кам'янець-Подільський, 1990; 20. І.Г.Шульга. Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства. 1920-1932 років.- Вінниця, 1987; 21. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.).-Вінниця, 2001; Степанчук Ю.С. Демографічна характеристика та соціальна структура населення Поділля після громадянської війни (за матеріалами перепису населення 1920 р.)// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету.Серія:Історія.- Вінниця, 2001.-Вип.ІІІ; Вініковецький С.Я., Воловик В.П. З історії культурного життя Поділля 1921-1925 рр.// Наукові записки ВДПУ. – 2001.-Вип.ІІІ; Дровозюк С.І. Духовне життя подільського селянства у 20-ті роки ХХ ст. //Подільська старовина. – Вінниця, 1993; Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб.- К., 2000; 22. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Автореферат дис.доктора іст.наук.- Харків, 1994; 23. Кульчицький С.В. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.).- Харків, 2000.-С.86-87; 24. Каспрук І.І. Неп на Україні у 1921-1923 рр. (історико-політичний аналіз): Дис.канд.іст.наук.- Львів, 1993.-С.39; 25. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс.- К., 1991; Кульчицький С.В. Нова економічна політика: уроки і сьогодення.- К., 1990; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу.-К., 1997; 26. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.-К., 1991.- С.32; 27. Там само.-С.4; 28. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.).- К., 2000.- С.82; 29. Сотникова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30-ті роки ХХ ст. : Автореф.дис.канд.іст.наук.- К., 2000; Саричев В.І. Селянство і радянська влада в 1925-1929 роках. Автореф.дис.канд.іст.наук.- Дніпропетровськ, 2000.

С.С. Плахотнюк

ДОКУМЕНТИ ЦДАВО УКРАЇНИ ПРО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 20-30 РР. ХХ СТ.

На сучасному етапі особливо актуальними є питання національно-культурного та духовного життя українського селянства, яке було носієм традиційної народної культури, джерелом національного відродження. Йдеться, насамперед про 20-30-ті рр. ХХ ст., оскільки за силою та глибиною духовних потрясінь, що їх пережило у той час українське село, даний період різко виділяється на історичному фоні.

Дослідження культурно-освітнього рівня українського селянства у 20-30-ті рр. ХХ ст. є надзвичайно важливим для розв'язання проблеми причинності в історії тоталітарної епохи. Продовжується критичне переосмислення шляху, пройденого українським народом в умовах тоталітарного режиму, накреслене широке коло питань, що потребують першочергового опрацювання. Неможливість опрацювання відповідних архівних матеріалів, до яких історики не мали доступу за радянських часів, необхідність ідеологічного обґрунтування більшовицької політики призвели до звуженості тематики досліджень, заангажованості.

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) зберігаються документи, що ознайомлюють дослідників з роботою партійних, радянських та громадських організацій по піднесенню культурно-освітнього рівня українського селянства в 20-30ті рр. ХХ ст.

Важливим джерелом для вивчення проблеми є, насамперед, фонд Народного комісаріату освіти (ф. 166), у документах якого відображено культурно-освітні перетворення в українському селі. Тут містяться інформації, доповідні записки окружних відділів Наркомосу УСРР про стан ліквідації неписьменності й малописьменності та здійснення загального початкового навчання, висвітлюється робота шкіл, відклялися копії важливих директивних документів про хід та завдання лікнепу в республіці (ф. 166, сп. 8, спр. 55, 305, сп. 9, спр. 67, 135, 141, 181, 251, 526, 885, 1080, 1084, 1123; сп. 10, спр. 8, 304, 1014, 1028, 1148; сп. 11, спр. 55).

Велику групу документів з порушеної проблеми сконцентровано у фонді Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян (ф. 257). Це, зокрема, обіжники ВЦКНС та місцевих органів комнезамів про розгортання та поживлення культурно-освітньої роботи на селі, постанови сільських зборів, листування місцевих і центральних організацій КНС, статистичні відомості тощо.

Одним з першочергових завдань у справі здійснення культурних змін на селі була ліквідація неписьменності й малописьменності – тяжкої спадщини минулого. Значний масив документів ЦДАВО України висвітлює відповідальну ділянку культурно-освітньої роботи щодо остаточної ліквідації неписьменності як важливої передумови піднесення економіки країни.

Народним комісаріатом освіти для ліквідації неписьменності й малописьменності в Україні протягом першої п'ятирічки було складено план проведення цієї роботи на період з 1928/29 р. по 1931/32 р. Планом передбачалось охопити навчанням більше 6,5 млн. чол., в тому числі майже 5,5 млн. неписьменних і більше 1 млн. малописьменних.¹ Цей документ свідчить, що в роки першої п'ятирічки планувалося ліквідувати неписьменність дорослого населення республіки.

Ліквідація неписьменності потребувала значних коштів. За відомостями фінансових документів Наркомосу навчання одного неписьменного коштувало 6 крб. 50 коп., малописьменного – 8 крб.; всього необхідно було майже 44 млн. крб. Ці асигнування виділялися з державного і місцевого бюджетів і лише близько 20% – різними організаціями, які сприяли ліквідації неписьменності.²

У зв'язку з нестачею вчителів на селі до цієї важливої роботи залучалася трудова інтелігенція, а також комсомольці, учні старших класів, члени профспілок. Кожний сільський житель, який мав чотирикласну освіту, зобов'язувався навчити грамоті одного неписьменного.

Якщо в школах неписьменних працювали в основному вчителі, то індивідуально-груповим методом навчали грамотні селяни. Наприклад, в 1932 р. в Київській області серед культармійців, крім 17 тис. працівників освіти, нараховувалося 25 тис. комсомольців, 11 тис. студентів, 5 тисяч інженерно-технічних і 4 тисячі медичних працівників. В Березівському районі Одеського округу серед 230 груповодів було 24 вчителі, 100 учнів старших класів, а решта грамотні колгоспники з початковою освітою. В Прилуцькому окрузі на Чернігівщині серед культармійців було 1070 учителів, 612 представників інтелігенції, 1000 селян, 1200 комсомольців, 1100 учнів.³

Великі завдання у справі боротьби з неписьменністю серед селянства були поставлені перед товариством «Геть неписьменність!», яке очолив І.І. Петровський. Виявлені у фонді Наркомосу документи в деталях відбивають хід в республіці місячника лікнепу. Найбільш поширеною формою навчання тут був індивідуальний метод навчання. Суть його полягала в тому, що кожний член товариства брав на себе зобов'язання ліквідувати свою неписьменність, підвищувати свій культурний рівень, а потім взяти участь в ліквідації неписьменності 600 тис. чол. В селах розгорнулася велика робота по створенню нових осередків товариства, серед населення успішно проходив добровільний збір коштів у фонд лікнепу. Як свідчать документи, протягом 1928/1929 р. лише в Ніжинському окрузі працювало 236 пунктів лікнепу, які охопили навчанням 8600 чол.,⁴ у Глухівському окрузі у 124 пунктах лікнепу навчалось 9 тис. чол., з них 6780 селян. Такі заходи відіграли важливу роль в успішній реалізації одного з найважливіших завдань культурної революції на селі – ліквідації неписьменності.

Оскільки робота в цьому напрямі вимагала ще більшого розмаху, партія і уряд постійно тримали це питання в полі зору, вишукували нові форми і методи боротьби. У багатьох директивних документах дослідник знайде дані про подальше розгортання масової роботи з ліквідації неписьменності шляхом проведення культпоходів, залучення до неї письменної громадськості, обліку неписьменних, забезпечення справи лікнепу потрібними коштами та приміщеннями, звільнення культармійців від інших навантажень.⁵

Цінні дані про хід ліквідації неписьменності в 1931 р. містять матеріали районних конференцій і зльотів, присвячених лікнепу. Конференції, а також збори колгоспників, учителів, активу сільрад сприяли поліпшенню роботи по ліквідації неписьменності 1450 тис. неписьменних і 2565 тис. малописьменних. У виконанні цих напружених планів провідна роль відводилася комсомолу. На початку 1930 р. було оголошено лікнепівську спартакіаду, метою якої було навчити грамоті 250 тис. чоловік., ліквідувати неписьменність 40 тис. комсомольців, а також мобілізувати 5 тис. комсомольців на постійну роботу по лікнепу й виділити 10 тис. організаторів для проведення агітації за лікнеп. Окружні організації ЛКСМУ Чернігівщини і Глухівщини уклали договір про змагання, в якому йшлося про те, що 6 тис. комсомольців Глухівського і 7 тис. комсомольців Чернігівського округів зобов'язались навчити таку ж кількість неписьменних, прийняти до тисячі нових членів до товариства «Геть неписьменність!», організувати осередки в тих селах, де є комсомольські організації, зібрати по тисячі карбованців у фонд лікнепу, виділити по 200 організаторів для інструкторської роботи по лікнепу, залучити до цієї роботи школярів.⁶

Документи ф. 257 свідчать, що активними учасниками боротьби за ліквідацію неписьменності на селі були комітети незаможних селян. Протягом 1929/30 р. було ліквідовано неписьменність майже 173 тис. членів КНС або 78,2% неписьменних. У 135 районах комнезами виділили майже 5 тис. представників, які також проводили роботу по ліквідації неписьменності серед бідноти та середняків. Так, у Залізнянському районі КНЗ організували ударні групи лікнепу. В Білолуцькому районі зібрали на користь лікнепу тисячу карбованців.

ВЦКНС брав активну участь у виконанні завдань по ліквідації неписьменності в 1932 р. Активна участь колгоспних мас і КНС забезпечили виконання загального плану до 15 листопада на 84,9%. Майже повністю було ліквідовано неписьменність серед членів КНС. Під час «Місячника всеобучу дорослих» у фонд товариства «Геть неписьменність!» було зібрано серед комнезамів 820 тис. крб.⁷

Як свідчать документи ЦДАВО України, протягом 1928-1932 рр. в Україні була проведена велика робота по ліквідації неписьменності і малописьменності. Майже третина сільського населення пройшла через мережу лікнепу і завдяки цьому прилучалася до культури. Протягом зимового періоду було охоплено навчанням неписьменних 305,9 тис. чол., малописьменних 342,4 тис. чол. Засвоїли курс навчання 181,5 тис. неписьменних і 245 тис. малописьменних. Продовжували навчання в літній період 51 тис. неписьменних і 71,5 тис. малописьменних. Як видно з цих відомостей, комнезами проводили значну роботу по лікнепу і забезпечили навчання запланованих їм контингентів сільського населення. З молодих селян, які ліквідували свою неграмотність, поповнювались робфаки, вечірні курси, які готували працівників масових професій для сільського господарства.⁸ В зазначених документах наводяться переконливі статистичні дані. На початку 1932 р. в школах грамоти в республіці навчалось 1455 тис. неписьменних і ліквідувало свою малописьменність 2585 тис. чол.

У вказані роки велике значення приділялось боротьбі за ліквідацію неписьменності серед жінок.⁹

За десять років після революції грамотність жінок значно виросла, але все ж вона залишалась низькою. Серед учнів лікнепу в 1927/28 р. жінки склали 44,8%. Уряд України постановою від 24 травня 1928 року зобов'язав окрвиконкоми залучити всіх громадян, профспілкові організації, товариство «Геть неписьменність!», жіночі колективи до ліквідації неписьменності жінок. Як свідчать документи архіву, в ряді округів були відкриті додатково школи лікнепу для жінок. Особливо активно проводилась ця робота в Могилівському, Тульчинському, Старобільському, Глухівському і інших округах, де процент неписьменних жінок був високим.

Завдяки проведеній роботі відсоток жінок серед охоплених лікнепом по селах значно виріс і досягнув в 1928/29 р. 52,2%, а в 1929/30 р. навчалось понад мільйон жінок. Крім цього, в сільських школах для малописьменних прошарок жінок збільшився за ці роки з 26,6% до 48,7%.

Документи Центрального державного архіву вищих органів і управління України містять цінні свідчення щодо розвитку освітніх навчальних закладів.

За 20-30ті рр. в селах збільшилася кількість шкіл, були відкриті сільські середні школи.

Питанню всеобучу велику увагу приділяли сільські Ради, органи народної освіти, педагогічні колективи. На початку 1927/28 навчального року в сільських школах навчалось 1819, 7 тис. дітей. Проте 30% дітей 8-11 років все ще залишалися поза школою, у Волинському окрузі навчалось лише 57,5% дітей, в Полтавському – 55%, в Бердичівському – 65%. У наступні роки продовжувалась робота по всеобучу.

В умовах обмежених фінансових і матеріальних можливостей державою надавалась певна допомога школі. На початок першої п'ятирічки в селах працювало 18248 шкіл, в тому числі 16668

початкових і 1580 семирічних. До осені 1928/29 навчального року планувалось побудувати 7 тис. нових шкіл.¹⁰

Документи ЦДАВО України містять матеріали, в яких розповідається про заходи, які держава проводила з метою залучення дітей бідноти до навчання в семирічках. Так, Наркомос України виділив стипендії, а також запропонував внести до місцевих бюджетів майже 400 тис. крб. на гуртожитки і стипендії для цих дітей. В школах їм видавалися безкоштовно книги, організувалося харчування. Проведена робота дала добрі наслідки. У 1932/33 навчальному році в Україні навчалось 4,5 млн. або 98% дітей шкільного віку.

Робота щодо всеобучу стала важливим завданням громадських організацій і місцевих органів влади.

Для надання допомоги на села посилалися робітники, комсомольці з міст. В Криворізькому окрузі на села було відряджено 90 чоловік для надання допомоги сільрадам, було організовано 320 бригад масового огляду шкіл. У всіх населених пунктах були проведені збори населення, створені комісії сприяння всеобучу, прийняті заходи по забезпеченню школярів одягом і взуттям.

Істотну допомогу школам в забезпеченні учительськими кадрами надавали комсомольські організації, проводячи мобілізації для роботи в школах. В 1931 р. на педроботу було мобілізовано 3950 комсомольців, в 1930-32 рр. – понад 10 тис. чол. Разом з цим ЦК комсомолу спільно з Наркомосом направили 25 тис. молодих учителів для підвищення їх кваліфікації. В Харкові був відкритий університет і курси підвищення кваліфікації учителів. Такі ж курси були відкриті в Дніпропетровську, Києві, Луганську, Миколаєві та інших містах. Одночасно з агрономізацією шкіл створювалися школи сільської / пізніше колгоспної / молоді – ШКМ. На початок 1931/32 навчального року в 232 районах України було створено таких 995 шкіл.¹¹

Важливе значення у піднесенні культури українського селянства надавалося культурно-освітній роботі на селі. Цікаві матеріали для дослідження цього питання зберігаються в багатьох фондах ЦДАВО України і, насамперед, Наркомосу УРСР¹², ЦК КНС¹³, Ради професійних спілок України.¹⁴

Центрами культурно-освітньої роботи були сільради, хати-читальні, масові бібліотеки. На 1 жовтня 1928 р. в селах України працювало 9844 клубних закладів. На кінець п'ятирічки майже у всіх населених пунктах були ті чи інші культурно-освітні установи. Так, наприклад, в Лиховецький район на Полтавщині входило 52 населених пункти, в яких діяло 64 культурно-освітні установи, в тому числі районних будинків – 1, районних бібліотек – 1, сільбудів - 11, будинків колективіста – 3, хат-читалень – 25, червоних кутків – 4, сільських бібліотек – 3, пересувних бібліотек – 17. Так, якщо на початок 1933 р. в Вінницькій області було 138 колбудів, сільбудів і хат-читалень, 1014 червоних кутків, 114 сільських бібліотек, то на 1 січня 1934 року в Київській області за відомостями з 67 районів працювало 1622 колбуди, 310 хат-читалень, 459 червоних кутків, 89 зразкових будинків культури / ЗБК /, де була краще поставлена культурно-масова робота. В Дніпропетровській області на селі діяло колбудів – 1243, хат-читалень – 648, червоних кутків – 3909, бібліотек – 1169. Зміцненню матеріальної бази культури і поліпшенню їх роботи сприяли щорічні конкурси на кращу установу культури. В 1935 р. у Всеукраїнському конкурсі на кращий будинок колективіста взяли участь 3472 культурно-освітні установи. Під час проведення конкурсу було завершено будівництво 136 будинків колективіста, створено кілька сотень культурно-побутових баз, побудовано 30 нових будинків колективіста. В 1936 р. в Каменецькому районі Київської області проводився конкурс на кращий колгоспний клуб.¹⁵

Документи свідчать, що крім постійних культурно-освітніх закладів для кращого обслуговування мешканців віддалених сіл створювалися пересувні культурно-освітні заклади. Так, протягом 1927/28 р. було організовано 17 пересувних робсільтеатрів, 13 хорових капел, 9 кобзарських капел, 2 сільськогосподарські музеї, 47 стрілецьких тирів. Важливе значення для поліпшення культурно-освітньої роботи на селі мало поширення на працівників культурно-освітніх закладів села пільг про безплатне надання їм квартир з опаленням і освітленням, а також зрівняння їх у заробітній платі з учителями початкових шкіл.¹⁶

В період масової колективізації сільського господарства культурно-освітні заклади значно активізували свою роботу. Особливе місце в діяльності культурно-освітніх закладів на селі посіла робота по озброєнню селян, насамперед сільського активу, необхідними сільськогосподарськими знаннями. Дані про це дослідник знайде в ряді справ фонду Наркомосу. Так, у Вовчанському районі агролікнепом було охоплено 2600 чол., в Балахівському – 9 тис.. Всього ж різними видами сільськогосподарського навчання в 1927/28 р. було охоплено 2662 тис. населення сіл України, а в 1928/29 р. – 4332 тис. або в 2 рази більше.¹⁷

За роки, що досліджуються, неухильно зростала мережа культурно-освітніх закладів на селі. Якщо за станом на 1 жовтня 1930 р. тут нараховувалося 10484 клубних заклади, в тому числі хат-читалень – 5425, будинків колективіста та сільбудів – 4798, клубів – 261, то на кінець 1932 р. в республіці працювало 12567 сільбудів, хат-читалень, будинків колективіста. На початку 1932 р. в селах функціонувало 8717 бібліотек, в яких нараховувалося 6158,5 тис. примірників книг. Внаслідок проведеної роботи число сільських бібліотек зросло на 1603, а їх книжковий фонд, порівняно з 1928 р., зріс на півтора мільйона книг.

В документах фонду 166 містяться відомості про роль періодичної преси у піднесенні свідомості селянства. У 1932 р. в республіці видавалося 328 журналів і 103 газети, причому 42 – спеціально для селян.¹⁸

Важливе місце в справі виховання і задоволення зрослих культурних запитів селянства належало кіно. В документах ЦДАВО України дослідник знайде необхідні дані про розвиток кіномережі в селах республіки, зокрема простежить за ходом кінофікації сіл республіки. Так, якщо на 1 жовтня 1928 р. в сільській місцевості республіки працювало 1010 кіноустановок, в тому числі 974 стаціонарних і 366 пересувних, то на 1 жовтня 1930 р. їх нараховувалося 2951, з них – 1225 стаціонарних і 1526 пересувних. В 1932 р. на селі діяло 3577 кіноустановок, в тому числі 1577 стаціонарних і 2 тис. пересувних, тобто кількість сільських кіноустановок зросла в 3,5 рази. Таким чином, сільське населення мало можливість регулярно переглядати кінострічки, зокрема сільськогосподарської тематики.¹⁹

Ряд документів розповідають про радіофікацію сіл, а також про ту допомогу, яку в цій справі надавав селянству робітничий клас. Кількість радіотрансляційних точок в республіці невпинно зростала. Якщо у 1928 р. їх нараховувалося 13,4 тис., то в 1932 р. їх було вже 268,3 тис.²⁰

Таким чином, у фондах ЦДАВО України зберігається значна кількість документів, які надають інформацію досліднику щодо культурно-освітніх процесів, які відбувалися в 20-30ті рр. ХХ ст. по ліквідації неписьменності і малописьменності, запровадженню загального обов'язкового початкового навчання, про зростання мережі установ для культурно-освітньої та політико-виховної роботи серед сільського населення України.

Названі джерела, безперечно, зацікавлять істориків, які вивчають питання культури українського селянства та нададуть матеріал щодо вироблення концепції розвитку культури сучасного селянства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України).- Ф.166.- Оп. 8.-Спр.854.- Арк. 1; 2. Там само.-Ф.166.-Оп.8.-Спр.305.- Арк. 1; 3. Там само.- Ф.166,Оп. 9.- Спр.1084.- Арк. 227; 4. Там само. – Ф.166.- Оп.9.- Спр.181.- Арк. 13; 5. Там само. – Ф.166.-Оп.9.-Спр.1086.- Арк. 57; 6. Там само. – Ф.166.- Оп.9.- Спр.526.- Арк. 70; 7. Там само. – Ф.166.-Оп.9.-Спр.1986.- Арк. 43; 8. Там само. – Ф.257.- Оп. 1.-Спр.1079, 1040, 1211, 1212, 1243; 9. Там само. – Ф.1025.- Оп. 1.-Арк. 125; 10. Там само. – Ф.337.- Оп. 1.-Спр.7383.- Арк. 186; 11. Там само. – Ф.166.- Оп. 9.-Спр.67, 135, 457; 12. Там само. – Ф.7.- Оп. 1.- Спр.575.- Арк. 6, 22; 13. Там само. – Ф.166.- Оп. 8.-Спр.38, 220, 737, 854; Оп. 9.- Спр. 67, 141, 181, 251, 526, 885, 938, 1084, 1112; Оп. 10.- Спр. 304, 943, 1143; 14. Там само. – Ф.257.- Оп. 1.-Спр.902, 1050, 1079, 1211; 15. Там само. – Ф.2605.- Оп. 2.- Спр.781; - Оп. 3 – Спр. 387, 451, 813, 830, 831, 1095;- Оп. 10.- Спр.101; 16. Там само. – Ф.7.- Оп. 1. - Спр.575.- Арк. 6, 22; 17. Там само. – Ф.166.- Оп. 9.- Спр.67, 526; 18. Там само. – Ф.166.- Оп. 10.- Спр.304; 19. Там само. – Ф.166.- Оп. 10.- Спр.1148; 20. Там само. – Ф.166.- Оп. 8.-Спр.220, 854; Оп. 9.- Спр. 67, 529; Оп. 10.- Спр. 945.

П.С. Григорчук

РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ВЗАЄМИНИ В КІНЦІ 30-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Міжнародні відносини в другій половині 30-х років минулого століття незмінно привертають до себе прискіпливу увагу дослідників.¹ Підвищений інтерес до цього періоду легко пояснюється, адже він безпосередньо передував трагедії 1939 р. – початку розв'язання Німеччиною Другої світової війни, яка принесла людству важкі випробування і величезні людські жертви.

Після приходу до влади в Німеччині нацисти розгорнули інтенсивну підготовку до реалізації глобальної програми територіальних загарбань і збройної боротьби за світове панування. Агресивна політика гітлерівської Німеччини загрожувала долі народів і справі збереження загального миру. На міжнародній арені відбувалось різке поглиблення і загострення міждержавних протиріч.

В складному комплексі міжнародних проблем того часу важливе місце займає розвиток радянсько-чехословацьких відносин. Слідом за Францією Чехословаччина уклала в 1935 р. договір про взаємодопомогу з СРСР. Обидва ці договори, взаємопов'язані між собою, могли, при наявності доброї волі з боку правлячих кіл Франції і Чехословаччини разом з Радянським Союзом, стати серйозною перепорою на шляху гітлерівської агресії і важливою ланкою в системі європейської колективної безпеки. Усвідомлення реальної небезпеки з боку Німеччини відкривало для цього усі можливості.

Однак взаємна підозрілість і політична ненависть завадили створенню системи колективної безпеки у Європі в 30-ті роки. Правлячі кола Англії, Франції та СРСР намагалися вирішити власні амбіційні плани за рахунок малих країн Європи. Прикриваючись так званою політикою „невтручання” і „умиротворення”, вони заохочували гітлерівську Німеччину до агресії проти Чехословаччини. Кульмінаційним моментом цієї провокаційної і короткозорої політики стала Мюнхенська угода, підписана 29 вересня 1938 р. прем'єр-міністрами Англії і Франції спільно з фашистськими верховодами Німеччини та Італії, згідно якої від Чехословаччини відторгалися на користь гітлерівської Німеччини винятково важливі у військовому і промисловому відношенні райони на півночі та північному заході країни. Покинута союзниками, ЧСР стала територіальною здобиччю Німеччини, а потім Польщі та Угорщини. Республіка втратила в 1938 році третину своєї території, близько 5 млн. населення, 40 % промислового потенціалу.² Наслідки мюнхенських домовленостей, однак, були більш глибокими для долі республіки, ніж втрата земель. Зазнала краху демократична система, за яким наступило її внутрішнє переродження. Уразливою стала вся система народного господарства, не могло бути й мови про самостійність зовнішньої політики.

Після Мюнхенської змови Німеччині вже не складало труднощів взагалі ліквідувати Чехословацьку республіку, хоча вона зобов'язалася цього не робити. 14 березня обраний замість Е. Бенеша Президент Е. Гаха і міністр закордонних справ В. Хвалковський направилися у Берлін для переговорів з Гітлером. В той самий день словацький сейм оголосив незалежність Словацьчини, а угорська армія вторглась на територію автономної Підкарпатської Русі. 15 березня вранці німецька армія розпочала окупацію решти чеських земель. На наступний день було проголошено створення „протекторату Богемія і Моравія” на окупованій німцями території. Через двадцять років після виникнення ЧСР дороги чеського і словацького народів розійшлися не без підбурювання ззовні. Попереду була вперта боротьба за відновлення чесько-словацької державності.

Мюнхенські події стали кульмінацією у взаєминах між Радянським Союзом і Чехословаччиною. Вони показали, що чехословацький уряд не побажав спертися на допомогу, запропоновану СРСР і прийняв диктат західних держав. Смертельний вирок, підписаний Чехословаччиною в Мюнхені, відкрив Гітлеру шлях до подальших актів агресії на Сході і став прелюдом до Другої світової війни.

В даній статті робиться спроба проаналізувати праці, які характеризують розвиток радянсько-чехословацьких відносин з часу визнання Чехословаччиною СРСР де-юре в червні 1934 р. впритул до Мюнхенської змови у вересні 1938 р.; показати висвітлення російськими, чеськими, американськими, англійськими і французькими істориками позиції СРСР щодо політики західних держав у чехословацькому питанні; з'ясувати підходи істориків до пояснення причин несприйняття Чехословаччиною допомоги, запропонованої Радянським Союзом у період Мюнхенської змови.

Хоча окремі питання даної історіографічної проблеми в деякій мірі висвітлені зарубіжними та вітчизняними істориками, в сучасній історіографії відсутні спеціальні дослідження, в яких вона розглядалася б комплексно. Тим часом історіографічна розробка теми вкрай потрібна, оскільки і нині з'являються публікації, які або ідеалізують роль СРСР у „чехословацькому питанні”,³ або ж ототожнюють її з політикою західних держав, зокрема Англії і Франції, по відношенню до Чехословаччини.

Історіографічний аналіз даного питання дає можливість глибше розібратися в тогочасній політичній обстановці, з'ясувати причини чехословацької трагедії, показати причини пасивної політики СРСР щодо Чехословаччини.

З праць російських авторів, які безпосередньо торкаються розглядуваної проблеми, в першу чергу варто виділити дослідження С.І. Прасолова. В 1968 р. у збірнику, підготовленому спільно радянськими та чехословацькими істориками, ним опублікована цікава праця „Договір про взаємну допомогу між Радянським Союзом і Чехословаччиною 1935 року”.⁴ Використавши ряд нових документів, почерпнутих з архівів СРСР і ЧСР, автор детально характеризує хід переговорів, які передували підписанню договору, підкреслюючи „підступи” президента Бенеша, який, ставлячи у залежність допомогу Чехословаччині з боку Франції, зводив нанівець можливість її надання

Радянським Союзом. С.І. Прасолов опублікував також працю про міжнародне становище Чехословаччини в 1935-1938 рр., в якій висвітлюються проблеми зовнішньої політики тогочасної країни.⁵

Певний інтерес викликають також праці українських істориків Г.М. Цветкова, І.А. Петерса та А.Ф. Кізченка, які торкаються різноманітних аспектів зовнішньої політики Чехословацької держави і радянсько-чехословацьких відносин в передмюнхенський період. Основною причиною Мюнхенської катастрофи названі автори вважають відмову Бенеша від допомоги СРСР. На їх думку, зовнішня політика Радянського Союзу, яка спиралася на могутність його Збройних Сил, відкривала шлях до порятунку Чехословаччини. Однак чехословацькі правлячі кола, пройняті духом антикомунізму, вибрали шлях капітуляції і національної зради.⁶

Питань радянсько-чехословацьких стосунків в кінці 30-х років торкаються в працях істориків, присвячених історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР. Серед них варто виділити такі узагальнюючі праці, як друге, перероблене і доповнене, видання „Истории дипломатии”, т.3 (М., 1965) та „История внешней политики СРСР”, ч.1, 1917-1945 рр. (М., 1966). Концептуальними засадами даних книг є прагнення їх авторських колективів довести, що Радянський Союз проводив в цей час послідовну і безкомпромісну боротьбу за збереження цілісності і незалежності Чехословацької держави, проти античехословацької політики західних держав, в ім'я збереження миру і свободи народів. І, навпаки, Чехословаччина вела згубну зовнішню політику, результатом якої стала втрата своєї незалежності. У такому ж ключі розглядаються взаємини Москви і Праги в працях І.Ф. Івашина, В.Т. Фоміна та ін.⁷

Значний фактичний матеріал і аналіз зовнішньої політики Франції і Малої Антанти міститься в монографіях Ю.В. Борисова та В.К. Волкова.⁸ Автори однозначно оцінюють позицію Франції по відношенню до Чехословаччини як зрадницьку, як таку, що призвела ЧСР до катастрофи.

Характеристика міжнародної обстановки і політики Англії, Франції і США напередодні і в період Мюнхена міститься в дослідженнях З.С. Білоусової, В.Г. Полякова та Ю.М. Мельникова.⁹

Значний науковий і політичний інтерес представляють праці чеських і словацьких істориків з питань зовнішньої політики Чехословаччини і чехословацько-радянських відносин в кінці 30-х років. Переважна їх більшість, особливо після горезвісного 1968 року, позитивно оцінює зовнішню політику до- мюнхенської Чехословаччини та її керівника Едуарда Бенеша, звинувачуючи у всіх гріхах Радянську державу. З цієї тенденцією ми зустрічаємося в різній мірі в працях В. Оливої, К.Гаянної, Р. Квачека та ін.¹⁰

Цінні матеріали для дослідження радянсько-чехословацьких відносин в кінці 30-х років містять спогади одного з керівників зовнішньої політики передвоєнної Чехословаччини, її президента і міністра закордонних справ Едуарда Бенеша.¹¹ Ця книга висвітлює головним чином діяльність Бенеша після 1938 р. І все ж автор не зміг обійти мовчанкою події більш раннього періоду, які призвели до ліквідації Чехословацької держави у 1939 р. Головну увагу при цьому він приділяє виправданню зовнішньополітичного курсу Чехословаччини, який формувався під його безпосереднім впливом. Змальовуючи загальну картину розвитку подій в передмюнхенський період, Бенеш наполегливо доводить, що в уряді Чехословаччини не було іншого виходу, ніж капітуляція перед агресором, і чехословацький уряд, як і він особисто, став жертвою тогочасних обставин.

Питання зовнішньої політики Радянського Союзу і радянсько-чехословацьких відносин в передмюнхенський період знайшли належне висвітлення в американській та англійській історіографії. Особливої уваги при цьому заслуговують книги про СРСР колишнього посла США в Москві Джорджа Кеннана. Кеннан назвав „незрозумілими” наміри СРСР в період укладання договору про взаємодопомогу з Чехословаччиною у 1935 р.¹² Він зазначає, що у 1938р. Радянська дипломатія намагалася насамперед зберегти „свободу маневру”, і СРСР не міг надати ефективну допомогу Чехословаччині в боротьбі проти фашистської Німеччини. Подібну до Кеннана точку зору поділяє інший американський дослідник зовнішньої політики Росії Альвін Рубінштейн, який стверджує, що щирість радянських пропозицій про допомогу Чехословацькій республіці в 1938 р. залишається питанням „дискусії і здогадок”.¹³ Схожу позицію відстоюють американські історики А.Улам, М. Шульман,¹⁴ а також англійські історики М. Белов і Д. Гаслам.¹⁵

Французька історіографія, яка висвітлює міжнародні відносини і французько-чехословацькі взаємини в передвоєнний період, багата мемуарною літературою, яка ставить своїм основним завданням показати свою зовнішню політику в позитивному плані, зняти з себе відповідальність за ті чи інші кроки французької дипломатії, що сприяли розв'язанню гітлерівської агресії. І, навпаки, в цих творах в негативному плані характеризується Радянський Союз та його позиція у зв'язку з загостренням міжнародного становища в період Мюнхена.¹⁶ Цікавими, хоч і далеко не заперечними, є

розмірковування щодо оцінки позиції Москви французького історика Н.Верта. На його думку, Радянський Союз сам волів би взяти участь у Мюнхенській конференції, але його туди не запросили. Політичні процеси в СРСР, чистка в лавах Червоної Армії, зазначає Н. Верт, остаточно переконали як французів, англійців, так і німців, що Радянський Союз переживає серйозну внутрішню кризу, яка на певний час позбавила його можливості відігравати вирішальну роль на міжнародній арені. А тому, розробляючи свої плани по відношенню до Чехословаччини, Гітлер категорично відкидав будь-яку можливість воєнної реакції на це з боку Радянського Союзу через пануючий в країні хаос, викликаний чисткою військових і політичних кадрів. На кінець 1938 року, підкреслює автор, зовнішньополітичне становище СРСР було слабшим, ніж будь-коли.¹⁷ З чим важко не погодитися.

Властива для французької історіографії точка зору щодо місця СРСР в європейському просторі і подіях навколо Чехословаччини проглядається в праці Ж.-Б. Дюрозеля „Історія дипломатії від 1919 року до наших днів” (К., 1995).

Наведений вище історіографічний аналіз праць, присвячених радянсько-чехословацьким відносинам в кінці 30-х років ХХ ст., показує різні, часто-густо полярні підходи до оцінки місця СРСР в міжнародних відносинах в 1938 році. Зрозуміло одне: кожна з країн намагається виправдати свою позицію, применшити власну вину у трагічній долі Чехословаччини, звинуватити супротивну сторону в пасивності чи навіть агресивності. Але ж від цього страждає істина. А коли так, то дану наукову проблему не слід вважати вичерпаною. Тільки неупереджений, глибокий аналіз нових історичних документів і фактів дасть можливість об'єктивно підійти до оцінки цієї гострої наукової і політичної проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937-1939. – М., 1981. – В 2-х т.; Год кризиса. 1938-1939. Документы и материалы. – М., 1990. – Т. 1-2; Документы по истории Мюнхенского сговора . 1937-1939. – М., 1979; История международных отношений и внешней политики СССР. 1917- 1987. – М., 1987. – Т. 1-3; Поцелуев В.А. Внешняя политика СССР в канун и в годы Великой Отечественной войны. – М.,1995; Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941. – М., 1992; Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. – М., 1991. – Т. 1-2; 2. Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней. – М., 1988. – С. 357; 3. Новейшая история Отечества. ХХ век. В 2 т. Т. 2. – М., 1999. – С. 93-94; 4. Советско-чехословацкие отношения между двумя войнами. 1918-1939. Из истории государственных, дипломатических, экономических и культурных связей.- М., 1968; 5. Прасолов С.И. Чехословакия в европейской политике.1935-1938 гг. – М., 1989; 6. Цветков Г.М. Міжнародні відносини і зовнішня політика СРСР. 1917-1945 рр. – К., 1997; Петерс И.А. СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена. – К., 1971; Кізченко А.Ф. Напередодні трагедії: 3 історії зовнішньої політики Чехословаччини (1935-1938 рр.). – К., 1971; 7. Ивашин И.Ф. Очерки истории внешней политики СССР. – М., 1958; Фомин В.Т. Агрессия фашистской Германии в Европе (1938-1939 гг.). – М., 1963; 8. Борисов Ю.В. Советско-французские отношения (1924-1945 гг.). – М., 1964; Волков В.К. Мюнхенский сговор и балканские страны. – М., 1978; 9. Белоусова З.С. Французская дипломатия накануне Мюнхена. – М., 1964; Поляков В.Г. Англия и Мюнхенский сговор. – М., 1960; Мельников Ю.М. США и гитлеровская Германия. 1933-1939 гг. – М., 1969; Петерс И.А. СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена. – С.8; 11. Там само. – С.9; 12. Kenan G. F. Soviet Foreign Policy. 1917-1941. - New York.- 1960. – P.85; 13. Rubinstein A.Z. The Foreign Policy of the Soviet Union. – New York, 1960, - P.124; 14. Ulam A.V. Expansion and Coexistence. A History of Soviet Foreign Policy. 1917-1967. – New York, 1968; Shulman M.D. Stalin's Foreign Policy Reappraised. – Cambridge, 1973; 15. Belloff M. The Foreign Policy of Soviet Russia. 1929-1941. – London, 1960; Huslam J. Soviet Foreign Policy. – London, 1983; 16. Эррио Э. Из прошлого. Между двумя мировыми войнами. 1914-1936. – М., 1958; Табуи Ж. Двадцать лет дипломатической борьбы. – М., 1960; 17. Верт Н. История советского государства. 1900-1991. Пер. с франц. – М., 2003. – С. 277-278.

А.В. Войнаровський

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В ПОЛЬЩІ У 1944 - 1948 РР.

Вивчення суспільно-політичних процесів другої половини 40-х рр. ХХ ст. в Польщі, на засадах об'єктивності стало можливим в нашій країні не лише після подолання ідеологічної монополії комуністів у науці в кінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст., але в значній мірі завдяки введення до наукового обігу раніше засекречених документів. Адже раніше формування збірників документів відбувались на чітко окреслених принципах селективності, які були зумовлені політичним замовленням. Це визначало характер історіографії по вивченню історії Польщі у

1944–1989 рр. та характеризувало дослідження або ж надмірною емоційністю або ж ідеологічною заангажованістю.

Джерельна база вивчення проблем становлення тоталітарного режиму істотно розширилась. Доступними для фахівців стали утаємничені фонди архівів радянського керівництва, які безпосередньо стосуються Польщі. Але необхідно зауважити, що досить великий обсяг документів було опубліковано в радянський період, і не враховувати їх було б некоректно. По-перше, вони містять чималий фактаж, по-друге, їх критичний аналіз і співставлення з іншими джерелами дозволяють простежити подвійність стандартів радянської політики (між гаслами і реальними справами).

Вже наголошувалось, що одним з вагомих чинників у вивченні становлення тоталітарного режиму в Польщі є вплив радянського фактора. В 60-70-і рр. ХХ ст. в СРСР було підготовлено кілька фундаментальних збірників документів по історії радянсько-польських відносин. Тут містилися офіційні документи вищого партійного керівництва, урядових установ, громадських організацій обох країн. Звісно, підбір матеріалів здійснювався у відповідності з ідеологічною доктриною, радянсько-польська співпраця характеризувалася виключно з позитивного боку. Емоційно засуджувалися спроби буржуазно-клерикальних сил в Польщі стати на заваді до розбудови «справедливого» соціалістичного ладу. Підкреслювалися переваги економічної співпраці Польщі з СРСР. Неодноразово наголошувалося на визвольній місії СРСР у 1944 – 1945 рр. Характерною рисою підбірки є домінування декларативних документів – офіційних договорів, угод, заяв.¹

На початку 60-х рр. ХХ ст., після лібералізації в певній мірі суспільного життя у ПНР, польські історики готують збірки документів в яких висвітлюються політичні процеси другої половини 40-х рр. ХХ ст. Необхідно зауважити, що незважаючи на цензуру та ідеологічні штампи, польським дослідникам вдалося більш-менш об'єктивно висвітлити ці процеси. Вагома увага приділялася проблемі робітничого руху та особливо об'єднавчому процесу між ППР та ППС. Звичайно ж, пріоритет та визначальна роль у суспільному житті та революційних перетвореннях надавалися ППР, але висвітлювалася і діяльність інших партій.

Загострення суспільного конфлікту в Польщі, активізація «Солідарності» на початку 80-х рр. зумовили посилення цензури та ідеологічного комуністичного пресингу з боку держави. Збірки документів, що видавалися офіційною владою ПНР в цей час спрямовані на позитивне висвітлення діяльності комуністів в 1944 – 1948 рр.²

Активну дослідницьку роботу здійснювали польські історики в еміграції. Одним з головних осередків збереження документів еміграційного та підпільного урядів періоду 1940 – 1946 рр. був Лондон. Тут наприкінці 60-х рр. було систематизовано і опубліковано збірник документів по дипломатичних відносинах між СРСР і польським урядом в еміграції під час Другої світової війни, висвітлювались конфліктні аспекти взаємин радянського керівництва з еміграційним урядом. Особлива увага приділялась проблемам Катині, Варшавського повстання, суперечностям з приводу територіального устрою польської держави³.

Як вже наголошувалося, розпад СРСР та супутні йому процеси лібералізації сприяли оприлюдненню раніше засекречених матеріалів. Інститут слов'янознавства і балканістики Російської Академії наук підготував до публікації збірник матеріалів «Східна Європа в документах російських архівів 1944 – 1953 рр.»⁴. Матеріали опубліковані тут, а також в інших збірниках чітко окреслюють, що Польща є сферою впливу СРСР і весь політичний розвиток є залежним від Москви. Тут опубліковано доповідні записки, листи вищому радянському керівництву від політичних, військових, урядових діячів; стенограми переговорів, різноманітні рекомендації.

Збірник документів «СРСР – Польща. Механізми підпорядкування. 1944-1949 рр.» містить переважно матеріали радянських силових відомств⁵. На підставі цих документів зовнішню політику СРСР в Польщі можна характеризувати як прояв імперської політики з активним застосуванням у різних формах репресивно-силового апарату. Збірка документів окреслює окремі моменти дій московського керівництва по відношенню до Польщі в 1944 – 1949 рр. Вибір саме таких хронологічних рамок зумовлено тим, що в 1943 – 1944 рр. створено структури, яким Й.Сталін передавав владу в Польщі – СПП, КРН і ПКНВ. В збірнику опубліковано документи, причому переважаюча їх кількість відносяться до первинної інформації – це рапорти, звіти, запис бесід з польськими політичними та державними діячами, а також документи Союзу польських патріотів, Центрального бюро комуністів Польщі в СРСР, ЦК ППР і т. д. Опубліковані документи належать до тієї частини апарату ЦК ВКП (б), котра займалась іноземними комуністичними партіями і зв'язаними з ними організаціями, а також емігрантами-комуністами в СРСР.

В збірнику документів «Радянський фактор у Східній Європі. 1944 – 1953 рр.» розміщено матеріали, які доводять, що головним політичним змістом цього етапу в розвитку країн регіону Центральної та Південно-Східної Європи стало формування коаліційних демократичних урядів за активної участі комуністів та боротьба різних політичних сил за домінування в громадському житті та визначення вектору суспільного розвитку⁶.

Після польської «оксамитової революції 1989 р.» інтерес до подій 1944- 1948 рр. у Польщі неабияк зростає, і це цілком логічно, адже до цього офіційна наука була змушена дотримуватись чітко окреслених ідеологією рамок. Можливість легально працювати та долучити раніше секретну інформацію, вільний доступ документів, які зберігались на Заході, сприяють публікації збірок документів. В опублікованих матеріалах висвітлюється рух опору тоталітарному режиму, масові депортації, діяльність каральних структур.

Характерною рисою для досліджень з даної проблеми є те, що насадження сталінсько-радянської моделі соціалізму в Польщі тривалий час західна та емігрантська історіографія обґрунтовувала на принципах примітивного редуccionізму, акцентуючи, що режим встановлено військовою присутністю СРСР, всі інші чинники значення не мають. Натомість радянська історична наука оперувала законами марксистської діалектики та доводила закономірність поступу польського суспільства до соціалізму.

Питання становлення тоталітаризму в Польщі й досі є часто політично забарвленим і щільно пов'язано з вивченням впливу радянського фактора на внутрішні процеси в країнах регіону. В класичній радянській історичній науці, незважаючи на ретельність деяких конкретно-історичних досліджень, цей фактор розглядався однобічно, виключно в загальних рисах та як позитивний. По суті це була не історична оцінка, а обслуговування історичними засобами ідеологічного замовлення радянської партноменклатури з метою формування позитивного іміджу СРСР як в середині країни, так і за кордоном. На основі індивідуальних праць створювались написані в цьому руслі і колективні монографії. Безумовно, ще раз підкреслимо, ці праці вимагають критичного ставлення, їх насиченість міфами та ідеологемами достатньо велика. Але, разом з тим, необхідно віддати належне авторам за дотримання історичної канви подій, опрацювання значної джерельної бази, але звісно ж в межах офіційної ідеології.

В радянській історіографії як правило простежується чітко окреслена характеристика поступу Польщі в 1944 – 1948 рр. В країні назріла революційна ситуація, яка логічно переросла в становлення режиму народної демократії, а згодом, відповідно до прагнень трудящих, польський народ розпочав будівництво соціалізму. Обов'язково позитивно висвітлювалась «братерська» допомога СРСР у розбудові соціалістичного ладу та відстоювання інтересів Польщі на міжнародній арені. Необхідними складовими побудови соціалізму були марксистсько-ленінська теорія та «досвід Великого Жовтня». Звісно ж, не обминався увагою і момент загострення класової боротьби. В цьому випадку не обминали можливості затаврувати «буржуазно-клерикальні реакційні елементи», підтримувані Заходом.

Одним з перших політичних памфлетів була публікація відомої радянської письменниці В.Василевської на адресу С.Миколайчика. (Василевська В. Кар'єра зрадника. Сучасне і майбутнє. – 1948. - № 5. – С. 5). В даному опусі лідера опозиційної до влади ПСЛ таврують як зрадника польського народу⁷.

Л.Федоренко у дослідженні «Здійснення культурної революції в ПНР (1944 – 1956 рр.)» в 70-х рр. центральним моментом відродження польської культури вважає радянську допомогу. В роботі розглядаються політичні та соціально-економічні передумови культурної революції, обґрунтовані марксистсько-ленінською теорією. Першочерговий акцент наголошується на перетвореннях в галузі освіти, ліквідації неписьменності, скасуванням станового характеру освіти та науки, формуванню нової соціалістичної інтелігенції. Чимала увага приділяється кількісному розширенню засобів масової інформації та їх ролі в пропаганді соціалістичного способу життя.⁸

Схожої спрямованості є робота Л.Чекаленко «Радянсько-польська співпраця в галузі науки та вищої освіти (1945 – 1975 рр.)». Особливістю її акцентування уваги на співпраці в галузі культури між Польщею та УРСР⁹.

А.Шулус розглядає проблему переростання визвольної боротьби в народно-демократичну революцію в Польщі (1939 – 1945 рр.), акцентує увагу на переростанні боротьби за визволення країни від німецьких окупантів в докорінні зміни суспільного устрою¹⁰.

В публікації Ю. Макара в 70-і рр. «ПНР на міжнародній арені» наголошувалось, свобода Польщі двічі була здобута завдяки країні Рад (1917 р., 1944 р.), в міжнародних відносинах СРСР – Польща основою є ленінські принципи гуманності, польська буржуазія проявила «чорну

невдячність» в 20-30-і рр. до СРСР, зовнішня політика СРСР базується в першу чергу на братерстві з Радянським Союзом¹¹.

Цей же автор в дослідженні «Історичні передумови переходу Польщі до соціалізму» вказує, що головна подія ХХ ст. – «жовтень 1917 р.», історична спільність російського і польського революційного руху є незаперечним фактом, засуджуються національні мотиви визвольного руху, в Польщі вони мають характер буржуазного націоналізму, а головними і домінуючими є класові інтереси, буржуазний лад - головна причина поразки у війні 1939 р. Підкреслюється ключова роль ППР у побудові в Польщі соціалізму. Перехід у 1944 р. до соціалістичного ладу є закономірним результатом внутрішніх соціально-економічних суперечностей, присутність радянських військ була позитивним моментом, але не відіграла ніякої ролі, на заході історики пишуть про «експорт революції», але це нісенітниця. Життєво важливими кроками у відновленні польської державності було створення КРН та ПКНВ. Гальмівну та реакційну роль зіграла ПСЛ¹².

Але попри вимушену ідеологічну спрямованість Ю. Макар в кінці 80-х рр. здійснює детальний аналіз польської історіографії з проблем суспільних перетворень в другій половині 40-х років¹³.

Львівський історик Л. Зашкільняк на початку 70-х рр. в праці «Класова боротьба в Польщі в 1945 – 1947 рр.» визначає, що боротьба з реакцією мала характер «малої» громадянської війни, лише у серпні-вересні 1945 р. ППР проведено у Варшавському воєводстві 400 мітингів проти бандитів з АК, за реалізацію соціалістичних перетворень. Сильний тиск пропагандистського механізму комуністів на населення – агітації, репресії, нормативні зміни. Окрім того, зазначений автор здійснює низку досліджень з політичної історії того часу які містять багатий фактичний матеріал. Хоч матеріал опрацьовано в дусі тієї епохи, але цінним є фактаж, який можна інтерпретувати і сьогодні¹⁴.

О.Юрченко розглядає проблеми надання СРСР дипломатичної допомоги у відстоюванні західних та північних кордонів польської держави, в її роботі простежується різке протиставлення радянської і західної зовнішньої політики.¹⁵

Відомими радянськими полоністами московської школи, які досліджували саме цей період, були А.Носкова, В.Парсаданова та І.Яжборовська. Вони розглядали проблеми двох таборів руху опору німецькій окупації та їх взаємини з СРСР, селянський рух і його вплив на політичні процеси, радянсько-польське співробітництво, проблему національного фронту¹⁶.

Суспільно-політична криза початку 80-х спонукала польських істориків до нового обґрунтування передумов переходу до соціалізму, частково це була відповідь на публікації А.Шафа, Л.Колаковського, Л.Новака які емігрували за кордон, і критикували перетворення, визнаючи основною характерною рисою змін у повоєнній Польщі радянську військову присутність¹⁷.

В першій половині 80-х рр. в ПНР відкрито дискусію «Теоретичні аспекти переходу до соціалізму». Ідеологічно комуністів виправдовує М. Ожеховський, здійснюючи низку публікацій в журналі «Нове дрого», Г.Холай започатковує дискусію «Розвиток марксизму і суспільні науки», Г.Беднарський - «Марксизм-ленінізм і розвиток суспільних наук в ПНР».

Польський вчений Р.Назаревич в 70-і рр. характерною рисою діяльності польського уряду в еміграції вважав створення законспірованих збройних загонів для захоплення влади після визволення Польщі СРСР, а не боротьбу з окупантами. Лондонський табір лише стимулював щоб США і Великобританія створювали тиск на СРСР, спонукаючи до напруження у взаєминах між союзниками. Операція «Буря» не дала жодного ефекту у справі звільнення Польщі, це не що інше як велика авантюра. Він же у 1985 р. оцінює утворення ПКНВ як відродження «незалежної польської державності», чим було покладено фінальний етап загальнонаціональних прагнень забезпечення Польщі справедливих кордонів і належного місця в Європейській спільноті. Також Р.Назаревич аналізує декларацію ППР «За що ми боремося?», і як її логічне продовження є програма сформульована в липневому маніфесті ПКНВ, які свідчать про встановлення диктатури пролетаріату. Підтвердженням цього є перші кроки влади по націоналізації поміщицьких земель. Захоплення влади ПКНВ, на його думку сприяло швидшому звільненню країни від німецьких окупантів, представники еміграції були недопущені до влади, дії яких мали на меті завдання шкоди польському народу. Також, вважає він, було ліквідовано можливий шкідливий вплив іноземного капіталу¹⁸.

Я.Голембіовський і В.Гурч «Характер та етапи народної революції в Польщі». Г.Слабек «Польська революція – стадії розвитку і характер (1944 - 1970)» і Н.Коломейчик «Концепція побудови основ соціалізму в європейських країнах народної демократії (1945 - 1948)». Ці автори в середині 70-х розглядають зміни в Польщі як закономірну зміну однієї суспільної формації іншою. XI з'їзд польських істориків в Торуні. Домінує точка зору, що революція з самого початку мала чітко

окреслений соціалістичний характер. М.Ожеховський стверджує, що взяття влади в 1944 р. КРН і ПКНВ відбулось шляхом звершеного факту, і є чіткою ознакою початку соціалістичної революції¹⁹.

Т.Валіхновський, Г.Домінічак, Р.Халяба не лише позитивно оцінюють зміни, але й вказують на труднощі, що постали перед новою владою. Відсутність досвіду державного управління в класу який захопив владу, кадрові проблеми. Тому часто доводилось залучати довоєнні кадри, які не завжди відзначалися «надійністю». Захід і реакційне підпілля активно підтримували опозицію в особі Миколайчика, чим теж істотно гальмували рух вперед. Рух підпілля оцінюється як виступи проти народної влади²⁰.

Польський історик Б.Мінц в 70-і рр. декларував, що соціально-економічні зміни були зумовлені такими чинниками: важкі втрати внаслідок війни, регіональна специфіка проведення аграрної реформи, перехід від аграрного до індустріального суспільства (а саме форсований розвиток важкої промисловості) здійснювався за рахунок сільського господарства та рівня життя людей. Але головною метою урядової концепції було зростання споживання і на 1949 р. її вдалося досягти²¹.

Н.Коломейчик, Б.Сиздек, В.Гуру, З.Козек розглядали як одну з найважливіших передумов перемоги соціалізму подолання розколу в робітничому русі. Революційний і реформістський напрями в робітничому русі були відмінними до об'єднання в національному питанні, перші орієнтувалися на інтернаціоналізм, другі були націоналістами. Концепція ППР спонукала до формування потужного крила в соціалістичній партії, істотно розширила в останні воєнні роки базу робітничої партії. Наголошується, що саме ППР виступила ініціатором консолідації згуртування робітничих партій²².

Активно розглядають польські історики і проблеми зовнішньої політики в період 1944 – 1948 рр. М.Нурек і Л.Зиблікевич дають порівняльний аналіз політики США і Великобританії по відношенню до Польщі, причому оцінка її позитивна. Найбільший інтерес викликають такі проблеми – криза польського уряду в еміграції, докорінна зміна у відносинах з СРСР, політика великих держав по відношенню до Польщі²³.

Аугустяньски Ю. в праці «Встановлення народної влади і боротьба з контрреволюцією в ПНР (1944 – 1947 рр.)» проводить аналогії між ПСЛ в 1944 – 1947 рр. та Солідарністю на початку 80-х років ХХ ст. Він вважає, що поступ Польщі в даний період від капіталізму до соціалізму є цілком закономірним. Це в черговий раз підтверджує істинність марксистсько-ленінського вчення, надзвичайно позитивно оцінюється проведення аграрної реформи та націоналізації. На його думку «Солідарність» популяризує через листівки фальшиву інформацію про події 1944 – 1948 рр. Остаточною подією, що знаменувала перемогу соціалізму, на його думку, є результати виборів 19.I.1947 р.²⁴

Історичний поступ 1944 –1948 рр. був однією з головних тем польських дослідників в еміграції в період «холодної війни». В Лондоні, Парижі, Нью-Йорку регулярно видавались часописи, мемуари, дослідження. Одним з найвідоміших видань була серія «Зошити Історичні». Як правило зосереджувалися на проблемі радянського впливу на формуванні комуністичної системи в Польщі, особливо на діяльності карально-репресивного апарату²⁵.

Особливу цінність мають мемуари і спогади діячів еміграційного уряду та тих, кому вдалось виїхати на Захід. Це спогади С.Миколайчика «Батьківщина під радянським пануванням», «Поневолення Польщі, приклад радянської агресії», В.Андерс «Без останнього розділу. Спогади з 1939 –1946 років».²⁶

Офіцер розвідки Червоної Армії В. Нікольський, очевидець подій 1944 – 1947 рр. у своїх спогадах наголошує, що взаємини між населенням, новою владою і радянським командуванням були досить непростими. Вимушене визнання радянською владою церкви в Польщі; вкрай важко проходить аграрна реформа, селяни відмовляються брати чужу землю, за це буде «кара божа»; росіяни сприймаються як історичні вороги особливо молодим поколінням: найчастіше згадки про окупацію 1939р., розстріли офіцерів в Катині, ненадання допомоги повстанцям Варшави у 1944 р.²⁷

На сучасному етапі в російській історіографії окреслилось дві головні позиції. Одні роблять вирішальний наголос, на домінуючій ролі радянського силового втручання щодо становлення в Центральній та Південно-Східній Європі комуністичних режимів. Всі процеси були зумовлені вирішальним впливом Кремля: нове керівництво не мало істотної соціальної підтримки, з перших кроків відновлення державності відчувало постійний тиск з радянського боку. Така позиція здебільшого підтримується і в сучасних національних історіографіях країн Центральної та Південно-Східної Європи. В такому випадку постає висновок, що абсолютно виключається наявність в цих соціумах різноманітних суспільно-політичних течій, в тому числі і ліворадикальної, та відсутність будь-яких альтернатив повоєнного поступу. Цікавим з такої позиції є й інший факт, а чи була взагалі в радянського керівництва зміна ставлення в зовнішній політиці від підтримки демократичних і

антифашистських блоків у 1944 – 1945 рр. до форсування комуністичних переворотів в 1946 – 1948 рр., та встановлення монопольної влади комуністів²⁸.

Прихильники іншої позиції акцентують свою увагу на визначенні балансу внутрішнього та зовнішнього (причому зовнішнього не лише радянського, але й західного) факторів конкретно для кожної країни та в залежності від конкретного етапу її повоєнного розвитку. Багато в чому констатується як визначальний радянський чинник, але поряд з цим визнають наявність в суспільствах регіону реальних альтернатив перспективи встановлення монопольної влади комуністів з одного боку, а з іншого боку, безперечно соціальної бази ліворадикальних рухів, як і боротьбу носіїв цієї ідеології за її реалізацію. Пропонується розглянути вплив радянського фактору в динаміці, відмовившись від оцінки його однобічно-негативного впливу і вважати, що цей чинник заслуговує на більш гнучкі характеристики. Однобічність та однозначність ролі радянського фактора, вважають прихильники цієї точки зору, безумовно призведе до породження нових стереотипів та міфологем.²⁹

Підтверджує це точка зору відомого західного дослідника, так, американський історик та політолог Дж. Геддіс, обговорюючи в 1991 році необхідність введення в науковий обіг матеріалів, засекречених в радянських архівах, для об'єктивного вивчення «холодної війни», підкреслив: «немає жодної події в період з 1945 по 1953 рр., коли б західні історики були впевнені, що вони розуміють логіку та перспективу дій керівництва СРСР...»³⁰.

Проблема державності для поляків є не лише питанням наукового дискурсу, але в чималій мірі питанням національної гідності. Тому проблема трансформації політичних інституцій в 1944 – 1948 рр. є однією з найбільш актуальних в сучасній історичній науці Польщі. Проведено величезну роботу по систематизації фактичного матеріалу і опубліковано збірники документів, здійснюються теоретичні дослідження функціонування політичної системи. Проте, і на те існують об'єктивні підстави, минуло досить небагато часу, що зумовлює певну емоційну насиченість досліджень, їх політичну антиросійську забарвленість.

А.Дудек та А.Пачковський детально дослідили діяльність карально-репресивної системи. На їх думку в Польщі вона була «гідною» наступницею НКВС. СРСР доклав чималих зусиль для підготовки кадрів польських органів безпеки³¹.

Д.Балішевський висвітлює пропагандистську діяльність комуністичних сил, їх вплив на деформацію громадської думки. Будь-яка інформація, котра суперечить офіційній, намагається бути витіснена. Йдуть активні спроби формування нового способу життя³².

Досить цікавим не лише в історичному, але й в політологічному аспекті є дослідження В.Пржемислової щодо зміни правлячої еліти в польському соціумі впродовж першої половини ХХ ст. Вирішальні події відбуваються на її думку саме в другій половині 40-х років. В цей час до влади приходять ті соціальні верстви, які в принципі нещодавно не могли на це сподіватись. Якщо раніше це був привілей аристократії, то відтепер доступ до влади отримали представники нижчих щаблів соціальної ієрархії. Відповідно, це позначилось на якості управлінських функцій³³.

Як відомо, тоталітаризм є носієм нової релігії, а кожна нова віра є нетерпимим до попередників. Б.Фіалковська досить ретельно вивчає взаємини правлячої партії (спочатку ППР, потім ПОРП) з костюлом. Дослідниця стверджує, на першому етапі ставлення керівної партії, яка фактично злилася з державою, було відносно толерантним, хронологічно це триває до 1947 р. Хоча і в цей час церква зазнає утисків, але в більш завуальованій формі. Для першого етапу характерним є формальне, правове обмеження ролі церкви. Після перемоги на виборах та утвердження однопартійності розпочинається жорсткий тиск на церкву, та витіснення її з усіх сфер життя³⁴.

З. Хемерлінг та М. Надольський ретельно опрацювали різноманітні форми руху опору становленню тоталітарному режиму в Польщі. Характерною рисою польського опору комуністичному диктату були різноманітні форми протесту – від збройної боротьби до акцій громадянської непокорі. М. Надольський також наголошує на специфіці ідеологічної ситуації. Програма ППР була демагогією в антикомуністичному польському суспільстві і тому польські комуністи скористались програмою ППС при утворенні ПОРП. Хоча реально діяли як комуністи, гасло другорядне, головне взяти владу в свої руки. Утворення ПОРП комуністи характеризують як тріумф “демократії”, хоча реально це була перемога “сили над демократією”³⁵.

Дослідники П.Ярошевич та Б.Ролінський взагалі не визнають відродження польської державності в 1944 р., на їх погляд, окупація, яка розпочалась у вересні 1939 р. набула логічного продовження з встановленням маріонеткової влади польських комуністів у 1944 –1948 рр. В ході контрреволюційного перевороту до влади прийшли антипольські сили і окупаційний режим продовжився до 1989 р. з втратою південно-східних територій³⁶.

Е.Косцік та Ф.Кусяк як складову політичних перетворень розглядають масові переселення та колонізацію новоприєднаних північних і західних територій. Документальні дані свідчать, що найбільше прихильників нового режиму виявилось саме на приєднаних територіях. Причиною того є стан соціальної дезорієнтації та пільгові умови для польських переселенців³⁷.

Одним з найбільш фундаментальних досліджень лівого тоталітаризму є праця Т.Шароти “Комунізм. Ідеологія, система, люди”. Тут здійснюється глибинний аналіз взаємозумовленості політичних і соціальних процесів, особливостей національної ментальності. Здійснено порівняння механізмів становлення командно-адміністративної системи в Польщі та інших країнах Центральної Європи³⁸.

Поступ польських комуністів від “народної демократії” до сталінізму розглядає А.Полжак. Зміну їх політичного курсу він пов’язує з розв’язанням “холодної війни” та зміну зовнішньополітичної доктрини СРСР. Він вказує на невідповідність між гаслами ППР та реальними справами. Остаточною датою утвердження тоталітарного режиму він вважає 1950 р.³⁹

Детальний аналіз результатів парламентських виборів в Польщі 1947 р. які стали поворотним моментом до насадження комуністичної системи влади, здійснює Д.Пасіяк-Васік. Опрацювавши архівні матеріали ПСЛ, які в 1947 р. проводили паралельно з владою підрахунок голосів та фіксували порушення законодавства з боку влади, вона приходять до висновку: вибори було грубо фальсифіковано. Але, опинившись без підтримки західних країн, перебуваючи в атмосфері терору, здійснюваного силовими відомствами, комуністичні сили зуміли задекларувати свій прихід до влади і, таким чином, оголосити себе легітимними⁴⁰.

Польща, напевно, ледь не єдина країна Центральної Європи де потужного розвитку, завдяки особистим старанням В.Гомулки, набула соціологія. Тому надзвичайно цікавим є соціологічний зріз проблеми становлення тоталітарного режиму здійснений Я. Щепанським. Окрім радянського фактора, важливу роль в перемозі комуністів в другій половині 40-х рр., зіграв чинник маргіналізації польського суспільства. За оцінкою Щепанського, – це явище багатовекторне і потребує свого подальшого дослідження, але соціальна дезорганізація є безумовно вагомою підставою нав’язування полякам сталінізму⁴¹.

Функціональні характеристики командно-адміністративної системи в Польщі окреслює у своїх працях А.Верблан, поступ партійного життя в 1944 – 1950 рр. аналізує Й.Врона⁴².

Звісно ж, це є доволі неповний, фрагментарний та стислий огляд вивчення проблем тоталітаризму в Польщі польськими вченими. Але цей огляд дає можливість окреслити головні тенденції в сучасній польській історичній науці.

Вивчення польського досвіду тоталітаризму є вкрай важливим для української історичної науки. В певній мірі це спільність історичної долі, адже як Україна, так і Польща, звичайно в різній мірі, були залежними від Москви. Окрім того, становлення комуністичної системи влади в Польщі в 40-х рр. зумовило ескалацію українсько-польського конфлікту, відлуння якого триває до цього часу. Трагічною сторінкою є протистояння УПА з одного боку та АК з іншого, обидві національні сили виявились жертвами радянської імперії. Не менш болючою темою є трансфер українців і поляків в 1944 – 1948 рр. І тому, лише об’єктивно дослідивши події тієї доби, два народи можуть дійти до порозуміння та побудувати конструктивну співпрацю.

Відразу по здобуттю незалежності українські дослідники починають плідно працювати над різними аспектами становлення тоталітарного режиму в Польщі.

Фундаментальні дослідження історії та історіографії Польщі належать Л.Зашкільняку. Розглядаються складні аспекти відновлення державності після війни. Важливим у політичній боротьбі між демократичними і промосковськими силами для світової громадськості вважає декларування перемоги комуністичного блоку на виборах 1947 р. Остаточним утвердженням комуністичної системи є встановлення партійної монополії після об’єднавчого з’їзду ППР та ППС та проголошення ПОРП⁴³.

І.Люшин аналізує роль селянських військових формувань у національно-визвольній боротьбі польського народу за часів Другої світової війни. Вперше настільки активна участь селян у збройній боротьбі, принцип організації яких був не політична основа, а соціальна однорідність. Хоча згодом селянство виступить як вагома політична сила. В кінці війни зростає прагнення селян до участі в політичному житті. Інша проблема над якою він працює це українське питання в Польщі в 1939 – 1945 рр. та протистояння УПА і АК⁴⁴.

Л.Шваб розглядає проблему об’єднавчого процесу в польському робітничому русі в період 1943 – 1948 рр. З моменту відродження у 1942 р. польська комуністична партія отримує нейтральну назву ППР. Маскування комуністів під робітничу партію було об’єктивною необхідністю через її

несприйняття. Важливим кроком, до якого вдалася ППР і який зробив ставлення поляків дещо толерантнішим, – це запозичення ідеології соціалістів, другий – об'єднання в одну структуру ППР і ППС. На старті ППС мала значно сильніші позиції, але визначальним чинником виявилась підтримка СРСР. Саме за радянської підтримки було сформовано єдину ПОРП⁴⁵.

Досить цікавими є дослідження В.В'ятровича, в яких розглядаються погляди ідейних натхненників оунівського руху другої половини 40-х – початку 50-х рр. щодо становлення в Польщі прорадянської системи⁴⁶.

Отже, за останні роки істотно збагатилась джерельна база, введення до наукового обігу величезної кількості нових даних з радянських (зараз російських) архівів, систематизовано численні збірки документів у Польщі. Завдяки цьому сформовано нову, більш повну джерельну базу, вільну від ідеологічних обмежень, що дозволяє більш ґрунтовно аналізувати суспільно-політичні процеси в Польщі в останні воєнні та перші повоєнні роки, визначити роль радянської присутності в регіоні на зламному етапі його історії, та спробувати побудувати об'єктивну картину минулого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Отв. ред. И.Хренов, Т.Цельсяк и др. – М., 1974. – Т. 8. – 680 с.; Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Отв. ред. И.Хренов, Т.Цельсяк и др. – М., 1976. – Т. 9. – 520 с.; Документы и материалы по истории советско-польских отношений. / Отв. ред. И.Костюшко и др. – М., 1963. – 603 с.; 2. Archiwum ruchu robotniczego. – Warszawa, 1973. – Т. 1. – 421 s.; Archiwum ruchu robotniczego. – Warszawa, 1975. – Т. 2. – 391 s.; Archiwum ruchu robotniczego. – Warszawa, 1976. – Т. 3. – 399 s.; Archiwum ruchu robotniczego. – Warszawa, 1977. – Т. 4. – 275 s.; Archiwum ruchu robotniczego. – Warszawa, 1977. – Т. 5. – 378 s.; Dokumenty odrodzonej Polskiej Partii Socjalistycznej 1944 – 1948. / Opr. B. Syzdek // Materiały i studia z najnowszej historii Polski/ - Warszawa, 1965. – Т. 2. – 256 s.; Polska partia robotnicza. Dokumenty programowe 1942 – 1948. – Warszawa, 1984. 684 s. 3. Documents on Polish – Soviet Relation 1939 – 1945. – London, 1967. – Vol. 2. – 578 p.; 4. Восточная Европа в документах российских архивов 1944 – 1953 гг. / Сост. Н.Барина и др. – М., 1998. – Т. 1. – 968 с.; Восточная Европа в документах российских архивов. 1944 – 1948 гг. – М., Новосибирск, 1997. – Т.1. – 1052 с.; 5. СССР – Польша. Механизмы подчинения. 1944 – 1949 гг.: Сборник документов. – М., 1995. – 412 с.; 6. НКВД и польское подполье (По особым папкам И. Сталина). Отв. ред. А.Носкова. – М. 1994. – 344 с.; Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг. В 2-х тт. Документы / т.1. 1944 – 1948 гг. Отв. редактор Т. Волокитина. – М., 1999. – 687 с.; 7. Василевська В. Кар'єра зрадника.// - Сучасне і майбутнє. – 1948. - № 5. – С.5.; 8. Революционно-демократическое движение в странах Восточной Европы второй половины XX века и его роль в развитии интернациональных связей. Под ред. Брык М. – Львов, 1985. – 166 с.; 9. Чекаленко Л. Советско-польское сотрудничество в области науки и высшего образования. 1945 – 1975. – К., 1977. – 182 с.; 10. Шулу А. О перерастании национально-освободительной борьбы в народно-демократическую революцию в Польше (1939-1945). – Вильнюс, 1964. – 44 с.; 11. Макар Ю. Про висвітлення історії Варшавського повстання 1944 р. на Заході.// Питання нової та новітньої історії./ Міжвідомчий науковий збірник. Львов, 1973. – Вип. 16. – С. 117-129.; 12. Макар Ю. ПНР на міжнародній арені 1944 – 1974 рр.// Український історичний журнал. – 1974. - № 9. – С. 88-96.; Макар Ю. Історичні передумови переходу Польщі до соціалізму // Український історичний журнал. – 1979. - № 5. – С. 50-57.; 13. Макар Ю. Істориографія революційних преобразований в Польше (1944 – 1949 гг.). – М., 1987. - 151 с.; 14. Зашкільняк Л. Борьба ППР против реакции за установление и упрочнение народно-демократического строя в Польше (1944 – 1948). – Львов, 1975. – 193 с.; Зашкільняк Л. Досвід Великої Жовтня і зміцнення народно-демократичних перетворень у Польщі в 1944 – 1974 рр.// Проблеми слов'янознавства. – 1977. – Вип. 16. – С. 51-63.; Зашкільняк Л. Класова боротьба у Польщі в 1945 – 1947 рр. // Український історичний журнал. – 1974. - № 7. – С. 87-91.; 15. Юрченко О. Победа народно-демократического строя в Польше. Борьба Советского Союза за свободу, территориальную целостность и суверенитет Польской Республики. (1944 – 1949). – К., 1984. – 227 с.; 16. Носкова А. Крестьянское политическое движение в Польше в 1939 – 1945 гг. – М., 1987. – 316 с.; Парсаданова В. Формирование национального фронта в Польше (1944 – 1946). – М., 1976. – 276 с.; Парсаданова В. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг. – М., 1982. – 269 с.; Яжборовская И.С. Рабочий класс и революции в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. // Рабочий класс и современный мир. – 1986. - № 2. – С. 170 – 178.; Яжборовская И.С. О характере и этапах революционного процесса в Польше в 1944 – 1948 гг. // Вопросы истории. – 1973. - № 3. – С.67 – 77; 17. Materiały i studia z najnowszej historii Polski. – Warszawa, 1965, - Т. 2. – 370 s.; Новак Т. Армія Людова. – Львов, 1960. – 107 с.; 18. Назаревич Р. Варшавское восстание 1944 года.// Новая и новейшая история. – 1989. - № 2. – С. 186-210.; 19. Волокитина Т., Мурашко Г., Носкова А. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе. 1944 – 1948 гг. – М., 1993. – 284 с.; 20. Валихновский Т. Борьба за установление и укрепление народной власти в Польше. // Новая и новейшая история. – 1984. - № 5. – С. 19 – 33.; Валихновский Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше 1944 – 1948 гг. – К., 1984. – 309 с.; 21. Droga do zjednoszenia PPR i PPS. Kronika i dokumentacja./ Opr. A.Kochanski // Nowe Drogi. – 1988. - № 7. – S. 140 – 151.; 22. Droga do zjednoszenia PPR i PPS. Kronika i dokumentacja./ Opr. A.Kochanski // Nowe Drogi. – 1988.

- № 4. – S. 77 – 89.; 23. Walichnowski T. U zrodel walk z podziemiem reakcyjnym w Polsce. – Warszawa. – 1980. – 239 s.; 24. Аугустянски Ю. Установление народной власти и борьба с контрреволюцией в ПНР. – М., 1985. – 20 с.; 25. Wojcik S. Na 30-lecie wyborow w Polsce. // Zesyty Historyczne. – Paryz, 1978. – Z. 43. – S. 12-38.; 26. Anders W. Bez ostatniego rozdzialu: Wspomnienia z lat 1939 – 1946. – Lublin, 1992. – 418 s. ; Mikolajczyk S. Zniewolenie Polski: przyklad sowieckiej agresji. – Warszawa, 1984. – 189 s.; 27. Никольский В. Заметки офицера разведки. Польша 1944 – 1945 гг. // Новая и новейшая история. – 2000. - № 1. – С.42-57.; 28. Волокитина Т., Мурашко Г., Носкова А. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе. 1944 – 1948 гг. – М., 1993. – 284 с.; 29. Гибианский Л. Коминформ в действии. 1947 – 1948 гг. по архивных документах.// Новая и новейшая история. – 1996. – № 1-2. – С. 65 – 78.; 30. Гэддис Дж. Предварительные оценки послевоенного противостояния// Новая и новейшая история. – 1991. - № 3 – С. 62.; 31. Aparat bezpieczenstwa w Polsce w latach 1950-1952. Taktyka, strategia, metody. Wybor i opracowanie A.Dudek i A. Paczkowski. – Warszawa, 2000. – s.424.; 32. Baliszewski D., Kunert A. Pustrowany przewodnik po Polsce stalinowskiej 1944-1956, t.1 - (1944-1945). - Warszawa, 1999. – 114 s.; 33. Elity wladzy w Polsce a struktura spolczna w latach 1914 – 1956. Pod. red. W. Przemyslowa. - Warszawa, 1992. – 502 s.; 34. Fijalkowska B. Partia wobec religii i Kosciola w PRL. 1944-1955. – Olsztyn, 1999. – T.1. – 398 s.; 35. Hemmerling Z., Nadolski M. Opozycja antykomunistyczna w Polsce 1944 – 1956: Wybor dokumentow. – Warszawa, 1990. – 648 s.; 36. Jaroszewicz P., Rolinski B. Przerywam miczenie 1939 – 1989. – Warszawa, 1991. – 298 s.; 37. Koscik E. Osadnictwo wojskowe na obszarze dolnego Slaska i opolszczyzny w latach 1945-1948. – Wroclaw, 1993. – 308 s.; Kusiak F. Osoby uznane za obywateli ZSSR na ziemiach zachodnich i polnocnych Polski po II Wojne Swatwej. – Wroclaw, 1995. – S.142; 38. Komunizm. Ideologia, system, ludzie. Pod redakcji Tomasza Szaroty. – Warszawa, 2001. – S. 282.; 1947. Pod. red. D. Pasiak-Wasik. – 39. Polczak A. Walka komunistow o przymat polityczny w Polsce w latach 1945 – 1950; Od “demokracji” do stalinizacji. – Gliwice, 1992. – 354 s. ; 40. Falszerstwa wyborcze Warszawa, 2000. –T.1. - 250 s.; Falszerstwa wyborcze 1947. Pod. red. D. Pasiak-Wasik. – Warszawa, 2000. –T.2. - 284 s.; 41. Szepanski J. Polskie losi. - Warszawa, 1993. – 218 s.; 42. Werblan A. Stalinizm w Polsce. – Warszawa, 1991. – S. 122.; Wrona J.. System partyjny w Polsce. 1944-1950. - Warszawa, 1995. – 229 s.; 43. Зашкільняк Л. Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії. – К., 1992. – 128 с.; 44. Ільющин І. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу часів II світової війни. – К., 1995. – 24 с.; 45. Шваб Л. Об'єднаний процес в польському робітничому русі в 1943 – 1945 рр. – Луцьк, 1994. – 154 с.; 46. <http://www.cdrv.org.ua/uvr.php> .

Ю.О. Ніколаєць

НОВАТОРИ ВИРОБНИЦТВА УРСР ПЕРІОДУ ХРУЩОВСЬКОЇ “ВІДЛИГИ” У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ

У історичних дослідженнях вітчизняних науковців широко висвітлювалися питання, пов'язані із діяльністю робітників-новаторів. Прагнучи продемонструвати високий рівень трудової активності населення, радянські вчені висвітлювали та узагальнювали різного роду новаторські починання трудящих. Вважалося, що в умовах соціалізму, коли кожен працює на себе, на своє суспільство, відкриваються широкі можливості для вияву творчої ініціативи і активності мільйонних мас. Тому науковці радянського періоду прагнули продемонструвати саме масовість новаторських починів трудящих. У історіографічному плані дослідження радянських вчених, у яких піднімалися різноманітні проблеми, пов'язані із поширенням новаторських починань робітників, за роки незалежності України практично не розглядалися. В період існування СРСР частково вони були проаналізовані у працях А.В.Санцевича¹, В.Г.Сарбея² та В.І.Юрчука³. Але їх висновки на сучасний момент суттєво застаріли. Вони оцінювали праці про новаторів виробництва передусім з державної позиції, яка полягала у тому, що люди мають віддано служити, у першу чергу, інтересам держави. Тому метою даної публікації є визначення стану висвітлення вітчизняними науковцями новаторської діяльності трудящих УРСР у визначений період.

Першими працями, де аналізувалися новаторські почини трудящих, були роботи самих робітників-новаторів виробництва, які звертали увагу на виробничі питання, пов'язані із продуктивним використанням техніки, освоєнням нових її зразків, налагодженням на підприємствах соціалістичного змагання⁴. Крім того, була опублікована велика кількість праць, у яких висвітлювалися трудові звершення передовиків виробництва у різних галузях народного господарства⁵. У цих дослідженнях висвітлюються біографії передових колгоспників, робітників, які своєю діяльністю багато зробили для розвитку вітчизняного народного господарства. Тут аналізуються їх методи праці та діяльність по передачі передового досвіду іншим працівникам. Головний акцент робиться на обґрунтуванні думки, що лише у соціалістичному суспільстві громадяни можуть повністю розкрити свої здібності і застосувати найкращі з них на благо держави.

Існує цілий ряд праць, у яких радянські дослідники прагнули продемонструвати, що швидке впровадження у виробництво досягнень новаторів проходить за умови плідного партійного керівництва цим процесом⁶. Роль партії у інтенсифікації виробництва на території західних областей України досліджували Г.М.Кравченко та М.А.Черниш, які відзначали почин колективу Львівської взуттєвої фабрики № 3, що виступив із закликом ще ширше розгорнути змагання за зниження матеріальних і трудових затрат на кожну одиницю виробленої продукції, спрямувати зусилля на вишукування і використання внутрішніх резервів виробництва і за рахунок цього створити народний фонд нагромадження на честь 40-річчя Жовтневої революції⁷. У якості результату посилення партійної уваги до починань передовиків Г.І.Захаровим називалися подальші успіхи соцзмагання⁸.

Велика кількість наукових досліджень радянського періоду присвячена партійному керівництву розвитком промисловості і сільського господарства. У них йшлося й про підтримку партією передових починів, поширення передового досвіду. Вказувалося, що у діяльності партійних організацій стало системою регулярне проведення зльотів стахановців і ударників, науково-технічних конференцій, зборів робітників і інтелігенції, читання лекцій технічної тематики, випуск книг, брошур, плакатів, листівок, що широко популяризували передовий досвід праці. Вчені в основному сходилися на думці, що діяльність новаторів дозволила ще глибше розкрити резерви виробництва. Однак у них практично не дається чіткої відповіді на питання: що було дійсною причиною втілення у життя досвіду новаторів – партійні зусилля, прагнення самих робітників працювати по-комуністичному чи виробничі потреби, які вимагали постійного підвищення рівня продуктивності праці? А виявлення новаторами резервів виробництва фактично зменшує вагомість радянської системи планування, яка такі резерви не могла врахувати у повному обсязі.

У дослідженнях О.М.Апанович, П.Є.Рудого, В.В.Скрябіна, О.Г.Мітюкова⁹ розкривалися методи залучення робітників до управління виробництвом, нові форми соцзмагання тощо. Наводячи приклади успішної праці робітників-новаторів, які взяли на себе певні зобов'язання у рамках соцзмагання, у публікаціях радянських авторів міститься припущення, що успіхи радянської держави на шляху соціалістичного і комуністичного будівництва могли б бути набагато більшими, якби всі працівники країни включилися у соцзмагання, взявши на себе підвищені зобов'язання по випуску продукції. Тобто вчені прагнули відстояти думку про можливість дійсно масової самовідданої праці трудящих на благо держави, не враховуючи соціальної стратифікації. Практично пропонувалося всіх трудящих республіки перетворити на новаторів виробництва, що являло собою прагнення видати бажане за дійсне. Така позиція вчених, як вважають сучасні українські дослідники, була продиктована особистим впливом М.С.Хрущова, його характерним стилем роботи, вірою в те, що найскладніші проблеми можна вирішити за два-три роки, лише варто добре попрацювати¹⁰.

У першу чергу значна кількість публікацій вітчизняних вчених присвячувалася діяльності новаторів, які працювали у промисловості. Таким чином підкреслювалася вищість пролетаріату як найбільш передового і до кінця революційного класу. Широко пропагувалася діяльність краснодонського вибійника шахти № 2 “Північна” М.Мамаєва, суть якої полягала у щоденному перевиконанні виробничих норм, відповідно до чого кожен гірник мав видобувати за зміну понад 1 т вугілля¹¹. Також багато писалося про бригаду О.Кольчика з чистяківської шахти ім.Лутугіна, яка боролася за зниження собівартості палива, що видобувалося¹². Оцінюючи діяльність гірників шахти ім.Лутугіна, І.А.Савостенко вказував, що саме запровадження особистих і колективних новаторських планів дозволило досягнути таких вагомих результатів¹³.

Новаторська діяльність трудящих була також пов'язана із прагненням кращих із них швидше освоювати нову техніку. Особливо великим таким ентузіазм був у молоді. Г.С.Давидова та О.І.Мартинів, відзначаючи, що значних успіхів у боротьбі за дострокове освоєння потужностей досягли колективи багатьох промислових підприємств, наголошували на ролі партії у цьому процесі¹⁴. Про роботу новаторів у вугільній промисловості Донбасу писав Г.І.Захаров, відзначаючи діяльність горлівського вибійника А.Тюренкова та вибійника шахти “Червоний Жовтень” тресту “Орджонікідзевугілля” І.Валегури, які були ініціаторами колективної стаханівської організації праці в лавах. Також мова йшла про начальника дільниці шахти № 29 тресту “Рутченківвугілля” Бочарникова, який став ініціатором роботи за наскрізним графіком комбайна “Донбас”, та начальниці шахти № 5-6 ім.Димитрова тресту “Красноармійськвугілля” І.Бридько, що став зачинателем багатоциклічної роботи дільниці¹⁵. Оцінюючи діяльність І.Бридько, Л.А.Якименко підкреслював, що вона дозволила перетворити більшість шахт Донбасу на шахти суцільної циклічності, а це дало змогу на повну потужність використовувати машини і механізми¹⁶. А І.А.Савостенко з цього приводу наголошував, що методи праці І.Бридько дозволили на півроку раніше виконати завдання четвертої п'ятирічки¹⁷. Л.А.Якименко високо оцінював новаторство машиніста вугільного комбайна

Т.Михайлова, що став ініціатором складання персональних стаханівських планів підвищення продуктивності праці¹⁸. Про Т.Михайлова писав також І.А.Савостенко, вказуючи, що його діяльність стала одним із прикладів вирішення труднощів, що поставали на шляху соцзмагання¹⁹.

Новаторська діяльність передовиків виробництва була пов'язана також із поширенням у країні руху за комуністичну працю. На фоні вивчення початку цього руху багато науковців писали про новаторів виробництва, вказуючи, що серед ініціаторів руху у різних областях УРСР переважна більшість були молоді люди, що виступали із новаторськими пропозиціями з метою вдосконалення виробництва²⁰. Основні особливості руху за комуністичну працю зробили спробу визначити у своїй роботі Л.І.Берлін та Х.Т.Славутська. Вони вказували, що нова форма змагання виникла із вступом країни у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, коли вирішального значення набуло підвищення продуктивності праці. Тому характерною рисою нового руху вони оголошували участь ударників комуністичної праці у раціоналізаторській роботі, в тому числі участі бригад комуністичної праці у колективній розробці новаторських пропозицій²¹.

Серед новаторів виробництва періоду “відлиги” мабуть найбільше писалося про діяльність вишневолоцької ткалі В.Гаганової, яка як передовик виробництва перейшла на відстаючу ділянку і вивела її у передові²². Позитивно оцінюючи вчинок В.Гаганової, А.В.Санцевич наголошував у 1967 р., що перехід передовиків виробництва на відстаючі ділянки на певний час вів до зниження заробітків ентузіастів, підкреслювало насамперед ідейні, а не матеріальні мотиви дій цих людей, а це мало велике виховне значення²³. Однак вже у 1990 р. Ю.В.Сиволоб дотримувався думки, що про новаторство В.Гаганової наприкінці 1960-х років забули. Адже вияв високої свідомості В.І.Гаганової та її перших послідовників не був підкріплений матеріальною та соціальною зацікавленістю всіх інших в переході на відстаючі ділянки, а головне – такою системою організації економіки, при якій особистість керівника не відіграє вирішальної ролі у здобутках колективу, системою, що робить неякісну роботу просто не вигідною для всіх членів колективу. Гаганівський рух міг би дати багато не у командно-бюрократичній системі організації суспільного виробництва, а у економічній, що саморегулюється²⁴.

Потреба “крутого піднесення” сільського господарства вимагала в тому числі й широкої пропаганди новаторства, пов'язаного із працею в сільському господарстві. Причому його ініціаторами нерідко виступали не селяни, а робітники, які переходили на роботу до сільської місцевості з метою інтенсифікації розвитку сільськогосподарського виробництва.

Вивчаючи досвід роботи парторганізацій Тернопільщини по зміцненню колгоспів кадрами сільського господарства між XXI і XXIII з'їздами КПРС, В.П.Столяренко та М.П.Топчій писали про масовий рух колгоспників і робітників радгоспів за оволодіння технікою, який вони називали рухом за комуністичну продуктивність праці, за ліквідацію істотних відмінностей між містом і селом. У якості ініціатора руху на Тернопільщині вчені називали почин ланкової колгоспу “Іскра” Підгаєцького району, комуністки Віри Душник, яка, досконало оволодівши сільськогосподарськими машинами, в 1959 р. забезпечила зібрання високих врожаїв всіх культур. Автори наголошували, що новаторський почин її ланки, схвалений бюро Тернопільського обкому КП України, був підхоплений партійними організаціями всіх районів²⁵.

Відсутність належної кількості механізаторів у сільському господарстві на початку 1960-х років призвела до появи новаторського почину комсомольсько-молодіжної ланки Віри Панасенко з колгоспу ім.Фрунзе Плисківського району Вінницької області, що звернулася до дівчат – членів комсомольсько-молодіжних ланок – із закликом за зимовий період оволодіти спеціальністю трактористки. Про цей почин писав у своїй статті В.Д.Бовкун, наголошуючи, що це дало можливість вирощувати високі врожаї кукурудзи із мінімальними затратами ручної праці²⁶.

Для праць науковців радянського періоду, що писали про діяльність новаторів виробництва, були характерними кілька рис. По-перше, всі вони наголошували, що партійні організації підприємств, де трудящі виступали із новаторськими пропозиціями, схвалювали такі починання, зобов'язували партійні органи налагоджувати роботу по їх пропаганді. Новаторські починання часто не пов'язувалися із загальним розвитком виробництва, можливостями інших працівників їх підтримати. Унікаючи говорити про соціальну стратифікацію, вчені часто прагнули довести, що новаторство поступово ставало нормою діяльності переважної більшості працівників. Вчені не замислювалися над відповідністю взятих на себе зобов'язань економічним можливостям робітників і підприємств. У багатьох дослідженнях відсутня інформація про те, скільки робітників стали надійною опорою новаторів виробництва. По-друге, говорячи про успіхи новаторів виробництва у трудовій діяльності, як правило, радянські дослідники уникали говорити про їх особисте життя та соціальний статус. Практично відсутня інформація про те, як жили ці люди після завершення

трудова діяльність. Ніде не говориться, що саме вона забезпечила їм певний комфорт після переходу на пенсію. У якості винагороди за трудові подвиги передовиків виробництва радянські науковці називали моральну винагороду, передусім визнання трудовим колективом. У їхніх дослідженнях практично відсутні дані про підвищення особистого добробуту, достатку в результаті виконання взятих на себе додаткових зобов'язань, запровадження передових починань. Зате багато уваги приділялося визначенню того, яку користь держава отримала від цієї діяльності робітників. Етатизм у роботах радянських істориків проявлявся і у тому, що вони наголошували на загальнодержавній користі за умови прискореного виконання планів розвитку виробництва, і зовсім нічого не говорили про зв'язок виконання цих планів і підвищення матеріального добробуту населення, його купівельної спроможності. У їх дослідженнях немає інформації про соціально-побутові умови життя передовиків. Однак тут присутній справжній культ праці, шани рядовому трудівникові, визнання важливості його роботи та успіхів у ній. Віддаючи шану передовикам виробництва, радянські науковці сприяли формуванню у нових поколінь світогляду людини, орієнтованої на плідну працю на благо держави.

У сучасних вітчизняних вчених вже помічається прагнення оцінити економічне, соціально-політичне значення діяльності новаторів загалом. Вони вважали, що трудова ініціатива і цінний досвід новаторів виробництва не могли замінити не виваженого управління економікою з боку радянських лідерів²⁷. В.Литвин вважав, що партія використовувала ентузіазм патріотично настроєних переважно молодих людей, які ставали новаторами виробництва, для досягнення своїх цілей²⁸.

Загалом дослідники ще не відповіли на питання, чи була дійсно сама організація праці за соціалізму причиною появи масового руху новаторів виробництва, чи його наявність пояснюється партійною ініціативою та у більшості випадків залишилася лише “на папері”? У більшості випадків поверхово висвітлено також економічний ефект багатьох новаторських починань та причини швидкого згасання значної кількості трудових передових починів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії.–К., 1967.–254 с.; Санцевич А.В. Розвиток історичної науки на Україні між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами партії //Український історичний журнал (Далі – УІЖ)–1966.–№ 3.–С. 40–52; Санцевич А.В. Українська радянська історіографія про передові почини трудящих УРСР (1958–1964 рр.) // УІЖ.–1965.–№ 2.–С. 3–14; Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945–1982 рр.).–К., 1984.–142 с.; 2. Сарбей В.Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади // УІЖ.–1987.–№ 12.–С. 122–134; 3. Юрчук В.І. Історіографія Компартії України післявоєнного періоду // УІЖ.–1964.–№ 2.–С. 123–130; 4.Северинов К.М. Життя і роботи по–комуністически.–Донець, 1958; Кольчик А., Бирюк В., Ляш В. В ногу с жизнью.–Донець, 1958; Переверзев Н.В. Слово сталевара.–Донець, 1959; Гургаль В.І. Сторінки робітничого життя.–К., 1963; 5. Костенко К.П. Большая жизнь.–М., 1959; Баєв Є.І. Двічі Герой Соціалістичної Праці Марія Олександрівна Бринцева.–Сімферополь, 1959; Антоша В.С. Давид Бойко.–К., 1959; Гершанік Л. Григорій Могильченко.–К., 1959; Максименко П. Григорій Байда.–К., 1959; Якименко Є. Паша Ангеліна.–К., 1959; Пробийголова М. Марко Брага.–К., 1959; Бутченко Ф.П. Марія Марун.–К., 1959; Анісенко І.А., Швець В.М. Марія Бринцева.–К., 1959; Бобошко К.К. Марія Князева.–К., 1959; Прах'є Б.С. Макар Посмітний.–К., 1960; Негода М.Г. Галина Буркацька.–К., 1960; Серіков М.А. Свирид Бешуля.–К., 1960; Ружинський Т. Прокіп Романенко.–К., 1960; Небилиця В.П. Павло Ведуга.–К., 1960; Коричий В. Петро Вдовенко.–К., 1960; Велігура І.М., Михлик Я.К. Федір Дубковецький.–К., 1960; Кубинський М.Ф. Василь Литвиненко.–К., 1960; Адамовський Й.Г. Євген Блажевський.–К., 1960; Євсюкова В.В. Євгенія Долинюк.–К., 1960; Хоружевський М.Д. Степаніда Виштак.–К., 1960; Ярославцев Б., Рыбченко В. Анна Ладани.–К., 1960; Ружинський Т. Олександр Гіталов.–К., 1960; Нечай П.С. Ольга Диптан.–К., 1960; Полинський П.О. Тетяна Марцин.–К., 1960; Палажченко О.О. Марія Савченко.–К., 1960; Большак В.Г. Слово о Подоляніне. Документальная повесть о дважды Герое Социалистического Труда Е.А.Долинюк.–М., 1961; Костенко М. Королева праці.–Львів, 1961; 6. Воскресенський О.О. Бузницька В.М, Виховання в процесі праці – одне з головних завдань партійних організацій (На матеріалах промислових підприємств Харкова 1959–1963 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 44.–К., 1971.–С. 50; Дем'янов Г.С., Руденко Р.Г. Із досвіду діяльності преси Донбасу в розвитку раціоналізаторського руху на промислових підприємствах (1956–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 64.–К., 1973.–С. 40–47; Руденко Р.Г. Робота партійних організацій по пропаганді та впровадженню досвіду новаторів на підприємствах машинобудівної промисловості України (1959–1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 44.–К., 1971.–С. 126; Земляк В.М. Діяльність партійних організацій Донбасу по зміцненню творчої співдружності працівників науки і виробництва в роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 51.–К., 1972.–С. 84; Підпригоршук Я.В. Комуністична партія – організатор творчості робітничого класу України в роки V п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 25.–К., 1968.–С. 112; Шкварець В.П. КПРС – організатор впровадження досягнень науково–технічного прогресу в сільськогосподарське виробництво // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 63.–К., 1973.–С. 3–11; Рудой П.Є. Технічний прогрес і підготовка кваліфікованої робочої сили.–К., 1958; Скрябін В.В.

Нове в роботі парторганізацій по керівництву промисловістю.–К., 1960; 7. Кравченко Г.М., Черниш М.А. Боротьба Комуністичної партії України за відбудову і дальший розвиток промисловості західних областей УРСР (1944–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 43.–К., 1971.–С. 14; 8. Захаров Г.І. Партійні організації Донецької області на чолі соціалістичного змагання в промисловості в роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 46.–К., 1971.–С. 72; 9. Апанович О.М. Соціалістичне змагання і розповсюдження досвіду новаторів на промислових підприємствах УРСР.–К., 1958; Рудой П.С. Технічний прогрес і підготовка кваліфікованої робочої сили.–К., 1958; Скрябін В.В. Нове в роботі парторганізацій по керівництву промисловістю.–К., 1960; Мітюков О.Г. Творчою працею робітника (Роль робітничого класу в технічному прогресі промисловості України).–К., 1963; 10. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980– рр.).–К., 1999.–С. 86; 11. Баканов І.Н. Агітаційно–масова робота партійних організацій Донбасу в галузі забезпечення соціалістичного змагання в період ХХ–ХХІІ з'їздів КПРС // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 46.–К., 1971.–С. 107; Близнюк В.Ф., Литвин Т.Г. Роль партійних організацій у піднесенні творчої активності мас і дальшому удосконаленні форм соціалістичного змагання після ХХ з'їзду КПРС // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 51.–К., 1972.–С. 92; Давидова Г.С., Мартинов О.І. Партійні організації західних областей УРСР на чолі боротьби за дострокове виконання семирічного плану в галузі промисловості // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 43.–К., 1971.–С. 21; Савостенко І.А. Комуністи Донбасу – організатори соціалістичного змагання у вугільній промисловості в період завершення соціалістичного будівництва (1951–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 46.–К., 1971.–С. 96; 12. Близнюк В.Ф., Литвин Т.Г. Роль партійних організацій у піднесенні творчої активності мас і дальшому удосконаленні форм соціалістичного змагання після ХХ з'їзду КПРС // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 51.–К., 1972.–С. 93; 13. Савостенко І.А. Комуністи Донбасу – організатори соціалістичного змагання у вугільній промисловості в період завершення соціалістичного будівництва (1951–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 46.–К., 1971.–С. 94; 14. Давидова Г.С., Мартинов О.І. Партійні організації західних областей УРСР на чолі боротьби за дострокове виконання семирічного плану в галузі промисловості // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 43.–К., 1971.–С. 21–23; 15. Захаров Г.І. Партійні організації Донецької області на чолі соціалістичного змагання в промисловості в роки четвертої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 46.–К., 1971.–С. 72; 16. Якименко Л.А. Комуністи Донбасу в авангарді боротьби трудящих за розгортання соціалістичного змагання у важкій промисловості // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 46.–К., 1971.–С. 84; 17. Савостенко І.А. Комуністи Донбасу – організатори соціалістичного змагання у вугільній промисловості в період завершення соціалістичного будівництва (1951–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 46.–К., 1971.–С. 91; 18. Якименко Л.А. Комуністи Донбасу в авангарді боротьби трудящих за розгортання соціалістичного змагання у важкій промисловості // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 46.–К., 1971.–С. 86; 19. Савостенко І.А. Комуністи Донбасу – організатори соціалістичного змагання у вугільній промисловості в період завершення соціалістичного будівництва (1951–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 46.–К., 1971.–С. 92; 20. Блох Б., Руденко П., Чирков М. Глибше узагальнювати досвід руху за комуністичну працю // Комуніст України.–1964.–№ 7.–С. 90–94; Сидоренко В.П. Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці.–К., 1959; Куликовский Б.Г., Пирогов С.И. Бригады коммунистического труда – высший этап социалистического соревнования.–Днепропетровск, 1960; Работать и жить по–коммунистически.–Симферополь, 1958; Зірниці майбутнього.–К., 1959; Працюємо і живемо по–комуністичному.–К., 1959; Шляхами слави.–Львів, 1959; Працювати і жити по–комуністичному.–Одеса, 1959; Люди коммунистических бригад.–Сталино, 1959; Працювати, вчитися і жити по–комуністичному.–Суми, 1959; 21. Берлін Л.І., Славутська Х.Т. Рух колективів і ударників комуністичної праці // УІЖ.–1960.–№ 4.–С. 8–11; Лихолобова З.Г. Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості (на матеріалах підприємств Сталінського раднагоспу) // УІЖ.–1961.–№ 4.–С. 15; 22. За почином Гаганової.–К., 1959; Кириченко М.К. Провісники комунізму.–К., 1959; Так велит серце.–Сталино, 1959; 23. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії.–К., 1967.–С. 68; 24. Сиволюб Ю.В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність // Укр.істор.журн.–1990.–№ 3.–С. 19; 25. Столяренко В.П., Топчій М.П. З досвіду роботи парторганізацій Тернопільщини по зміцненню колгоспів кадрами сільського господарства між ХХІ і ХХІІІ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 53.–К., 1972.–С. 15–16; 26. Бовкун В.Д. Діяльність парторганізацій України щодо підвищення культурно–технічного рівня сільської молоді (1961–1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 50.–К., 1972.–С. 109–110; 27. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980– рр.).–К., 1999.–С. 86; 28. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965).–К., 2004.–С. 104.

Н.Л. Родінова

"СЛОВАРЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ" БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Нині особливий інтерес становить дослідження наукової спадщини представників інтелігенції України середини ХІХ – першої чверті ХХ ст. При цьому необхідно підкреслити, що задля кращого осмислення історичних процесів на вивчення заслуговують видатні вчені України, які зробили важливий внесок у розвиток вітчизняної науки, проте в силу різних причин були забуті або відсунуті

на другий план. До подібних осіб і належить видатний український письменник і вчений, критик, мовознавець, фольклорист і етнограф, освітній і громадський діяч кінця XIX – початку XX ст. – Борис Грінченко (1863 – 1910). Дослідження різних аспектів наукової спадщини Б. Грінченка сприяє актуалізації в українській історіографії творчості ще одного талановитого її представника, який суттєво збагатив новими ідеями вітчизняну науку, зокрема етнографію.

Автор статті ставить на меті об'єктивно проаналізувати наукову роботу Б. Грінченка з впорядкування „Словника української мови” шляхом розв'язання ряду завдань: по-перше, проаналізувати стан української лексикографії на початок 1900-х рр.; по-друге, висвітлити створені умови для впорядкування словника; по-третє, з'ясувати заслуги Б. Грінченка в лексикографії.

Праці Грінченка — "Словарь української мови" (1907-1909), етнографічні та фольклористичні дослідження, критичні розвідки, переклади з інших мов – сприяли всьому подальшому розвитку української науки і культури. Його шанували І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, П. Грабовський та інші видатні сучасники. З його ім'ям пов'язується створення першого ґрунтового словника української мови й вироблення науково-теоретичних засад української лексикографії.

Часопис „Киевская старина” наприкінці 1895 року оповіщає про передплату на „Словник української мови”, перший том якого повинен вийти додатком до часопису вже 1896 року. Проте матеріал потребував великої праці, а успіх залежав від залучення до цього працюючої й посадиючої особистості. Б. Грінченко, чітко усвідомлюючи свою відповідальність, дбаючи про те, щоб українська мова отримала належне відображення в словнику, виконав величезну роботу за той обмежений час (два з половиною роки) що був визначений для упорядкування й зумовлювався необхідністю подання словника на конкурс Академії наук. Редакція „Киевской старины”, що контролювала та фінансувала роботу, отримала лист від упорядника з пересторогами: „Якщо взяти до уваги, що словники інших мов містять у собі кожний слів у кілька разів більше, то стане очевидним, що зазначена цифра (близько 50 тисяч слів) є надто недостатньою... За теперішнього... стану справа видається ризикованою виступати зі словником настільки бідним порівняно із справжніми лексичними запасами мови”¹. Б. Грінченку, що не мав філологічної освіти, проте здобув лексикографічний досвід², завдяки гарному знанню української мови й тонкому її відчуттю, самовідданості і сумлінності в роботі, вдалось довести словник до такого рівня, що його було високо оцінено громадськістю, а самого редактора в 1906 році відзначено другою премією імені М. Костомарова Російської Академії наук.

Значення роботи з укладення словника Б. Грінченком можна усвідомити проаналізувавши стан української лексикографії та історію його створення³. Початки спроб створення українського словника сягають кінця XVI – XVII ст., коли побачили світ словники Лаврентія Зизанія, Памви Беринди, „Синонима славяногорская”; наприкінці XVIII ст. першим значним виявом відродження інтересу до фіксації і лексикографічного відображення живої народної української мови стала поява „Енеїди” І. Котляревського, додатком до якої було „Собраніє малоросійськихъ словъ содержащихся въ Энеиде”⁴. Робота зі створення словника, який повно й систематично вмістив би зразки живої народної (розмовної й поетичної) та нової літературної мови, розпочалась з 50-х років XIX ст. Це статті Ф. Вовка, М. Сумцова, О. Потебні, І. Манжури, М. Левченка, В. Василенка та інших в „Чернігівських губернських відомостях”, „Основи”, „Киевской старине”, також збирання лексичного матеріалу робилось і в Галичині – К. Студинським, К. Вакторіним, В. Ломиковським, В. Шухевичем. Відомо, що історія словника, що приніс особливого визнання Б. Грінченку, сягає часів журналу „Основи” – першого українського громадсько-політичного та літературно-наукового журналу, що виходив в Петербурзі в 1861-1862 рр. Один з його видавців, П. Куліш, оголосив про свій намір видати український словник через бажання сприяти вивченню української народності⁵. Він повідомив прізвища осіб, які сприяли йому в зборі матеріалу – М. Костомаров, О. Маркович, Т. Шевченко та інші⁶. Проте в зв'язку з виходом „Опыта южнорусского словаря” К. Шейковського П. Куліш припиняє свою роботу: „Прочитавши в № 9 *Київського Телеграфа* лист п. Шейковського про створюваний ним для друку словник, що міститиме 35000 слів, я призупиняю видання Словника, про який оголошено було в 1-й книзі *Основи*. Можливо, Словник п. Шейковського зробить мою працю недоречною; якщо цього не станеться... він стане для мене важливою допомогою при остаточній обробці мого словника”⁷. Зібрані матеріали потрапляють з Харкова до Києва в 1864 році, де під керівництвом П. Житецького їх опрацьовували місцеві вчені, письменники і культурні діячі, такі як В. Антонович, В. Білозерський, Г. Барвінок, Ф. Волков (Вовк), М. Драгоманов, П. Єфименко, І. Левицький (Нечуй), М. Комаров, О. Кониський, М. Костомаров, М. Лисенко, М. Лободовський, І. Манжура, П. Мирний, О. Русов, М. Старицький, П. Чубинський та багато інших. Ними з етнографічних збірників і літературних творів виписувалися слова з прикладами й перекладом до

них, додавалися і слова, записані від народу і отримані від сільських жителів. На кінець XIX ст. важко було назвати когось з відомих діячів, котрі не внесли б своєї частки у формування картотеки. Однак ці матеріали не були відповідним чином систематизовані, точно обліковані та упорядковані.

Редакція „Киевской старины” спочатку мала намір видати словник як додаток до журналу, про й було оголошено в 1897 році. Проте скоро стало відомо про можливість його подання на здобування премії М. Костомарова до Академії Наук, тому друк було зупинено.

На той час Б. Грінченко вже був широко відомий як громадський діяч, літератор, знавець української мови, хоча і мав лише звання народного вчителя. Редакція журналу в 1902 році передає матеріали для систематизації з правом подальшої публікації Б. Грінченку. Було значно розширено реєстр словника новими матеріалами з народної і літературної мови, довівши його з 49 тисяч слів до 68 тисяч. По-перше, перевірено й перероблено матеріал за всіма літерами щодо вибору слова, їх пояснення, уточнення ілюстративного матеріалу. По-друге, залучено додаткові матеріали, що зібрані П. Житецький, І. Нечуй-Левицький, Д. Яворницький; використано записи народної мови, зроблені самим Б. Грінченком та його дружиною⁸. По-третє, зроблено вибірки з літературних джерел, насамперед етнографічного характеру. Багато часу й зусиль забрало переведення матеріалів з правопису, що мав назву „ярижка” (протягом останніх десятиліть XIX ст. вважався обов’язковим для українських видань, які виходили в межах Російської імперії), який, на думку самого Б. Грінченка, перешкоджає правильному викладенню звуків української мови⁹. Словник Б. Грінченка став джерелом існування в українській мові літери „Г”, яку було вилучено з нашого алфавіту на початку 1930-х років і повернено в 1990-х.

Неодмінною умовою перед упорядником поставлено залучення друкованих матеріалів з наступних книг: із збірників етнографічних матеріалів будь-коли виданих, також з земських та інших видань, в яких зустрічаються згадки про народну термінологію; з друкованих творів українською мовою від Котляревського до 1870 року, з праць українських письменників XIX ст., що почали працювати не пізніше 1870 року; з українських словників, з опублікованих збірників слів, які записані з вуст народу. В матеріалах, що були надані Б. Грінченку, повністю не оброблено всю українську літературу до 1870 року, всю етнографічну літературу і залишено осторонь словники, що видані пізніше вказаної дати¹⁰. Хоча така регламентація суворо обмежувала можливості з впорядкування, проте вона не забороняла повністю використовувати матеріал у зазначених межах. Після не однократних спроб переконати видавців було дещо розширено ці межі¹¹, щоб словник не вийшов занадто бідним в порівнянні з дійсними запасами мови. Однак Б. Грінченко вказував, що в одержаних ним картках вписано далеко не все видане українською до 70-х років XIX ст. Серед невикористаного матеріалу, який довелося опрацювати подружжю Грінченків, такі праці: П. Чубинський „Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” (СПб., 1872-1878.-Т. 1-7), М. Драгоманов „Малорусские народные предания и рассказы” (К., 1876), В. Антонович і М. Драгоманов, „Исторические песни малорусского народа” (К., 1874-1875.-Т. 1-2), І. Рудченко „Чумацкие народные песни” (К., 1874), В. Шухевич „Гуцульщина” (Львів, 1899-1908.-Т. 1-2), фольклорні дослідження І. Манжури, Наукового товариства імені Т. Шевченка, Харківського історико-філологічного товариства, а також праці ряду відомих письменників – Ганни Барвінок, Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Анатолія Свидницького та багатьох інших. Упорядник відзначав високу цінність цих робіт, „без використання яких неможливо уявити будь-який порядний словник”¹². Проте, незважаючи на масштабність виконаної роботи, Б. Грінченко вказував на неможливість значного відходу від встановлених редакцією меж.

Починаючи роботу, Б. Грінченко зробив підрахунок щоденного плану роботи з опрацювання матеріалів, щоб своєчасно закінчити роботу. Проте з середини 1903 року графік довелося ущільнити через побоювання не встигнути в строк. Титанічна праця Б. Грінченка над словником – науковий подвиг: він з дружиною працювали більше двох років щоденно по 10-12 годин без вихідних, відклавши всі інші громадські та літературні справи, вони здійснили роботу цілої інституції. Складність такої ситуації Б. Грінченко вбачає в забороні української мови та відсутності енергійних осіб, які б подолали такі перешкоди в Україні російській та австрійській¹³. В листі до В. Гнатюка він пише: „Роблю як ніколи попереду, бо інакше не можна, і через те нічого іншого не то робити, навіть думати не маю змоги, а як що й здумати – от се або те зробив би, то тільки жаль бере”¹⁴.

Важливою особливістю підходу Б. Грінченка є критичний підхід до використання наявних матеріалів. Це проявилось в намаганні використати лише ті слова й вирази, в реальному існуванні яких упорядник був впевнений¹⁵, додаючи до них ілюстрації та вихідні дані, даючи можливість перевірити точність перекладу і наведеної цитати; не включався матеріал, який неможливо перевірити; обмежено використано існуючі словники. Тобто, було внесено багато нового матеріалу, а

існуючий ґрунтовно переглянуто, і, за свідченням сучасників, готові картки були густо пописані червоним чорнилом. Однак велика кількість старих карток була заповнена без документації, тому упоряднику довелося подавати їх в такому вигляді, зауважуючи: „Знаючи про існування цих слів у мові і разом з тим не маючи часу для підшукування до них дат і прикладів, ми не вважали, що маємо право виключити їх з нашої роботи, сподіваючись, що з часом і ця прогалина буде заповнена”¹⁶.

У „Словнику” було зібрано лексику, що широко використовувалася Т. Шевченком, І. Котляревським, М. Коцюбинським, Панасом Мирним, Лесею Українкою та іншими майстрами. Про це писав і сам Б. Грінченко: „Кращими ж для нашої роботи письменниками ми вважаємо тих, як більш чи менш майстерно володіючи словом, у той же час черпали свій словесний матеріал безпосередньо з народної мови. До таких відносимо старіших письменників: І. Котляревського, С. Гулака-Артемівського, Г. Квітку-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Вовчка, Г. Барвінок, потім П. Куліша, особливо в його творах п'ятидесятих і шістдесятих років”¹⁷.

За джерельною базою, критерієм добору матеріалів Словник був зорієнтований на народну основу. По-перше, це пояснює пріоритетність при використанні джерел (на першому місці – записи народорозмовної й фольклорної мови, яка добиралась з різних етнографічних видань або записаної з вуст народу, потім – інші джерела, зокрема літературні твори), по-друге, спрямованість напрямку, заданого поставленими умовами редакції щодо впорядкування. Орієнтація словника визначила завдання, що ставив перед собою упорядник протягом всього свого життя „...тим людям, що хочуть працювати для добра свого народу, треба знати цей народ”¹⁸.

„Словарь української мови” за своєю характеристикою, по-перше, тлумачно-перекладний, по-друге, філологічно-енциклопедичний. В ньому поряд з тлумаченням значень слів подається опис відповідного поняття, зокрема це стосується етнографічної лексики. Існує три основні показники, які визначають рівень будь-якого словника: повнота зібраного матеріалу, інформативність та надійність статей, достовірність реєстру та його лексикографічної інформації. Відповідно до показників достовірності, точності, „Словник „ стоїть на рівні вимог, поставлених до лексикографічної праці. Відносно перших двох пунктів, словники російської та польської мов приблизно того часу представлені краще. „Толковый словарь живого великорусского языка” В. Даля містить близько 200 тисяч слів, „Словник польської мови” за редакцією Я. Карловича, А. Кринського, В. Недзведського – близько 280 тисяч слів¹⁹. Звісно, повнота словникової бази російської мови зумовлена набагато більшою територією, а словник польської мови черпав матеріал з старопольської мови, а „Словарь” за редакцією Б. Грінченка принципово не використовував староукраїнські джерела. Проте головні причини розходження в реєстрах криються в загальному стані лексикографій на цих територіях, що передувало створенню відповідних праць, в умовах їх укладання, в методологічних позиціях укладачів. Варто додати, що ці словники російської та польської мов укладалися протягом десятиліть, а робота Б. Грінченка була значно обмежена. Як він сам зазначав, що, незважаючи на напружену роботу, відведений йому час був занадто малим, щоб мати змогу самому поповнити картотеку словника і охопити весь матеріал.

Довгий час дискусійним було питання: Борис Грінченко – упорядник чи автор Словника? Більшість дослідників схильні називати його упорядником. Проте М. Пилинський у статті „Словник Б. Грінченка: Міфи і факти” стверджує, що Б. Грінченко є автором Словника української мови й заслуговує на гідне визнання його роботи²⁰. О. Шахматов дав загалом високу оцінку роботі: працю, виконану Б. Грінченком, можна визнати кращим малоросійським словником порівняно з усіма до цих пір видрукованими. Безпосереднє знайомство з джерелами, багатство матеріалу, вилученого як з них, так і з живих народних говорів, детальне опрацювання кожного слова з поясненням його значення, посиланнями на джерела й приклади – все це виділяє цей Словник української мови серед усіх попередніх спроб із лексикології цієї мови²¹. Заслужено високу оцінку він отримав від Російської Академії Наук, яка присудила Б. Грінченку другу премію М. Костомарова за кращу українську лексикографічну працю, яка і на сьогодні є цінною пам'яткою історії, етнографії та лексикографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Словарь української мови / упорядкував з додатками власного матеріалу Б. Грінченко: В 4 т. – К., 1996. – Надруковано з вид. 1907-1908 рр. фотоспособом. – Т. 1. – С. VI; 2. Пилинський М.М. З історії розвитку української лексикографії // Дослідження з мовознавства. – К., 1962. – С. 4-5; 3. „Огляд української лексикографії” (стаття). 24 січня 1905 р., Київ // Інститут рукописів Центральної бібліотеки НАН України імені В.Вернадського. – Ф. І. – Од. зб. 31525. – 39 арк. (Далі скорочено ІР НБУ); 4. Там само; 5. Кулиш П. Обь изданіи украинскаго словаря // Основа.– 1861 (январь). – С. 334; 6. Кулиш П. Обь изданіи украинскаго словаря. – С. 333-334; 7. Основа.– 1861 (февраль). – Замітка в розділі „Літературні відомості”; 8. Б (от босака до

буковина) (Матеріали до українсько-російського словника) 1900-і рр. // ІР НБУ. – Ф. 170. – Од. зб. 4. – 44 арк.; Етнографічний матеріал до словника // ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 34359. – 6 арк.; Лексичні матеріали, зібрані з народних уст // ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 34404. – 52 арк.; Лексичні нотатки. Київ, 1907. Б. Грінченко // ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 34405. – 4 арк.; Деякі з важніших помилок у словарі „Київ. Стар.” // ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 34424. – 3 арк.; 9. Предисловіе // Словарь української мови. – Т. 1. – С. XXVII; 10. Грінченко Б. Необходимое пояснение // Киевская старина. – 1906. – Т. 93 (июль-август). – С. 74; 11. Грінченко Б. Необходимое пояснение. – С. 74-75; 12. Там само.– С. 76; 13. „Огляд української лексикографії”. – Арк. 38-38 зв; 14. Борис Грінченко Гнатюку Володимиру // ІР НБУ. – Ф. I. – Од.зб. 40683. – Арк. 32 зв; 15. Предисловіе // Словарь української мови. – Т. 1. – С. XXX-XXXII; 16. Тараненко О. Мовна скарбниця українського народу // Словарь української мови. – Т. 1. – С. VIII; 17. Словарь української мови. – Т.1. – С. 26; 18. Грінченко Б.Д. Поч. „Ця книжка складається з творів, записаних од народу...” // ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 31441. – Арк. 1; 19. Тараненко О. Мовна скарбниця українського народу. – С. X; 20. Пилинський М.М. Словник Б. Грінченка: Міфи і факти // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 25-32; 21. „Отчет о присужденіи премии Н. И. Костомарова, за лучший малорускій словарь” // Киевская старина. – 1906. – Т. 93 (май – июнь). – С. 228 – 229.

Т.П.Антонішина

УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ ТА ЇХ ВІДРОДЖЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

Одним із пріоритетних напрямів сучасної історичної науки є вивчення міжнаціональних відносин на теренах модерної української держави. Особливий інтерес викликає дослідження багатовікових українсько-єврейських взаємин. Надзвичайно актуальним є саме наукове дослідження цього явища, адже важко знайти ділянку історії України, в якій ми мали б таке нагромадження стереотипів, як у системі поглядів на українсько-єврейські стосунки.

Розпад Радянського Союзу, утворення незалежної Української держави змінило політичне, культурне та ідеологічне становище етнічних груп України, передусім в аспекті їх самовідчуття та самосвідомості. Етнічні меншини, що проживають в Україні, зокрема єврейська, стали важливим чинником геополітики. У міжнаціональних україно-єврейських стосунках Україна взяла курс на боротьбу з проявами антисемітизму.

На сучасному етапі творення Української суверенної держави важливої ролі набуває єдність, громадянська злагода, співтворчість людей різних верств, національностей, віросповідання. Нині необхідна конструктивна, обґрунтована, зважена політика з тим, щоб найбільш оптимально враховувати інтереси усіх прошарків суспільства та етнічних спільної. Цілком зрозуміло, що сучасні проблеми державного будівництва та національно-культурного розвитку України вимагають ґрунтовного вивчення і глибокого осмислення корінних етапів вітчизняної історії, зокрема створення цілісної історичної картини соціально-політичних та етнонаціональних колізій доби становлення радянської влади.

Розв'язання цього завдання потребує глибокого комплексного аналізу всього наукового доробку української і європейської історіографії з досліджуваної проблеми. Лише такий аналіз дасть змогу з'ясувати між вивчення, тенденції дослідження, шляхи розв'язання даної проблеми літературою різних історіографічних напрямків, створить можливість виходу на нові концептуальні висновки, що стосуються практики взаємин українського та єврейських народів, дозволить окреслити коло питань для подальшої наукової розробки цієї проблеми.

Історія єврейського народу взагалі, існування його на Україні зокрема є дуже дискусійною, та водночас і маловивченою темою.

Енциклопедичні і довідкові видання, а також історичні і краєзнавчі публікації російських і українських авторів дорадянського періоду, загалом байдужі до європейської проблематики вміщують велику кількість важливих свідчень про історію єврейських общин України. Найбільш важливими для дослідження даної теми є публікації М.Грушевського, О.Єфименко, І.Житецького, О.Прусевич, Е.Сініцького¹.

Надзвичайно цінні факти для історії євреїв України містяться в дореволюційних археографічних виданнях загального характеру, зокрема „Акти Південно-Західної Росії”, „Акти, що відносяться до історії Південної і Західної Росії”, а також в спеціальних єврейських археографічних виданнях, складених С.Бершадським, М.Берсоном і учасниками Єврейської етнографічної комісії в Петербурзі².

У радянській Україні першими історіографами предмета нашого дослідження виступали партійні лідери. Їх роботи, а це були переважно виступи та статті керівних діячів РКП(б) і КП(б)У, опубліковані в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст., непересічної наукової цінності не престеляють, але

дозволяють сучасним дослідникам простежити процес вироблення основних принципів та засад національної політики правлячої партії³.

Упродовж другої половини 30-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. в українській радянській історіографії дослідження проблеми міжнаціональних взаємин не велося, оскільки науковці були позбавлені доступу до достовірних матеріалів. В усіх без винятку працях істориків цього періоду лише дублювалися сталінські постулати і догми, покладені в основу підручника „Історія ВКП(б). Короткий курс”, що вийшов друком 1938 року.

З 1930-х – до кінця 80-х рр. у радянській історіографії панував монопольний партійно-класовий підхід до пізнання суспільних явищ, що зводив будь-який історичний процес до інструмента політики, ставив наукові дослідження в залежність від неї і унеможлиблював їх розвиток без тотального контролю. В умовах сталінізації історичної науки щодо національної свідомості окремих народів і міжнаціональних взаємин були вироблені узагальнюючі штампи („буржуазний націоналізм”, „національна обмеженість”, „космополітизм” тощо), які були директивними і переходили із одного офіційного видання до іншого. Демократизація суспільного життя у 1950-ті - на початку 60-х рр. не внесла істотних змін в оцінку окреслених питань.

Єврейська радянська історіографія в Східній Україні закінчила своє існування на початку 30-х рр. з ліквідацією (частково фізичної) Єврейської історично-археографічної комісії Академії наук УРСР. На західноукраїнських землях єврейська історична наука скінчилася 1939 роком.

Щодо єврейської зарубіжної історіографії, то її сильною стороною можна вважати об'єктивне розкриття ряду аспектів співжиття євреїв та українців, що їх радянські історики оминали⁴. В цих роботах панує тематика, пов'язана із загибеллю, винищенням, переслідуванням євреїв. Але періоди поза зоною гострих міжетнічних конфліктів не знаходять належного висвітлення. Хоча саме в періоди рівноваги можна вивчати відносини двох, а не однієї сторін, з яких кожна була і є суб'єктом історії. Головним недоліком діаспорних єврейських праць є те, що в них не використовуються матеріали радянських архівів, базуються вони переважно на опублікованих радянських джерелах та спогадах сучасників тих чи інших подій.

Гідно оцінюючи внесок радянської і зарубіжної історіографії 20-80-х рр. ХХ ст. у висвітлення окремих аспектів україно-єврейських відносин в радянській Україні, зауважимо, що масштабне вивчення проблеми стало можливим лише після здобуття Україною державної незалежності. Теоретичне та методологічне підґрунтя для дослідження історії євреїв України було закладене в працях О.Наймана, Я.С.Хонігсмана, І.Г.Самарцева, В.І.Гусєва, Ф.Я.Горовського⁵. В їх працях на основі широкого конкретно-історичного матеріалу аналізуються різні прояви антисемітизму і сїонізму в Україні. З'ясовуючи суть, еволюцію, конкретні прояви і наслідки антисемітизму в Україні, вітчизняні вчені, в свою чергу, спиралися на позитивні здобутки зарубіжних істориків, які розпочали вивчення антисемітизму, включаючи його радянський різновид, значно раніше.

Попри названі здобутки, проблема україно-єврейських взаємин як самостійна не досліджувалася, лише окремі її аспекти стали предметом наукового пошуку вчених, істориків, публіцистів Міжнародного Соломонового університету, Дніпропетровського єврейського університету та ряду інших навчальних закладів, що займаються вивченням історії і культури юдеїв.

Значна кількість сучасних дослідників україно-єврейських стосунків не можуть позбутися вікових стереотипів до сьогодні. В рівній мірі це стосується і українців, і євреїв. На необхідності і методах подолання таких перепон зупиняє увагу галицький вчений Я.Дашкевич. "Часто, якщо читати те, що пишуть, з одного боку українські історики, а з другого - єврейські, - зазначає Дашкевич - ви відчуваєтеся немов у кабінеті кривих дзеркал, де обидві стіни дають викривлені картини, хоча й акценти на цих картинах розташовано по-різному"⁶.

У дослідженнях україно-єврейських взаємин у ХХ ст. є коло суперечливих питань, про які не вщухають дискусії досьогодні. Так, чільне місце займає період УНР і Директорії та постать С.Петлюри. Останньому присвячені сотні статей, монографій і збірників документів. Хоча офіційна історіографія визнала особисту непричетність С.Петлюри до кривавого вертепу революційних подій, та деякі автори досі ведуть полеміку про його роль в здійсненні страшних погромів євреїв на Україні⁷.

Роль і місце українських єврейських політичних партій в поширенні більшовизму на Україні не залишає байдужим нікого, хто більш-менш ознайомлений з цим питанням. Потрібно ще багато холоднокровної і виваженої праці, щоб поставити всі крапки над "і". Цінний і систематизований матеріал про ці події міститься в праці В.І.Гусєва⁸.

Широко розглянуті питання благодійної допомоги постраждалим від погромів, спроби радянської влади утворити єврейську автономію, холокост під час Другої світової війни та еміграція

радянських євреїв до Ізраїлю та Америки. Хоча, без сумніву, ще потрібні уточнення та деталізація певних аспектів.

Вагомий внесок дослідження україно-єврейських взаємовідносин у ХХ ст. зробив відомий вчений, директор Української Академії єврейської історії і культури імені С.Дубнова, автор понад 150 праць з історії юдеїв України О.Наймана. В його монографії, що вийшла друком в 2003 році, вперше зроблено спробу виважено і по можливості неупереджено проаналізувати всю складність та особливості співжиття двох націй протягом понад 2000 років⁹.

Звичайно, вивчаючи літературу про україно-єврейські стосунки, неможливо не згадати про реакційні та антисемітські настрої деяких авторів і українських видань. Прикладом може слугувати псевдоісторична книга М.Шестопаля "Євреї на Україні (Історична довідка)"¹⁰, газета "Ідеаліст", окремі публікації, вміщені у "Вечірньому Києві". Соціологи проводять статистичні дані, що переконливо засвідчують високу толерантність українського народу до єврейської нації¹¹. Тому згадані вище антисемітські видання не відображають громадської думки, а є витворами фантазії окремих осіб.

Щоб фахово вивчати минуле єврейської спільноти в Україні та її ставлення до корінного українського населення, виникає потреба дослідити такі питання: ступінь централізованості системи громад, рівень консерватизму релігійних громад; економічну могутність єврейства, його роль у торгівлі, промисловості; соціальне розшарування; нівеляцію або збереження міжетнічних бар'єрів; культурні зв'язки і взаємовпливи, контакти на побутовому і громадському рівнях. У плані дослідження ставлення українців до євреїв варто звернути увагу на джерела антисемітизму - релігійні, національні, політичні, економічні, побутові; відсутність расового семітизму; типи антисемітизму - його прояви, територія, поширення; пружини антисемітизму - роль зовнішньої провокації; велику повагу українського населення до релігійності євреїв; абсолютно негативне ставлення у ХХ ст. до ідей асиміляції євреїв; єврейське питання в українській історіографії, політичній думці, публіцистиці, літературі.

Отже, попри наявність окремих вагомих здобутків з даної теми, загальний стан дослідження проблеми дає нам підстави констатувати певне ігнорування науковцями теми україно-єврейських відносин, наслідком чого є брак серйозних, насамперед науково-документальних, праць про особливості, механізми, позитивне і негативне у взаєминах цих двох народів, їх місце і роль в системі суспільно-політичного життя України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К., 2003; Єфименко О. Южная Русь. - Тт.1,2. - С.Пб., 1905.; Житецький І. Зміна народностей в південній Росії // Київська старовина. - №9-12. - 1884. - С.1-36, 371-418; Прусевич А. Кустарные промыслы Подолии. - Каменец-Подольский, 1916; Сіцінський С. Оборонні замки Західного Поділля XIV - XVII ст. - К., 1928; 2. Бершадский С. и др. Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. - Тт.1,2. - С.Пб., 1882; Архив Юго-Западной России. "Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1790 гг." - Ч.5., Т.2. - К., 1890; 3. Ленин В.И. О еврейском вопросе в России. - Запорожье, 1924; Каутский К. Еврейские погромы и еврейский вопрос в России. - Прага, 1919; Калинин М.И. О землеустройстве трудящихся евреев. - М., 1927; Звіт правління Всеукраїнського товариства "Просвіта" за час з 1926 до 15.12.1928р. - Харків 1928; 4. Очерк истории еврейского народа. - Иерусалим, 1979; Мы начинали еще в России. К истории движения Гехалуц в России до раскола. - Израиль, 1990; Шехтман И. Книга о русском еврействе. - Нью-Йорк, 1960; Краткая еврейская энциклопедия. В 4-х т. - Иерусалим, 1988; 5. Горовський Ф.Я., Хонігсман Я.С., Найман А.Я. Євреї України (Короткий нарис історії), в 2-х ч. - К., 1995; Горовський Ф.Я., Найман О.Програма з історії євреїв України // Відродження. - 1993. - №10. - С.26-29; Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початку ХХ ст. // УІЖ. - 1994. - №4. - С.19-29; Самарцев І.Г. Євреї в Україні: ХІХ -поч. ХХ ст.: Історико-економічний аналіз. // Віче. - 1993. - №11. - С.120-132; Гусев В.І. Їм ніколи не було легко // Трибуна. - 1994. - №7-8. - С.38-39; Найман О. Євреї України: міфи і дійсність. Минуле і сучасність // Нова політика. - 1997. - №5. - С.9-15; 6. Дашкевич Я. Єврейсько-українські взаємини середини ХVІ - поч. ХХ ст.: періди рівноваги // Слово і час. - 1992. - №9. - С.65; 7. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. - К., 1993; Шульгин О. Червоний жах. Погроми в Україні. - К., 2001; Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми: мовою невідомих документів і матеріалів. - К., 1996; 8. Гусев В.І. Бунд в суспільно-політичному житті України. - К., 1999; 9. Найман О.Я. Історія євреїв України. - К., 2003; 10. Шестопаля М. Євреї на Україні (Історична довідка). - К., 2002; 11. Фінберг Л. Україно-єврейські стосунки // І. - 1997. - №11. - С.88-98.

КОПИЛОВ С.А. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVII – ПОЧАТОК XX СТ.).- КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ОНОМ, 2005.- 464 С.

Розвиток досліджень з історії зарубіжних країн в Україні поки що не досяг належного рівня. Не створено інституції, подібної до Інституту історії України Національної академії наук, яка б виступала як організатор та координатор вивчення всесвітньої історії, не видається загальноукраїнський часопис відповідного профілю.

В сучасний період, коли відбувається процес становлення цієї галузі історичної науки, існує необхідність в створенні праць про витoki, провідні тенденції та закономірності розвитку вивчення проблем всесвітньої історії в Україні, про внесок вітчизняних дослідників та науковців у збагачення історичних знань з цієї тематики. Саме ця обставина зумовлює актуальність теми рецензованої монографії, в якій з'ясовуються закономірності зародження й розвитку історичної думки в Україні у дослідженні минулого слов'янських народів, переважно їх західної та південної гілок.

С. Копиловим здійснено копітку роботу по виокремленню та аналізу уявлень та знань з історії слов'ян, що містяться в літописах та працях українських авторів останньої третини XVII – XVIII ст. В монографії показано процес еволюції їх поглядів від біблійної схеми походження та розселення слов'янських народів до спроб висвітлення історії слов'ян на основі привнесених із Західної Європи модерних наукових концепцій історіографічних прийомів і методів. Також вказано на зміну тематики праць цього періоду, зокрема перехід від викладу подій хрещення слов'ян, місії святих Кирила і Мефодія і, в зв'язку з цим, уявлень про давню історію слов'ян, до проблеми місця України та українського народу серед інших народів, що спричинило докладне вивчення історії Польщі, в контексті польської експансії в Україні. Дослідник стверджує, що Ф. Сафонович першим висвітлив найголовніші події історії Польщі від найдавніших часів до початку 70-х рр. XVII ст. та докладно аналізує сегменти, присвячені польській історії, в літописах Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, Я. Лизогуба, в працях С. Лукомського, П. Симоновського, в „Історії Русів” та інших. Вказано на створення О. Рігельманом, Я. Марковичем власних концепцій походження та розселення слов'ян, розширення О. Рігельманом тематики слов'янознавчих досліджень.

Надзвичайно високо автор монографії оцінює наукову діяльність М. Бантиш-Каменського, завдяки працям якого було здійснено „прорив у дослідженні проблем історії Польщі, польсько-українських і польсько-російських відносин”, відбулося остаточне виокремлення польської історії з кола історії України та Росії. Дослідник вважає М. Бантиш-Каменського першим українським полоністом.

В рецензованій монографії докладно характеризується процес становлення та розвитку історико-славистичних студій в Україні, що тривав впродовж XIX – початку XX ст., виділено його три етапи: 1. формування основних напрямків досліджень минулого слов'янських народів в історіографії епохи національного відродження (I половина XIX ст.); 2. поява нових тенденцій у дослідженні проблематики слов'янської історії (60 – 90-ті рр. XIX ст.); 3. надбання й проблеми розвитку історичної славистики у перші десятиріччя XX ст.

Автором визначено чинники, що впливали на вивчення історії південних та західних слов'ян в цей час. Науковому інтересу до цієї проблематики сприяли контакти представників українського суспільства з слов'янським населенням Балкан, подорожі до слов'янських країн з науковою метою, під час яких опрацьовувалися історичні джерела в архівах та бібліотеках, збирання російським урядом на початку XIX ст. інформації про слов'янські народи, які знаходилися в складі Оттоманської імперії. Значний вплив мало також запровадження викладання слов'янознавчих дисциплін в університетах, політичні події в слов'янських країнах, ліберальні перетворення в Росії в 60-х рр. XIX ст. тощо.

Негативну роль у розвитку історичної славистики в Україні на початку XX ст. відіграли міжнародні політичні кризи, Балканські та Перша світова війна, що унеможливило доступ до архівів та бібліотек за межами Російської імперії, а також зміна поколінь дослідників, яка припала на цей час.

У монографії зазначається, що центрами дослідження проблем слов'янознавства в Україні були Харків, Київ, Одеса, Львів, де осередками відповідних студій були університети, Київська духовна академія, яка постала із реформованої Києво-Могилянської академії, Київська археографічна

комісія. Також вивченням минулого південних та західних слов'ян займалися науковці Історико-філологічного інституту князя Безбородька у Ніжині.

С. Копилов зробив висновок, що становлення історії славістики як самостійного наукового напрямку в Україні відбулося в останній третині XIX ст. Автор аналізує методологічні засади праць славістів України, вказує на вплив ідей просвітництва, історіософії романтизму, позитивізму, поглядів слов'янофілів та панславістів на розвиток історичної думки. С. Копилов вважає, що, починаючи з 60-х рр. XIX ст., вивчення минулого слов'янських народів українськими вченими ґрунтувалося на основі трьох концепцій: слов'янофільської, народницької, позитивістської, визначає їх характерні риси.

Головне місце в рецензованій монографії займає аналіз творчого доробку видатних істориків України в галузі слов'янознавства. Так, охарактеризовано праці з болгаристики Ю. Венеліна, М. Мурзакевича, М. Дрінова, М. Попруженка, К. Радченка, П. Заболотського, Г. Ільїнського, О. Лук'яненка, науковий спадок з історичного минулого Сербії та Хорватії Ф. Леонтовича, І. Малишевського, В. Качановського. Автор показує внесок у полоністику М. Любовича, П. Владимиrowa, І. Кульжицького, М. Максимейка, М. Ясинського, М. Стельмашенка, К. Воблого, у дослідження історії поморських слов'ян Ф. Фортинського, О. Котляревського. С. Копилов вказує на значення наукового спадку П. Лаврівського, А. Ясинського, В. Надлера, О. Вертеловського, О. Кочубинського для вивчення історії Чехії.

У монографії докладно простежено діяльність видатних вчених М. Іванишева, Ф. Успенського, Т. Флоринського, М. Володимирського-Буданова, наукові інтереси яких охоплювали історію багатьох слов'янських народів.

Не залишено поза увагою праці з проблем етногенезу слов'ян, історії церкви та релігійної думки у слов'янських народів, зокрема про місію святих Кирила та Мефодія, що належать єпископу Інокентію (Борисову), М. Надеждіну, І. Срезневському, П. Лаврівському, В. Більбасову, О. Воронову, В. Григоровичу, Ф. Титову.

Автор також проаналізував той сегмент творчої спадщини вчених-істориків, де проблеми історії слов'ян розглядаються у контексті історії України. Це праці Д. Бантиш-Каменського, О. Кочубинського, М. Сперанського, А. Скальковського про зародження зв'язків українського народу з слов'янськими народами, утворення болгарських та сербських колоній в Україні.

С. Копилов виокремлює польську проблематику в науковому доробку М. Максимовича, М. Костомарова, Д. Зубрицького, В. Антоновича, О. Левицького, М. Драгоманова, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Біднова, зокрема проблеми україно-польських стосунків, різноманітних аспектів політики польської влади в українських землях тощо. Охарактеризовано праці М. Костомарова, присвячені подіям, пов'язаних із загибеллю Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., а також праці І. Франка про розвиток польського визвольного руху в XIX ст., про богомільський рух. Поціновано наукові здобутки багатьох інших дослідників.

Автором детально висвітлено видання праць бібліографічного та історіографічного характеру із славістики. В монографії також показана роль навчальних закладів, розташованих в Україні, в підготовці вчених, громадських релігійних діячів із південних слов'ян, серед яких були болгарський вчений-історик, міністр освіти М. Дрінов, сербські науковці А. Вукоманович, П. Сречкович, єромонах, згодом сербський митрополит Михайло (Йоанович).

Монографія ґрунтується на репрезентативній джерельній базі, окрім друкованих, дослідником опрацьовано різноманітні джерела із 15 архівосховищ та рукописних відділів 9 наукових бібліотек України, Польщі, Росії.

На нашу думку, у рецензованій праці варто було б зазначити причини цілковитої відсутності відомостей про вивчення історії Білорусії та лише епізодичного висвітлення досліджень з історії Росії. Бажано також вказати критерії визначення „український вчений” XIX – початку XX ст.

Загалом наукова праця С. Копилова заслуговує високої оцінки. Вона слугуватиме подальшому розвитку історичної славістики в Україні, займе важливе місце у викладанні історіографічних дисциплін у вищих навчальних закладах та питань історії культури у загальноосвітній школі.

ХОСЕ САФРА ВАЛВЕРДЕ. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА В ДЕСЯТИРІЧЧЯ ФРАНКО. – МАДРИД, 2005. – 515 С.: JOSE ZAFRA VALVERDE. EL SISTEMA POLITICO EN LAS DECADAS DE FRANCO. – MADRID: GRAFITE EDICIONES S.L., 2004. – 515 P.

На рубежі 1980-1990-х рр. іспанське суспільство, до того вкрай поляризоване, опанувало уроки і здійснило своєрідний відбір із наявних історичних моделей інтерпретацію власного минулого і таким чином накопичило врешті-решт сили для національного консенсусу у царині усвідомлення ролі та історичного місця франкістського режиму.

Конкретним підтвердженням цього стала поява 2004 р. фундаментальної, узагальнюючої праці іспанського науковця Хосе Сафри Валверде “Політична система в десятиріччя Франко”. Автор наголошує на тому, що працював над своїм дослідженням майже 20 років і прагнув провадити виклад матеріалу, дотримуючись трьох вимірів: ясності, відкритості та поміркованості¹.

У вступній частині монографії Хосе Сафра Валверде здійснив ідентифікацію й аргументацію відповідно до сучасного світобачення дефініцій та термінів, уточнив методологічні засади та методи з досліджуваної проблематики².

Для автора політична система – це детермінована сукупність елементів й взаємин, які проявляються і діють як схема чи модель, в яких відбувається публічне життя у всіх його найбільш важливих проявах³.

Комплекс проблем, досліджуваних у монографії, різножанровий та багатоплановий. Серед них: історичні витоки каудилізму, його принципи та особливості прояву на різних етапах розвитку режиму (каудильйо “хрестового походу”, революції, каудилізм у роки пізнього франкізму тощо); доктринальні засади Нової держави (персоналізм, солідаризм і субсидіарність, авторитаризм, свобода, служіння). Не залишилися поза увагою іспанського науковця особливості функціонування виконавчої, законодавчої і судової влади, співвідношення прерогатив центральних та провінційних органів влади. Окреме місце відведено реставрації монархії, організації та діяльності таких структур як Рада королівства та Рада регенства.

Проблемно-хронологічний принцип, застосований іспанським дослідником, дозволив йому простежити поступову, підтверджену законодавчо, демократичну трансформацію франкістської політичної системи, починаючи від триріччя громадянської війни до 1960-х рр. – періоду консолідації та лібералізації режиму.

Головна авторська парадигма монографії “Політична система в десятиріччя Франко” підтверджує концептуальний постулат, висловлений ще 1964 р. американським дослідником Хуаном Лінцем, про авторитарний характер франкізму⁴. Хосе Сафра Валверде наводить низку законодавчих актів, які надавали необмежені права Ф.Франко. Зокрема, за декретом від 29 вересня 1936 р. він був призначений керівником уряду та генералісимусом війська; закон від 30 січня 1938 р. та від 8 серпня 1939 р. надав Франко “верховну владу видавати закони загального характеру”, тобто право видавати закони без затвердження кортесами; за законом про спадковість від 26 липня 1947 р. “керівництво державою залишалося довічно за каудильйо Іспанії і Хрестового походу, генералісимусом Збройних сил доном Ф.Франко Баамонде”. Загалом варто говорити про майже королівські повноваження керівника іспанської держави. До того ж, як обґрунтовує іспанський дослідник, Франко мав право назвати свого спадкоємця. Отже, в особі іспанського генерала концентрувалася, як показує аналіз монографії Хосе Сафри Валверде, вся адміністративна, військова і політико-ідеологічна влада⁵.

Іспанський дослідник не уник такого до сьогодні дискусійного питання як наявність чи відсутність у франкістській політичній системі єдиної, ідеологічно уніфікованої, партії. Він докладно обґрунтовує той факт, що “Іспанська фаланга і ХОНС” ніколи не була державною партією, доводить, що вона відігравала підпорядковану роль упродовж першого етапу франкізму, а на початку 1950-х рр. взагалі зійшла з політичної арени Іспанії⁶.

Як засвідчує аналіз монографії Хосе Сафри Валверде, фактором принципової ваги, який підтверджує авторитарність іспанського франкістського режиму, є відсутність у ньому ідеології у традиційному розумінні цього поняття. Франкізм, за твердженням іспанського науковця, базувався на наступних ідеологічних постулатах: націоналізмі, антикомунізмі, антилібералізмі, антимаєстраві, католицизмі, порядку, ієрархії, іспанідаді, панарабізмі тощо. З усіх перерахованих ідейних принципів католицизм та націоналізм становили стрижень ідеологічної єдності франкізму⁷.

Оригінальним є тлумачення автором парадигми, проголошеної Ф.Франко, яка стосується повернення Іспанії до імперського буття. Каудильйо заявив: “Ми прагнемо до імперії, ми

стверджуємо, що історична мета Іспанії – це імперія.” Щоправда, йшлося не про військову експансію, а лише духовну. Іспанія Франко прагнула стати духовним стрижнем в іспаномовному світі і, за словами каудильйо, іспанське суспільство хоче продемонструвати духовний імперіалізм, який здатний заставити засяяти по-новому іспанізм. Це прагнення сконцентроване у гаслі відродження “Піднесися, Іспаніє!”⁸.

Чільне місце в роботі іспанського науковця відведено проблематиці витоків переходу від диктатури до демократії в Іспанії. Це тим паче актуально, оскільки серед іспаністів не припиняються дискусії довкола термінологічного визначення режиму і його окремих стадій.

Найбільш контраверсійною науковою проблемою в зарубіжній іспаністиці залишається питання спадкоємності іспанської корони та реставрації королювання династії Бурбонів. Практично у всіх розділах Хосе Сафра Валверде розмірковує над цією проблематикою, зокрема над ймовірними кандидатами на іспанський престол, боротьбою різних монархічних сил, частина яких називали себе альфонсистами і хотіли бачити королем сина Альфонсо XIII дона Хуана, графа Барселонського, а потім його внука, нинішнього короля Хуана Карлоса I; інші – карлісти – підтримували нащадків Карла Бурбонського. Автор особливо ацентує на історичній ролі монархії у постфранкістську епоху, у забезпеченні консолідації іспанської нації⁹.

Таким чином, зарубіжнн іспаністика поповнилася непересічним науковим доробком, який стане базовим у студіювання політичної системи іспанського франкістського режиму 1939-1975 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Jose Zafra Valverde. El sistema politico en las decadas de Franco. – Madrid: Grafite Ediciones S.L., 2004. – p.5; 2. Ibid, p.6-10; 3. Ibid, p.5; 4. Ibid, p.13-20; 5. Ibid, p.49-98; 6. Ibid, p.201-260; 7. Ibid, p.279-306; 8. Ibid, p.43-45; 9. Ibid, p. 49-62, 411-415.

П.С. Григорчук, І.М. Романюк

ДМИТРО ПОП. ІСТОРІЯ ПІДКАРПАЦЬКОЇ РУСІ. – УЖГОРОД, 2005. – 261 С.

У дослідженні відомого на Закарпатті філолога-славіста, краєзнавця Дмитра Попа в контексті історизму показана історія Підкарпатської Русі. Оригінальним дане видання є через те, що написана автором книга закарпатським діалектом, що надає їй привабливості.

Робота актуальна, малодосліджена саме в такому аспекті про який пише автор. Дослідник показує історію Підкарпатської Русі від давнини до сьогодення. Автор характеризує тисячолітню історію краю крізь призму свого бачення подій, людей, часу. В умовах глобалізації, на думку Д. Попа, необхідно зберегти індивідуальне, неповторне зі своєю національною вдачею, культурою, мовою, минувиною. Дослідження має хронологічний порядок розміщення матеріалів. Перший розділ „Підкарпатська Русь: коли і де взялась ця назва” містить матеріали про племена, народи, історію Підкарпатського краю, появу в краї терміну „Русь”. Дослідник нагадує багато в чому маловідомі світовій громадськості сторінки історії Підкарпатської Русі в давнину, визначає внесок племен і народів, які населяли цю територію, у скарбницю європейської і української культури.

У наступному розділі „Русичі під короною Святого Стефана” зібрана історія Підкарпатського краю, починаючи з X століття і завершуючи початком XIX століття. Автор висловлює свою думку і припущення щодо Підкарпатського краю, його взаємозв’язки з Угорщиною. Дослідник цікаво описує події антигурецьких і антигабсбургських воєн 1526–1711 рр. Цікаве бачення автором життя краю в Австро-Угорській монархії XIX – початку XX століття і його вплив на землю за Карпатами.

Найбільш дискусійні проблеми поставлені автором під час опису історії Підкарпатського краю у XX столітті. Тут Д. Поп висловлює власну думку, і, скажемо, думку, яка в дечому не збігається із сучасною українською історіографією проблем краю в цей час. Сюди слід віднести історію „Підкарпатської Русі” 1938 – 1939рр., коли край входив до складу Чехословаччини. Автор вказує на непослідовність курсу Праги у її Східній провінції, що стосувалося як економіки, так і культури, ігнорування своїми зобов’язаннями, записаними у міжнародних договорах: надання краю автономії, скликання автономного Союму, представлення повноцінних повноважень губернатору, вирішення проблеми західного кордону Підкарпатської Русі.

Свою власну точку зору Д. Поп висловлює і з проблем „Карпатської України” та її лідера А. Волошина. Останнього він вважає слабким політиком з великими амбіціями, а „Карпатську Україну” „республікою одного дня”, за словами свідка і хроніста англійця Майкла Вінча. Таку ж оцінку вона

отримала у відомого підкарпатського діяча русофільської орієнтації Петра Сиви та учасника тих подій Миколи Бандусяка.

Значна увага в Історії Підкарпатської Русі приділена подіям Другої світової війни, повоєнній історії Закарпаття.

Як не дивно, пише автор дослідження, саме у військовий час, коли Підкарпатська Русь знову входила до складу Угорщини, свого апогею досягла і Підкарпатська школа живопису, тут творили такі величини світового масштабу, як Й. Бокшай, А. Ерделі, Л. Ерделі, Е. Грабовський, Ф. Минайло, З. Шолтис, Е. Кондратович та ін. Що стосується автономії краю, то проект, розроблений прем'єром П. Телекі, не знайшов підтримки у депутатів угорського парламенту. Великим нещастям для краю називає дослідник проведену Москвою анексію Закарпаття, з ініціативи Й. Сталіна і за згодою Е. Бенеша.

На думку автора, період „будівництва соціалізму” в краї – це період руйнування села радянською колгоспною системою, індустріалізація розвивалася тільки та, яка була потрібна імперській економіці і, в першу чергу, ВПК. Безробіття змушувало чоловіче населення йти на заробітки в Росію, і тепер в незалежній Україні продовжує мігрувати, але вже не тільки по Україні і Росії, а практично по всьому світу.

Розмаїття політичних подій останніх років відображено в останньому розділі роботи. Тут Д. Поп показує політичну палітру і наукове життя краю. У дослідженні дуже чітко проступає власна точка зору автора і вона, на його думку, має право на існування.

Отож, дослідження Д. Попа є оригінальним виданням, яке показує власне бачення автора історії Підкарпатської Русі від давнини і до сучасності.

А.К. Лусий, О.Г. Лойко

БІЛЕЦЬКА ОЛЬГА. ПОДІЛЛЯ НА ЗЛАМІ XIV-XV СТ.: ДО ВИТОКІВ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ОБЛАСТІ: МОНОГРАФІЯ. – ОДЕСА: АСТРОПРИНТ, 2004. – 416 С.

Обрана тема дослідження мислиться як інтегральна частина обласних студій середньовічної України. Підвалини регіонального вивчення вітчизняної історії, як відомо, було закладено ще В. Антоновичем. Продовжуючи цю традицію, авторка звернулася до вивчення одного з регіонів України — Поділля, що з'явилося на політичній карті Східної Європи за доби середньовіччя у межиріччі Серету, Дністра та Дніпра.

Назва історичної області "Поділля" зустрічається в європейських джерелах з XV ст. Красномовний опис краю міститься в працях відомого мандрівника Гільберта де Ланнуа. Поділля, як правило, позначається і в картографічних матеріалах Західної Європи XV-XVI ст. Це свідчить про певне історико-географічне поняття, що склалося у свідомості освічених європейців. За цим поняттям безперечно стояла якась реальність.

Формування Поділля як особливої історико-географічної та соціально-економічної реальності не висвітлене належним чином, хоча як політична одиниця воно не поступається таким феодальним утворенням як Нормандія, Бретань, Фландрія, Бургундія та ін., що нараховують сотні досліджень. У наш час спостерігається суттєве розширення фонду вітчизняних та зарубіжних джерел з історії Поділля. Доречно згадати принаймні багатотомну серію "Zbior dokumentow malopolskich", яка нині публікується колективом польських дослідників. Тож цілком слушно на основі нового прочитання відомих джерел та залучення джерел досі неопрацьованих переглянути надбання історичної науки на згаданих теренах.

Обрані хронологічні рамки – друга половина XIV – перша половина XV ст. Нижня хронологічна межа обумовлена тим, що саме в цей час розпочався процес виділення регіону в окрему політичну одиницю – Подільську землю, яка хоча існувала і недовго, але заклала основи ідентичності сучасної історичної області України, що зветься Поділлям. Перша ж половина XV ст., яка відзначена гострою боротьбою навколо Подільської землі, була часом своєрідного zenіту політичного розвитку краю. До того ж цей період пов'язаний із розгортанням татарської "реконкісти", протистояти якій належним чином не могли і більш значні політичні об'єднання. В таких умовах Поділля дезинтегрується і міцно входить до орбіти Литви і Польщі.

Друга половина XIV – перша половина XV ст. ознаменована в Європі початком становлення національних держав. Економічні, політичні та етнічні зв'язки формувалися навколо певних одиниць, ядер, що поглинали сусідні феодальні політичні утворення. Складні перипетії піднесення окремих князівств або земель і наступного їх зникнення з політичних карт були характерні і для території

майбутньої України. За яких обставин відбулося виділення і самоідентифікація Поділля? Як склалися історичні долі цього краю в мінливому контексті Східної Європи? Тому дослідження соціально-економічних, історико-географічних, політичних реалій, відтворення політико-правових норм, в умовах яких відбувалося формування цієї нової одиниці, і є об'єктом пильної уваги авторки. Чотири розділи книги присвячені відповідно історіографії та джерелам, історико-географічним та етнографічним процесам XIV-XV ст., політичній та соціально-економічній історії краю.

Опрацьована авторкою література, аналітичний огляд якої запропоновано в першому розділі, нараховує сотні найменувань. Методологічний спектр цих творів дуже широкий — від ерудитських компіляцій XVIII ст. до найсучасніших монографій і статей із вузькоспеціальних питань, проте в книзі знайдено раціональні критерії для систематизації цього матеріалу. Концепція історіографічного нарису проблемно-хронологічна. Об'єктом спеціального розгляду обрані лише ті роботи, які окреслюють певний напрямок пошуку і містять найважливіші напрацювання з досліджуваних питань. Така організація історіографічного доробку допомагає уникнути зайвого дрібнення тексту і дає цілісну картину вивчення регіону, цілком органічно вписану до того ж у контекст еволюції вітчизняної та зарубіжної історіографії. Джерелознавчий підрозділ першого розділу виконаний відповідно до типологічного принципу. Лаконічна, послідовна стилістика опису джерельної бази дає чітке уявлення як про її масштабність та інформативність, так і про рівень професіоналізму і наукової сумлінності авторки книги. На особливу увагу заслуговує актова документація, вперше введена до наукового обігу. Не менше вражають і рідкісне багатство наративних джерел та наявність середньовічного картографічного матеріалу, який мало ще експлуатується у вітчизняній літературі.

Сюжет другого розділу, що носить назву “Поділля як історико-географічний та історико-етнографічний регіон”, є одним із найскладніших для дослідження. Авторка майстерно виконала свої завдання, сумлінно відтворивши територіальні метаморфози політичної одиниці, межі якої були дуже нестійкі та мінливі. Цю роботу проведено на тлі топонімічних і етнолінгвістичних пошуків, що доповнюються етноконфесійними студіями. Прискіпливий аналіз наративних, актових і картографічних матеріалів дозволив авторці виявити динаміку меж регіону, накреслити мережу міських та сільських поселень на різних етапах його ранньої історії. Особливо цінним є виконаний в роботі докладний перелік стародавніх населених пунктів, що фігурують в обробленому джерельному комплексі (“Додаток В”, який подано в кінці книги). Цей перелік включає багато зниклих нині назв і може слугувати прекрасною стартовою базою для окремого історико-географічного або краєзнавчого пошуку.

У третьому розділі “Поділля в політиці східноєвропейських володарів” докладно вивчаються політичні умови утворення і занепаду Подільської землі. Розробки політичної історії краю, запропоновані в книзі, органічно вписуються в стару полеміку і не менш вдало узгоджуються з сучасною проблематикою. Авторка висуває цілком оригінальну періодизацію подільської історії (I період –1352-1362 рр., II період – 1363-1393 рр., III період – 1393-1430 рр., IV період – 1430-1452 рр.), чітко аргументуючи свою позицію. В той же час її концепція відбиває як спадкоємність у відношенні найбільш раціональних спостережень XIX ст., так і досягнення та підходи сучасної вітчизняної школи. Наведені в розділі матеріали доповнюються таблицями (“Додаток А”), що відображають земельні надання польських королів та литовських князів.

Виконана в четвертому розділі спроба вивчення соціальної історії регіону виявилася безперечно результативною. В ньому докладно досліджено адміністративно-територіальний устрій краю, соціальну стратифікацію населення, типи земельних надань, сільське господарство, промисли, торгівлю та грошовий обіг. Необхідно відзначити коректність підходів авторки до критики текстів, відсутність довільних суджень і сумнівних кон'єктур. Повага і дбайливе відношення до джерела дозволяють їй спростувати помилкові положення, тиражовані в літературі протягом довгого часу, та визначити можливі напрямки подальших досліджень.

Найбільш новаторською частиною розділу є сторінки, присвячені соціальній стратифікації подільського суспільства. Оригінальне бачення структури суспільства стало можливим завдяки залученню значного масиву актового матеріалу (жалуваних грамот), що дали змогу проникнути в достатньо “закриті” поки що процеси стратифікації дворянського стану.

Авторка виділяє кілька окремих груп всередині феодалної страти, в тому числі категорію “зем'ян”, що гарно документована як наративними, так актовими текстами. У даному випадку вона відверто відходить від застиглого кліше, десятиліттями відтворюваного в спеціальних та загальних роботах. Важливо відзначити, що в інших регіонах України феодална термінологія має свої особливості. Все це може слугувати відправним моментом для порівняльно-історичних досліджень, подібних до тих, які давно й успішно провадяться на середньовічному матеріалі інших областей

Європи. В той же час слід підкреслити, що сеньйоріальні та вотчинні звичаї встановлюються лише з непрямих повідомлень. Ключ до розуміння еволюції селянського стану і феодальної страти авторка бачить у додаткових макро- та мікродослідженнях.

Перераховані найбільш значні сюжети не вичерпують різноманіття й різноплановості виконаного в книзі аналізу. Зібраний авторкою цікавий матеріал, виконані нею оригінальні розвідки стимулюють подальше поглиблення теми. Знайдені в роботі власні підходи й орієнтири можуть слугувати поштовхом як для плідної полеміки, так і для низки пошуків з окремих питань.

Теоретико-методологічну основу роботи складають принципи історизму, які націлюють на об'єктивний підхід до відбору й узагальнення фактів, а також діалектичний метод наукового пізнання суспільних явищ. Під час виконання дослідження авторкою були використані генетичний, системний, комплексно-аналітичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний та частково ретроспективний методи.

Рецензоване дослідження має певні недоліки й вади. На наш погляд, текст перенасичено цитуванням документів латиною, польською та мовами західноєвропейських народів. У зв'язку з великою кількістю малозрозумілих для широкого загалу наукових термінів слід було б подати в додатках термінологічний словник. Не завжди відповідають дійсності дати заснування міст та інших поселень. Наприклад, датою заснування Вінниці названо 1393 рік. І викликає жаль незначний наклад праці, всього 300 примірників.

В цілому монографія Ольги Білецької є важливим внеском у вітчизняне поділлязнавство. Рецензована праця сприятиме більш глибокому висвітленню однієї з складних проблем історії України, а також слугуватиме в майбутній підготовці історії міст та сіл регіону.

Т.Р.Соломонова, С.Л.Калитко

**БАЖЕНОВ Л. АЛМА МАТЕР ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА: МІСТО
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ - ОСЕРЕДОК ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ ХІХ-
ПОЧАТКУ ХХ СТ. - КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ОНОМ, 2005.-415 С.**

Піднесення краєзнавчого руху в роки відновлення Української держави спричинило появу не лише багатьох праць з цієї тематики, але й узагальнюючих досліджень, присвячених зародженню та розвитку сучасних науково-громадських краєзнавчих інституцій, зокрема їх діяльність в Правобережній Україні була висвітлена в праці Л.Ю.Костриці «Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті». (Житомир, 2001.) Значним внеском у вивчення цієї теми є рецензована монографія, яка логічно продовжує попередні наукові студії відомого дослідника Поділля, доктора історичних наук, професора Л.В. Баженова. В книзі вперше у вітчизняній історіографії визначається місце і роль міста Кам'янця-Подільського як головного центру краєзнавчого руху на Поділлі впродовж ХІХ - початку ХХІ ст., розглядається діяльність освітянських закладів, науково-громадських організацій і товариств інших краєзнавчих осередків по дослідженню історії та культури регіону, характеризується подвижництво на тлі поділлязнавства багатьох кам'янчан-вчених і аматорів, чимало імен повертається із забуття, оцінюється їх творча спадщина.

Структура праці дозволяє всебічно висвітлити значення Кам'янця-Подільського як наукового краєзнавчого центру регіону. Книга складається з дев'яти розділів, кожний з яких присвячений певному етапу у розвитку поділлязнавства, переліку джерел та додатків.

Автор розглядає зародження регіонального вивчення краю як стихійне "заняття небагатьох вчених і ентузіастів, які, не маючи належної підтримки ні з боку держави, ні з боку академічної і університетської науки, на свій страх і ризик займалися" цією справою. Проте, на думку автора, в Кам'янці-Подільському до середини ХІХ ст. уже склався "науково-краєзнавчий осередок, який став фундатором системних досліджень різних аспектів життя минувшини Поділля".

Характеризуючи діяльність науково-краєзнавчих осередків і товариств Кам'янця-Подільського середини ХІХ-початку ХХ ст., дослідник доходить висновку, що завдяки їм на цьому етапі був забезпечений комплексний підхід до регіональних досліджень краю, відбулося залучення до краєзнавчого руху широкого кола інтелігенції регіону.

В монографії розкрито передумови виникнення масового краєзнавчого руху у 1917-1920 рр., який у наступні 20-ті рр. ХХ ст. опинився в авангарді українознавства та національної культури. Дослідник, серед іншого, визначає, що у цей період у Кам'янці-Подільському сформувалися історико-краєзнавча школа Ю.Й. Сіцинського, етнографічно-мистецтвознавча В.М. Гагенмейстера, економіко-географічна В.О. Гериновича. З середини 50-х рр. після тривалої, понад двадцятирічної паузи відновилося і вийшло на новий рівень

студіювання історії регіону. Цей процес, на наш погляд, Л.В. Баженов вдало розкрив на основі характеристики внеску краєзнавців Кам'янця у історико-регіональні дослідження Поділля середини 50-х - 80-их рр. Згодом, на його думку, організація регіональних наукових краєзнавчих конференцій, підготовка тому "Хмельницька область" видання "Історія міст і сіл Української РСР", активна цілеспрямована розробка географічного, археологічного, історичного напрямів регіональних досліджень ще раз підтвердили зрілість науково-краєзнавчих сил міста.

Подальший розвиток краєзнавчого руху, його реорганізація і перебудова відбувалися у контексті національно-культурного відродження і державотворення в незалежній Україні. Автор розкриває основні фази цього процесу: 1) до середини 90-х рр. - етап перебудови краєзнавства та регіональних досліджень; 2) з середини 90-х рр. і дотепер - етап утвердження національного краєзнавства. Варто погодитись з автором, що в результаті цілеспрямованої діяльності місцевих вчених і краєзнавців сьогодні Кам'янець-Подільський є одним з форпостів краєзнавчого руху в Україні та одним з провідних наукових центрів регіоналістики, зокрема поділлязнавства.

В авангарді цієї діяльності у місті знаходиться Центр дослідження історії Поділля, Інституту історії України Національної Академії Наук, що діє при Кам'янець-Подільському державному університеті та Хмельницькому обласному інституті післядипломної освіти педагогічних працівників. В монографії докладно висвітлено процес зародження, становлення і поступу цієї нової наукової інституції, окреслено її наукові здобутки.

Про міжнародне визнання Центру свідчать тісні зв'язки його співробітників із вченими Словаччини, Польщі, Німеччини, Франції, Японії, інших країн та з колегами із української діаспори.

Науковець обґрунтовує висновок, що Кам'янець-Подільський став головним осередком краєзнавчого руху в регіоні, окреслює подальші завдання, які стоять перед науковцями міста в цій галузі науки.

Висвітлюючи краєзнавчий рух та наукові дослідження з регіоналістики в Кам'янці, автор торкається окремих сторін проблеми у всеукраїнському аспекті. Це стосується періодизації розвитку краєзнавства як науки, його ролі в національно-культурній розбудові суверенної України. Міркування вченого та наведені ним в монографії факти вказують на негативний вплив бездержавного статусу України на розвиток наукових досліджень, що проявилось у суперництві та ідеологічному протистоянні в поглядах та оцінках історії та культури регіону польських і російських науковців в середині XIX – на початку XX ст., а також згодом, в заполітизованості краєзнавчого руху під потреби радянської партійно-державної системи, в політичних репресіях серед краєзнавців, згортанні історико-краєзнавчих досліджень на початку 30-х рр. XX ст., жорсткій цензурі публікацій з цих проблем в 70-х – середині 80-х рр. XX ст.

Оцінку розвитку краєзнавства в радянській Україні в 20-ті рр. XX ст. як «зоряного часу» автор вважає міфом. Він аргументує цей висновок тим фактом, що радянська влада використовувала політику українізації та інші чинники не для розбудови української державності, розвитку української науки та культури, а для власного утвердження.

Допомогти всебічно розкрити тему монографії покликані 12 додатків, серед яких - тексти статутів науково-краєзнавчих товариств краю різного часу, списки їх членів. Особливе значення має подана бібліографічна інформація, а саме: «Бібліографія основних видань з історії та культури Поділля науковців і краєзнавців Кам'янця-Подільського XIX-початку XX ст.» (95 позицій), «Бібліографічний покажчик основних праць Центру дослідження історії Поділля» (577 позицій), «Бібліографія основних праць історичного факультету Кам'янець –Подільського державного університету з історії та культури Поділля за 1990-2005рр.» (68 позицій), що наочно розкриває досягнення кам'янчан в краєзнавчому вивченні Поділля. В тексті міститься докладна характеристика багатьох праць і рекомендації щодо їх використання у наукових пошуках сьогодні.

Рецензована монографія спонукає читача до певних роздумів. Вітчизняна історична наука досягла того рівня розвитку, коли в окремих галузях відчувається необхідність перегляду її структури, зокрема це стосується досліджень в галузі «місцевої історії». Л.В.Баженов запропонував власні дефініції таких понять як «історичне краєзнавство» та «історична регіоналістика». На наш погляд, необхідно більш чітко окреслити завдання історичного краєзнавства та історичної регіоналістики, визначити різницю, що сприятиме встановленню ранжирних взаємозв'язків між ними. Так, за історичним краєзнавством належить залишити завдання прикладного характеру – фіксування і збір фактів, опис подій і явищ, тобто створення фактографічної бази для досліджень в галузі історичної регіоналістики, на яку покласти подальший аналіз, узагальнення, систематизацію отриманого матеріалу. Автору варто було б зазначити, чим викликана назва першого розділу монографії «Початки формування в місті над Смотричем історичної регіоналістики (перша половина

.....
XIXст.), коли у вступі вказано, що історична регіоналістика започаткована в другій половині XIX – на початку XX ст.

Сьогодні активний розвиток історичної регіоналістики ставить нові завдання не тільки перед вченими, але й перед красзнавцями. Проблема не лише в умілому застосуванні методології, розробці нових і удосконаленні старих методик досліджень, а й в осмисленні набутого досвіду, чому слугує рецензована монографія, яка є значним внеском в поділлезнавство та історичну науку загалом. Також книга буде корисною для вивчення історії рідного краю у вищій та загальноосвітній школах.

П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько

РОМАНЮК І.М. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО У 50-ТІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х РР. XX СТ. - ВІННИЦЯ: КНИГА – ВЕГА, 2005.-256 С.

Нещодавно науковий доробок доцента кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського І.М. Романюка поповнився завдяки виходу в світ монографії, присвяченої дослідженню проблем українського села у 50-ті – першій половині 60-рр. XX століття.

Наукова проблема, до якої звертається І.М. Романюк, є досить актуальною для сьогодення, оскільки перед українським суспільством, як і раніше, гостро стоїть селянське питання.

Розпочати варто з відзначення ґрунтовної пошукової роботи автора, яким опрацьована вичерпна джерельна та наукова база, яка забезпечила комплексний підхід до розв'язання дослідницьких завдань. Ним використано та творчо переосмислено науковий доробок радянської історичної аграрної школи, ретельно опрацьовані роботи сучасних українських дослідників, а також праці істориків діаспори. В роботі залучено значний блок документальних і статистичних матеріалів. Належну репрезентативність фактологічного матеріалу забезпечили документи центральних архівів України.

Безперечна заслуга автора полягає в тому, що він упевнено почувається у світі статистичного матеріалу, який вміло використовує в книзі. Оригінальною й логічною є форма викладу міркувань автора, зокрема в тій його частині, де необхідно робити синтетичні висновки та узагальнення.

Перший розділ рецензованої книги присвячений взаємовідносинам держави і колгоспно-радгоспної системи. Аналізуючи стан життя селянства в колгоспах означеного періоду, автор доводить, що його головним економічним підсумком стала аграрна політика сталінського керівництва, яка базувалася на економічному і позаекономічному примусі, на ігноруванні основних економічних реформ і цілеспрямованому постійному викачуванні матеріальних ресурсів із сільського господарства.

Звертаючись до, здавалося б, вичерпно дослідженої проблеми радгоспів у системі виробничих відносин, автор застосовує сучасні методологічні підходи до її переосмислення.

Окремий сюжетний блок відведено соціальним аспектам реорганізації МТС. Чільне місце в дослідженні відведено позаекономічній залежності селян від колгоспів. Як зазначає автор абсолютно ненормальною була домінуюча довгі роки система утримання робочої сили в колгоспах методом невидачі паспортів колгоспникам.

Основне завдання задеклароване автором у другому розділі монографії полягало в аналізі процесів, пов'язаних із проведенням державної політики укрупнення колгоспів, втілення ідеї агроміст в українському селі та його наслідків, розглянуто питання запровадження та здійснення на практиці теорії “перспективних” і “неперспективних” сіл, з'ясовано роль і місце малих сільських поселень в історії радянської держави. У розділі відзначається, що одним із найбільш серйозних підсумків державної політики укрупнення колгоспів було посилення тенденції відчуження селянства від землі.

У третьому розділі І.М. Романюк аналізує становище навчально-матеріальної бази сільських шкіл, рівень загальної середньої освіти, головні напрямки діяльності сільської школи і проблеми забезпечення загальної середньої освіти, а також пошуки нових форм навчання на селі. Негативні прояви в економіці у досліджуваній період впливали на розвиток освіти, в якій як в дзеркалі відобразилась політика, мораль, спосіб життя суспільства.

У четвертому розділі подана характеристика сільських закладів культури та розвитку мережі їх діяльності, вплив на село масової культури. У розділі з'ясовується становище і функції

бібліотечної системи, аналізуються кризові явища в системі сільського кіно, а також стан медичного обслуговування на селі.

Важливим для розуміння логіки автора при викладі концептуальних положень дослідження є розділ, присвячений впливу релігії і церкви на життя українського селянства у досліджуваний період. У монографії розглянуто ставлення держави до релігійності сільського населення, розглядається повсякденне життя різних релігійних течій, та антирелігійна діяльність партійних і радянських органів на селі.

Отже, дане монографічне дослідження, враховуючи його оригінальність та новаторський підхід у висвітленні широкого масиву фактичного матеріалу, є помітним явищем у вітчизняній історіографії проблем села й сільського господарства.

Вважаємо, що монографічне дослідження І.М. Романюка викличе інтерес у науковців, та широкого загалу читачів, які цікавляться актуальними проблемами вітчизняної аграрної історії українського повоєнного села доби хрущовської “відлиги”. Окремі положення і висновки дослідження можуть бути також враховані при виробленні основних засад сучасної аграрної політики Української держави.

А.Д.Ткаченко

РЕГІОНАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНИ. – К., 2006. – 336 С.

Президентські вибори 2004р. та пов’язані з ними події, що отримали назву «помаранчевої революції», засвідчили існування певних специфічних рис, особливостей, притаманних ментальності жителів окремих регіонів України.

Вдалу спробу визначити ці особливості та вказати на їх причини зробили автори рецензованої праці, виданої Українським незалежним центром політичних досліджень. Силами експертів, науковців, які проживають у відповідних областях, Кримській автономії та Києві було проаналізовано питання регіонального розвитку, зокрема: динаміка розвитку політичних партій та їхня участь у формуванні місцевих і регіональних органів влади; специфіка виборчих процесів в регіоні; наявність регіональних лідерів та їх роль в розвитку регіону; стан економічного розвитку; забезпеченість населення соціальними послугами; рівень і динаміка безробіття; наявність та ефективність соціальних програм; діяльність засобів масової інформації регіону; розвиток третього сектора та становлення принципів громадянського суспільства в регіоні; стан забезпечення потреб національних меншин.

У книзі також подано коротку історичну довідку про формування кожного регіону, відомості про розміри території, кількість населення тощо.

Редактор видання Ю.Тищенко у вступі викладає своє бачення регіональних проблем, що останнім часом набрали популярності в українському суспільстві.

Існування різниці між українськими регіонами, насамперед у сферах економіки та політики, визнано на державному рівні. У 2001р. указом Президента України було затверджено концепцією державної регіональної політики, підготовлену урядом В.Ющенка.

Було поставлено мету „створення умов для динамічного, збалансованого, соціально-економічного розвитку України та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина незалежно від місця проживання, а також поглиблення процесів ринкової трансформації на основі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, підвищення дієвості управлінських рішень, удосконалення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування”.

Проте, як відзначає Ю. Тищенко, з того часу, значного поступу в подоланні негативів у регіональній політиці не спостерігалось.

Торкаючись територіального устрою України, успадкованого від радянських часів, дослідниця вказує на твердження деяких експертів на штучність обласного поділу і необхідність його вдосконалення.

Старанно міфологізованим, на думку дослідниці, є твердження про начебто непереборні суперечності між „Сходом” і „Заходом” країни, що з часом призведуть до неминучого роз’єднання України. Уособлення протистояння прихильники цих поглядів вбачають у результатах голосування на виборах, що демонструє існування „червоного поясу”, проросійську орієнтацію на „Сході” та „Півдні” і орієнтацію „Заходу” на національно-демократичні сили. Авторка наголошує, що проблеми регіональної несхожості, питання міжрегіональних зв’язків та регіональної цілісності України мають

Серія: ІСТОРІЯ

не стільки культурологічний та історичний зміст, скільки обумовлюється сумою економічних проблем та бажанням окремих політичних еліт отримати політичний капітал.

Конфліктні ситуації, що набирають форму міжрегіональних, торкаються насамперед проблеми розподілу владних повноважень між центральними та місцевими органами виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, які працюють на єдиному територіальному рівні. Особливого загострення конфліктні ситуації набувають в період формування бюджету та перерозподілу бюджетних коштів. Ю. Тищенко зазначає, що конкуренція між регіональними елітами існує не так у регіональному вимірі, як у контексті протистояння промислового і фінансового капіталу. А боротьба регіональних еліт за входження до структур центральної влади може мінімізувати ідеї домінування „регіонального сепаратизму”.

Однією із найважливіших проблем регіональної політики, до якої привертає увагу дослідниця, є проблема економічних диспропорцій між регіонами.

В 1996-2000рр. зростав розрив в різних регіонах показників валової доданої вартості на душу населення, обсяг інвестицій, рівень середньої заробітної плати. Болючими залишаються проблем у сфері міжбюджетних взаємин.

Дослідниця висловлює свої міркування щодо розв’язання проблем регіональної політики.

Ознайомлення навіть з окремими показниками яскраво ілюструють специфіку окремих регіонів України. Так, до найбільших за чисельністю населення регіонів належать 10- Донецька область – 4 млн. 841,1 тис.; Дніпропетровська область – 3 млн. 532,8 тис.; Харківська область – 2 млн. 914,2 тис.; Львівська область – 2 млн. 626,5 тис.; місто Київ – 2 млн. 611,3 тис.; Луганська область – 2 млн. 546,2 тис.; Одеська область – 2 млн. 469 тис.; Автономна Республіка Крим – 2 млн. 33,7 тис.; Запорізька область – 1 млн. 929,2 тис.; Київська область – 1 млн. 809,6 тис. Населення інших регіонів складає від 1 млн. 609,4 тис., у Полтавській області до 1 млн. 054,7 тис., у Волинській області. Найменша за кількістю жителів Чернівецька область - 918,4 тис.

Як і за показником населення, так і за показником урбанізації також перед ведуть східні та південні області. В Донецькій області він становить 90, 2%, Луганській – 86%, Дніпропетровській – 84%, Харківській – 78, 5%, Запорізькій – 75,4%, Одеській та Миколаївській – по 66%, в Криму – 62,7%, Херсонській – 60,2%, Кіровоградській – 60%. У Львівській області цей показник становить 59,9%, у інших регіонах, де переважає міське населення, показник урбанізації коливається від 58,4% у Чернігівській області до 50,2% у Волинській області. До цієї групи крім названих входять Київська, Житомирська, Хмельницька області. Сільське населення переважає у Закарпатській – 63%, Чернівецькій – 60%, Івано-Франківській – 57,9%, Тернопільській – 57,3%, Вінницькій – 53,8%. Відомостей про співвідношення міського і сільського населення у Полтавській, Рівненській, Черкаській областях не подано.

В рецензованому виданні відображено стан економіки всіх регіонів країни на початок 2003 р. Автори книги стверджують, що найбільш економічно розвиненим регіоном є м.Київ. Промисловість міста представлена підприємствами наукомісткого виробництва, зокрема створених на базі чисельних в минулому заводів військово-промислового комплексу – машинобудування, приладобудування, літакобудування, зв’язку, а також підприємствами легкої та харчової промисловості.

Найпотужнішими підприємствами міста автори вважають АНТК ім. Антонова, ВАТ „Веркон”, ЗАТ „Оболонь”, ВАТ „Галактон”, завод „Київпродмаш” та інші.

Київ утримує 1 місце в країні за обсягом виробництва валової доданої вартості в розрахунку на одного жителя.

За наданими у книзі відомостями, на нашу думку, провідне місце в наукоємних галузях промисловості України займають підприємства Харківської області. За рівнем розвитку машинобудування в структурі промислового комплексу область займає 1 місце серед регіонів України. У області випускається 100% складених в Україні турбін, 55% підшипників, 55% великих електричних машин, 62% тракторів, 23% двигунів перемінного струму, 80% облицювальної плитки, 40% газу, 53% мостових кранів, 15% шпалеру, 10% цементу, 17% каустичної соди.

Одним з найбільших виробників бронетанкової продукції на пострадянському просторі є державне підприємство (ДП) „Завод ім. Малишева”. Підприємство також випускає важкі дизелі, устаткування для нафтогазової промисловості, зернозбиральний комбайн „Обрій” та ін.

Турбінами ВАТ „Турбоатом” оснащено 40% теплових, 85% атомних і 95% гідроелектростанції України. Державне авіаційне виробниче підприємство випускає літаки АН-74 та АН-140.

Близько 70% турбогенераторів на теплових електростанціях майже 80% гідроенераторів на ГЕС України виготовлені на державному підприємстві НПО „Електроважмаш”.

Наукові записки

Щодо питомої ваги регіонів у валовому виробництві сільськогосподарської продукції, то у книзі подано такі відомості: частка Дніпропетровської області складає 6%, Хмельницької – 4,3%, Тернопільської – 3,2%, Луганської - 2,9%

У Миколаївській області збирають 7% зерна пшениці, а також соняшнику України.

У зовнішньоторговельній діяльності з 14 регіонів, про які подано відомості, найбільше партнерів мають Одеська область – у 167 країнах, м. Київ – 162, Крим – 132, Київська область – 110, Запорізька – 100.

В 11 регіонах у експорті перше місце займає Російська федерація. Цей показник займає 70% у Житомирській області, 57% - у Сумській, 45% - у Кіровоградській, 40,5% - у Криму, 39,4% - у Київській області, 18,7% - у місті Києві, 16,6% - у Черкаській області.

Також фрагментарно висвітлюється питання про іноземну власність в промисловості України. Так, генеральним інвестором ВАТ „Лінос” є Тюменська нафтова компанія (Росія), 68,1% акцій Запорізького алюмінієвого комбінату належить російському „Авто ВАЗ-інвест”, пивзаводи „Славутич” у Запоріжжі та „Десна” у Чернігові інвестуються із Західної Європи. 50% акцій ЗАТ, „СП ЗАЗ”, 58% акцій комбінату „Дніпроспецсталь” (Запоріжжя), Прилуцькою тютюновою фабрикою на Чернігівщині володіють західноєвропейські компанії.

Досить докладно у рецензованому виданні подано матеріали про зовнішні та внутрішні інвестиції, формування бюджету, проаналізовано стан аграрної реформи, в кожному регіоні, вказано на деякі особливості приватизації у східних областях.

У праці зазначено, що лише 5 регіонів є бюджетноутворюючими в Україні, зокрема м. Київ, Донецька, Харківська області. За наведеними відомостями до них можна долучити Запорізьку область.

Вказано на дотаційний характер бюджету Волинської, Житомирської, Кіровоградської, Миколаївської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької, Чернівецької, Чернігівської областей, перестала бути дотаційною в 2002р. Львівська область. Про інші регіони і з цього приводу нічого не сказано.

Також наведено матеріали про середній рівень заробітної плати та суму несплаченої зарплати, рівень безробіття в регіонах.

Велике місце в рецензованій книзі відведено аналізу динаміки розвитку політичних партій в регіонах, участі політичних партій у формуванні місцевих та регіональних органів влади, охарактеризовано політичні конфлікти в регіонах та найвідоміших регіональних лідерів, серед яких багато політиків країни.

На час видання книги найбільше обласних осередків політичних партій було зареєстровано на Одещині – 120. Центральні органи 100 партій діють у Києві. У Харківській області зареєстровано 91 партійний осередок, у Дніпропетровській – 90, Запорізькій – 85, Миколаївській – 81, Київській – 80, Херсонській – 77, Донецькій, Закарпатській, Кіровоградській, Полтавській – по 74, Житомирській – 73, у Криму та Полтавській областях по 70, Луганській – 69, Волинській, Чернігівській по 67, Вінницькій, Тернопільській – по 65, Сумській – 63, Черкаській – 50.

Автори відзначають, що реально діють і мають вплив на населення, значно менше партій, ніж зареєстровано. Переведено цікаві факти, що методи поповнення партійних лав. Автори книги стверджують, що з 3 мільйонів громадян, які перебувають у політичних партіях України, 500 тисяч проживають у Донецькій області. Значна кількість з них – працівники бюджетних установ та великих промислових підприємств. Так, наведено заяву, опубліковану Кіровоською районною організацією Народного-демократичної партії: „Щоб наші однопартійці не мали неприємностей на роботі, правління КРО НДП дозволило їм написати заяви в Партію регіонів, фактично залишаючись членами НДП”. У м. Єнакієве із 82 тисяч перебуває у Партії регіонів.

Торкаючись перебігу передвиборчих компаній, та виборів до Верховної та місцевих рад, Президента України в 1998-2002 рр., автори детально висвітлюють технології використання адмінресурсу, стверджують, що на президентських виборах 31 жовтня 1999 р. вперше в Донецькій області була задіяна система кримінальних вкидань бюлетенів. Цим цілеспрямовано займалися організовані злочинні угруповання.

Наведено відомості про наслідки виборів по регіонах.

Також автори зробили спробу проаналізувати політичні настрої населення регіонів, визначити їх причини, наказати ступінь маніпулювання ними владою та певними суспільно-економічними структурами.

Подані у книзі відомості відображають багатонаціональний склад населення України. Представники 130 етносів проживають в Києві, 120 – в Донецькій, Київській, Луганській областях,

Серія: ІСТОРІЯ

118 – в Черкаській, 115 – в Херсонській, 111 – в Харківській, 103 – в Хмельницькій, 100 – в Житомирській, Львівській, Миколаївській, Одеській, 95 – в Сумській, 92 – у Вінницькій, 90 – у Івано-Франківській, Чернігівській, 70 – у Волинській та Рівненській областях. Частка українців серед населення регіонів становить: у Тернопільській – 97,9%, Волинській – 96,9%, Рівненській – 95,9%, Львівській – 94,8%, Хмельницькій – 94%, Чернігівській – 93,5%, Черкаській – 93%, Вінницькій – 91,5%, Житомирській – 90,3%, Київській – 89%, Сумській – 88,8%, Херсонській та місті Київ – по 82%, Закарпатській – 80,5%. Дніпропетровській – 79,3, Миколаївській – 75%, Запорізької – 70,8%, Харківській – 70,7%, Одеській – 62,8%, Луганській – 57,8%, Донецькій – 56,9%, Кримській автономії – 24,4%.

Серед національних меншин в більшості регіонів переважають росіяни, а саме: 58,5% в Криму, 39% в Луганській області, 38,2% - Донецькій, 25,6% - Харківській, 24,7% - Запорізькій, 20,7% - Одеській, 19,4% - Миколаївській, 17,6% - Дніпропетровській, 13% - у місті Київ, 9,4% у Сумській області, 6% - Київській області, 5,9% - Вінницькій, 5,4% - Черкаській, по 5% - Житомирській та Чернігівській, по 3,6% - Львівській та Хмельницькій, 2,6% - Рівненській, 1,2% - Тернопільській області.

Щодо мовної ситуації. То вміщено відомості лише по шести регіонах. Вони свідчать, що чисельність людей певної національності не співпадає з чисельністю людей, які вважають рідною мову цієї національності. У Вінницькій, Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській областях кількість населення. Що вважає рідною українську мову переважає над кількістю українців, які там живуть. У Криму та Харківській області домінує населення, яке послуговується російською мовою як рідною.

За даними соціологічного опитування у місті Києві найвищою популярністю користується російськомовна преса та передачі комерційних російськомовних радіостанцій.

Рецензована книга дає можливість дізнатися про стан забезпечення прав національних меншин і народів. Оpubліковано відомості про навчальні заклади, де викладають мовою або вивчають мову нацменшин. Про кількість друкованих видань та кількість годин телевізійних передач національними мовами, про число національно-культурних товариств в кожному регіоні. Прикметно, що в Дніпропетровській області росіяни та білоруси не мають своїх товариств, що, на думку авторів книги, свідчить про неповне забезпечення їх прав. Відзначається особливий статус російських національних організацій в Криму.

В праці докладно висвітлюється діяльність друкованих та ефірних засобів масової інформації, в регіонах, їх політична спрямованість, вказуються їх власники та засновники, джерела фінансування, характер видань (громадсько-політичні, рекламні тощо), популярність серед населення та інше. Огляд кожного регіону завершується загальними висновками та прогнозам перспектив його розвитку.

Рецензоване видання не позбавлене недоліків. Головний з них – відсутність єдиного підходу у наданні статистичних відомостей при висвітленні певних проблем.

Помилковим є твердження, що в грудні 1917 р. на I Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові, Україну було проголошено республікою. Як відомо, Україну було проголошено народною республікою Третім універсалом Центральної ради 7 листопада 1917 р. у Києві на першому Всеукраїнському з'їзді робітничих і солдатських депутатів. У Харкові 11-12 грудня 1917 р. більшовицькі делегати, які залишили київський I Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів у Києві 4-6 грудня 1917 р., об'єдналися з делегатами III з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну і проголосили Україну республікою Рад, оголосивши українську Центральну раду контрреволюційною організацією і поширивши на Україну декрети Ради народних комісарів Радянської Росії.

Не відповідає дійсності, що після перейменування в січні 1954 р. Кам'янець-Подільської області в Хмельницьку, обласний центр перенесли в м. Хмельницький. Нам, як вказано в книзі, залишалось м. Проскурів, яке було також перейменовано у м. Хмельницький.

Загалом, зміст рецензованого видання всебічно висвітлює стан розвитку та особливості кожного регіону України. Матеріали книги свідчать про існування проблем, які необхідно подолати, щоб зміцнити українську політичну націю і застерігають проти емоційного підходу при їх розв'язанні.

ФІНАНСОВА ПІДТРИМКА КАНАДСЬКИМ ІНСТИТУТОМ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ ПРИ АЛЬБЕРТСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНОЗНАВЧОЇ НАУКИ

Минуло 14 років з часу проголошення суверенності Української держави. За цей період Україна пройшла нелегкий шлях у побудові, як власної державності, так і створенні українознавчої науки. Одним з головних кроків у цьому напрямку було налагодження контактів з західною українською діаспорою, що стосувались різних сфер життя суспільства, і зокрема сучасної українознавчої науки.

На наш погляд, актуальність дослідження зумовлена тією обставиною, що в останні роки значно зросла роль західної української діаспори, зокрема канадської в розвитку сучасної українознавчої науки.

В українській науці дана проблема не отримала належного висвітлення. Праці присвячені внеску українознавчої науки, належать головним чином вченим діаспори. Значна частина їх була поміщена в різних випусках наукових журналів “Український історик” та “Журнал українських студій”. Серед авторів публікацій – Л.Винар, З. Когут, Ю.Даревич, Б.Клід, С.Плохій, О. Біланюк, Ф. Сисин, Д. Гусар-Струк, М. Лупул, Б.Кравченко, Д.Якута, Р.Сенькусь та інші. З історичних досліджень наших вчених, присвячених даній тематиці слід відзначити наукові роботи Б.Лановика, Р. Матейка, З. Матесякевича, В. Трощинського, А.Шевченка, Ю.Макара.

На Заході патріоти України створили десятки іменних та цільових фондів, центрів, які фінансують духовні сфери українства, як у діаспорі, так і в Україні. Переважна більшість фондів створена при Канадському інституті українських студій Альбертського університету (далі - КІУС). Згідно зі статутом, основний капітал усіх фондів недоторканий. На різні проекти, стипендії, дослідницькі дотації використовуються річні відсотки. Вічні фонди відіграють важливу роль у вивченні і популяризації українознавчих дисциплін у всьому світі.

Нині при КІУСі створено наступні вічні фонди: ім. родини Лева Криси (\$32.682), КІУСу (\$658.740), ім. Володимира і Дарії Кубійовичів (\$429.683), ім. Марусі Онишук та Іванка Харука (\$107.862), ім. Стефанії Букачевської-Пастушенко (\$300.000), Клубу українських професіоналів і підприємців Едмонтону (\$600.125), ім. Михайла і Дарії Ковальських (\$1.950.000), ім. Петра Чорного (\$30.000), інвестиційного клубу “Козбілд” (\$105.546), ім. Петра Ячика (\$3.000.000), ім. родини Стасюків (\$1.496.595), ім. Анни і Нікандра Буковських (\$117.680), ім. Нестора і Зиновії Саломонів (\$26.667), ім. родини Юхименко (\$5.000), ім. Олександра і Галини Кулагиних (\$25.000), ім. Дмитра Степовика (\$4.000), ім. Олени Даркович (\$144.039), ім. д-рів Івана та Мирослави Іванців (\$128.929), обміну КІУСу з Україною (\$35.640), ім. Марусі і Михайла Дорошів (\$100.000), ім. Петра та Іванни Стельмахів (\$150.000), ім. Олега Зуєвського (\$20.000), ім. Тимофія та Євгенії Таборовських (\$20.500), ім. Івана Коляски (\$532.503), ім. Василя Кравченка (\$10.000), ім. Нестора Печенюка (\$67.000), ім. Володимира Дилинського (\$35.000), ім. Миколи Кліда (\$15.675), ім. Теодоти та Івана Климів (\$35.353), Програми дослідження українських церков (\$27.104), ім. Степана Бобринського (\$10.000), ім. Остапа Теофіла Шведа (\$11.025), ім. Степана і Ольги Павлюків (\$50.000), вечірньої та заочної освіти ім. Стельмащуків (\$21.200), ім. Михайла Захарука (\$10.000), ім. родини Ремезів (\$100.000), ім. Дмитра і Стефанії Куп'яків (\$50.000), ім. Целестина і Ірини Суховерських (\$50.000), ім. родини Федейко (\$34.200), ім. Михайла Ковальського і Дарії Муцак-Ковальської (\$20.000).

Вічні фонди подані автором в порядку їх встановлення. Сума недоторканого основного капіталу подана за станом на 30 червня 2001 р. Дані фонди не тільки увіковічили імена їхніх засновників, вони живуть, діють, і пульс їхньої активності відчутний як в Канаді, так і в багатьох інших країнах світу, включно з Україною, громадяни яких отримують стипендії чи дослідницькі дотації на наукові проекти.

Зокрема, дохід з фонду ім. В. і Д. Кубійовичів допоміг фінансувати “Енциклопедію українознавства”, “Encyclopedia of Ukraine” і наукову діяльність Наукового товариства ім. Шевченка. У 1993 р. завдяки фонду вийшов у світ “Історичний атлас України” В. Кубійовича. Також з доходів вічного фонду виплачують дослідницькі дотації та стипендії для вчених і аспірантів таких ділянок українознавства, як географія, демографія, економіка та соціологія¹.

Дохід з фонду ім. М. і Д. Ковальських фінансував наукові дослідження, публікації та стипендії. А з 2000 р. усі прибутки фонду використовуються на новостворену Програму дослідження Східної України ім. Ковальських. Це включає фінансування Східно-Українського інституту ім. Ковальських при Харківському національному університеті ім. В. Каразіна. Зокрема, фонд фінансує

щорічні конкурси та нагороджує преміями ім. Ковальських у ділянці українських студій. Також щорічно виділяє 3-4 дотації на підтримку різноманітних проектів, як-от історичні й лінгвістичні дослідження, археологічні розкопки Батурина та видання донбаського журналу “Кур’єр Кривбасу”. Програмою ім. Ковальських видається журнал “Схід-Захід”, який відображає геополітичну позицію України між Сходом і Заходом. Результатом інших дотацій стали нові вагомі публікації, наприклад, праця Віктора Горобця “Еліта козацької України”².

На особливу увагу заслуговує Вічний фонд ім. Петра Яцика. Дохід з основного капіталу фінансує діяльність Центру досліджень історії України ім. П.Яцика, головним проектом якого є англійський переклад 10-томної “Історії України-Руси” М. Грушевського. Окрім того, щороку виділяються стипендії та дослідні дотації науковцям з українознавства. Центр ім. П.Яцика, працюючи над своїм англійським перекладом “Історії України-Руси” М. Грушевського, став одночасно співспонсором її перевидання в Україні. Повністю цю працю видав Інститут української археографії НАН України в Києві накладом 100000 примірників кожний том. Центр ім.П.Яцика виділив також кошти відділенню Інституту української археографії для опису та каталогізування українських архівів, вивезених зі Львова до Варшави під час війни. Крім того, Центр ім. П. Яцика спонсорує дві серії видань: україномовних перекладів праць західних науковців з історії України і серію англійськомовних монографій, наукові міжнародні конференції, всеукраїнські олімпіади зі знання української мови та багато іншого. Лише протягом 1992–1993 академічного року Центр ім. П.Яцика виділив 10000 дол. на друкування трьох букварів для шкіл у Львові, які написала М.Дейко. Студенти з України, які навчаються в Торонтському університеті, одержали дотації та їм оплатили дорожні витрати між Києвом і Торонто³. Центр також оплатив університетські витрати понад 10000 дол. англійськомовним студентам журналістики в Київському державному університеті⁴.

За підтримки вічного фонду ім. родини Стасюків засновано в 1990 р. програму вивчення сучасної України, яка служить інформаційним центром про події в Україні для наукових кіл, уряду, засобів масової інформації та громадськості. Програма утримує архів з України ХХ ст., займається дослідницькими проектами, фінансує та приймає науковців і лекторів, які працюють над проблемами сучасної України. Програма детально відстежує сучасні події в Україні та збирає матеріали з багатьох тем (політична арена, економічні й соціальні питання, Чорнобиль, вибори в Україні тощо)⁵.

Вічний фонд ім. д-рів І. та М. Іванців створений для фінансування щорічного наукового обміну між Йоркським університетом (Торонто) і установами в Україні. А з 2001 р. також надає стипендії студентам Національного університету “Києво-Могилянська академія” в Києві⁶.

Фонд ім. Дорошів щорічно виділяє магістерські стипендії з українських або українсько-канадських досліджень. Так, в 1992 р. стипендію отримала випускниця історичного факультету Київського державного університету Оксана Лещенко для написання магістерської праці на тему: “Рання історія еміграції з Східної України до Канади від кінця ХІХ ст. до 1930 р.” На основі проведених досліджень у Канадському національному архіві в Оттаві О.Лещенко прийшла до висновку, що до вибуху Першої світової війни була поважна еміграція зі Східної України до Канади, але канадські історіографи української еміграції не вивчали історії цієї проблеми. Для подальшого дослідження даної теми магістра О.Лещенко було прийнято на докторську аспірантуру історичних наук в університеті м. Ватерлоу⁷.

До 1993 р. дохід з Вічного фонду ім. Стельмахів використовувався для виділення дослідницьких дотацій і стипендій з українознавства. Зокрема, на тримісячні стипендії вченому з Інституту міжнародних відносин Київського державного університету Володимирі Василенку для досліджень в Альбертському університеті та професору Харківського державного університету Лідії Нечепоренко, яка вивчала методи підготовки вчителів у Канаді⁸. А з 1993 р. за бажанням меценатів прибуток фонду повністю призначений для підтримки діяльності Інституту історичних досліджень при Львівському університеті та частково покриття витрат публікацій його періодичних видань “Вісник” та “Річник”, з 1995 р. також щорічно виділяється дві стипендії для нагородження кращих студентів історичного факультету Львівського університету ім. Івана Франка. Так, 1 вересня 1995 р. було вручено перші стипендії по 250 дол. США, які одержали: Мирон Капраль за працю “Населення Львова в другій чверті ХІV ст. (на підставі міських податкових даних)” та Наталія Федорович за працю “Роль “Просвіти” в праці галицьких сільських читалень від 1868 до середини 1880-х рр.”. Стипендії дозволили молодим науковцям продовжувати дослідження. У повідомленні Стельмахам про постанову комітету Іван Вакарчук, ректор Львівського університету, зазначив: “Ми щиро вдячні Вам за Вашу підтримку розвитку української науки й вишколу молодих науковців”⁹.

Вагомий внесок у розвиток державотворчих процесів та відбудову українського народного господарства зробила Фондація розвитку науки в Україні (нині Меморіальний фонд ім. Івана

Наукові записки

Коляски, як данина пам'яті й здобуткам організатора фундації І.Коляски¹⁰), заснована для фінансування стажування спеціалістів з України на Заході. Доцільно зауважити, що Фонд постійно росте і до нього долучаються інші особи, церкви й організації. Дари бувають від 500 до 15000 дол.

Стипендії на стажування здобуваються на конкурсній основі. Інститут, за допомогою фундації "Відродження" в Києві, оголошує конкурс на одержання стипендії по українських вузах і деяких часописах. Від усіх стипендіатів вимагаються наукові праці та зобов'язання служити кращій долі суверенної й незалежної України.

Так, стипендіатами Фундації розвитку науки в Україні протягом 1991-2004 рр. були: В. Сторова, В. Кушнір, Я. Глинський, В. Полковський, В. Верстюк, В. Кулик, Н. Черниш, О. Гарань, Ю.Ісиченко, Г. Калужка, М. Капраль, М. Рябчук, Ю. Шаповал.

Меморіальний фонд ім. В. Дилинського заснований для виділення стипендій студентам юридичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка. Зокрема, його стипендіатами були: Оксана Климович ("Теоретичний розвиток прав людини"); Соломія Максимович ("Поняття Джона Стюарта Мілла про права і свободи людини"); Володимир Цикало ("Принципи українського виробничого права: сьогодення і майбутнє"); Олег Врещона ("Вимога доказу в кримінальному праві")¹¹.

Меморіальний фонд ім. Климів підтримує наукову діяльність КІУСу, виділяє дотації для молодих і досвідчених науковців, для видавничої справи, організації наукових конференцій в Україні, зокрема, в Чернівецькому університеті.

Фонд ім. Стельмахів підтримує вечірню і заочну освіту в Україні, сприяючи підготовці спеціалістів з України, які вже працюють або бажають працювати у цій галузі.

Вічний фонд ім. Куп'яків створений для надання стипендій студентам, які закінчили Буську гімназію ім. Євгена Петрушевича у Львівській області і хочуть отримати університетську освіту.

Для повноти картини варто зауважити, що кількість фондів з кожним роком збільшується, а їхня діяльність безпосередньо спрямовується на фінансову підтримку майбутньої еліти України. Наприклад, фонд ім. Суховерських створений для фінансування магістерських і докторських стипендій вихідцям з Буковини, які будуть навчатися в канадських університетах, зокрема в Альбертському, Саскачеванському, Торонтському з галузей соціології, психології, економіки та українознавства.

Метою діяльності фонду ім. М.Ковальського і Д.Муцак-Ковальської є надання щорічних стипендій на здобуття магістерських, кандидатських, докторських та інших вищих ступенів в Україні. Стипендії надаватимуться в галузях міжнародних відносин, політології, історії, культури, економіки, соціології та психології в Національному університеті ім. Івана Франка у Львові, Національному університеті ім. В. Стефаніка в Івано-Франківську та Національному університеті "Києво-Могилянська академія" у Києві¹².

КІУС став також провідним дотаційним центром. Адаже однією з цілей, поставлених КІУСом в час його створення, було сприяння дослідженням та публікаціям з українсько-канадської та української тематики. Відтоді у щорічних конкурсах було надано близько 350 дослідницьких дотацій. КІУС підтримував ініційовані в низці країн Америки, Європи та Азії проекти, в яких були задіяні українознавці з України. Сума дотацій коливалася від кількох сот доларів на підтримку наукового дослідження чи поїздки на конференцію до десятків тисяч доларів, виділених на великі проекти.

КІУС звернув окрему увагу на архівні дослідження. Науковці отримали підтримку на поїздки і проведення досліджень у документних депозитаріях Східної і Західної Європи. Із здобуттям незалежності багато дослідників з України змогли відвідати архіви Польщі, Австрії та Німеччини, вперше діставши доступ до важливих наукових матеріалів.

Дотаційна програма КІУСу також спрямована на підтримку якісних публікацій. Зокрема, гроші йдуть на дослідження та підготовку рукописів, фахове редагування та на роботу над покажчиками. Дотації значно зросли з 1991 р., коли в них почали брати участь науковці з України. На той час з'явилися нові проекти та були підтримані нові ініціативи. Наприклад, у радянські часи інститут зосереджувався на виданні англійських перекладів українських праць та власне українськомовних праць, які не могли бути видані в СРСР. За останнє десятиріччя попит в Україні на українські переклади західних праць спонукав інститут профінансувати такі переклади та їх видання в Україні. Отже, науковці й студенти в Україні отримали вільний доступ до різноманітної інтелектуальної спадщини.

Проекти науковців з України підтримані дотаціями КІУСу за період з 1991 по 2001 рр., відзеркалюють багатогранність тем, які є нині актуальними. Доцільно зауважити, що КІУС також є адміністратором обмінних стипендій, які започаткували установи, не пов'язані з інститутом.

Наприклад, обмінні стипендії ім. Непораних, які виділяє Канадська фундація українських студій ученим з України та Канади на проведення досліджень відповідно в Канаді й Україні в сумі 18500 дол. Дана стипендія може використовуватись в будь-якому університеті, де стипендіат може займатись своїми дослідженнями¹³.

Так, стипендіатом ім. Непораних в 1991–92 академічному році був обраний Олександр Павлюк, аспірант Українського інституту міжнародних відносин Київського державного університету. Тема його дисертаційного дослідження “Закордонна політика Західно-Української Народної Республіки (1918–1923)”, над яким він працював в Канаді. Хотілося б підкреслити те, що після повернення в Україну у травні 1992 р. О.Павлюк успішно захистив кандидатську дисертацію і став викладачем Національного університету “Києво-Могилянської академії”.

В 1992–93 академічному році стипендіатом ім. Непораних був Андрій Дешиця. Аспірант кафедри політології Львівського національного університету ім. І. Франка, який працює над темою: “Проблеми переходу від тоталітаризму до демократії. Політичні процеси в Україні 1988–90 рр.”. Крім своєї дослідної праці А.Дешиця проводив дослідження для Центру ім. П.Яцика та для Програми вивчення сучасної України ім. Стасюків при КІУСі. Під час перебування в Альбертському університеті пан Дешиця успішно склав іспит на знання англійської мови (TOEFL) та був зарахований до аспірантури у Відділ історичних наук¹⁴.

Не можна залишити поза увагою спонсорство КІУСом низки конференцій. Наприклад, важливої конференції про стратегічне становище України між Росією та НАТО, що відбулася в Йоркському університеті (Торонто) 10 жовтня 1997 р. У конференції “Україна: між Росією та НАТО” взяли участь провідні військові спеціалісти України та США. Організував конференцію професор історії Йоркського університету д-р Орест Субтельний. Були обговорені теми від військових зв’язків України з НАТО та Росією до питань безпеки у Чорноморському регіоні¹⁵.

Таким чином, спираючись на наведені факти, можна достатньо аргументовано стверджувати, що Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті надає значну фінансову підтримку сучасній українознавчій науці шляхом надання стипендій, дослідницьких дотацій та фінансуванням наукових проектів. Як видається автору, перспективою подальших розвідок у даному напрямку є особиста тісна співпраця науковців КІУСу та вчених материкової України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. The Volodymyr and Daria Kubijovyc Endowment Fund // CIUS Newsletter – 1992. – Fall. – P. 2-3;
2. Сприяння українським студіям на лівобережній Україні // КІУС. – Ювілейний випуск. – 2001. – С. 30-41;
3. The Petro Jacyk Educational Foundation // CIUS Newsletter. – 1992. – Fall. – P. 34.;
4. The Petro Jacyk Educational Foundation // CIUS Newsletter. – 1993. – Fall. – P. 30;
5. Сприяння українським студіям на лівобережній Україні // КІУС. – Ювілейний випуск. – 2001. – С. 34;
6. Там само. – С. 41;
7. The Marusia and Michael Dorosh Endowment Fund Master’s Fellowship // CIUS Newsletter. – 1992. – Fall. – P. 4;
8. The Petro and Ivanna Stelmakh Endowment Fund // CIUS Newsletter. – 1992. – Fall. – P. 8;
9. Вручення стипендій ім. Стельмахів в Інституті історичних досліджень у Львові // Бюлетень КІУС. – 1995. – Осінь. – С. 28.;
10. Fund renamed // CIUS - 1998. – Annual Review. – P. 33;
11. Вічні фонди // КІУС. – 1999. – Річний огляд. – С. 47.;
12. Вічні фонди // КІУС. – 2001. – Річний огляд. – С. 43.;
13. Noporany Reserch and Teashing Fellowship // CIUS Newsletter. – 1992. – Fall. – P. 26;
14. Noporany Research and Teaching Fellowship // CIUS Newsletter. – 1993. – Fall. – P. 20;
15. Institute sponsors symposium on Ukraine’s strategic position // CIUS. – 1998. – Annual Review. – P. 23

Відомості про авторів

- АНТОНШИНА Тамара Петрівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- БАКАЛЕЦЬ Олександр Андрійович** – м. Київ, пошукувач Інституту історії України НАН України, Заступник директора з науково-методичної роботи Барського гуманітарного педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.
- БАРАНОВСЬКА Наталія Петрівна** – м. Київ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
- БАРДАШ О.Д.** – аспірантка кафедри історії слов'ян і українознавства Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- БІНЬОВСЬКА Людмила Станіславівна** – м. Вінниця, здобувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- БОДНАРЧУК Тетяна Валеріївна** – м. Вінниця, концертмейстер кафедри ансамблевої гри та мистецтва Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- БУРТЯК Григорій Якович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології та права Вінницького національного університету.
- ВАСИЛЬСВ Валерій Юрійович** – м. Київ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник університету історії України НАН України.
- ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович** – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ГОНЧАРОВА Наталя Петрівна** – м. Вінниця, старший викладач кафедри права Міжрегіональної Академії Управління.
- ГРИГОРЧУК Петро Семенович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ГУМЕНЮК Оксана Володимирівна** – м. Рівне, аспірантка кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету
- ДАБІЖА Костянтин Леонідович** – м. Вінниця, заслужений артист України, доцент кафедри методики музичного виховання, співу та хорового диригування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ДАНІЛОВА Ірина Юріївна** – м. Вінниця, аспірант кафедри історії України Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ДЕНИСЮК Алла Володимирівна** – м. Вінниця, асистент кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- ДЗЮБА Адам Степанович** – м. Вінниця, заслужений артист України, декан факультету культури та мистецтв, старший викладач Вінницького державного аграрного університету.
- ДИБЧУК Людмила Василівна** – м. Вінниця, викладач Вінницького інституту економіки Тернопільського Державного економічного університету.
- ДОВГАНЬ Петро Володимирович** – м. Львів, старший викладач кафедри спеціального фортепіано Львівської державної музичної академії імені Миколи Лисенка.
- ДУДНИК Олена Володимирівна** – м. Умань, викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Серія: ІСТОРІЯ

- ЖУКОВА Олена Олександрівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри Всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- ЗАЄЦЬ Іван Іванович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- ЗАПЛОТИНСЬКА Олена Олександрівна** – м. Київ, аспірантка інституту історії НАН України.
- ЗІНЬКО Юрій Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ІСКРА Світлана Іванівна** – м. Вінниця, викладач музики та музінструменту Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу, здобувач кафедри теорії музики та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- КАБАЧИНСЬКИЙ М.І.** – м. Хмельницький, кандидат педагогічних наук, доцент, докторант Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.
- КАЛИТКО Сергій Леонідович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- КОВПАК Л.В.** – м. Київ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України
- КОЗАК Інна Іванівна** – м. Вінниця, старший викладач кафедри педагогіки і методики початкового навчання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- КОЗИНЕЦЬ Ірина Юріївна** – м. Київ, аспірантка кафедри історії України, Київського національного лінгвістичного університету.
- КОЛОДЮК Ірина Василівна** – м. Київ, асистент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- КОЛЯСТРУК Олександр Петрович** – м. Київ, аспірант Інституту історії України НАН України.
- КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна** – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- КОНДЮК Анатолій Степанович** – м. Вінниця заслужений артист України, доцент хореографії кафедри ансамблевої гри та естрадного мистецтва Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КОННОВА Мая Вікторівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович** – м. Вінниця, старший викладач кафедри української та зарубіжної культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРАВЧЕНКО Марта Михайлівна** - м. Вінниця, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.
- КРАВЧУК Олександр Миколайович** – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРАСНОСІЛЕЦЬКИЙ Денис Павлович** – м. Хмельницький, аспірант Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.
- КРАСОВСЬКИЙ Ярослав Йосипович** – м. Київ, здобувач Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Наукові записки

- КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна** – м. Умань, кандидат історичних наук, доцент Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- КУЗЬМІНЕЦЬ Наталя Петрівна** – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КУРИЛЕНКО Володимир Михайлович** – кандидат філологічних наук, професор Глухівського державного педагогічного університету.
- ЛААС Наталя Олександрівна** – м. Вінниця, магістрантка Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЛИСИЙ Анатолій Кононович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЛОЙКО Олексій Герасимович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЛУТАЙ Майя Євгенівна** – м. Житомир, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- МАГУРЧАК Андрій Миколайович** – Київ, аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- МАЗИЛО Ігор Васильович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МАЗУР Інна Віталіївна** – м. Вінниця, пошукач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МАРИНЧУК Тамара Тадеушівна** – м. Вінниця, асистент кафедри педагогіки та методики початкового навчання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МЕЛЬНИКОВ Дмитро Олександрович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Вінницького національного технічного університету.
- МЕЛЬНИЧУК Ігор Петрович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна** - м. Вінниця, аспірантка кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- НЕПРИЦЬКИЙ Олександр Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- НКОЛАЄЦЬ Катерина Миколаївна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету.
- НКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, докторант національного університету імені Тараса Шевченка.
- НКОЛІНА Інна Іванівна** – м. Київ, аспірантка кафедри історії України, Київського національного лінгвістичного університету.
- ПАВЛИШЕНА Юлія Володимирівна** – м. Київ, аспірантка кафедри міжнародних відносин Київського міжнародного університету.
- ПЕТРЕНКО Володимир Іванович** - м. Вінниця, начальник відділу Державного архіву Вінницької області.

Серія: ІСТОРІЯ

- ПЛАХОТНЮК Світлана Степанівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і права Вінницького національного технічного університету.
- ПОЙДА Оксана Андріївна** - м. Вінниця, старший викладач кафедри літератури Вінницького національного технічного університету.
- ПОП Юрій Іванович** - м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- ПУБЛІКА Тетяна Василівна** – м. Вінниця, здобувач кафедри теорії музики та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- РАЗІГРАЄВ Олег Володимирович** – м. Луцьк, магістрант історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки.
- РЕДЬКІНА Ольга Анатоліївна** – м. Київ, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри україністики Національного медичного університету імені Олександра Богомольця
- РЕЄНТ Олександр Петрович** – м. Київ, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора інституту історії НАН України.
- РОДІНОВА Наталія Леонідівна** – м. Київ, аспірант кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- РОМАНЕЦЬ Людмила Миколаївна** – м. Вінниця, викладач суспільних дисциплін Вінницького політехнічного технікуму, кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- РОМАНЮК Іван Миронович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- РУДНИЦЬКА Наталія Василівна** – м. Житомир, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- СКУС Ольга Володимирівна** – м. Умань, аспірантка Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- СОЛОМОНОВА Тетяна Робертівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, провідний бібліотекар Вінницького обласного краєзнавчого музею.
- СТАДНИК Олена Олексіївна** – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СТАДНІЧЕНКО Руслан Вікторович** – м. Київ, кандидат політичних наук, асистент кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- СТАСЮК Олеся Олександрівна** – м. Київ, аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- СТЕПАНЧУК Юрій Степанович** – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СТОПЧАК Микола Володимирович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- СТОРОЖУК Антоніна Іванівна** – м. Бар, кандидат мистецтвознавства, викладач Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.
- СТРЕЛЬБИЦЬКА Наталія Іванівна** – м. Хмельницький, старший викладач Хмельницького інституту соціальних технологій, здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету

Наукові записки

СТРИЖАК Євген Миколайович – м. Черкаси, здобувач Інституту історії України НАН України.

СТРУКЕВИЧ Олексій Карпович – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ТКАЧЕНКО Анатолій Данилович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, перший проректор-проректор з навчальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ТРОСТОГОН Алла Михайлівна - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ХАЛАЙЦАН Володимир Петрович – м. Хмельницький, викладач Хмельницького гуманітарно-педагогічного університету.

ШАРПАТИЙ Віктор Григорович – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

ШАТКОВСЬКА Ірина Станіславівна – м. Вінниця, старший викладач кафедри теорії музики та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ШАХРАЙ Тетяна Олександрівна– м.Київ, аспірантка Київського національного лінгвістичного університету.

ЮР'ЄВ Володимир Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-економічних наук Вінницького торгово-економічного інституту Київського національного торгово-економічного університету.

Наукове видання

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. /- Вінниця, 2006. - 412 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 листопада 1999 року №3-05/11).

ISBN 966-

**Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.**

Технічний редактор Мазур І.В.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32.
Тел. 26-71-33

Підписано до друку 15.50.2006. Формат 60x84/18.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 39,4.

Віддруковано на ДП “Державна картографічна фабрика”
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 163, наклад 250 прим.